کـارێـکـی ژەهــراوی

لــە مارتی ١٩٨٨داو لە دەمی جەنگی ئێران ـ عێراقدا، لە هێرشــێکی کیمیاییدا بۆ ســەر هەڵەبجە، کە شارۆچکەیەکی دوورەدەســتی کوردستانی عێراقە، هەزاران کەس کوژران. لە گەرماوگەرمی ئەو ترسو تۆقینو شــڵەژانەی بەدوایدا هاتو کەوا کێ ئەم هێرشو پەلامــارەی ئەنجامداوە، هەرلایە ئەویتری تاوانبــار دەکرد لە بەردەوامبوونی کوشــتاری جەنگدا، بەڵام هەرکــە تەمومژەکە رەوییەوە، بەرپرســیارێتیی رژێمەکەی ســەددام حوسێن ئاشکرابوو، لەگەڵ پشــتیوانیی بێدەنگی هاوپەیمانە رۆژئاواییەکاندا بــۆ عێراق. ئەم کتێبە، کە لەلایــەن چاودێرێکی بەئەزموونــی مافەکانی مرۆڤەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بە ئەنجام گەیشتووە، چیرۆکی گازبارانی هەڵەبجە دەگێڕێتەوەو ئــەوە دەخاتەڕوو کە چۆن عێراق توانیوێتی پیســترین چەکی کیمیایی پەرەپێبداتو ســەربازەکانی ئێرانو گوندە کوردەکانــی پێبکاتە ئامانجو ئەمەریکاش چاوپۆشــیی لێبــکات. ئەمڕۆش لە کاتێکدا کە عێراق لەبەریەک هەڵدەوەشــێتو تادێت رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر نوقمی پشێوی دەبێت، ئەو سیاسەتانە سەرلەنوێ بەرۆکی ئەمەریکاو رۆژئاوا دەگرنەوە.

یوســت ر. هیڵتەرمــان تویــژەرو ئاگادارێکــی ئەزموونی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســتەو لەکاتێکدا کە خەریکی شــیکاریی ئەم کتێبە بوو، وەک بەڕێوەبەری بەشی چەکداریی هیومان رایتس وۆچ کاری دەکرد، ئێســتاش جێگری بەڕێوەبەری پرۆگرامی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو باکووری ئەفەریقایە لە گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتیەکاندا. کتێبی *(لە پشت ئینتیفازەوە: بزووتنەوەکانی کرێکارانو ژنان لە هەرێمە داگیرکراوەکانی فەلەستیندا)* ـ ساڵی ١٩٩١، یەکێکە لە بڵاوکراوەکانی دانەر.

هەڵەبجە ـ مارتی ١٩٨٨: قوربانیانی هێرشی کیمیایی نەسرین ئەحمەد عەبدوڵڵاو دوو منداڵ. (بەمۆڵەتدانی وێنەگر ئەحمەد ناتیقیو کەســوکاری رزگاربووی خاتوو نەسرین ئەم وێنەیە بڵاوکراوەتەوە).

کارێکی ژەهراوی

ئەمەریکاو عێراقو گازبارانی هەڵەبجە

یوست هیڵتەرمان

له ئینگلیزییەوە:
محەمەد حەمەسالح تۆفیق

CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

کۆمپانیای ئاوێنە
بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

I, Joost R. Hiltermann, hereby grant Awena Press and Publishing Company sole copyright to the Kurdish-language edition of my book "A Poisonous Affair: America, Iraq, and the Gassing of Halabja" and any future editions of this book in Kurdish.

Suleimani
21 January 2008

Joint Statement

Awena Press and Publishing Company and Joost Hiltermann have jointly agreed to use any proceeds from the sale of the book A Poisonous Affair: America, Iraq, and the Gassing of Halabja on independent civic projects benefiting Halabja and its revival.

لێدوانێکی هاوبەش

کۆمپانیای ئاوێنە بۆ چاپو بڵاوکردنەوەو نووسەر یوست هیڵتەرمان بەهاوبەشی ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە هەر قازانجێک لەداهاتی چاپکردنو فرۆشتنی کتێبی (کارێکی ژەهراوی) دەست دەکەوێت، بەکاربهێنرێت لەو پرۆژە سەربەخۆو مەدەنییانەی کە سوودمەندن بۆ هەڵەبجەو بوژاندنەوەی.

نووسەر

یوست هیڵتەرمان

بەڕێوەبەری گشتی کۆمپانیای ئاوێنە

ئەحمەد موفتی

ناوی کتێب: کارێکی ژەهراوی

نووسەر: یوست هێلتەرمان

وەرگێر: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

بابەت: مافی مرۆڤ

تایپ: کوردۆ ـ سەیران

دیزاین: عادل عومەر حەمە

هەڵەچنی: عەتا محەمەد

مۆنتاژ: شۆڕش خدر

تیراژ: ٢٠٠٠ دانە

نرخ: ٦٠٠٠ دینار

ژمارەی سپاردن: ٥٤ی ساڵی ٢٠٠٨

ساڵ: ٢٠٠٨

چاپخانە: چاپخانەی کۆمپانیای ئاوێنە

مافی لەچاپدانەوەی تەنها بۆ کۆمپانیای ئاوێنەیە

به ڕێزەوە ئەم کتێبە دەبەخشمە

ف، ع، ر، ت، و، ی کـــە دەربازبووی کوشـــتاری ئەنفالنو ئەوانەش کە رزگاریان نەبوو.
هەروەها دەیبەخشـــمە هەموو قوربانیانی جەنگی کیمیایـــی عێراق لە هەڵەبجـــەو بەرەکانی جەنگو شوێنەکانی تر.

یوست هیڵتەرمان

پـێـڕسـت

ناوەڕۆک	لاپەڕە
کورتکراوەکان	xl
پێشەکی دانەر بۆ وەرگێڕانە کوردییەکە	xv
بەرایی: گەشت بۆ هەڵەبجە	xx
– تاران، مایسی ٢٠٠٢	XXIII
–هەڵەبجە، مایسی ٢٠٠٢	XXIX
–عەممان، ئەیلولی ٢٠٠٦	XXXV
–سوپاس و پێزانین	XXXVI
پێشەکی: مشتومڕی هەڵەبجە	١
– شایەتحاڵی هێرشێکی گاز	١
– تەمومژی جەنگ	٥
– ململانێ و زۆرانبازی لەنەتەوە یەکگرتووەکاندا	١٠
– مەسەلەکە بۆ وا گرنگە	١٥
– سەرنجێک لە بارەی سەرچاوەکان و مێتۆدی کارەکەوە	٢٣
بەشی یەکەم: پەڕینەوە لە دەروازەی کیمیایی	٢٩
– جەنگی ئێران ـ عێراق پێویستیی عێراق بە چەکێکی نوێ	٢٩
– یەکەمین هێرشی تۆمارکراوی گازی خەردەل: هاوینی ١٩٨٣	٣٧
– یەکەم شەڕگە لە جیهاندا کە دەمارەگاز بەکاربێنێ: زستانی ١٩٨٤	٤٣
بەشی دووەم: کاردانەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان ـ دانانی ڤۆڵیۆم کۆنترۆڵ	٤٩

ناوەرۆک لاپەڕە

- پەردەلادان لە رووی بەڕێوەبەرێتیی ریگان ٤٩
- لایەنگرییەکی پەرەسەندوو ٥٣
- دۆناڵد رامسفیڵد سەردانی بەغدا دەکات ٦١
- تەواوکردنی کارەکە: سیاسەتی ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٨٤دا ٦٨
- نەتەوە یەکگرتووەکان لێکۆڵینەوە دەکات ٧٥
- دەرفەتێکی لەدەستچوو ٨٢

بەشی سێهەم: ناوبڕی کیمیایی ٨٧
- هێرشی بەدر (مارتی ١٩٨٥) ٨٧
- داگیرکردنی فاو (شوباتی ١٩٨٦) ٩٢
- تەفرەدان: مەسەلەی ئێران ــ کۆنترا ٩٧
- رێگەدانانێکی نوێ ١٠٣

بەشی چوارەم: شەڕ لە کوردستاندا ١٠٩
- هێرشی گاز بۆ سەر کوردەکانی ئێران ١٠٩
- پەرەسەندنی یاخیبوون لە کوردستانی عێراقدا ١١٤
- چەرخی دەسەڵاتی عەلی کیمیایی ١٢٣
- کەناڵی پەیوەندیی «تایبەت» ١٢٧
- مەسەلەیەکی ناوخۆیی ١٣٣

بەشی پێنجەم: هەڵەبجە ١٣٩
- هاوسەرگیرییەکی بەرژەوەندی ١٤١
- باس و خواسی شەڕەکە ١٤٩
- لە نێوان دوو بۆچوونی جیاوازدا ١٥٥
- «بۆ پاراستنی خەڵکی خۆمان» ١٥٩

بەشی شەشەم: کاریگەریی رەوشی هەڵەبجە ١٦٧

ناوەرۆک	لاپەڕە

- چەڕە دووکەڵ ١٦٧
- گاز وەک بەشێکی تەواوکەری ئەنفال ١٧٢
- ئەنفال و موخابەراتی ئەمەریکی ١٨٠
- بەکارهێنانی گاز بۆ کۆتایی پێهێنانی جەنگ ١٨٤
- هەڕەشەی گازبارانی تاران ١٩١

بەشی حەوتەم: ئێرانو بەکارهێنانی گاز ١٩٧

- دێـــــزە ١٩٧
- ئایا ئێران گازی بەکارهێنا؟ ٢٠٩
- تاقیکردنەوە لە سەر کوردەکان؟ ٢١٧
- چاوڕاوی با بەسەرداهێنانی گاز ٢٢٠
- ئێران و عێراق و هەڵەبجە ٢٣٠
- هاوسەنگکردنی زانیارییەکان ٢٤١

بەشی هەشتەم: ساختەکاری لە بەڵگەدا ٢٤٥

- پێنتاگۆن و هەڵەبجە ٢٤٥
- هەواڵدەر و گوێگرتن لە پەیوەندییەکان ٢٥٠
- لێوشین لە بەرانبەر لێوسووردا ٢٥٩
- لە ناو پێنتاگۆندا ٢٦٨

بەشی نۆهەم: ڕێگا بەرەو کوەیت ٢٧٧

- «قەدەغەکردنی» جینۆساید ٢٧٧
- بەرژەوەندییەکی باڵاتر ٢٨٨
- میراتی کیمیایی ٢٩٣

سەرەنـــجـــام: تەپوتۆزی پاش کارەسات ٣٠١

- کورد و بووژانەوەی ناسیۆنالیزم ٣٠١

ناوەرۆک	لاپەڕە
– ئێران و هەوڵ و تەقەلای ئەتۆم	٣٠٦
– ویلایەتە یەکگرتووەکان و سەرنەکەوتن لە زوو دەستێوەرداندا	٣١٢
– بەئامانجکردنی خەڵکی مەدەنی و گەشەکردنی کولتووری لە سزا دەربازبوون	٣٢٣
وتـــەیـــەکـــی کـــۆتـــایـــی	٣٢٩
– ویلایەتە یەکگرتووەکان، ئـــابـــی ٢٠٠٦	٣٢٩
پــــەراوێــــزەکـــــان	٣٣٣
بـیـبـلـۆگـرافـی	٣٦٣
ئەو چاوپێکەوتنانەی بۆ ئەم کتێبە ئەنجامدراون	٣٨٦

کـورتـکـراوەکـان

- BWC ڕێکەوتننامەی چەکی بایۆلۆجی ساڵی ١٩٧٤
- CIA دەزگای موخابەراتی ئەمەریکا
- CW چەکی کیمیایی
- CWC ڕێککەوتننامەی چەکی کیمیایی ساڵی ١٩٩٣
- DIA دەزگای موخابەراتی بەرگری
- FBIS خزمەتگوزاریی پەخشی زانیاریی دەرەوە، خزمەتگوزارییەکی وەرگێڕانە بۆ (CIA)
- FOIA یاسای ئازادیی زانیاری
- HRW هیومان رایتس وۆچ
- IAEA دەزگای وزەی ئەتۆمی نێودەوڵەتی
- ICP پارتی کۆمۆنیستی عێراق
- ICRC کۆمیتەی نێودەوڵەتیی خاچی سوور
- IRNA ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران
- IUMK بزووتنەوەی ئیسلامیی لە کوردستان
- KCP پارتی کۆمۆنیستی کوردستان
- KDP پارتی دیموکراتی کوردستان
- KDP-I حیزبی دیموکراتی کوردستان ــ ئێران (حدکا)
- KPDP پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان
- KSP حیزبی سۆشیالیستی کوردستان
- MID بەڕێوەبەرێتیی هەواڵگریی سەربازی عێراقی
- MSF پزیشکانی بێسنوور
- NPT پەیماننامەی تەشەنەنەکردنی چەکی ئەتۆمی
- NSA دەزگای ئاسایشی نەتەوەیی
- NSC ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی
- PKK پارتی کرێکارانی کوردستان

کورتکراوەکان

- PLO رێکخراوی رزگاریخوازی فەلەستین
- PLOW دیلی جەنگ
- PUK یەکێتیی نیاتیمانی کوردستان
- RPG ئارپیجی
- SCIRI ئەنجومەنی شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق
- UNSCOM کۆمیسیۆنی تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ عێراق
- UMD چەکی کۆکوژ

پێشەکیی دانەر بۆ وەرگێڕانە کوردییەکە

خوێنەری بەڕێز...

من ئەم کتێبەم بە دڵساردییەکی زۆرەوە نووسی، لەبەرئەوەی کتێبێکی پێشتر کەوا بەشـێکی باشـی لێکۆڵینەوەم بۆ کردبوو، بە ناوی (تاوانی جینۆسایدی عێراق: پەلاماری ئەنفال بۆ سـەر کورد)، کە لەلایەن چاودێریی مافی مرۆڤەوە (هیومان رایتس ووچ) بڵاوکرایەوە، لە ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکاو ئەوروپا بایەخێکـی کەمی پێدرا، کاتێ کە لە سـاڵی ١٩٩٣دا بڵاوبووەوە. من نەمتوانی لـەوە تێبگەم بۆچی کتێبێک کە تاوانی جینۆسـایدی بە دۆکیومێنت کردبێت، نەیتوانی هەستی خەڵک بورووژێنێت، ئەمە لەکاتێکدا کەوا گرنگییەکی زۆر درابوو بە جینۆسـایدەکانی پێشتر، بەتایبەتی هۆڵۆکۆسـت کە لەناوبردنی بەکۆمەڵی جوولەکەکانـی ئەوروپا بوو. ئاخۆ جیهان لەم ئەزموونە هیچ فێرنەبووە؟ ئەوجا هەر لەو سـۆنگەیەوە بوو کەوا کەوتمە گەڕانی وردتر بە دوای ئەو رووداوانەدا، کـە هاوکات بوون لەگەڵ پەلاماری ئەنفالو پێـش ئەوە، بەتایبەتی ئەو رۆڵەی کە ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکاو وڵاتانی تر گێڕایان بۆ پشـتگیریی عێراق لە سـەردەمی جەنگی ئێران ـ عێراقدا. لەگەڵ ئەوەشـدا پێدەچێت تاقە جەنگ بووبێت لە سـەردەمی جەنگی سـاردەوە، کە چوار ئەندامی لـە پێنج ئەندامە هەمیشـەییەکەی ئەنجومەنی ئاسایشـی نەتەوە یەککگرتـووەکان، بە ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکاو یەکێتی سۆڤیێتیشـەوە، لەهەمان لادا کۆکردبێتەوە (هەمووان لەگەڵ عێراقدا بوون دژ بە ئێران)و پێنجەمیشـیان کە چین بوو، بە بێلایەنی مایەوە.

ئەوەی کە من بینیم شتێکی دڵخۆشکەر نەبوو، بەڵام زۆر شتی روونکردەوەو بۆم دەرکـەوت کەوا جەنگەکان نەک هەر دەبنە مایـەی بەرپابوونی تاوانگەلی گەورە، بەڵکو دەشـبنە هـۆی درۆی زل زل بۆ پەردەپۆشـکردنی تاوانەکان و بێدەنگیی تری ئەوانەش کە پشتگیریی وڵاتێک دەکەن لە شەڕداو تا چەند بتوانن، توانای ئەو وڵاتە زیاتر بکەن بە خوایشتی خۆی رەفتار بکات، بێ هیچ سزایەکو کوشتاری سامناک بەرپابکات، بە تاوانی جینۆسایدیشەوەو پاشان وەک بەرزەکی بانان بۆی دەرباز بێت. کاتێ کەوا کورتەیەکی ئەوەم بۆ دەرکەوت کە لە ماوەی

جەنگی ئێران ـ عێراقدا چی روویداوە، بڕیارمدا بەوردی لێیبکۆڵمەوە، بۆ ئەوەی بتوانم لە تێڕوانینی ئەو ئەکتەرە جیاوازانەوە کە بەشـــداریی شەڕو ململانێکەیان کردووە، چیرۆکەکە بگێڕمەوەو هەروەها چارەسەری هەندێ لەو مشتومڕانە بکەم کە تا ئێستاش ساغنەبوونەتەوە.

بێگومـــان ئـــەو تاوانەی کە من بایەخـــم پێدەدا، پەلامـــاری ئەنفال بوو، کە بووە هۆی مەرگی دەیان هەزار کەســـی بێتاوان. ئێمە پێشـــتر لەو کتێبەدا، کە لەلایەن هیومان رایتس ووچەوە بڵاوکرایەوە، تیشکمان خستبووە سەر تاوانەکە، بۆیە ئەمجارە ویســـتم سەرنج بخەمە ســـەر تاوانێکی تری ترسناک، تاوانێک کە بووە هۆی ئەوەی پەلاماری ئەنفال ســـەرکەوتن بەدەست بهێنێتو ئەو تاوانەش بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بوو. پێش ئەوەی بچمە ناو ئەم باســـەوە، پێویست بـــوو توێژینەوەکەم فـــراوان بکەمو لە هەڵەبجەو ســـاڵی ١٩٨٨ەوە بچمە دواوە بۆ ســـەرەتای ساڵانی هەشـــتاکان، کاتێ کە رژێمەکەی سەددام دەستی کرد بە تاقیکردنەوەی توخمە کیمیاییـــە خامەکان، دژ بە هێزەکانی ئێران لە بەرەکانی جەنگدا.

ئەوەی کە من بۆم دەرکەوت، پەرەسەندنێکی مەترسیدار بوو لە سێ بواردا، کە بریتیبوون لە: جۆری ئەو گازانەی بەکارهاتن (لە گازی فرمێسک رێژەوە بۆ گازی خەردەلو پاشان دەمارەگازی جۆراوجۆر)، ئەو هۆکارانەی ئەم گازانەی پێڕێژران (لە ســـەرەتاوە بە هۆی هاوەنو تۆپەوەو پاشـــان بە فڕۆکـــە)و ئامانجەکانیان (لـــە هێزەکانـــی ئێرانەوە بۆ هاوڵاتییە کوردە مەدەنیـــەکان لە هەردوک ئێرانو عێراقدا). هەروەها ئەوەشـــم بۆ دەرکەوت کە گەیشـــتنە هەر قۆناخێکی نوێ بە هۆی خۆکەڕکردنو بێدەنگیی لێکردنەوە بووە لە هەنگاوەکانی پێشتر. ئەوەی کە تینی بۆ هێنام بگەمە ئەنجام ئەوەیە کە پێویســـت بوو ئیدارەی ریگان هەنگاوی پێشوەختی بنایە بۆ جڵەوکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە، کـــە لە پێگەیەکدا بوو دەیتوانی بیکاتو بەمەش لەوانەبوو ســـەددام حوســـێن هەرگیز لەتوانایدا نەبوایـــە گازی ژەهراوی دژ بە خەڵکی مەدەنی بەکاربهێنایەو هەرگیـــز هەڵەبجەش رووینەدایـــە. بەهەرحاڵ، کە هەڵەبجـــەش روویدا، ئەگەر ئیدارەی ریگان دەســـبەجێ کاری بکردایە بۆ ئیدانە کردنی لەوانەبوو رێگریی لە دکتاتـــۆری عێراق بکردایە کەوا لە یەکـــەم رۆژی هەر قۆناخێکی ئەنفالدا، گازی ژەهراویی بەکارنەهێنایەو بەو پێیە نەیدەتوانی دەیان هەزار گوندنشینی تۆقیو و ترس لێنیشتوو لە دێهات دەرپەڕێنێو دواتر بیانکوژێت.

ئامانجی ســەرەکیم لە نووسینی ئەم کتێبەدا، باسکردنی ئەوە بوو کە روویدا بۆ خوێنەرە رۆژئاواییەکانو چیرۆکەکە پشت بە گێڕانەوەی ئەوانە دەبەستێ کە لە رووداوەکەدا بەشـــداربوون: وەک قوربانیانی چەکی کیمیایی، ئەو پزیشکانەی کە چارەســـەریان دەکردن، ئەو ئەفسەرانەی سوپا کە زانیارییان هەبوو لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی و کەسانی سەر بە هەواڵگریی کە چاودێریی جەنگەکەیان دەکرد. هەروەها ئەو دیپلۆماتانەی کە وشەی زیرەکانەیان بەکاردەهێنا بۆ بەرگری کردن لە پێگەو هەڵوێســـتی وڵاتەکانیان. بـــەڵام من ئامانجێکی لاوەکیی گرنگی تریشـــم هەبوو لە نووسینی ئەم کتێبەداو ئێستا خۆشـــحاڵم کە ئەم وەرگێڕانە یارمەتیی تێگەیشتنی مەسەلەکە دەداو بۆ خوێنەرانی کوردو (لە سەرێکی ترەوە بۆ ئێرانیەکانیشـــی) رووندەکاتەوە کە چۆن ئەم رووداوانە بەرپابوونو چۆن و بە پشتبەستن بە چ زانیارییەک سیاسەت داڕێژانی رۆژئاوا گەیشتنە بڕیاری خۆیانو چۆن مامەڵەیان لەگەڵ دەرەنجامەکانی کرد، ویستراو بوو‌بێت یان نا.

هیوادارم لە رێگەی ئەم کتێبەوە تێگەیشـــتنێکی باشـــتر بۆ کورد بڕەخسێت کە چۆن سیاســـەتی وڵاتە بەهێـــزەکان کار لە ژیانیان دەکاتو ئاوێتەی دەبێتو دەتوانـــن چیبکەن بۆ دانانی کاریگەری لە ســـەر ئەو سیاســـەتە بۆ رێگرتن لە دووبارەبوونەوەی تاوانی گەورەی وەک هەڵەبجەو ئەنفال. هەروەها دەمەوێت یەک دوو قســـە بکەم لە سەر مەســـەلەیەک کە بایەخی زۆر گەورەی هەیە بەلامەوە. ئەویش ئەوەیە کە چۆن کوردە ســـەرنجدەرەکان لێم تێدەگەن، ئەوانەی کە دوو کارەکەی منیان خوێندووەتەوە: ئەوەی لە سەر ئەنفال، کە هیومان رایتس وۆچ بڵاویکردەوەو ئەم کتێبەش کە ئێستا لەبەردەستدایە، لەلایەکو نووسینەکانم بۆ گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتیەکان لە ســـەر مەســـەلەی قورسو ئاڵۆزی کەرکوک لەلایەکی ترەوە. هەندێ جار پەیوەندیی تەلەفۆنی یان نامەم لە رۆژنامەنووســـە کوردەکانەوە پێدەگاتو دەڵێن کەوا ســـەریان سوڕماوەو تێناگەن کە هەمان ئەو کەسەی یارمەتیدەر بوو لە ناساندنی تاوانو ستەمکاریەکانی ساڵانی هەشتاکاندا بە جیهان، بتوانێ هەڵوێســـتێکی وا لە ســـەر کەرکوک وەربگرێت کە ئەوان بە دژەکورد لێی تێدەگەن.

رێکخراوەکەم (واتە گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتیەکان ـ و) بە وردی چاودێریی کێشەی کەرکوکی کردووەو بە پشتبەستن بەو چاوپێکەوتنانەی لەگەڵ نوێنەرانو کەســـانی پێکهاتەکانـــی کەرکوکدا ئەنجامـــدراون لە ماوەی چەند ســـاڵێکدا، گەیشـــتووەتە ئەو ئەنجامەی کە باشترین رێگە بۆ چارەسەری دۆخی ئەم شارەو

پارێزگاکـــە، ریفراندۆم نیە، وەک حکومەتی هەرێمی کوردســـتان بۆی دەچێتو گرەوی لە سەر دەکات، بەڵکو لە رێگەی پرۆسەیەکی گشتگیرو کۆدەنگی هەموو کۆمیونیتیو پێکهاتەکانەوە دەبێت کە بوار برەخســێنێت کەرکوک بە هەرێمێکی تێکەڵ بمێنێتەوەو هەموولا هاوبەش بن لە دەســەڵاتو سەرچاوەکانیدا، بە لای کەمەوە بۆ ماوەیەکی کاتیی درێژکراوە.

لێکدانــەوەی ئەمــە، وەک هەڵوێســتێکی دژە کورد هەڵەیەکــی گەورەیە. ئەو خاڵەی کە منو حکومەتی هەرێمی کوردســتان لە ســەری کۆک نین، ئەو پرســیارەیە کە ئاخۆ چی لــە بەرژەوەندیی درێژخایەنی کــوردە. ئێمە هەموو دەزانین ئێوەی کورد کوردستانێکی سەربەخۆتان دەوێ. ئەمە بە لای منیشەوە هیوایەکــی رەواو بەجێیە، بەڵام من باوەڕم وایە ئەمە ئامانجێکی واقیعی نیە لە بارودۆخی ئێســتای ناوچەکەو نێودەوڵەتیداو تەنانەت سەرکردایەتیی کورد لەم رووەوە لەگەڵ ئەم رایەدان. هەروەها لەوەشــدا لەگەڵ منن کە باشــترین رێگە، قۆســتنەوەی ئەم دەرفەتەی مێژووە کەوا کورد ئێستا لە پێگەیەکی باشتردایە بۆ بەرەوپێشــەوەچوون، وەک لە ماوەیەکــی دووررودرێژی لەمەوبەر. بۆیە دەبێ هەر شــتێک لەتوانایاندا هەیە بیکەن بۆ بەهێزکردنی ئەگەری جیابوونەوەیان لە عێراق لە پاشەڕۆژدا.

بەڵام ئێستا ئێمە گەیشتووینەتە ئەو خاڵەی کە لە سەری جیاوازین. هاوڕێیەکم پێیوتم جارێکیان لە مەســعود بارزانیی پرسیوە ئاخۆ بەڕای ئەو گرنگترین شت چیە بۆ کورد، کاک مەسعود، لەوەڵامدا وتوویەتی «ئاسایشمان». کاک مەسعود نەیوتووە «ســەربەخۆیی» یان «دەســەڵاتی زیاتر بۆ هەرێمــی فیدراڵ» یان «زەویو خاکی زیاتر کە کەرکوکیش بگرێتەوە»، چونکە ئەو لەوە گەیشــتووە کە ئەمانە تەنها هۆکارن بۆ گەیشتنە ئەو تاقە ئامانجە: ئاسایش بۆ کورد تاوەکو ستەمکاریەکانی رابردوو هەرگیز دووبارە نەبنەوە.

لێرەدایە کەوا سەرکردایەتیی کوردو من لە سەر هۆکار جیاوازین، نەک ئامانج، راستێکەشی ئەوەیە کە لەم کاتەدا پشــتگیرییەکی بەرفراوانی نێودەوڵەتی نیە بۆ ســەربەخۆیی کورد، بەڵکو بەپێچەوانەوە، بۆچوونی بەهێزو بەربڵاو هەیە بۆ رەتکردنــەوەی. رەنگە زۆرێک لە کوردەکان درک بەمە نەکەن، چونکە دەرفەتی ئەوەیان نەبووە قســە لەگەڵ عێراقیەکانی تر، یان تورکەکان، یان ســوریەکان، یان ئێرانیــەکان یان ئەمەریکیەکان بکەنو لەبری ئــەوە حەز دەکەن گوێ لەو کەمە خەڵکە بگرن، بە ئەمەریکیەکانیشــەوە، کە ئــەوە دەڵێنەوە کەوا گەلێک

له کوردەکان پێیان خۆشــە گوێیان لێبێت، بۆ نموونە، ئەوەی کە پشــتگیریی سەربەخۆیی کورد دەکەن، بە هەر نرخێک بێت. ئەمە زۆر مەترسیدارەو پێویستە میدیای کوردی رووپەڕی رۆژنامەو کەناڵەکانی لە سەر گفتوگۆی راشکاوانە بخاتە سەرپشت، بۆ ئەو کەسانەی راو بۆچوونی جیاوازیان لە سەر مەسەلەکە هەیە.

بە بڕوای من ســەرکردایەتیی کورد بە هەڵە ئەم بارودۆخە باشــەی ئێســتا لێکدەدەنــەوەو زۆر توندنو دوور دەڕۆن. ئێمە بمانەوێو نەمانەوێ کوردســتان هەر بە خاکێکی داخراو دەمێنێتەوەو چواردەوری وشکاییەو بەتەواویی پشت بە دراوسێکانی دەبەستێتو ئەمەش سنوورێکی سەختە لە بەردەم خولیاو ئاواتەکانی کــورددا. بۆ نموونە، مەســەلەی کەرکوک یەکێکە لەم گرفتانەو فشــارهێنانو پێداگرتنــی توند، پەیوەندیی کورد لەگەڵ هەموو لایەک دەخاتە مەترســییەوە: لــە کەرکوکدا، لە ناوچەکەداو لە کۆمەڵی بەرفراوانی نێودەوڵەتیشــدا. ئەمەش لەوانەیە کورد بخاتە دۆخێکەوە کە تیایدا ئەکتەرێکی دڵڕەقو توندوتیژ جارێکیتر بگەڕێت بە دوای دووبارەکردنەوەی ستەمکاریو تاوانەکانی رابردوودا، کە تیایدا کــەس بە هانای کوردەوە نەیەت، چونکە ئەوکاتــە پێیدەڵێن: ئێوە زۆر پێتان داگرتو لەڕادەبەدەر رۆیشــتن. ئەم سیناریۆیە ئەوەیە کە بەتەواوەتی دەمانەوێ رێگەی لێبگرینو ئەمەش ئەرکی ســەرکردایەتیی کوردە کە باشترین رێگەچارە بدۆزێتەوەو مامەڵەی لەتەکدا بکاتو ئەگەر بە شێوەیەکی واقیعی خۆیان بنوێنن بــۆ بەئەنجام گەیاندنی ئاواتە رەواکانیان، ئەوکاتە دەبینن کەوا زۆر کەسو زۆر حکومەت پشتگیرییان دەکەن.

من ئەم کتێبە پێشــکەش دەکەم بە یادی هەموو ئەو کەسانەی لە هەڵەبجەو ئەنفالدا گیانیان لەدەستداو هەموو قوربانیانی دیکەی رژێمە تاوانکارو بەدەکەی ســەددام حوســێن، بۆ ئەوەی هەرگیز چیرۆکەکانیــان لەبیرنەچێتەوەو ببێتە رێنیشــاندەرێکی بەهێزی ســەرکردایەتیی کورد بۆ پەیڕەوکردنی سیاســەتێکی ژیرانەو واقیعیانە لەپێناوی بەدیهێنانی ئەوەی کەوا کورد بە بایەخدارترین شتی دەزانێ بۆ هەمووان، کە ئەویش: ئارامیو ئاسایشیانە وەک میللەتێک.

یوست هیلتەرمان

١٤ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٧

بـــــــــــەرایـــــــــــــــی

گەشت بۆ هەڵەبجە

لە ١٦ی مارتی ١٩٨٨دا تۆ لەکوێ بوویت؟ ئەی باشە من لەکوێ بووم؟ کاتێ کە ویژدان پێویســـتی بە یادەوەریی دەبێت ئەم لە ئاســـتیدا لاڵ دەبێت. ١٦ی مارت چوارشـــەممەیەک بوو کە دەبوو ڕۆژێکی کاری ئاســـایی بوایە بۆ زۆربەی خەڵکو ســـەرنجێکی ئەوتۆی ڕانەکێشـــایە، ئەو دەمە من لـــە هاتوچۆی نێوان فەلەســـتینو کالیفۆرنیادا بوومو لە تەواوکردنی تێزی دکتۆراکەمدا بووم لە سەر بزووتنەوەکانی کرێکارانو ژنانو خەباتیان لە ژێر داگیرکردنی سەربازیی سەختی ئیســـرائیلدا. نازانم ئەو ڕۆژە لە واشنتۆن دی سی بووم یان لە کوێ؟ بەهەرحاڵ با ئەوێ بێت.

من دەبوو ڕۆژنامەکانی ئەو چەند ڕۆژە بخوێنمەوە، بەڵام شتێکی ئەوتۆ تۆمار نەکرابوو. مەســـەلەکەش لانیکەم هەفتەیەکی پێچـــوو، پێش ئەوەی هەواڵەکان بڵاوببنەوە، بەڵام پاشـــان کارێکی زەحمەت بوو سەردێڕی هەواڵەکان فەرامۆش بکرێت، چەشـــنی «هێرشی گازی ژەهراوی سەدان کەس دەکوژێ» (ڕۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*)، «ئێران، عێراق تاوانبار دەکات بە هێرشی گازو زیانی تۆقێنەری» (ڕۆژنامەی ئینتەرناشـــناڵ هیراڵد تریبیۆن)، «قوربانیانی گاز بە ترسو سامی مەرگـــەوە ڕەقبوون» (گۆڤاری *تایمزی لەندەنی*)، « شـــارێکی کوردنشـــین بە چەکی کیمیایی لەناودەبرێت» (*Midi Libre*)، «چەکە چەپەڵەکانی ســـەددام حوســـێن» (*Le Nouvel Observateur*)، «کۆتایی دنیـــاو کاولکاریی تەواوی جەنگی کیمیایـــی» (*Quotidien de paris*)، «ئەمە هیرۆشـــیمایەکی کوردە» (*Wiener Zeitung*)، «جەنگی کیمیایی لە کوردستانی عێراقدا» (*El pais*)، «جینۆســـایدی خەڵکی کورد» (*Le Unita*). ژمارەیەکی *نیویۆرک تایمز*، جاڕ لەوە دەدات کە عێراق دژ بەوە وەســـتاوەتەوە کە «بەتەواوەتی تاوانبار دەکرێت

چونکـــە پەنای بردووەتە بەر چەکی کیمیایی... راســـتییەک بـــە هەموو ماناو پێوەرێک بە تاوانی جەنگ لەقەڵەم دەدرێت»[1].

لەم ســـەروبەندەدا ناوێک هاتە ئاراوە ئەویش «هەڵەبجە» بوو ـ کە شوێنێکە کەس نەیبیســـتبوو، بەڵام وا باســـدەکرا کەوا گوندێکە لـــە هەرێمی کوردەکانی عێراقدا. راســـتێکەی ئێرە شارۆچکەیەکی گەورە بوو و بە کۆمەڵگای نیشتەجێی دانیشـــتووانی گوندە وێرانکـــراوەکان دەوردرابوو. ئەو دەمـــە تەلەفزیۆن کەوتە پیشـــاندانی دیمەنی ترسناک لە شوێنی کارەســـاتەکەوە: لاشەی ژنو منداڵ لە پشـــتی ئۆتۆمبێلێکی بارهەڵگری پیکابەوە بە سەر یەکدا کەوتبوون، هەروا تەرم بوو لە دۆڵو شیوی نێو چیاکاندا پەرتو بڵاو کەوتبوو، پیاوێکی مردوو لەپەوڕوو کەوتبووە ســـەر زەویو بۆ دواجار کـــوڕە کۆرپەیەکی خـــۆی لەئامێز گرتبوو. هەندێک لەم وێنەو دیمەنانە دواتر دەبنە هێماو سیمبۆڵ لە کوردستاندا، بەڵام لە شـــوێنانی تر زوو لەبیرچوونەوە. جیهان، بابی یاری خۆی، سرێبرێنیکای خۆی، تیمیسواری خۆی، هیرۆشیماو ناگازاکیی خۆی، لەندەن، درێسدن، بەرلینی خۆی هەبوو، وا هەڵەبجەی خۆیشی هاتە پاڵ، بەڵام ئێستا کێ لەبیری ماوە؟

لـــە حوزێرانـــی ســـاڵی ١٩٩٢دا، وەک راوێژکارێکی هیومـــان رایتس وۆچ لە نیویۆرک، سەردانی کوردستانی عێراقم کردو ئەرکەکەم ئەوەبوو جێگەی هاوکارێکم بگرمەوە، کەوا سێ مانگی لەوێ بەسەربردبوو، بۆ ئەوەی لە هەرێمەکەدا بگەڕێم بۆ دەسنیشـــانکردنو چاوپێکەوتنی رزگاربووانی ئەو رووداوە سامناکانەی کەوا ســـاڵی ١٩٨٨ بەســـەریاندا هات و ئا لەوکاتەداو بۆ یەکەمجـــار ناوی هەڵەبجە بەتـــەواوی ویژدانی داگیرکردمو ئیتر هەرگیز لێم جیانەبووەوە. هاوشـــان لەگەڵ ئەوەشـــدا وشـــەیەکی تر لام چەسپ بوو، وشـــەیەک بۆ ئەوەی هەموو کوردێک هەست بە تۆقینو تێکشکان بکات: ئەویش «ئەنفال» بوو، کە ئۆپەراسیۆنێکی دژەیاخیبوون بوو لە دوادوایی رۆژانی جەنگی ئێران ـ عێراقدا لەلایەن ســـەددام حوسێنەوە سازکرا، بۆ چارەسەری بنەبڕی کێشەی کوردی لەمەڕ خۆی. پەلاماری ئەنفال بوو بە هۆی کوشتنی سیستماتیکیی دەیان هەزار خەڵکی مەدەنیی کورد، کە یەکەمجار بە گازی ژەهراوی لە گوندەکانیان دەرپەڕێندرانو پاشـــان کۆزەی سەنتەرە کاتییەکان کرانو لەوێش بە پێی تەمەنو رەگەزی نێرومێ جیاکرانەوەو لە بیابانەکانی رۆژئاوای عێراقو دوور لە کوردستان، راپێچی مەرگ کران.

بە پێی ئەزموونو شایەتیی خەڵکانی گرفتارو شایەتحاڵو ئەو دۆکیۆمێنتانەی لەلایەن کوردەکانەوە دەســـتیان بەســـەرداگیرا، لـــە راپەڕینەکەی پاش جەنگی

کەنـــداو لە مارتی ١٩٩١دا، هیومان رایتس وۆچ لێکۆڵینەوەیەکی دوورودرێژی لە سەر پەلاماری ئەنفال ئامادەکردو بە راپۆرتێک، بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩٩٣دا، بڵاوکرایەوەو بە رادەیەکی بەرفراوان پشتگوێ خرا. هەروەها رێکخراوەکە هەوڵی بزواندنی حکومەتەکانی دا بۆ بەرزکردنەوەی کێشەیەکی جینۆساید دژ بە عێراق لە دادگای عەدلی نێودەوڵەتیی لاهایدا، بەڵام بە بایەخەوە گوێی لێنەگیرا. تەنها ئەوانەی لە ساڵی ٢٠٠٣دا جێی رژێمیان گرتەوە، خواستی ئەوەیان هێنایە ئاراوە بۆ ســـەرلەنوێ کردنەوەی فایلی هەڵەبجەو ئەنفال، شانبەشـــانی گەلێکیتر لەو تاوانانەی کە ســـەددام حوســـێنو هاوکارانی بەرپایان کرد لە ماوەی سی ساڵی تاکڕەوییاندا.

جیهانی رۆژئاوا ئارەزووی ســـزادانی ســـەرکردایەتیی عێراقیان نەدەکرد، لە مـــاوەی دەیەی نەوەتەکانی ئابڵووقەی ئابووریدا، کاتێ کە ســـەددام حوســـێن بەدوای داگیرکردنی کوەیتدا، دۆســـتایەتیی لەگەڵ ئەمەریکادا بچڕیو ئەوپەڕی بێهیوایـــی هێنایە ئـــاراوە. دوای تۆمارکردنی ئەم هەمـــوو دڕندەییە، من لەگەڵ ئەو رزگاربووانە دانیشـــتم، کە تەواوی خێزانەکانیان لەدەســـتدابوو و بریتیبوون لە شـــەش پیاو و کوڕێک کە بە شـــێوەیەکی سەرسـامکەرو موعجیزە ئاسا لە کوشـــتارەکە دەربازبووبـــوون (یەکێکیان دواتر لە شـــەڕی ناوخۆی کوردەکاندا گیانی لەدەســـتدابوو)و ئەم رووداوانەیان زۆر بە وردی دەگێڕایەوە. من تا ئێستا لەوە تێناگەم بۆچی کەسێک نەبوو ئەکتیڤانە لەگەڵ ئەم رووداوانە مامەڵە بکات. تۆ بڵێی مەرگی نزیکەی هەشـــتا هەزار کەســـی بێتاوانو بێجگە لە چەند هەزار کەسێکیش لە پەلامارێکی کیمیاییدا بۆ سەر ناوچەیەکی پڕ لە خەڵکی مەدەنی، هەروا بچێتە پەراوێزی مێژووەوە؟ باشە بۆچی کەس سەرنجێکی نەدایە؟

بەمجۆرەو هەشـــت ساڵ لە پاش یەکەم پەردە هەڵماڵینم لە سەر تراجیدیای کورد، جارێکیتر کەوتمەوە کار بۆ تیشـــک خستنەســـەری زیاتری ئەم کێشانەو تاوتوێ کردنی ئەو بارودۆخەی هەڵەبجەو ئەنفالی بەرپاکردو وەســـتان لە ئاست بەشێک لەو هەڵاوبگرو مشـــتومڕانەدا کە راستەوخۆ لە دوای دەرکەوتنی یەکەم دیمەنەکان لە ســـەر شاشەی تەلەفزیۆن بوون بە گێژەنگو پێش ئەوەی جیهان روو وەربگێڕێتە ســـەر مەســـەلەکانی تر. باشە بەڕاســـتی دەبوو هەر بە تەنها لۆمەی عێراق بکرێت یان دەســـتێکی نهێنیی ئێرانیشـــی لە پشتەوە بوو؟ ئاخۆ حکومەتەکانی رۆژئاوا، کە بە لای عێراقیاندا دادەتاشی لە جەنگی هەشت ساڵەی لەگەڵ ئێراندا، ئاگاداری ئەوە بوون کە عێراق گازی ژەهراویی بەکارهێناوە، نەک

تەنها لە هەڵەبجەدا، بەڵکو بە درێژایی هەشـــت ســـاڵی شەڕو پێکدادان؟ باشە هەر ئیدارەی ڕێگان نەبوو، بە شێوەیەکی تایبەتی، کە نەک هەر چاوپۆشیی لە ڕەفتاری عێراق دەکرد، بەڵکو چالاکانە هانیشـــی دەدا؟ ئەی لەڕاستیدا تاچەند بەکارهێنانی گاز لەلایەن عێراقەوە بایەخدار بوو لە مەیدانی شەڕداو دژ بە کورد؟ ئایا بێجگە لە هەڵەبجە، ســـکاڵایەکی ئەوتۆ هـــەن کەوا ڕژێمی خومەینی پەنای بردبێتـــە بەر چەکی کیمیاییو بەڵگە هەیە بۆ ئەوە؟ لێرەدا پرســـیاری گەورەو بنەڕەتیـــی مـــن ئەوەیە کەوا کێ زانی چۆنو چیو کەی بـــە پێی ئەم زانیارییە کاریانکـــردووەو ئایا ئەگەری کردەوەیەکی تری ئەڵتەرناتیف لەئارادا نەبووە؟ لە هەندێک سەرەوە ساغبوونەوەی ئەم پرسە کلیلی مەسەلەکەیە.

ساڵی ٢٠٠٠ لە سەر ئەرکی ئینســـتیتیوتی کۆمەڵی کراوە (*Open Society*) ســـەردانی ئێـــران، کوەیت، ئـــوردنو ئیســـرائیلم کرد، وەک یەکـــەم هەوڵ بۆ بەدۆکیومێنتکردنی ئەم ســـەردەمە تەڵخە لە مێژووی ناوچەکەداو تێیدا قســـەم لەگەڵ ئەفســـەرانی ســـوپاو هەواڵگریدا کرد، کە زانیاریی تایبەتیان لابوو. دوو ســـاڵ دواترو بە هاوکاریی دەزگای جۆن د. و کاترین ت. ماکئارسەر، جارێکیتر ســـەردانی ئێرانم کردەوەو چـــاوم بە هەندێک لە ڕزگاربووانـــی چەکی کیمیایی کەوت، لەوانەی کە هێشتا لە نەخۆشخانەکانی تاراندا کەوتبوون، یان لە ماڵەوە گرفتـــاری کاریگەریی دواتری گازی خەردەل بووبوون، پاش پتر لە دە ســـاڵی بەرکەوتنی ئەو گازە. لە ئێرانەوە پەڕیمەوە بۆ کوردســـتانی عێراق بە مەبەستی دۆزینەوەی شـــایەتحاڵی زیاتر، بەتایبەتی هەندێک لـــەو فەرماندە کوردانەی لە ئۆپەراســـیۆنی دەرپەڕاندنـــی عێراقیەکان، لە هەڵەبجەدا، بەشـــدارییان کردبوو لە ڕۆژانی پێش هێرشـــە کیمیاییەکەدا. ئەم گەشـــتە بوو بـــە یەکەم هەنگاوی گەڵاڵەکردنو ســـەروبەرگرتنی ئەوەی کە ڕوویداو دەسپێکی لێکۆڵینەوەیەک بوو بۆ شانۆی تاوانەکە.

تاران، مایســـی ٢٠٠٢

لە ماوەی ســـێ هەفتەی مانەوەمدا لێرە کۆمەڵگەیەکم دۆزییەوە کە تا ئێستا تەنها خۆیان ئاشنای یەکترن لەگەڵ ژمارەیەکی کەمی بیانیدا.. ئەمانە کۆمەڵێک دکتۆری ئێرانین کەوا کارو پیشەکەیان تەرخانکردووە بۆ مامەڵەکردنو لێکۆڵینەوە لە سەر کاریگەریی درێژخایەنی گازی ژەهراوی لە سەر فیسیۆلۆجیای مرۆڤ. ئەم

دکتۆرانە لە ڕێگای چارەسەرکردنی قوربانیانی هێرشەکانی گازی خەردەلەوە، تا ئەمڕۆ لە سەر ئاستێکی زۆر گەورە هاوکاریی زانستی پزیشکی دەکەن. زۆر بە داخەوە ئەمان تەنها بۆ ژمارەیەکی کەمی خەڵکی پرۆفیشناڵ لێکۆڵینەوەکانیان لەگۆڤارە زانستییەکاندا بڵاودەکەنەوە، هەروەها هەرچەندە بۆ گشت مەبەستە پراکتیکیەکان تا ئەمڕۆ، تاقە یەک تاقیگە هەیە بۆ قوربانیە ئێرانیو کوردەکانی هێرشی گازی ژەهراوی، بۆ توێژینەوەی شەڕو کوشتاری کیمیایی، تەنها ژمارەیەکی کەمی دکتۆر لە ئێرانو کوردستانی عێراقدا هەڵبژێردراون بۆ ئەم بوارەی کارکردن.

من هەندێک لەم کەسانەم لە نەخۆشخانەی سۆسەنی تاران بینی، بە هۆی دکتۆر حەمید سوهرابپوورەوە، کە پسپۆڕی نەخۆشیەکانی سییەو لە ساڵانی ١٩٧٠کاندا لە نەخۆشخانەی جەبەل سینا (*Mount Sinai*) لە شاری نیویۆرکو نەخۆشخانەی مێتۆدیست لە بروکلین کۆرسی ڕاهێنانی بینیوە. ئەم پیاوە زۆر میهرەبانو بەڕێزەو ناوبانگێکی بەرزی هەیە لە پیشەکەیداو هاوکات لەگەڵ هەڵایسانی شۆڕشدا گەڕایەوە بۆ ئێرانو لەلایەن ئەو قوتابیانەوە، کە سەفارەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانیان گرتبوو، هەڵبژێردرابوو بۆ چاودێریو چارەسەری پزیشکیی بارمتەکان لە ساڵی ١٩٧٩دا. دواتر بوو بە پزیشکی ڕەسمیی تیپی فوتبۆڵی نیشتمانیو بە شانازییەوە دەستی بۆ وێنەیەکی خۆیو یاریزانی پاڵەوانی ئەفسانەیی، عەلی دایی، ڕادەکێشا لە کلینیکەکەی خۆی لە گەڕەکێکی پۆشتەو پەرداخی تاراندا.

لەپاش دەستپێکردنی جەنگ لەگەڵ عێراق، لە ئەیلولی ١٩٨٠دا، داواکارییەکی زۆر پەیدابوو لە سەر پسپۆڕییەکەی ئەو وەک (فوق التخصص)ێکی نەخۆشیەکانی سی. هەر لە سەرەتایەکی زووی جەنگەوە بانگهێشت کرا بۆ چارەسەری ژمارەیەک بریندار کە پێشتر برینی لەوجۆرەی نەدیبوو، بەمجۆرە باسی دەکات: «بە تەواوی لەبیرم نایەت کەیبوو، بەڵام دەزانم وەرزەکەی هاوین بوو، ئەمانە خەڵکی حاجی ئۆمەرانی عێراق بوون (شارۆچکەیەکە ڕێک لەودیوی سنوورەوە بەرانبەر بە پیرانشار)و لەو کوردانە بوون کە شەڕیان لەگەڵ حکومەتەکەی خۆیاندا دەکرد. ئێمە نەماندەزانی ئەمە چ دەردێکە تووشی بوونو مادەی کیمیایی کاری تێکردبوون، بەڵام کام جۆرو کام مادە؟ لەبەرئەوە هەوڵماندا زانیاریی لەدەرەوە بەدەستبێنین. پاشان سەربازەکانی خۆمانمان بینی بە هەمان نیشانەوەو بەمەدا بۆمان دەرکەوت مەسەلە چیە».

ئەو کوردە عێراقیانەی دکتۆر سوهرابپوور بینیبوونی، زۆر پێدەچێت یەکەمین بەڵگـــەی تۆمارکراوی قوربانیانی گازی خـــەردەل بووبن لەکاتی جەنگدا. عێراق لـــەو دەمەدا پەنـــای بـــردە بەر گاز بۆ بەرپەرچدانەوەی هێرشـــێکی ئێرانی لـە تەموز- ئابی ١٩٨٣دا، کە یاخیبووانی هاوپەیمان لە پارتی دیموکراتی کوردستان (پ د ک)، بـــوون بە پێشـــەنگی هێزەکانی ئێران بۆ ســـەر خاکی دوژمن. گازی خەردەل چەکێکی نوێی ســـامناک بوو، کە بەکارهێنانی لە مەیدانەکانی جەنگی جیهانیی یەکەمدا بەو خەســـتییە، نەزانراوبوو بۆ زۆربەی زۆری بەسەربازگیراوە گەنجـــە ئێرانیەکان، کـــە زۆرێکیان هەر نەخوێندەوار بـــوون. ئەمە دامودەزگای پزیشکیی ئێرانی خستە پەلەقاژەیەکی خێرا بۆ بەدەستهێنانی زانیارییەکی وا کە بتوانن پشکنینی گونجاو ئەنجام بدەنو چارەسەری گونجاوی بۆ بدۆزنەوە.

ئـــەو گازەی کە لە «حاجی ئۆمـــەران» بەکارهاتبوو، هـــەر زوو دۆزییانەوە خەردەلی ســـولفەر بوو (*2 ـ chloroethyl sulphide*)، کە بە شێوەیەکی ئەدەبی بەمجۆرە وەســـف دەکرێت: «شـــلەیەکی چەورەو بۆنێکی وەک سیری لێدێتو لە ســـەرخۆ دەبێت بە هەڵمو بەر هەر شوێنێک کەوت بۆ ماوەی چەند سەعات یان بگرە چەند رۆژێکیش هەر مەترســـیدارە، هەڵمەکەشـــی بەزوویی بڵاودەبێتەوەو کارەساتی لێدەکەوێتەوە.. کاریگەریی سووتانی بۆ ماوەی چەند سەعاتێک پاش بەرکەوتن ئاساییو ئاشکرا نیەو دوای ئەوە زۆر بە سەختی دەبێتە هۆی کوێربوون، بڵق کردنو زیان گەیاندن بە ســـیەکانو شێواندنی روخسار». ئەمە لە قوربانیە ئێرانیەکاندا تێبینی دەکرا[٢]. هەروەها بە شێوەیەکی عادەتیو لە سەرخۆ دەبێتە هۆی مردنو تەنانەت ساڵانێک دوای بەرکەوتنی راستەوخۆو لەو ماوەیەدا بێبڕانەوە قوربانی بەدەم ئازارەوە دەناڵێنیو تووشـــی نەخۆشیەکانی کۆئەندامی هەناسە یان شێرپەنجە دەبێت. تاقە خۆپاراستنێکی کاریگەر، دەستەجلێکی کیمیاییە کە جەستەی پێدادەپۆشرێت، شێوازەکانی چارەسەر: شۆردنی لەش، شتنی چاو بە ئاوی ئاســـاییو مامەڵەکردنی تلۆق یان بڵقەکان وەک چۆن لە حاڵەتی سووتانی ئاســـاییدا دەکرێت. گازی خەردەل، لە جەنگی جیهانیـــی یەکەمدا، بەرکەوتنی نزیکەی یەک ملیۆنو سێ سەد هەزار کەسی لێکەوتەوەو نەوەد هەزاریان مردن. هێرشی حاجی ئۆمەران لە پاش زیاد لە شەست ساڵ، یەکەم رووداوی تۆمارکراو بوو لە جەنگی گەورەوە، کە چەکی کیمیایی لە مەیدانی جەنگدا تێیدا بەکارهێنرا لە نێوان دوو هێزی قەبەو زەبەلاحدا.

پاش ئەوەی دکتۆر ســـوهرابپوور ماوەیەک لە ســـەر کاریگەریی درێژخایەنی

گازی خەردەلو کاری خۆی لەگــەڵ قوربانیانی جەنگی کیمیایی دوا، ئامادەیی پیشاندا بە سەر ئەو نەخۆشانەی خۆیدا بمگێڕێت کە لە نەخۆشخانەی سۆسەندا کەوتبــوون، لەو بەشــەدا کە بۆ بریندارانی گازی خــەردەل تەرخان کرابوو. تا ئەو رۆژە، کە زیاد لە چواردە ســاڵ تێپەڕیبوو بە سەر کۆتایی جەنگدا، هێشتا قوربانیانــی گازی خەردەل لە مەڵبەندە پزیشــکیەکانی سەرانســەری وڵاتدا، هەر بەدوای هاوکاریو چارەســەردا وێڵن، ســاڵانە ژمارەیەکیــان لێدەمرێت لە ئەنجامی کاریگەریــی ئەو گازەو ئاڵۆزبوونی باری تەندروســتییان. بۆ نموونە، چەند رۆژێک دواتــرو کاتێک لەبارەی چەکی کیمیاییەوە گفتوگۆم لەگەڵ دکتۆر جەعفەر ئەســڵانیدا دەکرد لە نەخۆشــخانەی ســەربازیی بەقیەتوڵڵا لە تاران، پیاوێکی لەڕو لاواز، بە دەم کۆکەوە هاتە ژوورەوەو خزەی سەرســینگی دەهات. دکتۆر ئەســڵانی، کە پســپۆڕی نەخۆشیەکانی سی بوو، پشــکنینێکی پەلەی بــۆ کردو پاشــان وتی: «ئەمە یەکەم ســەردانی ئەم نەخۆشــەیەو دەڵێت لە فــاو بریندار بووەو دیــارە بڕێکی کەم گازی خەردەلــی بەرکەوتووەو وا ئەمڕۆ تەندروستی ئاڵۆز بووە. (فاو رووبەرێکی بەرتەسکی زەوییە لە باشووری بەسرەو ساڵی ١٩٨٦ بە هێرشــێکی کوتوپڕ لەلایەن ئێرانیەکانەوە داگیرکرا). ئێمە لەم حاڵەتانەدا نەخۆشەکان بۆ ماوەی دوو تا سێ هەفتە چارەسەر دەکەینو پاشان وەک نەخۆشــی دەرەوە چاودێرییان دەکەین. رەنگە ئەو لە فاودا هەستی بەوە نەکردبێت کە بەرکەوتووەو برینداربووەو لەوانەیە لە پاش هێرشــەکە گازەکەی هەڵمژیبێتو پێدەچێت لە هەوادا بووبێت یان بە دارو درەختەوەو بە هۆی گەرماو شێوە کاریگەریی مابێتەوە».

هەندێک لە خراپترین حاڵەتەکانی گازی خەردەل دێنە نەخۆشخانەی سۆسەن کــە دەزگای جەنگاوەرانی دێریــن و جانبازان بونیــاد (دەزگای کەمئەندامانی جەنــگ)، بەڕێوەی دەبــاتو داتایەکیان لەلایە کەوا لە ئێســتادا ســی هەزار نەخۆشی بەرکەوتووی گازی خەردەلی تۆمارکراوی نەخۆشخانەی تێدایە. داتاکە نەخۆشــەکانی بە پێی سەختیی حاڵەتو نیشــانەیان پۆلێنکردووەو چارەسەرو دەرمانــی بۆ نزیکەی هەزارو دووســەد خراپترین حاڵەتــی دابینکردووە کە بە شــێوەیەکی نموونەیی تووشــی دڵەڕاوکەو نەخۆشــیی درێژخایەن بوون، یان گرفتارنو دەناڵێنن بە دەســت کێشــەی دڵو هەناســەو هەوکــردنو نەزۆکیو سووتانەوەی بیلبیلەی چاوەوە، هەروەها وەرەمی جۆراوجۆر لە چەشنی لیمفۆما، ئەنیمیاو لۆکیمیا.

لە نهۆمی شەشـــەمی نەخۆشـــخانەی سۆسەن، سێ ژنی کوردم بینی خەڵکی شـــارۆچکەی سەردەشتی ســـنووری عێراق بوون: خونچە حوسەینی (٥١ساڵ)، شەوینی کچی (٢٠ ســـاڵ)و دەستەخوشکێکی بە ناوی پەروینی کەریمی واحید (٣٦ ساڵ)، بە شـــێوەیەکی تایبەتی پێدەچوو پەروین کێشەی لە هەناسەداندا هەبێتو خۆی بەلادا دەخســـت بۆ حەوانەوەو بۆ ئەوەی چاوی لەو کەسەوە بێت کە سەردانی دەکات، بەڵام هەر کە ئێمە دانیشتین بۆ چاوپێکەوتن، ئەو دەنگی دانووســـاو بە ئەسپایی دەردەهات. ئەو بەســـەرهاتەی ئەم ژنانە دەیانگێڕایەوە، لە گەلێکـــی تری ئەو چاوپێکەوتنانـــەی لەگەڵ ئەو دکتۆرانەی لە مەســـەلەی چارەســـەرکردندا بوون، جێگیر بووە. بەهەرحاڵ گێڕانەوەی بەســـەرهاتەکە، بە شـــێوەیەکی سروشتی، کەمتر ترسناکترە وەک ئەوەی لەڕاستیدا روویداوەو هیچ کات ئەوە بەو جۆرە نەدراوە بە گوێی جیهاندا.

ژنەکان دەگێڕنەوە کەوا حەوتی مانگی *تیری* ساڵی ١٣٦٦ بوو بەپێی رۆژمێری ئێرانی، یان ٢٨ی حوزێرانی ١٩٨٧، بەرەی جەنگ زۆر دوور نەبوو و سەردەشت، کە شـــارۆچکەیەکی کوردنشـــینە، نزیکەی ١٥ کیلۆمەتر (دە میل) لە سنوورەوە دووربـــوو، راهاتبوو بە بۆردمانی بەردەوامـــی فڕۆکەی عێراقی. بەکارهێنانی گاز بە شـــێوەیەکی سەرەکی هەر لەبەرەی باشـــووردا بوو و خەڵکی ئێرەی لە سەر راهاتبوو، یان هەر هیچ نەبێت ئەم ئافرەتانە. کاتێک هێزەکانی ئێران لەو نزیکانە مۆڵیانخواردو لەناکاو ماســـکی گازیان پۆشـــی، لەوکاتەدا کە پەلاماری کیمیایی دران، گەلێ لە دانیشتووانی ئەو شارۆچکەیە، تەنانەت نەیاندەزانی ئەو کەرەستەو تفاقە بۆچی باشـــە. خونچەی حوســـەینی دەگێڕێتەوە: «کاتێک ســـەربازەکان کەوتنە راکردن بە شـــەقامەکانداو هاواریان دەکرد (هێرشـــی کیمیاییە!) ئێمە نەماندەزانی مەبەستیان چیەو چی دەڵێن».

بۆردمانەکە، کە لە دەوروبەری کاتژمێر چواری پاشـــنیوەڕۆدا بوو، خونچەی لە بەردەرگای ماڵی خۆیان لە باشـــووری شـــاردا بووراندەوە. ئەو لە سەرەتای کەوتنەخـــوارەوەی بۆمبەکاندا، دەرکی بەوە کـــرد کەوا کوڕەکەی لە دەرەوەیە. «کەوتمە راکردنو گەڕان بەدوایدا لە نزیک ســـینەماکە، بەڵام لەناکاو هەســـتم بـــە گەرمیەک کرد لە لاقەکانمداو وامزانی ئەمە لـــە ئەنجامی راکردنەکەمەوەیە، کاتێک تەماشـــای قاچەکانم کرد وەک ئەوە وابوو کەســـێک ئـــاوی کوڵاتوویان بەســـەردا بکات». خونچـــە کوڕەکەی دۆزییەوەو پاشـــان گەڕانەوە ماڵەوە، بۆ ئەوەی شـــەوینی کچە پێنج ساڵانەکەشی بخاتە تەک خۆیو پێکەوە رۆیشتن بۆ

پارکــی لالەو لەوێ پیاوان گریان لە تایــەی ئۆتۆمبێل بەردەدا، بۆ ئەوەی ئاگر بکەنەوە، وەک خۆپاراســتنێکی سەرەتایی لە گازە کیمیاییەکە. بەپێی ئەڵستێر هەی، کە پســپۆڕێکی چەکی کیمیاییە لە زانکــۆی لیدز (لە ڕێگەی پەیوەندیی ئیمێڵەوە، ساڵی ٢٠٠٢) «گەرمیی ئاگر وشکاییەک لای سەرەوە دروست دەکاتو دەبێتە هۆی ئەوەی هەڵم یان گازەکە بەرزتر بێتەوە لە هەواداو ڕەنگە گەرمیش هەندێک لە مادە کیمیاییەکان تێکبشکێنێ».

خونچە حوسەینی بەردەوام دەبێت لە سەر قسەکانیو دەڵێت: «سەربازەکان بەو ناوەدا دەڕۆیشــتنو بە بڵندگۆ هاواریان دەکردو دەیانوت با خەڵکەکە بەرەو باکوور بڕۆن، بەڵام ئێمە ئۆتۆمبێلمان نەبوو، لەبەرئەوە ماینەوە». ئەو شــەوە خونچە چوو بۆ هۆڵی وەرزشــی شــار، کەوا کرابــووە کلینیکێکی مەیدانی بۆ چارەسەر. ماوەیەک دواتر بردیان بۆ تەبرێزو دواجاریش بۆ چارەسەرکردن بەرەو تارانیان برد. ئەو بەردەوام بە دەست نارێکیی تەندروستییەوە گرفتارەو ناوبەناو دەچێتە نەخۆشخانە بۆ پشکنینو وەرگرتنی دەرمانی بەهێزکردن، بەڵام پێدەچوو کوڕەکەیو شەوینی کچی، کاریگەریی گازەکەیان زۆر بە سەرەوە نەبووبێت.

پەروینــی کەریمــی واحید، تەنها دوو ڕۆژ پێش هێرشــەکە لــە تارانەوە بۆ سەردانی کەســوکار هاتبوو. ئەوان بە ماڵو خێزانەوە چەند ساڵێک لەوەوپێش چووبوونە تاران. پەروین دەگێڕێتەوە: «لەوکاتەدا کە بۆمباران دەســتی پێکرد، من خەریکی خۆشــۆردن بوومو بۆمبێک بەر ماڵەکەمان کەوت، خێرا لە حەمام دەرچوومو ســەرنجمدا پۆدرەی سپی لە هەموو شوێنێک بڵاوبۆتەوە. پارچەیەک لە بۆمبەکە کەوتبووە ســەرمێزی تەلەفزیۆنەکە. ئێمە هەموو دەســتمان کردە پێکەنین بەخۆشــیو ئاســوودەیی، یەکەمجار لەبەرئــەوەی بۆمبێک کەوتبووە ماڵمانەوەو ئێمەش هەموو ســاغو سەلامەت بووین. بەڵام پاشان ئاردە سپییەکە بە هەموو لایەکدا بڵاوبۆوەو کاتێک من کەمێک چوومە ئەولاوە ســووتاویو تلۆق بە جەستەمەوە دەرکەوتو دەستم کرد بە هێڵنجدانو ڕشامەوە».

پاشــان لە ســەری دەڕواو دەڵێــت: «هەرچۆنێــک بوو خۆمــان گەیاندە ئۆتۆمبێلەکەمــانو یەکســەر ڕوومانکردە مهاباد»، کــە پایتەختی کورتخایەنی داواکارییەکی ســەربەخۆیی کورد بوو، لە پاش جەنگــی جیهانیی دووەم. لێرە دکتۆرەکان شــۆردبوویانو تیماریان کردبوو، بــەڵام پەروین بۆ ماوەیەک بینایی لەدەســتدابوو و بێهۆش کەوتبوو. ئەمڕۆ پاش پانزە ساڵ، پەروین هەر گرفتاری کێشەی سەختی کۆئەندامی هەناســەیە. دکتۆر سوهرابپوور پێی وتم کەوا ئەم

ژنە دەبێت بەردەوام هاتوچۆی نەخۆشـــخانە بکاتو ئایندەی تەندروستی روو لە باشە نیە.

هـەڵـەبـجـە، مـایـسی ٢٠٠٢

لە هەفتەی سێهەمی مایسدا، بە فڕۆکە لە تارانەوە گەیشتمە شاری کوردنشینی کرماشانو لەوێوە بە دوو ســـەعات بەرەو رۆژئاوا گەیشتمە شارۆچکەی قەسری شیرین لە سەر سنوور. ئیشارەتەکانی سەر رێگا، ئامۆژگاریی گەشتیارانی دەکرد کە ماوەی چەند کیلۆمەتری ماوە بۆ کەربەلاو نەجەف، کە دوو شـــاری پیرۆزی موسوڵمانی شیعەن، کە ژیانی سیاسیی ئێرانیان داگیرکردووەو (زۆرینە پێکدێنن لـــە هەردوک ئێرانو عێراقدا). ئەو دەشـــتە ســـەوزانەی بە ئـــاوی باراناو پاراو دەبوونو بە گوڵاڵە ســـوورە شەپۆلیان دەداو لە پشتیانەوە گردو چیا بەرزەکان یادەوەریی گەشـــتەکانی پێشتریان بۆ کوردســـتان، کە چەندین جار بە رێگەی تورکیادا بۆی دەهاتم، لا دەورووژاندم.

پەڕینەوە لە سنوور کارێکی ئاسان بوو: ناوم بە بروسکە لە تارانەوە نێردرابوو، لێرەش لە سەر پارچە کاغەزێک نووسرابوو. من لێرە خێرا کاغەزێکم ئیمزا کرد، پارچەیەکی ناوماڵەم پێبوو کە تاقە شت بوو گومرگ بکرێت. پاسەوانە ئێرانیەکانی سنوور، سەرقاڵی هەندێک ئیجرائات بوون لەگەڵ ژمارەیەک کورددا، کە ئەو رۆژە لە سنوور دەپەڕینەوەو بە ئاشکرا دیاربوو یەکتریان خۆشناوێت. پرۆفیسۆرێکی زانکۆی سلێمانی، بەنیازی گەڕانەوە بۆ ئەڵمانیا لەگەڵ خێزانەکەیدا بە گەشتێک دەهاتە ئەمبەرەوە. بەڵام بێجگە لەوە، خاڵی سنوور چۆڵ بوو.

گەشتەکەم بۆ سلێمانی دوو سەعاتی تری بردو رێک لە کاتی نیوەڕۆدا گەیشتم. لە چێشـــتخانە پلە باڵاکەی ئوتێل ئاشتی مینویان بۆ هێنامو لە بەشی ستیکدا نووســـرابوو «تۆرنادۆ لەگەڵ قارچک»و «گۆشت یان ماسیی بێ ئیسقان»، بە باشـــم زانی خواردنێکی کوردی هەڵبژێرم کە *قۆزی* بوو (مایnچەی بەرخ لەگەڵ شـــلەی تەماتە)، کەچی هاوڕێ کوردەکەم تۆرنادۆی خواردو هەر سکاڵای بوو لە تفتیو بێتامیەکەی.

من هەفتەیەکم لە ســـلێمانی بەسەربرد، کە شـــارێکە دانیشتووانی حەوتسەد هەزار کەس دەبێت، رووبەڕووی زنجیرە شـــاخێکە کە دەکەوێتە ســـەر سنووری ئێرانو نزیکەی بیســـتو پێنج میل بەهێڵێکی راستەوڕاست لێوەی دوورە. ئێرە

هەرچەندە نەکەوتبووە ناوچەی دژە فڕینەوە، کە ویلایەتە یەکگرتووەکان بەسەر عێراقیدا سەپاندبوو و دەکەوتە بازنەی دەستوەشاندنی سوپای عێراقەوە، بەڵام لە کۆتایی جەنگی کەنداوەوە بە حەوزێکی ئارام مایەوە، ئەو حاڵەتەی لێبەدەر کە کاتێک هێزەکانی (پ د ک) بەپشتیوانیی هێزەکانی عێراقساڵی ١٩٩٦، توانییان بۆ ماوەیەکی کورت جەنگاوەرانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان (ی ن ک) وەدەرنێن. من لێرە کۆبوونەوەو چاوپێکەوتنم لەگەڵ زۆرێک لە بەشدارانی ئۆپەراسیۆنی هەڵەبجە، لە پێش هێرشە کیمیاییەکەدا، ئەنجامدا.

بەڵام ئامانجی سەرەکیی من هەڵەبجە بوو، بەپەرۆش بووم بۆ بینینی شارۆچکەکەو هەڵکشان بە گردو چیاکانی پشتیدا بۆ تێگەیشتن لەوەی چۆن گرتن/ رزگارکردنی هەڵەبجە جێبەجێکراو ئاشکرابوو، بەشداربووان کێ بوون، بنکەو بارەگایان لەکوێدا بوو، لە دەمی هێرشە سەربازیەکەدا پەلاماری کیمیاییەکە بەرکوێ کەوت، چ جۆرە گازێک بەکارهاتو لە کام رێگەو شوێنەوە دانیشتووانی دەربازبوو هەڵاتن.

سەرلەبەیانی رۆژی شەممەیەک، چوار کەس بەرەو هەڵەبجە بەڕێکەوتین، منو نەعمانی شۆفێرو محەمەدی وەرگێڕمو مام هادی، کە پێشمەرگەیەکی خانەنشین بوو، لە رووی سۆزو خۆشەویستییەوە لەلای هاوڕێکانی لە ناو یەکێتیی نیشتمانیدا بەوە ناسراوە کە (یەکەم پارتیزان بووە) لە ناوچەی هەڵەبجەدا. ئەم پیاوە کاکەیی بوو، کە تایەفەیەکیساینکریتیستی (باتینیی) شیعەنو بە ئەهلی هەقیش دەناسرێن. کاکەییەکان لە سێ گوندی ناوچەی هەڵەبجەدا نیشتەجێن، لە نێو شاخە بەرزەکانی نزیک سنووری ئێرانەوە، بەڵام لەم ماوەیەدا لەلایەن میلیشیاکانی ئەنسار ئیسلامەوە لە ماڵەکانیان دەرکران (ئەم تاقمە لە بزووتنەوەی ئیسلامیی کوردستان جیابوونەتەوەو بنکەیان لە هەڵەبجەیە)، (بە پێی قسەی دۆستەکانم لە هەڵەبجە، مام هادی کوردێکی هەورامییە نەک کاکەیی بەڵام زۆر تێکەڵی خەڵکی هاوار بووەو ئەمە تەنها بۆ راستکردنەوەیە کە لە شوێنی تری ئەم کتێبەدا کردوومە - وەرگێڕ). بێجگە لە دەرکردنی ئەو دێهاتیانەی پێچەوانەی قەناعەتی ئاینیی ئەمانو سەپاندنی حوکمێکی تاڵبان ئاسا. ئەم میلیشیایانە بەوەش گوناهبار دەکرێن کە هەوڵێکی سەرنەکەوتوویان داوە بۆ کوشتنی بەرهەم ساڵحی سەرۆک وەزیرانی (ی ن ک) لە سلێمانی، کە خانەخوێیەکی دەستو دڵ فراوانم بوو لەم سەردانەدا.

ئێمە لەکاتێکدا بەرەو هەڵەبجە بەڕێوەبووین، لە ماوەی ئەو دوو سەعاتەی

ڕێگادا، بە ناوچەیەکی پڕ لە قازو قەلەباچکەو تا چاو بڕکات مەزرای گوڵەبەڕۆژەدا، باسی ئەم بابەتانەمان دەکردو بە ژمارەیەک گوندی بچووکدا تێپەڕین کەخانووەکانیان نزمو هاکەزایی بوونو خەڵکەکانیان بەجلو بەرگی نەریتییانەوە خەریکی کاروباری کشتوکاڵو رانەمەڕەکانیان بوون. لە شوێنێکدا پۆلە قازێک لە سەر ڕێگاکە هەڵنیشتبوون، کە ئێمە بەلایاندا تێپەڕین، هەموو وەک یەک سەریان راستکردەوەو بێجگە لەوە هەرخۆشیان تێکنەدا.

هەڵەبجە خۆی لە حەوزێکدایە لەبەردەم چەند ریزە چیایەکی تاوەرئاسادا لە باشوورو رۆژهەڵاتەوە (کە ئەودیویان ئێرانە). هەروەها لە باکوورو رۆژئاوایەوە، بە دەریاچەی دەستکردی سیروان لەودوای ناوچەکانی کوردستان دابڕاوە، کە لە زێکانی سیروانو زەڵمو تانجەرۆوە ئاوی تێدەڕژێتو لە بەنداوی دەربەندیخانەوە ئاوەکەی دەچێتە رووباری دیالەو پاشان دەڕژێتە رووباری گەورەی دیجلەوە کە بۆ کەنداوی فارس بەرەوخوار دەبێتەوە. ئێرە ئەو ناوچەیە بوو کە بە دەریاچەکەو ریزە چیا دەوردرابوو و هێزەکانی ئێران لە مارتی ١٩٨٨دا داگیریان کردو هێزەکانی عێراقیان لەم دەریاچەیەوە راونا (کە زۆریان خنکان) یان بە سەر پردەکەی زەڵمدا بۆ خۆرێکخستنەوە لە شارۆچکەی بچووکی سەید سادقدا، کە ڕێگەی سێهەم بوو لە گەڕانەوەدا بەرەو سلێمانی.

هەڵەبجە، کە لە پاش جەنگی ئێران ـ عێراق تەختی زەوی کرا، بە شێوەیەکی بەرفراوان بیناکرایەوە لە دەیەی رابردوودا. مزگەوتێکی نوێو درەوشاوە، چەند مانگێکی ماوە بۆ تەواوبوون. لە دەروازەی شاردا پەیکەری پیاوێکم بینی بەدەمدا کەوتبوو و باوەشی بە منداڵە کۆرپەکەیدا کردبوو لە حاڵەتی مەرگدا، کە لە پەلاماری کیمیاییدا، بە گاز خنکان. هەڵەبجەییەکان پێیان وتم کە ناوی عومەری حەمەساڵحەو نانەوا بووە (هەروەها ناو و چیرۆکی تریان بۆ گێڕامەوە). ئەم پیاوە بەپێی کولتوورو نەریت بەختی نەبووەو یەک لە دوای یەک شەش کچی بووە، بەڵام دواترو پاش ماوەیەکی زۆر، خوا کوڕێکی پێبەخشیوەو ئەمە ئەو کوڕە بوو کە لە حاڵەتی مەرگدا، لە باوەشیدا بووە.(ئەم قوربانییە زیاتر بە عومەری خاوەر دەناسرێ و بووە بە سیمبۆلی کیمیابارانی هەڵەبجە ـ و).

حەمەی حەمەسەعید، کە فەرماندەیەکی (ی ن ک) بوو لە ناوچەکەدا، ئامادەیی خۆی دەربڕی بمباتە سەر شاخ بۆ بینینی هەڵەبجە لە بەرزاییەوەو (هەروەها پێگەکانی ئەنسار ئیسلام لە سەرووترەوە). ئەم پیاوە لە ناوەڕاستی تەمەندا بوو، سمێڵێکی سەرنجڕاکێشی هێشتبووەوە. ئەم فەرماندەیە ڕۆژگارێک گەریلایەکی

جەربەزە بووە، بەڵام ئێستا هەنگاوەکانی داوێتێ کورتیو خاوبوونەتەوە بە هۆی پەیداکردنی ورگ و دە ساڵی ئاشتیو پشوودانەوە. ئێمە بە رێگەیەکی خۆڵدا بە شاخی شنرۆیدا هەڵدەکشاین. رەشاشێک لە سەر ئۆتۆمبێلێکی بارهەڵگر دابەسترابوو، ژمارەیەک *پێشمەرگەی* لە سەربوون (کە دەقاودەق مانای ئەوانەی بەرەورووی مەرگ دەوەستنەوە، دەگەیەنێت). رێنماکەم باسی ئەوەی دەکرد کەوا: «لێرە لە گوندی عەبابەیلێ، سەربازگەیەکی عێراق هەبوو، لە خواریشەوە لە دەڵەمەڕ، بنکەیەکی گەورەی تۆپخانەی تێدابوو. لەولاشەوە بەرەو رۆژئاوا شاخی باڵامبۆیە کە ئێرانیەکان سەربازگەیەکی تری عێراقیان لێڕماڵیبوو».

لە سەر لووتکەی شاخەکە دیمەنێکی پانوراما ئاسای هەڵەبجەمان لەبەرچاو بوو، لەگەڵ دەریاچەی سیروانو ئەو دۆڵەی بەرەو سلێمانی درێژ دەبووەوە. بنکەو پێگەکانی ئەنسار ئیسلام لای رۆژهەڵاتەوە دەردەکەوتن، لە بەرزاییەکانی سنووری ئێرانەوە.

بە پێی قسەی حەمەی حەمەسەعیدو مام هادی، کە هەردوکیان لە هێرشەکەدا بەشداربوون، رەتلێکی هێزەکانی ئێران لە شنرۆیەوە دایان بە سەر ناوچەی هەڵەبجەدا، لە نیوەشەوی ١٢یان ١٣ی مارتدا (ئەوان زۆر ورد نەبوون لە دیاریکردنی مێژووی رووداوەکاندا)و بە یارمەتیی ئاگری تۆپخانە لە بنکەکانی ناو ئێرانەوەو پێشمەرگەکانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانیش رابەرییان دەکردن. حیزبە کوردییەکانی ترو بگرە یەکەیەکی عەرەبی شیعەی عێراقی لە فەیلەقی بەدریش، کە باڵێکی سەربازیی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامیی عێراق و، بنکەی لە تاران بوو، هاوڕێیەتی هێرشی هێزەکانی ئێرانیان کرد لە خاڵەکانی تری سنوورەوەو پێگەو سەنگەرەکانی سوپای عێراقیان یەک لە دوای یەک گرتو هەموو لە هەڵەبجەو خورماڵدا یەکیانگرت.

لە هەڵەبجە خۆیدا، خەڵکی شار راپەڕینێکیان لەدژی بەڕێوەبەرێتیی عێراقیی بێزلێکراو بەرپاکردو گەمارۆی بنکەو بارەگاکانی پۆلیسی نهێنی (*ئەمن*)، هەواڵگریی سەربازی (*ئیستیخبارات*)، پۆلیسی ئاساییو جەنگاوەرانی کوردی سەر بە رژێم، کە لای خۆیەوە ناوی فورسان (سوارە)ی لێنابوون، بەڵام لە سەر زمانی خەڵی ناویان *جاش* بوو (واتە بەچکەی کەر)و ژمارەیەکی زۆریان هەر ئەمبەرو ئەوبەریان دەکردو هەواداریی خۆیان بە ئاسانی دەگۆڕی. (خەڵکی هەڵەبجە دەرفەتێکی باشیان بۆ هەڵکەوت زەبرو دەسەڵاتی رژێم کۆتایی پێبێنن، چونکە هێزەکانی سەددام خەڵکیان رەشبگیر دەکردو گەڕەکی کانی ئاشقانی

ئەو شارەیان رووخاند، دوابەدوای خۆپیشاندانو پرۆتێستی ساڵێک لەوەوپێش). لە ١٥ی مارتدا پێشـــمەرگە هاتنە ناویانو بە ورەو گیانی سەرکەوتنەوە کەوتنە گەڕان بە ناوشـــاردا، بە یاوەریی کەســـانێکی ســـەر بە ئیتلاعاتی ئێرانی. هێزە سەرەکیەکانی ئێران لەو ســـەنگەرو بنکانەدا خۆیان قایمکرد کە پێشتر دوژمنە عێراقیەکانیانـــی تێدابوو لە گوندی دەڵەمەڕی ســـەرووی هەڵەبجەداو لە هەمان کاتیشـــدا بەشێکی تریان بە شـــاردا تێپەڕین بەرەو دەریاچەکەو پردی زەڵم بۆ لەناوبردنی ئەو سەربازانەی کەوا لە سوپای عێراق مابوونەوە.

ئەگەرچی هێرشـــەکە بوو بە هۆی بەزینـــی هێزەکانی عێراق، بەڵام بەڵگەش بوو بۆ ئەوەی کە عێراقیەکان بەگشتی نائامادە نەبوون. ئەوان بە چاوی خۆیان خۆتەیارکردنی هێزەکانی ئێرانیان دەبینی لە سەر سنوور بۆ ماوەی چەندین رۆژو تانکو زرێپۆشیان بۆ پاڵپشتی دەنارد، لە رۆژانی پێش هێرشەکەدا. هەندێک لە فەرماندە کوردەکان، پاش ئەوەی لە سروشـــتی مەسەلەکە گەیشتن، هەستیان کرد کەوا بوونەتە تەڵەوە. ناوچەکە خۆپارێز بوو، دەریاچەکەش بەربەســـتێکی سروشتیی دروستدەکرد بۆ پێشڕەویی زیاتری هێزەکانی ئێران بۆ سەر سلێمانی یان بەنداوی ستراتیجیی دەربەندیخان یان بەرەو ئەو رێگا ستراتیجیەی سلێمانیی بـــە دەربەندیخانەوە دەبەســـت، کە بـــە تونێلێکدا تێدەپەڕێـــت کاتێک دەگاتە بەنداوەکـــە. لە ١٦ی مارتداو یـــەک رۆژ دوای ئەوەی کـــوردەکان هەڵەبجەیان رزگارکرد، عێراقیەکان تۆڵەیان کردەوەو باری جوگرافیی ناوچەکەیان بۆ سوودی خۆیان بەکارهێنا.

پێشـــمەرگە ناوچە شـــاخاویەکانی باکووری رۆژئاوای هەڵەبجەو باشـــووری ســـلێمانییان گرتەدەســـت، کە پێیدەوترێت قەرەداخو دەگێڕنەوە کەوا بە چاوی خۆیان فڕۆکەی بۆمبهاوێژی ســـۆخۆیان دەبینی لە رۆژئاواوە دەهاتو بە راسەردا دەفڕی، پێموایە لە بنکەیەکی هێزی ئاسمانیی نزیک کەرکوکەوە بەرەو هەڵەبجە، کە هێڵە کۆنتۆریەکانی لە دوورەوە بریسکەیان دەهات. ئەو فڕۆکانەی لە بۆردماندا هەڵمەتیان دەبرد، گەواڵە دووکەڵی رەشـــیان لەدوای خۆیانەوە بەجێدەهێشتو پاشان بە سەر قەرەداخدا دەگەڕانەوە. فایەق گوڵپی، کە دکتۆرێکی پێشمەرگە بوو، ئەو دواینیوەڕۆیەو رۆژانی دواتر چاودێریی ئەو فڕۆکانەی دەکرد کە بۆردمانیان دەکـــرد، بەڵام وەک دەڵێت یەکەمجار نەیدەزانی چ جۆرە بۆمبێکیان پێیە، تەنها ئەو کاتەی رادیۆکانی پێشـــمەرگە بە هات و هاوارەوە کەوتنە پەخشکردنی ئەو هەواڵانەی لەلایەن فەرماندە مەیدانیەکانی شـــوێنی رووداوەکەوە دەدرکێندران،

ئەو دەمە ئەو و هاوەڵەکانی تێگەیشتن چی روویداوە. خودی دکتۆر گوڵپی خۆی خەڵکی هەڵەبجەیەو دواتر لە ئیجازەیەکدا پاش ئەنفال بۆی دەرکەوت کە دایکیو برایەکیو برازایەکیو سێ خزمی بە کیمیایی مردوونو تەرمەکانیان نەدۆزرایەوەو گریمانەی ئەوە هەیە کە لە یەکێک لەو چەندین گۆڕە بەکۆمەڵانەدا بن. (هەروەها خۆیشی بەردەوام بەر گازی عێراقی دەکەوتو لەگەڵ هاوڕێکانیدا بەم گوندو بەو گونددا هەڵدەهاتن).

کاتێ کە لە شنروێ هاتینە خوارەوە، حەمەی حەمەسەعید بە ڕێگایەکی خۆڵدا ئۆتۆمبێلەکەی لێدەخوڕی، لە عەبابەیلێوە بە لاپاڵەکانی سەروو هەڵەبجەدا بەرەو گوندەکانی جەلیلەو عەنەب کە پێشتر تێیدا بایەخ بە چاندنی گەنمو بەروبوومی تـــر دەدرا. کاتێک لـــەوێ دەرچووین، یەکێک لە هاوەڵەکانم دەســـکێک فەریکە نۆکی هێناو بەخۆشییەوە کەوتینە جوینی. جەلیلە بڕکە ماڵێکی لە خشتی قوڕ دروستکراوەو کەوتووەتە ئامێزی شاخەوەو لە دوورەوە بەسەر بەردی رووتەنەوە چـــاو دەکرێت، بەڵام تۆقەڵە دارێک ســـێبەری کردووە بۆ چـــەمو کانیاوێک کە زەویو زارێکی بەپیت ئاو دەدات. لەپاش جەنگی کەنداو دەبوو دێهاتیەکان گوندو ماڵەکانیـــان ئاوەدان بکەنەوە، چونکە رژێـــم زۆربەی گوندەکانی کوردی تەختی زەوی کردبـــوو لە هەڵمەتی دژە یاخیبوونی ســـاڵانی هەشـــتاکاندا. گوندەکانی چەشـــنی جەلیلەو عەنەب، پڕ لە کانیاوی بچووکن و بـــۆ ئەم کانیاوانە بوو کە ژمارەیەکـــی زۆر لـــە هەڵەبجەییەکان پەنایان دانێ. چارەنووســـی ئەوان دەبوو وابێـــت لەو رۆژەدا، کە با بەرەو باکووری رۆژهەڵات هەڵیکردبوو، راســـت بەرەو عەنـــەب. ژەهرەکە بە درێژایی جادە قیرەکەدا، کە لە هەڵەبجە دەردەچوو، هەر دەهاتو بە مل ئەو ســـەرچاوە ئاوانەدا دەهات کە خەڵکەکە لایاندابوو لە سەری بۆ ئەوەی خۆیان بشـــۆنو تۆزە ســـپییەکە لە دەمولێو و روومەتو جلوبەرگیان بکەنەوەو تینوێتییان بشکێنن. کەچی کەسی نەبواردو کەس نەژیا: نە بنیادەمو نە ئاژەڵ.

ئەمـــڕۆ مۆنۆمێنتێکی نوێ راســـت بووەتـــەوە بۆ یادکردنـــەوەی قوربانیانی پەلامارەکـــە. لەولاشـــەوە لووتت بەو کۆمەڵە خۆڵانـــەدا دەتەقێت کە لە قەراخ ڕێگەکەوە بەرزبوونەتەوەو ئەو شـــوێنانە دەسنیشـــان دەکـــەن کە خەڵکی تێدا کەوتبـــوونو چەند رۆژێک پـــاش ئەو رووداوە لەباســـکردن نەهاتووانە، خەڵکە قوربانیەکە بە هاوکاریی هێزەکانی ئێرانو پێشمەرگەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی، هەر لە شـــوێنی خۆیاندا بە کۆمەڵ ناشتنیان. یەکەمجار هاوەڵەکانم دەبوو ئەم

کۆمەڵــە خۆڵانەیان دیاری بکردایە لــە دێهاتی دەوروبەردا، بەڵام من خێرا درکم پێکردو هەســتم کرد کە لــەم گردۆڵکە خۆڵانەوە، ئەو فەریکە نۆکە خۆشــانە دەرچوون، کەوا ئێمە لێمان خوارد.

ئەمــڕۆ ژیان گەڕاوەتەوە دۆخی ئاســایی خۆی، بەڵام گۆڕە کاتییە نیشــان نەکراوەکان، تێکەڵی ژیانی گوندو کشــتوکاڵ بوون. لەکاتێکدا کە لە ســەرخۆ دەگەڕاینەوە بۆ هەڵەبجە، هیچ شــتێک ئەو ترسو سامەی نەدەگەیاند، کە لێرە رووبیانــدا. جوتیاران زەوییان دەکێڵا، ژنان جلو قاپو قاجاخیان بۆ کانی دەبرد بیانشــۆن، منداڵان یارییــان دەکردو قازو بەچکەکانیــان خاوەخاو، لەبەردەمی ئێمەوە لە رێگاکە دەپەڕینەوە.

عەممان، ئەیلولی ٢٠٠٦

دواتر ویلایەتە یەکگرتووەکان، پەلاماری عێراقی داو رژێمی سەددام حوسێنی لابرد. لەوساتەوە ئیتر من دەتوانم بە رێکی سەردانی ئەم وڵاتە بکەم، بۆ راییکردنی کارەکەم وەک بەڕێوەبەری هەرێمایەتیــی گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتیەکان، کە رێکخراوێکــی رێگرە لە ناکۆکیو ململانێکان. لەمیانەی ئەم گەشــتانەدا گەلێک ئەفسەرو سەربازی جارانی سوپای عێراقم بینی کە وا لەتواناییاندا بوو وردەکاریی رۆژ بە رۆژی ئۆپەراســیۆنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقم بدەنێ، کە بۆ قوربانیان ئاســان نەبوو بیزانن‌و بەو چەشــنە وێنەی تــەواوی بارودۆخەکەیان دامێ.

ئالێرەدا چیرۆکەکەی من تەواو دەبێت‌و چیرۆکی خەڵکانی تر دەستپێدەکات، ئــەو چیرۆکانەی لەلایەن رزگاربووە کوردەکان، ئەنجامدەرانی عێراقی، دەســتە پزیشــکیەکانی ئێرانی، شــیکارانی هەواڵگریی ئەمەریکی‌و ئیسرائیلی‌و گەلێکی تر، کە بە راوبۆچوون بەشــداربوون، باســدەکرێن. هەروەها ئەو چیرۆکانەی کە ســەرلەنوێ ئامادە دەکرێنەوە، با بە شێوەیەکی بچڕبچڕیش بێت، لە بەڵگەنامە بێشــومارەکانی موخابەراتــدا، بە ئەمەریکــی‌و عێراقییــەوە. هەرچەندە ئەم چیرۆکەیان لە شــوێنانی تر گێڕراونەتەوەو لێــرەدا دووبارە نابنەوە (بێجگە لە کورتەیەکی کۆتایی کتێبەکە[٣]). ئەم کتێبە بە هۆی پێنج پیاوی جێ ســەرنج‌و مێرمنداڵێکەوە (کە ئێســتا گەورە بووە) هاتووەتــە ئاراوە، کە بە دڵگەرمی و پەرۆشەوە بەسەرهاتی تاڵی خۆیان دەگێڕایەوە. ئەمانە ئەو رزگاربووانەی ئەنفال

بوون، کەوا بە بوێرییەکی بێوێنەوە توانییان لە چاڵەکانی مەرگ رزگاربنو لەوەدا بەخت یاوەریان بوو. من ئەم کتێبە بە خۆشەویستیو سەرسامیو پێزانینەوە، پێشکەش بەوانو بە خێزانەکانیان دەکەم. بەهیوام کارەکە زیاتر خزمەتی زیندوو راگرتنی یادی هەموو ئەوانە بکات کە لە هێرشی گازی ژەهراویدا لەناوچوون، یان لە رووبەڕووبوونەوەی گوللەی ئەنفالدا بێگیان کران.

سوپاسو پێزانین

بۆ بەئەنجامگەیاندنی ئەم کتێبە، دنیایەک هەوڵو خۆشەویستی بۆ کارەکە، هەشت ساڵ بیرکردنەوەو کردوکۆشو شەش ساڵی تریش بۆ بەرهەمهێنانی تەرخان کراوە، کە توانیومە تەنها بە هۆی پاڵپشتیی کاستێکی گەورەی کاراکتەرەوە تەواوی بکەم لەوانە: خێزانو بنەماڵەکان، دۆستان، ئەو کەسانەی لەم رێگەیەوە بوون بە دۆست، کەسانێک بێگوێدانە ئەوەی من کێمو کێ نیم و بەوپەڕی دڵفراوانییەوە، کاتو حیکمەتی خۆیان لەگەڵ بەشکردمو بە شێوەی جۆراوجۆر تین وتاقەتیان پێدەبەخشیم.

پاڵنەری بنەڕەتیی ئەم کارەم، ئەو رێکخراوە بوو کە من تا ساڵی ٢٠٠٠، یەکێک بووم لە ستافەکەی، ئەویش هیومان رایتس ووچ و کێن رۆسی بەڕێوەبەری بوو. ئەڵبەتە منیش وەک هەر کارمەندێکی رێکخراوەکە، مافی مۆڵەتپێدانی سێ مانگم هەبوو لە پاش حەوت ساڵ کارکردنو کێن هانیدام دەست بکەم بە لێکۆڵینەوە بۆ ئەم کتێبە، کە بەند بوو بە لێکۆڵینەوەی مافی مرۆڤ لە کوردستانی عێراق لەلایەن منو دوو هاوکاری ترەوە لە ساڵانی ١٩٩٢ ـ ١٩٩٤ دا. هەر کێنیش بوو بەزوویی وریای کردمەوە خۆ لەو تەڵەیە بپارێزم کە لە ویلایەتە یەکگرتووەکان پێیدەوترێت «چۆن بچمە سەر کاری خەڵکی» وەک ئاماژەکردنێک بۆ یاری فوتبۆڵی ئەمەریکی: «یارییەکەی لە یەکشەممەدایەو دووشەممە باس لەوە دەکرێت کێ دەیباتەوە»، هیوادارم سەرکەوتنم بەدەستهێنابێت.

نەرمی نواندنی هیومان رایتس ووچ و کۆمەکی زەماڵەی پرۆژەیەکی تاکەکەس لەلایەن ئینستیتیوتی کۆمەڵی کراوە (Open Society) کە ساڵی ١٩٩٩ دابینکرا، یارمەتییاندام بۆ تەرخانکردنی سێ مانگی تری زیادە بۆ ئەم پرۆژەیە، بە گەشتی ئێرانو کوەیتو ئوردنو ئیسرائیلیشەوە. هاوکارانم ستیڤ گووزو لیزا میزۆڵ، ئەرکی دەوام نەکردنی منیان لەئەستۆ گرتبوو، چونکە بێجگە لە کاری

ئاسـايی گرانی خۆشـيان، ڕاييكردنی كارەكەی منيشيان لە سەر شان بوو. من زۆر منەتباريانمو هەروەها بۆ هاوبەشـانی پێشتريشم لە پرۆژەی ئەنفالدا: جۆرج بلاك، مەولان ئيبراهيم، شـۆڕش حاجی، پەيمان محەمەد، جيمێرا رۆنو ئەندرو وايتلی. جۆرج ئەوەی پيشـاندام كە چـۆن راپۆرتی مافی مرۆڤ دەكرێت ببێتە پارچە نووسـينێكی كاری جوان وەك لە نارەزايينامەيەكی بێتامی پێشێلكردنو كتێبەكەی «تاوانی جينۆسـايدی عێراق» (كە لە سـەرەوە باسـكراوە)، زۆر بەداخەوە خەڵكێكی زۆر كەم خوێندوويەتيەوە. شۆڕشو پەيمان شايانی ناوهێنان و پێزانينی تايبەتين، وەك سەرچاوەيەكی بەردەوامی هاندانو كاركردنو زانياريی فراوان لە سەرانسەری ئەم پرۆژەيەدا.

دوو سـاڵ دواترو لـە ٢٠٠٢دا دەزگای (جۆن د. و كاترين ت. ماكئارسـەر) كۆمەكێكی توێژينەوەو نووسـينيان بۆ دابينكردم بۆ تەواوكردنی پرۆژەكە. ئەمە مانگێكی توێژينەوەی گرتەوە لە ئێرانو كوردستانی عێراقدا. بۆ كارمەندێكی وەك من، كەوا كاری فولتايمم هەيەو هيچ زانكۆيەك يان دەستەيەك پسپۆڕی پێكەوە كاركردووم لە پشتەوە نيە، بۆيە يارمەتيی دەزگاو دامەزراوەی وەك ئينستيتيوتی كۆمەڵی كراوەو ماك ئارسـەر مەسەلەيەكی سەرەكی بوو لە رەخساندنی كات و دەرفەتی توێژينەوەو نووسينمدا.

لە نۆڤەمبەری ٢٠٠٣دا، كۆمەكێكی دەزگای رۆكفلەر، دەرفەتی بۆ رەخساندم كە مانگێك بەسـەربەرم لە نيشتەجێيەكی سەر بەو دەزگايە لە ئيتاڵيا بە ناوی سەنتەری توێژينەوەو كۆنفرانسی بێلاجيۆ، بۆ نووسين لە كەشێكی ئارامداو لەگەڵ دەستەيەك لێكۆڵەری هاوكارمو ژمارەيەك نووسەرو موزيكژەنو هونەرمەندا. من بە تايبەتی سوپاسـگوزاری خاتوو گياننا سێلّيی بەڕێوەبەری سەنتەرەكەم، بۆ يارمەتيدانو دەمو دووی خۆشی. راسپاردەكانی شائوڵ بەخش، كێن رۆس، گاری سيكو ماكس ڤاندەر شتۆيڵ بە نووسين كاريگەرو سوودبەخش بوون لە قەناعەت پێهێنانی ئەو دەزگايانە بۆ پشتگيريكردنی كارەكەم.

لە قۆناخەكانی لێكۆڵينەوەكەو لەكاتێكدا كە من بە پارت تايم وانەم دەوتەوە لە سـەنتەری لێكۆڵينەوەی هاوچەرخی عەرەبيی سـەر بە زانكۆی جۆرجتاون، كۆمەڵێك لە قوتابيە دەرچووەكان يارمەتييانداموەك كۆرسو بە شوێن سەرچاوەی سەرەتاييدا دەگەڕان، كە زۆريان بە عەرەبی بوونو كورتە نووسينێكيان لە سەر جەنگ ئامادەكرد، لەوانە: كريسـتی ئادەمز، جوليان غێراردی، رانيا غومە، ريمە ئەلمولله، محاسن نەسـرەدين، رێژين سەهاكيان، شـيرين سەيكەلیو كەيتلين

ولیامز. من سوپاسیان دەکەم بۆ ئەو کارە گەورەو گرانەی کردیانو حەز دەکەم بەتایبەتی رانیـــا جیا بکەمەوە، وەک یاریدەدەری لێکۆڵەر بەو ئاســـتە نایابەو زیاد لەوەی لێی چاوەڕوان دەکرا ئەنجامیداو نەک هەر دەستبەکاری توێژینەوەی جیـــددی بـــوو (ماوەیەکی دوورودرێـــژ دوای ئەوە لێکۆڵینەوە ســـەربەخۆکەی لەگـــەڵ مندا کۆتایی پێهات)، بەڵام پرۆژەی بۆ خۆی گەڵاڵە کردبوو و هاوکاریی ئەوەی دەکرد کەوا کتێبەکـــە لۆجیکی گێڕانەوە لەخۆ بگرێت. ئەوانی تر کە بە ســـەرچاوە یارمەتییان دا: نیاز خالید لە ئەمســـتردام (کورد)، غێدە جەڕار لە عەممان (عەرەب)، رۆڵین هیڵتەرمانی خوشکەزام کە بۆ ماوەی چەندین سەعات چاوپێکەوتنەکانی چاپکرد، کە ئەرکێکی لابەلایەو کەس پێینازانێت.

ولیەم م.ئارکین، گۆردن بێرکو مایکڵ ئایزنشـــتات بە سوپاسەوە هەلیان بۆ رەخســـاندم تاوتوێی فایلەکانیان بکەمو لەهەمان کاتدا جۆیس باتڵ لە ئەرشیفی ئاسایشـــی نەتەوەیی لە زانکۆی جۆرج واشنتۆنو کەندال نزان لە ئینستیتیوتی کورد لە پاریس بە خۆشحاڵییەوە دەرگایان لە سەر بەڵگەنامەو دۆکیومێنتەکانیان خســـتە سەرپشت. لەلایەکی تریشەوە شەفیق غەربەو گیاندۆمینیکۆ پیکۆو کازم ســـەجادپوور هاوکاریی بەدەســـتهێنانی ڤیزەیان کرد بـــۆ کوەیتو ئێران. من زۆر منەتباری دکتۆر ســـەجادپوورم کە توانی کۆســـپو تەگەرەی بیرۆکراتیی ئێرانیەکانم بۆ چارەسەر بکات، کاتێک کە من بێئاگادارکردنەوە، زیاد لەو ماوەیە مامەوە کە لە ڤیزەکەمدا رێگەی پێدرابوو.

هەروەها عەبدولڕەزاق ئەلســـەعدی (بەغدا)، محەمەد ســـلێڤانی (سلێمانیو هەڵەبجە)، نەغمە ســـوهرابی (تاران) وەک رێنماو وەرگێڕ کاریان لەگەڵ کردوومو لەخۆبوردووانە بەدەممەوە دەهاتنو هەندێکجار تووشـــی بارودۆخی ناخۆشـــیش دەبوون. گەلێک هاوڕێو دۆستو خەڵکی بەئاگا، زۆر بە دڵفراوانی لەگەڵم بوونو بێزارییان قبووڵ دەکردم، لەوانە: شـــۆڕش حاجیو پەیمان محەمەد لە لەندەن، غانم نەججار لە شـــاری کوەیت، ســـیامەک نەمازی لە تاران، لیلیان پیتەرز لە عەممان، روود پیتەرزو مارلی وێرگانگ لە ئەمستردام، سوزان رۆکوێڵ لە رامەڵڵاو بەرهەم ساڵح لە سلێمانی.

جەمال عەزیز ئەمین (ســـلێمانی)، حەمید بوزئەرســـەلان (پاریس)، سوزان میســـەڵاس (نیویۆرک)، دەلفین مینۆیی (گەڕۆک)، جیم مویر (تاران)، ســـوزان ئۆسنۆس (نیویۆرک)، جۆن پاکەر (لاهای)، فاتی زیایی (نیویۆرک)، بە درێژایی ماوەکە هاوکارییان کردووم. بە تایبەتی جەمال خانەخوێیەکی زۆر بەوێڵ بوو لە

هەموو ســەردانێکمدا بۆ سلێمانیو گەلێ ئێوارەمان لە سەر خوانی رازاوەو پێکە ئارەقی نایاب بەســەردەبرد، ئەگەر بە گەشــتی بنکەکەی ئەمنی جارانی عێراق نەیبردمایە لە ناوجەرگەی شــاردا، کە خودی خۆی لەوێ بە سەختی ئەشکەنجە درابوو بە گومانی خەباتی ژێرزەمینی.

پاش ئەوەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا، لە هیومان رایتس وۆچ گواستمەوە بۆ گرووپی قەیرانــە نێودەوڵەتیەکان، رۆب ماریو گارێت ئیڤانس نەرمیو پشــتگیرییەکی باشیان نواندو بواریاندام چەندین کورتە مۆڵەت وەربگرم، بۆ تەواوکردنی کتێبەکە، لە کاتێکدا کە لەوێش نەبووم. لیزا حەججار رەشنووسی یەکەمی دەسنووسەکەی خوێندەوەو بە شــێوەیەکی دیبلۆماســی پێشــنیاری کرد کەوا بە قووڵی پێیدا بچمەوە. منیش هەروامکردو سوپاسی دەکەم، هەرچۆنێک بوو کتێبێکی تۆکمەتری لێدەرچوو کە خەڵک بیخوێنێتەوە. پاشــان ژنەکەمو رەخنەگری توند پاتریشیا گۆســمان دوو رەشنووسی نوێیان لە ســەرەتاوە تا کۆتایی خوێندەوەو روویان وەرگێڕام لەو باسانەی کە تێیاندا شێتانە لە خەت لامدابوو، هەروەها رازاندنەوەی ناپێویست لە زمانەوانیداو تووڕدانی هەموو ناکۆکیەکانو زۆر لە بیرۆکە ئایەخەکان بــەدەم باوە، کــە بە هەر جۆرێک بووە خزابوونە ناو تێکســتەکەوە. بە هەمان شێوەش سوپاســگوزاری ماریگۆڵد ئۆکلاندی موحەڕیرم لە دەزگای چاپەمەنیی زانکۆی کامبریج، بۆ لەئەســتۆگرتنی ئەم پرۆژەیەو چاودێریکردنی، سوپاسیشم بۆ ئەو دوو خوێنەرە نادیارەم کە ســەرنجو تێبینییە پڕ لە پەسنو تاریفەکانیان هێزو گوڕیان دامێ، کاتێک کە من نزیکە نائومێد بووبووم لەبارەی بڵاوکردنەوەی کتێبەکــەوەو پێزانینم بۆ ســتافەکانی تری کامبریج و ئــەو تەکنیکارانەی کەوا دەسنووسەکەیان گۆڕییە کتێبێکی شێوە قەشەنگ. سوپاسی عیسام ئەلخەفاجی دەکەم بۆ جوانکاریی لە تایتڵەکانی کتێبەکەدا. پاشــانیش خێزانەکەم: ژنەکەمو منداڵەکانــم ئەرنت، فۆیبە، ئایدان. من زۆر لــەوە زیاتر قەرزارباریانم کە لێرەدا چەند دێڕێکیان بۆ بنووســم. دوورکەوتنەوەی بەردەوامم لێیانو تاسە کردنیان. پێمخۆشــە بڵێم کە ئێمە ئێستا ئەوەمان تێپەڕاندو قەرزاریانم کە ئەمەم هێنایە ئاراوە.

لیستی نەخشەکان

١. ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست
٢. سنووری ئێران ـــ عێراق
٣. دابەشبوونی دیمۆگرافی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ـــ ١٩٩٦. لە کتێبی (ئێان، عێراقو میراتی جەنگ) وەرگیراوە، کە لەلایەن لۆرانس ج. پێتەرو گرەی ج. سـیک نووسراوە، نیویۆرک: پاڵگرەیڤ ماکمیلان، ٢٠٠٤، ل٧٢.
٤. قەزای هـەڵـەبـجـە
٥. ناوچەکانی ئۆپەراسیۆنی ئەنفال (مایکڵ میڵەر)

نەخشەی ژمارە (١): رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

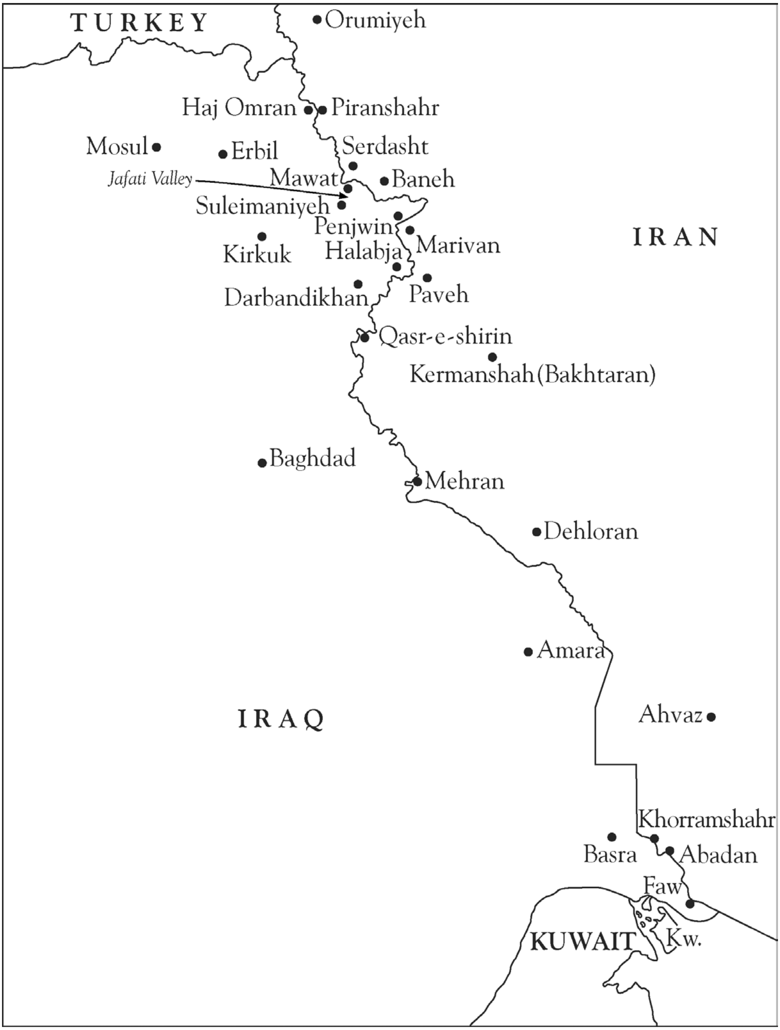

نەخشەی ژمارە (٢): سنوری ئێران ـ عێراق

نەخشەی ژمارە (٣): دابەشبوونی دیموگرافیی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ساڵی ١٩٩٦ «لەکتێبی ئێرانو عێراقو میراتی جەنگ» وەرگیراوە

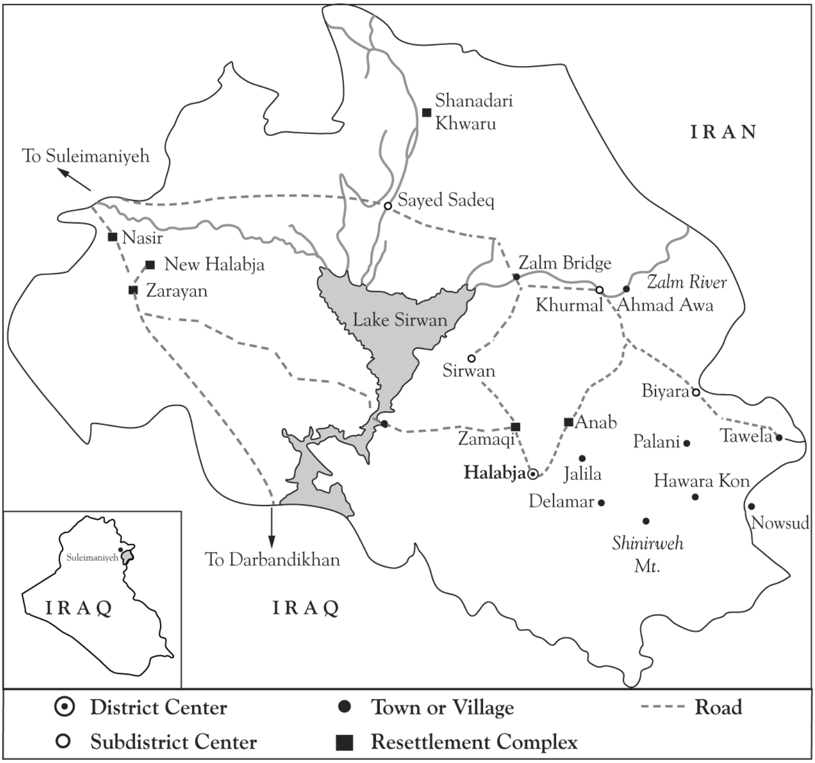

نەخشەی ژمارە (٤): ناوچەی هەڵەبجە

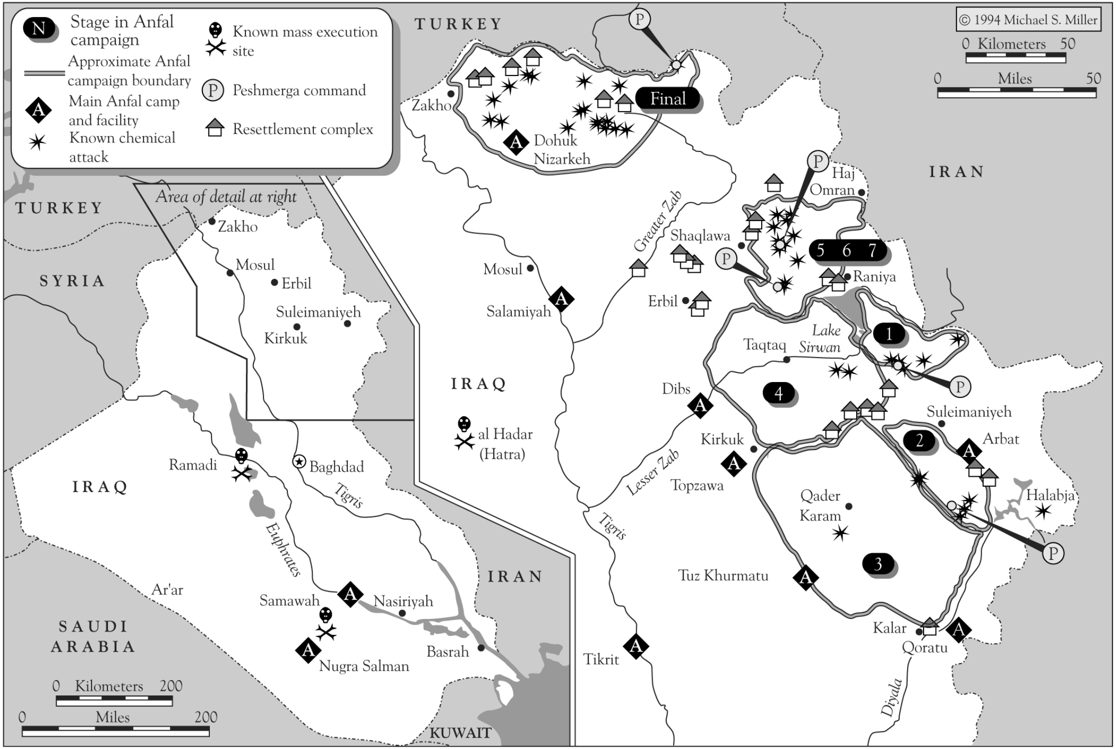

نەخشەی ژمارە (٥): ناوچەی ئۆپەراسیۆنی ئەنفال

پــێــشــەکـــی

مــشتــومــڕی هــەڵــەبــجــە

«من لە هیچ شتێک ناترسم، خواو گازی ژەهراوی نەبێت»
– ئەفسەرێکی عێراقی (بەغدا ٢٠٠٣).

شایەتحاڵی هێرشێکی گاز

لــە مارتی ١٩٨٨دا، ئەحمەد ناتیقی، وێنەگری ســەرەکیی بوو لە ئاژانســی هەواڵی کۆماری ئیســلامیی ئێراندا IRNA و جەنگی ســەختی هەشــت ساڵەی نێوان ئێرانو عێراق بەرەو کۆتایی خۆی بەکێش دەکردو راســتییەکی سەلمێنراو بــوو بۆ هــەردوولا. هێزەکانی ئێران بە یارمەتیی گەریلا کوردەکان، بەشــێکی گەورەی خاکی کوردستانی عێراقیان رزگار کردبوو، یان داگیرکردبوو و بەرگریی عێراقیان لە هەڵەبجەدا ڕاماڵیو تێکیانشــکاند. ناتیقی لە ١٥ی مارتدا گەیشــتە سنوور، رێک دوابەدوای گەڕانەوەی هەندێک هاوەڵی لە شارۆچکەکەو گێڕانەوەی ئەو چیرۆکانەی کە چۆن دانیشــتووانی پێشوازیی گەرمیان لێکردوونو گەرماوە تورکیەکانی چەند خۆشــبوون، ناتیقی لە پەرۆشی ئەوەدا، کە خۆی لە نزیکەوە ئــاگادار بێت، بۆ بەیانیی زووی رۆژی ئاینــدە، کەوتە تەک ئۆتۆمبێلو ماتۆڕی ســەربازان. ئۆتۆمبێلە بارهەڵگرەکانی پڕبوون لە دیلــی جەنگی عێراق، رووەو ئەوبەر ملیان نابوو بەرەو ئۆردووگاکانی دیلی جەنگ لە ناو ئێراندا.

کاتژمێر لە دەوروبەری یانزەی بەیانیدا بوو، ناتیقی، لە گەڵ ســێ هاوکاریدا لە سەر لووتکەی شاخێک وەستابوو، وێنەی کاڵیدۆسکۆپی دۆڵەکەی خوارەوەی دەکێشــا، کە خۆر پەڵە پەڵەی کردبووەوە، پاشــان بە ئۆتۆمبێلێکی بارهەڵگر

بەرەوخــوار بــووەوە، کە خواردنو ئازووقەی دەبرد بۆ ئــەو هێزانەی ئێران کە هێڵێکی ســنوورییان کێشــابوو بە لێواری دەریاچەی سیروانو رووباری زەڵمدا. ئەمان لە قەراخ هەڵەبجە دابەزین، کەوتنە نانی وشــک جوینو بە دەم رێیشەوە وێنەگرتن. لە ناکاو فڕۆکەکانی عێراق بە ڕاســەرەوە دەرکەوتنو ریزێک بۆمبیان بەردایــەوە. ناتقیی جەنگاوەری چوار ســاڵ قاڵبووی جەنگو چەندین شــەڕی بینیبوو، دەیوت ئەمە نەیشــڵەژاندمو بەکورتی وتی: «ئەمە شتێکی ئاساییە لە بەرەدا». کات چێشــتەنگاو بوو، شەقامەکانی هەڵەبجە تاڕادەیەک چۆڵ بوونو «چەند وێنەیەکی دایەنگایەکی چۆڵمان گرتو پاشان بڕیارماندا بە پێیان بچینە ناو شــارەوە. فرەی پێنەچوو فڕۆکەیەکی ترم چاوکرد بۆمبارانی دەکردو بۆمبو دووکەڵەکەیم وێنەگرت کە لێی بەجێدەماو هەموو شــت ئاســایی بوو. دەرگای ماڵێکم کردەوەو تەماشام کرد ژنێک لە حەوشەکەدا مریشک سوور دەکاتەوەو بە ڕقێکەوە ئاوڕی لێدامەوە. گەیشتینە دووڕێیانێکو هاوەڵەکەم لەناکاو وتی: «ئا سەیری ئەو لایە بکە، ئەو کچە هێشتا زیندووە!».

ناتقیی لە ئۆفیسەکەی تارانیدا، ئەو وێنانەی دەرهێنا کە گرتبوونی، یەکەمیان هــی کچە کوردێک بوو بەدەمــدا کەوتبوو، ئەوجا دانەیەکــی تری هەمان کچو ئەمەیان وایدەردەخســت کە بەحاڵو نەحاڵ گیانی تێدا ماوەو خۆی بە دیواری ماڵێکــەوە گرتووە کــە ناتیقیو هاوڕێکەی لێــرەدا هەڵیانگرتبــوو. لەولایەوە کوڕێــک کەوتبوو، پێدەچێت برای بووبێت. ناتیقی دەیوت کەوا کوڕەکەی لە ناو خانووەکــەدا دۆزیوەتەوە، کاتێک بەرەو ئەو جێگەیە چووە کە کچەکە پێشــتر تێیدا راکشــابوو، ئەوجا هێنابوویە دەرەوە بۆ ســەر شەقامەکەو سەرنجی دابوو کەوا پۆدرەیەکی ســپی لە دەرەوە، چەشنی پۆدرەی دەموچاوی منداڵان زەویی داپۆشیوە. ناتیقی دەگێڕێتەوە کەوا «من وامزانی بۆمبێک بەر کارگەی تەباشیر کەوتووە»و تەنانەت ویستووشــیەتی دەموچاویان پاک بکاتەوە لەو کاتانەدا کە بۆمبەکانیش دەکەوتن. «ئەمە هێند ئاســایی بوو کەوا من ســەرنجی تایبەتیم نەدایەو بەردەوام بووین لە ســەر گەڕانــی خۆمان تا ئەم پیاوەم بینی» (لێرەدا وێنەی پیاوێکی پیشاندام، کە ئێستا بەناوبانگەو هەموو کەسێک دەزانێت کێیە، بەدەمدا راکشاوە لە ســەر زەویو منداڵێکی شیرەخۆرەی لە باوەشدایە). «من وێنەم گرتنو لەو ســاتەوەختەدا برادەرێکم، کە چووبوو ئۆتۆمبێلێک پەیدا بکات بۆ دەرکردنی منداڵان، بە بارهەڵگرێکی سەربازییەوە گەڕایەوەو ماسکی گازی لە سەر کردبوو، من تەنها لەوکاتەدا هەستم کرد چی روویداوە».

ناتیقـــی هەرگیز ماســـکەکەی خـــۆی بەکارنەهێنا، تەنانـــەت کاتێک بە لای ترســـناکترینو ســـامناکترین دیمەنەکانی مەرگی کتوپڕو خامۆشـــدا تێدەپەڕی، «پیکابێک دە دوانزە تەرمی تێدابوو، شۆفێرەکەی بە ئاستەم هەناسەی دەدا»، لەبەرئەوەی وەک خۆی دەیوت ماســـک پۆشین لەگەڵ کارەکەیدا رێکنەدەکەوت. ئەو شـــەوە درەنگانێک، پاش ئەوەی هەلیکۆپتەرێکی ســـەربازیی ئێرانی خۆیو هاوڕێکانیو ژمارەیەک لە دەربازبووە کوردەکانی بردبووە بنکەکانی ئێران لەودیوی سنوورەوە، دەبوو لە کلینیکێکی گەڕۆکدا چارەسەری کوێربوونی کاتیی بکات. لە رۆژانی داهاتوودا کاتێک کە بۆ دووەمو سێهەم جار سەردانی هەڵەبجەی کردووەو لە پشـــتی پیکابێکدا گەشـــتی بە ناوچەکەدا دەکرد، پاشـــماوەی گازو هەڵمی کیمیاییەکە کاری تێکردو ناچاری کرد بگەڕێتەوە بۆ تاران.

ژمـــارەی تەواوی کوژراوانی هێرشـــی گازی هەڵەبجە نازانرێت، بەڵام مەزەندە دەکرێـــت بگاتە چەنـــد هەزارێک، چونکە لە کۆی نزیکـــەی (٧٠ ـ ٨٠) هەزار لە دانیشـــتووانی ناوچەیەکو بەو خەســـتییەی بۆردمانەکە روویـــدا، رەنگە ئەمە ژمارەیەکی کەم بێت. زۆربەی دانیشـــتووانی شـــار، بەوە گیانی خۆیان پاراست کە بۆمباران دەســـتی پێکرد، ئەمان خێرا چوونـــە ماڵەکانی خۆیانەوەو دەرگاو پەنجەرەیان داخســـت. ئەوانەی کە لای باشوورو رۆژئاواوە بوون، سوودیان لەو بایە بینی کە گازە ژەهراوییەکەی بۆ رۆژهەڵاتو بەرەو سنوور بردو لەوێ بوو بە هۆی بەرکەوتنو کارەســـاتێکی گەورە. هەروەها گەلێکی تر بەوە رزگاریان بوو، چونکە هێزەکانی ئێران ســـەدان برینداریان گواســـتەوە بۆ کلینیکە کاتیەکانی سەر سنوورو لەوێ پەرستار دەیانشـــۆردنو ئەترۆپینیان بۆ بەکاردەهێنان، کە دەرمانێکی دژی دەمارە گازە. ماوەی چەندین رۆژ، ناوچەکانی ســـنوور، جمەیان دەهات لە ئاوارەی تۆقیو و تووشـــهاتووی شـــۆکو حەپەســـان کە بە چیاکاندا هەڵکشـــابوونو بەدوای پەناگەی ئارامو ســـەلامەتیدا دەگەڕان لـــە ئێراندا، کە هاوپەیمانێکی شلو توندی کوردەکانی عێراقە لە باشترین حاڵەتدا.

چیرۆکەکەی ئەحمەد ناتیقی، شـــایەتحاڵێکی لە ئەژمار نەهاتوو پشـــتیوانی لێدەکەن، لەوانە: کوردە دەربازبووەکان، دەســـتەو تاقمە پزیشکیە ئێرانیەکان، پێشـــەنگە ئێرانیەکانی پێشتر سەردانی هەڵەبجەیان کردبوو، لەکاتی هێرشەکەو دوای ئەوەش، فەرماندەکانی پێشمەرگەی کوردو تەنانەت ئەفسەرێکی پلە بەرزی عێراقیش وەک دەڵێت لە ژووری ئۆپەراســـیۆنی هێزی ئاسمانی بووە لە کۆشکی کۆماریـــی بەغدا، کاتێک کە فەرمان دەرکـــراوە بۆ بۆردمانی کیمیایی هەڵەبجە.

بە شـــێوەیەکی گشـــتی، زیاتر بەڵگەی بەکارهێنانی عێراق بۆ گازی ژەهراوی لە سەردەمی جەنگدا، لە هەشت راپۆرتی پسپۆڕیی نەتەوە یەکگرتووەکاندا، دانپیانانی کاربەدەســـتانی پایەبەرزی عێراقی، ئەفســـەرو فرۆکەوانانی سەربازی، چەندین تەن بەڵگەنامەی پۆلیســـی نهێنیی عێراق، کە لەلایـــەن یاخیبووە کوردەکانەوە ساڵی ١٩٩١ دەســـتی بەسەردا گیراو بۆ سەلامەتی پاراســـتنی برا بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکان[١]، گێڕانەوەی شایەتحاڵە دەربازبووە کوردو ئێرانیەکان، نموونەی خۆڵ[٢]، سەدان لە بەڵگەنامەکانی هەواڵگریی ئەمەریکاو بەڵگەنامەی حکوومیی تر کە لە ژێر یاسای ئازادیی زانیارییدا[٣] (FOIA - Freedom of Information Act)و چەندین چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەفســـەرانی موخابەراتی ئەمەریکیو ئیســـرائیلیدا، بەدەستهاتوون.

بەڵام مەســـەلەی خەتابارییی پەلاماری هەڵەبجە تا ئێســـتاش هەر مشتومڕی لە ســـەرە. ئەمەش تاڕادەیەک لەو سۆنگەیەوەیە کە هێزەکانی ئێران کۆنترۆڵی ناوچەکەیان کردبوو و نەیاندەهێشت کەس پێی بگات، کە ڕێگەیان بە رۆژنامەوانی وەک ئەحمەد ناتیقی دابوو بە شـــێوەیەکی سەرەکی راپۆرتی سەرەتایی خۆیان ئامادەبکەن، پاشـــان خێرا هێزی سەربازی ئێران بە هەلیکۆپتەر ئەو پەیامنێرە بیانیانەی کە لە تاران بوون، گواستەوە بۆ شوێنی رووداوو راپۆرتو وێنەکانیان بە سەرانسەری دنیادا بڵاوبووەوە، بەڵام هەرگیز هیچ لێکۆڵەرەوەیەکی سەربەخۆ نەیتوانـــی بە ئازادی ســـەردانی ناوچەکە بـــکات، لانیکەم تا دوادوایی ســـاڵی ١٩٩١، کە لەو دەمەشـــدا جەنگی ئێران - عێراق، کۆتایی هاتبوو و هەڵەبجەش بیرچووبووەوە.

پەرۆشـــیو تینوێتیـــی ئێران بـــۆ کوودەتایەکی خێرای پرۆپاگەنـــدە، زیانی بە راســـتیو متمانەی بەســـەرهاتی هەڵەبجە گەیاند، بـــە تایبەتی پاش ئەوەی دۆســـتەکانی عێراق لە واشـــنتۆن، چوونە کارەکەوە. لەکاتێکـــدا کەوا کۆمەڵی نێودەوڵەتـــی بەزوویيو رۆژانی پاش رووداوەکە، کە عێراقیان بەو کارە گوناهبار کرد، کەچی لـــە ماوەی هەفتەیەکدا وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان کەوتـــە برەودان بەو دەنگوباســـەی کەوا ئێرانیش رۆڵێکی لـــە پەلاماری گازدا بینیوەو تەنانەت رەنگە بەرپرســـیاریش بێت لە بەشـــێکی گەورەی قوربانیانی کیمیاییەکە.

ســـەرچاوەگەلێکی ناونەبراویش لە پینتاگۆندا، پشـــتگیرییان لەم مەسەلەیە دەکرد، کەوا دەمودەس هێنایانە ئاراوەو کردیانە هۆکاری سووککردنی بڕیارێکی

ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان کە دەبوو عێراقی تاوانبار بکردایە. لەپاش چاوەڕوانیی نزیکەی دوو مانگ، دواجار ئەنجومەن ناڕەزایی توندی دەربڕی لە بەکارهێنانی بەردەوامی چەکی کیمیایی «لە ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێران‌و عێراقدا» (بێ ئەوەی دەسنیشانی لایەنی تاوانبار بکات)و داوای لە هەموو لا کرد «لەمەودوا واز لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بێنن»و وایدەردەبڕی کەوا ئێران هاوبەشە لەو بەرپرسیارێتیەدا.

نوشوستی هێنان لە گوناهبارکردنی توندی رژێمی عێراقدا، بەوەی کە دەبوو بە تاوانی جەنگو تاوان لەدژی مرۆڤایەتی لەقەڵەم بدرایە، ئەنجامی ترسناکی هەبوو بۆ سەر دانیشـــتووانی دێهاتی کوردســـتانی عێراق، کە لەناویاندا یاخیبوونێکی ســـەخت بەرپابوو لە ســـاڵەکانی جەنگدا. بێ هیچ رێگرییـــەک هێزەکانی رژێم کەوتنە بەکارهێنانی گازی ژەهراوی بە شێوەیەکی چەندبارە لە دێهاتدا، لەمیانەی چەند رۆژو هەفتـــەی دوای ئەوەدا، وەک هەوڵێک بۆ دەرپەڕاندنی کوردەکان لە گوندەکانیان. بە وردی ئەوەی کە لە واشـــنتۆن‌و نیویۆرک روویدا لە ماوەی دوو مانگی دوای پەلاماری هەڵەبجەدا، دەهێنێ لە نزیکەوە لێی بڕوانیت.

تـــەمـومـــژی جـــەنـگ

لە گەرماوگەرمی دوای پەلامارەکەی هەڵەبجەدا، واتەواتی نادروست و راپۆرتی بێســـەروبەر دەگەیشتنە پەیامنێرانی نیشـــتەجێی تاران‌و ئۆفیسەکانی پاریس، لەندەن، واشنتۆن‌و ریۆدیجانیرۆ - راپۆرتگەلی پێشڕەویی ئێرانیەکان لە باکووری عێراقدا، هێرشێکی کیمیایی بۆ سەر شارۆچکەیەکی کوردنشین‌و سەدان حاڵەتی تووشـــبوون‌و بەرکەوتن، ئەگەری رۆڵ بینینی کورد لە شـــەڕی نزیک بەنداوێکی ســـتراتیجی و ئیدیعـــای ئەوەی کە ئێرانیش رەنگە کیمیایـــی بەکارهێنابێت. بە شـــێوەیەکی سەرەکی جیهان پشتی بە سەرچاوەکانی حکومەتی ئێران بەستبوو بۆ هەواڵ. ســـەرکردەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، جەلال تاڵەبانی، کەوتە گەشـــت بە ئەوروپاداو هەر زوو بوو بە سەرچاوەیەکی دووەم‌و باس و بۆچوونی جۆراوجـــۆری وەردەگـــرت لەوەی کە روویدابـــوو، بە پێی ئـــەو راپۆرتانەی لە هەڤاڵەکانیەوە لە شاخەکانی کوردستانەوە پێیدەگەیشت.

لـــە ١٦ی مارتداو چەند کاتژمێرێک دوای لێدانی کیمیایی، ســـەرۆکی ئامێری

پرۆپاگەندەی جەنگی ئێرانی، کەمال خەڕازی (دواتر وەزیری کاروباری دەرەوە)، عێراقی خەتابار کرد بە ئەنجامدانی هێرشـێکی کیمیایی بۆ سـەر شارۆچکەی هەڵەبجە «نزیـک لە ناوچـەی ئۆپەراسـیۆنی ئێرانیەکان کە ناوی هێرشـی والفجر/١٠» بوو، خەڕازی ئیدیعای ئەوەی دەکرد کەوا ئێران هێرشەکەی لە رۆژی سێشـەممە ١٥ی مارت دەستپێکردو تۆڵەکردنەوەی عێراق دەکرێ بە تێکشکانو بەزینی هێزەکانی لێکبدرێتەوە [٤].

والفجـر/١٠ دوا ئەڵقەی زنجیرەکانی والفجر بوو، کە لە سـەردەمێکی زووی جەنگەوە دەسـتی پێکردبوو، مەبەست هەرچییەک بووبێت، والفجر/١٠ لە دیدی شیکاری سەربازیی رۆژنامەی ***نیویۆرک تایمزەوە*** ئەنجامگیری بۆ نەکرابوو لەمەڕ «هێرشـی زسـتانی پڕ مەترسی» ی ئێرانی [٥]. باشـە ئەمە، وەک شیکارێکی تر بۆی دەچێت، بەشـێک نیە لە چاوبەسـتیی بەڕێوەچوونی جەنگ، دوور لە بەرە سـەرەکیەکانی شەڕو بەرەو پێکدادانی بچووکتر، چەشنی هێرشکردنە سەر کەنداوو شارەکانی دوژمن، بۆ بەدەستهێنانی سوودی دیبلۆماسیو سیاسی لەبری خاک زەوتکردن [٦]؟

بەهـەر حـاڵ ئامانجەکانی والفجر/ ١٠، یان دەسـتکەوتە راسـتەقینەکانی هەرچییەک بووبێت، ئەوەی کە ئاشـکرایە ئەوەیە کەوا ئێران هێزەکانی عێراقی لەناو خاکی عێراق خۆیدا لە هێرشـێکدا تێکشکاندو ئەمە، پێش هەموو شتێک، مۆرکی خۆی نا بە رووداوەکانی هەڵەبجەو خۆڕانەگرتنی پرۆتێستی کوردەکانەوە. تاڵەبانی لە چاوپێکەوتنێکدا لە فەرەنسا، وای لەقەڵەمدا کەوا زیاد لە دوو هەزار کورد لە هەڵەبجەدا کوژراون بە هۆی هێرشێکی کیمیایی لەلایەن هێزی ئاسمانی عێراقەوە، لە ناوچەیەکدا وەک ئەو وتوویەتی کەوا «لەلایەن گەریلا کوردەکانەوە گیراوە بە یارمەتیی ئێران» [٧].

عێراق لە بەرانبـەردا وایدەربڕی کە بە پێچەوانەی ئیدیعاکانی ئێرانەوە، هیچ شـەڕو پێکدادانێک لە هەڵەبجەو خورماڵدا بەرپا نەبووە، چونکە «ئەم ناوچانە یەکە سـەربازیەکانی ئێمەی تێدا نەمابوو و هێزەکانمان لەوێ نەبوون». لەبری ئەوە رژێم جاڕی ئەوەی دەدا کە ئیدیعاکانی ئێران «هەوڵدانێکە بۆ داپۆشـینی تاوانـی قێزەونی وێرانکردنی شـاری هەڵەبجەو گوندەکانی دەوروپشـتی، کەوا هێزەکانی داگیرو وێرانیان کردووە» [٨]. دانپیانانی عێراق بەوەی کە هێزەکانی لە ١٦و١٧ی مارتدا لەو ناوچانە نەبوون، زۆر گرنگ بوو وەک لەمەودوا دەیبینین.

لـە ١٧ی مارتدا، نوێنـەری ئێران لە نیویـۆرک، نەتـەوە یەکگرتووەکانی

ئاگاداركردەوە كە «ژمارەیەكــی زۆر خەڵكی مەدەنیی كوژراو و بریندار هەیە» لە هێرشــێكی كیمیایی عێراقدا لە میانەی ئۆپەراســیۆنی والفجر/١٠ی ئێرانداو دوابەدوای ئەوە بەماوەیەكی كەم «عێراق چەكی كیمیایی بە رادەیەكی زۆر گەورە بەكارهێناوە» لە گۆڕەپانی ئۆپەراســیۆنی والفجر/١٠ دا و «بەهەمان شێوەش لــە دژی ناوچەكانی كوردی عێراق». بۆ رۆژی دواتر وای باســكرد كە ژمارەی كوژراوانی دانیشــتووی هەڵەبجەو خورماڵو دوجێلەو گوندەكانی دەوروپشتیان، نزیكەی چوار هەزار كەسە[٩].

لە ٢١ی مارتدا، ئاژانسی هەواڵی كۆماری ئیسلامیی ئێران IRNA رایگەیاند كە سەرجەم پێنج هەزار كورد لە هەڵەبجەو دەوروپشتی كوژراون، لەگەڵ ترووسكە هەواڵــی تردا كەوا عێراق گازی خەردەلو ســیانیدو دەمــاری بەكارهێناوە[١٠]. ئاماژەكــردن بە ســیانید، تاڕادەیــەك بایەخدار بــوو، كە ئەمەشــیان دواتر رووندەبێتەوە.

لێرەدا پێنج لە قوربانیان گەیشتنە نەخۆشخانەكانی تاران، لەوێش پەیامنێرانی رۆژئاوایی ســەردانیان كردنو لە رێگەی دكتۆر حەمید ســوهرابپوورەوە زانییان كەوا سەدان كەسی بریندار لە هەڵەبجەوە گەیشتوون، «كەوا گەورەترین كۆمەڵە خەڵكی مەدەنی بوون تا ئەو دەمە كە بە كیمیایی بریندار بووبێتن». كوردەكان بە پەیامنێرانیان راگەیاند كەوا بیستو چوار سەعات پێش هێرشەكە، یاخیبووە كــوردەكان هاتوونەتە نــاو هەڵەبجەوەو گرتوویانە. بە پێــی ***گڵۆب ئەند مەیڵ*** *Globe and Mail* «چەند یەكەیەكی پاســدارانی شۆڕشــی ئێرانی، بەئاشــكرا شــەڕیان لەگەڵ ســوپای عێراقدا دەكرد لە دەرەوەی شار كاتێك كە یاخیبووە كوردەكان هەڵەبجەیان گرتو پێدەچێت بە پلانێكی هاوبەش بووبێت»[١١]. ئێران دەڵێــت لە كاتی بۆردمانە یــەك لە دوای یەكەكەی هەڵەبجــەدا، هیچ هێزێكی لەوێ نەبووە، كە ئەگەر راست بێت وا دەگەیەنێت كە عێراق هێرشێكی كیمیایی ئەنجامداوە دژ بە شــارێك كەوا پڕ بووە لە هاولاتیانی خۆی. بۆ ئەوەی ترسو بیمەكە بەهێزتر بكات، ئێران یەكەم وێنــەی ڤیدیۆیی پەلامارەكەی بڵاوكردەوە سەبارەت بە قوربانیە مەدەنیەكانو هەر دەسبەجێ ملیۆنان كەس لە سەرانسەری دنیــادا بینییانو بەپەلە نوێنەری ئێران لە نەتــەوە یەكگرتووەكان بانگ كرا بۆ لێكۆڵینەوە[١٢].

هەر لەو ســەروبەندەدا، وەزارەتی ئیتلاعاتی ئێرانی، ســەرومڕ كاری دەكرد بۆ دابینكردنی پێداویســتیی رۆژنامەنووســان بۆ ســەردانی هەڵەبجە. لە ٢٠ی

مارتدا هەلیکۆپتەر یەکەمین گرووپی گواستەوە بۆ شارۆچکەی لێقەوماو، کە زۆر بەنزمی دەفڕین بۆ خۆدەربازکردن لە فرۆکە جەنگیەکانی عێراق کە بە ڕاسەرەوە دەســـووڕانەوە. فرەی نەبرد چیرۆکو بەسەرهاتەکان دەرکەوتن. دێڤید هێرستی رۆژنامەی گاردیان وێنەیەکی گرافیکی تایبەتی کێشابوو بەم شێوەیە: «نە برین دیارە نە خوێنو هیچ ئاسەوارێکی تەقینەوەش بە تەرمەکانەوە دیار نیە، پێستی لاشەکان بە شێوەیەکی سەیرو سەرسامکەر رەنگی گۆڕابوو، چاویان بە کراوەیی مابـــووەوەو دەرپۆقیبوو، لینجاوێکی مەیلەو بۆر لە دەمیـــان هاتبووە دەرەوەو پەنجەکانیان بە شـــێوەیەکی نامۆو ترسناک لوولیانخواردبوو. پێدەچوو مەرگ لە ناخافڵیو ناکاودا بەرۆکی گرتبێتن». هێرست لە زاری دکتۆرێکی ئێرانییەوە، کە نـــاوی عەباس فروتانە دەڵێ کەوا کوردەکان بووبوونە قوربانیی گازی ســـیانید: «هەر بۆمبێک ســـەد لیتری تێدا بوو و لە رۆژێکی ساردا هەڵمەکەی بەخێرایی لە پێنجســـەد مەتردا بڵاوە دەکات. لەبەرئـــەوە خەڵکەکە هیچ دەرفەتێکیان بۆ نەمایەوە» (١٣).

هەراوهوریای میدیا، بە پشـــتگیریی ئامرازی پرۆپاگەندەی ئێرانی، هەڕەشەی شـــڵەژاندنو پەکخســـتنی بەڕێوەبەرێتیی ڕیگانیان کرد، کە پشتیوانیی بەهێزی بۆ کۆششـــی عێراق لە جەنگدا ـ پاش ئابڕووچوونەکەی ئێران ـ کۆنترای ســـاڵی ١٩٨٦ ئاشـــکرا بووبوو، هەروەهاهۆکاری سەپاندنی قەدەغەکردنی نێودەوڵەتیی چەک بوو لە ســـەر ئێران لە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکاندا. زیاد لەوەش شیکارو لێکۆڵەرەوانی هەواڵگریی وایان مەزەندە دەکرد کەوا پێشڕەویی هێزەکانی ئێران لە ناو خاکی عێراقدا، رەنگە هەڕەشەیەکی راستەوخۆ بۆ رژێمی بەغدای هاوپەیمانی واشـــنتۆن پێکبێنێـــت. ڕاپۆرتگەلی نوێ، کە ناخۆش بوون بۆ ئەوانەی لە داڕووخانی ســـەربازیی عێراق دەترســـان، وایان لێکدەدایەوە کە ئێرانیەکان نزیکبوونەتەوە لە وێســـتگەی هایدرۆکارەبایی ســـتراتیجیی بەنداوی دەربەندیخـــان یان دەریاچەی ســـیروان، کەوا کارەبـــای ناوچەیەکی فراوانی تا ســـنووری بەغدا دابین دەکات، لەکاتێکدا خودی بەنداوەکە خۆی کۆنترۆڵی ئاوی زێی دیالە دەکات، کە لقێکی دیجلەیە. هەر گرتنێکی بەنداوەکە لەلایەن ئێرانەوە، بەپێی بۆچوون، کارەســـاتێکی سەختی بۆ رژێمی عێراق دروست دەکردو رەنگە هەڕەشـــەی ئەوەشی بهێنایەتە پێشـــەوە کە داگیرکەران وێستگەی کارەباکەیان بتەقاندایەتەوەو لەگەڵ هەڵتەکاندنی بەنداوەکەدا، بەغدا بەر لافاو بکەوتایە (١٤).

هـــەر لەو ســـەروبەندەدا، راپۆرتگەلێکی نوێ خۆیان خزاندە نێو مشـــتومڕی

ڕووداوەکانی هەڵەبجەوە، تەنانەت لە کاتێکیشـــدا کە ئەم ڕووداوانە هێشتا هەر ئاشکراو بڵاوبوون، وەک ڕاپۆرتەکانی جموجووڵی هێزەکانی ئێران، بەرگریی توندی عێراقو لێدانی زیاتری کیمیایی. باشـــە ئـــەم ڕاپۆرتانە چۆنچۆنی ئامادەکراون؟ ئەو ڕۆژنامەنووسـانەی بە فڕۆکە هێنرانە هەڵەبجـەوەو بە پەلەپڕووزێو لە ژێر چاودێریی پاسـەوانانی تـووڕەو دەمارگرژدا بەملاو بەولایانـدا دەبردن، لە ژێر بۆردمـانو تۆپبارانی بەردەوامدا، کاتیـان زۆر کەم هەبووە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی شـێنەیی. کێ لەکوێ بوو، چی بکرێو بـۆ کێ؟ لە نێو تەمومژی جەنگدا، ئەم پرسیارانە تاڕادەیەک لە مەحاڵەوە نزیکن. لەم بێنەوبەرەو تێکەڵیو پێکەڵیەدا، ڕۆژی ٢٣ی مارت چارڵس ڕێدمانی وتەبێژی وەزارەتی دەرەوە، عێراقی گوناهبار کرد بە «پێشـێلکردنی پرۆتۆکۆڵی جنێڤی ساڵی ١٩٢٥ بە شێوەیەکی تایبەتیو مەترسیدار»و بە هەمان نەفەس پێیدا دیاربوو کە دەیویست عێراق لە بەرپرسیاریی پەلاماری گاز ببوێرێتو دەیوت: «بەڵگەی ئەوە لەئارادایە کەوا ڕەنگە ئێرانیش لە شەڕەکەدا تۆپبارانی کیمیایی کردبێت»[١٥]. لەوە بەولاوەتریش (هەر خێرا چەند کاربەدەستێکی ئەمەریکیی ناونەبراو وایان لەقەڵەمدا) کە ئێرانیەکان «لە بواری زۆر سنووردارادا»و لە دوو ساڵ لەوەوپێشەوە تۆپی کیمیاییان بەکارهێناوە[١٦].

ڕژێمی عێراق، کە بە عادەتی خۆی خێرا بەرپەرچی تاوانبارکردنی ئێرانیەکانی دەدایەوە، بەڵام بە شـێوەیەکی سـەیرو نامۆ لە گەرماوگەرمی دوای هەڵەبجەدا بێدەنگ بوو، وا ئێستا هاتووەتە دەنگ. عەبدولئەمیر ئەنباریی نوێنەری عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان، لە ڕووبەڕووبوونەوەیەکی سەختی ڕەخنەگرتندا لە بەرنامەی «نایتلاین»ی تەلەفزیۆنی ABC، دەستی گرتبوو بەو پەتی خۆڕزگارکردنەوە کە لە سـەرەتای ئەو ڕۆژەدا بەڕێوەبەرێتیی ڕیگان هەڵیدابوو و دەیوت: «چاکە، با بیرتان بێنمەوە کەوا مسـتەر ڕێدمان باسـی لە هەندێک بەڵگەو هەندێک ئەگەر کردووە ـ کە ڕاستێکەی لە ئەگەر زیاترن ـ کەوا ئێران تۆپی کیمیایی بەکارهێناوە دژ بە ناوچەکانی خاکی عێراق». ئەوجا بەردەوام بوو لە سەر جەختکردن لەوەی کە تاوانبارکردنی مەسەلەی هەڵەبجە تەنها لەلایەن ئێرانو جەلال تاڵەبانییەوەیە «کە هاوکار و هاوپەیمانە لە گەڵ ئێراندا».

لەم خاڵـەدا، خانەخوێکەی نایتلاین، تێد کۆپێڵ، سـەرێکی بۆ لەقاند کەوا «تەمومژێک هەیە لەم مەسـەلە تایبەتیەدا». بەڵام ئەوەشی وت ئەگەر باڵوێز ڕاست بێت لە بۆچوونیدا کە ئەگەر ئێران، نەک عێراق، خەتابار بێت لە هەڵەبجەدا، ئـەوا لەدواییدا بە دڵنیاییەوە حکومەتی عێـراق قازانج لە لێکۆڵینەوەی نەتەوە

یەكگرتووەكان دەكات. لێرەدا ئەنباری كەمێك پاشـــگەز بووەوەو لەجیاتیدا وای دەربـــڕی كە رازینەبوونی ئێـــران بە كۆتاییهێنانی جەنـــگ، رەوایی دەداتە هەر دڕندەییـــەك كە لەوانەیە عێراق ئەنجامی بدات و لێرەدا دیپلۆماتەكەی عێراق بە توندی هاوار دەكات: «ئێمە لای خۆمانەوە ڕاشكاوانە دەڵێین ئامادەین بۆ پێشوازیی هەر تیمێك، هەر چارەسەرێك كە چاوبەستی نەكات لە ئەنجومەنی ئاسایشو... ســـەرنجی جیهان چەواشە نەكات لە هۆكاری ئاپ وئاشكرای دەسدرێژیی ئێرانو جەنگ. ئێمە دەمانەوێت لەگەڵ هەموو لا هاوكاریی بكەین سەبارەت بە مەسەلەی كیمیاییو دیلی جەنگو كەشـــتیی نەوتبەرو شـــتی تر، بۆ ئـــەوەی كۆتاییەكی ئاشتیانە بە جەنگ بهێنرێتو لایەنی تاوانبار سزا بدرێت»[١٧].

بەڕێوەبەرێتیـــی ریگان، بە وردیی ئیدانەكردنی لـــەڕووی دەربڕینەوە تاوتوێ دەكردو تۆوی گومانی لە مێشـــكی ئەوانەدا چاند كە دەیانخواست ئێران دەستی هەبێت لە كارە چەپەڵەكاندا. میدیا یارمەتیدەر بوو لە بڵاوبوونەوەی رێســـەكەی واشـــنتۆندا، بە نووسراوێك لەلایەن كاربەدەســـتێكی ناوبراوەوە، كاتێك دەڵێت «ئەوان زانیاریەكی هەواڵگریی باشـــیان دەســـتكەوتووەو ئامـــاژە بەوە دەكات كـــەوا ئێران گازی ســـیانیدی لەدژی هێزەكانـــی عێراق بەكارهێنـــاوە بە هۆی بۆردمانـــی تۆپخانەوە، لە هەمان كاتی پەلاماری گازی عێراقدا، وەك بەشـــێك لە هێرشـــەكەی» لە ناوچەی هەڵەبجەدا[١٨]. بە قورســـایی حكومەتی ویلایەتە یەكگرتووەكان لە پشـــتی ئەم كارەوە، مەســـەلەكە زوو تەشەنەی كردو بوو بە لێكدانەوەیەكی سەنگینی رووداوەكان لە ئەدەبیاتی رۆژئاوادا لە سەر جەنگو بە هۆی نائامادەیی لێكۆڵینەوەیەكی سەربەخۆ، كە ئەنجامگیریی پێچەوانە بەرهەم بێنێتو چوارچێوەیەك بۆ سیاسەتی ئەو مشتومڕە دابنێت.

ململانێو زۆرانبازی لە نەتەوە یەكگرتووەكاندا

نەتەوە یەكگرتووەكان بە دوودڵی مایەوەو خافێر پێرێز دیكۆیلاری سكرتێری گشـــتی، كە پێشتر فەرمانی چەندین لێكۆڵینەوەی دەركردبوو، لەمەڕ داواكاریی ئێران سەبارەت بەوەی هێزەكانی رووبەڕووی پەلاماری كیمیایی عێراق بوونەتەوە، هەســـتی كرد كە بەڵگەی تەواوی بەدەستەوەیە بۆ رۆڵی عێراق لە هەڵەبجەدا تا بتوانێ رژێمی ســـەددام حوسێنی پێ گوناهبار بكات. ئیشارەتدان بە «بەڵگەی

جیددی و بەرچاو» لەبەردەستدان کەوا هێزەکانی عێراق «دیسانەوە» گازی ژەهراوییان بەکارهێناوەو «ژمارەیەکی زۆر خەڵکی بەرکەوتووە، بە خەڵکی مەدەنیشەوە». لە ٢٥ی مارتدا، لە کاتێکدا گفتوگۆ لە سەر ئابلۆقەدانی ئێران بەردەوام بوو لە ئەنجومەنی ئاسایشداو وتەبێژەکە، هەڵوێستی سکرتێری گشتیی دووپات دەکردەوە: «بەڕێزی بەتەواوەتیو بێ دوودڵی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی گوناهبار دەکات لە هەر کاتو شوێنێکدا بەکاربێت»[١٩].

ڕاگەیاندنەکەی پێریز دیکۆیلار، وەڵامدانەوەیەکی پڕ ناڕەزایی عێراقی ورووژاند. تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوە، نامەیەکی نووسی بۆ دەربڕینی «نائومێدیو ناڕەزایی توند لە سەر سروشتی ناهاوسەنگو لایەنگریی ڕاگەیاندنەکە»و سەرزەنشتی نەتەوە یەکگرتووەکانی کرد سەبارەت بە فەرامۆشکردنی دڕندەیی ئێرانیەکان، کە لە هەمووی بەرچاوتر مامەڵەی ئێران بوو لەگەڵ دیلەکانی جەنگو تۆپباران کردنی شارو شارۆچکەکانی عێراقدا. هەروەها بێجگە لە ڕەتکردنەوەی تۆمەتی هەڵەبجەش، بە توندی دابەزییە سەر ئێرانیەکان: «بەدەر لە ئارەزووی ئێمە بۆ جەختکردن لە سەر ڕاستیەکانو لە وەڵامی ئەو کەمپێنەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە، ئێمە دووبارەی دەکەینەوە کەوا ئێران چەندین جار چەکی کیمیایی لە بەرەکانی شەڕدا بەکارهێناوەو دیسان هەمان چەکیشی لە ناو شارەکاندا بەکارهێناوە». پاشان هێرشیشی کردە سەر سکرتێری گشتی: «ئێمە وەڵامێکی خێرامان لە تۆوە پێگەیشت کە ئەم کارە بەربەریو دەسدرێژیکارییە بخرێتەڕوو، بە هەمان کاردانەوەو دڵگەرمیی وەڵامدانەوەی ڕژێمێکی بەربەری کە ئەمەش کەمتەرخەمیو بێباکیی ئەو ڕێکخراوە دەگەیەنێت کە تۆ سکرتێری گشتییەکەیت». عەزیز بە جۆرێکی چاوبەست ئاسا ئیشارەتی بۆ مافی عێراق کرد لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییدا بەوەی کەوا: «گەلی ئێمە بڕیاریداوە هەموو هێزو توانای خۆی دژ بە داگیرکەرانی تاوانکار بەکاربێنێت»[٢٠].

وەک هاوسەنگی پێدانێک بۆ عێراق، پێریز دیکۆیلار بڕیاریدا تیمێکی لێکۆڵینەوەش بنێرێت بۆ ئێران. بە پێچەوانەی بۆنەکانی ترەوە، ئەم تیمە پێکهاتبوو لە تەنها دکتۆرێکی پسپۆڕ لە برینی کیمیاییو بۆ وەرسکردنی ئێران، نەک شارەزایی هەبێت لە چەکی کیمیایی و توانای هەبێت لێکۆڵینەوە لە بەربڵاویی زەخیرەو تەقەمەنی بکات لەگەڵ دەسنیشانکردنی ئەو گازانەی بەکارهاتوون.[٢١] بێجگە لەوەش دکتۆرەکەو ئەفسەرێکی سیاسیی یاوەری لە نەتەوە یەکگرتووەکان، نەیانتوانی سەردانی هەڵەبجە خۆی بکەنو کێشەکە

لەوەدابوو کە هەڵەبجە شارۆچکەیەکی عێراق بوو. ڕێزگرتنی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بنەمای ســـەربەخۆیی دەوڵەت، وای پێویست دەکرد کەوا کاربەدەستانی ئەو ڕێکخـــراوە، تەنها بە ڕەزامەندیـــی حکومەتی عێراق بێنە ناو خاکی ئەو وڵاتەوە. ئەمەش ڕوونو ئاشکرا بوو کە تاوەکو هەڵەبجە لەژێر کۆنترۆڵی ئێرانیەکاندا بێت ـ کە ئەمەش تا ئاگربەسی تەموزی خایاند ـ ئەوە عێراقیەکان ئەو ڕێگەپێدانەیان مەیسەر نەدەکرد.

لەو سەروبەندەدا، عێراق هێرشی پێچەوانەی خۆی دەستپێکرد لە ژێر پەردەی هەڕەشـــەو گوڕەشـــەیەکی بێئامانو تۆمەتبارکردنی نوێدا، بـــە ئاماژەکردن بۆ «قسەکەرێکی ڕێگەپێدراوی عێراقی»، لە کۆتایی مانگی مارتدا، ئاژانسی هەواڵی ڕەســـمیی ئوردنی ڕاپۆرتی ئەوە دەدات کەوا «لە وەڵامدانەوەی هێرشی ئێرانیدا بە چەکی کیمیایی دژ بە شاری هەڵەبجەی سەر سنوورو کاولکردنی... پێدەچێت عێراق شارە سەرەکیەکانی ئێران بکاتە ئامانجی چەکی کیمیایی».[٢٢] بەمجۆرە، لە چاوبەســـتییەکی سەرســـامکەردا، عێراقیەکان بەرپرســـیارێتیی هەڵەبجەیان خســـتە ئەستۆی ئێرانو پاشـــان ئەمەیان وەک بەهانە بەکارهێنا بۆ ئەنجامدانی سیناریۆیەکی زۆر ترسناکو دڕندانە، کە بریتیبوو لە پەلاماری کیمیایی بۆ سەر شـــارەکانی ئێران بۆ تۆڵەکردنەوە لەو دڕندەییەی، گوایە ئێرانیەکان دەرهەق بە هەڵەبجە بەرپایان کرد. تۆ بڵێی ئەمە دوا هەوڵدانی ســـەددام حوسێن نەبووبێت بۆ ئەوەی ئێرانیەکان ناچار بکات ئاگربەس قبووڵ بکەن؟

بـــەدوای ئەوەدا خەتابارکردنی ئێران دەســـتی پێکردو لە شـــێوەی برینداروبەرکەوتووی کیمیاییدا هات، ئەو ســـەربازانەی ئیدیعایان دەکرد، لە داگیرکردنی ئەم دواییەی ئێراندا بۆ کوردســـتانی عێراق، بریندار بوون. لە ٤ی نیساندا تاریق عەزیزی وەزیـــری دەرەوە نەتەوە یەکگرتووەکانی ئاگادارکردەوە ســـەبارەت بە هێرشـــە کیمیاییەکانی ئێران بە هۆی فڕۆکەو تۆپخانەوە دژ بە هێزەکانی عێراق «لە ٣٠ ـ ٣١ ی مارتدا بۆ سەر کەرتی هەڵەبجە»و داوای لە شارەزایانی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد ٨٨ ســـەربازی عێراقی بریندار تەماشا بکەن[٢٣]. ئەم ئیدیعا تازەیە بە پێی بنەمای ئەو داواکاریەی ٢٣ ی مارتی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا هات بۆ پشتگیری کردنی بیرۆکەی ڕۆڵێکی ئێرانی لە گازبارانکردنی هەڵەبجەداو ئەگەری تێکەڵکردنی ڕووداوەکانی ١٦ی مارت لەگەڵ ٣٠ ـ ٣١ ی مارتدا لە زەینی سیاسەتمەدارو بڕیاربەدەستانی ڕۆژئاوادا.

تەنانەت ئەگەر ئەمەش مەبەســـت نەبووبێت، هەر ئـــەو کاریگەرییەی هەیەو

تەماشـــا دەکەیت عێراق ئاماژە بـــەوە دەکات کە «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایـــەن ئێرانەوە دژ بە مەدەنیە عێراقیـــەکان، لە *کەرتی* هەڵەبجەو ناوچەکانی تری باکووردا»و هەروەهـــا «بۆمبارانی کیمیایی ئێران لە ناوچەی هەڵەبجەدا» بێدەسنیشـــانکردنی مێـــژووی ئەو بە ناو پەلامارانە [٢٤]. دوو ســـاڵ دوای ئەوەو لە پێداچوونەوەی مشـــتومڕی گازبارانی هەڵەبجەدا، پاتریک تایلەر لە *واشنتۆن پۆســـتدا* دەنووســـێت: «عێراق جەخت لە ســـەر ئەوە دەکات کـــە لەو دەمەدا ئێرانیش چەکی کیمیایی لە شـــەڕی هەڵەبجـــەدا بەکارهێناوە» [٢٥]. بەهەرحاڵ، عێـــراق هەرگیز ئیدیعای وای نەکـــردووە، نە لە بەهـــاری ١٩٨٨داو نە لە هیچ کاتێکی دوای ئەوەشـــدا. ئەگەر ئەمە تەنها هەواڵێک بووبێت بۆ چەواشـــەکردن ئەوە کاری خۆی کردووە، نەتەوە یەکگرتووەکان دەســـبەجێ بە دەم داواکاریی عێراقەوە هات بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەک، بۆ رق هەڵساندنی ئێران، چونکە ئێرانیەکان بەردەوام لە ساڵی ١٩٨٣وە تکاکاری لێکۆڵینەوە بوون، کەچی ساڵی لە جارێک زیاتر بۆیان دەســـتەبەر نەدەبوو و ئەمانەش بە عادەت بە ماوەیەکی دوورودرێـــژی دوای هێرشـــەکان دەهاتن بۆ تاوتوێکردنی ئـــەوەی کێ خەتابارە یـــان خەتابار نیـــە. لە حاڵەتی هەڵەبجـــەدا، ماوەی دە رۆژی بـــرد تا نەتەوە یەکگرتووەکان وەڵامی دایەوە. بێجگە لەوەش ئێران سکاڵای ئەوەی دەکرد کەوا نەتەوە یەکگرتووەکان ملی بە داوایەکی عێراقی داوە بۆ تەماشاکردنی قوربانیانی جەنگی کیمیایی عێراق لە نەخۆشـــخانەکانی بەغدا، نەک لەو ناوچانەی کە نزیک بوون لەو بـــە ناو هێرشـــانەداو تەنانەت لە حاڵەتێکدا ئەگەر «بەســـەربەخۆو بێلایەنانە تاوتوێ بکرێتو بەپێی هەلومەرجی تایبەتی، ئەو سەربازە عێراقیانەی لە حاڵەتی پێشـــتردا چەکی کیمیایی کاری تێکردبوون، کە رژێمی عێراق خۆی بەکاریهێناوە». بەم پێیە ئێران سوورە لە سەر ئەوەی کەوا سەردانێکی سادەو هاکەزایی بۆ سەربازە عێراقیەکان لە نەخۆشخانەکانی بەغدا، شتێکی ئەوتۆی لێ سەوز نابێت سەبارەت «بەم کارە نامرۆڤانەیە» [٢٦].

نەتەوە یەکگرتووەکان وەک پەرۆشـــییەک بۆ ئەوەی لە دۆخێکی سیاســـی هەســـتیاردا چاپوکانە دەرکەوێت، خێرا خۆی هاوێشتە ئەو دەرفەتەوە کە عێراق داوای دەکـــردو بریتیبـــوو لە لێکۆڵینەوەیەکی نوێ، کـــەوا رەنگە هەلومەرجێک بڕەخسێنێت بۆ رەواندنەوەی سکاڵاو ناڕەزایەکە. بێجگە لەوەش بۆ عێراق دەبووە دواخستنی بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایشو بەم پێیە دڕدۆنگیو ناڕەزایی ئێران خۆی راناگرێـــت. هەر کە تیمەکە لە تاران گەڕایەوە، دەســـبەجێ نێردرا بۆ پایتەختی

عێـــراقو لـــەوێ لە ٨ تا ١١ ی نیســـان بریندارانو بەرکەوتووانی تەماشـــاکردو ئەنجامی پشکنینەکەی دوو هەفتەی خایاند تا بڵاوکرایەوە.

لـــە ٢٥ ی نیســـاندا راپۆرتەکە خرایـــە بەردەمی ئەنجومەنی ئاســـایش، کە تێیدا ســـکرتێری گشـــتی «هەســـتی قووڵی خۆی دەربڕی بۆ ئەو مەترسییەی کە بەردەوامبـــوون لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی» لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا دروستیکردووە بەو «زیادکردنە بەرچاوەی لە ژمارەی بەرکەوتووانی مەدەنیدا». پزیشکە شارەزاکە، گەیشـــتە ئەو ئامانجەی کەوا هێزەکانی ئێرانو مەدەنیەکان بـــە هۆی گازی خەردەلو دەمارەوە بریندار بوونو بە شـــێوەیەکی ســـەرەکیش گازی خـــەردەلو بەرکەوتووانـــی ئەم گازە ســـکاڵای ئەوەیان کـــردووە کە لە ناوچـــەی هەڵەبجـــەداو لە ٣٠و ٣١ ی مارتـــدا، بە دەم ئـــازاری برینەکانیانەوە تلاونەتەوە [٢٧].

پاشـــان دوو هەفتەی تریشـــی پێچوو پێش ئەوەی ئەنجومەنی ئاســـایش بە شـــێوەیەکی کۆتایی بڕیاری خۆی بداتو کردیە نزیکەی دوو مانگ دوای هێرشی هەڵەبجە. لە ٩ی مایســـدا ئەنجومەنی ئاسایش بەکۆی دەنگ، بڕیارێکی دەرکردو جەختی لە ســـەر چڕکردنەوەی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی کرد لە جەنگداو «بەتونـــدی ئیدانـــەی بەردەوامیی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی کرد لە شـــەڕو پێکدادانی نێوان کۆماری ئیســـلامیی ئێرانو عێراقداو داوای لە هەردوولا کرد، لە داهاتوودا واز لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بێنن».

ئـــەم راگەیاندنە هێند لاوازو هێند درەنـــگ بوو، کەوا کاریگەریەکەی دابەزییە ئاستی سفر، چونکە سێ هەفتە دوای ئەوە کە عێراق چەکی کیمیایی بەکارهێنا لە هێرشـــێکی سەرەکیدا بۆ ســـەر هێزەکانی ئێران لە فاو تەنانەت گوندەکانی کوردستانیشـــی گازباران کردبوو، وەک بەشـــێک لە پەلاماری ئەنفال.(لەڕووی بەراوردەوە، پاش هێرشەکانی١١ی سێپتەمبەرو لە سۆنگەی ئەو رووداوانەوە کە شـــۆک و تراوماکەیان بۆ ئەمەریکیەکان، هاوتای ئەوەی کورد بوو بۆ هەڵەبجە، ویلایەتە یەککگرتووەکان ئەفغانســـتانی داگیرکرد)، هەروەها دوایین شـــەڕەکانی ئێرانو عێراق لەم ململانێ بێمانایەداو پاشـــان رێکەوتنیان لە ســـەر ئاگربەسو هەر لایەک بچێتەوە ســـنووری پێش دەستپێکردنی جەنگو ئەوەی لە هەڵەبجەدا روویدا، بوو بە بەشێکی ناپەیوەندیدار. ئەمە رۆڵی ترسناکی هێرشە کیمیاییەکەی داپۆشی بە رێگەپێدانی عێراق لە جەنگدا گاز بەکاربهێنێت تا کۆتایی.

مـەسەلـەکە بۆ وا گرنگە

بۆچی چاو خرایە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگێکدا کەوا هەردوولا دنیایەک ستەمکاری و دڕندەییان بەرپاکرد؟ ژمارەیەک وەڵام خۆیان دەخەنەڕوو. پێش هەموو شتێک، بەکارهێنانی گازی ژەهراوی پاش تاقیکردنەوەی تاڵی چەکی کیمیایی لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا قەدەغەکرا. تا ئەمڕۆش ناوی گازی خەردەل بە (یەپیرایت Yperite) دێت پاش ئەوەی بە پیسترین شێوەی لە گوندی (یەپرس Ypres)ی بەلجیکیدا بەکارهات.

ساڵی ١٩٢٥ جیهان «پرۆتۆکۆڵی قەدەغەکردنی بەکارهێنانی گازی خنکێنەرو ژەهراویو جۆرەکانی تری شەڕوشۆڕی بەکتیریۆلۆجیی» مۆرکرد، کە بە پرۆتۆکۆڵی جنێڤ ناوبانگی رۆیشتووە. دەوڵەتان بە ئیمزاکردنی رێککەوتننامەکە جاڕی ئەوەیان دا کە «لەبەرئەوەی بەکارهێنانی ئەو چەشنە چەکانە لە جەنگدا لەلایەن رای گشتیی جیهانی شارستانییەوە بەتەواوی خەتابار کراوە.. ئەم قەدەغە کردنە لە جیهاندا وەک بەشێک لە یاسای نێودەوڵەتی پەسەند دەکرێتو میللەتان لە ویژدانو کردەوەیاندا پابەندی دەبن».

لەو رێککەوتننامەیەوە عێراق یەکەم دەوڵەتە کەوا چەکی کیمیایی بە شێوەیەکی سەرەکی لە شەڕگەکاندا بەکارهێنابێت، (ئیتاڵیا بە هەندێک بەهانە گازی بەکارهێنا، کاتێک کە لە ساڵانی ١٩٣٥ ـ ١٩٣٦دا ئەسیوپیای داگیرکرد). لە سەر بنەمای ئەو ئارەزووەی عێراق بۆ پارسەنگدانەوەی چەکی کۆکوژی ئیسرائیل، پەلەی کرد لە بەرهەمهێنانی چەکی کیمیاییدا، پاش ئەوەی هێزەکانی لە ئەیلولی ١٩٨٠ دا سنووری ئێرانیان بەزاند. سەرکردایەتیی عێراق وایدەبینی کە گاز تاقە وەڵامی کاریگەرە بۆ هێرشەکانی شەپۆلە مرۆڤی ئێران، کە پۆل پۆل کۆمەڵە خەڵکی نیوە مەشقدراوی هێزەکانی پیادە ئامادە دەکران بۆ خۆبەختکردن لە پێناو ئایەتوڵڵا روحوڵڵای خومەینیی رابەریاندا، کە لە شۆڕشی ئیسلامیی ساڵی ١٩٧٩دا دەسەڵاتی گرتەدەست. لە پاش چەند تاقیکردنەوەیەکی هەڕەمەکی لە سەرەتای ساڵانی هەشتاکاندا، عێراق بۆ یەکەمجار لە تەموز ـ ئابی ١٩٨٣دا گازی خەردەلی بەکارهێنا. پاشان کارەکە هێڵی بەیانیی فێربوونی خێرای بەخۆوە بینی لە میانەی بەکارهێنانیدا لە هێرشە چەندبارەکانی ئێرانداو

گەلێـــک توخمی کاریگەرتری لێهاتە بەرهەم (لە گازی خەردەلەوە بۆ دەمارەگازو پاشـــان بەکارهێنانی تابوون لە شـــوباتی ١٩٨٤دا یەکەم تۆماری بەکارهێنانی دەمارەگاز بوو لە مێژوودا کە لە مەیدانی جەنگدا بەکارهاتبێت)، هاوکات لەگەڵ بەکارهێنانـــی ئامرازی ئاڵۆزتر بۆ ئاڕاســـتەکردنی ئەم گازانـــە دژ بە هێزەکانی دوژمن. دواتر عێراق توخمە دەماری چەشـــنی تابوون یان ســـارینی بە درێژایی هێڵەکانـــی بـــەرە بەکاردەهێنا، لەو جۆرانەی کە کاریگەریـــی خێرایان هەبوو و زۆر نەدەمانەوە. ئەمە وای لە هێزەکانی ئێران دەکرد هەڵبێنو لە بەرانبەریشـــدا هەلی بۆ هێزە زەمینیەکانی عێراق دەڕەخســـاند بە سەلامەتی پێشڕەوی بکەن. لەهەمان کاتیشـــدا عێراق ناوچەکانی پشـــتی بەرەی ئێرانی دەکوتا بە توخمی جێگیری چەشنی گازی خەردەلو بەو پێیە ئەو هێزانەی ئێرانی دەخستە داوەوە کەوا لەبەرە پاشەکشـــەیان دەکرد. پسپۆڕێکی شیکاری (سی ئای ئەی) دەڵێت: هێرشی گاز بۆ سەر ناوچەکانی پشتی بەرە «هێزێکی چەندبارە» بوو بۆ عێراق، چونکە هێزە پاڵپشـــتەکانی ئێران کەمتر ئامادەکرابوون لەو هێزانەی کە لە سەر هێڵی بەرە بوون(٢٨).

لە بەرئەوەی ئەم چەکە کاریگەریی ســـایکۆلۆجیی دیارو بەرچاو بوو، عێراق دواتر بە دوو ڕێگە بەکاریدەهێنا: بە دووکەڵدانی گەریلا کوردەکانی، کەوا لە نێو چیا سەختەکانیاندا خۆیان قایمکردبوو و بەشێوەیەکی تایبەتیش بە ئامانجکردنی دانیشـــتووانی مەدەنی لە هەردوک ئێران (ناوچەکانی پشـــتی شەڕ)و عێراق (ئەو گوندانـــەی داڵدەو خۆراکیان بۆ یاخیبـــوون دابین دەکرد) بۆ بەرپاکردنی ترسو لەرزو هەڵتەکاندنی پشتگیریی میللی بۆ شەڕو پێکدادانی نەبڕاوە. چەکی کیمیایی بە بکوژو لەناوبەری کاریگەر لەقەڵەم نەدەدرا، تاڕادەیەک لەبەرئەوەی نەدەتوانرا بە شـــێوەیەکی بەرفراوان بڵاوبکرێتەوە. ئەو توخمانەی پێشتر لەلایەن عێراقەوە بەکاردەهاتـــن، وەک گازی خەردەل (کـــە دەبووە هۆی تلۆقکردن)، کوشـــندەی خێرا نەبوون، هەرچەندە خەردەل وا ناســـراوە کە خراپبوونی باری تەندروستیی درێژخایەنی بەدواوە دەبێتو لە فرە حاڵەتدا کوشندەیەو ئەگەری ئەوەشی هەیە گۆڕانکاریی بۆماوەیی دروســـت بکاتو ببێتە هۆی نەخۆشییەکانی کەمئەندامیو لاوازی. بەپێی ئامارێکی پزیشـــکیی ئێرانی، نزیکەی ٣٤ هەزار کەس (ســـەربازو مەدەنـــی) لە ماوەی جەنگدا بەر گازی خـــەردەل کەوتوونو ئەمەش ژمارەیەکی ترسناکەو گەلێکیش لەوانەی لە پەلامارە کیمیاییەکان دەربازبوون، بەردەوام بە دەست ئازارەوە دەناڵێننو بەردەوام لێیان دەمرێت، بە هۆی کاریگەریی دواتری

گازی خەردەلەوە [٢٩].

بە گشـــتیی چەکی کیمیایـــی هۆکارێکی هێجگار گەورەی تـــرس‌و تۆقاندنەو عێـــراق بەردەوام ئەو چەکەی بەکاردەهێنـــا بۆ بەرپاکردنی ترس‌و لەرز لە ریزی دوژمنەکانیداو ئەنجامەکانیشی هەستی پێدەکرا. گازی ژەهراوی لە ماوەی چەند سەعاتێکدا ئەو گوندنشینە کوردانەی لە شوێنی خۆیان دەردەپەڕاند کەوا پێشتر تۆپباران‌و بۆردمانی فڕۆکە، کاری تێنەدەکردن. یاخیبوونێکی سەرســـەختانەی کوردەکان لە ســـەرەتای ســـاڵانی هەشتادا، هەڕەشـــەیەکی توندی پێکهێنابوو بـــۆ رژێمی عێراق. حیزبە یاخییەکانی کورد ســـوودیان لە جەنگ وەرگرتبوو بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەیەکی بەرفراوانی دێهاتی کوردو بە تایبەتی پاش داگیرکردنی چەند شوێنێکی عێراق لە باشووردا بە هۆی هێرشەکانی ئێرانەوە. هەستکردن بە کاریگەریی سایکۆلۆجیی گازی ژەهراوی لە سەر سەربازە ئێرانیەکان، عێراق ئەم چەکەی وەرچەرخاندەوە سەر هاوڵاتیانی کوردی خۆی لە ساڵی ١٩٨٧ەوە، پاش ئەوەی سەددام حوسێن، عەلی حەسەن ئەلمەجیدی ئامۆزای کرد بە فەرمانداری باڵادەســـتی باکـــوور. لە میانەی چەنـــد رۆژێکدا، ئەلمەجیـــد فەرمانی دەرکرد کەوا چەکی کیمیایی لە دژی بنکەو بارەگاکانی حیزبە کوردییە ســـەرەکییەکان بەکاربێـــت، کـــە (ی ن ک)و (پ د ک) بـــوون‌و هەروەها دژی بنکـــەو بارەگاکانی فەرماندەییە ناوچەییەکانی یەکێتیش. لە ناوەڕاســـتی نیســـانداو لە هێرشـــێکی کیمیاییدا بۆ ســـەر چەند گوندێک لە نزیک بنکەیەکی (ی ن ک)ەوە، چەند ســـەد کەســـێکی مەدەنی کوژران‌و بریندار بوون‌و هێـــرش‌و پەلامارەکانی تری بەدوادا هاتن، بەڵام هێرشی ســـەرەکیی سەرەتای توانەوەی سەهۆڵ دەستی پێکرد، لە ســـاڵی ١٩٨٨داو یەکەمجار بۆ ســـەر بنکەو بارەگاکانی سەرکردایەتیی (ی ن ک) لە دۆڵی جافەتی‌و پاشـــان هەڵەبجەو دواجاریش لە یەکەم رۆژی هەر قۆناخێکی پەلاماری ئەنفالدا، کە شەش مانگی خایاند.

بەکارهێنانـــی عێراق بـــۆ چەکی کیمیایی بـــەو لایەدا دەشـــکێنێتەوە کەوا هۆکارێکی نەوعی بوو بۆ شکســـت پێهێنانـــی یاخیبوونی کورد، هاوکات لەگەڵ بڕیاری سەرکردایەتیی ئێراندا، بۆ گەڕان بە دوای ئاشتیدا. بەتایبەتی هەڕەشەی عێراق لە نیســـانی ١٩٨٨ بە لێدانی تاران بە مووشـــەکە بالســـتییە نوێکانی‌و کڵاوەی کیمیاییانـــەوە، بـــووە بـــە هۆی تۆقینێکـــی گەورە لە نـــاو خەڵکداو تێکشـــکانێکی کوشندەی پشـــتگیریی جەنگ. کاتێک کە سەرکردایەتیی عێراق بە ئاشـــکرا بەرەورووی تاوانبارکـــردن بووەوە، بەوەی کـــەوا هێزەکانی چەکی

کیمیاییـــان بەکارهێناوە، بەتەواوی نکووڵییان لێکرد. لە ترۆپکی تاوانبارکردنیدا لە مارتی ١٩٨٤دا، رژێم بە کەیفخۆشـــییەوە ئیشـــارەتی بە مافی عێراق دەکرد بۆ بەکارهێنانی «دەرمانی مێرووکوژ»و «قڕکردنی ئەم پۆلە مێشـــوولانە» کە مانای ئەو خۆبەخشە ئێرانیانەی دەگەیاند کەوا خۆیان دەهاوێشتە سەنگەرەکانی بەرگریی عێراقەوە [٣٠].

لە تەموزی ١٩٨٨داو نزیکەی پێنج ســاڵ پــاش یەکەم بەکارهێنانی عێراقو کاتێ هەمــوو لا زانییان عێراق چەکــی کیمیایی بەکاردێنێــت، تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوەی عێراق بەئاشــکرا پێی لە بەکارهێنانی گاز نا دژ بە هێزەکانی ئێران، بەڵام بەوە پاســاوی دایەوە کە مافێکی رەوایەو لە کاردانەوەی ئەوەدایە کە ئێران پەنــای بردۆتە بەر هەمان چەکو ئیدیعای ئەوەی دەکرد کەوا توخمە کیمیاییەکان «ئەوساو ئێســتاش» بەکارهاتوون لە جەنگداو «ئەوە ئێران بوو یەکەمجار لە ململانێو شــەڕدا» بەکاریهێنا [٣١]. دوو مانگ پێشــتر تاریق عەزیز دانپیانانێکی مانادارى راگەیاند بە ئاشــکراکردنی ئــەوەی کەوا «عێراق دەبێت بەرپەرچی دەســدرێژیکار بداتەوە بــە هەموو رێگەیەکو لەوانــەش پەنابردنە بــەر چەکی کیمیایی دژ بەوانەی هەوڵــی داگیرکردنی خاکەکەی دەدەن» [٣٢]. عێراقیــەکان هەرگیز پێیان لەوە نەناوە کــە هاوڵاتیی خۆیان گازباران کردبێت. بەهەرحاڵ، کوردەکان زۆرباش دەزانن کێ لێیدانو بۆچی؟

بەڵگەنامــەکان ئەوە دەخەنــەڕوو کە زۆربەی ئەم زانیاریانــە لەوکاتەدا لای موخابەراتی رۆژئاوا پەنهان نەبووە. هەڵسەنگاندنەکانی لەوەوپاش (کە لە پێش جەنگی کوەیتی ١٩٩١دا ئامادەکرابوو) تێگەیشتنێکی تەواوی دەرخست لەبارەی کارەکانی عێراقەوەو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی وەک هێزێکی حیسابکردوو بۆ هاوتاکردنەوەی زەرەروزیانیان بە ژمارە. هێرشە کیمیاییەکانی عێراق تاڕادەیەک «ئاســت نزم» یــان «بچڕبچڕ» بوون، وەک لە نووســینی ئەدەبیدا ئاماژەیان پێدەکــرا [٣٣]. بۆ نموونە (ســی ئای ئەی) پێیوایە عێــراق چەکی کیمیایی «لە ئاستێکدا بەکارهێناوە کە لە جەنگی جیهانیی یەکەمەوە نەبینراوە»و «ئەمەش پلەیەکی جیاکارو گوماناویی پێبەخشیوە کەوا بووەتە یەکەم وڵات لە بەکارهێنانی گازی دەمار، لە شــەڕدا». لە لێکۆڵینەوەیەکدا ساڵی١٩٩٠ (سی ئای ئەی) لەوە ئــاگادار بووە کە بەکارهێنانی گازی ژەهراوی لەلایەن عێراقەوە دژ بە ئێران، بە ســێ قۆناخی پەرەسەندندا تێپەڕیووە: لە بەرگریکردندا دژ بە هێرشەکانی ئێران لە ســاڵانی ١٩٨٣ ـ ١٩٨٦دا، دەسپێشــخەریی دژ بــە ناوچەکانی کۆکردنەوەو

ئامادەکردنی هێزەکانی ئێران لە دوادوایی ســـاڵی ١٩٨٦ەوە بۆ سەرەتای ساڵی ١٩٨٨، بە شێوەیەکی هێرشـــبەرانە کاتێک عێراق «بە دەمارەگاز لێدانی خۆی چڕکردەوە وەک بەشێکی تەواوکەر بۆ هێرشە بەردەوامەکانی»[٣٤]. سەرکەوتنی عێراق لە تێکەڵکردنی تەواوی ئاگری کیمیایی بە ئۆپەراسیۆنە سەربازیەکانی بە گشتی، وەک کارێکی بێوێنە لەقەڵەمدەدرا لە ئاخروئۆخری ئەو جەنگە مۆدێرنەدا. هەرچەندە ئەم باسو خواســـە مشتومڕی زۆر لە سەرە، بەڵام بەکارهێنانی گاز، پیســـترین تاوانـــی جەنگە کە هەردوولا لە جەنگدا بەرپایـــان کردبێت. هەربۆیە پێرێز دیکۆیلار شـــارەزایانی چەکی کیمیایی هەشت جار نارد بۆ کەنداو. ئەوەی پشـــکنەران لە ساڵی ١٩٨٧دا پێیگەیشـــتن، دیکۆیلاری بەجارێ سەغڵەت کردو جەختی لە ســـەر ئەوە کردەوە کە پێشێلکردنی پرۆتۆکۆڵی جنێڤ «بە یەکێک لە مەترسیدارترین سەرپێچی لە یاساوڕێسای نێودەوڵەتیی» دەژمێردرێت. دیدو بۆچوونی شارەزایان لێرەدا بەتەواوی دەخەینەڕوو:

> «لەکاتێکدا کە ئێمە ئاگاداری تەواوی ئەوەین کەوا هەموو چەکەکان کوشندەو کاولـــکارن، دەخوازین جەخت لە ســـەر ئەوە بکەینەوە کـــە چەکی کیمیایی نامرۆڤانەیـــەو جیاوازیی لە کاریگەریدا نیەو پەکخســـتنو ئازاری درێژخایەن بەرپا دەکات. مەسەلەیەکی بایەخدارە لەوە بگەین کەوا بەکاربردنی بەردەوامی چەکی کیمیایی لە ناکۆکیو ململانێی ئێســـتادا، مەترســـییان زیاد دەکات لە شـــەڕو ململانێی پاشـــەڕۆژدا.. بە بۆچوونی ئێمە، تەنها کۆششی هەماهەنگ لە ســـەر ئاستی سیاسی دەکرێت کاریگەر بێت لە زەمانەتکردنی ئەوەی کەوا هەموو دەوڵەتانی ئیمزاکردووی پرۆتۆکۆڵی جنێڤی ســـاڵی ١٩٢٥ پابەندبن بە بەڵێنەکانیانەوە. بەپێچەوانەوە ئەگەر پرۆتۆکۆڵەکە بە شێوەیەکی چارەسەر نەکراو لاواز بووە، پاش شەست ساڵ لە رێزگرتنی نێودەوڵەتیی گشتی، ئەوە رەنگە لە پاشـــەڕۆژدا بەرەو جیهانێک بچین کەوا تارمایی هەڕەشـــەی چەکی بایۆلۆجیش رووی تێبکات»[٣٥].

زاناکان راســـتیان کردو عێراق پەرەی بە چەکی بایۆلۆجی داو هێشتا جەنگ کۆتایـــی نەهاتبوو، عێـــراق توانـــای بەرهەمهێنانی پەیداکـــردو رەنگە جیهان بەکارهێنانی ببینێت لە شەڕدا. دەبێت چەندین فاکتەری تریش وەبیر بهێنرێتەوە، یەکەم: جەنگی ئێران ـ عێراق گازی وای هێنایە بواری کارپێکردنەوە، کە پێشتر هەرگیز لە شـــەڕدا نەبینرابوون، لەوانە توخمـــی VX کە توخمێکی دەمارەگازی زۆر کوشندەیە.

دووەم: گازی ژەهـــراوی هەرگیز پێشـــتر دژ بە ناوچەکانی نیشـــتەجێبوون بەکارنەهاتبوو و بە بەزاندنی ئەم ســـنوورەی مۆراڵ، پەلاماری هەڵەبجە بوو بە پێشینەیەکی پڕ مەترسی.

ســـێهەم: قوربانیانی گازی خەردەل، تا ئێستاش بە شێوەیەکی زۆر سامناک دەمرن، کە نۆزدە ســـاڵ یان زیاتر بە سەر تووشـــبوونیاندا تێپەڕیوە. چ جۆرە چەکێک، ئـــەو بۆمبە ئەتۆمیانەی لێبەدەر کە بە هیرۆشـــیماو ناگازاکیدا دران، دەتوانێـــت هێند دەردو ئـــازار بەرپا بکات؟ بێجگە لـــەوەش بەکارهێنانی گازی ژەهراوی یان هەڕەشەکردنی بەکارهێنانی، هێند قوربانیانی دەتۆقێنێ، بە تایبەتی خەڵکـــی مەدەنیی بێ ئامرازی خۆپارێزی، کە ناچار دەبن هەڵبێن‌و (تەنانەت خۆ فڕێبدەنـــە بەردەســـتی دوژمن، وەک لە ماوەی پەلامـــاری ئەنفالدا روویدا)، یان واز لە هاوکاری‌و پشـــتگیریی جەنگ بێنن (وەک هەڕەشـــەی بۆمبارانی تاران بە چەکی کیمیایی). ئەفســـەرێکی عێراقی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) باس دەکات‌و دەڵێت «من لە هیچ ناترسم، لە خواو گازی ژەهراوی نەبێت، ئەمە وەکو تارمایی‌و دێو وایەو ناتوانی هیچ بەرگرییەکی لێبکەیت». ئەم ئەفسەرە قوربانیی هیـــچ گازێکی ژەهراویش نەبوو، بەڵکو لەلایەن ئەنجامدەرانی کارەکەوە شـــەڕی دەکردو کاریگەریەکانی بینیبوو.

بێجگە لەوەش چەکی کیمیایی تاقە روخسارو خاسیەتی جەنگە کەوا کۆمەڵی نێودەوڵەتی پابەندییەکی مۆراڵ‌و رەنگە یاساییشی هەبێت بۆ دەستێوەردان‌و لە هەمان کاتیشـــدا بایەخی کارای ئاسایشـــی هەیە، بە هۆی مەترسیی زیادبوون‌و پەرەســـەندنی پتری چەکی کوشندەوە. بەڵام جیهان هیچی نەکردو تەنها لەپاش کۆتایی جەنگ کۆمەڵی نێودەوڵەتی رازی بوو لە ســـەر ســـەپاندنی بەربەستی فرەلایەن بۆ تەشـــەنەکردن‌و هەڵگرتن‌و بازرگانی پێوەکردن‌و بەکارهێنانی چەکی کیمیایـــی، کە لـــە رێککەوتننامەی چەکی کیمیایی ســـاڵی ١٩٩٣دا گەڵاڵە کرا. ئـــەم کۆششـــە لە جەنگی ئێـــران ـ عێراقدا بە رادەیەکی ئەوتـــۆ رەچاو نەکرا. بەپێی (چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠١ی) جولیان پێری رۆبنســـن کە پسپۆڕێکی پەرەپێدانی چەکـــی کیمیاییە، تاقیکردنەوەی عێراق خرایە گفتوگۆوە لەبەر ئەو مەترســـییە ئاشـــکرایەی لە بەکارهێنانی هێجگار زۆری چەکی کیمیاییەوە دێتە ئاراوە چ لە مەیدانی شەڕداو چ دژ بە خەڵکی مەدەنی (لێرەدا هەڵەبجە بووە بە ســـیمبۆڵی ئەم خاڵی وەرچەرخانە)و زۆریش بەو هۆیەوەیە دنیا لەوە گەیشتووە کەوا عێراق هەرچەندە هەر پشتی بە یەکێتیی سۆڤیێت بەستبوو، بەڵام پێوستی

بە کەرەســـتەی کیمیاییو ئامێرو ئامرازەکانی هەبوو لـــە کۆمپانیا تایبەتەکانی ڕۆژئاوا بیانکڕێت بۆ ڕەخســـاندنی توانای بەرهەمهێنانی نیشـــتمانی. عێراق لەو دەمەدا بە توندی خەتابار کرا، کاتێک کە هێشـــتا هەر تاقیکردنەوەی لە ســـەر گاز دەکـــردو وای لەقەڵـــەم دەدا کـــەوا کاردانەوەی نێودەوڵەتی لە ســـەر ئەم چەکە، بایەخێکی دیبلۆماســـیی گەورەی نابێت. ئەنجومەنی ئاسایش دەبوو بە قورســـاییەکی ئەخلاقیی تەواو ڕەفتاری لەگەڵ یاســـای نێودەوڵەتیی پشت ئەم کارە بکات.

ئەم کتێبە هەوڵـــدەدات ئەوە بخاتەڕوو کە نەبوونی ئیدانەیەکی نێودەوڵەتیی پێشوەختو بەهێزو یەکلاکەرەوە بۆ عێراق، لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کەشو هەوای داتاشـــینی ڕۆژئاوا بە لای عێراقداو ئەمەش گەلێک دەرەنجامی دراماتیکیی لێکەوتەوە:

- ئیشارەتی چەندبارەی بە عێراق دا کەوا ڕژێم دەتوانێت بەردەوام بێت لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی یان تەنانەت زیادیشـــی بکات، کە لە پەلاماری هەڵەبجـــەدا گەیاندیە لووتکـــە. ئەو ڕووداوە، دواتر لەلایـــەن جۆرج دەبلیو بوشـــەوە بە شـــێوەیەکی گاڵتەئامێز بڵاوکرایەوە وەک پاساوێک بۆ جەنگی ساڵی ٢٠٠٣ دژ بە عێراق، کاتێک کە سەددام حوسێنی بەوە تاوانبارکرد کە هاوڵاتیانـــی خۆی گازبارانکردووەو ویلایەتە یەکگرتووەکانی لەو ڕۆڵە دژوارە لادا کە لە هاندانی ئەم ملهوڕەدا دەیگێڕا(٣٦).
- ئەمە بوو بە هۆی جینۆســـاید کردنی کوردی گوندنشین لە میانەی پەلاماری ئەنفالی ســـاڵی ١٩٨٨داو بەکارهێنانی تەکتیکـــی گازو بە هۆی کاریگەریی هەڵەبجەوە، گوندنشینە تۆقیوەکان دێهاتەکانیان چۆڵکرد. ئەم گوندنشینانە کۆکرانەوەو ڕاپێچی بیابانی ڕۆژئاوا کرانو لەوێ بە شێوەیەکی سیستماتیک کـــوژرانو لە گـــۆڕی بەکۆمەڵدا داپۆشـــران. لە کانوونـــی دووەمی ١٩٩١دا هێزەکانی هاوپەیمانان لە عەرەبســـتانی ســـعوودیو هاوڵاتیانی ئیســـرائیل خۆیان ئامادەکرد بۆ پەلاماردانیان لەلایەن عێراقەوە بە مووشـــەکی سکۆدو کڵاوەی کیمیایی. ســـێ مانگ دواتر، ترسی دووبارە بەکارهێنانەوەی چەکی کیمیایـــی، دەیان هـــەزار کوردی تۆقیوی بەرەو تورکیـــاو ئێران ڕەو پێکرد لەکاتی پێشڕەویی هێزەکانی عێراقدا بۆ تێکشکاندنی ئەو ڕاپەڕینەی لەپاش جەنگـــی کەنداو بەرپابوو. لە مارتی ٢٠٠٣داو لە ڕۆژانی پێش هێرشـــکردنی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، وەک باســـدەکرێت، هەزاران کورد دیســـانەوە لە

ماڵەکانیان هەڵاتنو تەنها لە هێرشی کیمیایی عێراق ترسیان لێنیشتبوو.

- هەروەها عێراقی والێکرد فشـــار دروست بکات بۆ ئەوەی لەدژی ئێران سوود بەدەســـتبێنێتو پشـــتگیریی جەنگ تێکبشـــکێنێت بە تۆقاندنی مەدەنیە ئێرانیـــەکانو ئەو باوەڕەیان لا دروســـت بکات کە بەرەوڕووی هێرشـــی گاز دەبنەوە.
- گورێکی پاڵنەری دا بە پرۆگرامی چەکی بایۆلۆجیی عێراق.
- لە هەمـــووی گرنگتر، بەڕووی پرۆگرامی پەرەســـەندنی چەکـــی کیمیایی، بایۆلۆجیو ئەتۆمیی ئێراندا وەســـتایەوە، کە میراتێکـــە ئەمڕۆ بەرەوڕووی بووینەتەوە.
- لەوانەیە سەددام حوسێنی لەخشتە بردبێت، کە دەستی دابووە کۆمەڵکوژی بێئـــەوەی کەس لێیبپرســـێتەوەو بـــاوەڕی وابوو بە هەمان شـــێوە کوەیت داگیردەکاتو کەس لێیناپرســـێتەوەو بوو بە هـــۆی بەرپاکردنی قەیرانێکی نێودەوڵەتی.
- بوو بە هۆی داخورانی کۆسپو تەگەرەی نێودەوڵەتی بۆ بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژو وێرانکەر، هاوشـــان لەگەڵ هەڵوێســـت و راستگۆیی دامودەزگا نێودەوڵەتیەکانی چەشنی نەتەوە یەکگرتووەکان.

بەکورتی، ئیدارەی ریگانو کلک گرێدانی سەروەختی جەنگی لەگەڵ عێراقداو بێدەنگیی راستەقینەی سەبارەت بە هەڵەبجە، بارتەقای تیشکی سەوز دەبێتەوە، کە دەگاتە ئاستی جینۆساید لە کوردستانی عێراقدا، پەرەسەندنو زیادکردنی چەکی کۆکوژو داگیرکردنی کوەیت لەلایەن عێراقەوە، کە ئەمەی دواییان هەڕەشەیەکی راســـتەوخۆ بوو بۆ گەیشـــتنە نەوت لەلایـــەن رۆژئاواوە. نامەیەکـــی وەزارەتی دەرەوە بۆ کۆنگرێس لە ســـاڵی ١٩٨٨دا دەربارەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە، راستەوڕاســـت ئاگاداریی ئەوە دەدات «کەوا وێنەیەکی تەڵخو سامناکی ئاڕاســـتەی جەنگو تیرۆریزم دەکێشێت لە پاشەڕۆژدا» (٣٧). ویلایەتە یەکگرتووەکان رۆڵێکی تەنانەت بچووکیشـــی لـــە هاندانی ئەم بارەیاندا نەبینی. ئەگەرچی ئەمە خزمەتی بەرژەوەندیە ســـتراتیجیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای کرد، بەڵام ئەم پەرەسەندنانە زیانێکی چارەسەر نەکراوی پێگەیاندن. ئەمـــڕۆ جیهان چاوەڕوانی ئێرانێکی خاوەن چەکی ئەتۆمیە، کە هەرگیز جارێکی تـــر رێگا نادات چنگی بەســـەردا بگیرێتو بەر چەکی زلهێز بکەوێتو شـــێوازی نایاســـایی چەکی لەگەڵ تاقیبکرێتەوەو دنیاش لە کاری لەم چەشنە چاوپۆشی

بکات. هەروەها بەرەوڕووی عێراقێکی شپرزەو شێواو بووەتەوە، کە خزاوەتە نێو شەڕی ناوخۆوەو سێ جەنگو دە ساڵ گەمارۆی ئابووری هەڵیتەکاندووەو بێجگە لە رژێمی عێراق، ویلایەتە یەکگرتووەکانو هاوپەیمانانیشــی ئاستێکی گەورەی گوناهیان لە ئەستۆیە.

ئامانجی بنچینەیی کتێبەکە، خســتنەڕووی راستیەکانە وەک خۆیو تا چەند ئەو گفتوگۆیانەی کاتی خۆی کراون یان لەوانە دەدوێ کە لای خەڵک ئاشکران. هەروەها بەنیازە قســەیەک لەو بارەیەوە بکات کە ئەڵتەرناتیڤێکی دڵخۆشــکەر نیە، ئەویش بڕیاری پشتیوانیکردنی عێراقو چاوداخستن لە ئاست دڕندەییە زۆر تایبەتیەکانیو دەرەنجامە هێجگار ترســناکەکانی، ئەو دێوەزمەیەی تا ئەمڕۆش بــەردەوام بــەدوای ئێمەوەیەو ئیختیاری بێتام دێنێتە ئــاراوە لە جیهانێکدا کە هەموو بەڵگەکان وایدەردەخەن تابێ زیاتر ناجێگیرو مەترسیدار دەبێت.

سەرنجێک لە بارەی سەرچاوەکانو مێتۆدی کارەکەوە

ژمارەیەک مێژووی جەنگی عێراق - ئێران هەن کە بە زۆری لە ساڵانی١٩٨٠کاندا نووســراون. ئەمانە بە هۆی ئەوەوە کە بە شــێوەیەکی ســەرەکی پشتیان بە باسو گێڕانەوەی میدیا بەســتووە، پڕن لە هەڵەو هەردوک چیرۆکو بەسەرهاتی گرنگی کوردەکانو رۆڵی بنەڕەتیی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە پشتگوێ دەخەن. بە پێی دۆخی تەمومژی جەنگ، سەرومڕ کارکردنی پرۆپاگەندە، میکانیزمی کارکردنی پۆلیســی نهێنی، کەم کەس لــە ئێمە دەتوانێت زانیاریی جێمتمانەو باوەڕپێکراو بەدەســتبێنێت کاتێک کە دوو کۆمەڵگەی سەرکوتکراو روو لــە یەکتر وەردەگێڕن. بۆ بەدبەختی، ئەمە وا دەرناکەوێت کەوا کۆســپێک بێت لە باســکردنی رووداوەکاندا، وەک راســتیەکی حاشا هەڵنەگر. بۆ نموونە، هەندێک باســوخواس ئێرانیەکانو کورد وەک دوژمنێکی هاوبەشی بەغدا تێکەڵ دەکاتو بەو چەشنە خەباتی سەربەخۆیی کورد وەک بەشێکی تەواوکەری مێژوو دەسڕێتەوە. ناوە کوردیەکان بەردەوام دەشێوێنرێنو شوێنەکان بە هەڵە لە سەر نەخشە دیاری دەکرێن یان دەناسرێن.

بە پێچەوانەی ئۆپەراســیۆنەکانی تری عێراقــەوە، ئەنفال (کە لەوکاتەدا لە

ســـەردێڕی هەواڵی ڕۆژنامەکانی بەغدا جاڕی لێدەدرا) هیچ ناوی لە نووســـینی ئەدەبیدا نەدەهات تا چوار ســـاڵ لەوەوپاشیش. هێرشەکانی چەکی کیمیایی بێ هیچ بەڵگەیەک درایە پاڵ ئێران، بێ هیچ بەڵگەو کاتو شـــوێن دیاریکردنێک (بە پێچەوانەی هێرشەکانی گازی کیمیایی عێراقەوە). چونکە هەردوک کوردو چەکی کیمیایی بـــە ناپەیوەندیدار بە جەنگـــەوە لەقەڵەمدەدرانو ســـەرەڕای ئەوەش کوردەکان وەک هاوپەیمانی ئێرانی خومەینی تەماشا دەکران، بۆیە کەم چاودێرو سەرنجدەر ئاگای لەم کەینو بەینە بوو، وەختێک کورد گازباران کرا. ژمارەیەک کارو کردەوە لەلایەن لێکۆڵەرو شیکاری سیاسەتی ئەمەریکییەوە پاساوی بێتام بوون بۆ رژێمی عێراقو لە بایەخی ســـتەمکاری و دڕندەییەکانی کەمدەکەنەوەو پێشنیاری زمان لووسانەیان بە بەڵگەی هاوچەرخیی لە قەڵەم دەدا.

لەو دەمەدا کە عێراق کوەیتی داگیرکرد، مەسەلەی ئەکادیمی لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا کاڵبووەوەو ئەو بایەخەی نەما. ئەو مێژووانەی ئێرانو عێراق کە لە ساڵی ١٩٩١ەوە بڵاودەکرانـــەوە، کە هەندێک پانتاییشـــیان بۆ کورد تەرخان کردبوو و باسیان لە چەکی کیمیایی دەکرد، نەیانتوانیوە وردەکاری لەم مەسەلانەدا بکەنو زۆربەی شـــتەکانیان بە هەڵە لێکداوەتەوە. هەروەها لە مێژووی کوردیشدا کاری باش کەمەو بە لاوازی تاوتوێی ڕووداوەکانی ساڵانی هەشتاکانیان کردووە.

ئەم کتێبە بەنیاز نیە مێژوویەکی نوێ بخاتەڕوو ســـەبارەت بە جەنگی ئێران ـ عێراق، یان سیاســـەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە کەنـــداودا، بەڵکو بەنیازە بۆشـــاییەک پڕبکاتەوە سەبارەت بە زانیاریمان لە ســـەر ئەو ڕۆڵەی کە چەکی کیمیایـــیو کوردەکان گێڕایان لەبارەی شـــوێنی ڕاســـتەقینەیان لەو مێژووەدا. لەکاتێکـــدا کە لە وەختی خۆیدا شـــتی زۆر دەزانرا، بـــەڵام زانیاریەکان پەرتو بڵاوبوونو بە زەحمەت دەســـتدەکەوتنو بە زۆریش نهێنی بوون. لەپاش ســـاڵی ١٩٩١ زۆرینـــەی ئەم زانیاریانە ئاشـــکرابوون. بەڵگەنامەکانی پۆلیســـی نهێنیی عێـــراق، بەڵگەنامەکانی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، کە بە پێی یاســـای ئازادیی زانیاریی دەســـتکەوتن، ئەفسەرە خانەنشینەکانی هەواڵگری، هەڵگەڕاوە عێراقیەکان، شایەتحاڵە کوردەکان (لەو دەمەوە کە هەرێمەکەیان لە ژێر دەستی بەغدا دەرچووبوو)، شایەتحاڵە ئێرانیەکانو (لەپاش ساڵی ٢٠٠٣یشەوە) شایەتحاڵە عێراقیەکان، ئەم ســـەرچاوانە یارمەتیدەرن بۆ هاوسەنگ ڕاگرتنو ڕوونکردنەوەی وێنە مێژووییەکەو تیشکخســـتنە ســـەر تێوەگلانی ئەمرۆی ئەو بڕیارانەی کە بۆ داهاتوو گەڵاڵە دەکرێن.

ئەم کتێبە، بە پشتبەستن بە سەرچاوە بنەڕەتیەکان ـ کە بەڵگەنامە حکومیو ئەزموونی شـــایەتحاڵەکانە ـ بەدوای ئەوەدا دەگەڕێت کەوا حکومەتەکان چییان زانیوەو چ کاردانەوەیەکیان بووە لە ســـەر ئەو زانیاریەو لە کەیدا. ئەمە گەلێک شـــتی زەحمەت دەخاتەڕوو، چونکە زانیاریی یـــادەوەریو گێڕانەوەکان، ڕەنگە مۆرکی هەواداریی شەخسی پێوەبێتو کاریگەریی پێشهاتو پەرەسەندنەکانی ترو ڕووداوگەلی تری لە سەربێت، کە خۆیان بەشێک بووبێتن لێی.

بەڵگەنامە ڕەســـمیەکان، لە کاتێکدا کە لە زۆر ڕووەوە شـــایەتی جێمتمانەی ڕووداوەکانی مێژوون، گەلێک کێشەی جیاجیا دێننە پێشەوە. یەکەم: گەیشتنی موخابەرات بۆ هەردوو لایەنە شـــەڕکەرەکە لاوزا بوو و راســـتێکەی کاریگەریی هێزی موخابەرات لە بەری ئێراندا شتێکی ئەوتۆ نەبوو و لە بەری عێراقیشدا لە فرەلایەنیەوە داخرابوو. لێکۆڵەرەوەیەکی موخابەراتی ویلایەتە یەکگرتووەکان (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کەوا: «نزیکبوونەوە لە عێراق زۆر ســـامناک بوو و عێراقیەکان متمانەیان پێنەدەکردینو دەترسان قسەمان لەگەڵ بکەنو بەدەستهێنانی زانیاریی وەک ددان هەڵکەندن وابوو». دێڤید نیوتن، باڵوێزی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە عێراق، لە ســـاڵانی هەشتاکاندا (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠١دا) دەگێڕێتەوەو دەڵێت: «ئێمە بە مۆڵـــەت وەرگرتنێک بەغدامان بەجێدەهێشت کە حەوت ڕۆژی دەبرد تا دەستمان دەکەوت، هەندێ جاریش هەر دەستمان نەدەکەوت. کاتێ دەچووینە دەرەوە گەلێ شتمان دەبینی بەڵام تەنها دەمانتوانی لەگەڵ کەســـانی حکومەتدا قسە بکەین. بۆ نموونە، لە باکوور تەنها دەمانتوانی قسە لەگەڵ ســـەرکردەکانی میلیشیا کوردەکانی سەر بە حکومەتدا بکەینو ئەمانە شـــتێکی کەمیان دەدرکاندو هیـــچ ڕەخنەیان لە ڕژێم نەدەگرت. ئەو زانیاریانەی بەدەســـتماندەهێنان، بۆمان ســـاغ نەدەبوەوەو نزیکبوونەوە لە سەرچاوەکانی غەیرە ڕژێم، زۆر سنووردار بوو».

ســـەرەڕای ئەمەش، دۆســـتایەتیی ویلایەتە یەکگرتـــووەکان لەگەڵ عێراقدا، هـــۆکاری جەخت نەکردن بوو لە ســـەر زانیاریـــە موخابەراتیـــەکان لە بارەی تواناســـازیو پێرفۆرمانســـی عێراقەوە. ولیەم ئۆ. ستودمانی سەرۆکی پێشووی دەزگای ئاسایشـــی نەتەوەیی، باس لەوە دەکات کەوا «لە کاتی جەنگی ئێران ـ عێراقدا ئێمە بە چاوی هاوپەیمانێک تەماشای عێراقمان دەکرد. بەو پێیە عێراق ناوچەیـــەک بوو کە ئێمە زانیاریی بنەڕەتیمان لە ســـەر نەبوو یان لە زۆر بواری تواناســـازیی عێراق نەدەکۆڵینەوە. ئێمە ئەوەمان بە چاودێریی دەســـتدەکەوت،

بەڵام کەمتر بە قووڵی زانیاریمان لە سـەر ئامانجی دیاریکراو دەسـتدەکەوت، لەو جۆرەی کە لە حاڵەتی جەنگدا پێویسـتت دەبێت و بە سـانایی دەڵێم ئێمە ئەوەمان نەبوو»(٣٨). ئەمەیان رەنگە دەگمەنیی ئەو زانیاریانە روونبکاتەوە لەمەڕ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق.

دووەم: هەرچەندە یاسـای ئازادیی زانیاری هێجگار سوودبەخشە بۆ تاوتوێ کردنـی بەڵگەنامەکانی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، بەڵام بەپێی مۆرکو خاسیەتی کۆمەڵگەیەکی کراوەو دیموکراتی، دۆکیومێنتەکان بە زۆری بە شێوەی هەڵبـژاردە والا دەکرێن (کـە رەنگە ئەجێندای توێژینـەوەی تایبەتی داواکاران بگەیەنێـت)و لـە زۆر حاڵەتدا بە وردی تەتەڵەوگێـژ دەکرێت. بێجگە لەمەش، سیاسەتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەلایەن وەزارەتی دەرەوە دانارێژرێـت، بەڵکو بە راوێژی کۆمەڵێک دەزگایەو کاربەدەسـتانی ئەنجومەنی ئاسایشـی نەتەوەیی سەرۆکایەتی دەکەن. بەڵگەنامەکانی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، بواردراون لە بڵاوکردنەوە بەپێی یاسای ئازادیی زانیاریو زۆرێک لەو بەڵگەنامانەی لەبەردەستدانو پەیوەندییان بە جەنگی ئێران ـ عێراقەوە هەیە، هی وەزارەتی دەرەوەنو بەو پێیە ئەگەر لەرووی نرخو بایەخەوە هەڵیانسـەنگێنیت، تۆمارێکی وردی سیاسـەتی رابردوو دەخەنە پێش چاو و دیپلۆماسیەتی ئێستا باس دەکەن. بێجگە لەوەش، ئەو پیاوە وەک بەڵێندەرێکی پێشـتری حکومەتی ئەمەریکا (لەچاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠١دا) باس لـەو بەڵگەنامانە دەکات کە لە لایەن بەڵێندەرانەوە ئامادەکراون (لەپـاش داواکارییەکی زارەکیی یەکێک لە دەزگاکانـی حکومەت) لە ژێر ناوی وەک دەڵێـن کۆنتراکتێکی بەرفراوانداو بێ دەسنیشـانکردنی بابەتەکانیو ئەمەش بەپێی یاسـای ئازادیی زانیاری، دەست ناکەوێت، چونکە حکومەت بە رەسمی وەرینەگرتوونو رێکینەخستوون، بەڵام بە شێوەیەکی نارەسمی لەو کاتەدا کاریان پێکراوە.

ئـەوەی لە بەڵگەنامەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا دەردەکەوێت، تەنها ئەوە دەرناخات کە حکومەت لەو کاتەدا چی زانیوە، بەڵکو بەسەرسوڕمانەوە ئەوەش دەردەخات کە چۆن هەندێک جار بە ناحاڵی مامەڵەی لەگەڵ رووداوەکاندا کردووەو پابەندبووە بە لێکدانەوەو زانیاریی کتێب نووسـێک یـان دانەرێکو لە چەندین حاڵەتدا هەر لەخۆوە دایشکاندووە بەلای فەرامۆش کردنی راستیەکاندا. بۆ نموونە، یەکێک لە یاداشـتەکانی وەزارەتی دەرەوە، کە شتێک لە روخساری یاخیبوونی کورد لە عێراقدا دەخاتەڕوو، باس لەوە دەکات کە هۆکاری شکسـتهێنانی ساڵی

١٩٧٥ی یاخیبوونی مستەفا بارزانی ئەوە بوو کەوا «ڕژێمی سەددام حوسێن هێند دەســـتباڵا بووە لە شەڕو پێکداداندا، کەوا تەنانەت یارمەتیی سەربازیی ئێرانیش نەیتوانی بەر لەبەزینو شکســـتی کوردەکان بگرێت» (٣٩). یاداشتەکە نەیتوانیوە تیشـــک بخاتە ســـەر ڕۆڵی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە پشتگیریی کوردەکان لە ڕێگەی شـــاوە، کەوا کتوپڕ پشـــتی بەردانو لەگەڵ سەددام حوسێن ڕێککەوتو ئەوانی بێ پشتیوان بەجێهێشتو بوو بە هۆی ئەوەی بە ئاسانی تێکبشکێن.

لە کۆتاییدا ـ کە ئەمەش بەســـتراوە بە ســـەرنجی پێشـــترەوە ـ دۆکیومێنتە هەواڵگریەکانـــی ویلایەتە یەکگرتووەکان، لە زۆر حاڵەتـــدا پێچەوانە بەیەکترن لەگەڵێک مەسەلەی سەرەکیو هەڵسەنگاندندا (بۆ نموونە، لە بارەی ئەوەوە ئایا بەشـــداری بەرپرسیاریی هێرشی هەڵەبجە)و ئاشـــکراکردنی گفتوگۆو مشتومڕی دامودەزگای هەواڵگری، ئەوان بێ جیاوازی وەسفی «ئەم زانیارییە موخابەراتییە دوا هەڵسەنگاندنی بۆ نەکراوە» دەهێننە گۆڕێ وەک باسو خواسێکی ناتەواوی ســـتاندارد. بە پێی لێکۆڵەرێکی پێشووی موخابەرات (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا)، کەوا زانیاریەکە وردە، بەڵام ڕەنگە ناتەواو بێتو پشـــتی بەســـتووە بە «هەواڵگریی مرۆیی»و لێکۆڵەرەکە جەخت لە سەر ئەوە دەکاتەوە کە «شتێکی لەو چەشنە نیە بە ناوی دوا زانیاریی هەڵسەنگێنراو»ەوە.

بە کورتی، دەبێت مێژوونووس تەنها بایەخ بە زانیاریی گشتی نەدات لەوانەی لە بەردەســـتدان، بەو هەســـتەوە کە ئەوە ڕەنگە تەنها ڕاستیەکی بەش بەشو ناتـــەواو بخاتەڕوو، واتە یەک لایەن لە مەســـەلەیەک، یان ئەوەی کە حکومەت دەیەوێت تۆ بیزانیت یان هەر زانیاریی تۆی پێ گرنگ نیە. بەئومێدم ئەم کتێبە توانیبێتی بەرەنگاری ئەو ئەزموونە بێتەوە.

بەشی یەکەم

پەڕینەوە لە دەروازەی کیمیایی

«پێدەچێت شتێکی بەدو خراپ لەعێراقدا بەڕێوەبچێت»
– جۆرج شولز، وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە کتێبی «*پشێوی و خۆشیی سەرکەوتن*» ساڵی ١٩٩٣، ل٢٣٨.

جەنگی ئێران ـ عێراق و
پێویستیی عێراق بە چەکێکی نوێ

رووخانی شـــاو سەرکەوتنی ئایەتوڵڵا روحوڵڵای خومەینی لە شۆڕشی ئێرانی ســـاڵی ١٩٧٩دا، گۆڕانکارییەکی دراماتیکیی بە سەر بارودۆخدا هێنا لە کەنداوی فارسدا (کە لە لایەن عەرەبەوە پێی دەوترێت کەنداوی عەرەب). یەک لە کۆڵەکە دیـــارو بنەڕەتیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ناوچەکەدا هەرەســـی هێنا، کە رژێـــم و رابەرێک پارێزگاریی لە بەرژەوەندیی رۆژئاوا دەکرد لە یەدەکێکی گەورەو فراوانـــی نەوت کەوا نرخێکـــی جێگیری دابین دەکرد. بـــە پێچەوانەوە کۆماری ئیســـلامی بێشـــاردنەوە، هەڵوێســـتی دوژمنکارانەی خۆی لە بەرژەوەندیەکانی رۆژئاوا دەربڕی و ئەم راســـتیەش بە ڕوون و ئاشکرا خۆی لە گرتنی باڵوێزخانەی ئەمەریکادا بینییەوەو قەیرانێکی ناحەزی و دوژمنکارانەی لێکەوتەوە. ساڵەکانی ســـەرەتای شـــۆڕش توندوتیژییەکی گەورەیان بەخۆوە بینی و حکومەتە لەدوای یەکەکانی شـــوێنکەوتووی خومەینی، یاساو رێسای خۆیان بە سەر خەڵکی تردا دەسەپاند. دۆخی ئێران لەم قۆناخەدا بێسەروبەرو گونجاو بوو بۆ دەستێوەردانی دەرەکی.

کاتێک هێزەکانی عێراق لە ئەیلولی ١٩٨٠دا پەلاماری ئێرانیان داو ســـنووریان

بەزاند، سەددام حوسێنی سەرکردەی عێراق، بەوە پاساوی دایەوە کە ئەمە کاری بەرگری لە خۆکردنە دژ بە دەستتێوەردانی بەردەوامی ئێران. بەڵام لەڕاستیدا تێکەڵەیەکی ترسو هەل بۆ هەڵکەوتن پاڵی پێوەنا. سوپای ئێران، کە لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە مەشقو چەکو تفاقی بۆ دابینکرابوو، بە هێزێکی گەورەو سامناک مابووەوە، لەکاتێکدا رژێمی نوێی شۆڕش هەڕەشەیەکی ئەگەرونەگەری پێکدەهێنا. بەڵام پشێوی‌و ئاڵۆزی لە تاراندا دەرفەتێکی نائاسایی هێنابووە پێشەوە، بۆیە سەرکردەی عێراق ئەمەی بەهەل زانی بۆ «راستکردنەوەی» سنوور، وەک خۆی ناوی لێنابوو، لە پارێزگای خوزستانی ئێرانیدا بە درێژایی شەتتولعەرەبی رووبارە سنووردا (کە لە ئێران پێی دەوترێت رووباری ئەروەند). بەپێی قسەی لێکۆڵەری هەواڵگریی ئیسرائیل، ئەفرایم کام (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) کەوا سەددام حوسێن ویستووشیەتی سەرەواندنێکی توند ئاڕاستەی هێزە چەکدارەکانی ئێران بکات، بۆ ئەوەی تا چەندین ساڵ نەکەوێتەوە سەرخۆی».

ئەوەی کە ئێرانی زۆر خەمبارو نیگەران کردبوو، ئەوە بوو کە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی پراکتیکی بێدەنگ مایەوە لە بەرانبەر ئەم دەسدرێژییەی عێراقداو تەنها رێگەی بە بەیانێکی سەرۆکی ئەنجومەن دا کە تکای لە (هەردوولا) دەکرد «دەست هەڵبگرن لە هەر چالاکییەکی چەکدارانە»و «ناکۆکیی نێوانیان بە رێگای ئاشتی چارەسەر بکەن»[(١)]. وەک دیپلۆماتێکی ئەمەریکی پاش ماوەیەک سەرنجیداوە، ئەمە «کاردانەوەیەکی ئیستیسنائی لاوازە بۆ هەڵایساندنی جەنگێک کەوا بە دڵنیایەوە دەرەنجامی گەورەی لێدەکەوێتەوە»[(٢)]. دواتر بڕیارێکی ئەنجومەنی ئاسایش دەرکراو داوای کۆتایی بەکارهێنانی هێزی کرد، نەک پاشەکشەی هێزەکانی عێراق لەناو خاکی ئێران[(٣)]. جێی سەرسوڕمان نیە کە دواترو بە درێژایی جەنگ، مەرجی سەرەکیی تاران بۆ ئاگربەس، ئەوە بوو کە عێراق بە رەسمی پێی لێبنێ کەوا دەسدرێژیکار بووە. ئەمە لە دیدی ئێرانەوە جەنگێکی «داسەپاو» بوو و تێرمێک بوو ئێرانیەکان لە گفتوگۆی رەسمییاندا بەمجۆرە مامەڵەیان لەگەڵ دەکرد.

لە ساڵەکانی سەرەتادا ئێران سوودێکی تیۆریی لە سوپای بەهێزو پڕ چەکو تفاقی بینی، بەڵام بە کۆتایی هاتنی کتوپڕی یارمەتیی ویلایەتە یەکگرتووەکان، فڕۆکەی جەنگی‌و کەرەستەو تفاقی تر لە بەرەکانی جەنگدا لەدەستچوون‌و چیتر شوێنیان پڕ نەدەبووەوەو تفاقی یەدەکیش بەرەبەرە تەواوبوو. لەو سەروبەندەدا،

سەرکردایەتیی تازەی ئێران کەوتە پاکسازی لە ناو ریزەکانی سوپادا لەو کەس و لایەنانەی گومانی ئەوەیان لێدەکرا هەواداری شا بن و گاردی شۆڕشی ئیسلامییان دامەزراند (*پاسدارانی ئینقیلابی ئیسلامیی*)، کە هێزێکی رکابەر بوو بە فەرماندەییەکی جیاوازو راستەوخۆ لەژێر رکێفی خومەینیدا بوو. لاوازکردنی سوپای ئێران و نەبوونی توانای بەدەستهێنانی کەرەستەو تفاقی جەنگیی نوێ، هۆکاری سەرەکی بوون کە بۆچی لە کۆتاییدا نەیتوانی جەنگ بباتەوە.

بە پێچەوانەوە، عێراق گەلێک دۆستی هەبوو، تەنانەت بە ساردبوونەوەی دۆستایەتیی پێشتری لەگەڵ یەکێتیی سۆڤییێتیشدا، پاش ئەوەی سەددام حوسێن داگیرکردنی ساڵی ١٩٧٨ی ئەفغانستانی لەلایەن سۆڤییێتەوە خەتابارکردو کەوتە لێدانی پارتی کۆمۆنیستی عێراقیش. بە گوێرەی پەیماننامەی دۆستایەتی و هاوکاریی ساڵی ١٩٧٢، عێراق برێکی هێجگار زۆر چەکو تفاقی سۆڤییێتی وەرگرت، بەڵام وا ئێستا رابەری سۆڤییێت، لیۆنید بریجنێڤ بەڵێنی بێلایەنیی دەدات لەم جەنگەداو چەک پێدانی عێراق رەتدەکاتەوە. بەڵام عێراق هێشتا هەر چەکو تفاقی جەنگی لە هاوپەیمانە عەرەبەکانیەوە پێدەگەیشت، وەک عەرەبستانی سعوودی، کوەیت، ئوردن کەوا کەمتر دکتاتۆریان خۆشدەویست، بەڵام زیاتر لە فراوانخوازیی ئێران دەترسان، دەستیان کردە ئاسانکاریی بەنکی و پێداویستیی جەنگیان بۆ عێراق دابین دەکردو بوون بە وڵاتی ترانزێت بۆ گوێزانەوەی چەک لە وڵاتانی جۆراوجۆرەوە بە ویلایەتە یەکگرتووەکانیشەوە. هەروەها هێزەکانی عێراق سوودیان لە دۆخی سایکۆلۆجی وەرگرتبوو، چونکە چووبوونە قووڵایی هەرێمی خوزستانی ئێرانەوە کە ناوچەیەکی دەوڵەمەند بوو بە نەوت و بێجگە لەوەش لەڕووی ئەتنیکییەوە عەرەبنشین بوو. لە کاتێکدا کە ئێران نوقمی توندوتیژی و نیگەرانیی سیاسیی بووبوو.

بەهەرحاڵ، لە میانەی دوو ساڵدا پێشڕەویی عێراق شکستی خواردو هێزەکانی بە سەختی لەلایەن ئێرانیەکانەوە کە ریزی خۆیان رێکخستبوو لێیاندرا. بێجگە لەوەی کە دۆخە نوێیەکە جێگیر نەبووبوو، دەسدرێژییەکە خزمەتی هاندانی پشتیوانییەکی میلیی کرد بۆ خومەینی، کە توانی بەرەنگاربوونەوەی ناوخۆ ببەزێنێت و بەشێکی زۆری نەیاران لەناوببات لە رێگەی ئیعدامکردنی بەکۆمەڵ و ئەشکەنجەدان و شتی هاوشێوەو بەمە گەنج و لاوی ئێران بجووڵێنێت بۆ شەڕکردن لە بەرەدا. هێزەکانی ئێران لە مایسی ١٩٨١ەوە دەستیان کرد بە ئەنجامدانی زنجیرەیەکی بەهێزی هێرشی پێچەوانە کە سەرکەوتنیان بەردەوام ڕوو لە زیادی

بوو. بە هاتنی هاوینی ١٩٨٢، توانییان دوژمنەکەیان بکەنەوە ئەودیوی سنووورداو پاشەکشەیەکی سەرشۆڕانەی پێبکەن‌و ئەمە بوو بە کارەسات بۆ عێراق‌و گلۆڵەی بەختی کەوتە لێژی.

هەر کە ئێران ئەم سەرکەوتنە بەرچاوەی بەدیهێنا، عێراق کەوتە هەڵپەکردن بۆ ئاشتی لە چەندین بۆنەدا لە بەهاری ١٩٨٢داو پێدەچوو تەنانەت بە هەلومەرجی ئێرانیـــش رازی ببوایە. راســـتیێکەی لە بەرەنگاربوونەوەیەکی بێ پێشـــینەدا بۆ سەرکردایەتیی سەددام حوسێن و ئۆرگانە بڕیار بەدەستە باڵاکانی عێراق، هاتنە ســـەر ئەو ڕایەی کە دەبێت هێزەکانیان بکشێننەوە سەر سنووری نێودەوڵەتی‌و واز لە هەموو داواکارییەکی خاکو سنوور راستکردنەوە بێنن.

ئێران ئەمەی بەو مەرجە قبووڵ دەکرد کە سەددام دەست لە کار بکێشێتەوەو تاقمێکی بچووکی پیاوانی ئاینی لە دەوری خومەینی ئەمەیان رەتکردەوە. پیاوە ئاینییەکان بڕیاری فشاریان بەم ئاڕاستەیە دا، بە هۆی زنجیرە سەرکەوتنەکانیان‌و گیانـــی تۆڵەســـەندنەوە، رەنگە بەدیکردنـــی هەلو دەرفەتێکیـــش بووبێت بۆ تەشـــەنەکردنی شۆڕش لە ناو زۆرینەی دانیشتووانی شیعە مەزەبی عێراقداو بەو چەشنە دەبێتە هۆی رووخانی رژێمی عێراق.

توێژەرانی مێژووی ئێران تا ئێستا ئەم بڕیارە بە هەڵەیەکی تراجیدی دەبینن. بەپێـــی یەکێک لـــە توێژەرە ئێرانیەکان (لـــە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) «هەندێک لە فەرماندە ئێرانیەکان ویســـتیان بچنە نـــاو عێراقەوە بۆ رێگەگرتن لە تۆپبارانی شـــارەکانی ئێران لەلایەن عێراقەوە، بەڵام هەر زوو کەوتنە ســـەر کەڵکەڵەی خاک داگیرکردن، وەک کەرەســـتەی بارمتەو سازش‌و پاشان سزادانی دەســـتدرێژیکار. ئەگەر ئێران نەکەوتایەتە داگیرکردنی خاکی عێراق، لەوانەبوو ســـەددام حوســـێن بڕووخایە. چونکە ئەودەمە کوەیت‌و عەرەبستانی سعوودی ئامادەییـــان دەربڕی کە زیانەکانی ئێران ببژێرن، بەڵام وا ئێســـتا بایانداوەتەوە بە لای پشـــتگیریی عێراقداو بە هەمان شـــێوە ویلایەتە یەکگرتووەکان، یەکێتی ســـۆڤیێت، فەرەنساو بەریتانیاش وایان کرد». هەروەک توێژەرە ئێرانیەکە بۆی چوو، گاری ســـیکیش (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) پێی لە ســـەر ئەوە دادەگرت کە ئەو بڕیارە «لە هەڵســـەنگاندنێکی گەوجانەوە هاتبوو کەوا دەتوانن ســـەددام حوســـێن بخەن‌و بەو رەنگە جەنگیان بۆ ماوەی شەش ساڵی تر درێژ کردەوەو هەموو دڕندەییە ســـەرەکیەکانی جەنگ ـ کە بریتیبوون لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، شـــەڕی شـــارەکان، جەنگی تەنکەرەکانی نەوتو...تاد ـ دوای

ئەوە هاتنە ئاراوە».

تەنانەت لەپاش کۆچی دوایی خومەینیش لە سـالّی ١٩٨٩دا، مشـتومڕێکی گەرم هەبوو لەناو ئێراندا ـ با ئاشکراش نەبووبێت، بەڵام بە پێداگرییەوە لە نێو بازنەی خەڵکە دیارو قسـە ڕۆیشتووەکاندا ـ سەبارەت بە حیکمەتی بەردەوامیی شەش ساڵی بێماناى جەنگێک، کە هەر زوو دڵگەرمیی شۆڕشگێڕانەی ڕەوییەوە، بـە دیارنەبوونی ئامانجە راسـتەقینەکانیو کەڵەکەبوونـی زەرەرو زیانەکانی ـ جەنگێک سـەرباری ئەوەش لەجیاتی ئەوەی کۆتایی بە ڕژێمی سەددام حوسێن بێنێت، بوو بە هۆی بەهێزکردنی.

لە ١٣ی تەموزی ١٩٨٢دا، هێزەکانی ئێران دەسـتیان کردە هێرشێکی گەورە لە ناو خاکی عێراقداو ئامانجیان بەندەری بەسـرە بوو لە باشـوور، کە دووەم گەورەترین شـاری عێراق بوو، کـەوا گرتنی رەگی ژیانی بەغـدا دەبچڕێت (بە بۆچوونی ئەوان)و کەنداوی لێدادەبڕێتو دەبێتە هۆی رووخانی خێرای رژێم ـ کە ئەمە ئەگەرێک بوو ئاگایییەکی دا بە وڵاتانی عەرەبو واشـنتۆن. هێرشـەکان لە شـەش ساڵی دوای ئەوەدا بوون بە سـاڵانەو بەعادەت لە دوادوایی زستان یان سەرەتای بەهاردا، کەوا ئێرانییە غەیرە نیزامیو مەشق نەکردوو و وەک پێویست چەک پێنەبووەکان (کە پاسدارانو خۆبەخشانی بەسیج کە بە شێوەیەکی سەرەکی خەڵکی دێهات بـوونو زۆرێکیان تەنها مێرمنداڵ بوون)، بە شێوەی (شـەپۆلە مرۆڤ) یان (*أمواج بشرية* بە عەرەبی) هێرشیان دەکردە سەر هێڵەکانی بەرگریی عێراقو ئەمەش زیانێکی سامناکی لە ریزی ئێرانیەکاندا بەرپاکرد. ستراتیجیەتی ئەم کارە بەو حیسـابە بوو کـەوا بەرگریکارانی عێراق لەپێـش ئێراندا چەکو تەقەمەنییان دێتە کزیو بەو حیسابەش ئێران لەڕووی دیمۆگرافییەوە باڵادەستەو بەمەیان عێراق کەسـی بەدەسـتەوە نامێنێت فیشـەکێک بتەقێنێت. ئێران بە بەرچـاوەوە ژمارەیەکی بێکۆتایی گەنجـی دەروونگەرمی هەبوو کە دەرز دادانو پابەندبوونیان لە ئاسـتی دابینکردنی خواسـتو تەنانەت پەرۆشـییان بوو بۆ قوربانیدان بە خۆیان لە پێناوی وڵاتو شۆڕشدا.

ئەگەرچی سەددام حوسێن لە ساڵی ١٩٨١ەوە کەوتبووە چەسپکردنی هێزەکانی لەبەری عێراقی سەرسـنووورداو سـەنگەرەکانی وا توندوتۆڵ کردبوو کە لەگیران نەیەتو هێرشو پەلاماری شەپۆلە مرۆڤ، بە شێوەیەکی سەیرو سەرسامکەر ئەو سـەنگەرانەیان دەگرتو لێرەدا لایەنی سایکۆلۆجی رۆڵی خۆی دەبینی. عەقید روکن عەبدولوەهاب ئەلسەعدی کە ئەفسەرێکی عێراقەو وەک دەڵێت «ماوەیەکی

زۆرم لە بەرەدا بەســـەربردووە». ئەم پیاوە (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) دەگێڕێتەوە:

«ئەوان بەرەوڕوومان دەهاتنو دەگەیشـــتنە کێڵگـــە مینرێژەکان. یەکەمیان هەوڵی لابردنی مینێکی دەداو دەتەقییەوەو بۆشـــاییەکی بچووکی دروســـت دەکـــرد، دوای ئـــەو یەکێکیتر دەهاتو خۆی بەکوشـــت دەداو بـــەم رەنگە دەردەکەوێت کە چۆن راڕەوێکیان دەکردەوە. ئێمە بە ڕەشـــاش دەسڕێژمان لێدەکردنو بەچەکی هێرشبەرانەی ترو بە هاوەن و تۆپخانە دامانده‌گرتنەوە. لاشـــەیەکی زۆر لە ســـەریەک کەڵەکـــە دەبوونو چەکەکانمـــان هێندە گەرم دەبوون کە پەکیان دەکەوت. بەڵام ئەوان هەر بە لێشـــاو دەهاتن، بۆیە ئێمە بەناچاری پاشەکشـــەمان دەکردو دواتر دەستمان بە تەقە دەکردەوە لێیانو ئەمە بەردەوام بوو».

لەو کاردانەوەدا عێراق تەواوی چەکە ئاســـاییەکانی خۆی خســـتەکارو کەوتە هێرشبردن بۆ سەر سەنتەرەکانی نیشتەجێی ئێرانو کەشتیە بێلایەنەکان، وەک هەوڵێک بۆ تێکشکاندنی بەرەی جەنگی ئێران بە رووخاندنی ورەی مەدەنیەکان ـ ئـــەم کارە خێرا لەلایەن ئێرانیەکانەوە قۆزرایەوەو ســـاڵی ١٩٨٤ بوو بە هۆی بەرپابوونی یەکەم «جەنگی شـــارەکان». تۆماری جەنگ شێوازێکی بەردەوامی درِندەیی‌و ســـتەمکاریی لە هەردوولاوە خســـتبووەگەڕ. عەون ئەلخەســـاونە، کە راوێژکاری شا حوســـێنی ئوردن بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێت «عێراق وایبۆدەچوو کە داگیرکردنەکەی رووخانو تێکشـــکانی کتوپڕی بەدوادا دێتو کاتێک ئەمە روووینەدا تا هات زیاتر درِندەبوونو مەدەنی کردنە ئامانج بوو بە پیشەیانو نائومێدانەو بێبەزەییانە هەڵسوکەوتیان دەکرد».

بەڵام عێراق کاردانەوەیەکی کاریگەری نەبوو بۆ هێرشـــەکانی شەپۆلە مرۆڤ. سەددام حوسێن بۆ دەربازکردنی هێزەکانی، پەنای بردە بەر تۆپبارانی خەست کە زۆر قورس دەکەوت لە سەری، چونکە هێزەکانی پێویستیان بە هەزاران دەسڕێژو پاکـــۆدان هەبوو بۆ بەرپاکردنی «رێژە کوشـــتارێکی» گونجاو دژ بە پۆل پۆلی ئێرانیەکان لە کاتی هێرشبردنیاندا بۆ سەر سەنگەرەکانی ئەمان، بێ سڵکردنەوە لە مردن. بۆ زاڵبوون بە ســـەر دڵگەرمیی سایکۆلۆجیی ئێراندا، عێراق پێویستی بـــە چەکێک بوو کە نەک هەر بە ئاســـانی گەورەترین ژمارەی هێزەکانی دوژمن بکوژێت، بەڵکـــو توانای تۆقاندنێکی ئەوتۆی هەبێت کـــە ببێتە هۆی ئازارێکی ســـەختو درێژخایەنی وا کە ئامادەگیی ئێرانیەکان بۆ خۆبەختکردن بپسێنێت ـ

چەکێک کە ڕێگە بە عێراقیەکان بدات زۆرترین ژمارەی دوژمن، بە کەمترین خەرجو مەسرەف بکوژێتو ئەو چەکەش گاز بوو. عەمید روکن نەبیل خەلیل سەعید (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٤دا) دەگێڕێتەوە کەوا «ئێمە چەکو تەقەمەنییەکی بێئامانمان بەکاردەهێنا، بەڵام ئەوان هەر دەگەیشتنە سەنگەرەکانمان. ئێمە بەرەوڕووی کەمییەکی سەخت بووبووینەوە لە چەکو تەقەمەنیداو دەبوو لە گەلێک شوێنەوە بمانهێنایە. دواجار عێراق بڕیاریدا تۆپخانە تاقیبکاتەوە لە ئاڕاستەکردنی گازی خەردەلدا».

عێراق لە پێش ساڵی ١٩٨٠دا دەستیدایە بەرنامەیەکی چەکی کیمیایی کە بە زۆری لە کاردانەوەی گومانی چەسپاوی ئەوەدا کەوا ئیسرائیل چەکی کۆمەڵکوژ پەرەپێدەدات. پسپۆڕێکی وەزارەتی دەرەوە لە ساڵی ١٩٨٨دا دەڵێت «عێراق بە شێوەیەکی سەرەکی بەدوای بەدەستهێنانی توانای چەکی کیمیاییدا دەگەڕا بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەڕەشەی هەستپێکراوی ئیسرائیل»(٤). لە ساڵی ١٩٦٥دا عێراق بەڕێوەبەرێتیی سنفی کیمیایی هێزە چەکدارەکانی دامەزراند، لە سەر مۆدێلی بەرنامەی سۆڤییێتی. بۆ ساڵی دواتر بەغدا سەرپەرشتیو چاودێریی خولێکی ڕاهێنانی کرد بۆ ئەفسەرانی وڵاتانی عەرەبیی برا، بۆ پشتیوانیکردنی تواناسازیی بەرگریی کیمیایی دەوڵەتە عەرەبیەکان «لە بەرانبەر گومانی تواناسازیی هێرشی ئیسرائیلدا»(٥). ئەفسەرانی هەردوک عێراقو ئێران لە بەرنامەکانی مەشقی بەرگریی کیمیاییدا لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بەشدارییان کردووە.

عێراق لە پاش جەنگی حوزێرانی ١٩٦٧و کوودەتای بەعسیەکان لە ساڵی ١٩٦٨داو بە شێوەیەکی زۆر نزیک لە بەرەی یەکێتیی سۆڤییێتدا کەوتە پەرەپێدانی بەرفراوانی چەکی کیمیاییو کڕینی کەرەستەو تفاقی پێویست بۆ ئەو مەبەستەو تەنانەت عەمبارکردنو هەڵگرتنی گازی خەردەلیش، لە هاوپەیمانە سەرەکیەکەی لەگەڵ پسپۆڕیی پێویستی بەرهەمهێناندا. شارەزایان گومانی ئەوە دەکەن کە لە سەروبەندی شۆڕشی ئێراندا، عێراق توانای تەواوی هەبوو بۆ بەرهەمهێنانی گازی خەردەل. کاتێک کە پەلاماری ئێرانی دا تەواو سازو ئامادەبوو بۆ تاقیکردنەوەو سەرکەوتنی بەدەستهێنابوو لە «چەکسازیی» گازدا - واتە پەرەپێدانی سیستەمێکی چەکسازی کە توانای وەشاندنی گازی ژەهراویی هەبێ بە سەر دوژمنەکانی ڕژێمدا. سنووردارکردنی گازی خەردەل (کە توخمێکی زۆر ماوەیەو ڕێگای لە هێزەکانی عێراق دەگرت بگەنە ئەو ناوچانەی ئەو گازەیان

بە ســـەردا دەباراند)و عێراق لە ساڵی ١٩٨٢دا دەستی کرد بە جۆراوجۆرکردنی ئەم چەکەو ســـۆراخکردنی توخمی دەمارەگازو پێکهاتە کیمیاییەکان لە بازرگانە تایبەتەکانی رۆژئاوا کەوا بە چاودێری‌و بە شـــێوەیەکی روونیش چاوداخســـتنی حکومەتەکانیان لە کارکردنیان.

پێشـــکەوتنی زانا عێراقیەکان لە بەرهەمهێنانی چەکی کیمیاییدا هاوکات بوو لەگەڵ کشـــانەوەی سوپادا لە ئێران‌و دەستپێکردنی هێرشەکانی شەپۆلە مرۆڤ. عێراق یەکەمجار گازی فرمێســـکڕێژی ناکوشـــندەی بەکارهێنا وەک هەوڵێک بۆ بەرگرتن لە لێشاوی هێرشە مرۆڤ لە سەروەختێکی تەموزی ١٩٨٢دا ئێرانیەکانی لە نیازو مەبەســـت ئاگادارکردەوە (زانیاری لە ســـەر هێرشـــە بەراییەکان کەم‌و جیاوازییـــان زۆر بـــوو). لە کاتێکدا کـــە گازی فرمێســـکڕێژ، هێزەکانی دوژمن بە شـــێوەیەکی کاتی دەوەســـتێنی‌و بڵاوەیان پێدەکات، بەڵام شتێکی ئەوتۆی پێناکرێت لەگەڵ کەسانی گیانبازدا. ئەوانە بەئاسانی بەرپەرچی نەخشەو پلانی ئەوانیان دایەوە، چەشـــنی خۆپیشـــاندەرە پیازهەڵگرە فەلەستینیەکان کە زوو پەییان پێبردو نەبوونی بریندار رێگەی پێدەدان خێرا بگەڕێنەوە مەیدانی شـــەڕ. لەمکاتـــەدا تاقیکردنـــەوە بەراییەکەی عێراق بە پێچەوانەی ئـــەوەی چاوەڕوان دەکـــرا لێی، ســـەرکەوتوو بوو و تاڕادەیەک بەو هۆیەوە بـــوو کە ئێرانیەکان بە ئاشـــکرا هەستیان دەکرد گازی کوشندەیان کراوە بە سەردا. وەک باس دەکرێت فەوجێکی تەواو بە ئاشکرا لەترسا هەڵاتن. ئەندرو تێرپڵ سەرنجی ئەوە دەدا کەوا «ئەم ســـەرکەوتنە سەرەتاییە بە هۆی بەکارهێنانی توخمێکی کیمیایی سادەوە ئەنجامدرا کە بۆ کۆنترۆڵی ئاژاوەو توندوتیژی بەکاردەهات و بێگومان ئەوەی لای عێراقیەکان دەرخست کە پێکهاتەیەکی کوشندەیە لە بەرەی جەنگدا» (٦).

ئەوکاتەی کە عێراق کەوتە بەکارهێنانی گازی خەردەل، پێدەچێت ئەنجامەکانی زۆر بەرچاو نەبووبێت بەڵام پێشبینیی سەرکەوتنی لێدەکرا. ئەحمەد هاشم، کە پسپۆڕێکی سەربازی بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) ئەوە رووندەکاتەوە کەوا «هەرچەندە رێژەی سەرەتایی کوشتن زۆر بەرز نەبوو - کە لە پەنجا هەزار برینـــداری چەکی کیمیایی تەنها ١٠٪ مردن هەبوو- بەکارهێنانی چەکی کیمیایی تاڕادەیەکی گەورە، خێرایی ئۆپەراســـیۆنی تێکشـــکاندو جموجۆڵی ئێرانیەکانی کەمکردەوەو ناچاری کردن پۆشـــاکی کیمیایی بپۆشن لە کەش‌و هەوای گەرمی کەنداودا، بە رێژەی ٤٠٪. ئەوەی کە ماوەیەکی خایاند بۆ عێراقیەکان راستەوڕاست ئاوێتەکردنی ئاگری کیمیایی بەتەواوی لە ئۆپەراســـیۆنە ســـەربازیەکانیاندا».

بەهەرحـــاڵ، بە تێپەڕینی کاتو بەدەســـتهێنانی ئەزموونی زیاترو تەکنۆلۆجیای باشتر لەلایەن عێراقیەکانەوە، چەکی کیمیایی بوو بە هێزی کاریگەر.

یەکەمین پەلاماری تۆمارکراوی گازی خەردەل: هاوینی ١٩٨٣

یەکێـــک لە قوتابیانی دکتۆر ســـوهرابپوور، ناوێکی بۆ خۆی دروســـتکردبوو وەک گەورەترین دەســـەڵاتی پزیشـــکیی دانپیانراوی ئێران لە شەڕی کیمیاییدا. عەبـــاس فروتان، کە فســـیۆلۆجییەک بوو بـــە مەشـــقکردن وەک دەگێڕێتەوە پەلکێشـــی نێو بواری تازەی چارەسەری بریندارانی کیمیایی کرا، پاش ئەوەی، لەگـــەڵ دکتۆرەکانی دیکەی پەرۆشو کارامەدا، ســـاڵی ١٩٨٣ چوون بۆ بینینی قوربانیانی حاجی ئۆمەران، کە دابەشـــکرابوون بە ســـەر ژمارەیەک مەڵبەندی پزیشـــکیی تاراندا. لەوێوە فروتان ڕۆیشت بۆ بەرەی شەڕو وردە وردە پاش هەر لێدانێکی کیمیایی قوربانیانی چارەســـەر دەکـــردو عێراقیش بەردەوام تەکتیکی خۆی دەگۆڕیو گازی نوێی دەخستەکار، بەمە فروتان بوو بە ناودارترین شارەزاو بەڕێوەبەری کۆمەڵەی پزیشکیی قوربانیانی چەکی کیمیایی.

دکتۆر فروتان (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) ئیدیعای ئەوە دەکات کەوا پێدەچێت عێراق لە سەرەتای ساڵانی هەشتاکانەوە گازی فرمێسکی بەکارهێنابێت لەگەڵ توخمێکی کیمیاییدا کە دەبێتە هۆی هێڵنجدانو ڕشـــانەوە، زیاتر بەپێی بنەمایەکی تاقیکردنەوە کە ڕوویدا:

> «هێزەکانی ئێران هەندێک یەکەی ســـوپای عێراقیان گرتبوو کەوا ماســـکی گازی زۆر کۆنی سۆڤییێتیان پێبوو لەگەڵ کەرەستەی دۆکیومێنتیی زۆر کۆنو ئامـــرازی دۆزەرەوەی زۆر کۆندا. ئەمانە لە ســـەنگەرو قایمکاریەکانی عێراقدا دۆزرانەوە. من هەرچەندە هیچ حاڵەتێکی پزیشکیم پێش ساڵی ١٩٨٣ نەبینی ـ کە لە بەشی ئیمێرجنسی لە تاران کارم دەکردو هیچ بنەمایەکی داتابەیسی ناوەندیی نەبوو ســـەبارەت بە هێرشـــە کیمیاییەکانی ئەو ساڵانەی سەرەتای جەنگ، بەڵام نزیکەی بیســـتو پێنج پەلامـــاری کیمیایی لە پێش ئابی١٩٨٣ تۆمارکرابـــوو کەوا بریندارو کـــوژراوی لێکەوتبووەوە (بیســـت کوژراو و چل بریندار) کە برینەکانیان جیاواز بوو لەوەی گوللەو پارچە تۆپ» (٧).

لە پێش ســـاڵی ١٩٨٥دا، سەرچاوە ڕەســـمیەکانی ئێران بیستو نۆ هێرشی گازی

تەواو نەسەلماویان تۆمار کردبوو، کە پێش تەموزی ١٩٨٣ روویاندابوو، بەڵام لیستەکانی دواتر ئەم ئیدیعا بەراییانەیان فەرامۆش کرد[٨]. راپۆرتگەلی باوەڕپێکراو لە سەر پەلامارەکانی گازی خەردەل، لەلایەن عێراقەوە لە دوادوایی ساڵی ١٩٨٢دا دەرکەوتن. هەرچەندە ئەم راپۆرتانە بەباشی دوکیومێنت نەکرابوون، بەڵام ئەوە دەزانرێت کە عێراق لە دەوروبەری ئەم ماوەیەدا، کەوتە هەڵگرتنو کەڵەکەکردنی کەرەستەو زەخیرەی کیمیایی لە نزیک هێڵەکانی بەرەوە. کۆڵۆنێل مونقیز فەتحی کە لە ساڵانی سەرەتای جەنگەوە لە سوپای عێراقدا بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) دەگێڕێتەوە کەوا لە شەڕێکدا، لە رۆژهەڵاتی بەسرەوە، لە ئۆکتۆبەردا (کە یەکەم شەڕ بوو لەو ناوچەیەدا) هێزەکانی ئەو لە نزیک هێڵەکانی بەرەوە چەکی ئارپیجییان پێبووە کەوا رۆکێتی گازی خەردەلیان پێهاویشتووە: «فەرمانم پێدرا کەوا رۆکێتی ئارپیجی/٧ و گولله هاوەنەکان بپشکنمو لە دەمەوانەی یەکێک لە ئارپیجی حەوتەکانەوە بۆنی گازێکم کردو دواتر بەجۆرێک چاوەکانم کەوتنە فرمێسک رشتن، کە نەمتوانی لەوێ بمێنمەوە. ئەمە گازی فرمێسک نەبوو، چونکە لەو کەسانەم پرسی کە سەرەوکاریی ئەو مەسەلەیەیان دەکردو پێیان وتم ئەمە گازی خەردەلە. بەڵام پێموانیە لەو شەڕەدا بەکاریانهێنابێت». بەپێی گێڕانەوەی تێرپڵ، لە دیسەمبەردا، ڕاپۆرتەکانی بەرەی شەڕ باس لەوە دەکەن کە «عێراق بڕێکی سنووردارو هاکەزایی خەردەلی کبریتی بەکاردەهێنا بۆ بەرگرتن لە هێرشو پەلاماری شەوانەو یارمەتیدەر بێت بۆ تێکشکاندنی ریزەکانی شەپۆلە مرۆڤی ئێرانیەکان»[٩].

یەکەمین تۆمارکردنی هێرشو پەلامارەکانی گاز بە شێوەیەکی وردو تۆکمە، لە تەموزو ئابی ساڵی ١٩٨٣دا بوو، کاتێک هێزەکانی ئێرانو عێراق کەوتنە شەڕێکی سەختەوە لەچیاکانی سەرووی حاجی ئۆمەرانەوە، کە شارۆچکەیەکی سەر سنوورە لە کوردستانی عێراقدا. شەڕەکە، بێجگە لە هێرشی وەلفەجر دووی (والفجر/ ٢) ئێرانی، بەشێوەیەکی سەرەکی مەبەستی دەرپەڕاندنی یاخیبووە کوردە ئێرانیەکانی حیزبی دیموکراتی کوردستان (حدکا)ی سەر بە عەبدولڕەحمان قاسملوو بوو، پاشان جێگیربوون لەو شوێنانەدا کە یاخیبووان چۆڵیانکردو بۆ ناو عێراق پاشەکشەیان کردبوو. لەم هێرشەدا گرووپە ئۆپۆزسیۆنەکانی عێراق دایانە پاڵ هێزەکانی ئێرانو بەرچاوترینیان (پ د ک)ی مەسعود بارزانی بوو، لەگەڵ هەندێ تاقمی تازە پەیدابووی فەیلەقی بەدرو میلیشیای چەکداری سەر بە ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق، کە گرووپێکی ئۆپۆزسیۆنی شیعە

بوون، ساڵی ١٩٨٢ لە سەر دەستی ئێران دروستبوونو بنکەو بارەگایان لە تاران بوو. لەملاشـــەوە نەک تەنها (حدکا) پاڵپشتیی هێزەکانی عێراقی دەکرد، بەڵکو ئەو کـــوردە عێراقیانەی ناوچەکەش کە ناحەزی پارتی دیموکراتی کوردســـتان بوونو بەتایبەتی هێزێکی عەشیرەتی برادۆستی کەوا سەرۆکەکەی، کەریم خانی برادۆستیی *موستەشار* بوو (بەمانا راوێژکار، بەڵام بە کردار فەرماندەی کاریگەری میلیشـــیایەک بوو کە لەپاڵ رژێمی عێراقدا بوو). دواتر ســـەددام چەندین جار میداڵی ئازایەتیی پێ بەخشی.

پەیوەندیی توندوتۆڵی نێوان ئێرانو پارتی دیموکراتی کوردســـتان، بەجارێ عێراقیەکانی نیگەران کردبوو. لەپاش هەرەســـهێنانی شۆڕشـــی بارزانی لەساڵی ١٩٧٥دا، سەرکردایەتیی پارتی دیموکراتی کوردستان (کە لەمستەفاوە چووبووە لای ئیدریسو مەسعودی کوڕی) بەئاوارەیی لەئێران دەژیا. دەستدرێژیی عێراق، هیوای بە (پ د ک) پەیداکردەوەو لەساڵی ١٩٨٣دا پاڵپشتیەکی چالاکانەی شەڕی هێزەکانی ئێرانی دەکرد وەک رێنماو شـــارەزایی. زانیاریی تەواوی بارزانیەکان، بە تایبەتی لەسەر ناوچەی عەشیرەتی برادۆستی کە هاوسنوور بوون لەگەڵیان، یارمەتیەکـــی گەورە بوو بۆ ئێرانیەکان، کـــە توانییان لەکۆتایی تەموزدا حاجی ئۆمەرانو دەوروپشـــتی بگرن. کۆردســـمانو واگنەر راپۆرتی ئەوە دەدەن کەوا ئێرانیـــەکان لـــەو کاتەدا نزیکـــەی دە میـــل هاتوونەتە ناو خاکـــی عێراقەوەو «ســـەربازگەی حاجی ئۆمەرانی ســـەر بە فەیلەقی یەک، بەرزایە سەرەکیەکانو بنکەکانـــی تۆپخانـــە لەناوچەکەدا، نزیکەی ٤٣ گوندی کوردنشـــین، بنکەیەکی سەرەکیی حدکاو زۆربەی کەلوپەلو تفاقی جەنگیی حدکایان گرت»[(١٠)].

محەمەد عەلی حوســـێن کە ئەندامێکی پێشووی بەدر بوو (لەچاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە کـــە چۆن رۆژێکیان - بە تەواوی ناچێتەوە ســـەر مێژووەکەی - فڕۆکەیەکی میگ - ٢١ی عێراقی هەڵیکوتاوەتە ســـەر تاقمە ژمارە کەمەکەی ئەم، کە بیستو شەش جەنگاوەری عێراقی بوون لەلای هێزەکانی ئێران لەنزیک حاجی ئۆمەرانو کاتژمێر چوارو نیوی دوای نیوەڕۆ بۆمبارانیان کردوونو یەک لەبۆمبەکان راســـتەوخۆ لەنزیکیانەوە کەوتووەو جەنگاوەرێکی کوشتووەو سیانزەی بریندار کردووە، کە حوسێن خۆی یەکێک بووە لەبریندارەکان:

«ئێمە شـــتێکمان لەبارەی چەکـــی کیمیاییەوە نەدەزانیو بۆنی ســـیر هاتە لووتمان. لەپاش نزیکەی شـــەش ســـەعات چاوی ئـــەو جەنگاوەرانەمان، کە شـــۆڕبووبوونەوە بۆ بنی شـــاخەکە، ســـوور هەڵگەڕاو هەویکردو بردنیان بۆ

نەخۆشـــخانەی ورمێو لەوێوە بۆ نەخۆشـــخانەی تورفە لەتاران. ئێمەش کە نزیکی لووتکەی شـــاخەکە بووین، تووشـــی هەندێ تەنگەنەفەســـی بووین. هەندێـــک لەئێرانیەکانیـــش بەرکەوتبوونو من دواتر لەنەخۆشـــخانە بینیمن. نازانم چی بە ســـەر برادەرەکانماندا هات لەپارتی دیموکراتی کوردستان، کە لەوبەری شـــاخەوە بوون. ئێمە لەپاش حەوت ســـەعات پاشەکشەمان کردو ئەگـــەر بمانزانیبایە عێـــراق چەکی کیمیایی بەکارهێنـــاوە، بێگومان خێراتر دەکشاینە دواوە».

ئەو نیشـــانانەی کە حوسێنو کەسانی تر باسیان دەکەن، ئەوە دەگەیەنێ کە عێراق خەردەلی کبریتی بەکارهێناوە، هەمان ئەو گازەی کەوا لەســـەنگەرەکانی جەنگی جیهانیی یەکەمدا کوژراو و برینداریکی هێجگار زۆری لێکەوتەوە. دکتۆر فروتان بینینی چلو یەک بریندارى کیمیایی دێتەوە یاد لەنەخۆشخانەی تورفەو لەسەر باسو گێڕانەوەی ئەوان هێرشەکانی دواینیوەڕۆی ٨ ی ئابو بەیانیی رۆژی دواتری دەسنیشانکرد. نەخۆشەکان بە شێوەیەک زیان گەیشتبووە پێستیان، کە پسپۆڕو دکتۆرەکانی سەرسام کردبوو. دکتۆر فروتان لەسەری دەڕواتو دەڵێت: «من هیچـــم نەدەزانی لەبارەی گازی خەردەلەوە. نەخۆشـــەکان دەیانوت کەوا دووکەڵیان بینیوەو بۆنی ســـیریان کردووە. لەپاش ســـێ کاتژمێر چاویان سوور هەڵگەڕاو دەستیان کردە ڕشـــانەوەو پێستیان هاتە خورینو رۆژی دواتر کەوتە تلۆق کردن. کاتێ کە پێستت دەگوشین بڵقی تر پەیدا دەبوو. هەندێک کێشەی ســـییەکانیان بۆ پەیدابوو، بەڵام نەمبینی کەســـیان لێ بمرێت. ئێمە دەمانزانی کە ئەم توخمە کیمیاییە بەتەواویی جێگیرە (واتە لەلەشدا دەمێنێتەوە)، چونکە لەهەندێک حاڵەتدا نیشانەکان دوای مانگێک دەردەکەوتنو نەماندەزانی چۆن ئەم نەخۆشانە چارەســـەر بکەین». فروتان دواتر بە نووسین لەوە دواوە کە عێراق تێکڕا حەوت پەلاماری کیمیایـــی ئەنجامداوە لەناوچەی حاجی ئۆمەران لەدەمی هێرشی وەلفەجر دووداو خەڵکی مەدەنیش بەرکەوتوون[11]. هەروەها دەڵێت کەوا لەگەڵ هاوکارەکانیدا تێبینیەکی گرنگیان کردووە کەوا ئەو نموونە خۆڵانەی ناوچە بەرکەوتووەکان کە بۆنی ســـیریان لێدەهاتو لەتوورەکەی پلاستیکدا هێنرابوون بۆ نەخۆشـــخانە، پلاستیکەکەیان سووتاندبوو. بەمەدا سوپا تێگەیشت کە نابێ مادەی پلاستیک لەجلوبەرگی هێزەکانی کیمیاییدا بەکاربێنێت.

هەموو ئەوانەی لەشـــەڕەکانی حاجی ئۆمەراندا بەشـــداربوون، کۆک نەبوون لەســـەر ئەوەی کەوا چەکی کیمیایی بەکارهاتووە. ئەفســـەرێک لەمیلیشـــیای

برادۆســـتیەکاندا، کە شانبەشـــانی هێزەکانی عێراق لەحاجی ئۆمەراندا شـــەڕی کردبوو (لەچاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) ســـوێندی خوارد کەوا عێراق چەکی کیمیایی لەو شـــەڕەدا بەکارنەهێناوەو ئیدیعا دەکات کە «شتی وایان نەکردووە، چونکـــە هێزەکانی عێراق زۆر لەئێرانەوە نزیک بـــوونو من خۆم لەوێ بووم». لەگـــەڵ ئەم نکووڵی کردنەشـــدا، ئیدیعای بەکارهێنانـــی گاز لەحاجی ئۆمەران لەلایەن عێراقەوە، وەک هاوســـەنگییەک بە ڕاست دەزانرێت. ئەمە یەکەم نموونە بوو کە دکتۆرە ئێرانیەکان راشکاوانە نیشانەکانی گازی ژەهراوییان روونکردەوە. لەســـیاقی ئەوەی پێشـــتر روویدابوو بەکارهێنانی عێراق بۆ گاز، لەم قۆناخەی جەنگـــداو بەتایبەتی گازی خـــەردەل، تەواو یەکدەگرێتەوە لەگەڵ ســـتراتیجی دوولایەنەی بەرەنگاربوونەوەی ئێرانیەکان لەڕووی هێرشـــەکانی شەپۆلە مرۆڤو ســـزادانی گەریلاکانی کورد لەســـەر ئەو هاوپەیمانیە ناپاکەیان لەگەڵ دوژمندا. باسو گێڕانەوە پێچەوانەکان، رەنگە بە هۆی سروشـــتی شـــاخاویی ناوچەکەوە بووبێت کە تێیدا حیزبێک یان لایەک رەنگە ئاگای لەویتر نەبووبێت، یان بەپێی تێپەڕبوونی کات لەنێوان هێرشـــە ســـەرەکیەکانی ئێراندا، کاتێ عێراقیەکان بە یارمەتی میلیشیاکانی برادۆســـت بەرگرییەکی سەختیان دەکردو تۆڵەکردنەوەی دواتـــری عێراقیـــەکان لەهێزەکانـــی ئێران. ئەگـــەری ئەوەش هەیە ئەفســـەرە برادۆستیەکە راستی نەکردبێت و کەمتر شتی ئاشکرا کردبێت بۆ پاراستنی باری عەشـــیرەتەکەی لەگەڵ (ی ن ک)ی هاوپەیمانیدا (کە یەکێتیی خۆیشی قوربانیی ژمارەیەکی هێجگار زۆری هێرشـــی کیمیایی عێـــراق بوو)، بە تایبەتی پاش ئەو تەریکبوونەی رژێمی عێراق لەدوای جەنگی کەنداو.

ڕووداوەکانـــی حاجی ئۆمـــەران، ســـێ دەرەنجامی گرنگـــی لێکەوتەوە. بۆ ســـزادانی (پ د ک) لەبەر ئاسانکاریی کردنی بۆ سەرکەوتنی ئێرانیەکان لەحاجی ئۆمەراندا، رژێمی بەعس تەواوی نێرینەی سەر بە عەشیرەتی بارزانی راپێچکرد، کە زۆریان لەپاش هەرەسی ساڵی ١٩٧٥ی شۆڕشی بارزانییەوە ناچاری نیشتەجێی کۆمەڵگاکانی دەوروپشتی هەولێر کرابوون. لە٣٠ تەموزدا لەنێوان پێنج تا هەشت هـــەزار پیاوی بارزانی ـ کە ژمارەی راســـتەقینەیان بەتەواوی نازانرێت ـ گیرانو راپێچکرانو هەرگیز جارێکیتر نەبینرانەوە. دوو مانگ دوای ئەوە سەددام حوسێن لـــە وتاردانێکدا بێ ســـێودوو وتی: «ئەوانە خیانەتیان بە نیشـــتمانو پەیمان کردو ئێمە بە ســـزای ســـەختمان گەیاندنو رەوانەی دۆزەخمان کردن» [١٢]. ئەم تۆڵەســـەندنەوەیە، ئاگادارکردنەوەیەکی هاوشـــێوەی میتۆدو ئەنجامی شالاوی

ئەنفالی ســـاڵی١٩٨٨ی تێدابوو. کوشـــتاری بارزانیەکان بۆ رژێم رۆڵی راهێنانو خۆئامادەکردنی بینیو بۆ کوردیش خۆی تامکردن و چەشتنێکی بچووک بوو بۆ ئەوەی کە دواتر روویدا(١٣).

هەروەهـــا رووداوەکانـــی حاجـــی ئۆمـــەران ناکۆکیی نێـــوان (پ. د. ک) ی بارزانیو (ی. ن. ک)ی تاڵەبانی قووڵتر کردەوە. یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان کە پەیوەندیی بەتینی هەبوو لەگەڵ حدکای قاســـملوودا، ســـاردبوو لەبەرانبەر پێشڕەویی ئێرانیەکانداو بەتەواوی سڵ بووەوە کاتێ کە هێزەکانی ئێران کەوتنە ئۆپەراســـیۆن لەو بەشـــەی خاکی عێراقدا کەوا یەکێتی بـــە قەڵەمڕەوی خۆیی دادەنا. لەکاتێکدا کە رووداوەکانی حاجی ئۆمەران تەواو وەڕسکەر بوون - چونکە یەکێتی کە پەیوەندییەکی باشی هەبوو لەگەڵ برادۆستیەکانو هەردوولا حەزیان بـــە بارزانیەکان نەدەکـــرد - کەچی ئێرانیەکان ئۆپەراســـیۆنێکی تریان لەنزیک پێنجوێنەوە دەســـتپێکرد، کە وەک نەریت ناوچەیەکی یەکێتی بوو لەرۆژهەڵاتی سلێمانییەوەو بەتەواوی ئۆقرەی لەبەرهەڵگرتنو تاڵەبانی بە هەموو قورساییەکەوە چووە پاڵ عێراقو رازی بوو بە شـــەڕکردن لەدژی ئێرانو لەگەڵ رژێمی عێراقدا چووە نێو دانوســـتانی ئۆتۆنۆمییەوە. (ئەم گفتوگۆیەی ساڵانی ١٩٨٣و ١٩٨٤ بە هۆی باری ئاڵۆزی کەرکوکەوە شکســـتی هێناو وەک لەبەشی چوارەمدا دەبینن، یەکێتی هەر زوو چووەوە ریزی پاڵپشتی کردنی ئێرانو پارتی، سەرباری هەموو شتێک).

دواجار حاجی ئۆمەران بوو بە خاڵی وەرچەرخانو عێراق لێرەوە بەشێوەیەکی یەکلاکەرەوە بوو بە کیمیایی وەشـــێن. بەڵام لەبەرئـــەوەی کارەکانی عێراق بە دەگمەن راپۆرتی لەسەر دەنووسرا، نەبوو بە شەپۆلی ناڕەزایی. لەئارادا نەبوونی پرۆتێســـتێکی نێودەوڵەتی وای لەرژێم کرد هەست بەوە بکات کە دەتوانێت گاز بەکاربێنێـــتو حەسانەشـــی هەبێت، بە تایبەتی ئەگەر ئامانـــج کوردەکان بێت کـــە لە دابڕاویو دوورەدەســـتییاندا کەمتر میدیا لێیـــان وەئاگادێت. هەرچەندە زۆربەی هێرشـــە لەدوای یەکەکانی گاز، بە درێژایی بەرەی باشـــوور هێزەکانی ئێرانی کردبووە نیشـــانەو ئامانج، بەڵام عێراقیـــەکان زانییان دواتر چۆن باری ناســـکو لەسەرپلی کورد بقۆزنەوە بۆ ئەوەی گازی ژەهراوییان پێدابکەن، کاتێ کە هەلو دەرفەتی گونجاویان بۆ هەڵبکەوێت. بە شـــێوەیەکی بەرفراوانتر عێراق لەئابـــی١٩٨٣ بەدواوە دەیزانی چـــۆن بەردەوام بێـــت لەتاقیکردنەوەی چەکی کیمیاییدا. بەو رەنگە مانگەکانی دواتر عێراق هەڵکشـــانێکی یەکبینەی بەرپاکرد

لەبەکارهێنانی گازی خەردەلدا، بەشـــێوەیەکی رەهاتـــرو بەربڵاوترو دواجاریش دەستی بۆ دەمارەگاز برد.

یەکەم شەڕگە لەجیهاندا کە دەمارەگاز بەکاربێنێ: زستانی ١٩٨٤

لەپـــاش حاجـــی ئۆمەران، عێراق بەشـــێوەیەکی ســـەرەکی دەســـتی کردە بەکارهێنانی گازی خەردەلو لەهەفتەی سێهەمی ئۆکتۆبەردا، هێرشی کردە سەر هێزەکانی ئێران. لەهێرشی وەلفەجر چواریدا، ئێران دیسانەوە کەوتە راوەدوونانی گەریلاکانی حدکا کە لەعێراقدا خۆیان پەنادابوو و وا ئێستا لەناوچەی پێنجوێندان. کۆردسمانو واگنەر مەزەندە دەکەن کەوا «ئەمجارەیان بەکارهێنانی گاز(لەلایەن عێراقەوە) کاریگەر بوو و دواتر ئێران وای لەقەڵەم دەدا کە چەندین هەزار بریندارو کوژراوی کیمیایی هەیە»(١٤). جولیان پێری رۆبنســـن، زۆر بەوردیی ژمارەیەکی کەم لەو زیانانە تۆمار دەکات(١٥). دکتۆر فروتان، کە لێرەوە دەســـت دەکات بە شوێنکەوتنی حاڵەتەکانی کیمیایی، کۆکە لەسەر ئەوەی کە هێرشەکانی پێنجوێن ئەو زیانانەی تێدا کەمبووە. ئەو دەڵێ لەحاڵەتێکدا نۆ کوردی گوندنشـــین «بە هۆی هەناسەتوندییەکی سەختەوە» لەماوەی حەفتاو دوو سەعاتی بەرکەوتنیاندا مـــردوون، لەهەمان کاتدا هەندێکی تر کە دواتر مردن، بە دەســـت برینی جۆرە گازێکی ترەوە دەیانناڵاند.

دواجار خراپەی خراپتر روویداو لە٢٢ی شوباتی ١٩٨٤دا هێزەکانی ئێران دوو گەورە هێرشیان ئەنجامدا لەدوو ناوچەی باشوورەوە، لەرۆژهەڵاتی هەردوو شاری عەمارەو قورنەی عێراقەوە، کە هەردوک دەکەوتنە ســـەر شـــاڕێی ســـتراتیجیی نێوان بەغداو بەســـرە. ئەم قۆڵە گرنگەی باکوور ـ باشـــوورە هاوسنوورە لەگەڵ زۆنگاوەکانـــی حوەیزەدا کە بەوبەری ســـنووردا بەرەو شـــاری ئەهوازی ئێران دەکشێو یەکێکە لەگەورەترین کێڵگە نەوتەکانی عێراق، کە تەنها بەشێکی کەمی لێدەردەهێنرێو رەنگە بیســـت لەســـەدی یەدەکی نەوتی ئەو وڵاتەی تێدابێت. یەکـــەم پەلامار کە ئێران ناوی لێنابوو ئۆپەراســـیۆنی خەیبـــەر لەدەیان هەزار جەنگاوەر پێکدەهات کەوا شـــەپۆل شەپۆل بەرەو شـــاڕێکە ملیاندەنا. لەپاش هەفتەیەک شـــەڕی قورس وەک باســـدەکرێت ئێران نزیکەی ١٢ـ٢٠ هەزار پیاوی دا بە دەم گوللەی شەڕکەرانی عێراقەوەو هیچی بە هیچ نەکرد. هاوزەمان هێزی

دەریایـــی ئێران پەلاماری دوورگـــەی مەجنونی دا کە زۆنگاو و تەپۆڵکە لمی پڕ لەکێڵگە نەوتەو لێرە ســـەرکەوتنی باشی بەدەســـتهێناو ئێرانیەکان هەرچەندە زیانی قورسیان لێکەوت، بەڵام توانییان لەوێ خۆیان بچەسپێنن.

لێرەدا فروتان دەڵێت: «لەسەرەتای خەیبەردا، چاوەڕێی دژە هێرشی توندی عێـــراق بووین بە چەکی کیمیایی. ئێمە نەخۆشـــخانەیەکی ژێرزەمینیمان هەبوو لەجافێر لەدەرەوەی ئەهواز کە بۆ بەرکەوتووانی چەکی کیمیایی ئامادەکرابوو و ئەگەر ئەوە نەبووایە، بۆ چارەسەری بریندارانی ئاسایی تەرخان دەکرا». هەروەها دەگێڕێتەوە کە یەکەمجار عێراق گازی خەردەلی بە شـــێوەیەکی سنووردار لەناو ئێراندا بەکارهێنا لەنزیک هەردوو شـــارۆچکەی شـــەتی عەلیو هویزەوەو هەندێ بۆمبی نەتەقیو دواتر درایە دەست تیمێکی نەتەوە یەکگرتووەکان کە سەردانیان کردبوو، وەک ئەو دەیوت «لە٧ی ئیســـفەندی ١٣٦٢دا» واتە لە٢٦ی شـــوباتی ١٩٨٤دا بە پێی رۆژژمێری خۆرئاوا،

> «چەند بریندارێکیان هێنا کەوا نیشانەی نائاساییان پێوەبوو، وەک رشانەوەی بەخوڕ، ســـووربوونەوەو رێک بۆنـــی نموونە خۆڵەکانی حاجـــی ئۆمەرانیان لێوە دەهات. بەمەدا زانیمان ئەمانە قوربانیی گازنو دەســـبەجێ پەرستاری بەتایبەت راهێنراومان ناردە ناوچەکەو یاریگای تۆپی پێی ئەهوازمان خســـتە خزمەتی حاڵەتەکەوە بۆ چارەسەرو دەرمانکردن. لەیەکەم دوو رۆژدا، فڕۆکە زیاد لەســـەد بۆمبی گازی خەردەلیان بەردایەوە. ئێمە هەزارو سەد حاڵەتمان چارەسەر کرد، کە سەدو پەنجایان نیشانەی برینی سەختیان پێوەبوو».

دکتۆرەکە هێرشـــێکی تـــری گازی خەردەلـــی تۆمار کردبـــوو، ئەمجارەیان لەدوورگەکانی مەجنون لە١٩ی ئیســـفەندا (٩ی مارت)، کە تێیدا ســـێ فڕۆکە بەشداربوو و وەک ئەو دەیوت ٥٣٣ بریندارو کوژراوی لێکەوتەوە. پاشان تۆپخانەی کیمیایی لەبەرەبەیانی١٤ی مارتدا ئاگریدانو زیانێکی قورســـی پێگەیاندن، کاتێ کە دای لەهەندێ کەرەســـتەو تفاق کە ئەندازیاران بۆ سەنگەرەکانی هێڵی بەرە بەکاریاندەهێنا.

مونقیز فەتحی، کە ئەفســـەرێکی عێراقیی بەشـــداری شەڕەکان بوو، لەلایەن بەرەی خۆیەوە بەکارهێنانی گاز لە مەجنوندا دەسەلمێنێ و دەڵێ: «ئێرانیەکان باشـــووری مەجنونیان گرت لەگەڵ سێ یەکی باکووریدا. من لەباکووری مەجنون بووم کاتێ هێزەکانمان بە گوللەتۆپی کیمیایی بۆردمانی باشـــووری مەجنونیان دەکرد. کە هێرشـــی گاز دەستی پێکرد ئێمەیان بە هۆی دووکەڵی ئاگادارییەوە

وریاکردەوەوە کە بریتیبوو لەهەڵدانی تۆپێکی دووکەڵ سپیو تەلەفۆن کردنێک. فەرماندەکانمان زۆر گرنگییان بە ئاڕاستەی با دەدا، نەوەک بە سەر خۆمانیدا بهێنێ، بۆیە ئێمەش دەستبەجێ بۆ ماوەی دوو کاتژمێر ماسکەکانمان لەسەر دەکرد».

فروتان بەردەوامە لەسەر قسەکانیو دەڵێ «پاشان دۆخەکە گۆڕاو هەندێ وردە هێرشی تر ئەنجامدرا، بەڵام دەمانزانی چۆن بەخێرایی کاری لەگەڵ بکەینو بەو پێیە لە٢٧ی ئیسفەندا (١٧ی مارت) پەرستارەکان داوایان کرد بڕۆنەوە ماڵەوە بە بۆنەی سەری ساڵی نوێوە (٣٠ ئیسفەند یان ٢٠ی مارت). من چاوەڕوانی هێرشو پەلاماری زیاترم دەکرد، بۆیە ڕێگەم نەدانو ڕێک لەکاتژمێر ١١ی بەیانیدا، لەناکاو ڕوانیمان ژمارەیەکی هێجگار زۆر بریندار لەناوچەی جافێری نزیکمانەوە هێنرانو نیشانەکانیان بەتەواویی نامۆبوو: فرمێسک ڕشتن، هەناسە توندیو بە ئازارەوە، دەرکەوتنی خێرای نیشانەکانی تر. یەکەمجار وایبۆچووین ئەمە نیشانەی توخمی بایۆلۆجییە. هەروەها بریندارەکان چاویان تەسکبووبوەوەو بیلبیلەیان بچووک بووبوەوەو ئەوەشمان بۆ دەرکەوت کە ئاستی کارکردنی ئەنزیمیان دابەزیبوو.

هەردوک ئەم دوو فاکتەرە شتێکی تریان دەگەیاند، ئەویش توخمی دەمار بوو، بەم پێیە ئێمەش خێرا بیرمان لە چارەسەرێکی تر کردەوە، ئەویش بەکارهێنانی ئەترۆپین بوو کە دەرمانێکی دژی دەمارەگازە. بەڵام ئێمە تەنها ئەمپووڵی یەک ملیگرامیمان هەبوو، کە زەحمەت بوو بەشی ئەم حاڵەتانە بکات! ئێمە بە کەرەستەی تایبەتی دۆزینەوەی خۆمان، نەماندەزانی ئەمە هی دەمارەگازە. دواتر لەڕێگەی تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە زانیمان کەوا تابوونە. بەڵام ئەو حاڵەتانەی من بینیم زۆر سەخت نەبوو، بۆیە وام بەبیردا هات ئەگەر دەمارەگاز ئەمە بێت، ئەوە کێشەیەکی گەورە نیە!».

ئەوەی دکتۆر فروتان بینی، بریتیبوو لەیەکەم تۆمارکردنی قوربانیانی دەمارەگاز لەمێژوودا کە لەمەیدانی جەنگدا تۆمار کرابێت. تابوون بە (GA)یش دەناسرێت(dimethyl phosphoramido cynidatethyl NN) کە ژەهرێکی شلی بێتامەو تاڕادەیەک بۆنو بەرامی میوەی هەیەو کاردانەوەی دەمار لەلەشدا پەکدەخاتو ئەم ژەهرە هێندە بەهێزە کەوا تەنانەت بەرکەوتنی کورتخایەنیش بۆ بڕێکی کەمی مادەکە «نیشانەکانی خێرا دەردەکەوێتو یەکەمجار لەچاودا دەردەکەوێ (بەردەوام بیلبیلە بچووک دەبێتەوە)و سنگیش چەشنی هەناسەسواری

توند دەبێت»، بە گوێرەی قســـەی شارەزایان. ژەهرەکە ئەگەر بە هەناسە یان لەرێگەی پێســـتەوە هەڵمژرێت، زنجیرەیەک کاردانەوە بەرپادەکات: «بڕێکی زۆر تونـــدیو گرژی، لەوانە ئاو لەلووت هاتن، عەرەق کردن، میزو پیســـایی بەخۆدا کردن، رشانەوە، گرژبوون، مووچڕکە پێداهاتن، ئیفلیجیو لەهۆشخۆچوون»[١٦]. ماسکی گاز پارێزگارییەکی باش دابیندەکات. ئەم گازە لەساڵی ١٩٣٦دا لەلایەن زاناکانی ئەڵمانەوە پەرەی پێدراو بە بڕی زۆر گەورە بەرهەمهێنرا، لەسەروەختی جەنگی جیهانیـــی دووەمدا، بەڵام هەرگیـــز بەکارنەهات. تابـــوون ئاوێتەیەکی ئۆرگانییـــە کە پێکهاتە کیمیاییەکەی فۆســـفۆری تێدایەو هاوشـــێوەی دەرمانی مێرووکوژە. بـــە هۆی دەرکەوتنی خێرای نیشـــانەکانیەوەو کاریگەرییان، گەلێ لەقوربانیەکانی پێش ئەوەی فریای چارەسەر بکەون، دەمرن. هەر لەبەر ئەوەشە کـــەوا عەباس فروتان ئاگای لەژمارەی راســـتەقینەی کـــوژراوی ئەم گازە نیە، چونکە زۆربەی بریندارەکان نەدەگەیشـــتنە نەخۆشخانە ژێر زەمینیەکەی ئەم بۆ وەرگرتنی ئەترۆپین.

لۆجیکـــی عێراق بۆ بەکارهێنانی تابـــوون ئەوەبوو کە ئەمەیان بە پێچەوانەی گازی خەردەلەوە زوو دەرەوێتەوەو بوار بە سەربازەکان دەدات بە ئاسانی بچنە ناوچەیەکەوە تێیدا بەکارهاتبێتو تەنانەت ئەگەر بە خەستیش بەرکەوتبێت. بەو پێیـــە دەتوانرێت لەبەرەدا بەکاربهێنرێت. بە پێچەوانـــەوە، عێراقیەکان بەزۆری گازی خەردەلیـــان لەکاتی پێشـــڕەویی هێزەکانی ئێرانـــدا بەکاردەهێناو کاتێ خۆیشیان لەپاشەکشـــە یان لەپشت هێڵەکانی بەرەوە بوون، بەڵام بەکارهێنانی تابوون کێشەیەکی نوێی دروستکردو ئەگەر لەنزیک هێڵەکانی بەرەوە بەکاربهاتایە مەترســـیی ئەوە هەبوو کەوا بای توند بیهێنایەتەوە دواوە بۆ ســـەر هێزەکانی عێراق خۆی. هەرواش بوو و بەپێی قســـەی شـــایەتگەلێک ئەمە روویدا (بڕوانە بەشی حەوتەم).

بە پێی قسەی دکتۆر فروتان، دووەم پەلامار بە دەمارەگاز، ئەو دواینیوەڕۆیە کاتژمێر پێنج کرا، بەڵام دوو رۆژی دوای ئەوە هیچ شـــتێک رووی نەدا: «ئەگەر هەر شتێک روویبدایە من دەمزانی، چونکە لەنەخۆشخانەی سێنترالّی تایبەت بەو کارە بووین». وا ئێستا سەری ساڵی نوێیە (بە پێی رۆژمێری ئێرانی)و هەمدیس پەرســـتاران داوای مۆڵەتیان کرد بڕۆنەماڵەوە، چونکـــە هەموو بەرکەوتووانی تابـــوون چاکبووبوونەوە. بەڵام ئەمجارەش دکتۆر مۆڵەتی نەدانێو ســـەرلەنوێ عێراقیـــەکان پەلاماریاندایەوەو ئەمجارەیان دوورگـــەی مەجنونیان کردە ئامانج.

فرەی پێنەچوو (٣٧٠) بریندارى تابوونیان گواستەوە بۆ نەخۆشخانە یاریگاکەی ئەهواز «ئیمێرجنسییەکی گەورە بوو، چونکە بەپێچەوانەی گازی خەردەل، نیشانەکان خێرا دەردەکەوتن. ئێمە هەندێ حاڵەتی سەختو مەترسیدارمان هەبوو، بەڵام ئەو ژمارەیە نەبوو کە چاوەڕێمان دەکرد. لەنەورۆزدا (ڕۆژی سەری ساڵی تازە) ئێمە دڵخۆش بووین، چونکە تەنها دوو حاڵەت لەیەکەی چاودێریی وردا مانەوەو لەمانە یەکێکیان مردو ئەویتریان ما، بەڵام مێشکی زیانی پێگەیشتبوو». وەلید ساڵح، کە عێراقییەکەو لەزانکۆ زمانی ئیسپانی دەڵێتەوە، دواتر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٥دا) چیرۆکێکی دەگێڕایەوە کەوا جارێکیان براکەی بۆی باسکردبوو. براکەی پێش ئەوەی بە نەخۆشیی شێرپەنجە بمرێت، لە جەنگدا سەرباز بووە. عێراق، وەک ئەو برایە گێڕابوویەوە، لە زۆنگاوەکاندا بە خەستی گازی بەکارهێناو سەربازە عێراقیەکانی وەک ئەم، دەبوو بە سەر تەرمی ئێرانیەکاندا بڕۆن، چونکە هیچ بۆشاییەک لە نێوانیاندا نەمابووەوە.

بەکارهێنانی سامناکو ڕوو لەزیادبوونی گاز لەلایەن عێراقەوە، هەر بە تێبینی نەکراو نەمایەوەو لەبەر هۆیەک مەکینەی پرۆپاگەندەی ئێرانی لێکەوتە کار، چونکە دیپلۆماتەکانی وڵاتەکە فەرمانیان درابوویە کە ئەم ڕووداوە ترسناکانە بخەنە بەرچاوی جیهان. ئەوانیش هەر وایانکردو سکاڵای توندیان بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان بەرزکردەوەو داوای لێکۆڵینەوەی سەربەخۆیان کرد لە مەیدانی جەنگدا. بەڵام هەرچەندە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، کە تا ئەو دەمەش زۆر تووڕەو نیگەران بوو لە مەسەلەی گرتنی باڵوێزخانەی ئەمەریکاو درێژەکێشانی قەیرانی گیراوە بارمتەکان، بە شێوەیەکی سەرەتایی کەمە ئاوڕێکی لەم ئیدیعایانە دایەوەو گرووپێکی بچووکی پسپۆڕانی شەڕی کیمیایی، شارەزایانی پەرەسەندنو تەشەنەکردنی ئەو چەکەو لێکۆڵەرەوانی هەواڵگری هاتنە سەر ئەوەی کە قەناعەت بە ئیدیعاکانی ئێران بکەن. تاوتوێ کردنو هەڵسەنگاندنیان دزەی کردە ناو قسەو باسو گفتوگۆی ناوخۆیی حکومەتەکان و نەتەوە یەکگرتووەکانو ئاژانسە نێودەوڵەتییەکانی وەک کۆمیتەی نێودەوڵەتیی خاچی سوور، بە پاڵپشتی گوناهبارکردنی نوێی بەرفراوان کردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە. ئەوکاتە مەسەلەکە تەنها پەیوەندیی بە کاتەوە هەبوو، بۆ ئەوەی جیهان بەئاگابێتەوە.

بەشی دووەم

کاردانەوەی ویلایەتە یەککگرتووەکان: دانانی ڤۆلیۆم کۆنترۆڵ*

«ئێمە هەرگیز بە گوڵ پێشوازی لە دوژمن ناکەین»

– جەنەراڵی عێراقی هیشام ئەلفەخری، رۆژنامەی *لا ستامپا*، ٥ی مارتی ١٩٨٤.

«دەبێ دەسدرێژیکاران ئەوە بزانن، کە بۆ هەر مێرووییەکی زیانبەخش، مێرووکوژێکمان هەیەو بەتوانایە بۆ لەناوبردنیان، ئیتر ژمارەیان هەرچەند بێتو با بزانن عێراق ئەو مێرووکوژە قڕکەرەی هەیە».

– فەریقی یەکەمی روکن ماهیر عەبدولڕەشید بۆ ئاژانسەکانی هەواڵ، ٢١ی شوباتی ١٩٨٤

پەردە لادان لە رووی بەڕێوەبەرێتیی ڕیگان

لە شوباتی ١٩٨٤دا، کاتێ کە هێرشی خەیبەر پاش وەستانێکی کاتی دەستی پێکردەوەو وای لەقەڵەمدایەوە کە عێراق گاز بەکاردێنێتەوە، رۆژنامەنووسان کەوتنە کنەکردن لە دەنگوباسەکەو وایاندانا کە ئەم هەموو دووکەڵە زۆرە بێ ئاگر نابێتو لەخۆڕایی ئێران ئاوها زلی ناکاتو نایدەمێنێت. لە وەڵامی پرسیاری پەیامنێراندا، دانپیانانێکی شەرمنانە لەلایەن عێراقەوە دەردەکەوت.

لەسەرەتای مارتدا، کە پێشڕەویی ئێرانیەکان بۆ سەر شاڕێی بەغدا ـ بەسرە بە چاکی تێکشکا، عێراقیەکان رێگەی پەیامنێرانیان دا لە بەرەی شەڕو فەرمانەدەکانی نزیک ببنەوە. لە پێنجی مارتدا رۆژنامەی ***لا ستامپای*** تورینی (*La Stampa*)

* مەبەست لەم ئیدیۆمە کۆنترۆڵکردنی بارودۆخە لە لایەن ئەمەریکاوە چەشنی ئەو ئامرازەی کۆنترۆڵی دەنگی رادیۆ یان تەلەفزیۆنی پێدەکرێت ـ و.

چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ جەنەراڵ هیشام ئەلفەخریدا بڵاوکردەوەو دانی بەوەدا نا کە دواجار هەندێک لە هێزەکانی ئێران گەیشتوونەتە سەر شاڕێکەو تەرمەکانیان بە درێژایی ڕێگاکە دەبینراو لە بەر خۆر کەوتبوون. ئەو وای مەزەندە دەکرد کە ئێرانیەکان چوار تیپیان خســتووەتە ئەم شەڕەوەو هەریەکەیان ١٢ ـ ١٥ هەزار ســەرباز دەبوونو «هەر هەموویانمان لەناوبرد»و ئەمەی بە خوێنساردییەکەوە دەربــڕیو ئیدیعای ئەوەی دەکرد کە ئێران تەنها مێرمنداڵو پیاوی پیر دەنێرێتە مەیدانی جەنگ. ئەو بایەخێکی وای نەدا بە هێرشە هاوتەریبەکەی سەر دوورگەی مەجنونو دەیوت ناوچەکە «هیچ بایەخێکی نەبوو». لەم خاڵەدا ڕۆژنامەنووسێک بەم شێوەیە دواندی:

- پرسیار: «ڕاستە چەکی کیمیایی بەکارهاتووە؟».
- وەڵام: «ئێمە ئێســتا بە تەنها جەنگێــک بەڕێوەدەبەین بۆ بەرگریکردن لە خاکو وڵاتمانو هەرگیز بە گوڵ پێشوازی لە دوژمن ناکەین، وەک دەیەوێت. من دڵنیات دەکەمەوە کە ئەگەر پێویســت بکات هەموو چەکو تفاقێک، کە هەمانبێت بەکاریدێنین».
- پرســیار: «تۆ قســە لە داهاتوو دەکەیــت، بەڵام ئاخۆ ئێســتا بەکارتان هێناوە؟».
- وەڵام: «من حەز لەم چەکانە ناکەم و تەنها دەتوانم جەخت لە ســەر ئەوە بکەم کە فەرمانی بەکارهێنانی هەمان ئەو چەکانەم داوە کە لە جەنگەکانی ڕابردوودا لێرە بەکارهاتوون». (ســەرنج: ڕۆژنامەنووســەکە پێوەی دیاربوو درکی بەوە کردبێت کە ئەمە ئاماژەیە بۆ جەنگی جیهانیی یەکەم).
- پرســیار: «با بڵێین کە تۆ هێشتا فەرمانی بەکارهێنانیت نەداوە. بەڵام ئایا هەمان شــت بە سەر فەرماندەکانی شوێنەکانی تری بەرەی شەڕدا جێبەجێ دەکرێت؟».
- وەڵام: «پێویســتە مــن وەڵامێکی سیاســیانەت بدەمــەوە، چونکە ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ حکومەت بۆ بڕیاردان لە ســەر ئەوەی چەکی کیمیایی هەیە یان نا، بەڵام من دەمەوێ تۆ تاوێک بیری لێبکەیتەوە، گریمان وا دەرفەتێکی تاکتیکیی لەبارە بۆ چەکی لەو چەشــنە، ئاخۆ باوەڕ ناکەی کە ئەم جەنگی زۆنگاوانە، دەرفەتێکی ئایدیاڵ بێت؟»[1].

ئەمە شــێوازی بە ئاشکرا قســەکردنی جەنەراڵ بوو کە بەسانایی گوزارشی لە بەیانێکی پێشتری ســەرکردایەتیی باڵای عێراق دەکرد، کە لە ٢١ی شوباتدا

هۆشـــداریی دا بە ئێران کەوا «دەســـدرێژیکاران دەبێ ئـــەوە بزانن کە بۆ هەر مێروویەکی زیانبەخش مێرووکوژێک هەیە کە توانای لەناوبردنیانی هەیە ژمارەیان هەرچەند بێـــتو عێراقیش ئەم مێرووکوژە لەناوبەرەی هەیە». رۆژانی دواتر کە راپۆرتەکان لە ســـەر چەکی کیمیایی چەندبارە بووەوە، میدیاکان سەرسەختانە کەوتنە راوەدوونانی چیرۆکەکە.

لە ٣ی مارتدا، دۆن ئۆبەردۆرفەر لە ســـتافی نووسەرانی رۆژنامەی ***واشنتۆن پۆســـت***، چیرۆکەکەی لەلاپەڕە یەکـــدا بڵاوکردەوە لەگەڵ دواپەرەســـەندەکانی بـــەرەی شـــەڕ، «گەورەترین هێرش لە ماوەی ٤١ مانگـــی جەنگدا». «لەناکاو پەلاماردانـــی» ئێرانیو هەڕەشـــەی عێراق، بە زیادکردنی هێرشـــی ئاســـمانی، دەنووسێ «ئەمە ئاستێکی مەترسیی بۆ بۆریە نەوتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو رۆژئاوا دروســـتکردووە». بە ســـەرنجدانی داواکاریـــی لێکۆڵینەوەیەکی نەتەوە یەکگرتووەکان (کـــە لە ٢٨ی ئۆکتۆبـــەرەوە حەوت جـــاری داوا کردووە)، ئەم کاربەدەســـتێکی ناونەبراوی وەزارەتـــی دەرەوە وەک نموونـــە دەهێنێتەوە کە «بڕوایەکـــی تایبەتی» داوەتە ئیدیعـــای ئێرانیەکان کەوا عێراق چەکی کیمیایی بەکارهێناوە. بەڵام، وەک ئۆبەردۆرفەر جەختی لە سەر دەکاتەوە کەوا «ئیدارەی ریگان، کە لە ژێر فشـــارێکی قورســـی عێراقدایە و بە هۆی پاڵپشتی سیاسیی شەڕی لەدژی ئێران، شتێکی کەمی لەبارەی خەتابارکردنی گازی ژەهراوی وتووە. سێشـــەممەی رابردوو (٢٨ی شوبات) لە پرسیارێکدا ســـەبارەت بەم ئیدیعایانە کە ئاڕاســـتەی ئالان رۆمبێرگی وتەبێژی رەســـمیی وەزارەتی دەرەوە کرا، وتی کەوا ئەگەر خەتابارییەکە راســـت بێت (ئەوە ئێمە بە کێشـــەی دەزانین)و کاتێ کە پرســـیاری وردبوونەوەو لێکۆڵینەوەی لێکرا، وتی (ئێمـــە زۆر بەداخەوەینو بەرهەڵستیی بەکارهێنانی ئەو جۆرە چەکە دەکەین)»[٢].

کاردانەوەی ساردوســـڕی وەزارەتی دەرەوە، ئەم پرســـیارە دێنێتە پێشەوە: ئاخۆ کاربەدەســـتە رەســـمیەکانی ویلایەتـــە یەکگرتووەکان چییـــان لەبارەی بەکارهێنانـــی گازەوە دەزانـــی لەلایـــەن عێراقەوەو کەی ئەمەیـــان زانیوە؟ لە چاوپێکەوتنێکدا نزیکەی شـــانزە ساڵ دوای ئەو راستییە، فرانسیس ریکیاردۆنی بەرپرســـی کاروباری عێراق لە وەزارەتی دەرەوە لەوکاتەدا، (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا)[٣] دەگێڕێتەوە کە رۆژێک پێش ئەوەی چیرۆکەکەی بڵاوبکرێتەوە تەلەفۆنێکـــی لەلایەن ئۆبەردۆرفەرەوە بـــۆ کراوە. لەم خاڵەدا وتی کەوا خۆی و هاوکارانی زانیاریی موخابەراتییان بینیوە لە ســـەر هێرشە کیمیاییەکانی عێراقو

گواســـتنەوەی کەلوپەلی کیمیایی لە کۆمپانیاکانی ئەڵمانیای رۆژئاواوە تا پێش کریسمەســـی ۱۹۸۳، بەڵام بۆ پاراستنی شوێن و ڕێگە تایبەتەکانی کارەکە ئەم زانیارییانەیان ئاشکرا نەکردووە:

«ئێمــــە تازە بـــە لای عێراقدا داماندەشـــکاندو نەماندەویســـت ئێران جەنگەکـــە بباتەوە، بەڵام لە هەمان کاتیشـــدا نەماندەویســـت چەکی کۆمەڵکوژ زیاد بکاتو پەرەبسێنێت. ئێمە داوامان لە عێراقیەکان دەکرد خۆ لە تیرۆریســـتان رزگار بکەنو بـــاری مافی مرۆڤ چاک بکەن. ئێمە دەمانویست چەکە کیمیاییەکان بخرێنە ئەم بازنەیەوە، بەڵام بەهانەیەکی دەویست. ئێمە دەمانزانی عێراقیەکان ئەمەیان پێخۆش نیە. من بە نزار حەمدونی سەرۆکی بەشـــی چاودێریی بەرژەوەندیەکانی عێراقم وت (لە واشـــنتۆن)، ئەگەر ئەم تۆمەتبارکردنە راست بێت، ئەوا دەبێتە کێشەو دەبێ بڵاوبکرێتەوە.

دواجار ئێمە لە شـــوباتدا بەهانەیەکمان دۆزییەوە، کاتێ سەددام حوسێن لە وتاردانێکی مووچڕکە بەخشدا وتی کەوا بۆ هەر مێروویەک مێرووکوژێکمان هەیە. ئێمە خێرا ئەمەمان گەیاندە حەمدونو بە ئاشـــکرا پێمانوت ئەمە پەسەند نیە ـ کـــە دەبوو ویلایەتە یەکگرتووەکان عێراق گوناهبار بکات لە ســـەر بەکارهێنانی گازی ژەهراوی. دوو هەفتە دواتر حەمدون گەڕایەوە بۆ لامانو وتی ئەو مەسەلەیە وانیە، پاشان ئۆبەردۆرفەر تەلەفۆنەکەی کرد. ئەو چیرۆکەکەی لە سەر راپۆرتی هەواڵگریـــی بنیاتنابـــوو. بەڵام بە هۆی وتاردانەکەی ســـەددامەوە بوو کە ئێمە توانیمان بڵاوبیکەینەوەو بەمجۆرە دەســـبەجێو بە ئاشـــکرا عێراقمان گوناهبار کرد. هەروەها ئیدانەکردنی خۆشـــمان بۆ ئێـــران دووپاتکردەوە، لەبەرئەوەی بە ئاگربـــەس قایل نابێت. ئەمـــە راگەیاندنێکی تەواو زیرەکانە بوو بۆ هاوســـەنگ راگرتنی دۆخەکە».

بەمجـــۆرە، لە پێنجی مارتداو، لـــە یەکەم دانپیانانی ئاشـــکرادا کەوا عێراق پەنـــای بردووەتە بەر گاز، وەزارەتی دەرەوە ئەوە روونەدەکاتەوە کە: «ویلایەتە یەکگرتووەکان گەیشـــتووەتە ئەو ئەنجامەی کەوا بەڵگەی بەردەست ئاماژە بەوە دەکەن کە عێراق چەکی کیمیایی کوشندەی بەکارهێناوە»(٤).

مەسەلەکە لەوەدا نەمابوو پەردەپۆش بکرێت و دەرەنجامی خراپیشی ئیدارەی ریگانی تووشی جۆرە پەشۆکانێک کردبوو، کە بێگوێدانە ئەوەی هەڵەی کردووە، کەوتە داشـــکاندن بە لای عێراقدا. لە ناوەڕاستی مارتدا گۆڤاری *تایم* سەردێڕی

هەواڵی خۆی بەمجۆرە دارِشت «بەڵگەی یەکلاییکەرەوە بەدەستەوە نیە» بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق‌و قسەی کاربەدەستێکی پایەبەرزی ئەمەریکای بە بەڵگە هێناوەتەوە کە وتوویەتی «ئێمە بەڵگەی تەواومان لایە». نووسینەکە بەردەوام دەبێ‌و دەڵێت: «لە کانوونی دووەمدا، ئیدارەی ریگان دڵنیابوو لەوەی کە عێراق گازی خەردەلی بەکارهێناوە، بەڵام نەیدەزانی لەو بارەیەوە چی بکات». گۆڤارەکە وای لەقەڵەمدا کەوا بەرپرسانی ویلایەتە یەکگرتووەکان حەزیان بە بڵاوکردنەوەی ئەم بابەتە نەدەکرد «چونکە ترسی ئەوەیان هەبوو کە ئەو کاریگەرییە سنووردارەی ئەمەریکا لە عێراقدا هەیبوو، کەمبکاتەوە»(٥).

لێشاوی راپۆرتدان لە سەر عێراق، مشتومرێکی توندی ورووژاند لە سەر سیاسەتی ناوخۆو لە سەر ئەوەی ئاخۆ گێرانەوەی پەیوەندی دیبلۆماسی لەگەڵ عێراقدا شیاوە لە ئێستادا. بێجگە لەوە، ئەو ساڵە ساڵی هەڵبژاردن بوو و تەنانەت ریگان بەهێز دەهاتە بەرچاو، بۆیە کارێکی ناژیرانە بوو بواری ئاشکرابوونی ئەگەری ئەوە بدرێت، کە ویلایەتە یەکگرتووەکان دەستێکی بووبێت لە گازباران کردنی هێزەکانی ئێراندا لەلایەن عێراقەوەو رێگە بدرێت کارەکە لە دەست دەرچێت‌و ببێتە مایەی رقئەستووریی مەلاکان.

لایەنگرییەکی پەرەسەندوو

پشتگیریی ویلایەتە یەکگرتووەکان بۆ عێراق لە ساڵانی هەشتاکاندا هەرگیز دڵسۆزانە نەبوو. کاربەدەستانی حکومەت لووتەلایی خۆیان لەمە دەگەیاند، هەرچەندە واشنتۆن هاوپەیمانییەکی دروستکردبوو کە لەرووی تاکتیکەوە بە پەسەندی دەزانی. بە شێوەیەکی رەسمی، واشنتۆن بە بێلایەن مایەوەو ئارەزووی ئەوەی دەردەبڕی کە هیچ لایەکیان نەیبەنەوە، بەڵکو هەردوولا یەکتر شەکەت‌و لاواز بکەن‌و هیچ لایەکیان توانای هەڕەشەکردنیان نەبێت لەبەرژەوەندیە ستراتیجیەکانی ئەمەریکاو ئیسرائیل‌و نرخی نەوت لەئاستێکی گونجاودا بهێڵنەوە. ئەوەی بە شێوەیەکی ئاشکرا بە لای رێگانەوە خۆش نەبوو سەرکەوتنێکی ئێران بوو و بەو پێیە هەر داشکاندنێک بە لای عێراقدا، بەتەواویی لەخزمەتی بەرەنگاربوونەوەی ئێراندا بوو لەشەڕدا.

دوژمنایەتیی بەهێزی واشنتۆن بۆ ئێران لەرووخانی شاوە سەرچاوە

دەگرێــت کە پاســەوانێکی باوەڕپێکراوی بوو لەکەنــداوداو بێجگە لەوەش ئەو گرتنە پڕ لە ســووکایەتی پێکردنەی باڵوێزخانــەی ئەمەریکا. هەروەها قەیرانی بارمتەکان (تشرینی دووەمی ١٩٧٩ـ کانوونی دووەمی ١٩٨١) کاریگەری وایکردبوو کە هیچ بیرێــک لە نزیکبوونــەوەو گێڕانەوەی پەیوەندی نەکاتــەوە، تەنانەت ئەگەر چەند کاربەدەســتێکی ئیدارەش بیریان لەوە کردبێتەوە پشــتی کەسانی پراگماتیکی دەوری سەرۆکی پەرلەمان عەلی ئەکبەر هاشمی رەفسەنجانی بگرن دژ بە رادیکاڵیزمی خومەینی.

عێراق ســاڵی ١٩٦٧ پەیوەندیی لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتــووەکانو بەریتانیا بچڕی، لەبەرئەوەی پشتیوانی ئیسرائیل بوون لەجەنگی حوزێراندا. ئەوجا عێراق رێکەوتننامەیەکی دۆســتایەتیو هاوکاری لەگەڵ یەکێتیی سۆڤیێتدا ئیمزاکردبوو لەساڵی ١٩٧٢داو لە هەمان کاتیشدا پەیوەندیی خۆی لەگەڵ فەرەنسا پەرەپێدەدا. عێراق بەشی چاودێریی بەرژەوەندیەکانی لە واشنتۆن هێشتەوەو بە هەمان شێوەش ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٧٢دا بڕیاری کردنەوەی بەشێکی خۆی دا بۆ چاودێریی بەرژەوەندیەکانی لە بەغدا. رووخانی شاو جەنگی ئێران - عێراق پاڵی بە گفتوگۆی نێوانیانەوە نا بەرەو گێڕانەوەی پەیوەندییەکان. کێ دەسپێشــخەر بوو لە دانوســتاندا هەر بە جێی مشتومڕ ماوەتەوە. عێراق ئیدیعای ئەوە دەکات کــە ویلایەتە یەکگرتووکان هەوڵی نزیکبوونەوەی داوە کەچی ئەمەریکاش دەڵێ عێــراق ئەو هەوڵەی داوە. بەڵگەنامەو راگەیاندنە ئاشــکرانەکراوەکانی ئەکتەرە ســەرەکیەکان وادەگەیەنن کە پەیدابوونی ئەم هەستە لەهەردوو لاوە بووەو هەر لایەکیان ئامادەییەکیان دەربڕیبێت، لاکەی تر بەدەمیەوە هاتووە.

دەســدرێژیی عێراق، کۆمەڵێک ئەگەرونەگەری هێنایە پێشەوە بۆ گۆڕانکاریی سیاسی لەناوچەیەکی ناجێگیردا. ئامانجو پلانەکانی سۆڤیێت لەکەنداودا هەر بە زیندوویی مابوونەوەو داگیرکردنی بۆ ئەفغانستان وەک بیرخەرەوەیەک وابوو کەوا هەڕەشــەی یەکێتیی سۆڤیێت بەردەوامە بۆ بەرژەوەندیەکانی رۆژئاوا. ئێستا نە ئێرانی شۆڕشگێڕو نە عێراقی نەتەوەپەرست کەسیان لەبار نین وەک بریکارێکی زلهێــز هەڵســوکەوت بکەن. ئێران تووشــی دابڕانێکی توند بووبــوو. تەنانەت بــەوەش قایل نەدەبوو کــە لەبارەی جەنگەوە لەئەنجومەنی ئاسایشــی نەتەوە یەکگرتووەکان گفتوگۆ بکاتو بە دەزگایەکی دوژمنی دادەناو پشــتگیریی خۆی بــۆ گەریلاکانی لوبنان راگەیاند کە بۆردمانــی هەردوو باڵوێزخانەی ئەمەریکیو فەرەنسییان کرد لەبەیروت ساڵی ١٩٨٣و بە بارمتە گرتنی رۆژئاواییەکان، شتێکی

ئەوتۆی لەهەڵوێســـتی ئێران چاک نەکرد. هەروەها عێراق لەبندەســـتی سەددام حوســـێندا (کە بە ڕەسمی ساڵی ١٩٧٩ دەسەڵاتی خۆی سەپاند) ویستی سواری شەپۆلی ناسیۆنالیزمی عەرەب بێت و ڕێککەوتننامەی کامپ دێڤیدو پەیماننامەی ئاشـــتیی میسری لەگەڵ ئیســـرائیل ڕەتکردەوەو خۆی وەک بەربەستێک دانا بۆ شـــیعەی رادیکاڵی ئێران ــ بـــۆ ئەوەی ببێتە یەکەم هێزی عـــەرەب. ئەمەریکا پێویســـتی بەوە بوو هەردوو زلهێزەکە بەرژەوەندییەکانی بپارێزن، بەڵام حەزی نەدەکرد ببێتە داشـــی دامەی گەمەی هێزی جیۆســـتراتیجییان‌و یارییەکی وردی شەترەنجی بەدوادا هات.

یەکەم بەڵگەی توانەوەی بەســـتەڵەک ســـەردانی بەغدا بوو لەلایەن مۆریس دراپەری جێگـــری یاریدەدەری وەزیری دەرەوە لەنیســـانی ١٩٨١دا، بۆ ئەوەی پەرەســـەندنی دیدو بۆچوونی ویلایەتە یەکگرتووەکان بگەیەنێتە سەرکردایەتی عێراق. لەکۆشـــکی ســـپیدا رۆناڵد ریگان تازە جێی جیمی کارتەری گرتبووەوەو بەرێوەبەرێتیی نوێ لەســـەرەتای رەنگرێژکردنی سیاسەتی خۆیدابوو، بەتایبەتی لەو بوارەدا کە بە شکستی ناخۆشی سیاسەتی کارتەری دادەنا لەئێران‌و نیکاراگواو شوێنانی تردا. سەرەتا ئیدارەی ریگان هەڵوێستێکی بێلایەنانەی وەرگرت لەجەنگی ئێران - عێراق‌و هێشتا هەر نیگەرانی ئاسەواری شۆڕشی ئیسلامی بوو، لەهەمان کاتیشـــدا دڵ کرمێ بوو لەعێراق ســـەبارەت بە هاوپەیمانیـــی لەگەڵ یەکێتیی سۆڤییەت‌و بەرهەڵستی کردنی بۆ ڕێکەوتننامەی کامپ دێڤید. لەبروسکەیەکدا بۆ واشـــنتۆن‌و ماوەیەک لەپێش گەیشتنی دراپەردا، ولیەم ئیگڵتنی سەرۆکی بەشی چاودێریی بەرژەوەندییەکانی ئەمەریکا لەبەغدا، سەرنجی ئەوەی داوە کە «شتی گرنگ لەسەردانەکەی دراپەردا ئەوەیە کە باروزرووف لەبارە دوای ئەو بڕیارەمان بە نەفرۆشـــتنی چەک بە ئێران‌و زیادبوونی بازرگانی‌و پەیوەندیی عێراق لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکان‌و ئاڵوگۆڕی کارمەندانی دیپلۆماسی‌و بەمدواییەش چوونە پێشـــەوەی مەســـەلەی پێدانی پێنج فرۆکەی بۆینگ بە عێراق». هەرچەندە تا ئێســـتا ژمارەیەک بواری جیددیی ناوچەکە ماوە کە لەسەریان کۆک نین، بەڵام لەهەر کاتێک زیاتر بەرژەوەندیمان لەگەڵ عێراق لەنزیکبوونەوەدایە لەشۆڕشـــی ١٩٥٨ەوە» (٦).

لەناردنی دراپەردا بۆ بەغدا ئەلێکســـاندەر هێگی وەزیری دەرەوە، ســـەعدون حەممادیی وەزیـــری دەرەوەی عێراقی ئاگادارکردەوە کە واشـــنتۆن دەخوازێت ئاڵوگـــۆڕی بیروبۆچوون لەگـــەڵ عێراقدا بـــکات لەبەر رۆشـــنایی «بەرنامەی

گەشــەکردنی زیــادی ئابووریی عێراقو توانای کاریگەریی لە ســەر ئاڕاســتە ســەرەکیەکان لەناوچەکەدا»[٧]. عێراقیەکانیــش لەبەرانبەردا هەمان نەرمییان نواند. حەممادی، لەکۆبوونەوەکەیدا لەگەڵ دراپەر بە ناخۆشحاڵییەوە مەسەلەی لێکتر دوورکەوتنەوەی عێراقو یەکێتیی سۆڤییێتی دەربڕیو داوای لەکۆمپانیاکانی ئەمەریکا کرد بێنە کێبڕکێی کۆنتراکتەوە.

هەردوولا بە ئاشکرا جیاوازیی بیروڕایان لەمەڕ مەسەلەی کامپ دێڤید دەربڕی، بــەڵام هانی عێــراق درا کە بە ئەقڵێکی کراوەوە بڕوانێتە مەســەلەکەو ئەمیش سەری بۆ لەقاندن. سەبارەت بە جەنگی ئێران ـ عێراق، دراپەر دووپاتی کردەوە کە سیاســەتی واشــنتۆن ئەوەیە کەوا چەکو تفاقی کوشــندە بە هیچ لایەک نەفرۆشــێتو لەهەمان کاتیشــدا هەوڵی بەپەلەی کۆتایی شەڕو ناکۆکی بدرێت. لەگەڵاڵە کردنی پەیوەندیەکاندا، ئیگڵتن دەنووسێت کەوا عێراق «تا ئێستا خۆی ئامادەنەکردووە بۆ دەستپێکردنەوەی پەیوەندیی تەواوی دیبلۆماسی، بەڵکو کار بۆ دیالۆگێکی پتر سیستماتیکو بنەڕەتی دەکات لەئاستە باڵاکاندا». بە گشتی ئەو، کەشوهەواکە بە «باش»و «ڕاستگۆیانە»[٨] وەسف دەکات.

لەگــەڵ ئەوەشــدا کە ئیســرائیل لەحوزێرانی ١٩٨١دا لەکــوورەی ئەتۆمیی ئۆســیراکی عێراقی دا، بەڵام توانەوەی بەستەڵەکی پەیوەندیی عێراقو ئەمەریکا هەر بەردەوام بوو. لەشــوباتی ١٩٨٢دا، بەڕێوەبەرێتیی ریگان عێراقی لەلیستی ئەو وڵاتانەی دەرکرد کە بە پشــتیوانی «تیرۆریزمــی نێودەوڵەتی» لەقەڵەمی دەدان. بەوەش قەدەغەی هەڵگرت لەسەر قەرزی بەنکیی حکومەتی ئەمەریکیو بە هەمان شێوەش فرۆشتنو هەناردەی چەکو تەکنۆلۆجیا. لەماوەی مانگێکدا، وەک باســدەکرێت واشنتۆن پشتگیریی ڕاستەوخۆی کۆششی جەنگیی بۆ عێراق دابینکرد کە پێشــتر بەکەمیی لای لێدەکرایەوە. فەریق روکن وەفیق سامەرائی، بەڕێوەبەری بەشــی ئێران لەبەڕێوەبەرێتیی هەواڵگریی سەربازیی عێراقدا ساڵی ١٩٨٢، ئیدیعای ئــەوە دەکات کە لەکۆتایی مانگی مارتداو لەکاتێکدا کە عێراق «بە سەختترین سەردەمیدا تێدەپەڕی» ئەمەریکا لەڕێگەی وڵاتە عەرەبیەکانەوە کەوتە ناردنی زانیاریی موخابەراتی. سامەڕایی ئەولاتر دەڕواتو دەنووسێت، ئەو مانگە «من بانگهێشــت کرام بۆ ماڵێکی قەشــەنگو رازاوەی سەر رۆخی دیجلە لەبەغدا، بۆ کۆبوونەوە لەگەڵ ســێ بەرپرسی (ســی ئای ئەی)ی ئەمەریکیداو پێیانڕاگەیانــدم کە هاتوون بــۆ ئەوەی زانیاریی هەواڵگریمــان بدەنێ لەبارەی ئێرانــەوەو نەخشــەی وردو پلانی ســێکتەرو ناوچەکانی ئێرانیــان لەگەڵ خۆ

هێنابوو، لەگەڵ وێنەی سەتەلایتیدا. لەودەمەدا ئێمە زۆر پێویستمان بە زانیاریی لەو جۆرە هەبوو»[٩].

لەروانگـــەی عێراقەوە پشـــتگیریی ئەمەریکا زۆر کەم بـــوو و لە کاتێکی زۆر درەنگـــدا هات. بە هاتنـــی بەهاری ١٩٨٢ ئێران هاوســـەنگیی خۆی وەرگرتەوە بۆ دووبارە گێڕانەوەی شـــارە داگیرکراوەکانو دەسدرێژیکارانی دەرپەڕاندو ئەمە وای لە کۆشـــکی ســـپی کرد کە بارودۆخ لە کەنداودا بە «هەڕەشـــەی ئێران» لێکبداتەوە.

لاسەنگبوونی باری عێراق لە جەنگدا، پشتگیریی زیاتری بۆ دەستخست لەلایەن هەردوک ڕۆژئاواو یەکێتیی سۆڤیێتەوە. بەو هۆیەوە چەکو تەقەمەنی بە سەردا رژاو عێراق زانی کە چوار لە پێنج ئەندامە هەمیشەییەکەی ئەنجومەنی ئاسایش پشـــتی دەگرن، لەوانە هەردوک ئەمەریکاو یەکێتیی ســـۆڤیێت (بە پێچەوانەی سەردەمی جەنگی ساردەوە)، لەگەڵ چیندا کە بێلایەن مابووەوە. واشنتۆن بەو نیازە کاری دەکرد کە ئێران بداتە ناو، لەولاشـــەوە بە پرۆســـەیەکی «بەشداری لە بنیاتنانەوەدا» ســـەرکردایەتیی نەرمبووی عێـــراق بێنێتە ژێربار کە دەمێک نەبوو کۆسپی دەخستە رێگەی ویلایەتە یەکگرتووەکان، لە چارەسەری ناکۆکیی ئیســـرائیل ـ فەلەســـتینداو تەنانەت هەوڵی ئەوەش بدات بیکاتە هاوبەشـــێکی پرۆسەی ئاشتی. هەروەها بەتەمای زیادبوونی دەرفەتی بیزنێسیش بوون.

جێمس پڵاک، کەوا کاربەدەســـتێکی باڵای وەزارەتی دەرەوە بووە لە ساڵانی ١٩٨٢ ـ ٩٨٥ دا، (لـــە چاوپێکەوتنێکـــی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کە چۆن عێراقیـــەکان خۆیان لـــە بەڕێوەبەرێتیی ریگان نزیککردووەتـــەوە، پاش ئەوەی سەددام حوســـێن لە وتاردانێکدا رایگەیاندووە کەوا عێراق پێدەچێت هەڵوێستی لە مەســـەلەی ئاشـــتیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت بگۆڕێتو هەر کە جەنگ لەگەڵ ئێراندا کۆتایی هات ریفۆرمێکی دیموکراتی دەستپێدەکرێت: «ئەو هەراوبەزمێکی نابـــووەوەو دەیزانـــی هەرایەکـــی وای بەرپاکردووە کە خۆی پێیخۆشـــە گوێی لێبێت».

جۆرج شـــوڵز کە لەساڵی ١٩٨٢دا جێی هێگی گرتەوە وەک وەزیری دەرەوە، لە ژیاننامەکەیدا ســـەرەتای مامەڵە کردنی خۆی لەگەڵ جەنگی ئێران ـ عێراقدا بەمجۆرە دەگێڕێتەوە:

«ئـــەو کاتەی کە من دەســـتبەکار بـــووم، ئێرانیەکان هێزەکانـــی عێراقیان پاشـــەوپاش گێڕابـــووەوە ناو خاکی خۆیانو جەنگەکە پەرەیســـەندو بوو بە

کێشـــەو ململانێیەکی هێجگار سەختو بەرفراوان، کە تێیدا رژێمی ئیسلامیی ئوسووڵیی شیعەی غەیرە عەرەبی ئایەتوڵڵا خومەینی بەتوندی کەوتە کوتانی عێراقو بەو پێیە بوو بە مایەی هەڕەشـــە لە سامانو نەریتی ئاینیو تەنانەت پێگەی دەوڵەتە عەرەبیەکانی کەنداو. ئەمە وایکرد ئێمە حەز بە چاوەڕوانیو چاودێریی ئەم جووتە وڵاتە دکتاتۆرو هەڕەشـــەکارە بکەین تا ســـەر ئێسقان یەکتر بکوتنو یەکتر شەکەت بکەن. بەڵام هەڵوێستێکی لەو چەشنەی ویلایەتە یەکگرتووەکان نامرۆڤانەو نا ئاقڵانە بوو، کەواتە دەبوو سیاســـەتی ئەمەریکا هەوڵدان بێت بۆ وەســـتانی جەنگ. من وام هەســـت دەکرد تاقە تاکتیکمان دەبێ کارکردن بێت بۆ وشـــککردنی ســـەرچاوەکانی چەک کەوا لە هەردوک ئێرانو عێراق بکات دەست هەڵبگرن لە کوشتارو وێرانکاریی لەو جەنگەدا، کە وادەهاتە بەرچاو بێکۆتایی بێت»(١٠).

بەشـــێوەیەکی رەســـمی مامەڵەکردنو توخن نەکەوتنی ئەمەریکا لە جەنگی ئێران ـ عێراق لە ســـەرەتای ســـاڵی ١٩٨٣دا بەنەگۆڕی مایەوە، لەو رۆژەوە کە هێزەکانی عێراق چوونە ناو خاکی ئێرانەوە، بەپێی ئامۆژگارییەکی رۆژنامەوانیی وەزارەتی دەرەوە لە مانگی شوباتدا:

- ویلایەتە یەکگرتووەکان پشـــتگیریی سەربەخۆییو یەکێتیی خاکی هەردوک ئێرانو عێراق دەکاتو بە هەمان شێوەش دەوڵەتانی تری ناوچەکە.
- لە ســـەر بنەمای ئەو سیاسەتەی لە سەرانسەری دنیادا هەمانە، بەرەنگاری هێز داگیرکردنی هەموو خاکێک دەبینەوە.
- ئێمە وایدەبینین کە بەردەوامیی جەنگ، وەک هەمیشە دووپاتی دەکەینەوە، مەترسییە لە سەر ئاشـــتیو ئاسایشی تەواوی وڵاتانی ناوچەی کەنداو، بەو پێیە ئێمە بە پێداگرییەوە پشتی ئاگربەسێکی بەپەلەو دانوستانی چارەسەر دەگرین.
- ئێمە پێشـــوازیی لەکۆششـــی بنیاتنەرانەی نێودەوڵەتی دەکەین بۆ کۆتایی هێنان بەجەنگ لەســـەر بنەمای رێزگرتنی هەر دەوڵەتێک لەیەکێتیی خاکو ئاوی دراوســـێکەیو پارێزگاریی ئازادیی وڵاتەکە لەهەر دەســـتێوەردانێکی دەرەکی.
- ئێمە سیاســـەتی چەسپاوی خۆمان پاراســـتووە بە رازینەبوون بە فرۆشتن یان گواستنەوەی کەلوپەلی سەربازی لە ئەمەریکاو ئەو شوێنەی دەسەڵاتی بەسەردا دەشکێتو نەهێڵین بدرێتە هەردوو لای شەڕکەر(١١).

سیاسەتی شولْز ئەو راستیەی شاردەوە کەوا سوپای ئێران، کە لە سەردەمی حوکمی شادا لەلایەن ئەمەریکاوە بنیاتنرا، هەر بەردەوامبوو لە سەر پشتبەستن بە چەک و تفاقی یەدەکی ئەمەریکا، بە پێچەوانەوە عێراق چەکی ئەمەریکای نەبوو و بەوجۆرە پشتی بە ئەمەریکا نەدەبەستو سەرەڕای ئەوەش ئامادەبوو چەک لە سەرچاوەکانی تر پەیدا بکات.

ئەگەر ئەمە بێلایەنییەکی درۆینە بوو، وا ئێستا بەڵگەی لایەنگرییەکی راستەقینە دەرکەوتووە، وەک شولْز ئەنجامگیرییەکی بۆ دەکات: «لە کاتێکدا کە ویلایەتە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی بنچینەیی سیاسەتی چەک نەدانی بە هەردوولا گرتبووەبەر، پشتگیریی ئێمە بۆ عێراق زیادی کرد لە بەرانبەر سەرکەوتنە سەربازیەکانی ئێراندا، واتە رێکو رەوان بە سانایی ویلایەتە یەکگرتووەکان چووە ناو شێوازێکی سنوورداری سیاسەتی هاوسەنگیی هێزەوەو هەروا بەئاسانی لێنەگەڕا لە دوورەوە تەماشای شۆڕشی خومەینی بکات، پێشڕەوی بکاتو عێراق رابماڵێتو لەم بارودۆخەدا داتاشین بە لای عێراقدا، گەرەنتیی دا بە عێراق کە رێگەی ئەوە لە ئێران بگرێت دەسەڵاتی بە سەر وڵاتانی کەنداوی فارسدا بشکێت» (١٢).

ئەم هەڵوێستە «ئۆپەراسیۆنی وەستاندن» لێپەیدا بوو، کە دەسپێشخەرییەکی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو بۆ قەناعەت کردن بە هاوپەیمانو دەوڵەتە دۆستەکانی تری کەوا چەک رەوانەی ئێران نەکەن. جەیمس پلاک، کە ئیدیعای ئەوە دەکا گوایە ئەو ئەم ناوەی لە ئۆپەراسیۆنەکە ناوە، دەگێڕێتەوە: «ئێمە بڕیارماندا کە ویلایەتە یەکگرتووەکان هاوتەریبە لە بەرژەوەندیدا ـ نەک هاوشێوە ـ کاتێ کە ڕێ لە ئێران دەگرێت عێراق بۆڕبدات. عێراق وا لە قەڵەمدەدرا کە هێڵی یەکەمە لە سەنگەری بەرگریدا دژ بە شۆڕشی ئیسلامی. بەم رەنگە ئێمە نەمانهێشت عێراقیەکان چەک لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بکڕن، هەرچەندە ئەوان هەوڵی ئەوەیان دەدا، بەڵام ئێمە بە وڵاتانی ئەنجومەنی هاریکاریی کەنداومان وت کە پشتگیریی لە یارمەتیی ئەوان دەکەین بۆ عێراق. هەروەها قەدەغەکردنی چەکیشمان بە سەر ئێراندا سەپاندبوو». دواتر فرانسیس ریکیاردۆنی هاوکاری پلاکی وەزارەتی دەرەوە (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە: «هەڵوێستی ئێمە ئەوەبوو کە چەکو تفاقی جەنگ بە هیچ لایەکیان نەفرۆشین، بە تایبەتی ئێران، چونکە بانگەشەی ئاگربەسی رەتکردەوە. ئێمە گلەییمان لە فەرەنسا دەکرد لەبەرئەوەی مووشەکی ئێکزۆسێتی بە عێراق دەفرۆشتو

عێراقیش دژ بە تانکەرە نەوتەکانی کەنداو بەکاریدەهێناو ئێمەش زۆر شێتگیری ئەو مەسەلەیە نەبووین».

بێجگـــە لە زانیاریی هەواڵگریی، ئەمەریـــکا کەوتە پێدانی یارمەتیی ئابووریی ســـەرەکی بۆ عێراق. ئەمە بە شـــێوەیەکی سەرەکی دووسەدو دە ملیۆن دۆلاری دەگرتـــەوە وەک قەرز بۆ کڕینی گەنم، برنج، دانەوێڵـــەی خۆراک لە ئەمەریکا، مامەڵەکـــردن لەگـــەڵ قەرزی بەنکیی هەنـــاردەو هاوردە لەگـــەڵ کۆمەککردنی کڕینی بەروبوومی کشـــتوکاڵی لە دەستەی دابینکردنی قەرزی سەر بە وەزارەتی کشـــتوکاڵ. بەم پێیە عێراق بوو بە دووەم گەورەتریـــن وڵاتی هاوردەی برنجی ئەمەریکی.

ئێســـتا وا کۆبوونەوە لە سەر ئاســـتە باڵاکاندا بووە بە پێویستیو سەعدون حەممادی لە ناوەڕاستی شوباتی ١٩٨٣دا سەردانی جۆرج شوڵزی کرد لە واشنتۆنو پاش ماوەیەکی کورت، عیســـمەت کەتانیی بەرپرســـی پەیوەندیە دیبلۆماســـیە هەمەلایەنەکانی عێراق، نزار حەمدونی ســـەرۆکی تازە دەسنیشـــانکراوی بەشی چاودێریی بەرژەوەندیەکانی عێراقی لە واشـــنتۆن، ناساند بە کۆڕی دەستەیەکی کاربەدەستانو دەسەڵات بەدەستانی ئەمەریکی. کەتانی دواتر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کەوا دەسنیشانکردنی حەمدون بە باڵوێزی دیفاکتۆی عێراق بە شـــێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو، سەرکەوتنی بەدەستهێناو ساڵی ١٩٨٤ «بەتـــەواوی جێی خۆی لـــە پایتەختدا کردەوەو کاتێ من بۆ دووەم ســـەردان چووم (لە نۆڤەمبەردا بۆ دەســـتپێکردنەوەی پەیوەندیـــەکان) دەمتوانی هەموو کەس ببینم»، بە خودی ریگان خۆیشیەوە.

ساڵی ١٩٨٣، هەندێ ڕووداوی بچووک بەردەوام بوو بۆ دواخستنی ئەو شتانەی حەتمی بوون. لە حوزێراندا بەڵگەی کۆنتراکتێکی عێراق دەرکەوت بۆ میلیتاریزە کردنی هەلیکۆپتەرەکانی جۆری Hugh کە «بۆ مەبەستی مەدەنی» لە ویلایەتە یەکگرتووەکان کڕدرابوون، بە پێی راســـپاردەی قەدەغەکردنی فرۆشتنی چەکو تفاقی ئەمەریکا. عێراق نکووڵی لە بەرپرسیارێتیی کردو[١٣] پاشان بە مەسەلەیەکی تایبەت بەخۆی لەقەڵەمیداو زانیاریی هەواڵگریی وەرگرتبوو و بە ڕاپۆرت هاوکاری دەکـــرا لە لایەن میدیای ئەمەریکیەوە، کـــەوا ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ڕێگەی ئیسرائیلەوە چەک بە ئێران دەفرۆشێتو بڕوای نەدەکرد کەوا واشنتۆن کارێکی باشی کردووە کە قەدەغەکردنی ئازوگوێزی لەو چەشنەی لە ئەستۆی خۆی گرتووە[١٤].

عێـــراق هەر ئەم گوناهبارکردنەی دووبارە دەکردەوەو ویلایەتە یەکگرتووەکانیش

نکوولـــی لێدەکردو ناوی ژمارەیەک وڵاتی دەهێنا کە هاوکاریی ئێران دەکەن، تا لە ساڵی ١٩٨٦دا راستیی مەسەلەکە دەرکەوت کەوا ئەمەریکا خۆی، لە رێگەی ئیســـرائیلەوە، چەک بە ئێرانیەکان دەدا. لە کۆتایـــی ئۆکتۆبەردا، ئەنجومەنی ئاسایشی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان، مەترسیی خۆی لە هەڵکشانی ململانێو ناکۆکی دەربڕی کەوا لەو دەمەدا راستەوخۆ خەڵکی مەدەنیشی کردبووە ئامانج. ئەنجومەن «هەموو جۆرە پێشێلکردنێکی یاسای نێودەوڵەتیی» گوناهبارکرد لە بڕیاری (٥٤٠)داو هانی «دەســـبەجێ وەستانی هەموو ئۆپەراسیۆنێکی سەربازیی دا لە دژی ئامانجە مەدەنییەکان، بە شارو ناوچە نیشتەجێکانەوە». بەڵام تا ئەم کاتە یەک وشە لەبارەی بەکارهێنانی عێراقەوە بۆ گازی ژەهراوی باس نەکرابوو، کە سێ مانگ لەوەوپێش دەستی پێکردبوو.

دۆناڵد رامسفیلد سەردانی بەغدا دەکات

لـــە مانگی ئۆکتۆبەری ١٩٨٣دا، ئێران لە بەرامبەر بەکارهێنانی گازی عێراقدا لە پێنجوێن پرۆپاگەندەی خۆی لێخستە کار. بەڵگە بەدەستەوەیە کەوا لەکاتێکدا کاربەدەستانی ویلایەتە یەکگرتووەکان دەیانزانی کە عێراق کەوتووەتە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگدا، کەچی ئەوان سەرقاڵی ئەگەری گەرمبوونی شەڕەکە بوون لە کەنداودا. ئێران تێکەڵەیەکی لە شەکەتکردنی سەربازی (هێرشکردن بە ئاڕاستەی بەسرە)و جەڕاندنی ئابووری (رێگرتن لە ناردنی نەوت)ی بەکاردەهێنا، بۆ ئـــەوەی عێراق بەچۆکدا بێنێت. لە وەڵامدا عێراق کەوتە هەڕەشـــەی لێدانی دەزگا نەوتیەکانی ئێرانو تانکەرە نەوتبەرەکانی بە مووشـــەکی ئێکزۆســـێت کە تازە بەدەســـتیهێنابوون، بەو نیازەی دابینکردنی نـــەوت لە جیهاندا پەکبخاتو ویلایەتە یەکگرتووەکان ناچار بکات لە لای خۆیەوە لە جەنگەوە بگلێت.

پەرەسەندنەکان، پێداچوونەوەی سیاسەتی ورووژاند لە سەر ئاستێکی بەرز. یاداشـــتێکی بەڕێوەبەرێتیی ریگان، وردەکاریی گۆڕانکارییەکی بەرەوپێشچووی «لایەنگرییەکی باشـــی»، بڵاوکردەوە. لەو دەمەوە کە هێزەکانی ئێران لە ساڵی ١٩٨٢دا پەڕینەوە بۆ ناو عێراق، بەڵگەنامەکە ســـەرنجی «ئەو هەنگاوانەی داوە کە ئێمە ناومانە بە ئاڕاستەی شەڕەکەو تادێت بە لای عێراقدا دەیشکێنێتەوە». بۆ بەرگرتن لەوەی ئەمەریکا رابکێشـــێتە جەنگەوە، دەبێت واشنتۆن لە ئێستادا زیاتر بە لای عێراقدا دایشکێنێت. بەڵام نووسەری یاداشتەکە درکی بەوە کردووە

کە گۆڕانێکی لەو چەشنە ڕەنگە ئەمەریکا رابکێشێتە جەنگەوە، بۆ نموونە ئەگەر ناچار بکرێت پارێزگاریی ســـەربازیی دابین بکات بۆ هاتوچۆی پاپۆڕە تەنکەر لە کەنداودا (ئەم ترسە لە ساڵی ١٩٨٧دا بوو بەڕاستی)[١٥].

مەســـەلەی چەکی کیمیایی بە پلەی دووەم دەهات لەئاست ئەو بایەخدانەی سەرەوەدا. لەوەش خراپتر بە کۆســـپی سەر ڕێی گەرمکردنی پەیوەندیەکان لە قەڵـــەم دەدرا. دۆکیومێنتەکان ئەوە دەگەیەنن کەوا کاتێ ڕاپۆرتەکانی مەیدانی جەنگ زیادی دەکرد، ئیدارە بەدوای ئیحیتواکردنی هەر شەڕێکدا دەگەڕا. لەپاش درک پێکردنی دواتر، شولْز سەرنجی ئەوە دەدا کە «پێدەچێت شتێکی زۆر خراپ لە عێراقدا بەڕێوەبچێت. لە ئاخروئۆخری ساڵی ١٩٨٣دا ڕاپۆرتگەلێک وادەگەیەنن کە عێراق نائومێد بووە لە بەرگرتن لە هاتنە ناوەوەی هێزەکانی ئێران، بۆیە چەکی کیمیایی بەکارهێناوە لە هێڵەکانی بەرەدا»[١٦]. ئەم پەرەســـەندنە «قێزەونە» بە ئاشـــکرا زەنگ لێدان بوو لە هەندێ ناوەندداو بە شێوەیەکی بەرچاو لای ئەو کاربەدەستانەی بەدوای بەربەســـتی بڵاوبوونەوەی چەکی کۆکوژدا دەگەڕان. لە ســـەرەتای نۆڤەمبەردا، ئەدمیراڵی دەریایی، جۆناســـان هۆ، بەڕێوەبەری بیرۆی کاروباری سیاســـی - ســـەربازی لە وەزارەتی دەرەوەدا، یاداشـــتێکی بۆ شولْز ناردووە کە شیاوی ئەوەیە بە تەواوی بیگوێزینەوەو بەمجۆرە دەستپێدەکات:

«ئێمە بەمدواییە زانیاریی زیاترمان پێگەیشتووە کەوا بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی کیمیایی دەسەلمێنێت... هەروەها دەزانین کەوا عێراق توانای بەرهەمهێنانی چەکی کیمیایی دەســـتەبەرکردووە، بە شێوەیەکی ســـەرەکی لەلایـــەن کۆمپانیاکانی ڕۆژئـــاواوەو ئەگەری ئـــەوەش هەیە یارمەتی ماددیی ویلایەتە یەکگرتووەکانـــی وەرگرتبێت، کە بۆ وڵاتانی دەرەوە تەرخانە. بە پێی سیاســـەتی ئێمە لە هەوڵداندا بۆ وەستاندنی بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی لە هەر شـــوێنێک بێـــت، ئێمە ڕەچاوی کاریگەرترین هۆکار دەکەین بۆ وەستاندنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێـــراق، لەوانـــە وەک هەنگاوی یەکەم ڕاســـتەوخۆ مامەڵەکردن لەگەڵ عێراقدا. ئەوە ڕەنگە وەک ئەو شێوازە جێگیرەی لێبێت کە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیاو ئەفغانســـتاندا پەیڕەومان کرد لە مەسەلەی زانیاریی بەکارهێنانی چەکی کیمیاییداو بۆ نموونە ئەو کۆششـــەی لەگەڵ لاوس، ڤێتنامو سۆڤییێتدا کرا.

وەک ئاگاتـــان لێیە، حاڵی حـــازر عێراق زەرەرمەنـــدە لە جەنگی

شـــەکەتکردندا لەگـــەڵ ئێران. لە پـــاش کۆبوونـــەوەی گرووپی گەورە کاربەدەســـتانی نێودەوڵەتی لە ســـەر جەنگ، کارنامەیەکی گفتوگۆیان ناردبوو بۆ کۆشکی سپی بۆ کۆبوونەوەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، ئەو دەزگایەی ژمارەیەک پێـــوەری گەلاڵە کردووە بۆ ئەوەی یارمەتیی عێراقی پێبدەین. لە سەر پێشنیاری ئێمە، مەسەلەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە دەخرێتە ئەجێندای ئەو کۆبوونەوەیەوە.

ئەگەر ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی بڕیاری لە سەر ئەو پێوەرانە دا، کە دەبێ پەیڕەوی بکرێن لە یارمەتیدانی عێراقدا، ئەوە باشترین هەلی ئێمە بۆ کارکردنە ســـەر وەستاندنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی ڕەنگە لە ســـیاقی ئاگادارکردنەوەی عێراقدا بێت بۆ ئەو پێوەرانە. بەهەرحاڵ، پێویســـتە بە زووترین کات لە عێراق نزیـــک بینەوە لە پێناوی ڕاگرتنی متمانەی سیاســـەتی ئەمەریکا لە ســـەر چەکی کیمیایی، شانبەشـــانی کەمکردنـــەوە یان وەســـتاندنی ئەوەی ئێســـتا دەردەکەوێت کە ڕۆژانە بەکارهاتنی چەکی کیمیاییە لە لایەن عێراقەوە»[١٧].

لـــە ٢١ی نۆڤەمبـــەردا، هـــۆ و ریچارد مێرفیـــی هاوکاری، کـــە یاریدەدەری وەزیری دەرەوە بوو بۆ کاروباری ڕۆژهەڵاتی نزیکو ئاســـیای باشوور، ڤێرژنێکی دەستکاریکراوی یاداشـــتەکەی هۆیان نارد بۆ جێگری وەزیری دەرەوە، لۆرەنس ئیگلبێرگەر، کە تێیدا ئاماژەیان کردبوو بە داواکاریی ئێران بۆ لێکۆڵینەوەیەکی نەتـــەوە یەکگرتووەکانو ڕەزامەندییەک بـــۆ ناردنی نوێنەرێک بۆ لای حکومەتی عێـــراق، نەک تەنها بـــۆ قەدەغەکردنی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە لە پاشـــەڕۆژدا، بەڵکو بۆ «دوورخســـتنەوەی عێراق لە هەڵوێستێکی وا کـــە پێی ناخۆش بێتو ئێمە ناچاربین بە ئاشـــکرا وەریبگرین لە ســـەر ئەم مەسەلەیە»[١٨].

کارەکە کەوتە لای فرانســـیس ریکیاردۆنی کاربەدەســـتی بەرپرسی عێراق لە وەزارەتی دەرەوە، بۆ گەلاڵەکردنی ئەم هەڵوێســـتە نوێیەو دەنووســـێت کەوا: «مەبەســـتمان نەهێشـــتنی چیتر بەکارهێنانێتی». تکاکاریی ئێران لە نەتەوە یەکگرتووەکان «پێویستیی تاوتوێ کردنی ئەم مەسەلەیە لە بەغدا دێنێتە ئاراوە بە شـــێوەیەکی ئاشـــکراو بەربڵاو». بەهەرحاڵ، دەبێ ویلایەتە یەکگرتووەکان بـــە وریاییەوە کاربکاتو «نەبێتە گەمەی دەســـتی ئێرانو فوو نەکات بە ئاگری پڕۆپاگەندەدا لەدژی عێراق». دەبێ بە تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوەی عێراقیش

بوتــرێ کەوا «بەردەوامیی بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی کیمیایی دەبێتە یاریی دەســتی ئەوانەی دەخوازن گرژی لە ناوچەکەدا توندترو زیاتر بێت، شانبەشانی کۆســپ دروســتکردن لە بەردەم توانای حکومەتی ئەمەریکیــدا بۆ یاریکردنی رۆڵێکــی یارمەتیدەر». ریکیاردۆن گەیشــتە ئەو ئەنجامەی کــەوا «پابەندیی تەواوی عێراق بە پرۆتۆکۆڵی ســاڵی ١٩٢٥ی جنێڤەوە گرنگە بۆ دوورکەوتنەوە لە پەرەسەندنی مەترسیداری جەنگو بەردەوامی پێدانی هیوای هێنانی ئێران بۆ سەر مێزی دانوســتانو لە هەمان کاتیشدا خۆ دوورگرتن لە رەخساندنی چەکی پرۆپاگەندەیەکی کاریگەر بۆ ئێران لەدژی عێراق»(١٩).

ریکیاردۆن لەسەرنجێکی باکگراوندا، بۆ یاداشتەکەی ئەنجامگیریی ئەوە دەکات کە:

«تا ئێســتا ئێمە کۆششــی خۆمان لەدژی پرۆگرامی چەکی کیمیایی عێراق سنووردار کردووە بۆ چاودێریکردن لە نزیکەوە لەبەر بێلایەنیی توندوتۆڵمان لە جەنگی کەنداوداو هەستەوەریی سەرچاوەکانو ئەگەری لاوازی ئەرشیفکردنی ئەنجامە خواســتراوەکان. بەهەرحاڵ، ئێستا بە یارمەتیی پێویستی کۆمپانیا بیانیــەکان، عێراق توانــای بەکارهێنــانو بڵاوکردنەوەی چەکــی کیمیایی پەیداکردووەو ئەگەری ئەوەش هەیە یەدەکێکی گەورەی ئەو چەکەی هەڵگرتبێت بــۆ بەکارهێنانی زیاتر. عێراق لە نائومێدیدا بۆ کۆتایی هاتنی جەنگ، رەنگە جارێکــی تریش چەکی کیمیایی کوشــندە یان لاوازکــەر بەکاربێنێتەوە، بە تایبەتی ئەگەر ئێران هەڕەشەی هێرشی بەرفراوانو بەزاندنی هێڵەکانی بەرەی عێراق بکات. بەهەرحاڵ، بەپێی راپۆرتگەلێک لە ســەرچاوە کراوەکانەوە، کە ئێســتا لەبەردەســتدان، رەنگە هەندێ هەنگاو لەئارادا بن، ئێمەو خەڵکانی تــر بینێیــن بۆ رێگرتن لــە بەکارهێنانی زیاتری عێراق بــۆ چەکی کیمیایی قەدەغەکراو»(٢٠).

ریکیــاردۆن لە پەیوەندییەکی ئیمێڵی ســاڵی ٢٠٠٢دا پێ لە ســەر ئەوە دادەگرێ کە «مشــتومڕمان سەبارەت بەوەی چی بە بەغدا بوترێت لەبارەی چەکی کیمیاییو کەی ئەوە بوترێت، بە تەواوی بەندە بە مەسەلەی پاراستنی سەرچاوەوە». رەنگە فاکتەری تریش لە گەمەکەدا بووبێت.

لــە ٢١ی نۆڤەمبــەردا دیپلۆماتەکانی ئەمەریکا لە بەغدا، یاداشــتێکیاندا بە وەزارەتی دەرەوەو راوبۆچوونی خۆیان لە ســەر شەڕی کیمیایی تێدا دەربڕیبوو. بەهەرحاڵ، بەڵگە بەدەســتەوە نیە لە سەر پەرەســەندنی بایەخدانی ویلایەتە

یەکگرتووەکان لە سەر «بەکارهێنانی تاڕادەیەک رۆژانەی چەکی کیمیایی» لە لایەن عێراقەوە هانی مامەڵەیەکی کارای ئەمەریکا بدات، بەدەر لەو یاداشتە، بۆئەوەی هۆشـــداری بداتە بەغدا کەوا بەردەوام پەنابردنە بـــەر گاز، وەک گەرمکردنێکی مەترســـیداری جەنگ تەماشا دەکرێت. بە پێچەوانەوە، مەسەلەکە لە راسپاردەی بڕیاری ئاسایشـــی نەتەوەیی ژمـــارە (١١٤)ی ٢٦ی نۆڤەمبەردا دەرنەکەوت، کە بایەخـــی دابووە کاریگەری بڕانی نەوتی کەنداوو بێ چەندوچون رایگەیاندبوو کە سیاســـەتی ئەمەریکا بریتییە لە «لەئەســـتۆگرتنی هەر ئیجرائێک کە پێویست بێت» بۆ زەمانەتکردنی رۆیشتنی نەوت[٢١]. لە بەر رۆشنایی ئەوەدا، یاداشتەکە وەک راڕەوێک تەماشا دەکرێت بۆ کەمترین بەرگری لە شەڕێکی بیروکراتی نێوان ئەوانەی بایەخ بە زیادکردنو پەرەپێدانی (چەکی کیمیایی) دەدەنو ئەوانی تردا، کە گرووپی باڵادەســـتنو سەرکەوتنی ئێران لە کەنداودا بە گەورەترین مەترسیی دەزانن. دواتر هەڵســـەنگاندنێکی وەزارەتی دەرەوە گەیشـــتە ئەو ئەنجامەی کە یاداشتەکە کاری خۆی کردووەو عێراق کۆڵیدا لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، تا هێرشی ئێران لە شوباتی ١٩٨٤دا[٢٢]. بەڵام ئەمە فەرامۆشکردنی ئەو راستییەیە: کەوا پێویست نەبوو عێراق لەوماوەیەدا گاز بەکاربێنێت، تەنانەت لە ژێر هێرشی سەرومڕی ئێرانیشدا.

لە بەر هەمان هۆکاری جیۆســـتراتیجی، چەکو کەرەستەی کیمیایی نەخرایە ئەجێنـــدای گرنگتریـــن کۆبوونـــەوەی نێوان هـــەردوو ســـەرکردەی ئەمەریکاو عێراق، دۆناڵد رامســـفیڵدو سەددام حوسێن، لە دیســـەمبەری ١٩٨٣دا. ریگان رامســـفیڵدی بە نوێنەری تایبەتی دامەزراند لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـتدا ـ شیاوی وتنە رامســـفیڵد وەزیری بەرگری بوو لە ســـەردەمی ئیـــدارەی جیراڵد فۆرددا ـ هەروەها کاربەدەســـتانی ئیـــدارە بڕیاریاندا بەرنامەی ســـەردانێکی بەغدای بۆ دابنێن. ئامانجی ســـەرەکی ئاگادارکردنەوەی ســـەرکردایەتیی عێـــراق بوو، لە ئەنجامی پێداچوونەوەی سیاســـەتیاندا. خاڵەکانی باس لە ســـەر کێشـــەکانی ناوچەکە چڕبووبۆوە، وەک (ئیســـرائیلو فەلەستینیەکان، سوریاو لوبنان، رۆڵی میسر لە ئاشتیی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستداو پەیوەندیی ستراتیجیی ئەمەریکا لەگەڵ ئیســـرائیلدا)، شانبەشانی پاڵپشتی کردنی عێراق لە تیرۆریزمو ئارەزووی ناردنی نـــەوت بە رێگەی بەندەری عەقەبەی ئوردنیی ســـەر دەریای ســـوورو هەروەها مەســـەلەی جەنگیش. ئەوان هیچ باســـێکیان لە بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی نەکرد[٢٣].

رامسفیلد، کە پەیامێکی لە لایەن رۆنالد ریگانەوە هەڵگرتبوو لەگەڵ دیارییەکدا ـ کە جووتـــێ ئاوزەنگیی زێڕین بوو(٢٤) (هێمایە بـــۆ هەنگاونانی خێرای کۆتایی پێهێنانی جەنگ ـ و) ـ لە ٢٠ی حوزەیراندا لەگەڵ ســـەددام حوســـێن کۆبووەوە. بەپێی ئەو ســـەرنجانەی لە ســـەر گفتوگۆیان تۆمارکرابوو، هەردوک رامسفیلدو حوســـێن دەســـبەجێ رێکەوتوون لە ســـەر پێویســـتیی گێڕانەوەی پەیوەندیی دیبلۆماســـیو رامسفیلد لای خۆیەوە سەددامی سەرپشک کردووە لە دیاریکردنی کاتی دەســـتپێکردنەوەدا. ســـەددام ویلایەتە یەکگرتووەکانـــی بە کەمتەرخەم تاوانبـــار کردبوو لە قۆناخەکانی ســـەرەتای جەنگدا، بەوەی کە لێدەگەڕا «ئەم دوو لایەنە سەرکێشـــە یەکتر بهاڕن». رامســـفیلد لە وەڵامدا وتبووی کەوا ئەم ناکۆکیو ململانێیە، دەبێ «بە رێگایەکی ئاشـــتیانە چارەسەر بکرێت، کە تێیدا ئێـــران پەلی بەرژەوەندی درێژ نەکاتو ســـەروەریی عێراقی تێدا پارێزراوبێت». سەددام حوسێن سکاڵای لەوە دەکرد کەوا چەکی ئەمەریکی گەیشتووەتە ئێرانو رامسفیلد بەڵێنی دا بیوەستێنێت. سەرنجو تێبینیەکان وادەگەیەنن کەوا چەکی کیمیایی هیچ باسێکی لێوە نەکراوە(٢٥).

بەهەرحاڵ، رامسفیلد لەو سەروبەندەدا کە سەددام حوسێنی بینی، دوو جاریش لەگـــەڵ تاریق عەزیز کۆبووەوە، یەکەمیـــان بە تەنهاو دووەمجار بە ئامادەبوونی یاریدەدەران. لە تێبینیی دانیشـــتنی یەکەمیدا، رامسفیلد باس لەوە دەکات کە مەســـەلەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایـــەن عێراقەوە وروژاندووە، بەڵام وەک لەم تێبینیانەدا دەردەکەوێت، تەنها وەک مەســـەلەیەکی درەنگوەخت بیری کەوتووەتەوە. رامسفیلد دەڵێ کەوا ئاماژەی بەوە کردووە کە:

«... ئارەزوومانە مەسەلەی جەنگ چارەسەر بکرێتو بە شێوەیەکی ئاشتیانە کۆتایی پێبێتو چیتر بارگرژیی زیاتر لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرەو هەڵکشان نەچێت. من خواستو ئامادەیی خۆمانم دەربڕی کە کاری زیاتر بکەین (لێرەدا برگەکە دەســـتکاری کراوە). من ئەوەشـــم روونکردەوە کە هەوڵو کۆششـــی ئێمە بۆ یارمەتیدان بەچەند شـــتێک قۆرتی دێتەرێو قورسە بۆ ئێمە باس لە بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی بکەین، هەروەهـــا ئەگەری زیادبوونی گرژی لە کەنداودا (وەک ئاماژەیەک بۆ هێرشـــەکانی عێراق بۆ سەر پاپۆڕی مەدەنی)و مەسەلەی مافی مرۆڤیش»(٢٦).

ئەمە هەموو شـــتێک بووەو گفتوگۆکـــە پەلەی لێکراوە. ئەم ســـەرنجانە وا دەگەیەنن، کەوا کاتێ رامســـفیلد دەرفەتێکی بووە بۆ باســـکردنی مەســـەلەی

چەکی کیمیایی لەگەڵ سەرکردایەتیی عێراقدا، نەیتوانیوە پڕاوپڕ بیگەیەنێت. لەوەش خراپتر رەنگە زۆر باش ئاماژەی بۆ عێراقیەکان کردبێت کە ویلایەتە یەکگرتووەکان چاودەنوقێنێت لە ئاست بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە.

رامسفیڵد، کە دواتر جەختی لە سەر ئەوە دەکردەوە کە ئەو سیاسەت داڕێژی ئەمەریکی نەبووە، بەڵام بەدڵنیاییەوە کاریگەرترین پەیامبەری ئیدارەی ریگان بووە لە سەردانەکەیدا بۆ بەغدا. لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ۲۰۰۲ی تەلەفزیۆنی CNN داو لەودەمەدا کە واشنتۆن خۆی ئامادە دەکرد بۆ رووخاندنی سەددام حوسێن، رامسفیلد ئیدیعای ئەوەی دەکرد کە سەرکردەی عێراقی «ئاگادار کردووەتەوە» لە مەسەلەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی[٢٧]، بەڵام ئەو تۆمارەی لەبەردەستدایە پێچەوانەکەی دەگەیەنێت.

ولیەم ئیگڵتن بە خۆشحاڵییەوە دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە «سەردانەکەی باڵوێز رامسفیڵد پەیوەندیەکانی عێراقو ویلایەتە یەکگرتووەکانی بۆ ئاستێکی نوێ بەرز کردەوە». بەڵام سەرنجی ئەوە دەدات کەوا «هیچ پابەندییەکیان لە عێراقیەکان وەرنەگرتووە، کە کۆڵ لە بزاوتو جموجووڵی سەربازی بدەن، بە ئاڕاستەی گەرمکردنی شەڕەکە لە کەنداودا. سەرەڕای ئەوەش ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکان دروستکرا، رەنگە کاریگەرییەکی کۆسپ ئامێز بەرپا بکات لە سەر سەرکردایەتیی عێراق... بەهەرحاڵ عێراقیەکان پەلاماردانی کەشتی، لە دەرەوەی سنووری خۆیانو لە نزیک بەندەری خومەینی، بە پەرەسەندن لەقەڵەم نادەن»[٢٨]. بە هەمان شێوەو بە ئاشکراش ویلایەتە یەکگرتووەکان، پەنابردنە بەر چەکی کیمیایی عێراقیان بە هەڵکشانی جەنگ دادەنا. راپۆرتێکی لە سەر بارودۆخەکە، کە لە کانوونی دووەمی ١٩٨٤دا ریچارد مێرفی بۆ رامسفیڵدی ئامادەکردبوو، چەندین رێوشوێنی لیست کردبوو سەبارەت بەوەی چۆن ئەمەریکا دەستیکرد بە لایەنگریی‌و داتاشین بە لای عێراقدا، چەشنی: توندکردنی ئابڵۆقەی چەک لە سەر ئێران، سەپاندنی کۆنترۆڵی هەناردەی «دژە تیرۆریزم» بەسەر ئەو کەلوپەلو کاڵایانەی بۆ ئێران دەچوون، شلکردنی کۆنترۆڵی هەنارده بۆ عێراق (بە کەرەستەو تفاقی مەرجدارو سەربازییەوە)، هاندانو پشتگیریکردنی پرۆژەی لوولە نەوتی عەقەبە، گۆڕینی تانکی نوێ بە تانکە کۆنە میسرییەکانی عێراقو زیادکردنی یارمەتیدانو ئاسانکاریی بەنکیی هەناردە ـ هاوردە بۆ عێراق. لەمانەدا هەموو هیچ باسو خواسێکی مەسەلەی چەکی کیمیایی نەهاتووەتە

ئاراوە [٢٩].

پەرەسەندنی خێرای پشتگیریی ویلایەتە یەکگرتووەکان وای لە سەرکردەکانی عێراق کرد، هەست بەوە بکەن کەوا تاڕادەیەک لە مەیدانەکانی شەڕدا دەستکراوەن و قەدەغەیەکی ئەوتۆیان لە سەر نیە. (بڵاوێزی ئەمەریکیی تازە دامەزراو، دێڤید نیوتن دەنووسێ کەوا لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٤ەوە کەشتیی سەربازیی دژە ئەمەریکا لە نمایشەکاندا نەدەبینران).

لەبەرئەوەی رامسفیلد تەنها بە راگوزەر باسی چەکی کیمیایی کردبوو و لەبەرئەوەی تکای ئەوەی لێکردن لە سەر ئاستی پەلاماردنی کەشتییە نەوتبەرەکان جەنگ گەرم نەکەن، دەبوو عێراقیەکان لەوە بگەن کە تاقیکردنەوەکانی گاز لە مەیدانەکانی جەنگدا سەرکەوتنی بەدەستهێناوە نەک تەنها لەڕووی سەربازییەوە، بەڵکو لە رووی سیاسیشەوە. بێجگە لەوەش بەدوای سەردانەکەی رامسفیلددا بۆ بەغدا، ویلایەتە یەکگرتووەکان دوو بلیۆن دۆلار قەرزی تەرخانکرد بۆ عێراق تاوەکو بەروبوومی کشتوکاڵیی ئەمەریکی پێبکڕێت. عێراق بە متمانەیەکی نوێوە بەرەنگاری ئێرانیەکان بووەوە، کاتێ کە لە شوباتی ١٩٨٤دا هێرشی خەیبەریان دەستپێکرد. عێراقیەکان تەنانەت سڵیان لەوە نەکردەوە کە هەڕەشەی «دەرمانی مێرووکوژ» بکەن لە ئێران، وەک ئاگادارکردنەوەیەک کە ئیگڵتن لە بروسکەیەکدا بە «مووچڕکەبەخش» [٣٠] ئیشارەتی پێدا.

تەواوکردنی کارەکە:
سیاسەتی ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٨٤دا

بە هەڵاوبگرێکی میدیاوە، لە سەرەتای مارتی ١٩٨٤دا، وەزارەتی دەرەوە یەکەم بەیاننامەی ئاشکرای لە ٥ی مارتدا دەرکرد، بەو حیسابەی کە عێراق چەکی کیمیایی کوشندەی بەکارهێناوە، ئەمەریکا «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی قەدەغەکراو لە هەر شوێنێک بێت» گوناهبار دەکات و داوا لە هەردوو وڵات دەکات رێز لە پابەندیی خۆیان بگرن بە رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکانەوە «بە تایبەتی ئەوانەی کە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی قەدەغە دەکەن» [٣١].

عێراقیەکان کاردانەوەیەکی تووڕەیان راگەیاند لەوەی کە بە درۆو دەلەسەیان لەقەڵەمداو بانگەشەی ئەوەیان کرد کە ئەمەریکا «ساختەکارەو دوا وڵاتە کە

مافی قسەکردنی هەبێت لە سەر ڕەفتارکردن لە جەنگدا»و مەسەلەی هیرۆشیماو ناگازاکییـــان دا بەچاویدا. هەروەها عێراق ئیشــــارەتی بەوە دەدا کەوا ئەمەریکا هەوڵی چاککردنەوەی پەیوەندیەکانی دەدا لەگەڵ ئێراندا(٣٢). عیسمەت کەتانی، کە کاربەدەستێکی پایەبەرزی وەزارەتی دەرەوە بوو و دواتر کرا بە نوێنەری عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەمەی خستە چوارچێوەیەکی زیاتر دیبلۆماسییانەوە. ڕاپۆرتی دیپلۆماتە ئەمەریکیەکان لە بەغداو بروســـکەکەیان، باس لەوە دەکەن «کە ســـەرنج دراوە، بەکارهێنانی کیمیایی لە ناو خاکی عێراقدا بەڕێوەچووە»و تاڕادەیـــەک وەک بەرگری لەخۆکردن قبووڵ کـــراوەو «کەتانی بەراوردی دەکات لەگـــەڵ بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمیدا کە بۆ کورتکردنەوەی ماوەی جەنگ لەگەڵ ژاپۆندا ئەنجامدرا»(٣٣).

لە کاردانەوەی ئەمـــەدا، بەڕێوەبەرێتی ریگان، ڕێچکەی کۆنترۆڵی ئازاردەری گرتەبەر، کە بریتیبوو لە سیاسەتێکی دووچڵ، کە دواتر کاربەدەستێکی ئەمەریکی وەک «دانانی ڤۆلیۆم کۆنترۆڵ» وەســـفی دەکرد، کە چلێکیان هەوڵدان بوو بۆ هێورکردنەوەی عێراقیەکان، بە ناردنەوەی رامســـفیلد بۆ بەغدا لە ٢٦ی مارتدا. بەپێی کورتەیەکی ســـەرنجەکان، رامســـفیلد ڕاسپێردرابوو ئەوە بە تاریق عەزیز بگەیەنێ کە بەم دواییە، لە واشـــنتۆن، شـــولز بە کەتانیی وتبوو کەوا دەق بەم جۆرەیە:

> «ئیدانەکردنـــی چەکی کیمیایی لە لایەن ئێمەوە، لەوەوە ســـەرچاوە دەگرێ کە بە توندی بەرهەڵســـتیی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی کوشندەو لاوازکەر دەکەیـــن، لە هەر کوێیـــەک ڕووبـــدات و بەرژەوەندیی ئێمـــە لەوەدایە کە: (١) ڕێگـــری کردن لە هەر ســـەرکەوتنێکی ئێرانـــی. (٢) بەردەوامبوون لە چاککردنی پەیوەندیی دووقۆڵی لەگەڵ عێراق، بە پێی خواســـتی عێراق، بێ کەمو زیاد. ئەم پەیامە پشتگیرییە بۆ تۆ لە گفتوگۆدا»(٣٤).

پەیامەکەی رامسفیلد ئاڕاستەی فشاری لە سەر عێراقیەکان گۆڕی بە ئاماژەدان بە بنەمایەکی گشـــتی «لە هەر کوێیەک ڕووبـــدات» لەجیاتی بە وردی پێکانی مەبەســـتەکە ـ بەکارهێنانی «تاڕادەیەک ڕۆژانە»ی عێـــراق لەدژی ئێرانیەکان. هەروەهـــا ئەمە وای بۆ عێراقیەکان دەگەیاند کـــە بەڕێوەبەرێتیی ریگان، خۆی ئامادە کردووە بۆ چاودێریکردنی هەر دەســـتدرێژییەکی سنوور بەزێن لەپێناوی ئیحتیواکردنی ئێراندا. دواتر رامســـفیلد حاشای لەوە دەکرد کە بە هیچ ڕەنگێک یارمەتیی بەرنامەی چەکی کۆکوژی عێراقی دابێتو جەختی لە سەر ئەوە دەکرد

کە ســـاڵانی هەشتاکانی وەک «هاوڵاتییەکی ئاســـایی» گوزەراندووەو تەنها بۆ ماوەی چەند مانگێک یارمەتیی بەڕێوەبەرێتیی ریگانی داوە [٣٥].

ســـەرەڕای ئەوەش ئیدارە، رەخنەی ئاشـــکرای لە عێراق سنووردار کرد، بە تەگەرە خســـتنە رێی گفتوگۆی چالاک لە ســـەر مەســـەلەی چەکی کیمیایی لە سەکۆ نێودەوڵەتیەکانەوە. بۆ نموونە، لە ناوەڕاستی مارتدا، بەرهەڵستیی کاری دژە عێراقی کرد لە کۆمســـیۆنی مافی مرۆڤی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان لە جنێڤ، بە بیانووی ئەوەی کۆمســـیۆنەکە «سەکۆیەکی نەشیاوە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ چەکی کیمیاییدا» [٣٦]. ئەمە بە تەواوی لە جێی خۆیدا بوو و پێشێلکردنی عێراقی بردەوە بۆ مەســـەلەیەکی نێودەوڵەتی، کە پرۆتۆکۆڵی ســـاڵی ١٩٢٥ی جنێـــڤ بوو، کە بە پێی قەدەغەکردنی ئاشـــکرای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی رێکەوتننامەیەکی مافی مرۆڤە، نەک پەیماننامەیەکی چەکداماڵین.

بۆ زیاتـــر رازیکردنی عێراق ـ دوابەدوای بڕیارێکی ئەنجومەنی ئاســـایش کە لە خوارەوە باســـی لێوەکراوە ـ بەڕێوەبەرێتی لە راسپاردەکانی بڕیارێکی نوێی ئاسایشـــی نەتەوەییدا (ژمارە ١٣٩ لە ٥ی نیســـاندا)، بە وریایی تاوانبارکردنی «روونو ئاشکرای» عێراقی هاوسەنگ کردبوو لەگەڵ بەڵێنی ئەوەی کە نەهێڵێت عێراق بکەوێتو راســـپاردەیەک لەمەڕ «فشـــار خستنە سەری یەکسان، لە سەر پێویستیی بەپەلەی قەناعەتکردن بە ئێران، کە واز لە تەکتیکە توندو نامرۆڤانە بەردەوامەکانـــی بێنێـــت، کە بوون بە مۆرکی هێرشـــەکانی ئێســـتای» [٣٧]. بە واتایەکی تر، ئەمە سەرزەنشـــت کردنی ئێران بوو لەمەڕ هێرشـــەکانی شەپۆلە مرۆڤیو بەکارهێنانی مێرمنداڵان بۆ راماڵینی مینو ئەمانە قســـەی رەق بوون بە مەبەستی خاوکردنەوەی ئەو رەشەباو زریانەی روویکردبووە عێراق.

دووەم چڵی سیاســـەتی ئەمەریـــکا، قەدەغەکردنی هەناردەی کەرەســـتەی ســـەرەکیی کیمیایی بوو بۆ هەردوک ئێرانو عێراق. ئەمە وای دەردەخســـت کە بەهێزترین پەیام بێت بۆ عێراقیەکان. لە سەرەتای مارتداو پێش قەدەغەکردنەکە، دەســـەڵاتدارانی گومرگی ویلایەتە یەکگرتووەکان رێگەیـــان بە بارێکی گەورەی فلۆریدی پۆتاسیۆم گرت لە کارگۆی هێڵی ئاسمانیی KLM (هێڵێکی هۆڵەندییە ـ و) لە فڕۆکەخانەی کەنەدیدا Kennedy. فلۆریدی پۆتاسیۆم مادەیەکی کیمیاییەو دەچێتە پیشەسازیی دەرمانی لەناوبردنی نەخۆشیی کشتوکاڵەوە، بەڵام لەهەمان کاتیشدا تۆخمێکی سەرەکییە بۆ بەرهەمهێنانی دەمارەگازی تابوونو سارین.

ئەمە بە شـــێوەیەکی تایبەتی وای لە بەڕێوەبەرێتی کرد تێبگات کە پێویستی

بە ئابلۆوقەیەکی بەربڵاوتـــرە. بەم پێیە، لە کۆتایی مارتدا، وەزارەتی بازرگانی راســـپاردەی قەدەغەکردنی هەناردەی پێنج مـــادەی کیمیایی دەرکرد بۆ ئێرانو عێراق (دواتـــر کـــردی بە هەشـــت). وەزارەتی دەرەوە نووســـراوی بۆ کۆمپانیا ئەمەریکیەکان کردو تێیدا هانیدان هیچ توخمێکی کیمیایی مەترسیدار نەفرۆشنە عێراقو کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی وڵاتانی دۆستدا بەست، بۆ ئەوەی داوایان لێبکات ئەوانیش کۆنترۆڵ بخەنە سەر هەناردەکانیان. دەسبەجێ بەریتانیا سەری بۆ لەقاندو بەدوایدا چەندین وڵاتی ئەوروپا، ژاپۆن، ئوسترالیاو نیوزیلاندو کۆمەڵی ئەوروپیش.

لەو ماوەیەدا، ئیدانەکردنی عێراق لە لایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە، بڕیارێکی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانو کۆتوبەندی نوێ لە سەر هەناردە، گەلێ پرسیاری هێنایە پێشەوە کە رۆژنامەنووسان یەکبینە دەیانوروژاند: ئیدارە چی زانیوە لەبارەی بەکارهێنانی گازی ژەهراوی لە لایەن عێراقەوە؟ عێراقیەکان ئەم مادە کیمیاییانەیان لەکوێ دەستکەوتووە؟ ئایا لە کۆمپانیا ئەمەریکیەکانەوە بووە؟ ئەی واشنتۆن چیکردووە بۆ رێگرتن لە ناردنی زیاتری باری لەم چەشنە؟ ئایا ئیجرائاتی رێگەگرتنی لەگەڵ هاوپەیمانەکانی باســـکردووە؟ ئاخۆ بیری لەوە کردووەتەوە لێدانێکی سەربازی ئاڕاستەی دەزگاو دامەزراوەکانی چەکی کیمیایی بکات؟ ئاخۆ داوای لە ئیســـرائیل کردووە لەجیاتیدا، هێرشێکی لەوجۆرە ئەنجام بدات؟ لە دانیشـــتنی ئەو پرســـیارو وەڵامانەی بەدوای جاڕدانی قەدەغەکردنی هەناردەدا هات، رۆژنامەنووسێک پرسیاری لە وتەبێژی رەسمیی وەزارەتی دەرەوە کرد، کە بۆچی ویلایەتە یەکگرتووەکان سزای عێراقو ئێرانی پێکەوە داوەو ئایا شتێک لە گۆڕێدا هەیە کەوا ئێرانیش چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت؟

وەڵامی جۆن هاگس: «من دڵنیا نیم مەسەلەیەک لەگۆڕێدا هەبێت کە ئەوان بەکاریان هێنابێت، بەڵام مەبەست ئەوەیە دڵنیا بین لەوەی کە هیچ لایەکیان بەکاری ناهێنن».

– پرســـیار: «باشـــە لەڕاســـتیدا ئێوە لایەک سزا نادەن لە ســـەر شتێک کە نەیکردووە».

– وەڵام: «جەنگێـــک بەردەوامەو ئێمە دەمانەوێـــت کۆتایی پێبێتو ئێمە لەو جەنگەدا بێلایەنینو بەرهەڵستیی بەکارهێنانی چەکی کیمیاییمان کردووە... کەواتـــە ئێمـــە وای بیرلێدەکەینەوە لـــەم حاڵەتە تایبەتـــەدا ئەقڵو ئاوەز وایدەخوازێت کە هەناردە لە سەر هەردوولا قەدەغە بکەین».

- ڕۆژنامەنووسێکی تر پرسیاری ئەوەی کرد ئاخۆ بەکارهێنانی عێراق بۆ دەمارەگاز کار دەکاتە سەر پەرەسەندنی پەیوەندی لەگەڵ عێراقداو لەوانەش خواستی ئەو بۆ کردنەوەی پەیوەندییە دیبلۆماسییەکان.
- وەڵام: «نەخێر، من ئاگادار نەکراوم لە هیچ گۆڕانێک لە هەڵوێستی ئێمەدا. ئێمە حەز دەکەین لە نزیکەوە دیالۆگ لەگەڵ عێراقدا بکەین»(٣٨).

لەگەڵ ئەوەشدا، سەرەتا عێراقیەکان کاردانەوەی تووڕەیان نواند. پلاک دەگێڕێتەوە کە «حەمدون بە شێوەیەکی سەرسوڕهێنەرانە هەڵسوکەوتی کردو دەیویست قەناعەتمان پێبکات کەوا ئەو مادە کیمیاییانەی هێناویانە، بە مەبەستی بەرهەمهێنانی چەکی کیمیایی نەبووە. ئێمەش پێمانوت کە تاقە ئەگەری بەکارهێنانیان لە دروستکردنی چەکی کیمیاییدا بووە». هەروەها پلاک دەڵێ گوناهبارکردنی ئاشکرا، عێراقیەکانی ئازاردا، بەڵام قەدەغەدانان لە سەر هەناردە «تووشی شۆکێکی راستەقینەی کردن». بە پێی بۆچوونی ئەو، لەبەرئەوە بووە کە پیشەسازیی کیمیایی عێراق بە تەواوی پشتی بە کەرەستەی هاوردە بەستبوو.

لەکۆتاییدا، ئاڵۆزیی چەکی کیمیایی لە مارتی ١٩٨٤دا، لە رێگەی دیبلۆماسیەتێکی زیرەک و خێراوە، تەنها بوو بە نزگەرەیەک لە پرۆسەی گێڕانەوەی پەیوەندیی دیبلۆماسیدا. جیم پلاک دەگاتە ئەو ئەنجامەی کەوا «ئێمە قەناعەتمان بەوە هێنابوو کە عێراق هاوبەشێکی بازرگانیی پەرەگرتووەو بەربەستێکە لە رێی فراوانخوازیی ئێرانیەکاندا. بۆیە پەیوەندیی رەسمیی وامان لێدەکات زیاتر کاریگەر بین لە پێداگریماندا لە بەغداو بە بۆچوونی من هەرواش بوو. بێجگە لەوەش لەبیرمان نەچێت کە لە شانۆی جەنگی ساردد عێراق دایە پاڵ ئێمە (تەنانەت کاتێ کە پەیوەندیشیان لەگەڵ یەکێتیی سۆڤیێت نەبچڕیبوو)و ئەمە جیاوازییەکی دروستکرد».

سەبارەت بە مەسەلەی چەکی کیمیاییش دەڵێت:

«ئێمە رێککەوتبووین لە سەر رێکنەکەوتن و نەماندەتوانی کۆنترۆڵی هەموو هاوردەیەک بکەین بۆ عێراقو هەڵوێستێکی وتارئامێزمان وەرگرتبوو لەدژی بەکارهێنانی ئەو چەکە لە مەیدانی جەنگدا. من دڵنیا نیم کە چیترمان پێدەکرا. رەنگە بمانتوانیبایە بەیانێکی زیاتر

دەربکەین، بەڵام ئەمە کاری نەدەکردە سەر سیاسەتیانو ئەمەیان بە گرنگ دەزانی. ئەگەر ئێمە بمانویستایە بیکەینە مەرجێک بۆ گێڕانەوەی پەیوەندیەکان، ئەوە هەرگیز ئەو پەیوەندیانە نەدەگەڕانەوە».

تاریق عەزیز پشتگیریی لە راستیی ئەم سەرنجانە دەکات و لە چاوپێکەوتنێکی مانگی ئابی ١٩٨٤دا هەڕەشەی ئەوەی کرد، ئەگەر ئەمەریکا بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بکاتە چەقی سیاسەتی خۆی «دەتوانم دڵنیاتان بکەمەوە کە قەناعەتێکی کوتوپڕ لە عێراقدا پەیدابێت کە ئەمە ئامادەکارییە بۆ هێرشێکی ئیسرائیلی (دژ بە دەزگاو دامەزراوە پیشەسازیەکان). ئەگەر وابێت، ئەوە کەشوهەوای بنیاتنەری نێوان ئێمەو ئەمەریکا ژەهراوی دەکات»[٣٩]. سەیموور هێرش دەنووسێت کەوا پلانێکی لەم چەشنە داڕێژراوەو عێراق هۆکاری خۆی هەیە بۆ سەرنجدانو تێکشکاندنی کوورەی ئەتۆمی ئۆسیراک، پێش سێ ساڵ، لە لایەن ئیسرائیلەوە، بەڵگەیە بۆ ئەوە[٤٠].

(بەپێی چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠) عیسمەت کەتانی کۆکە لە سەر ئەوەی کە نزیکبوونەوەی ئەمەریکا ـ عێراق، کە «پرۆسەیەکە پێویست بوو رووبداتو لەکۆتاییدا ئەوە بە ئاسانی فۆرمەلەیەک بوو بۆ دۆخێکی دیفاکتۆ کە پەرەیسەندبوو». بەهەرحاڵ، لەوە سەرسوڕهێنتر، کەتانی ئەوەشی وت کە هەرچەند بیری لێدەکاتەوە «چەکی کیمیایی هیچ باسێکی نەهاتووە» لەو گفتوگۆیانەدا کە وابەستەی پەیوەندییە دیبلۆماسییەکان بوونو ئەگەر باسیشی کرابێت، گومانی لەوە هەیە بووبێتە هۆی هیچ دواخستنێک.

کاربەدەستانی ویلایەتە یەکگرتووەکان، دیدێکی جیاوازیان هەبوو. دێڤید نیوتن، کە نوێنەری حکومەتو دواتر باڵوێز بوو لە حوزێرانی ١٩٨٤ تا تەموزی ١٩٨٨، نائومێدیو ناڕەزاییەکی تەواوی لە هاوکارە عێراقیەکانی دەربڕی کە بووبووە مایەی بێزاریی دنیا: «ئێمە لە ساڵێکدا چەندین جار مەسەلەی بەکارهێنانی چەکی کیمیاییمان لەگەڵ باسکردووە، بەڵام ئاپو ئاشکرا هەوڵدانێکی بێسوود بوو. بەڵێ ئێمە بەرژەوەندیمان لە قەدەغەکردنی بەکارهێنانو بڵاوبوونەوەی ئەم چەشنە چەکەدایە، بەڵام ئەوسا گاز رژاندن بە سەر ئێرانیەکاندا ئەو پەیامەی نەگەیاند کە ئەمڕۆ دەیگەیەنێت. تێگەیشتنی گشتی (لە واشنتۆندا) ئەوەبوو کە عێراقیەکان بە هیچ جۆرێک ناوەستن. ئێمە دەبێ بیخەینە بەر باس، بەڵام چاوەڕێی ئەوە نین بیوەستێنین». فرانسیس ریکیاردۆن، کاربەدەستی نێردراوی وەزارەتی دەرەوە بۆ عێراق (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) رای

وایە کەوا «ئێمە کەمێک لووتی خۆمان گرت، بەڵام دواجار کەوتینە رەخنەگرتن لە عێراقیەکان. ئێمە هەموو کات هەوڵمانداوەو بۆ ماوەیەک بوو بە مەسەلەیەکی گەورە لە پەیوەندییەکانماندا، بەڵام بە هۆی کاری دیبلۆماسیی باشمانەوە بوو کە توانیمان لە نۆڤەمبەری ١٩٨٤دا پەیوەندیەکانمان بگەیەنینە ئاستێکی بەرز».

بەم رەنگە مەســـەلەکە دەنگیدایەوەو دواتر جۆرج شـــوڵز دەنووسێت کە لە ئەیلولی ١٩٨٤دا «کاتێ کاربەدەســـتە عێراقیەکان لـــە نەتەوە یەکگرتووەکان، هەواڵیان بۆ ناردم کەوا دەخوازن پەیوەندیی دیبلۆماسیی تەواو دەستپێبکەنەوە لەوەڵامدا وتم ئێمەش رامان لە سەر بووە کە ئەم بۆچوونە بە هەند هەڵبگرین». ئەوجا مەسەلەکەی لەگەڵ شیمۆن پێرێزی سەرۆک وەزیرانی ئیسرائیلو ئیسحاق شـــامیری وەزیری دەرەوە لە ئۆکتۆبەردا باســـکرد و هەردوکیان کۆک بوون لە ســـەر ئەوەی کەوا کارەکە «بە لای ئیسرائیلەوە پەرەســـەندنێکی ئیجابییە». ئیسرائیلیەکان تەواو کەوتنە مەسەلەکەوەو چیتر کۆسپو تەگەرە دروست نەکراو لە ٢٦ی نۆڤەمبەردا، کە دەیکردە ســـێ هەفتە دوای سەرکەوتنە بەناوبانگەکەی ریگان لە هەڵبژاردندا، تاریق عەزیزو عیسمەت کەتانیو نزار حەمدون بانگهێشتی ئاهەنگێکی رەســـمیی کۆشـــکی ســـپی کرانو رێککەوتنەکەیان مۆر کرد. شوڵز دواتر دەنووسێت (*پاش* ئەوەی عێراق کوەیتی داگیرکردو هێڵی سووری ویلایەتە یەکگرتووەکانـــی بەزاند) «لە دیدی منەوە چ شـــتێکی گرنـــگ لەئارادا نەبوو، هەروەها لە دیدی رۆناڵد ریگانیشەوە، من بە سانایی وام بیرکردەوە کە واباشتر بوو بێ پەیوەندیی دیبلۆماسی بین لەگەڵ عێراقدا»[٤١].

شوڵز ئیدیعای ئەوە دەکات کە بە تاریق عەزیزی وتووە گوایە واشنتۆن «بەردەوام بەرهەڵستیی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی کردووەو بە وردی چاودێریی عێراقمان کردووە»[٤٢]. تۆماری گشتیو ئاشکرا لەم رووەوە، کەمتر روونەو ئەوە پیشـــاندەدات کە شوڵز بە عەزیزی دەگەیەنێت کەوا «دەکرێ عێراق بەتەمای ئەوە بێت ویلایەتە یەکگرتووەکان بەرهەڵستیی خۆی بهێڵێتەوە بۆ هەردوک بەکارهێنانو بەرهەمهێنانی چەکی کیمیایی. ئەم هەڵوێستە بە تەنهاو بە شێوەیەکی تایبەت بۆ عێراق نەبوو، بەڵکو گرنگیدان بوو بەم چەشنە چەکە لە هەموو شوێنێک»[٤٣]. دواتر سەددام حوسێن کە لە لایەن جۆرج دەبلیو بوشەوە «بەو پیاوە ناسرا کە میللەتەکەی خۆی گازباران کرد»، کەیفی بەوە دەهات پەیوەندییە تۆکمەو تازەکەی لەگەڵ ئەمەریکادا بە «کەشوهەوای لەباری نێوانمان» ناوزەد بکات[٤٤].

نەتەوە یەکگرتووەکان لێکۆڵینەوە دەکات

بەکارهێنانی دەمارەگاز مۆرکێکی تایبەتی دا بە هەڵکشانو گەرمبوونی جەنگو ئەمە شانبەشانی بەکارهێنانی رۆتینیی گازی خەردەل سکاڵایەکی گەورەی ئێرانیەکانی لێکەوتەوە. هەروەها ئەمانە لەگەڵ راپۆرتەکانی میدیاو پێلێنانی گەورە بەرپرسانی ئەمەریکا، کەوا عێراق گازی ژەهراوی بەکارهێناوە، پاڵی بە لیژنەی نێودەوڵەتیی خاچی سوورەوە نا دەست لەسەر ئەم مەسەلەیە دابگرێت. ئەم رێکخراوە بێجگە لەوەی یارمەتیی مرۆڤایەتی پێشکەش دەکات، چاودێریی سکاڵای دەوڵەتانیش دەکات لەمەڕ یاساکانی جەنگ. شیاوی باسە ئەم رێکخراوە، بە دەگمەن شت ئاشکرا دەکاتو دیبلۆماسیەتی هێمنی پێ چاکترە، بەڵام سکاڵاکانی ئێران هەلو دەرفەتێکی گرنگی رەخساند. پەیوەندیی خاچی سووری نێودەوڵەتی لەگەڵ رژێمی ئێران ساردیی تێکەوتبوو بە هۆی مەسەلەی دیلەکانی عێراقەوە، کەوا ئێران رێگەی بە نوێنەرانی خاچی سوور نەدەدا سەردانیان بکەن. لێرەدا بە ئاشکرا بایەخدانو ناڕەزایی دەربڕینی خاچی سوور لەسەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە، دەبوو هەڵوێستو پێگەی لەگەڵ ئێراندا باش بکات. لە٧ی مارتدا، رێکخراوەکە، بەیانێکی وردو پوخت داڕێژراوی دەرکرد، کە نێردراوەکانی پێنجسەد جەنگاوەری برینداریان لەنەخۆشخانەکانی تاراندا بینیوە کەوا «وێنەیەکی کلینیکیی ئەو باسو خواسەن کە پشتگیریی بەکارهێنانی ئێستای ئەو کەرەستە جەنگیانە دەکەن لەیاسای نێودەوڵەتیدا قەدەغەکراون»[٤٥].

بەیانەکەی رێکخراوی خاچی سووری نێودەوڵەتی، متمانەیەکی نوێی بە سکاڵاکانی ئێران داو رەوایەتیشی دا بە سووربوونی تاران لەسەر ئەوەی کە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بە شکاندنی پرۆتۆکۆلی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤ دادەنرێت. بۆ رۆژی دواتر ئێران بە رەسمی داواکاریی خۆی بۆ لێکۆڵینەوەیەکی نەتەوە یەکگرتووەکان نوێکردەوە. ئەمجارەیان نەتەوە یەکگرتووەکان، بەپێچەوانەی جارانی ترەوە کە بەردەوام فەرامۆشی دەکرد، کاردانەوەیەکی ئیجابی هەبوو.

هێنانە سەرخەتی نەتەوە یەکگرتووەکان، بۆ ئێرانیەکانی سەلماند کەوا کۆششێکی راستەقینەیە، چونکە هەستیان دەکرد کە هەق لای ئەوانەو بە

دژایەتیـــی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ ئەم مەســـەلەیە، لێکدەدرێتەوە. ســـەعید ڕەجائی خۆراسانیی نوێنەری ئێران لەنەتەوە یەکگرتووەکان (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە کاتێ ویستوویەتی ئەم مەسەلەیە بەرزبکاتەوە، دەبوو جیهانێکی ناحەزو دوودڵ قەناعەت پێبکات ســـەبارەت بە ڕاســـتیو دروســـتیی ئیدیعاکانی ئێران لەســـەردەمو کاتێکدا کە هێزە گەورەکان بە کردەوە لەپشـــتی عێراق بوونو پشتیوانی کردنی ئێران لەحیزبوڵڵاو نیازو ئارەزووی شۆڕشی ئیسلامی بۆ پەلهاوێشـــتن، لەڕێگای داگیرکردنی عێراقەوە، بەرەو وڵاتانی لاوازو فشـــەڵی کەنداو تووڕەی کردبوون. خۆراســـانی پیاوێکی چیرەدرێژ بوو، لەشەســـتەکانی تەمەنداو لەســـاڵانی (١٩٨١ـ١٩٨٧) دا نوێنەری هەمیشەیی ئێران بوو لەنەتەوە یەکگرتووەکان، کە ســـاڵانێکی بەرچاوی جەنگ بوو. خۆراسانی لەداواکردنیدا بۆ لێکۆڵینەوەیەکی نەتەوە یەکگرتـــووەکان، ئەوە دووپات دەکاتەوە کە یەکەمجار دەبوو بە ســـەر کۆســـپێکی گەورەدا زاڵ بێت، ئەویش حکومەتەکەی خۆی بوو. ڕژێم هەمیشـــە بەگومان بوو لەنەتەوە یەکگرتـــووەکان، بە تایبەتی ئەنجومەنی ئاســـایش، کە هەر پێنج ئەندامە هەمیشەییەکەی یان ناحەز بوون بە ئێران یان، وەک لەحاڵەتـــی چیندا، بێلایەن یاخود کەمتەرخەم بوون. ئێران دیپلۆماتەکانی خۆی راســـپاردبوو بایکۆتی دانیشتنەکانی ئەنجومەنی ئاسایش بکەن، کە لەسەر جەنگ دەیانکردو بەوجۆرە مەیدانیان بۆ عێراقیەکان چۆڵکردبوو، کە بەپێچەوانەی ئێرانیەکانەوە لەڕادەبەدەر چالاک بوونو کاربەدەســـتێکی مەدەنیی کارا ڕابەریی دەکردن، کە عیســـمەت کەتانی بوو و یاریدەدەری ســـکرتێری گشـــتی نەتەوە یەکگرتـــووەکان بوو پێش ئەوەی وڵاتەکـــەی وەک نوێنەری خۆی دایمەزرێنێت. هەروەها لەســـاڵی ١٩٨١دا، کەتانی وەک ســـەرۆکی کۆمەڵەی گشـــتی، لەسەر دەستی خافییێر پێرێز دیکۆیلاردا سوێندی خوارد.

خۆراسانی دەڵێ کەوا هەوڵیداوە سەرپێچی لەو دوورەپەرێزیەی ئێران بکاتو ڕاستەوخۆ بچێتە لای پێرێز دیکۆیلار، چونکە وایبۆچووە کراوەبێت لەگفتوگۆیدا ســـەبارەت بە پێشـــێلکاریی ســـەلمێنراوی یاســـاکانی جەنگو بە تایبەتی بە ئامانجکردنی مەدەنیەکان بە هەموو جۆرە چەکێک، بەڵام دەبوو تاران تیشـــکی ســـەوزی بداتێ. ئەمەیان بە بروسکەیەکی وەزارەتی دەرەوە نەیگەیشتێ، بەڵکو بە وتاردانێک لەلایەن ڕابەری باڵاوە بووە:

«خومەینی وتارێکی داو تێیدا بە زمانێکی پاراو پرسی: «کوا دەسەڵاتدارانی نێودەوڵەتی بۆ ئەوەی بزانن گەلی ئێران چ کارەســـاتێکیان تووش بووە؟»».

تا ئەوساتە من تەخویل نەکرابووم، بەڵام دوای ئەم وتاردانە ڕێگەم پێدراو بە ئاسانی کەوتمە بەرجەستەکردنی ئەوەی کە ئیمام وتی. بەم پێیە ڕاستەوڕاست چووم بۆ لای ســـکرتێری گشـــتی بۆ دەربڕینی داواکارییەکەم. ئەویش زۆری پێخۆشبوو، چونکە بۆ ڕێگایەک دەگەڕا کەوا کۆمەڵی نێودەوڵەتی زیاتر بێتە ناویـــەوە. ئەمەش دەرفەتێکی باش بوو بۆیەو بەمە دەیتوانی ئەســـتۆپاکیو بێلایەنیـــی نەتەوە یەکگرتووەکان دابڕێژێـــتو هەماهەنگیو هاوکاریی لەگەڵ ئێمـــەدا پەرەپێبداتو کار بکاتە ســـەر ئەنجومەنی ئاســـایش بۆ دۆزینەوەی چارەســـەرێک بۆ جەنگ. پاشـــان لەماوەی چلو هەشت ســـەعاتدا وەفدێکی نارد».

داواکارییەکـــەی خۆراســـانی لەلایـــەن گیاندۆمینیکۆ پیکـــۆوە وەرگیرا، کە یاریدەدەری ســـکرتێری گشـــتی بوو بۆ کاروباری سیاســـی، کـــەوا کاتی خۆی چووبووە کۆششـــی دانوســـتانەوە بۆ بەردانی بارمتـــە ڕۆژئاواییەکان لەلوبنان، لەگەڵ ئەوەشـــدا کە مەترســـییەکی زۆر هەبوو لەسەر ژیانی. بە گوێرەی قسەی پیکۆ (لەچاوپێکەوتنێکـــی ســـاڵی ٢٠٠٠دا)، دەبوو نەتـــەوە یەکگرتووەکان خۆ لەهەموو تەنگو چەڵەمەیەک هەڵقورتێنێ بۆ وەڵامو کاردانەوەی گونجاو:

«ســـاڵی ١٩٨٣ کەوتینـــە وەرگرتنـــی نامـــەو داواکاریی زارەکـــی لەلایەن ئێرانیەکانەوە، بیرۆکەی لێکۆڵینەوە لەچەکی کیمیاییو تۆمەتی بەکارهێنانی زۆر تـــازە بـــوو، هەرچەندە بۆ ئەقڵی ڕۆژئاوا دەبـــوو لێکۆڵینەوەی لۆجیکی بکرێـــت، لەوکاتەدا کـــە ئیدیعایەکی وات پێدەگا. بـــەڵام لەکاتی ئیمزاکردنی پرۆتۆکۆڵی جنێڤەوە لەســـەر چەکی گاز لەســـاڵی ١٩٢٥دا لێکۆڵینەوەی لەو چەشـــنە نەکراوە. بەمجۆرە کاتێ کە ســـکرتێری گشتی ســـاڵی ١٩٨٣ ئەم مەسەلەیەی خستە بەردەمی ئەنجومەنی ئاسایش، بەرەوڕووی کەشوهەوایەکی ساردوســـڕ بووەوەو ئەنجومەنی ئاســـایش هیچ شـــتێکی داوا نەکرد بۆ ئەم حاڵەتە. مەســـەلەی چەکی کیمیایی لەتەڵخترین ســـاتەکانی جەنگی سارددا خرایە بەرباس، واتە دوای شـــەش مانگ حوکم وەرگرتنی یەکێتیی سۆڤییێت لەلایەن ئەندرۆپۆڤەوە. لەمکاتەدا هیچ کەســـێک لەواشنتۆنو مۆسکۆ، گوێی بە نەتـــەوە یەکگرتووەکان نەدەداو هەردوولا وەک یـــەک حەزیان بە چارەی نەدەکرد».

خۆشـــبەختانە، وەک پیکۆ دەڵێ، ئیقبـــاڵ ڕەزای هاوکاری، کە دواتر بوو بە ســـتافێکی سکرتاریەت (بەرپرسی ستافی کۆفی ئەنانی سکرتێری گشتی بوو تا

ســـاڵی ٢٠٠٤) بڕیاری پاڵپێوەنانی تەواوی مەســـەلەکەی دا. «ئێمە وتمان، جار بە جەهەنەم، چیمان دەســـتدەکەوێ‌و چی لەدەستدەدەین؟» لەکۆتاییدا پێرێز دیکۆیلار، بە شەکەتییەکی زۆرو مەترسیی سیاسییەوە، بڕیاریدا».

ئیقبال ڕەزا بوو بە دڵگەرمترین کەســـی نەتەوە یەکگرتووەکان لەمەســـەلەی لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەو ســـتەم‌و پێشێلکاریانەوە کە لەجەنگی ئێران ـ عێراقدا بەرپا دەکران. «ســـاڵی ١٩٨٣ دەسپێشـــخەریی ئێمە بوو کە سکرتێری گشتیی قەناعەت پێبکەین‌و لەم کارەشـــماندا دەبوو بە سەر کەمێک بەرگریدا زاڵ ببین، تەنانـــەت لەلایەن زۆرێـــک لەراوێژکارانیەوە»، ڕەزا (لەچاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) جەخت لەسەر ئەمە دەکاتەوە. ئەم ئەرکە لەو ساڵەدا یەکەمی نۆ ئەرک بوو، کە مەسەلەی ئامانجە مەدەنیەکان بەرچاو بگیرێت‌و چەکی کیمیایی بخرێتە لاوە، کـــە تا ئـــەو دەمەش زۆر تازە بوو. لەمیانەی ئەمـــەو ئەرکە یەک لەدوای یەکەکانەوە چوار لەوانەی ئەم ڕۆڵی تێدا بینی وەک کاربەدەستی سیاسی، بوون بە مایەی ڕێزو پێزانینێکی بێپایان بۆ ڕەزا. بەمە ئەو دەرگای لەســـەر ئۆفیسی ســـکرتێری گشـــتی والاکرد، کە دواتر بوو بە هاوســـەنگی ڕاگرتنێکی گرنگ بۆ هەڵوێستی چەسپاوی لایەنگیریی عێراق لەلایەن ئەنجومەنی ئاسایشەوە.

بۆ ڕەزا، شکســـتهێنانی چەندبارەی کۆششی ئاشـــتی لەلایەن ئۆڵف پاڵمێی نوێنـــەری نەتەوە یەکگرتووەکان‌و ئەوانیترەوە ئەوەی دەگەیاند کە دەبێ نەتەوە یەکگرتووەکان لەجیاتی «ئیجرائاتە بچووکەکان» بەتەمای دەرفەتێکی باشـــتر بێت بۆ سەرکەوتن‌و پشتیان پێ ببەستێت بۆ پێکهێنانی ئاشتییەکی سەرتاپاگیر. ئەم ئیجرائاتانە دەکرێ وا لەئێران‌و عێراق بکەن ملکەچ‌و پابەند بن بە یاساکانی جەنگـــەوە، بە تایبەتی لەبـــواری پەلاماردانی ئامانجـــە مەدەنیەکان (لەجەنگی شارەکاندا)و هێرشکردنە سەر کەشـــتیی بازرگانی‌و شێوازی مامەڵەکردنی دیلی جەنگو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی. ئەم کارە بە لای ئێرانەوە پەســـەند بوو، چونکە مامەڵەی لەگەڵ چەند مەسەلەیەکی فشار لەسەر دەکردو سوودی عێراق لەمەیدانی شـــەڕدا لەئەگەری بەرپاکردنی ڕۆتینیی تاوانەکانی جەنگەوە دەهات ـ لەهەمان کاتدا سەرنج لادەبات لەسەر ڕەتکردنەوەی بێ چەندوچوونی دانوستانی کۆتاییهێنـــان بە جەنگ. لەولاشـــەوە عێراقیەکان بەرهەڵســـتییەکی ســـەختی هەڵوێســـتی ڕەزایان دەکرد. لەکاتێکدا کە عێراق بەردەوام مەســـەلەی مامەڵەی ئێرانـــی دەورووژاند لەگەڵ دیلەکانی جەنگدا، کەچی دڕدۆنگ بوو لەوەی لەڕووی نێودەوڵەتییەوە بەربەســـت بخرێتە ڕێی بەکارهێنانی چەکو کەرەستەکانی خۆی

لەجەنگداو لەبری ئەوە داوای دەکرد ئێرانیەکان هێرشەکانی خۆیان رابگرنو قایل بن بە ئاگربەس. بە کورتی ئەمە دیبلۆماسیەتی شارە زەردەواڵە بوو، بەڵام رەزا هەر کۆڵی لێنەدا. رەزا باس لەوە دەکات کە «بە پێی پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی جنێــڤ لەبارەی جەنگی گازەوە میکانیزمێک نیە بــۆ لێکۆڵینەوە لەئیدیعاکانی بەکارهێنانیو لەبەرئەوە مشتومڕێکی تەواو هەیە لەبارەی گەڵاڵەکردنیەوە. ئێمە ئامۆژگاریی سکرتێری گشتیمان کرد بەدوای تەخویلکردنی ئەنجومەنی ئاسایشدا نەگەڕێ، بەڵکو بە ســانایی ئەنجومەن لەنیازو مەبەســتەکانی ئاگادار بکاتەوە. ئەویش بــۆ متمانە پێکردنی رازی بــوو»(٤٦). لەوەڵامــی داواکاریی ئێراندا بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەک نەتەوە یەکگرتووەکان داوای رێگەپێدانی ســەردانی عێراقی کرد کەچی سەرزەنشــت کــرا. بۆیە بە هۆی رەتکردنــەوەی عێراقەوە لێکۆڵینەوەکە ســنووردار بــووەوەو تەنها ئێرانو لێکدانــەوەی ئێرانیەکانی بۆ رووداوەکان گرتەوە.

پێدەچێــت ئیقبالٚ رەزا بە تــەواوی خۆی ئامادە نەکردبێــت بۆ ئەوەی کە لەســەردانەکەی ئێراندا بینی لەمارتــی ١٩٨٤دا. لەنەخۆشــخانەیەکی تاراندا، وەک دەڵێ، نێردراوەکە قوربانییەکی زۆر ســەختی برینداری کیمیایی بینی. بە سەرنجدانی وەفدە بیانییەکە، سەربازە بریندارەکە توانی دەستی بەرز بکاتەوە، بەڵام زۆر بە زەحمەتو ئیشــارەتێکی ســەرکەوتنی بۆ کردن. رەزا دەگێڕێتەوە، کەوا پیاوەکە دوو ســەعات دوای ســەردانەکەیان کۆچــی دوایی کردووە: «من هەرگیز ناتوانم وێنەی ئەم پیاوە لەیاد بکەم کە دەستی بۆ بەرزکردینەوە».

لــە٢٦ی مارتدا، ئەندامانی ئەنجومەنی ئاســایش کۆپییــەک لەراپۆرتەکەی سکرتێری گشــتییان پێگەیشت، کە لەســەر بناغەی بریندارانو بەرکەوتووانی نەخۆشخانەکانو پاشــماوەکانی کۆکراوەی مەیدانی شەڕ ئەوەی دەگەیاند کەوا هێزەکانــی ئێران بە هۆی گازی خەردەلو تابوونــەوە بریندارو بەرکەوتوون کە لەهــەوادا بڵاوبووەتەوە. راپۆرتەکە وا دەردەکەوێت بۆمبەکان بە جۆرێک دیزاین کراون «کەوا کاتێ دەتەقنەوە مادە شلەکەی ناویان بە سەر شوێنێکی بەرفراواندا بڵاوە دەکات بە شێوەی پرژە یان هەڵم».

بەهەرحاڵ، راپۆرتەکە هیچ شــتێک بەدەســتەوە نادات لەســەر ئەنجامدەر یان ئەنجامدەرانی ئەم هێرشــانەو تەنها بــاس لەوە دەات کە «چەکی کیمیایی بەکارهێنراوە»و پاشان جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە:

«سکرتێری گشــتی بایەخێکی زۆر بەرز دەداتە تێبینی وردی هەموو بنەماو

ڕێساکانی ئەو هەڵسوکەوتە نێودەوڵەتییەی لەلایەن کۆمەڵگەی جیهانییەوە قبووڵکراوە بە مەبەستی قەدەغەکردن یان هێورکردنەوەی ئازاری مرۆڤ، جا پەیوەندیی بە بەکارهێنانی چەکی تایبەتییەوە بێت، مامەڵەی دیلی جەنگ یان هەر بوارێکی تری ئۆپەراسیۆنی سەربازی بێت».

پاشان لەسەری دەڕواتو دەڵێت «سکرتێری گشتی زۆر بە قووڵی قەناعەتی وایە کە ئەم حیساباتە مرۆڤایەتیانە، کاتێ بەتەواوی لێیان دڵنیا دەبین، کە کۆتایی بە ناکۆکیی تراجیدی بهێنرێت»[٤٧]. بەواتایەکی تر نەتەوە یەکگرتووەکان دان بە قەدەغەکردنێکی ڕەهای بەکارهێنانی چەکی کیمیاییدا نانێت، هەرچەندە زمانی پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤ ڕوونو ئاشکرایە.

ڕاپۆرتەکە ڕەنگە زۆر لەبارەی ئەنجامدەرانەوە زانیاریی بەدەستهێنابێتو پێدەچێت سکرتێری گشتیی ڕەنگە کەمتر پەرۆش بووبێت بۆ هاوسەنگکردنی ڕاگەیەنراوەکەی وەک کۆششێک بۆ ئەوەی بە بێلایەن دەربکەوێت، ئەگەر شارەزایانی نەتەوە یەکگرتووەکان لەڕاپۆرتەکەیاندا ئەوەیان بنووسیبایە کەوا ئاگاداری دیپلۆماتەکانیان کردووەتەوە لەناو دامودەزگای نەتەوە یەکگرتووەکاندا لەنیویۆرک. بۆ نموونە، ئیقباڵ ڕەزا بە نوێنەری هەمیشەیی ئەمەریکا لەنەتەوە یەکگرتووەکان، جین کیرکپاتریکی ڕاگەیاند کەوا ئێرانیەکان «ئەو ماسکی گازانەو کەرەستە پەیوەندیدارەکان کە دەڵێن لەعێراقیەکان گیراون، لەئەوروپای ڕۆژهەڵات دروستکراونو پیتی عەرەبییان بەسەرەوەیە»[٤٨]و ئەمانەیان پیشانی تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان داوە. ئەم دۆزینەوەیە لەڕاپۆرتەکە لابرا بەو هۆیەوە کە سەلماندنێکی قەناعەتبەخش پێکناهێنێتو نەبوونی سەلماندنی ئاوهاو نەبوونی بەڵگەی تر ڕەنگە وابخوێنرێتەوەو لێکبدرێتەوە کە هەوڵێک بێت بۆ شێواندنی ناوبانگی عێراق.

بەڵام هیچ گومانێک لەزەینی کەسدا نیە سەبارەت بە دەسنیشانکردنی ئەنجامدەران. عیسمەت کەتانی، کە ئێستا لەکۆبوونەوەیەکدا لەگەڵ دیپلۆماتە ئەمەریکیەکاندا لەبەغدا پێ لەبەکارهێنانی چەکی کیمیایی دەنێ لەلایەن عێراقەوە و دواتر (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) بە تەواوی کۆک بوو لەسەر ئەوەی کە ڕاپۆرتەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان مەبەستپێکو تەواو بووە: «ئێمە ڕاپۆرتەکانمان بە هەند وەردەگرتو لەسەر بنەمای زانستی بوون. ئێمە تەواو نکووڵیمان لێدەکردن، بەڵام ڕەتکردنەوەکەمان لاواز بوو. ڕاستێکەی ئێمە پێمان لەبەکارهێنانی چەکی کیمیایی دەنا».

وا ئێستا راپۆرتەکە دراوەتە دەست ئەنجومەنی ئاسایشو بڵاوکراوەتەوەو دانوستان دەستپێکردووە بە کاردانەوەیەکی گونجاو. کیرکپاتریک بروسکەی دا بە واشنتۆن «بۆ گەیاندنی ئارەزووی حکومەتی عێراق بە (تەگەرە خستنە رێگەی) تاوتوێ کردنی مەسەلەکەو ئەو کارانەی کە سەرجەمی مەسەلەکان پێکەوە وەردەگیرێتو شانبەشانی هەڵسوکەوتی ئاژەڵیانەی (ئاوها) ئێرانیەکان»[٤٩].

لەواشنتۆن نزار حەمدون داوای لەجیم پلاک کرد بەیانێکی سەرۆکایەتی دەربکرێت، سەرەڕای بڕیارێکی ئەنجومەنی ئاسایش یان ئەگەر ئەوە سەری نەگرت بڕیارێکی کەمبایەخ کە داوا لەئێران بکات ئاگربەس قبووڵ بکاتو ئەوە کار دەکاتە سەر هەڵوێستی عێراق. بێجگە لەوەش حەمدون زۆر سوور بوو لەسەر ئەوەی کە بڕیارەکە نابێ عێراق بە ئەنجامدەر دابنێت، چونکە هیچ تیمێکی نەتەوە یەکگرتووەکانی بۆ نەهاتووە. بە گوێرەی دۆکیومێنتەکانی ئەمەریکا، پلاک رازی بووە بەڵام حەمدونی لەوە ئاگادار کردووە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان روخسەتی رێگەپێدان لەسەر هەناردەی هەندێک مادەی کیمیایی دادەنێتو داوا دەکات کە عێراق کڕینی ئەو جۆرە ماددانە بوەستێنێت.

پاشان دەگاتە ئەنجامو دەڵێت: «ئێمە نامانەوێ ئەم مەسەلەیە زاڵ بێت بە سەر پەیوەندیی دوولایەنەماندا و لەخواستی ئاسایی ئێمە کەم نەکاتەوە کە بە زووترین کات جەنگ کۆتایی پێبێت»[٥٠].

لە٣٠ی مارتدا، سەرۆکی ئەنجومەنی ئاسایش بەیانێکی لاوازی بە کۆی دەنگ دەرکرد کە بە توندی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی گوناهبار دەکات، بەڵام لەناوهێنانی عێراق خۆدەپارێزێت وەک تۆمەتبارێک کە پەیوەندیی راستەوخۆی هەبێت بە راوەستانی «کردوکۆشی مرۆڤدۆستانە» بۆ کۆتاییهێنان بە جەنگ. بە واتایەکی تر، رێک ئەوەبوو کە عێراق دەیویست[٥١].بڕیارەکە بۆ باڵوێز خۆراسانی بێهیوایی بوو، بەڵام وەک خۆی دەڵێ، بۆ ئێران «ئەمە ئەوپەڕەکەی بوو کە توانیمان لەوکاتەدا بەدەستی بێنین».

دەرفەتێکی لەدەستچوو

ئەو ساڵە، لەنیسانی ١٩٨٤ەوە تا هێرشەکەی ئێران لەمارتی ١٩٨٥دا، واشنتۆن هۆکارێکی ئەوتۆی نەبوو لێی ناڕازی بێت سەبارەت بە کۆسپو تەگەرە دروستکردن لەلایەن عێراقەوە. هێزەکانی عێراق تەنها ناوبەناو گازیان بەکاردەهێنا بێئەوەی کار بکاتە سەر رەوتی سەربازی. بەمجۆرە ئەو پرسیارەی دەبێ بکرێت: ئاخۆ لێکدانی دیبلۆماسیەتو قەدەغە خستنە سەر هەناردە کاری خۆی کرد؟

هەندێک رایان وایە کە بەڵێ کاری خۆی کردووە، چونکە عێراق بە شێوەیەکی کاریگەرانە ماوەی ساڵێک پەنای نەبردە بەر چەکی کیمیایی. پیکۆ باس لەوە دەکات کە لەئەنجامی کۆششی نەتەوە یەکگرتووەکاندا «بەکارهێنانی گازی ژەهراوی وەستا، لانیکەم ئەگەر بە شێوەیەکی کاتیش بووبێت»(٥٢). بە هەمان ئاراستەش ریکیاردۆن (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە: «ئێمە پێمانوتوون واز لەوە بێنن‌و پێموایە بۆ ماوەیەک جێبەجێیان کرد». ئەندرو تێریڵ، کە لێکۆڵەرەوەیەکی سەربازییە، ئەویش ئەنجامگیریی ئەوە دەکات کە عێراق بە هۆی بەرەورووبوونەوەی شەپۆلێک رەخنەی چاوەڕوان نەکراو لەئەوروپاو ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، بڕیاریدا بۆ ماوەیەک خۆی مەڵاس بدات(٥٣).

هەندێکی تر بەتەواوی راستییەوە دەڵێن، کە لەکاتێکدا ئەمە پێدەچێت راست بێت، عێراق لەلایەن ئێرانیەکانەوە بە شێوەیەک لەشێوەکان راهاتبوو کە هێرشێکی تری گەورە دەست پێنەکات تا سەرەتای ساڵی١٩٨٥. لەو خاڵەدا، عێراقیەکان جارێکی تر پەنایان بردەوە بەر گازی ژەهراوی، بە شێوەیەکی بەربڵاوتر لەجاران‌و بە ئاشکراش لەلایەن ئەمەریکاوە ساڵێک پێشتر هیچ ئاگادارییەکی نەدرایەو سەرکۆنەش نەکرا. دکتۆر فروتان (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) پێی وایە کە عێراق بۆ ماوەی ساڵێک گازی بەکارنەهێناوە و بە هۆی ئەوەوە بووە کە پێویستی بە کات بووە بۆ پەرەسەندن‌و پێشخستنی هێزو توانای ـــ کە هەرواش بوو چونکە رووداوەکانی ساڵی ١٩٨٥ ئەوەیان سەلماند. بەڵام ئیقباڵ رەزا سووربوو لەسەر ئەوەی بڵێ «نەخێر!» کاتێ پرسیاری لێکرا ئاخۆ عێراقیەکان ئاوڕیان لەوریاکردنەوەی واشنتۆن داوەو ئیشارەتی بە زیادکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دا لەماوەی ئەم ساڵانەی دوایی جەنگدا.

لەگەڵ ئەوەشـــدا، کاتێک هەندێ لەکاربەدەســـتانی ئەمەریکا بە شانازییەوە ئیشـــارەتیان بـــۆ تۆماری ئیدارە دەکرد لەســـەر ئـــەم زنجیـــرە رووداوانە [٥٤]، گوناهبارکردنی ئاشـــکرا دووبارە نەبـــووەوەو کۆتوبەندی هەنـــاردەی ویلایەتە یەکگرتووەکان بەتەواوی ناکاریگەریی خۆی ســـەلماند. بۆ حکومەتی ئەڵمانیای رۆژئاوا بەئاشـــکرا کاریگەریی کەمـــی هەبوو و کۆمپانیاکانی ئـــەو وڵاتە، کەوا کەناڵی هاوردەی سەرەکی بوون بۆ عێراق، بەردەوام بوون لەکاروباری بازرگانیی خۆیـــان لەگەڵ رژێمدا بێ دابڕانو وەســـتان. لەم رووەوە دادگاییکردنی ســـاڵی ٢٠٠٥ و ســـاغبوونەوەی تاوان بە ســـەر فرانس ڤان ئانراتی بازرگانی هۆڵەندیدا بە تۆمەتی دابینکردنی کەرەســـتەی کیمیایی بۆ عێراق، ئەوەی دەرخســـت کەوا زۆرێک لەبازرگانیی ناشـــەرعیو قەدەغەکراو فێڵیـــان لەکۆنترۆڵی هەناردەی ژێر دەسەڵاتی ئەوروپا کردووە لەرێگەی توخن نەکەوتنی بەندەرەکانی ئەوروپاوە [٥٥]. بێجگـــە لەوەش، خەمڵاندنێکـــی وەزارەتی دەرەوە وایبۆدەچێت کە سروشـــتی دووەبەســـتیی زۆر لەمادە کیمیاییـــەکان دەبووە هۆی دەربازبوون لەدەســـت ئابڵووقەیەکی کاریگەر [٥٦]. لەگەڵ ئەوەشـــدا بەرنامەی چەکی کیمیایی عێراق تا دەهات زیاتر پشتی بە توانای عێراق خۆی دەبەست. هەمان خەمڵاندن گەیشتە ئـــەو ئەنجامەی کە تواناســـازیی چەکی کیمیایی عێراق «بە شـــێوەیەکی بەش بەش لەرێگەی هاوکاریکردنی ژمارەیەک کۆمپانیای رۆژئاواوە پەرەیسەندووەو بە بێئاگایـــی ئەوان بووە لەهەندێ حاڵەتدا. بەڵام بە بڕوای ئێمە ئاگایان لێبووە». بە واتایەکی تر، ئابڵووقە شتێکی ئەوتۆ نەبوو یان زۆر درەنگ بووە.

ســـەرەڕای ئەوەش بڕیاری بەڕێوەبەرێتیی ریـــگان کە عێراق کاروباری چەکی کیمیاییەکەی بخاتە بەردەمی لیژنەی چەکداماڵینی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان هەروا بێ کاریگەری مایەوە، کە دەبوو لەســـەر ئاســـتی جیهان قەدەغە بخرێتە سەر بەرهەمهێنانو هەڵگرتنو بازرگانی پێوەکردنو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی جێبەجێ بکرێت. ئەم کەینو بەینە زیاتر لەتواناســـازیی سۆڤییێتەوە سەرچاوەی گرتبوو وەک بەکارهێنانی لەمەیدانی جەنگدا لەلایەن عێراقەوەو دانوستان لەسەری نۆ ساڵی خایاندو جەنگی ئێران ـ عێراقو داگیرکردنی کوەیتو رووخانی یەکێتیی سۆڤییێت هەموو کەوتنە ئەو سەروبەندەوە.

تێرپیڵ هێشتا خاڵێکی تریش بە گرنگ دەزانێت، ئەویش ئەوەیە کە هەرچەندە عێـــراق جارێکی تر بـــەرەوڕووی رەخنە نەبووەوە لەســـەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایـــی بە هەمان توندی، بەڵام کاریگەریی دەســـبەجێ ئەوەبوو کە نەیتوانی

هێرشـــی پێچەوانە ئەنجام بدات دژ بەو هێزانەی ئێـــران کە تازە لەدوورگەکانی مەجنوندا سەنگەریان لێدابوو ســـەرباری ئابڕووچوونو ورە رووخاویی هێزەکەی کە سەرکەوتنی ئێران بەدوای خۆیدا هێنای. تێرێل هۆکاری ئەمە وا لێکدەداتەوە کـــە «رووداوەکانی دوورگـــەی مەجنون درک پێکردنێکی هێنایـــە ئاراوە لەمەڕ سنوورێکی (پێویســـتیی سەربازی) بۆ عێراق کە دەســـت بداتە بەکارهێنانێکی بەرفراوانـــی چەکی کیمیایی، بۆ نموونە، لەبارێکدا کە ســـەرکەوتنێکی بەرچاوی خاک داگیرکردن لەلایەن ئێرانەوە بە هێرشی ئاسایی نەگێڕدرێتەوە. ئەو سنوورە پاشـــان لەکاردانەوەی چاوەڕوان نەکراوی رەخنـــەی رۆژئاوادا کەوتە بەر باسو خواسو وەک هەڕەشـــەیەک بوو بۆ کەناڵەکانی دابینکردنی فریاکەوتنی پێویست بـــۆ عێراقو توانای گشـــتی بۆ بەردەوامبـــوون لەئیدارەدانی جەنگـــدا» (٥٧). بە واتایەکی تر عێراق دەســـکەوتی تەکتیکیی مەیدانی شـــەڕی بۆ پەیوەندییەکی ســـتراتیجی بەکارهێنا لەگەڵ رۆژئاوادا. ئەڵبەتە بەم کارەی باش بۆ مەسەلەکە ڕۆیشت و سوودیشی لێبینی.

بەپێی تێڕوانینی ئێران، لەدوای ناوەڕاســـتی ساڵی ١٩٨٤ەوە شتەکان بەرەو خراپتر دەڕۆیشتن. نزیکبوونەوەی نێوان عێراقو ویلایەتە یەکگرتووەکان بوارێکی کەمی بۆ گەشـــبینی هێشـــتبووەوە. تاران رەخنەگرتنـــی ئەمەریکای لەعێراقو قەدەغەکردنـــی هەناردەی رەتکردەوەو بە «ســـاختەو ریـــاکاری»و «مانۆڕی پرۆپاگەندە»ی رووتی لەقەڵەمدەدا گوایە مەبەست تەنها پەردەپۆشکردنی رۆڵی واشنتۆنە لەدابینکردنی کەرەستەی کیمیایی بۆ عێراق کە دواتر دژ بە هێزەکانی ئێران بەکارهـــات (٥٨). بێجگە لەوە ئێران بەتەمای سەرزەنشـــتی توندی نەتەوە یەکگرتـــووەکان بوو بۆ عێـــراق، کەچی لەجیاتیدا کەمێک زیاتری دەســـتکەوت لەبەیانە کەمبایەخەکەی سەرۆکایەتی. سەعید خۆراسانی دەڵێ کەوا لەم زنجیرە رووداوانـــە ئەنجامگیریی ئەوە دەکات کە نەتەوە یەکگرتووەکان هێند کەڵکەڵەی ئاگربەســـی کەوتبووە سەر، تەنانەت پێشێلکردنی توندی یاسای نێودەوڵەتیشی فەرامـــۆش دەکرد لـــەو پێناوەداو پێدەچێـــت قەناعەتی بـــەوەش هێنابێت کە بەکارهێنانـــی گاز، چەند وەڕســـکەریش بێت، بەڵام لەوانەیـــە یارمەتیدەر بێت لەکۆتایی پێهێنانی جەنگدا.

ئەگەر ئەمە کەشوهەوای بیرکردنەوە بووبێت، بە دڵنیاییەوە دەبوو دەرەنجامی تـــری بەدوادا بێت. وریاییدان لەبـــارەی ئەوەوە کە عێراق پەنا دەباتە بەر گازی ژەهراوی، لەکاتێکدا کە هێشـــتا تواناکانی سنووردار بوو و لەکاردانەوەی رۆژئاوا

دڵنیـــا نەبوو کە ڕۆڵی خۆی ببینێ لەوەی کە نەهێڵـــێ خراپتر ڕووبدات. بەڵام لەجیاتی ئەوەی کەڵبەی بکێشـــن، سەرزەنشـــتکردنە لاوازەکەی ئیدارەی ریگان ســـەرنجی لەسەر گۆڕیو ڕێگەی بە عێراق دا بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بەرەو هەڵکشان ببات. دەزگای موخابەراتی بەرگری لەئەیلولی ١٩٨٤دا گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کەوا عێراق بەردەوام بووە لەپەرەپێدانی تواناســـازیی چەکی ئاسایی‌و کیمیایـــی «زەبەلاحیـــدا»و ئەگەری ئەوەش هەیە «هەوڵی چەکی ئەتۆمیشـــی دابێت». هەروەها هیوایەکی گەش باڵی کێشابوو بە سەر سیناریۆی پاش جەنگداو بە تۆنی «با جەنگ کۆتایی بێت»، هەڵسەنگاندنەکە پێشبینیی»لاساریی عێراق دەکات لەچارەســـەرکردنی داواکاریی خاوەندارێتیی هـــەردوو دوورگەی (بۆبیان‌و وەربە)ی ســـەر بە کوەیت، لەگەڵ ئەوەشدا کە کوەیت لەماوەی ساڵانی جەنگدا پشتگیریی کردووەو ئەوە دەگەیەنێت کە پەیوەندیی بەغدا لەگەڵ وڵاتانی کەنداوی عەرەبدا بەردەوام بەرەو گرژی‌و ئاڵۆزی دەڕوات» (٥٩).

لەشـــیکارییەکی ســـەربەخۆدا، جولیان پێری رۆبنســـن‌و جۆزێف گۆڵدبلات پێشبینی ئەوەیان کردووە کە بەکارهێنانی بێپێشینەی عێراق بۆ تابوون لەمەیدانی شـــەڕدا، ئەوە دەگەیەنێت کە «پێدەچێت پاڵنەرێکی بەهێزی کارکردن بێت بۆ بەشـــداربووانی جەنگی کەنداو بۆ بەکارهێنانی تەنانەت کوشندەترین دەمارەگاز کە ئەگەری زیاتری کۆمەڵکوژییەکی خێرای لێدەکەوێتەوە چەشـــنی توخمەکانی سارین و VXو وەک باسدەکرێت سۆمانیش کە وەک یەدەک لەئەمەریکاو فەرەنساو یەکێتیی سۆڤییێتدا هەڵگیراون». ئەمانە پێشبینییەکەیان بە شێوەیەکی ترسناک وردبـــوو، چونکە عێراق هەرزوو دەســـتیکردە بەکارهێنانی زۆرینەی ئەو دەمارە گازانە.

هەردوو لێکۆڵەر پێشـــبینییەکی ترســـناکتریان کرد، یەکێکیـــان ئەوەیە کە هەســـتپێکردنی درەنگوەخت وەک زانینی پێشـــوەخت سەرســـامکەرەو مایەی نیگەرانـــی‌و دڵەڕاوکێیـــە لەتێوەگلانی نابەجێ‌و نەســـەلماویدا. ئەوان بە توندی ئاگادارمان دەکەنەوە کە «دژ بە خەڵکی بێدیفاعو بێپەنا، فڕۆکەیەکی بە سارین بارکـــراو دەتوانێت بە ئەندازەی ئەو بۆمبە ئەتۆمییەی بە ســـەر هیرۆشـــیمادا بەردرایەوە، وێرانکاری بەرپا بکات» (٦٠).

ساڵی ١٩٨٤، جیهان بەرەو هەڵەبجە کەوتەڕێ‌و تەواوی هێماکانی ورياكردنەوە لەوێ بوون‌و لەبەرچاو بوون بۆ ئەوانەی دووربینییان دەکرد.

بەشی سێهەم

نـــاوبـــڕی کیـمیـایـی

«ئەگەر جیهان مامەڵە نەکات لەگەڵ پەیوەندیی نێوان تۆڕە تیرۆریستیەکانو دەوڵەتە تیرۆریستەکانو چەکی کۆکوژدا، رۆژگارێک دێت کەوا تیرۆریستان نەک زیاد لە (٢٤٠) کەس دەکوژن، وەک لە بەیروتدا روویدا، یان زیاد لە سێ هەزار کەس دەکوژن وەک لە ١١ی سێبتەمبەردا روویدا، بەڵکو دەیان هەزار یان زیاتر دەکوژن».

– دۆناڵد رامسفیلد، وەزیری بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان، رۆژنامەی واشنتۆن پۆست، ٢٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣.

هێرشی بەدر (مارتی ١٩٨٥)

عێراق چەپۆکێکی بەرکەوت بەڵام سزای توند نەدرا، بۆیە کاتێ بەرەورووی هێرشێکی نوێی ئێران بووەوەو هێڵەکانی بەرگریی کەوتنە بەر پەلامار دیسان هەڵگەڕایەوەو پەنای بردەوە بەر بەکارهێنانی گازو بە تایبەتیش دەمارەگاز.

هێرشی مارتی ١٩٨٥، کە لەلایەن ئێرانیەکانەوە ناوی بەدری لێنرا، تاڕادەیەکی زۆر کۆپێیەکی ئەوی ساڵی پێشتر بوو، کە هێزەکانی ئێران ـ پاسدارانو بەسیج لەگەڵ جەنگاوەرە عێراقیەکانی فەیلەقی بەدری سەر بەئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لەعێراق ـ لەبێشەڵانو زەلکاوەکانی حوەیزەوە بەبەلەمی بچووک دزەیان دەکرد بۆ گرتنی رێگای سەرەکیی نێوان بەغداو بەسرە. بۆ ئەنجامدانی پەلامارێکی لەناکاو، ئێران بۆ شوێنەونی کەوتە تۆپبارانی بەسرەو بۆردمانی بەغدا بەفڕۆکەو لەملاشەوە بەزوویی هێرشە زەمینیەکەی دەستپێکرد. هەندێ یەکەی سەربازی گەیشتنە شاڕێکە، بەڵام هێڵی فریاخستنی پێداویستییان لاوازبوو و هەر کە گەیشتنە تەختایی، بوون بەئامانجێکی ئاسانی دەسڕێژی

عێراقیەکان.

هەروەها ئێرانیەکان ویســـتیان سەنگەرەکانی عێراق لە مەجنوندا بگرن، بەڵام روانییان دوژمنەکەیان لە تەواویی ئامادەباشـــیدایە. کاتێ هێرشەکە تەواوبوو، دەرکەوت ئەمیش وەک ئەوانی پێشتر بێئاکامەو بەشێک بوو لە بەفیڕۆدانی ژیانی هێزەکەیانو بارودۆخەکە هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهات. فەرماندەی مەفرەزەیەکی بەسیج بە ناوی هادی فەرەجوەند (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) بە سادەیی باس لە کاری رۆتینیی هێڵی بەرەکەی خۆی دەکات:

«سەرەتای بەهار بوو لە مەجنوندا، من کرامە بەرپرسی ئامادەکاری. بەیانی زوو مەفرەزەکەم کە (ژمارەیان بیستو دوو پیاو بوو) بە بەلەمێک بردو ماوەی (٣ ـ ٤) کیلۆمەتر چووینە ناو هێڵی بەرەوەو دواینیوەڕۆیەکی درەنگ گەڕاینەوە. هەنـــدێ رۆژ دەبوو (١٠ ـ ٢٠) کیلۆمەتر بچوومایەتە دواوە بۆ دابینکردنی ئەو شـــتانەی پێویســـتم بوون. ئێمە لە بەرەدا ســـەلامەت بووین، چونکە بنکەو سەنگەرەکانمان زۆر لە عێراقیەکانەوە نزیک بوو بەڕادەیەکی وا کە نەیاندەوێرا گاز بەکاربێنن لە ترسی ئەوەی نەوەک با بیگێڕێتەوە بە سەر خۆیانداو تەنها مەترســـیی چەکی ئاساییمان لە سەربوو. بەڵام لە پشتی بەرەوە هەموو دەم بـــە تۆپی کیمیایـــی دەیانکوتاین. کاتێکیش ئەمە روویـــدەدا ئێمە دەهاتینە دەرەوەی ســـەنگەرەکانمان بۆ کەمکردنەوەی مەترسی، چونکە ئەگەر وامان نەکردایە لە ژوورەوە دەخنکاینو ئێمەش کەرەستەی خۆپاراستنمان پێنەبوو، تاقە شـــت کە شکمان دەبرد دەستەسڕەکانمان بوو. من بۆخۆم چەندین جار گازم هەڵمژیوەو بەختەوەرم کە هێشـــتا زیندووم و نزیکەی چواردە کەس لە جەنگاوەرەکانم برینداربوون کە برینی چواریان زۆر سەخت بوو. ئێمە نزیکەی مانگێک دوای دەستپێکردنی هێرشەکە پۆشاکی خۆپاراستنمان وەرگرت».

ئەفســـەرێکی عێراقی کە نـــاوی عەقید روکن عەبدولوەهاب ئەلســـەعدی بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) چیرۆکەکەی فەرەجوەندی سەلماندو دەیوت کەوا «خاڵی لاواز لە ستراتیجێتی ئێرانیەکاندا ئەوەبوو کە نەیاندەتوانی بەردەوام بن لە پێشـــڕەویدا، چونکە هێزی ئاسمانیمان بە گاز هێرشی دەکردە سەر هێڵی فریاخســـتنی چەکو ئازووقەو هێزی یەدەکیان. ئێمە دەبوو ناوچەکانی پشـــتی بەرەیان پڕ بکەین لە گاز بۆ ئەوەی ئۆپەراســـیۆنیان پەکبخەین. ئێرانیەکان لە زۆنگاوەکانـــدا بەعادەت تاقە راڕەوێکیان دەکـــردەوەو بەمجۆرە ئەگەر ئێمە ئەو رێگەیەشمان گازباران بکردایە ئەوە دەمانوەستاندن».

هەروەها عەباس فروتانیش لە بەرە بوو و کاتێ ئێرانیەکان هێرشـــەکەیان لە ١٩ی ئیســـفەندی ١٣٦٣ (١٠ی مارتی ١٩٨٥دا) دەستپێکرد، ئەم لەگەڵ تیمێکی ســـەدو بیست کەســـی لە قوتابیانی پزیشکی، ســـازو ئامادەبوونو هەر هەموو ماسکی گازو کەلوپەلی خۆپاراستنیان پۆشیبوو. یەکێک لەوانە کە ناوی مەحمود عەباســـی بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) دێتەوە یـــادی کەوا هەموو کات دەســـتەجلی کیمیاییەکـــەی لەبەردا بووە، تەنانەت لە کاتی خەوتنیشـــدا: «دکتـــۆر فروتان بەتووڕەییەوە هاواری بەســـەرماندا دەکرد ئەگەر ئەو جلەمان لەبەرنەکردایە!».

فروتـــان دەیـــوت کەوا عێراقیەکان بە شـــێوەیەکی نموونەیی دوو ســـێ ڕۆژ چاوەڕێیـــان دەکرد پێش ئەوەی لە ڕێگای بەکارهێنانی گازەوە هەڵکوتنە ســـەر ئێرانیەکان. یەکەم هێرشی کیمیایی لە ماوەی ئۆپەراسیۆنی بەدردا کاتژمێر ٤ی دواینیوەڕۆی ٢٢ی ئیسفەند (١٣ی مارت) کراو عێراقیەکان تابوونیان بەکارهێناو قوربانیو برینداری زۆریان خست. لە ژمارەی ٢٢٣١ کەسی بەرکەوتوو سیودوویان لێمردن، وەک فروتان باسی دەکرد[١].

فروتـــان تێبینی دوو چاکســـازیی بەرچاوی کردبوو لە تواناســـازیی عێراقدا. یەکەمیان، عێراقیەکان زاڵبوون بە ســـەر کێشەی دیاریکردنی ساتی تەقینەوەی بۆمبەکانـــداو بۆمبێک بە فیوزی کاتـــی تەقاندنیدا وا دیزاین دەکرا نەک بە پێی کەوتنی، بەڵکو بەپێی کاتی پێشـــتر دیاریکـــراویو بەعادەت ڕێک پێش ئەوەی بگاتە سەر زەوی بۆ زیادکردنی زەرەرو زیانی. ئەگەر فیوزەکە عەیبدار بێت یان لەکارکەوتبێت ئەوە بۆمبەکە ناتەقێت، بەڵام هەر بە جێی مەترســـی دادەنرێت. لە ماوەی ئۆپەراسیۆنی خەیبەردا، فروتان تێبینیی گەلێ لەو بۆمبە نەتەقیوانەی کردبوو، بەڵام ئێستا بۆمبەکان «زۆر بە باشی دەتەقن». ئەمە وادەگەیەنێت کە عێراقیـــەکان یان توانیویانە فیوزەکانی کات دیاریکردن چاک بکەنەوە یاخود بە شـــێوەیەک گۆڕیویانە بۆ ئەوەی لە بەرکەوتندا بتەقنەوەو هەندێک لەم بۆمبانە ساڵێک دواتر لە لایەن تیمێکی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دۆزرانەوە.

دووەم چاکســـازی بریتیبـــوو لـــە بەکارهێنانی تابوون. لە کاتـــی خەیبەردا عێراقیەکان هێشـــتا نەیاندەتوانی ئەم گازە شلە بە شێوەیەکی کاریگەر بە سەر مەیدانی شـــەڕدا بڕێژن، بەڵام وا دەردەکەوێت ئێســـتا لەڕووی جۆرەوە چاکیان کردبێتو بیڕژێننە ســـەر ناوچەیەکی بەربلاوتر. ســـەرەڕای کوشندەیی بێئامانی تابوون، بەڵام گازی خەردەل هەر بە باشترین چەکی عێراقیەکان مایەوە بە هۆی

مانەوەیـــەوە بۆ ماوەیەکی دوور کە هێزەکانی ئێرانی ناچار دەکرد بۆ ماوەیەکی زۆر ناوچە بەرکەوتووەکان چۆڵ بکەن، بەتایبەتی لە ناوچەکانی پشـــتی بەرەدا، کـــە زۆرینەی هێزە پاڵپشـــتەکانو کارمەندانی پزیشـــکیی چەتری پارێزگارییان بەسەرەوە نامێنێت.

بێجگـــە لە تابوونو گازی خەردەل، فروتان بـــاس لە بەکارهێنانی توخمێکی کیمیایی نوێ دەکات کە بە شێوەیەکی کاتی وەک گازی سیانید پێناسەی دەکاتو توخمێکی کوشـــندەیە. فروتان (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە: «من هێرشێکم دێتەوە یاد کەوا قوربانیان تێیدا زۆر بەخێرایی دەمردن. ئامرازی چاودێریی ئێمە (چاودێریی توخمی کیمیایی) نەیتوانی گازەکە دەسنیشان بکات. ســـیانید زۆر زوو دەبێتە هەڵمو خێرا دەرەوێتەوە، بۆیە دەبێ خێرا لە شـــوێنی بەرکەوتن دووربکەویتەوە. بە شـــێوەیەکی ئەڵتەرناتیڤ گازێکی زۆر چڕ رەنگە هەمان کاریگەریی هەبێت».

بەکارهێنانی گازی سیانید لە لایەن عێراقەوە لە ئۆپەراسیۆنی بەدردا، یان لە هەر قۆناخێکی کاتی جەنگدا، بە نەسەلمێنراوی ماوەتەوە. بەو پێیەی سوپای ئێران سیستەمێکی بەرگریی گونجاوی نەبوو لە چەکی کیمیایی، بۆیە دەسنیشانکردن کێشەیەکی جیددی بوو بەرەورووی دکتۆرەکان دەبووەوە کە پێشتر ئەزموونێکی ئەوتۆیان لە سەری نەبوو، بێجگە لەوەش هەموو ساڵێک بەرەنگاری پەرەسەندنی نوێی گازی عێراق دەبوونەوە. ســـەرەڕای ئەوەش توخمەکانی دەمار کوشندەی خێرانو ئەوانەی کـــە دەرزیی ئەترۆپین لەخۆ دەدەنو دەمێننەوە و بە دەگمەن نیشانەی درێژخایەنیان پێوە دەمێنێت.

گازی ســـیانید لە تابـــوون خێراتر دەکوژێتو بەزۆریـــش لە ماوەی یەک دوو دەقیقەدا. لەبەرئەوەی ســـیانید کاردەکاتە ســـەر هیمۆگلۆبین ـ کە ئۆکسجینی ناوخوێنیان هەڵگرتووەو ـ قوربانی لە ناو لەشـــی خۆیدا دەخنکێت زیاتر لەوەی بـــە هۆی نەبوونی هەواوە بێـــت. فریاکەوتنێکی خێـــرا دەتوانێ نەخۆش رزگار بکات. کاردانەوەی نموونەیی بۆ دەرمان بەکارهێنان سێرەمێکی نیتریتی ئەمیلە بە هۆی هەڵمژینەوە. ئەگەر نەخۆشـــەکە چاکبووەوە دکتۆرەکان بڕوا بەوە دێنن کە پشـــکنینەکەیان ورد بووە. لە ماوەی جەنگدا دکتۆرە ئێرانیەکان بە شێوەی بچڕبچڕ راپۆرتیان لە ســـەر بەکارهێنانی نیتریتی ئەمیل دەدا لە هەندێ حاڵەتدا کە گومانی گازی سیانیدیان لێدەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئێران بە فڕۆکە چەندین قوربانیی رەوانەی نەخۆشخانەکانی ئەوروپا کرد بۆ چارەسەرو لە هەمان کاتیشدا

بۆ سوودی پرۆپاگەندەش. زۆربەی ئەم حاڵەتانە پەیوەندییان بە گازی خەردەلەوە هەبوو، بەڵام دکتۆرێکی خەڵکی ڤیەنناو پسپۆڕێکی ژەهری بەلجیکی، بە ناوی ئۆبن هایندریکس، باسیان لەوە کردووە کە نەخۆشەکانیان گرفتاری «هەندێ توخمی کیمیایی بوون کە سیانیدیان تێدا بووە»[٢]. بەهەرحاڵ، بە هیچ جۆرێک رێی تێناچێت عێراق قەت گازی سیانیدی بەکارهێنابێت، لەبەر چەند هۆیەک کە لە بەشی هەشتەمدا باسکراوە. بەو پێیە ئەم سەرنجە پزیشکیانە دەکرێ بە گومانێکی تەواوەوە مامەڵەیان لەگەڵ بکرێت.

لە پرۆتێستێکی چالاکدا دژ بە نەتەوە یەکگرتووەکان، لە مارتی ١٩٨٥دا، کە یەکەمجار بوو هەڕەشەی «تۆڵەکردنەوەی» تێدا بکرێت، ئێران سکاڵای لە تێکڕای سیودوو هێرشی کیمیایی جیاجیا کرد لە ماوەی ئۆپەراسیۆنی بەدردا، لە مەجنون، کە تێیدا هەردوو گازی خەردەلو سیانید بەکارهاتووە[٣]. لەبەرئەوەی شەڕو کوشتار کۆتایی نەهاتبوو لەودەمەدا کە پێرێز دیکۆیلار لە سەرەتای نیساندا سەردانی ناوچەکەی کرد، ئێران دەکرا راستەوخۆ ناڕەزاییو بێزاریی خۆی بگەیەنێتو بەتوندی بەڵێنی نەتەوە یەکگرتووەکان بیری سکرتێری گشتی بێنێتەوە بۆ چاودێریکردنی پابەندبوون بە رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکانو پاشانیش داواکردنی لێکۆڵینەوەیەکی نوێ[٤].

سەردانەکەی پێرێز دیکۆیلار قەناعەتی پێکرد کە ئێرانیەکان خاڵێکیان هەیە کاتێ کە گفتوگۆ دەکەن پێیانوایە رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکان دەبێ رەچاو بکرێن تەنانەت بێ رێکەوتنیش لە سەر هیچ ئاگربەسێک. ئەو باسە لەوە دەکات کە تاوەکو ناکۆکیو ململانێ دەگاتە ئەنجام «ئەو لەڕووی یاساوە پێویستە هەوڵ بۆ کەمکردنەوەی کاریگەریەکانی بدات، لە شوێنانی وەک هێرشکردنە سەر مەڵبەندی نیشتەجێبوون، بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، مامەڵەکردن لەگەڵ دیلی جەنگدا، سەلامەتیی دەریاوانیو فڕۆکەوانیی مەدەنی»[٥]. هەر بەو گیانەوە، فەرمانی دا لێکۆڵینەوەیەکی تر ئەنجامبدرێت لە سەر ئیدیعاکانی چەکی کیمیایی. بەهەرحاڵ، ئەمجارەیان لەجیاتی ناردنی شارەزایان بۆ ناوچەکە بەپەلە دکتۆرێکی دەرمانسازی نارد بۆ پایتەختە ئەورووپییەکان بە مەبەستی پرسیارکردن لە قوربانیە ئێرانیەکان، کە رژێم بەو نیازەی ناردبوون پرۆپاگەندەی بۆ بکەن کاتێ کە دکتۆرەکان چارەسەریان دەکەن.

دکتۆرەکە لەکۆتایی مانگی نیساندا راپۆرتی لێگێڕانەوە. ئەو ئێرانیانەی لە نەخۆشخانەکان کەوتبوون بە ئاشکرا قوربانیی چەکی کیمیایی بوون، بە پێی

ئەنجامگیریـــی دکتۆرەکە، بە وردیش هی گازی خەردەل بوون، بەڵام بێ بەڵگەو بنەمایەکی بەهێز پشتگیریی لە قەناعەتی ئێران نەکرد کە تاوانبار ئێران بووبێت یـــان هیچ جۆرێکی تری گاز بێجگە لە خـــەردەل بەکارهاتبێت. بەکورتی ئەو بە نەرمی جەختی لە سەر ئەوە کردەوە کە چەکی کیمیایی «لە مارتی ١٩٨٥دا لە جەنگی نێوان ئێرانو عێراقدا بەکارهاتووە»(٦).

کاردانـــەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان وەک هەموو جارێک لاوازبوو. ســـەرۆکی ئەنجومەنی ئاســـایش لە «تێبینییەکدا» رایگەیاند کـــەوا ئەندامانی ئەنجومەن «ترسـیان لێنیشـــتووە لەوەی کە چەکـــی کیمیایی دژ بە ســـەربازانی ئێران بەکارهاتووە لە ماوەی مانگی مارتی ١٩٨٥دا»و «هەر پێشـــێلکردنێکی یاسای مرۆڤایەتیو نێودەوڵەتیی» مەحکوم کردو داوا لە «هەردوولا» دەکەن رەچاوی بکـــەن(٧). بەم رەنگە عێراق تێگەیشـــت کەوا لەکاتێکـــدا ئەنجومەن زۆر بێز لە چەکی کیمیایی دەکاتەوە، بەڵام پێدەچێت چاو لە بەکارهێنانی بپۆشێت چونکە عێراقیەکان وای لەقەڵەمدەدەن کە بەرەورووی هەڕەشەو مەترسی بوونەتەوە.

بەمجۆرە بەکارهێنان بەردەوام بوو، بەڵام بە هۆی ئەوەوە کە هێرشێکی تری گـــەورەی ئێرانیەکان نەکرا، راپۆرتو باســـی بەکارهێنانی تری چەکی کیمیایی بچڕبچڕو کەمبووەوە. ئێران عێراقی بەوە تاوانبار دەکرد کەوا لە مایسو نۆڤەمبەری ســـاڵی ١٩٨٥دا بە تۆپی کیمیایی بۆردمانی هێزەکانی کردووەو دیســـان هەمان کردەوەی لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٦دا ئەنجامداوەتەوە. بەڵام هیچکام لەم هێـــرشو بۆردمانانە چ کاردانەوەیەکی نێودەوڵەتیی بەرپا نەکرد. پاشـــان فاوی بەسەردا هات.

داگیرکردنی فاو (شوباتی ١٩٨٦)

شەڕەکەی فاو بۆ بەسیج لە یەک کاتدا جێی خۆشحاڵیەکی بێپایانو تۆقێنەریش بوو. لە ماوەی پێنج ساڵدا یەکەمجار بوو ئێران رووبەرێکی گەورەی خاکی عێراق زەوت بکات، بەڵام ئەم سەرکەوتنە زۆر قورس کەوت لە سەری. ئەمە ئۆپەراسیۆنی وەلفەجر/٨ ی ئێران بوو کە مەبەســـتی تێکشـــکاندنی لووتبەرزیی عێراق بوو، بێجگـــە لە بـــاری ئارامی و ئاسایشیشـــی. نیمچە دوورگەی فاو کـــە دەکەوێتە باشـــووری بەســـرەوە، تاقە دەلاقەی عێراق بوو بۆ ســـەر کەنداو و بێجگە لەوە

ئیتر تەواوی سنووری وڵاتەکە وشکاییە. لەدەستچوونی فاو خنکاندنی هەناردەی نەوتـــی عێراق بوو و وایلێکرد بەتەواوەتی پشـــت بەو لوولە نەوتانە ببەســـتێت کە بە ســـعوودیەو ئوردنو تورکیادا تێدەپەڕی. هەروەهـــا هێزەکانی ئێرانی لە دەروازەی بەســـرە نزیک دەکردەوەو بە هەڕەشەکردن لەو شارە، مەترسیدارترین بەرەنگاربوونەوەی رژێمی پێکدەهێنا. دواجاریش هێزەکانی ئێرانی لە ســـنووری کوەیتو ســـعوودیە نزیک دەکردەوە، ئەو دوو وڵاتەی یارمەتیی دارایی کۆششی جەنگی عێراقیان دەکرد، رێکوڕەوان بۆ دانانی بەربەستێک لە رێگەی پێشڕەویی هێزەکانی ئێراندا بەرەو بیرە نەوتەکانی ئەمان.

هێرشـــەکە لـــە بەرەبەیانی ١١ی شـــوباتی ١٩٨٦دا دەســـتیپێکرد، وەختێ هێزەکانـــی ئێران لە رووباری ئەروەند پەڕینەوە بە هۆی بەلەمو بە ســـەر پردی کاتیـــداو پاش هەندێک کۆســـپو تەگەرە لە ســـەرەتادا جێپێیەکی بایەخداریان دەســـتکەوت.(تێکەڵبوونی هـــەردوو رووبـــاری دیجلـــەو فورات لـــە عێراق بە شەتتولعەرەب دەناسرێت، بەڵام لە ئێران ئەروەند رووودی پێدەوترێت ــ و).

تاقی ئاغایی خۆبەخشـــێکی بەســـیج بوو کەوا زۆرترین بەشی جەنگی وەک پەیامنێرێکی ســـەربازیی نزیک بەرە بەســـەربردو(لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) باس لەوە دەکات کە «من جەنگم خۆشدەویست تەنانەت پاش ئەوەش کە بە پارچەتۆپ دەستێکم پەڕی، بۆیە پێم لە سەر ئەوە داگرت کە بگەڕێمەوە بۆ مەیدانی شەڕ. لێرە ژیانێکی زۆر سەخت بوو بەڵام من پێیڕاهاتبوومو هەرگیز کەسیشم نەکوشت». ئەو ئەمەی دوایی بە شانازییەکی زۆرەوە گێڕایەوە. ئاغایی لە باسکردنی ئەوەی چۆن رووباری ئەروەندی بڕیوە، دەگێڕێتەوە:

«رەشەبایەکی قایم هەڵیکردبوو و زۆر لەسەربازەکانمان لەدەستدابوو. هەندێک لەغەواسەکانمان تەوژمی بەهێزی ئاوەکە بردنی، بەڵام زۆرمان پەڕینەوە. ئێمە عێراقیەکانمان تووشی سەرســـوڕمانکردو ناوچەی سەرووی کارگەی خوێمان گـــرت کـــە پڕبوو لەمینـــی ئـــەرزی. دوو رۆژ دوای ئەوە ــ کـــە مانگ تەواو پڕبوو ـ بە تۆپی کیمیایی دایانگرتینەوەو ئێمە رامانکردە دواوە بۆ رووبارەکە، من بە هۆی دەســـتمەوە نەمدەتوانی ماســـکەکەم لەســـەر بکـــەم. هەر کە گەڕاینەوە دەموچاوی زۆرێک لەپیاوان بڵقی کردبوو و خەریک بوو دەخنکان. دکتۆرەکانی نەخۆشخانە گەرۆکەکە بەتەواوی پەشۆکابوونو کارەساتێک بوو بۆ خۆی. زیاد لەنیوەی پیاوەکانمان مردنو هەروا بە ئاســـانی چارەســـەر و چاودێریی پزیشـــکیی تەواو مەیســـەر نەدەبوو. من بە چاوی خۆم جوامێریی

ئەو پیاوانەم دەدیو هەندێکیان ماسکەکانیان دەدا بە هاوەڵەکانیانو پاشان دەمردن. بەڕاستی ئەم کارە لەباوەڕی کەسدا نەبوو!».

ئەحمەد ناتیقی، سەرۆکی وێنەگرانی ئاژانسی هەواڵی ئێرانی هەمان یادەوەریی هەبوو. ئەو لەتارانەوە زوو زوو سەردانی خێرای هێڵی بەرەی دەکرد. لەسەرەتای ئۆپەراسیۆنەکەی فاودا بە یاوەریی رۆژنامەنووسانی فەرەنسی لە رووبارەکە پەڕییەوە. هێزەکانی ئێران دوو پردیان دروستکردبوو، یەکێکیان بۆ تانکو زرێپۆش لە بۆریی ئاسنی پێکەوە لەحیمکراو پێکهاتبوو و لمی بە سەردا کرابوو، دووەمیش لەکەڵەکی تەپەدۆڕی بە یەکەوە بەستراو دروستکرابوو و بە ئاسن داپۆشرابوو و لەبەری ئێرانەوە دانرابوو و بەهۆی بەلەمی بچووکەوە لە رووبارەکەدا رادەکێشرا لە کاتی لەبارو گونجاودا. رۆژنامەنووسە فەرەنسیەکان سەریان لە کاری ئێران سوڕمابوو لەم ئۆپەراسیۆنە سەرکەوتووەدا. عێراقیەکان راداری «رازق»یان هەبوو و وەک خۆیان دەیانوت دەیتوانی تەنانەت جموجوڵی بچووکی هێزەکان دەربخات. ئەی باشە چۆن نەیانتوانی هێرشی ئێرانیەکان دەسنیشان بکەن؟ ناتیقی دوو هێرشی کیمیایی دێتەوە یاد، یەکێکیان لە رۆخی ئێرانەوەو دووەمیان لەکلینیکی مەیدانیی فاودا کە ئامۆزاکەی ناتیقی تێیدا چارەسەری بریندارانی گازی خەردەلی دەکرد. ناتیقی بە ژمارەی کوژراو و بریندارەکاندا گەیشتبووە ئەو ئەنجامەی کە بڕ و قەبارەی زەخیرە کیمیاییەکە بە شێوەیەکی نائاسایی خەست بووە.

هەروەها دکتۆر فروتانیش، کە چووبووە فاو، هێرشی کیمیایی٢٣ی بەهمەن، یاخود ١٢ی شوباتی بینیبوو و بۆ ماوەی ٣ رۆژ لە هێرشەکەدا بووە، کە یەکێک لە درێژترینو خەستترین هێرش بوو لە سەرجەمی ماوەی جەنگدا. کەشوهەوا خۆشو فێنک بوو، وەک دەیوت، پلەی گەرما نزیکەی ٢٠ی سەدی بوو و شنەبایەکی خۆشی دەهات. کاتژمێر دەوروبەری ٥ ی ئێوارە بوو کە نزیکەی سیودوو فڕۆکە بە ریزبوونێکی تایبەت بە گاز بۆردمانێکی خەستیان کردینو ناوچەکەیان تەواو گازڕێژ کرد. «یەکەمجار دوو هەزارو پێنجسەد حاڵەتی بەرکەوتنی گازمان هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی گازی خەردەلەکە بە دارخورماکانەوە نووسابوو، زیانمان لە ماوەی دوو رۆژدا گەیشتە هەشت هەزارو پێنجسەد کوژراو و بریندار. ئێمە نەماندەتوانی ناوچەکە پاک بکەینەوەو تا ماوەی مانگێک دوای ئەوە هەر بۆنی گازی خەردەلمان دەکردو بەردەوام دۆعامان دەکرد بارانێک ببارێت، کە دواجار دایکردو کیمیاییەکەی شۆردەوە. بەڵام لەو ماوەیەدا گەلێ

حاڵەتی نوێی خەردەلمان بینی». دواتر ئێران سکاڵای ئەوەی دەکرد کە لە فاو دوانزە هـــەزار بەرکەوتووی کوژراو و بریندای تەنهـــا چەکی کیمیایی هەبووە. لەم شەڕەدا بە تەنها ســـەربازە ئێرانیەکان نەبوونە قوربانیی هێرشەکانی گازی عێراق، بەڵکو هێزەکانی عێراق خۆیشـــی بوون بە قوربانی. فروتان دەڵێ «ئێمە هەندێک لە دیلەکانی عێراقیشـــمان چارەسەر دەکرد، لەوانەی کە بریندای گازی خەردەل بوون و پێیانوتین کە فڕۆکەوانەکانیان هێڵی بەرەیان کردووەتە ئامانجو ســـەنگەرەکانی عێراقو ئێرانیـــش زۆر لە یەکەوە نزیک بـــوونو ئەڵبەتە هێڵی بەرەش راستەوراست نەبوو».

دەرکەوتنی کوژراو و بریندای شـــەڕی کیمیایی عێراق مشـــتومڕێکی باشـــی خولڨاند. ئێران ئیدیعای ئەوەی دەکرد کە ئەوانە قوربانیی «ئاگری دۆستانەن»و لە هەمان کاتیشدا عێراق کردبوویە بەڵگەی ئەوەی کە ئێرانیش گاز بەکاردێنێت. تیمێکی شـــارەزایانی ســـەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان پاش لێکۆڵینەوە، لەگەڵ دیدو بۆچوونی ئێرانیەکاندا هاوڕابوون. حەڤدە ساڵ دواتر ئەفسەرێک لە بەغدای دوای بەعســـدا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) هەمان رای هەیەو دەڵێ کەوا گەلێ دۆســـتو برادەری هەن بە گازی عێراق بریندار بوون لە فاودا: «پێیانوتم ئاڕاستەی با گۆڕاو بۆنی گازیان دەکرد».

لە پاش دە رۆژ شەڕکردنو سەرەڕای بۆردمانی کیمیایی خەست، عێراقیەکان زانییان کەوا بەشێکی نیمچە دوورگەکەیان لەدەستداوەو شەڕەکە هەزاران سەربازی لەدەســـتدانو کوژرانو چەندجارانی ئەوەش بریندار. دکتۆرێکی نەشـــتەرکاری عێراقـــی کە چارەســـەری بریندارەکانی کردووە لە بەســـرە (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٦دا) باســـی لەوە دەکرد کە «هەزارانو رەنگە دەیان هەزار بریندای بینیبێت»و بە تەنها خۆی دووســـەدو پەنجا حاڵەتی ســـامناکی دەســـتو قاچ بڕینەوەی ئەنجامداوە لە دوو هەفتەدا. بەزینو تێکشکاندنەکە رەخنەو ناڕەزاییەکی بێوێنەی لێکەوتەوە دژ بە ســـەددام حوسێن لە نێو فەرماندە سەربازیەکاندا، کە وایان هەست دەکرد بە سەقەتی ئیدارەیان دەدات، سەرباری نەبوونی ئەزموونو زانیاریی لەبارەی کاروباری ســـەربازییەوە. ئەمە ترسی خستە دڵی سعودیەو بە تایبەتی کوەیتی دراوسێوە کە لە دووریی چل کیلۆمەتر لە رۆژهەڵاتی سنووریەوە بە ئاشـــکرا گرمەی تۆپ دەهاتە گوێی. لەبەرئەوە بـــە هەڵەداوان پەنایان بردە بـــەر رۆژئاوا یارمەتییان بـــدات لە رووبەڕووبوونەوەی گوژمو هێرشـــێکی ئێران بەرەو کێڵگەکانی نەوتیان. ئەنجامەکەشـــی، بڕیارێکی نوێی ئەنجومەنی ئاسایش

بوو کە داوای ئاگربەســـی دەکرد. ئەمەش هەڵوێســـتێک بوو عێراق پشتگیریی دەکردو ئێران رەتیکردەوەو پێی لە ســـەر ئـــەوە دادەگرت کە یەکەمجار عێراق بە دەسدرێژیکاری سەرەکیو پێشێلکاری بەردەوامی یاساکانی جەنگ ناوببرێت. کاتێ ئەنجومەن ئەمەی پێنەدەکرا، ئێران بەوە تاوانباری دەکرد کە بەرپرسیارە لە بەردەوامبوونی جەنگ. بەڵام پێشوازیی لە کۆششی سکرتێری گشتیی دەکرد بۆ رێگرتن لە پەرەسەندنی زیاتر[٨].

لێـــرەدا ئامـــاژە بـــە بڕیاری پێرێـــز دیکۆیـــلار دەکرێت بۆ دەســـتپێکردنی لێکۆڵینەوەیەکی نوێ لەبارەی سکاڵای ئێرانەوە لەمەڕ گەرمکردنی جەنگ بەوەی کەوا عێـــراق چەکی کیمیایـــی بەکاردێنێتو ئەمجارەیان ئێـــران ئەو ئامانجەی بەدیهێنا کە پێشـــترو بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ چاوبەســـتیی تێدا دەکرا، ئەویش راستەوخۆ دەسنیشانکردنی عێراق بوو وەک ئەنجامدەر. تیمی شارەزایان لە مانگی مارتدا چوو بۆ بەرەو لەوێ ســـەردانی نەخۆشخانەی مەیدانیی فاتیمەی زەهرای کردو چاوپێکەوتنی لەگـــەل قوربانیانی گازی ژەهراوی کرد کە لە ناویاندا دیلی عێراقیش هەبوون. لە هەمووشـــی گرنگتر تیمەکە چاوی کەوت بە فڕۆکەوانێکی دەســـتگیرکراوی عێراق کە «بەخوایشتی خۆی لەگەڵمان دوا، خۆبەخشانەو بێ هیچ زۆرلێکردنێک»و ئەوەی سەلماند کە «لە دوو ئەرکی تایبەتدا» بەشداربووەو بۆمبی کیمیایی بەکارهێناوە[٩]. شـــایەتیەکەی ئەم فڕۆکەوانە گەورەترین زیانی بە رژێمی عێراق گەیاند.

بە هۆی شکســـتهێنان لە دەسنیشانکردنی عێراق وەک ئەنجامدەر لە ساڵانی ١٩٨٤و ١٩٨٥دا، ئەنجومەنی ئاســـایش ئیشـــارەتێکی نارد بـــۆ عێراقیەکان کە پشتگیریی کۆششـــیان دەکات بۆ ئەوەی ئێران بدەنە ناو. بەڵام ئێستا تیمێکی لێکۆڵینەوە لە لایەن ســـکرتێری گشـــتییەوە نێردراوەو فشاری خستووەتە سەر ئەنجومەن، بۆیە هیچ شتێکی تری لەبەردەمدا نەماوەتەوە ئەوە نەبێت کە پێ لە راستییەکان بنێت. لە راگەیاندنێکی سەرۆکایەتیدا، ٢١ی مارت، ئەنجومەن ئەوەی دەربـــڕی کە «لە گەلێ حاڵەتدا چەکی کیمیایی *لە لایەن هێزەکانی عێراقەوە دژ بـــە هێزەکانی ئێران بەکارهاتووە*»و «بەتوندی» ئیدانەی بەردەوامبوون دەکات لەبەکارهێنانـــی گازدا[١٠]. «ســـەرنجێکی» لەم چەشـــنە کەمتر خۆی راگرت لە بڕیارێکـــی ئەنجومەنی ئاســـایش کە پابەندبوونی یاســـایی بەهێزتر بوو. بێجگە لەوەش ئەنجومەن گوناهبارکردنەکەی ســـووککرد بە ئاماژەکردن بۆ داگیرکردنی فـــاو لە لایەن ئێرانەوە، بە داواکردن «لە هـــەردوولا کە رێز لە یەکێتیی خاکی

هەردوو وڵات بگرن» . هەروەها ئەنجومەن ئەوەشـــی روونکردووەتەوە کە عێراق، بە پێچەوانەی ئێرانەوە، داواکاریی پێشـــتری لەمەڕ دەســـبەجێ راگرتنی شەڕی قبووڵ کردووە.

بەم کارانە ئەنجومەن ئەوەی پیشاندا کە سەرکەوتنی ئێران لە فاودا سنووری توانای عێراقی بەهێزکرد لە پەیڕەویکردنی شێوازی چەک بەکارهێناندا. لەکاتێکدا کە دەیتوانی راستیی بخاتە چوارچێوەی خۆیەوە، بەڵام سەرزەنشتکردنی لاوازیی ئەنجومەن، جەختکردن بوو لە زیادبوونی مەترســـیی لە ســـەرکەوتنێکی ئێران. ســـەبارەت بە ئێرانیـــش تاوتوێکردنی تیمەکە بنەمای پەرەســـەندنی پێکهێناو سوپاســـی سکرتێری گشتیی کرد بۆ راپۆرتە «هاوسەنگو رەواکەی» [١١] . بەڵام ســـەبارەت بە عێراق، سەرلەقاندنی ئەنجومەن بۆ ئێران، پێشینەیەکی ترسناکی دارشـــت. تاریق عەزیز، بە تاوانبارکردنی ئەنجومەن کەوا «ئاســـتی پێویســـتی هاوســـەنگ راگرتنی نیە» بە توندی دابەزییە سەر «هەندێ لایەنی نێودەوڵەتی کەوا فرمێســـکی تیمســـاح هەڵدەوەرێنن، چونکە رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکان هەمـــان ئەو لایەنانەن کەوا کەلوپەلو کەرەســـتە دەدەنە رژێمی بەربەریی ئێران بۆ کاری چەپەڵو دەسدرێژی کردن، لەوانە چەکو زەخیرەو تەقەمەنیو پارچەی یەدەکو پێداویســـتیی ســـەربازی» [١٢] . بۆ تاریق عەزیـــز، بەکارهێنانی چەکی کیمیایی مەسەلەیەکی لاوەکی بوو، وەک چاوبەستییەک بۆ ئەرکی ئەنجومەن لە دۆزینەوەی کۆتاییەکدا بۆ ئەم دوژمنایەتییە. باشـــە چۆنە ئەگەر وڵاتانی رۆژئاوا خەریکی چەکدارکردنی ئێران بوربێتن؟

تەفرەدان: مەسەلەی ئێران ـ کۆنترا

نوێکردنەوەی پەیوەندیی دیبلۆماســـیی نێوان ئەمەریکاو عێراق لە نۆڤەمبەری ١٩٨٤دا باشـــبوونێکی بەرچاوی بەختی عێراقی بەدوادا هـــات. بەڕێوەبەرێتیی ریگان دەســـبەجێ زەمانەتی دابینکردنی قەرزو هاوکاریی تری دارایی زیادکرد. کارمەندانی ســـەفارەت لە بەغدا لە شانزە کەســـەوە لە ساڵی ١٩٨٤دا بوون بە ســـیو پێنج لە ســـاڵی ١٩٨٨دا، لەوانە مەکتەبێکی سەرەکیی (سی ئای ئەی) لەگەڵ مولحەقێکی ســـەربازی کە ئەفســـەرێکی پلە بەرزی دەزگای موخابەراتی بەرگریی و ئەفسەرێکی هێزی ئاســـمانی بوون. لەلایەکی ترەوە، کاربەدەستانی

عێــراق بە رابەریی نزار حەمدونی ســـەفیری چالاکو بزێو و شارســـتانییان لە واشـــنتۆن دەرگایان بۆ ئاوەڵا کرا. حەمدونی ئەندازیاری تەلارســـازی پیاوێکی بەتوانـــای حیزبی بەعس بوو، لە خانەوادەیەکی ناوداری ســـەردەمی بنەماڵەی پاشایەتیی هاشـــمیو دڵسۆزی وڵاتەکەی خۆیو سەرکردەکەی بوو. لەو ساتەی ســـاڵی ١٩٨٣وە کە گەیشـــتە ئەمەریکا، شـــاڵاوێکی تۆکمەی دەستپێکردو بە شێوەیەکی بەرچاو ســـەرکەوتوو بوو لە کەمکردنەوەی رەخنەی ئاشکرا لە سەر عێراق تارادەیەکی باش.

بەهەرحاڵ، لەگەڵ کۆششـــی چاکی حەمدونیشـــدا، ویلایەتە یەکگرتووەکان هەرگیز تەفرەی نەدەخوارد سەبارەت بە سروشتی رژێمی عێراقو تواناسازییەکەی. کەم کەس عێراقی بە هاوپەیمان دەزانی و لەوەش کەمتر بە دۆست، بەڵام وەک قەڵایەکی قایم دژ بە شۆرشی ئیسلامیی ئێران تەماشای عێراق دەکراو لەم رووەوە بە شیاو دەزانرا ویلایەتە یەکگرتووەکان یارمەتیی بدات. بەم پێیە کەسانێکی زۆر لە واشـــنتۆنی پایتەختی ئەمەریکا لووتیان لە ئاست ئەم رژێمە بۆگەنە دەگرت، بەڵام لەهەمان کاتدا چاویان لە ئاســـت خراپترین ســـتەمکارییەکانی دەنوقاندو هەمووشی بە هۆی پارێزگاریکردنی کەنداوەوە بوو. خەملاندنو تاوتویێ کردنەکەی ئەیلولی ١٩٨٤ی دەزگای موخابەراتی بەرگری لە سەر باری ئابووریو سەربازیی عێراق بە ئاســـانی ***گریمانەی*** بەردەوامیی عێراقی کردووە لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییدا[١٣]. لێکۆڵینەوەیەکی تری هەواڵگریی، لە دوادوایی ساڵی ١٩٨٦دا، بە ساردێکەوە تێبینی کردووە کەوا عێراق ســـارین پەرەپێدەدات[١٤]. بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی لە ئەجێنددادا هەر مابووەوە، بەڵام لەکاتێکدا کە پەیوەندیەکان گەشەیان دەکرد ئەمیانی دادەپۆشی.

باڵوێز دێڤید نیوتن کە ئاســـانکاریو راییکردنی بۆ زۆر مەســـەلە کردووە بە ئاراســـتەی ئەم لایەنگرییەدا، دواتر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) ئیدیعای ئـــەوە دەکات کە «لە ســـاڵێکدا چەندین جار» مەســـەلەی چەکـــی کیمیایی خستووەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە لەگەڵ هاوکارە عێراقیەکانیداو کارەکە «تەنها رووکەش نەبووە، بەڵکو مەبەستمان بوو بەکارهێنانو بڵاوبوونەوەی ئەم چەکانە قەدەغە بکەین. بەڵام بە ئاشـــکرا هەوڵێکی بێهوودە بوو و بۆچوونیان ئەوە بوو کـــە دەیانوت: (ئێوە دەتانەوێ ئێمە جەنگ ببەینەوە، کەچی...)». عێراقیەکان هیـــچ وەختێ پێیان لە بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی نەدەناو لەجیاتی ئەوە بە چاوبەستی وتەفرەدانەوە باسیان لە پێویستیی بەکارهێنانی «هەموو هۆکارێکی

پێویســـت» دەکرد لەبەرانبەر دوژمندا. نیوتن دەگێڕێتەوە، تەنها یەک جار نەبێ کە تاریق عەزیز پەردەی لە سەر ئەو کارە لاداو لە سەردانێکی لێس ئەسپین دا بۆ بەغدا، کە سەرۆکی کۆمیتەی خزمەتگوزاریی چەک بوو لە ئەنجومەنی نوێنەراندا، عەزیز کە «هەمیشـــە پیاوێکی لە ســـەرخۆو بێدەنگ بوو» زۆر بە تووڕەییەوە دەنگی هەڵبڕی و وتی:»بەڵێ بێگومان ئێمە چەکی کیمیایی بەکاردێنین! ئەوانە دڕندەنو ئێمەش دەبێ بەرگریی لە خۆمان بکەینو ئەگەر چەکی ***ئەتۆمیشـــمان*** هەبێت بەکاریدێنین!».

وەک عێراقیەکان تێگەیشتبوون، دیبلۆماسێتی واشنتۆن هەمووی دەم چەورکردن بوو و چاوســـوورکردنەوەی تێدا نەبـــوو. بەڕێوەبەرێتیی ریگان تەنها بایەخی بە هەڵوێستی عێراق دەدا لەبارەی پرۆسەی ئاشتی و پشتیوانیکردنی لە تیرۆریزمی نێودەوڵەتییەوە. ئەوەی کە دەسنیشـــان دەکرا لە شەڕگەکاندا جێبەجێ بکرێت کاریگەریی بە ســـەر سیاســـەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە نەبوو. هەڵکشانو پەرەسەندنی چەکی کیمیایی مەسەلەیەکی گرنگ بوو، بەڵام ئەو کاربەدەستانەی ئیدارە کە بەدواداچوونیان دەکرد بۆ تەشەنەکردن و پەرەسەندنی چەکی کۆکوژ، کاریگەرییان نەبوو لە ســـەر سیاسەتی عێراق، کە بەتوندی لە لایەن پسپۆڕانی جیۆستراتیجەوە کۆنترۆڵ کرابوو. وتاردانێک لە حوزێرانی ١٩٨٥دا لە لایەن یەک لەو کاربەدەستانەوە، دەربڕینی نائومێدانەی دەگەیاند:

> «من دەمەوێ جەخت لە سەر ئەوە بکەمەوە کە بۆچی ئێمە پەرگرانە هەست دەکەین کەوا کێشەکە هێندە جێی مەترسییە. ساڵی پار عێراق چەکی کیمیایی لە دژی ئێران خستەکار، ئەمساڵیش دیسان بەکاریهێنایەوە سەرەڕای ناڕەزایی نێودەوڵەتی. تا ئێســـتا عێراق تووشی هیچ ســـزایەک نەبووەو راستێکەشی بـــەردەوام نکووڵی دەکات لەوەی کە هیچ کارێکی خراپی ئەنجامدابێت. ئێمە لامان ڕوون و ئاشکرایە کەوا ئیدانەکردن کاری خۆی ناکاتو تادێت بەکارهێنانی ئەم چەکە پەرەدەستێنێتو بەرەو تەشەنەکردن دەچێت. دینامیکێتی کارەکە خەریکە رێچکەیەکی چەسپاو وەردەگرێت. پەرەپێدەرانو بەکارهێنەرانی وەک عێراق لە بنچینەدا سزایەکی کەم دەدرێن لە سەر رەفتاری نابەرپرسیارییان، کە بەدڵنیاییەوە لەو ئاســـتەدا نیە خەڵکی تر بپرنگێنێتەوە لە گەڕان بە دوای بەدەســـتهێنانی تواناسازیی لەو جۆرە. من وایبۆدەچم هەموو کۆکین لە سەر ئەوەی کە ئەم بارە دەبێ بگۆڕێتو ئەو گۆڕانەش خێرابێت»[١٥].

هەڵسەنگاندنێکی (ســـی. ئای. ئەی) لە کۆتایی ســـاڵی ١٩٨٦دا پرسیاری لە

کاریگەریی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق کردووەو تیشـــکی خســـتووەتە ســـەر «راییکردنی تەکتیکی لاواز، کەمبوونەوەی بواری پڕپێداکردن، زیادبوونی ئامادەباشیی ئێرانیەکانو ئەگەری گرفتی زەخیرەو تەقەمەنیو کەسانی جێباوەڕو تەکنیکی دابینکردنو دابەشـــکردن». بەڵام هەڵسەنگاندنەکە بەردەوامبوو «بە هۆی ئەوەوە کە خەرجو مەســـرەفی سیاســـیی بەردەوامیی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی هێند کەم بوو، کەوا گومانی لا دروستکردین عێراق واز لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بێنێت لە ئایندەیەکی نزیکدا»[١٦].

ســـەرکەوتنی ئێـــران لە فاودا باڵی کێشـــا بە ســـەر هـــەر رەچاوکردنێکی تەشەنەســـەندندا کە لەوانەبوو ویلایەتە یەکگرتووەکان هەیبێت. دووەم کۆسپ و تەگەرەی عێراق لەتەموزدا بوو کە چاودێرانی واشـــنتۆنی خستە ترسو لەرزێکی زۆرەوە. دوو مانگ لەوەوپێش ســـەددام حوســـێن وەک بێزارییەک لە شـــکۆی بریندارکـــراوی عێراقو بۆ ئەوەی بۆ جەنەراڵەکانی خۆی بنوێنێ کە لە پیشـــەو پســـپۆڕییان تێگەیشتووە، هێزەکانی ناردە ســـەر شاری مەهرانی ئێران لە سەر سنوورو گرتی. هێزەکان توانییان لە هێرشێکی سەختدا سەربکەونو سەرکردەی عێراق جاڕی لەو سەرکەوتنە دا. بەڵام ئێرانیەکان زۆر بە خێرایی شارۆچکەکەیان گرتـــەوەو هێزەکانـــی عێراقیـــان راوناو کردیانـــەوە بەمدیوی ســـنووردا. ئەم شکســـتهێنانی دووەمجارە، گرژییەکی بەرپاکردەوە لە نێوان ســـەددام حوسێنو فەرماندە پلە باڵاکانی ســـوپادا، کە ترسی بەزینی تەواویان لێنیشت، ئەگەر ئەو بەرپرســـیاری دانانی ستراتیجی سەربازی بێت. ماوەیەک واهاتە بەرچاو کە رژێم بەرەو هەرەسهێنان دەچێ. لە واشنتۆنیش، ریچارد مێرفیی یاریدەدەری وەزیری دەرەوەو یەک لە پاڵپشـــتانی سەرەکیی بۆچوونی جیۆستراتیجی، بەپەلە داوای کۆششـــێکی نوێی ویلایەتە یەکگرتووەکانی کرد کە «دەبێ پشتگیریی بەرگریی عێراق بکرێت لەڕووی ســـایکۆلۆجیو ســـەربازییەوەو فشـــار بخرێتە سەر ئێران پشوویەک بە جەنگ بدات یان کۆتایی پێبێنێت»[١٧].

دیدێکی تر هەبوو لە ئیدارەی ریگاندا کەوا لە مشـــتومڕی داڕشتنی سیاسەتدا دەنگـــی نەدرایە و خرایە لاوە و ئەوانـــەی داکۆکییان لێدەکرد لای خۆیانەوە بە نهێنیی سیاسەتی دەرەوەیان دانا. لە نۆڤەمبەری ١٩٨٦دا رۆژنامەیەکی لوبنانی راپۆرتێکی بڵاوکردەوە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان بە دوو ئاڕاســـتەی پێچەوانە کاری لە ســـەر جەنگی ئێران ـ عێراق کردووە: ئەویش ئەوەبووە کەوا کەناڵێکی نهێنیی پێدانی چەک بە ئێران راســـتەوخۆ زیانی گەیاندووە بەو ئاڕاستەیەی بە

لای عێراقدا داشكاندووە. ئەمەش بە مەسەلەی ئێران ــ كۆنترا ناسرا.

ئەوەی لە باسو خواسی ناو كۆنگرێسەوە دەركەوتووە ئەوە بووە كە تاقمێكی بچووك لەناو ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەییدا (كە راوێژكاری ئاسایشی نەتەوەیی رۆبەرت ماكفارلێن لەناویاندایە) پلانێكیان سازكردووەو بە رەزامەندیی رووكەشانەی ریگان، لە ماوەی زیاتر لە ساڵێكدا چەكی ئەمەریكایان لە رێگەی ئیسرائیلەوە رەوانەی ئێران كردووە، لە رێككەوتنێكدا بۆ بەردانی ئەو بارمتە ئەمەریكاییانەی لە لوبنان گیرابوون لە لایەن گرووپەكانی سەر بە ئێرانەوە. داهاتی فرۆشتنی ئەم چەكانە دەدرا بە كۆنتراكانی سەر بە ئەمەریكا كە شەڕی حكومەتی ساندنیستایان دەكرد لە نیكاراگوا. ئیسرائیل لە سەرەتای جەنگەوە یارمەتیی ئێرانی دەدا، بە دابینكردنی پارچە یەدەكی فڕۆكەی بۆمبهاوێژی فانتۆمی ئەمەریكیشەوە. لە هەڵسەنگاندنی ئیسرائیلدا، بە هاوكاریی كەسانێك لە دەزگای هەواڵگریی ناوەندی ئەمەریكی CIA و ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی NCS، یارمەتیدانی ئێران لەوانەبوو هاوسەنگیی بگۆڕێت بە لای میانڕەوەكانی رژێمدا (وەك سەرۆكی پەرلەمان عەلی ئەكبەر هاشمی رەفسەنجانیی جێگری رابەری باڵا خومەینیو سەركۆمار عەلی خامنەیی)و لە هەمان كاتدا هاوسەنگییەك بوو بۆ كاریگەریی سۆڤیێت. بێجگە لەوەش باشترین سیناریۆ بە لای ئیسرائیلەوە لە كەنداودا جەنگێكی بێكۆتایی بوو كەوا دوو دوژمنی شەكەتو ماندوو هیچ هەڕەشەیەكی ستراتیجی پێكنەهێنن. بەهەرحاڵ، ئەوانەی كە لە ئیدارەی ریگاندا بوون دەیانویست ئیحتیوای كاریگەریی سۆڤیێت بكەنو وایان لەقەڵەمدەدا كە هاوزەمان پشتگیریی ویلایەتە یەكگرتووەكانو سۆڤیێت بۆ عێراق ئاسایی نیە.

ئێران ــ كۆنترا پێچەوانەی سیاسەتی ئاشكرای ئیدارەی ریگان بوو لەمەڕ دابڕكردنی ئێران (لە رێگەی ئۆپەراسیۆنی وەستاندن و شێوازی ترەوە)و پێشێلكردنی یاسای ویلایەتە یەكگرتووەكان بوو سەبارەت بە گواستنەوەی چەك بۆ ئێرانو تێكدانی دیموكراسی. سەرەڕای ئەوەش وەك یەك لە كاربەدەستانی ئیدارە هۆشداری دا كاتێك مەسەلەكە خرابووە گەڕ، پێدانی مووشەكی تاوو وێنەكردنی نەخشەی ئۆردەری شەڕ لە سنووری ئێران ــ عێراق بایەخ بە لایەنگرییەك دەدا «بە ئاڕاستەیەك كە ببێتە هۆی ئەوەی ئێرانیەكان هێرشێكی سەركەوتوو ئەنجام بدەن دژ بە عێراقیەكان بە ئەنجامی گۆڕانكاریی توندو كوتوپڕەوە. پێدانی مووشەكی بەرگری یەكێك بوو لەو شتانە، بەڵام كاتێ زانیاریی هەواڵگریی دابین دەكەین لە سەر ئۆردەری شەڕ، ئەوە یارمەتیی دارایی

دەدەینە ئێرانیەکان بۆ کاری هێرشبردن»[١٨]. بەڵام ئەنجامدەران کە پێدەچێت سەرۆک پیرۆزی کردبێتن و لە سزادان رزگاریان بوو.

پەردە لادان لە سەر مەسەلەی ئێران ـ کۆنترا بۆ عێراقیەکان هەژاندنێکی هێجگار گەورە بوو. ئەوان هاوپەیمانییە رووکەشەکەیان نەک هەر درۆ و دووفاقی بوو، بەڵکو ئەمەریکا زانیاریی باشیشی دەدا بە ئێران، شانبەشانی هەردوو سیستەمە سەرەکیەکەی چەک پێدان، کە بواری بۆ ئێران دەڕەخساند لەو شوێنانەدا شەڕی عێراقیەکان بکات کەوا نەتوانن بەرەنگاریان ببنەوە. مووشەکی هۆکی دژە فڕۆکەی ئەمەریکا دەستبالایی عێراقیان لە ئاسماندا کەمکردبووەوە، مووشەکی تاویش سوودێکی گەورەی بەرگریکردنی هەبوو لە زرێپۆشدا. ئێران ٢٠٠٨ مووشەکی تاو و ٢٣٥ مووشەکی هۆکی وەرگرتبوو و لە دەسپێکی گەیشتنی بارەکانیانەوە لەساڵی ١٩٨٥دا کەوتە بەکارهێنانیانو دەسبەجێ ئەنجامەکانیان دەرکەوتن. بەو رەنگە دواتر درک بەوە کرا کە نوشوستی هێنان لە فاودا ئێشێکی زۆری هەبوو نەک تەنها لەبەرئەوەی لووتشکاندنێک بوو بۆ عێراق، بەڵکو لەبەرئەوەش بوو کە لەدەستدانی ئەگەری پیلانێکی لەخۆگرتبوو، لە نێوان دوژمنەکەی عێراقو ئەو زلهێزەدا کە واخۆی پیشاندەدا دۆستێتی. دێڤید نیوتنی باڵوێز لە بەغدا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) لەبارەی ئەو پەردە ئەستوورەوە دەدوێ کە لەناکاو پەیوەندییەکانی داپۆشی:

«عێراقیەکان قەت بڕوای تەواویان بە ئێمە نەبوو، بەڵام هەندێک متمانەیان بە توانای خۆیان هەبوو کە پیشبینی لە هەڵسوکەوتی ئێمە بکەن، کەچی نەیانتوانی پێشبینیی ئێران ـ کۆنترا بکەن کە سیاسەتێکی نائەقڵانە بوو، بۆیە بەڕاستی هەژاندنی. هەروەها زیانێکی راستەقینەی بەرپاکرد لە جەنگداو ئەوانەی پەیوەندیی ئەمەریکایان بەلاوە پەسەندتر بوو و داکۆکییان لێدەکرد کە مەترسیی ئەمیان لە یەکێتیی سۆڤیێت کەمترەو لەم رووەوە کەسانی وەک تاریق عەزیزو نزار حەمدونو ئەوانیتر بە دەست لەتیف جاسمی ماری راستەقینەو (جێگری سەرۆک وەزیران) تەها یاسین رەمەزانەوە گیریانخواردبوو، کە حوکمی پێشتری خۆیان دابوو لە سەر ویلایەتە یەکگرتووەکان وەک هێزێکی ئیمپریالیستیی لایەنگری ئیسرائیلو وا ئێستا بەتەواوەتی سەلمێنرا. دەزگاکانی موخابەراتی عێراق وەک یارمەتیدەرێک تەماشای ئەمەریکایان دەکردو لەکاتێکدا بێگانەیان لە عێراقدا نەدەویست، کەچی بە نابەدڵیو لووتەلایی دیپلۆماتەکانی ئەمەریکایان قبووڵ دەکرد. ئێستا ئەمانە هەموو

ڕۆیشتنو بەسەرچوونو هەرگیز بە خەیاڵمدا نایەت کە عێراق پێگەیەکی وای هەبێت کە شانبەشانی ئێمە بوەستێتەوە، بەڵام کردیان».

ڕێگە دانانێکی نوێ

مەسەلەی ئێران ـ کۆنترا بە تەواوی تۆڕی ئەو پەیوەندیانەی تێکشکاند کە لایەنگریی عێراقی لە سەر بنیاتنرابوو، ئەو متمانە فشەڵەشی پساند لە نێوان هەردوو وڵاتداو زیاتر بەوە لێکدەدرێتەوە کە سەرکردە عێراقیەکان ڕەفتاری سەیرو سەمەرەیان بەرانبەر بە ویلایەتە یەکگرتووەکان دەنواند لەساڵانی (١٩٨٨ـ١٩٩٠)ی دوای جەنگداو ئەمە بڕیاری داگیرکردنی کوەیتیشی لێکەوتەوە.

وائێستا واشنتۆن دەبێ پاشەوپاش بگەڕێتەوە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە سیاسەتی خۆی سەبارەت بە عێراق ڕاستەو درۆو دەلەسەی تێدا نیەو ئەمەش دەرەنجامی خۆی هەبوو. لە یاداشتێکی دیسەمبەری ١٩٨٦دا کە ناونیشانێکی ئینزار ئامێزی هەیە «پەیوەندیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانو عێراق: کۆکردنەوەی پارچەکان»، ڕیچارد مێرفی لە یەکەم ڕستەیدا ئاگاداریی ئەوە دەدات کە «پەیوەندیی نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانو عێراق لە قەیراندایە، هاوکات لەگەڵ ئەگەری دەرەنجامی ترسناکدا، بە هۆی هەڵوێستی ئەمەریکاوە لە ناوچەی کەنداوداو سیاسەتی دژە تیرۆریزمی».

بۆ گێڕانەوەی متمانە، مێرفی پێشنیاری ئەوە دەکات کە «ئیشارەتێکی سیاسیی بەهێزی ویلایەتە یەکگرتووەکان بدرێتە عێراق سەبارەت بە متمانەی دواڕۆژی عێراق» لە شێوەی گەرەنتیدانی قەرزێکی بەنکیی نوێی هەنارده ـ هاوردەدا[19]. یاداشتە یەک لە دوای یەکەکەکانی لەبارەی پەیوەندییە بازرگانیەکانی عێراق لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، تیشک دەخاتە سەر ئەم بایەخپێدانە نوێیە. دواکەوتنی دەرکردنی مۆڵەتی وەزارەتی بازرگانی سەبارەت بە هەناردەی بەرووبوومی ئەمەریکا بۆ عێراق بە شێوەیەکی لەناکاو، وەک باسدەکرا «دەرەنجامی خراپی هەبوو بۆ هەردوک هەناردەکانی ئەمەریکاییو پەیوەندیی ئێمەش لەگەڵ عێراق»و پێویستی بە پێداچوونەوەیەکی پەلەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی هەبوو. لەمڕووەوە ئیشارەتێکی بەرچاو گرنگییەکی تایبەتی

هەیەو بۆ ئێستاش دەبێ پەلەی لێبکرێت»[٢٠].

دێڤید نیوتن دەڵێ شەش مانگی برد بۆ دووبارە دروستکردنەوەی پەیوەندی. لەڕووی دەستووریشـــەوە دەزگای موخابەراتی بەرگری جێگەی (سی ئای ئەی) گرتووەتـــەوە وەک ئەڵقەیەکی پەیوەندیی ســـەرەکی لەگەڵ عێراقیەکاندا. هاوتا عێراقیەکەی دەزگای موخابەراتی بەرگری، بەڕێوەبەرێتیی هەواڵگریی ســـەربازی بوو، یان ئیســـتیخبارات. بەپێی قســـەی بەرپرســـە خانەنشـــینەکانی ویلایەتە یەکگرتـــووەکان، هەردوولا پەیوەندیی کاریان دامەزراندبوو کە تا کۆتایی جەنگ درێژەی کێشـــا. لە لایەن عێراقەوە بەشـــداربووی ســـەرەکیی گفتوگۆ، جێگری بەڕێوەبەری *ئیســـتیخباراتی* ســـەربازی، فەریق روکن وەفیق سامەڕایی بوو، هی ئەمەریکیەکانیش جێگرێکی مولحەقی سەربازی بوو.

لەڕووی سیاسییەوە واشـــنتۆن دەبوو داواکاریی دوولایەنەی عێراق جێبەجێ بکات بە گێڕانەوەیەکی دەسبەجێی ئۆپەراسیۆنی وەستاندن Operation Staunch بۆ دۆخی خۆیو بڕیارێکی ئەنجومەنی ئاسایشـــی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان کـــە داوای کۆتایی پێهێنانی جەنگ بکات. ئیدارەی ریگان پشـــتگیریی خۆی بۆ بڕیارێکی نوێی ئەنجومەنی ئاســـایش دەربڕی، کە لە تەموزی ١٩٨٧دا دەرکراو عێراق بە پەرۆشەوە پێشـــوازیی لێکرد. هەرچەندە ئێران رەتیشیکردەوە، بەڵام بڕیاری (٥٩٨) بوو بە بەرنامەی کاری ئاگربەســـی ئابـــی١٩٨٨ کەوا کۆتایی بە جەنگ هێنا. هەروەها ئیدارە ئۆپەراسیۆنی وەستاندنی کارپێکردووەو بگرە لەوە دوورتریش رۆیشتو پشتگیرییەکی ئەنجومەنی ئاسایشی جووڵاند بۆ ئابڵووقەدانی دژ بە ئێرانو رەنگە بە شـــێوەیەکی گرنگتریش بێت کە بەشداریی موخابەراتیی لەگـــەڵ عێراقیەکان پەرەپێدا. ئەمەی دواییان لە ســـەرەتای ســـاڵی ١٩٨٢ەوە دەســـتیپێکرد، بەڵام کەم کەس لە ستافی ئیدارەدا ئاگاداری بوو. ئەمە لە لایەن چەند رۆژنامەنووسێکەوە درکی پێکراو پەردەی لە سەر لادرا کە لێکۆڵینەوەیان لە مەســـەلەی ئێران ـ کۆنتـــرادا دەکردو بوو بە مایـــەی ناڕەزاییەکی توند لە لایەن ئێرانیەکانەوە. شـــوڵز بە کورتی لە لۆجیکی ئیدارە دەدوێ، مانگێک پاش ئاشکرابوونی ئێران ـ کۆنترا:

- « پێدانی بڕێکی ســـنووردار، بەڵام بەســـوود، لە زانیاریـــی هەواڵگریی بۆ عێراق، شتێکە من رەزامەندیم لە سەر دەربڕیوەو بەردەوامم لە سەری.
- سیاســـەتی ئێمە لەمـــەڕ بێلایەنیی لە جەنگدا وەک خـــۆی ماوەتەوە. ئێمە کۆتایی پێهاتنێکی جەنگمان پێ باشـــە، بەڵام بێ سەرکەوتنو بەزین لەگەڵ

پاراســـتنی ســـەربەخۆییو یەکێتیی خاکو وڵاتی هەردوک عێراقو ئێران بێ دەسکاری کردن.

- سیاســـەتی ئێمە لەبارەی جەنگـــەوە روونەو دەمانەوێ بـــە زووترین کات کۆتایی پێبێت. ئەوە چەند ساڵە عێراق دەیەوێت دانوستان بکات لەپێناوی شەڕوەســـتانداو کۆتایی هاتنی ئەم جەنگە. بـــەڵام ئێران بووە بە لایەنێکی لاســـارو دەیەوێت هەر بەردەوام بێت. ئێمە بۆ رێگایەک دەگەڕێین کە فشار بخەینە ســـەر ئێران بۆ ئەوەی چاوێک بگێڕێتەوە بە باری سەرســـەختی و لاســـاریدا لە مەســـەلەی پابەندبوون بە جەنگەوە لە رێگەی ئۆپەراســـیۆنی وەســـتاندنەوە و فشاری ســـەربازیی بخاتە ســـەر ئێران. ئێمە بڕوامان وایە ئەو لێکترازانـــەی لە ئەنجامی جەنگی ئێران ـ عێراقـــەوە پەیدابووە، لەوە گەورەترە کە بە پێدانی هەندێک زانیاریی موخابەراتی بە عێراق پاساوی بۆ بێنێتەوە» [٢١].

هاوبەشـــیی لەو زانیارییە هەواڵگرییە بچڕبچڕەدا، پێدەچێت لە ساڵی ١٩٨٦ بەملاوە بووبێتو ئەو داتایەی دەدرا بە عێراق بە ئاڕاســـتەی قەناعەت پێکردنی ئێران بوو بۆ قبووڵکردنی ئاگربەس. بە گوێرەی قسەی ئەفسەرێکی موخابەراتی ویلایەتە یەکگرتووەکان (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) ئەمە لە: «راپۆرتی موخابەراتیو دەسنیشانکردنی ئازوگوێزی هێڵی بەرەی شەڕ، وەک مەترسییەک بۆ هێرشـــی ئێران» پێکدەهات. پـــۆڵ وۆڵفۆویتزی جێگری یاریدەدەری وەزیری بەرگری بۆ سیاســـەت داڕشتن و ریچارد ئەرمیتاج یاریدەدەری وەزیری بەرگری بۆ کاروباری ئاسایشـــی نێودەوڵەتی، پاشان کاربەدەستێکی تریشی بۆ زیادکرا بۆ «پشـــتگیریی یاریدەدەری پرۆگرامی وەزارەتی بەرگریو رێکخستنی کاروبار بۆ وەزیری بەرگری فرانک کارلوسی لە ژێر دەسەڵاتی خۆیدا، بۆ ئاڕاستەکردنی ـ نەک تەخویلکردنی ـ دەزگای موخابەراتی بەرگری بۆ بواردان بە ناردنی ئەو زانیاریانە بۆ عێراق کە کۆســـپ دەخەنە بەر ســـەرکەوتنی ئێران». (لـــە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) لێکۆڵەرەوەیەکی تری پێشووی موخابەرات دەڵێ: «ئەوەی ئێمە داومانە بە عێراقیەکان شتێکە ناخرێتە ژێر هیچ بارێکەوە. ئێمە تەنها زانیاریمان داونەتێ بێ هیچ سەرچاوەیەک. بەڵام ئەوە ئاشکرایە کە وێنەکانی سەتەلایت لە سەتەلایتەوە دێن».

لەملاشـــەوە عێراق زۆر بە نهێنی کاری لە ســـەر دوژمنە ئێرانیو کوردەکانی بریکاری دەکرد بۆ تێســـرەواندنی لێدانێکی یەکلاکەرەوە و بۆ ئەم مەبەســـتە لە

ساڵی ١٩٨٧دا شەڕی گەرمتر کرد. هاوکات تواناسازیی عێراقیشی بە شێوەیەکی بەرفراوان باشکرد، پاش ئەوەی سەددام حوسێن مەسەلەی ستراتیجێتی جەنگی بەرەوڕووی فەرماندە سـەربازییەکانی کـردەوە، ئەگەرچی درەنگوەختیش بوو، دوابەدوای هەردوو شکستی فاو و مەهران، بە دەسەڵاتی پەلاماردانی کیمیاییشەوە: بێجگە لەوە عێراق فەیلەقێکی نوێی سەربازی گەنجی دروستکردبوو کە تەمەنیان لە چواردەو بۆ سـەرەوە بوو. هەواڵگریی ئەمەریکیش لە سەر پشتەوەی بەرەی ئێران کە راییبوونی کاروبار تێیدا شـپرزەیی‌و شـیرازە تێکچوونی دەگەیاند بە هۆی ئاڕاسـتەکردنی پەلاماری کیمیایـی بەردەوامەوەو ئێرانیـەکان بەتەواوی شـەکەت بووبوون. ئـەوان دەیان هەزار «خۆبەخشـیان» لەدەسـتدابوو (کە گەلێکیـان مێرمنداڵ بوون‌و بەزۆری بۆ هەڵگرتنـەوەی مین تەرخانکرابوون) لە بەرانبەر ئاگربارانی عێراقدا، بێئەوەی هیچ رووبەرێکی بەرچاو داگیر بکەن، فاوی لێبترازێت، گوایە بەتەمان رژێم بەوە بڕووخێت. هێرشەکانی ئێران بۆ سەر بەسرە لە دوادوایی سـاڵی ١٩٨٦و سـەرەتای ١٩٨٧دا، کە سەرکردەکان وەک هێرشی زەمینیـی «کۆتایی» ئامـاژەی پێدەدەن‌و خێـرا وەک ئەوانیتری پیش خۆی، سـەرەڕای پێشڕەویکردنی زوو کەوا کۆردسمان‌و واگنەر واتەنی «بڕێکی هێجگار گەورەی ئاگری عێراق‌و هێزی ئاسمانی‌و گازی ژەهراویی» تێکشکاند[٢٢].

لەشکرکێشیی ئێران بۆ سەر بەسـرە نۆرەیەکی نوێی «جەنگی شارەکانی» بەرپاکرد، چونکە عێراق بە بۆردمانی فڕۆکەو مووشـەک شـارو شارۆچکەکانی ئێرانی داگرتبووەوەو سـەدان کەسی مەدەنیی کوشت. هەروەها عێراق بەردەوام بوو لە هێرشکردنە سەر کەشتیە باربەرو نەوتبەرەکانی ئێران. لەبەرانبەردا ئێران بە مووشەکی سـکۆد بەغداو بەسرەی داگرتەوەو دەستی کردە پەلاماردانی ئەو کەشتیانەی لە کەنداودا بوون‌و هی هاوپەیمانەکانی عێراق بوون، بە تایبەتی کوەیت کە ژمارەیەک بەرکەوتنی ئازاربەخشی بەرکەوت. ئەمە ویلایەتە یەکگرتووەکانی هێنایە ناو جەنگەوەو لـە تەموزی ١٩٨٧دا ویلایەتە یەکگرتووەکان ئاڵای خۆی خسـتە سـەر تانکەرەکانی کوەیت‌و هێزێکی دەریایی خستە تەکیان. لە هەمان کاتدا ئیدارەی ریگان دەستی کردە فشار بۆ چارەسەرێکی دیبلۆماسی لە نەتەوە یەکگرتووەکان، کۆششەکەشی لە بڕیاری (٥٩٨)دا گەیشتە ترۆپک.

بەکورتی، مەسەلەی ئێران ـ کۆنترا لە شەڕێکی بیرۆکراتیی نێوان دوو تاقمەوە سـەریهەڵداو هەر لایەکیان بە زەڕەبینێکی جەنگی سـاردەوە تەماشای جەنگی ئێـران ـ عێراقی دەکردو لاکەی خـۆی بەهێز دەکرد بە پێدانی یارمەتیی ماددی

بۆ ئەو لایەی پێی پەسەندەو سەر بە خۆیەتی. کاتێ کە کۆششی پیلانگێڕانەی چەکدارکردنی ئێران هەرەســی هێنا، هەوادارانی عێراق لە ئیدارەدا بەهێزبوون. کاتێ کە داکۆکیکاران دەســەڵاتی ڕەهاو راستەقینەیان وەرگرت بۆ یارمەتیدانی عێــراقو هەرچەندە ئەوەش کە ڕێگەی پێدەدرا ســنووردار بوو، بەڵام قەدەغەی لە ســەر هەڵگیرابوو. ئەمەش سوودی ئەوەی گەیاندە عێراقیەکان کە ئەمەریکا لە جەنگەکەوە بگلێنن. بۆ گاڵتەجاڕی دەوران، پشــتگیریی ژێربەژێر لە ئێران، بە ســەرەتای کۆتایی کۆششــی جەنگی ئێرانیەکان لەقەڵەمدەدرا، تەنانەت کە توانیشیان ســاڵو نیوێکی تریش بەردەوام بن. لەهەمانکاتدا پشتگیریی توندی ویلایەتــە یەکگرتــووەکان بۆ عێراق، بێ هیچ پرســیارکردنێک، بــوو بە هۆی پێڕاکێشــانی عێراقو بەو پێیەش لێبووردەیی زیاتری ئەمەریکا. ئەمەش دیسان کاریگەرییەکــی پێچەوانەی هەبوو، چونکە کاتێک عێراقیەکان درکیان بەوە کرد کە لە سزا دەرباز دەبنو کەوتنە زیادەڕۆیی بە گازبارانکردنی کوردە مەدەنیەکان، کاربەدەســتانی ئیدارەی ئەمەریکی تەماشــایان کرد کە هاوپەیمانیی پێویستە، بەڵام یەکەمجار بە ناچاری بێدەنگ بوونو هەر کە جەنگ تەواوبوو بە توندی بە ئاڕاستەی ساردبوونەوەی پەیوەندیەکان ڕۆیشتنو عێراقیان خستە بارێکی دژوارو ناهاوسەنگەوە لەگەڵ هاوپەیمانێتیی سەردەمی جەنگدا.

بەشی چوارەم

شـــەڕ لـــە كـــوردســـتانـــدا

«خاڵی بنەڕەتی (لەبارەی ســـەددام حوســـێنەوە) ئەوەیە كـــە خوێنڕێژێكە دەیەوێت هەندێك لەنزیكترین كەســـی خۆی بكوژێتو ئەو كەسەیە كە چەكی كیمیایی دژ بە گەلەكەی خۆی بەكارهێناو دەســـتدرێژیی كردە سەر دەوڵەتە دراوسێكانی. پێدەچێت ئەمە لەمڕۆدا مەترسیدارترین كەس بێت لە دنیادا... مەسەلەی سەددام حوسێن ئەوەیە كە لەناوجەرگەی جەنگی دژە تیرۆریزمدایەو بووە بە سیمبوڵی بەرەنگاربوونەوەی تەواوی بەهاكانی ڕۆژئاوا».

– ریچارد پیرڵ، سەرۆكی بۆردی سیاسەتی بەرگری PBS
فرۆنتلاین، ٨ی نۆڤەمبەری ٢٠٠١

هێرشی گاز بۆ سەر كوردەكانی ئێران

پاراســـتنی خەڵكی مەدەنی بنەمایەكی ســـەرەكیی یاســـای مرۆڤدۆســـتیی نێودەوڵەتییەو بە یاســـاكانی جەنگیش دەناســـرێتو ســـەرچاوە سەرەكیەكانی هەر چوار ڕێككەوتننامەكەی جنێڤی ســـاڵی١٩٤٩یە. هەروەها ئەمە یەكێكە لەو مەسەلەقەدەغانەی كە پێشێلكردنی زۆر باوە. جەنگی ئێران ـ عێراقیش خۆی لەمە نەبواردو هەردوولا پێشێلكاریو كاری دڕندانەی وایان كردووە كە دەچێتە خانەی تاوانەكانی جەنگەوە. عێراق، هەر زوو پاش ئەوەی هێزەكانی لەساڵی ١٩٨٢دا لە ناو خاكی ئێران دەرپەڕێندرا، بە عادەت لەكاردانەوەی هێرشو فشاری سەربازیی ئێرانـــدا، كەوتە پەلاماردانی مەدەنیو دامەزراوە مەدەنیەكان لەئێراندا. ئێران بە پەســـتیو تووڕەبوونەوە كەوتە تۆڵەكردنەوەو هانـــی نەتەوە یەككگرتووەكانی دا بەتوندی داوا لەهـــەردوولا بكات پارێزگاریی لەخەڵكی مەدەنی بكەن. بە بۆنەی زیادبوونی هێرشو پەلاماری تۆڵەكاریی بۆ ســـەر شـــوێنە مەدەنیەكان، نەتەوە یەككگرتووەكان لەساڵی ١٩٨٣دا تیمێكی پسپۆڕانی ناردە كەنداو بۆ لێكۆڵینەوە، ئەوانیش لەگەشـــتو گەڕانیاندا بۆ ناوچەكانی جەنگ گەیشـــتنە ئەو ئەنجامەی كە عێراق بـــەردەوام بێ هیچ ڕەچاوكردنێكی ژیانی مەدەنیەكان، كاری كردووەو

بۆمبی هێشوویی لەشوێنە نیشتەجێکاندا بەکارهێناوەو پەلاماری نەخۆشخانەکانی داوەو گەلێ کاری تری لەم چەشـــنەو، پێش کشـــانەوەی لەساڵی ١٩٨٢دا شارو شارۆچکەکانی ئێرانی تەختکردووە. سەبارەت بە ئێرانیش، تیمەکە وایبۆچوو کە ئەویش ژیانی خەڵکی مەدەنیی بە ناتەواوی رەچاوکردووە کاتێ کەوا کۆمەڵگای پیشەسازیو دامودەزگا نەوتیەکانی عێراقی دەکردە ئامانج[١].

لەکاتی جیاجیای ماوەی جەنگـــدا، نەتەوە یەکگرتووەکان دەیتوانی بکەوێتە نێوانەوەو رێککەوتننامەی دوولایەنە ســـاز بکات بۆ راگرتنی هێرشو پەلامار بۆ ســـەر شوێنە نیشـــتەجێکان. ئەمە تەگەرەی دەخســـتە بەردەم هەردوو لایەنی شەڕکەر، بەڵام تەنها تا ئەو کاتەی لایەکیان پێشڕەویی سەربازی دەکرد و هێرشی پێچەوانەی لێدەکەوتەوە دژ بە خەڵکی مەدەنی، پاشـــانیش تۆڵەســـەندنەوەی بەدوای خۆیدا رادەکێشـــا بۆ هاوســـەنگکردنی کوشتو کوشـــتار. ئەمە لەڕووی ئەخلاقییەوە کارێکی قێزەونو ترسنۆکانە بوو کاتێ کە خەڵکی مەدەنی دەکرانە ئامانجی ســـەربازی، کە بۆ تێکشـــکاندنی پاڵپشـــتیی جەنگ زیان بە خەڵک دەگەیەنرا بـــۆ ورە رووخاندنیان. لەماوەی بەرێوەچوونی جەنگدا، هەردوولا ئەم تاکتیکەیـــان پەرەپێدەداو بووبووە هۆی وێرانکارییەکی بەربڵاو و ژمارەیەکی زۆر بریندارو کوژراوی لێدەکەوتەوەو ترسو لەرزێکی زۆری خســـتبووە ناو خەڵکەوە، لەوانە دانیشتووانی شارە گەورەکانی وەک تارانو بەغدا.

هەســـتکردن بە تینو توانای ترسو تۆقاندن، عێراق هـــەر زوو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی خۆیی لەمەیدانی شـــەڕەوە پەرەپێدا بۆ هەڕەشەکردن لەخەڵکی مەدەنیی بێچەک. بە هاتنی ساڵی ١٩٨٧ ئێران جاڕی لەپەرەپێدانو چاکسازیی بەرگریی کیمیایی دا، بۆ بەرزکردنەوەی ورەی هێزەکانیو پەکخستنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق، وەک شتێکی بێنرخو بێ کاریگەری. بۆ گاڵتەجاڕی، ئەمە لەجیاتیدا عێراقیەکانی قەناعەت پێکرد بۆ کردنە ئامانجی خەڵکی مەدەنی وەک رێگەیەک بۆ فشـــار خستنەســـەرێکی نوێ بۆ ســـەر ئێران بەمەبەستی کۆتایی پێهێنانی شەڕو ناکۆکی.

زۆربـــەی قوربانیە مەدەنیەکانی گاز کورد بوون، چ لەدیوی ئێران یان عێراق. یەکەم پەلاماری لەو چەشـــنەی گاز وادیارە شارەکانی باشووری ئێرانی گرتەوە، دوور لەکوردســـتان. لەنیسانی ســـاڵی ١٩٨٧دا، وەزیری دەرەوەی ئێران، عەلی ئەکبەر ویلایەتی سکاڵای ئەوەی کرد کە عێراق «چەندبارە پەنای بردووەتە بەر چەکی کیمیاییو بە بڕی زۆر گەورە» دژ بە شـــوێنە نیشـــتەجێکانو خەڵکێکی

مەدەنی کوشتووەو بریندار کردووە لەعەبادانو خورەمشەهرو مەرەندو خەتاکەشی خستە ئەستۆی سەرنەکەوتنی نەتەوە یەکگرتووەکان لەپشتگوێ خستنی تاوانبارکردنی عێراق بە ئەنجامدانی هێرشی گازو «وەلاخستنی هەموو بنەماکانی یاسای مرۆڤدۆستیی نێودەوڵەتی»و ئەوجا داوای لەئەنجومەنی ئاسایش کرد کە لە«بەرپرسیارێتیی ئەخلاقیو دەستووریی خۆی بگات لەرووبەڕووبوونەوەی ئەم پەرەسەندە چەندێتیو چۆنێتیەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی»[٢]. بەو پێیە ئەو سێ شارە تاڕادەیەک تەواو چۆڵکرانو، بەهەرحاڵ، زۆرینەی بەرکەوتووان پێدەچێت لەهێزەکانی ئێراندا بووبێت.

بە سەرنجدانی پەرەسەندنێکی وریاکەرەوە لەبەرەی باشووردا، خافیێر پێرێز دیکۆیلار هەمدیس تیمێکی تری پسپۆڕانی نارد. گەرمبوونی گوتاری ئێران لەم بارەیەوەو رۆژانی پێش گەیشتنی تیمەکە بۆ تاران، گەیشتە ترۆپک، بە تۆمەتبارکردنی ئەوەی کەوا گازبارانکردنی مەدەنیەکان لەلایەن عێراقەوە تاوانی جەنگە[٣]. لێکۆڵینەوەکە مەترسیو دڵەڕاوکێی تیمەکەی سەلماند، هەروەها تێبینی ئەوەشیان کردبوو کە ژمارەی بەرکەوتووانی کیمیایی لەناو هێزەکانی ئێرانداو سەختیی برینەکانیان «بە شێوەیەکی بەرچاو کەمتر بوو» لەساڵی رابردوو (بە گریمانەی پەرەسەندنو چاکبوونی جلو پۆشاکی پارێزگاری)، لەگەڵ ئەوەشدا پسپۆڕەکان دەیانوت کەوا ئەوان «زۆر بێزارو نیگەران بوون لەم ژمارە زۆر گەورەیەی بریندارو کوژراوی مەدەنیی» کەوا گرفتاری هێرشو پەلاماری گازی خەردەل بوون[٤].

لە ١٤ی مایسدا، ئەنجومەنی ئاسایش تێبینییەکی سەرۆکایەتی تری دەرکرد لەجێی بڕیارێک، کە بە هەمان زمانی ستاندارد هەردوولا گوناهبار دەکات «بۆ بەکارهێنانی چەندبارەی چەکی کیمیاییو درێژەکێشانی شەڕەکە»و بە واتایەکی تر، سەرزەنشتکردنی ئێرانو عێراق بە هەمان پێوەر[٥]. بۆ هەردوولا ئەم دەقە زیاتر لەخەڕەکە شکاوێک دەچوو. بەمەش عێراقیەکان جارێکی تر، شکستی ئەنجومەن، زیاتر هانیدان کە سڵ نەکەنەوە لەهەر شێوە سزایەک لەسەر پێشێلکردنی ترسناکیان بۆ یاساکانی جەنگ. بەم پێیە قۆناخێکی ستەمکاریو پێشێلکردنی زیاتر هاتەپێشەوە.

لەم سەروبەندەدا عێراق دەستیدایە فراوانکردنی شەڕی کیمیایی خۆی بەرەو باکوور، بۆ هەرێمی کوردستان لەهەردوو بەری ئێرانو عێراقداو تاڕادەیەک رۆژانە تۆمەتبارکردنی ئێران بۆ عێراق دەگەیشتە نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە

هێرشـــی کیمیایی عێراق بۆ سەر کوردســـتانی ئێران، لەوانە: هێرشێک بۆ سەر گوندێکی ناوچەی بانە لە١٦ی نیســـاندا (کە باس لەبریندداربوونی دە گوندنشین دەکات)، هێرشکردنە سەر گوندەکانی نزیک بانە، پێنجوێن، سەردەشت لە (٧و٨)ی مایســـدا (کە لانیکەم نەوەدو دوو بریندار تۆمارکرابوو)، لەگەڵ هێرشێک بۆ سەر شارۆچکەی سەردەشـــت لە٢٨ی حوزێراندا کە زیاد لەسەد کەسی کوشتو دوو هەزاری بریندار کردو زۆربەی زۆریان خەڵکی مەدەنی بوون.

ئەم هێرشـــەیان بە شێوەیەکی بەرچاو بایەخێکی گەورەی هەبوو. سەردەشت کە شـــارۆچکەیەکی کوردنشینی سەر سنوورو نزیکی بەرە بوو، بووبووە داڵدەو پەناگەی گوندنشینە ئاوارەکانو سەربازگەی هێزەکانی ئێران، کە وەک ناوچەیەکی پشـــتی بەرە بەکاریاندەهێنا. پێشتر سەردەشـــت گەلێ جار بە فڕۆکە بۆردمان کرابوو و چەند ڕۆژێک پێش هێرشـــە کیمیاییەکـــەش، هێزەکانی ئێرانو عێراق کەوتبوونە شەڕەوە لەنزیک چیای مامەندەو پاشان لەهێڵەکانی بەرەدا. یەکەمجار ئێرانیەکان بە یارمەتی پێشمەرگەکانی یەکێتیی نیشتمانی کوردستان، توانییان بەر لەهێرشێکی عێراق بگرنو بیانشکێنن، بەڵام وەک حەمەی حەمەسەعید، کە بەشداربوویەکی (ی ن ک) بوو لەو شـــەڕانەدا (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەیگێڕێتەوە کە هێزەکانی عێراق خۆیان کۆکردەوەو جارێکیتر هێرشیان کردەوەو کۆنترۆڵـــی تەواوی ناوچەکەیان کرد. ئا لەم کاتـــەدا بوو کە عێراق بە کیمیایی پەلاماری شـــارۆچکەکەی دا (بڕوانە بەرایی). گەلێ شـــایەتحاڵ لەسەردەشـــتدا دەگێڕنەوە کە فڕۆکەکانی عێراق چەندین بۆمبی کیمیاییان خستووەتە خوارەوەو پاشـــان بۆ ماوەی بیست دەقیقە بە ئاســـمانی ناوچەکەدا سووڕاونەتەوە، پێش ئەوەی لەئاسۆدا لەچاو ونبن[٦].

ئەم پەلامارە ڕاستەوخۆیەی ئەو شارۆچکە ئاوەدانە، کەوا بەپێچەوانەی شارو شـــارۆچکەکانی بەرەی باشـــوور، کە چۆڵکرابوون، زەرەرو زیانێکی تاڕادەیەک کەمی لێکەوتەوە، لەچاو ئاستی ئەو زیانەی عێراق بە هەڵەبجەی گەیاند ساڵێک دوای ئـــەوە. بەپێی باسو گێڕانەوەیەکـــی موحافزکارانە تەنها ٣٠ کەس لەڕۆژی هێرشـــەکەدا کوژراونو دوای ئەوە لەمانگی یەکەمدا شەســـتو شـــەش کەسی تریش گیانیان ســـپاردووەو لەساڵێکی دوای ئەوەشـــدا هەشت کەسو لەسیانزە ســـاڵی دواتریشـــدا حەوت کەس ـ واتە سەرجەم ســـەدو یانزە کەس (تا ساڵی ٢٠٠٢)[٧]. لەگەڵ ئەوەشدا کە هەموو ئەم مردنانە، وەک باسدەکرێ بە هۆی گازی خەردەلەوە بووە، بەڵام پێدەچێت قوربانیی دەمارەگازیشـــیان تێدابووبێت، وەک

لەگێڕانەوەی هەندێ شـــایەتحاڵدا دەردەکەوێت، بەڵام ئەمانە رەنگە لەو هێزانەی ئێران بووبێت کە نەچوونەتە ئاماری قوربانیانی شـــاری سەردەشـــت خۆیەوە. یاقووب قودســـیان، کە برینپێچێکی ئێرانییە (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا)، کاتێ کە لەنەخۆشـــخانەیەکی ئیمێرجنسیی سوپادا لەسەردەشت کاری کردووە، دەگێڕێتەوە کەوا کاتێ هێرشـــەکە دەستی پێکردووە، ئەم دەسبەجێ چووە بۆ یەکەی چەکی کیمیایی. قودســـیان دەڵێ لەچەند رۆژی لەوەوپێشـــدا، بەردەوام هێرشـــی گاز کراوەتە سەر شوێنەکانی چواردەوریانو بەو پێیە سوپا بە تەواوی لەئامادەباشیدا بوو:

«یەکەم شـــت کە من بینیم سەربازێک بوو بە راکردن هاتە ژوورەوەو هاواری دەکرد هێرشـــی کیمیاییەو دوو دەقیقەی نەبرد، گیانی ســـپارد. سەربازەکە گەنجێکی تەندروســـتی توندوپڕ بوو، هیچ نیشـــانەیەکی پێـــوە دیار نەبوو، ئەمەش شتێکی سەرسامکەر بوو بۆ ئێمەو کەواتە ئەمە دەبێ دەمارەگاز بێت. ئێمە نزیکەی دوو هەزار تووشـــبوومان لەمـــاوەی دوانزە کاتژمێردا تیمارکردو گەلێکیان هەر لەجێدا مردنو رەنگە ســـەد کەســـێکم لەوانە بینیبێت. ئێمە وامـــان لەقەڵەمدا، کە ئەمانە قوربانیی دەمارەگاز بن. ئەوانیتر بوون بە دوو گرووپەوە: ئەوانەی کە کێشەی پێستیان هەبوو، بە برینداری گازی خـــەردەل دامانناو لەبەرئەوە حەمامێکمان پێکردنو سایۆســـولفاتمان پێدان. دووەم گرووپ هیچ نیشانەیەکیان پێوە دیار نەبوو، بۆیە ناوبەناو گیراوەی شـــەکرو خوێمـــان دەدانێو وایبۆدەچووین کە تەنها تووشـــی هیستێریا بوون».

زۆر لەچاودێران لەوکاتەدا، هێرشـــەکەی سەردەشـــتیان بە پەرەســـەندنێکی ترســـناک لەقەڵەمدا. ئێرانیـــەکان راســـتەوخۆ گێڕایانەوە بۆ ســـەرنەکەوتنی ئەنجومەنی ئاســـایش، کە کاردانەوەیەک لەدژی هێرشـــە کیمیاییە پێشترەکانی عێـــراق ئەنجامبدات. ویلایەتیی وەزیـــری دەرەوە «بەیاننامە لاوازەکەی» ١٤ی مایســـی ئەنجومەنی بەوە ناوزەد کرد گوایە لەلایـــەن عێراقەوە وا لێکدراوەتەوە کـــە «رێگەپێدانێکی رەها بێت بۆ ئەوەی پەنـــا بباتە بەر چەکی کیمیایی»(٨). کەچی ئەدەبیاتی نووســـین لەبارەی جەنگی ئێران ـ عێراقەوە، تەنها ئیشارەتی خێرای بە هێرشـــەکەی سەردەشت کردووە. بە تەماشـــاکردنی رەوشی تەواوی هێرشـــە کیمیاییەکانی عێـــراق، رەنگە رووداوەکە بە کارێکـــی رۆتینی هاتبێتە بەرچاو. لەگەڵ ئەوەشـــدا ویلایەتی وەک «تراجیدیایەک کە دەبێ لەکتێبەکانی

ئینسکلۆپیدیاو مێژوودا تۆمار بکرێت، شانبەشانی هیرۆشیماو ناگازاکی، کە یەکەم شارە بووبێتە قوربانیی بۆردمانی کیمیایی» ئاماژەی پێکردووە. بە دەر لەزیادەڕۆیی ویلایەتی، لەشتێکدا راست بۆی چووە، ئەویش ئەوەیە کە ئەمە یەکەم گازبارانی شارێکە لەمێژوودا. لەمڕووەوە ئەمە نوقڵانە لێدانی هێرشەکەی ساڵی داهاتووی هەڵەبجە بوو. بە بارێکی تردا، بەدبەختیی سەردەشت بوو کەوا نەک هەر خرایە دوای دواوەی لیستی هێرشی گازی عێراق، بەڵکو مێژووەکەشی لەباوەڕی نەریتیی کورددا پەردەیەکی تەڵخی پێدادرا، ئەویش بە هۆی ستەمەکەی هەڵەبجەوە. حکومەتی ئێران هەواڵی هێرشەکەی بڵاونەکردەوە، بۆ ئەوەی نەبێتە مایەی تۆقینی خەڵکو ورەیان نەڕووخێت، بە پێی قسەی کاربەدەستێکی وەزارەتی دەرەوە، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا). بە پێچەوانەی ئەمەشەوە، رۆژنامەکانی ئێران هەواڵی هێرشە کیمیاییەکانی بەرەی باشووری جەنگیان بە ئاساییو دوورودرێژ بڵاودەکردەوە. فرەی پێنەچوو ئەوەی لەسەردەشتدا روویدا لەبیرچووەوە، ئەڵبەتە لەلایەن قوربانیەکانەوە نە، کەوا تا ئەمڕۆش ساڵانە یادی دەکەنەوە [٩]. یەک لەو هۆکارانەی لەبیرچوونەوەی سەردەشت ئەوەبوو، کە شارۆچکەیەکی کوردەو دانیشتووان گلەیی ئەوە دەکەن کەوا رژێمی ئێران، کەمتر بایەخ بە کورد دەداتو پاش جەنگیش هیچ سەرنجێکی رای گشتی بە لای هێرشەکەدا رانەکێشاو هیچ یارمەتییەکی قوربانیە رزگاربووەکانیشی نەداو هۆکارەکەی تریش ئەوە بوو کە لەهەڵەبجە روویدا.

پەرەسەندنی یاخیبوون لە کوردستانی عێراقدا

زۆربەی ئێرانیەکان زانیارییەکی کەمیان هەبوو لەسەر هێرشەکان لەکوردستانی ئێراندا (لەبەرئەوەی لەڕووی راگەیاندنەوە باسێکی ئەوتۆ نەدەکرا) مەگەر، بۆ نموونە، لەلایەن ئەو سەربازانەوە باس بکرایە کە لەبەرەی شەڕ دەگەڕانەوە. بەهەرحاڵ، پێیان خۆش نەبوو ئەوە بزانرێت کە عێراق چەند بە خەستی گاز بەکاردێنێ دژ بە کوردەکانی عێراق، لانیکەم لەپێش هەڵەبجەدا. جیهان کەمێک زیاتری لەو بارەوە دەزانی، تاڕادەیەک بە هۆی سکاڵای ئێرانیەکانەوە بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان. ئەم هەواڵانەش وردیو دوورودرێژیی تێدانەبوو و زیاتر پشتی بە گێڕانەوەو باسو خواسی ئەو ئاوارە بەر ترۆما کەوتووانە دەبەست، کە دەبرانە لای کارمەندو پزیشکی نەخۆشخانەکانو ئەمانیش زۆر ئاگاداری بارودۆخی ئەودیو سنوور نەبوون. کوردستانی عێراق بە درێژایی ساڵانی هەشتاکان بەتەواویی

داخرابوو بەڕووی خەڵکی بیانیـــدا، ژمارەیەکی کەمی پەیامنێری لێبترازێت، کە بەڕێنمایی رژێم دەگەڕانو هیچ ستەمو داپڵۆسینێکی دانیشتووانیان دەرنەدەخست. تەنها دوای کشـــانەوەی هێزەکانی عێراق لەکوردســـتان، لەئاخروئۆخری ساڵی ١٩٩١داو رێک لەپاش جەنگی کەنداو، لێکۆڵەرو پەیامنێری ســـەربەخۆ توانییان بچنە ئەو هەرێمەوەو هەندێ لەسکاڵاکانی پێشتر دەکران، ساغ بکەنەوە. بۆ ئەم کارە دەبوو زانیاریی خۆیان لەسەر مێژووی کورد زاخاو بدەنەوە ــ ئەو مێژووەی لەلایەن ئەو وڵاتانەوە کە گەلی کوردیان بەســـەردا دابەشبووە ستەمی لێکراوەو شێوێنراوە.

بزووتنەوەی نیشتمانیی کورد لەعێراقدا، لەگەڵ دروستبوونی دەوڵەتی عێراقدا سەریهەڵدا، لەســـەر کەلاوەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی. لەپاش جەنگی جیهانیی یەکەم، هێزە سەرکەوتووەکانی بەریتانیاو فەرەنسا، بە مانۆڕو پیلانگێڕی، گەلێ دەوڵەتی نوێیان دروستکرد بە سنووری نوێوە، هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا گەلانێکی بێ دەوڵەتیان بە ســـەر ئەو سنوورە نێودەوڵەتییە تازە کێشراوانەدا دابەشکرد. لـــەم کەینو بەینەدا کورد، بوون بە گەورەترین میللەتی بێدەوڵەتو نیشـــتەجێ لەسەر خاکێکی پانو بەرین، کە بەشێکی گرنگی لەتورکیاو ئێرانو سوریاو عێراق پێکهێناوە پێکهێناوە. کوردەکان، بەو هەستەوە کە فێڵیان لێکراو لەسەربەخۆیی بێبەری کران لەلایەن هێزەکانی پاش جەنگەوە، دەستیاندایە شەڕکردن لەپێناوی سەربەستی و رزگاربوون لەهەر یەکێک لەم وڵاتانەدا بەدرێژایی سەدەی بیستەمو لـــەم کارەیانـــدا زۆر جار شـــێوازی تەکتیکییـــان گرتووەتەبەر لەگـــەڵ لایەنی جۆراوجۆردا، وەک ئەو رژێمانەی لەژێر زەبروزەنگی داپڵۆســـینیاندا دەیاننالاند، رژێمگەلی دەوڵەتە دراوســـێکانو بزووتنەوە کوردیەکانی پارچە هاوسنوورەکانی کوردســـتان کە هاوبەشـــن لەزمانو فەرهەنگدا، بەڵام هەریەکەیان بۆخۆی شەڕ دەکات لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ناوەنددا. لەدیدی کوردەوە، مێژووی نوێیان بریتییە لەزنجیرەیەک بەڵێنو پاشان ناپاکی، ئەو رێککەوتننامانەی تەنها مۆر دەکران و جێبەجێ نەدەکران و ماوەی دوورودرێژی ئاشـــتییەکی رێژەییو پاشتر شکاندنی بە یاخیبوونو کوشـــتارو وێرانکردنی دێهاتو لەزۆربەی حاڵەتەکانیشـــدا بەزینو تێکشکانی تەواو.

یەکەم یاخیبوونی کورد لەسەرەتای ساڵانی ١٩٢٠دا بەرپابوو بە سەرکردایەتیی شێخ مەحمود بەرزنجی، کە خۆی ناونابوو «مەلیکی کوردستان». جووڵانەوەکەی شـــێخ، تەنها ئەوکاتە تێکشـــکا کە دەســـەڵاتدارانی ماندێتی بەریتانیا فڕۆکەی

بۆمبهاوێژی رافیان (RAF) هێنایە ناوەوە. لەسـاڵانی چلەکاندا سـەرکردەیەکی کـوردی گەنج دەرکەوتو چـوو بەگژ حکومەتی پاشـایەتیدا لەبنکەو بارەگای خۆیەوە لەبارزانو پاشان لەسلێمانییەوە. ئەم پیاوە ناوی مەلا مستەفای بارزانی بوو، کـە دواتر بوو بە باوکـی بزووتنەوەی نەتەوەیی نوێی کـورد لەعێراقدا. کاتێ کە بە ناچاری لەسـاڵی ١٩٤٥دا ئاوارەی ئێران بوو، یارمەتیی دامەزراندنی کۆماری مەهابادی بێبەختی دا، ساڵێک لەوەوپاش، پارتی دیموکراتی کوردستانی دامەزرانـد، کە فـرەی نەبرد بوو بـە دوو باڵی عێراقو ئێـران. بارزانی تەنها دوای رووخانی پاشـایەتی لەساڵی ١٩٥٨دا توانی بگەڕێتەوە وڵاتو ساڵی ١٩٦١ سەرلەنوێ بزووتنەوەی نەتەوەیی لەکوردستانی عێراقدا دەستپێکردەوە.

بزووتنەوەی بارزانی لەبۆشـایی عێراقی دوای پاشایەتیدا توانی گەشە بکات، کاتـێ کە رژێمە کۆمارییـە لاوازو کورتخایەنە یەک لەدوای یەکەکان نەیدەتوانی خواسـتو دەسەڵاتی خۆیان بسـەپێنن ـ ئەگەرچی زۆریان هەوڵدا، بە هێرشو بۆمبارانو دواجاریش بە تەختکردنی تەواوی دێهات. رژێمی بەعس کە لەسـاڵی ١٩٦٨دا دەسـەڵاتی گرتەدەسـت، هێنـد لاواز بوو خێـرا رێککەوتننامەیەکی ئۆتۆنۆمیی مۆرکرد، کە لەسـەر کاغەز دەسـەڵاتێکی گرنـگو بەرچاوی دا بە حکومەتێکی ناوچەیی بۆ کورد. خاڵی سـەرەکی، وەک لەدانوستانەکانی دواتردا هاتـە ئاراوە، بارودۆخی کەرکوک بوو، کە ناوچەیەکی دەوڵەمەندە بە نەوت، کە داواکاریی کوردو رژێمی عەرەبی عێراقی لەسەر بوو.

لە ساڵی ١٩٧٤دا مەسەلەی کەرکوک بوو بە هۆی شکستهێنانی رێککەوتننامەکەو بەرپابوونی شۆڕشـێکی کورد، کە تەنها بەو هۆیەوە تێکشـکا کە شای ئێرانی هاوپەیمانی سـەرەکیی کوردەکان، ژێربەژێر لەگەڵ رژێمی بەعسدا سازشی کردو پشـتگیریی خۆی لەکورد کشـاندەوە. پاشان (پ د ک) شـکاو جەنگاوەرەکانی بڵاوەیان لێکردو خەڵکەکەشـی بۆ ئۆردووگاکانی باشـووری عێراق راگوێزرانو سەرکردایەتیەکەشـی ناچـار بـوو لەئاوارەیـی ئێراندا بزووتنەوەکە دروسـت بکاتەوە.

هەر زووبەزوو بەدوای ئەم کارەسـاتەدا، (پ د ک) لەگەڵ ئەو کادرە گەنجانەدا تێکچوو کە جەلال تاڵەبانی سـەرکردایەتیی دەکردنو بەرەنگاری سەرکردایەتیی مەلا مسـتەفا بووبوونەوەو یەکێتیی نیشتمانیی کوردسـتانیان دامەزراند. ئەم پەرەسـەندنە بە تەنها رەنگدانەوەی نەوەو وەچە نەبوو، بەڵکو دابەشـبوونێکی فەرهەنگو زمانیش بوو. (ی ن ک) لەدامەزراندنیەوە لەسۆراندا دەستباڵا بوو، کە

مەڵبەندەکەی ســـلێمانییەو بە دیالێکتی سۆرانی دەدوێن، بەڵام بنکەی (پ د ک) لەناوچەی بادینانـــی کرمانجی زمان مایەوە، بەتایبەتی لەدەوروپشـــتی گوندی بارزاندا، کە زێدی دامەزرێنەری پارتیو مەســـعود بارزانیی کوڕیەتی، کە بوو بە جێنشـــینی. هەر لەدەسپێکەوە (پ د ک) بە شێوەیەکی بنەڕەتی وەک مەسەلەی بنەماڵە مایەوە، ئەگەرچی لەناو سەرکردایەتیی عەشایەریشدا خەڵکی پرۆفیشناڵو روناکبیری دهۆکو هەولێری تێدایە. بەپێچەوانەوە (ی ن ک) بنەمایەکی مەدەنیی بەرفراوانتری هەیە، لەگەڵ ئەوەشـــدا ســـەرکردایەتیی تاڵەبانی بە شـــێوەیەکی بەرفراوان بووە بەوەی کە جیاوازی و ناکۆکیی لەسەر نەبێت.

دەستدرێژیی عێراق بۆ سەر ئێران لەساڵی ١٩٨٠دا، بەختی ئەم دوو حیزبەی بووژاندەوە. ماوەی هەشت ساڵی سەخت رژێمی عێراق بەتەواویی سەرقاڵی جەنگ بوو، بەڵام دەیویست بارودۆخ لەکوردستاندا بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە لەرێگەی کڕینی سەرۆک عەشیرەتەکانەوە کە بە «راوێژکار یان *موستەشار*» ناویان دەباتو چەکدارکردنی ناوچە دێهاتیەکانی خســـتە ئەستۆیان بۆ ئەو سەربازە خێڵەکیانە کە رژێم ناوی فورســـان (واتە ســـوارە)ی لێنابوونو کوردە ناسیۆنالیستەکانیش ناوی *جاشیان* بەسەردا بڕیبوون (واتە بەچکەی کەر). رژێم تەنها توانی کۆنترۆڵی ناوچە تەختاییەکان بکات، بەڵام زۆربەی ناوچە شاخاوییەکان لەژێر قەڵەمڕەوی *پێشـــمەرگەدا* بوو، (پێشـــمەرگە: بەواتای ئەوانەی بەرەوڕووی مەرگ دەبنەوە)، کە جەنگاوەرانی هەردوو پارتە ســـەرەکییەکەو پەناگەی حیزبی بچووکیش بوو، وەک پارتی کۆمۆنیستی کوردســـتانو حیزبی سۆشیالیستی کوردستانو پارتی گەلی دیموکراتی کوردســـتانو بزووتنەوەی یەکگرتووی ئیســـلامیی کوردستانو هی تریش (لێرەدا نووســـەر هەڵەیەکی کردووەو ناوە تەواوەکە بزووتنەوەی ئیســـلامیی لە کوردستانی عێراقدایە ـ وەرگێڕ).

جەنگاوەرەکان لەو ناوەدا بە ئازادییەکی زۆرەوە دەگەڕانو فشارێکی بەرچاویان دەخســـتە ســـەر هێزەکانی عێراق کە تواناو تاقەتیان دابوویە کزی. هەرچەندە (پ د ک)و (ی ن ک) یاخیبوونی خۆیان دەســـتپێکردبووەوە، بەڵام بە شـــێوازێک هـــەر بەرەنگاری یەکتر بووبوونەوە کە تا ئەمـــڕۆش زۆر نەگۆڕاوە: هەندێ جار شەڕیان دەکردو هەندێ جاریش دانوستانو ناوبەناویش دەچوونە هاوپەیمانییەکی تاکتیکییەوە کە بارودۆخی سیاسیی فراوانتر ئەوەی بخواستایە ــ بەڵام هەرگیز زاڵ نابن بە سەر ناکۆکیی رەگداکوتاو و بێمتمانەیی نێوانیاندا.

بە درێژایی ســـاڵانی هەشـــتاکان (پ د ک) پەیوەندیەکی گەرمی هەبوو لەگەڵ

ڕژێمی ئێراندا. بارەگای سەرەکیی پارتی لەگوندی سلیڤانای نزیک زێوە بوو، کە شارۆچکەیەکی ئێرانو زۆر لەسنووری هەردوک تورکیاو عێراقەوە دوور نەبوو. کاتێ عێراق پەلامـــاری ئێرانی دا، (پ د ک) بە هەلێکی لەباری زانی بۆ تۆڵەکردنەوەی شکســـتە پڕ سەرشۆڕییەکەی ساڵی ١٩٧٥و کۆنترۆڵی خۆی لەناوچەی بادیناندا توندکـــردەوە، ئەگەر نەڵێین هەموو کوردســـتانی عێراقیـــش. کاتێ ئێرانیەکان لەساڵی ١٩٨٢دا عێراقیەکانیان لەخاکی خۆیان دەرکردو فشاری ئەوەیان خستە سەر کە بیانخەنە باری بەرگریەوە، (پ د ک) بەپەرۆش بوو بۆ یارمەتیدانیان. بەو چەشنە لەهاوینی ســـاڵی ١٩٨٣دا جەنگاوەرانی (پ د ک)و هێزی ئیستیتلاعییان کەوتنە تەک هێزەکانی ئێران لەهێرشکردنیاندا بۆ سەر حاجی ئۆمەران. بەدوای ئەم شەڕەدا، کە تاڕادەیەک ســـەرکەوتنیان تێدا بەدەستهێنا، ئێرانیەکان چەند هەوڵێکـــی تریان دا بە هاوکاریی (پ د ک)، بۆ ئـــەوەی مەودایەکی قووڵتر بچنە ناو عێراقەوە. هەموو کات ئەم هەوڵانە پێشکەوتنی بەدەستدەهێنا تا ئەوکاتەی لەساڵی ١٩٨٦دا، هێزەکانی ئێران بەتەواویی گێڕدرانە دواوە.

هێرشی حاجی ئۆمەران هەلێکی بۆ (پ د ک) ڕەخساند حیساباتی خۆی لەگەڵ عەشـــیرەتی برادۆستیدا یەکلابکاتەوە، کە ناحەزییەکی کۆنیان لەنێواندا بوو، بە هۆی پێگەی ئەم عەشیرەتەوە لەنێوان قەڵەمڕەوی بارزانیو سنووری ئێرانداو بەمە دەیتوانـــی تەگەرە بخاتە ڕێی هاتوچۆی (پ د ک) بۆ بنکەو بارەگاکانی لەئێراندا. میلیشـــیاکانی برادۆست بە پشـــتگیریی بەغدا ڕۆڵێکی بەرچاوی بەرگریکردنیان بینی لەناوچەی عەشیرەتەکەیان. بەپێی سروشتی سیاسەتی کوردی، ئەوە بوو کە دوژمنایەتیی (پ د ک) بۆ عەشـــیرەتی برادۆســـتیو دژایەتی مێژوویی نێوان (پ د ک)و (ی ن ک)، هاوپەیمانییەکـــی تەکتیکیـــی لێکەوتـــەوە یەکەم لەنێوان (ی ن ک)و برادۆستیەکانداو دواتر لەنێوان (ی ن ک)و ڕژێمی بەغدادا.

پەیوەندیـــی ناڕێکو ناتـــەواوی (ی ن ک) لەگەڵ ئێرانـــی خومەینیدا، بوو بە هاندەری هاوپەیمانییەکی لەم چەشـــنە. ئێرانیەکان بەردەوام داوایان لەتاڵەبانی دەکرد دەســـتبداتە چەک لەدژی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران (حدکا)ی عەبدولڕەحمان قاسملوو، کە حیزبێکی کوردیی ـ ئێرانیی یاخی بووو ماوەیەکی زۆر بووبووە دڕکو دەچەقییە کەلەکەی ڕژێمی خومەینی. تاڵەبانیو قاسملوو دۆستی دێرینی یەکتر بوونو هەردوو حیزبەکەشـــیان هاوبـــەش بوون لەئایدیۆلۆجیەکی شارســـتانیی عیلمانیی سۆشیالیستیدا. تاڵەبانی لەڕووی فشاری ئێراندا وەستاو ڕێگەی بە حدکاو شـــەش گرووپی تری نەیاری کوردی ئێران دا بنکەو بارەگای

خۆیان لەدۆڵی جافەتی دامەزرێنن، کە ناوچەیەکی قایمکاری یەکێتی بوو و دەکەوتە نێو چیا بەرزەکانی باکووری سلێمانییەوەو نازناوی (دۆڵی حیزبەکانی) پێدرابوو. ئێران لەهەوڵی بەردەوامدا بوو بۆ ناردنی هێزەکانی بەرەو باکووری عێراق بۆ راوەدوونانی حدکاو یاخیبووانی ترو لەهەمان کاتدا بەو هیوایەش کە سوود لەپاژنەکەی ئەخیلی عێراقیش وەربگرێت بە بچڕینی پارچەیەک لەخاکی عێراق بە یارمەتی (پ د ک)و خێرا (ی ن ک)ی پاڵنا بۆ باوەشی بەغدا.

لە تەموزی ١٩٨٣دا، کە هێشتا شەڕەکەی حاجی ئۆمەران هەر بەردەوام بوو، فەرەیدون عەبدولقادری گەورە دانوستانکاری تاڵەبانی، کەوتە گفتوگۆی ناڕەسمی لەگەڵ رژێمداو کۆبوونەوەی لەگەڵ سێ بەرپرسی موخابەراتی عێراقدا کرد لەبنکەیەکی حدکا لەناوچەی ئالانی رۆژئاوای سەردەشت لەناو ئێرانداو دەسبەجێ بانگهێشتی بەغدا کرا. فەرەیدون لە ماڵی قاسملوو لەبەغدا مایەوەو زنجیرەیەک گفتوگۆی لەگەڵ تاریق عەزیزو سەرکردە پایە بڵندەکانی تردا ئەنجامدا لەئۆکتۆبەرو نۆڤەمبەردا. فەرەیدون دواتر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەڵێ ئەوان پێیانڕاگەیاندووە کە هەموو شتێک دەگونجێ دانوستانی لەسەر بکرێت وەک: هەڵبژاردنی پەرلەمانی لەعێراقدا، بەردانی زیندانە کوردەکان، بەرفراوانکردنی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردو بگرە دۆخی کەرکوکیش. لەسەرەتای ساڵی ١٩٨٤دا جەلال تاڵەبانیو سەددام حوسێن لە بەغدا چاویان بە یەکتر کەوت بۆ گفتوگۆ کردن لەسەر کەرکوک، کە ئەگەری ئەوە هەبوو دانوستانەکە بەو هۆیەوە شکست بێنێت. بە پێی قسەی فەرەیدون، سەددام وتوویەتی کە خۆشحاڵە بەو پەرەسەندنەی هاتووەتە ئاراوەو خۆی وا پیشانداوە کە ئامادەیە بۆ تەنازولی گرنگ و لەبارەی کەرکوکەوەو وتوویەتی: «من نامەوێ بڵێم کەرکوک شارێکی عەرەبە، بەڵام شارێکی کوردیش نیەو نابێ بچێتە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردەوە، بەڵام ناکرێ لەژێر کۆنترۆڵی ناوەندیشدا بمێنێتەوەو دەتوانین بەڕێوەبەرێتییەکی هاوبەشی بۆ دابنێین». بەڵام لەهەمان کاتیشدا رژێم هۆشدارییەکی دەرکرد. بەپێی قسەی نەوشیروان مستەفا ئەمینی جێگری تاڵەبانی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی١٩٩٣دا)، تاریق عەزیز بە سەرکردە کوردەکانی راگەیاندووە: «ئەگەر ئێوە یارمەتیمان بدەن هەرگیز لەبیری ناکەین، بەڵام ئەگەر لەدژمان بوەستنەوە ئەوەش هەرگیز لەیاد ناکەینو پاش ئەوەی جەنگ کۆتایی دێت، تێکتاندەشکێنینو هەموو گوندەکانتان بەتەواویی خاپوور دەکەین».

ئەم گفتوگۆیانە لەکاتێکدا هاتن، کە دۆخی عێراق تەواو خراپ بوو لەجەنگداو سەددام حوسێن پێویستی بە هەموو هاوکاریو پشتیوانییەک بوو لەهەر کەسێکەوە بێت. سەرەڕای ئەوەش، دانوستان بواری بە هێزەکانی عێراق دا لەکوردستانەوە بگوێزرێنەوە بۆ بەرەی باشوور، بەڵام فرەی نەبردو پاش ئەوەی عێراق لەرێگای بەکارهێنانی خەردەلو دەمارەگازەوە لەمارتی ١٩٨٤دا توانی سەرکەوتووانە هێرشی خەیبەری ئێران رابوەستێنێ، وەفدی دانوستانی یەکێتی تێبینیی ئەوەیان کرد کە رکابەرەکانیان بە شێوەیەکی تەکتیکی کارەکە دوادەخەنو تەگەرەی بۆ دروست دەکەن. دانوستان کە ساڵێکی رەبەق درێژەی کێشاو وابەستەی دۆخی شەڕگەکانی عێراق بوو، یان دەچووە پێش یاخود دەوەستا، وەک فەرەیدون دەیگێڕێتەوە. دوا خولی گفتوگۆکان لەنۆڤەمبەردا بوو و پاش بیست رۆژ شکستی هێنا، رێک لەوکاتەدا کە عێراقو ویلایەتە یەکگرتووەکان پەیوەندیی دیبلۆماسییان گێڕایەوە. دواتر پەیوەندیی ئاست نزمی ئێرانیش نوشوستی هێنا بۆ راستکردنەوەی ئاڕاستەی خواری مەسەلەکەو کاتێ میلیشیای تەحسین شاوەیسی سەر بە حکومەت، لەکانوونی دووەمی ١٩٨٥دا مامەڕیشەی کوشت، کە فەرماندەیەکی باڵای یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان بوو، شەڕ لەدەستپێکردنەوەدا بوو. لەپێکدادانەکانی مانگی شوباتدا، گەریلاکانی (ی ن ک) هێزەکانی عێراقیان لەنزیک دۆڵی جافەتییەوە بەزاند، کەوا لەم کاتەدا بۆی گەڕابوونەوە بۆ ئەوەی سەرلەنوێ بنکەو بارەگاکانیانی تێدا دامەزرێننەوە.

هێزەکانی عێراق، لەترسی نزیکبوونەوەی نێوان (ی ن ک)و ئێران، زۆر بەتوندیی هێرشیان کردە سەر ئەو زنجیرە چیایەی لەسلێمانییەوە بەرەو سنوور درێژبووبووەوەو تەواوی گوندەکانیان وێرانکردو خەڵکەکەشیان راگواستە کۆمەڵگا (*موجەمەعات*)ی گەورەو رەقو تەقەکانی ناوچە دەشتاییەکان. لەدەرەوەی ئەم پشتێنەیە، (ی ن ک) توانی دەسەڵاتی خۆی بسەپێنێ بە سەر ناوچەی بەرفراوانی دێهاتداو عێراقیەکان تەنها دەسەڵاتیان بە سەر شارە گەورەکاندا دەشکا، لەگەڵ ئەو رێگاوبانانەی بە یەکترییەوە دەبەستن. شەڕو پێکدادانی یاخیبوون لەئاستێکی کەمدا بەردەوام بوو، لەو جۆرەی کە عێراق نەیدەتوانی کۆتایی پێبێنێتو، پێشمەرگەش نەیدەتوانی بیباتەوە. یەکێتی نەیدەتوانی شەڕی دوو بەرە بکات، لەبەرئەوە زۆری نەبرد کەوتە دارشتنی باشترین پەیوەندی لەگەڵ ئێراندا. وتووێژکارانی سەرەکییان ئەفسەرانی هەواڵگری بوون لەقەرارگای رەمەزان (واتە فەرماندەیی رەمەزان)، کە هێزێکی ئاسایشی پاسدارانی بەرپرسی سەرەکیی

كوردستانی عێراق و كۆنترۆڵی پەیوەندیی كوردی بە ئێرانەوە دەكرد و زانیاریی لەسەر جموجووڵیان كۆدەكردەوەو بەگشتی خستبوونیە ژێر چاودێرییەوە، كاتێ كە شەڕی كوردە نەیارەكانی ئێرانی دەكرد. شێردڵ عەبدوڵا حەوێزیی بەرپرسی پەیوەندیی (ی ن ك) لەگەڵ قەرارگای رەمەزاندا، باس لەو سوودە هاوبەشانە دەكات كە لەپەیوەندیی باشتردا دێنە ئاراوە:

«بەپێی پرۆپاگەندەی ئێران، ئێمە هێشتا هەر پەیوەندیمان بە رژێمی عێراقەوە مابوو. جارێكیان گرووپێكی ئێرانی هاتن بۆ زانیاری وەرگرتن لەسەر ناوچەی دۆڵی جافەتیو سەردانی ئێمەیان كردو لەگەڵ بەڕێز تاڵەبانیدا كۆبوونەوە. هەر ئەو رۆژە فڕۆكەكانی عێراق ناوچەكەیان بۆردمان كرد، بە بنكەو بارەگاكانی ئێمەشەوەو بەم رەنگە ئێرانیەكان لە هەڵوێستی تازەی ئێمە تێگەیشتن. هەروەها ئەوەشیان بینی كە ئێمە پێشمەرگەمان هەیە لەنزیك شارەكانەوەو دەتوانن فشار بخەنە سەر رژێم. پاش ئەمە پەیوەندیمان بەرەو باشتر چوو. ئێمە پێویستمان بە ئێران بوو، بەتایبەتی بۆ بەدەستهێنانی دەرمانو چارەسەری بریندارەكانمان، هەروەها بازاڕێكی قاچاخی گەرموگوڕ هەبوو لەناوچەكەدا، بێجگە لەوە كوردی هەردوو وڵات پەیوەندییان بە یەكترەوە پتەوبوو. ئەوجا بۆ ئێمە گرنگ بوو بە ئێراندا سەفەری دەرەوە بكەینو هەر لەوێشەوە رۆژئاواییەكان بگەنە ئێمە».

كاتێ (ی ن ك) داوای پشتگیریی سەربازیی كرد، ئێرانیەكان لەبەرانبەردا مەرجیان هەبوو، وەك فەرەیدون دەیوت، ئەویش ئەوەبوو كە داوایان لەیەكێتی كرد رۆڵێكی گەورەتر بگێڕێت لەجەنگدا: «یاخیبوونی كورد بە تەنها بەس نیەو ئەوان هێرشی گەورەیان دەویست بۆ سەر هێزەكانی عێراق». ئەمە لەگەڵ نیازو مەرامی یەكێتیدا یەكیدەگرتەوە كە لەو دەمەدا دانوستان شكستی هێنابوو، ئەمیش دەیویست لەو شوێنەوە لە رژێمی عێراق بدات كە ئێشی سەختی پێدەگەیەنێتو ئەو شوێنەش كەركوك بوو. كێڵگە نەوتیەكانی كەركوك، بایەخێكی ستراتیجیی گەورەیان هەبوو بۆ رژێم لەبەر هێرشی بەردەوامی ئێران بۆ سەر دەزگاو دامەزراوە نەوتیەكانی بەسرە. پاسداران ئەم پێشنیازەی (ی ن ك)یان بەدڵ بوو، بەڵام دەیانویست لەوە دڵنیابن تا چەند ئەمە كاری كردە دەبێت، بۆیە ژمارەیەك لەبەرپرسە باڵاكانی پاسدارانو لەناویاندا محەمەد جەعفەریی فەرماندەی قەرارگای رەمەزان، كەوتنە تەك گرووپێكی یەكێتی بۆ ئەنجامدانی ئەركێكی ئیستیتلاعی لەكەركوكدا. فەرەیدون لەسەر قسەكانی دەڕواتو دەڵێت: «كاتێ بە چاوی خۆیان بینییان هێزەكانی ئێمە نزیكی كەركوكن، بەڵێنی

پشتگیریی تەواویان پێداینو پەنجا تەن چەکو تەقەمەنییان پێبەخشین، لەگەڵ مەشــقو راهێنان لە سەر بەکارهێنانی ســترێللا کە جۆرە مووشەکێکن بە سەر شانەوە دەتەقێنرێنو بە دوای گەرمیدا دەڕۆن». (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠ی فرۆکەوانێکــی عێراقیــدا باس لەوە دەکات کەوا کــوردەکان توانیویانە چەندین هێلیکۆپتەرو فرۆکەی پیلاتۆز بە مووشەکی سترێللاو سام بخەنە خوارەوە).

لەئۆکتۆبــەری ١٩٨٦دا، پیشــمەرگە بە ئۆتۆمبێلو بە ســەر جادەی خۆڵی نێوان گوندەکاندا دەگەڕانو دۆستەکانیان لەناو میلیشیای جاشی سەر بە رژێمدا یارمەتییان دەدان. شــەوێکیان نزیکەی چل تەن چەکو تەقەمەنییان گواستەوە بۆ کەرکوک، کە بریتیبوون لە: مووشــەکی گرادو کاتیۆشــاو تۆپی هاوەنی٨٠و ١٢٠ملیم. شــێردڵ حەوێزی کە پلەیەکی هەبوو لەتۆپخانەی مەیدانداو لەساڵانی حەفتاکاندا لەکۆلێجی سەربازیی عێراق دەرچووبوو لەم هێرشەدا بەشداریی کردو دەیوت کە دوژمنی زۆر باش دەناســی. ئەو فەرماندە عێراقیەی بەرپرس بوو لەهێزەکانی پاراســتنی نەوتی کەرکوک، جەنەراڵ بارق عەبدوڵای حاجی حونتە بوو، کە وەک حەوێزی دەیوت «پیاوێکی تۆپچیی کارامەیەو لەگەڵ من کۆلێجی سەربازیی تەواوکردووە». بەهەرحاڵ، ئەو نزیکەی دوو هەزار پێشمەرگەیەی ئەم پەلامارەیان جێبەجێ کرد، مەشقیان لەسەر بەکارهێنانی ئەم چەکانە نەکردبوو، بەڵام نزیکەی ســەد جەنگاوەری پاسداران یاوەرییان دەکردن، لەگەڵ ژمارەیەک پسپۆڕی تەقەمەنیدا کە بە «هێزی تەکنیکی» (*القوات الفنية*) ناویان دەبردن.

هێرشــەکە لەشــەوی ١٢ی ئۆکتۆبەردا دەســتیپێکردو بەپێی قسەی شێردڵ حەوێزی، لێدانێکی کوتوپڕی بوو، بۆ بەرپاکردنی هەندێک زیان، بەڵام لەهەمووی گرنگتــر ناردنی پەیامێک بوو بۆ بەغدا کەوا داواکاریی کورد لەســەر کەرکوکەو هاوپەیمانیشی هەیە یارمەتیی دەدەن ناوچەکە بگرێت. شێردڵ دەڵێ، کوردەکان تەنها شــەش حەوت جەنگاوەریان لەدەســتداو پاســدارەکان هیــچ زیانێکیان بەرنەکەوتو دەمەوبەیان رۆیشــتن. بە خۆشــیی ســەرکەوتنی ئەم هێرشەوە، پاســداران چەکەکانیان لای کوردەکان بەجێهێشــتو کەوتنە مەشق پێکردنیان لەســەر بەکارهێنانی ئەو چەکانە. دواتر پرۆپاگەندەی ئێرانی کەوتە شــانازیو پیاهەڵدانی هێرشــەکە، وەک ئۆپەراسیۆنێکی سەرەکیی ئێرانو ناوی فەتح ١/ی لێنا، کە ئامانجی «تێکشــکاندنی دامودەزگا ئابووریو ســەربازیەکانی کەرکوک بووە»[١٠]. راســتێکەی ئۆپەراســیۆنەکە تەنها چزێک بوو و زیانێکی ئەوتۆشی لێنەکەوتــەوە. میقداد بایز کوردێک بوو لەماڵەکــەی خۆیەوە لەکەرکوک چاوی

لەپەلامارەکە بووەو براکەشی کە پێشمەرگەیەکی یەکێتی بووەو وەک ڕێپیشاندەر بەشدار بووە، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٥دا) دەگێڕێتەوە کە لەچەند لاوە لەگەڕەکە کوردەکانی رۆژهەڵاتی شاری کەرکوکەوە، هێرش کرایە سەر پێگە سەربازیەکانی دەوروبەری گەڕەکەکەی‌و دەیوت کەوا ئێرانیەکان جەنگاوەرە کوردەکانیان فێری چۆنێتیی بەکارهێنانی هاوەنەکان دەکرد.

مەوداو کاریگەریی ئەم ئۆپەراسیۆنە هەرچۆنێک کەوتبێتەوە بوو بە هۆی تووڕەبوونێکی لەڕادەبەدەری عێراقیەکان‌و هێزەکانی بەرگریی لەبیرە نەوتەکانی تووشی سەرسوڕمانێکی تەواو کرد. هەروەها هۆشدارییەکی ئاشکرای دا کە هاوپەیمانییەکی نوێی کوردو ئێران دەتوانێ بەرەیەکی دووەم بکاتەوە لەجەنگێکدا کە عێراق، لەدوای شکستەکانی فاوو مەهرانیەوە، کاری روو لەباشە نەبوو. بۆ رژێمیش، هێرشەکەی کەرکوکی نەک هەر لەخراپترین کاتدا هات، بەڵکو سەرەواندنی زللەیەکی تر بوو لەشکۆمەندیی وڵات، سەرباری هەستکردن بە ناپاکییەکی قووڵ کە رێگەیەکی درێژی ویست بۆ روونبوونەوەی ئەو پەستی‌و تووڕەییە بێئامانەی دواتر لەکاردانەوەی سەربازیدا دەرکەوت، کاتێ کە توانای پەیداکرد کاردانەوەیەکی وا ئەنجام بدات.

چەرخی دەسەڵاتی عەلی کیمیایی

پەلامارە سەرکەوتووەکەی کەرکوک، رێزێکی نوێی ئێرانی بۆ یەکێتی پەیدا کرد، لەبەر تواناو دەسەڵاتی‌و رێککەوتننامەیەکی هاوکاریی درێژخایەنیان ئیمزا کرد کە بوو بە مۆرکی پەیوەندیی نێوانیان تا کۆتایی جەنگ. بە پێی قسەی نەوشیروان، ئەو رێککەوتنە پابەندییەکی دووسەرەی لەخۆ گرتبوو، کە ئەگەر هەرلایەک رووبەڕووی هەڕەشەی سەربازیی مەترسیدار بووەوە، ئەوە لاکەی تر دەبێ بەرەیەکی دووەم بکاتەوە بۆ سووککردنی ئەو فشارە ـ ئەمە رێککەوتننامەیەکی بایەخدارەو یارمەتیی روونکردنەوەی رووداوەکانی ساڵی ١٩٨٨ی هەڵەبجە دەدات. جەلال تاڵەبانی‌و فەرەیدون عەبدولقادرو چەند کاربەدەستێکی تری پایەبەرزی (ی ن ک)، کە بانگهێشتی تاران کرابوون، لەگەڵ سەرکردەکانی ئێراندا کۆبوونەوەو سەرۆکی بەدەسەڵاتی پەرلەمان (کە دواتر بوو بە سەرکۆمار) عەلی ئەکبەر هاشمی رەفسەنجانیشی تێدابوو.

فەرەیدون دەگێڕێتەوە کە «لێرە بەدواوە پەیوەندیمان زۆر کۆک بوو، بەڵام

کاتێ گەڕاینەوە بۆ بنکەکانمان لەدۆڵی جافەتی، بە یەکترمان دەوت: بەڕاستی کورد بەدبەختە. هەموو دنیا پشتی عێراق دەگرێت لەدژی ئێران، کەچی ئێستا ئێمە بڕیارمانداوە پشتی ئێران بگرین لەدژی عێراق». لەگفتوگۆکانی تاراندا، وەفدی دانوستانی (ی ن ک)، توانییان خاڵێکی نەشیاو چارەسەر بکەن کە ڕێگەی لەهاوپەیمانییەکی نزیکتر گرتبوو، ئەویش دۆستایەتیی (ی ن ک) بوو لەگەڵ حیزبە کوردییە ئێرانیەکاندا. تاڵەبانی دواتر ئەوەی ڕوونکردەوە کە دوو ساڵی ویستووە تا قەناعەتی بە ئێران کردووە کەوا یەکێتی دەست بۆ حدکاو کۆمەڵە نەبات لەبری ئێران[11]. کۆسپەکەی تریش (پ د ک) بوو کە ناوبژیکردنی ئێران یارمەتیی ئەوەی دا هەردوو حیزب باوەش بە یەکتردا بکەنەوە. لەئاشتبوونەوەیەکدا بە تێکەوتنی ئێران، لەنۆڤەمبەری ١٩٨٦دا، کە هەردوولا دەبوو گیراوەکانی یەکتر بەربدەن، هەردوو حیزب بەرەی کوردستانییان دامەزراندو ئەمە هاوپەیمانییەک بوو چەندین حیزبی بچووکیشی تێدا بەشدار بوو.

لێرە بەدواوە، هێزەکانی پێشمەرگە دەستیان بە ئۆپەراسیۆنی هاوبەش کردو کاریگەرانە کۆنترۆڵی تەواوی ئەو هەرێمەیان کرد کە بە پێی ڕێککەوتننامە مردووەکەی ئۆتۆنۆمیی ساڵی ١٩٧٤ سنووری بۆ دانرابوو، بێجگە لەشارە گەورەکانو ڕێگاوبانە سەرەکیەکان. پیشمەرگە کەوتنە ئەنجامدانی ئۆپەراسیۆنی نهێنیی چالاکو هێرشکردنە سەر شوێنە شارستانیەکانو ڕێکخستنی ناڕەزایی خەڵک. هەروەها دەستیاندایە دامەزراندنو مەشق پێکردنو چەکدارکردنی «هێزی پشتگیریی» لەگوندەکاندا، کە یەکەی بەرگریی میللی بوون و لەو پیاوانە پێکهاتبوو کە لەڕووی جەستەییەوە بەخۆوە بوون، لەوانە گەلێ سەربازی ڕاکردوو یان (دواکەوتوو) کە گوندەکان داڵدەیان دابوون. ئەمانە پاڵپشتی پێشمەرگەیان دەکرد لەکاتی هێرشکردنیاندا بۆ سەر پێگەکانی سوپاو سەربازگەکانو بێزارکردنی کاروانی سەربازیو فشارهێنانێکی زۆر بۆ میلیشیاکانی جاش. موستەشارێک ڕەنگە بە بەردەوامی لەبەغدا بووبێتو بە مووچەیەکی چەور خەڵاتو بەراتێکی باش کرابێت، بەڵام جەنگاوەرە نەفەرەکانی زۆرجار گومانی دڵسۆزییان لێدەکراو زۆرێکیان بە نهێنی یارمەتیی خزمو کەسوکاری گوندنشینیان دەدا. تەنانەت هەندێک لەموستەشارەکان ژێربەژێر لەگەڵ یاخیبووان گفتوگۆیان دەکرد بە مەبەستی ڕزگارکردنی خزمەکانیان و یارمەتیی باشیان دەدان بەهێزبن، کاتێ کە لەسەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکانو دەروازەی شارەکاندا، خاڵی پشکنینیان دادەنا.

پەرەسەندنەکان ئاستی هەڕەشەی زیاتر کرد بۆ عێراقیەکان، کە نەک تەنها هەستیان دەکرد کۆنترۆڵیان بۆ کوردستان رۆژ بە رۆژ کەمتر دەبێتەوە، بەڵکو درکیشیان بەوە کردبوو کەوا کوردەکان لەدێهاتی دەوروبەرەوە بەرەبەرە نزیکی کەرکوک دەبنەوەو دانیشتووانی ئەو ناوچانە بۆ مەبەستی خۆیان بەکاردێنن. رژێم بە باشی چاودێریی بارودۆخەکەی دەکردو سەیری کرد «پارێزگارێکی دەستباڵای» لەکەرکوکدا دەوێ‌و ئەودەمە محەمەد حەمزە ئەلزوبێدی بوو، کە سەرپەرشتیی کۆشش‌و چالاکیی دژە یاخیبوونی دەکرد.

ئەو پیاوەی دەسنیشانکرا جێی ئەم بگرێتەوە، عەلی حەسەن ئەلمەجیدی ئامۆزای سەددام حوسێن بوو، کە پیاوێکی بەدی دڵڕەق بوو و سەرۆکایەتیی پۆلیسی نهێنی، واتە ئەمنی عێراقی دەکرد. لە١٨ی مارتی ١٩٨٧دا، ئەنجومەنی حوکمڕانی سەرکردایەتیی شۆڕشی عێراق، ئەلمەجیدی بە بەرپرسی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس لەکەرکوک داناو دەسەڵاتێکی بەرفراوانی درایە بۆ سەرکوتکردنی کوردە یاخیەکان.

ئەلمەجید لەسەرنەکەوتنی کاری پارێزگارەکەی پێش خۆیەوە، کە بە توندی لەوتاردانەکانیدا رەخنەی لێدەگرت، تێگەیشت کەوا گەریلاکان برێکی زۆری هێزو توانایان تەنها هەر ناوچە شاخاوییەکان نیە، بەڵکو بە شێوەیەکی مەترسیدار لەپشتگیری‌و هاوکاریی خەڵکەکەوەیە. بەو پێیە پێویستی بە تێکشکاندنی پەیوەندیی نێوان گەریلاو گوندنشینەکان بوو. چەکی هەڵبژاردەشی بۆ ئەم مەبەستە گاز بوو، کە دواتر بەکارهێنانی بەربڵاوی لەدێهاتی کوردنشیندا لەساڵانی ١٩٨٧ـ ١٩٨٨ دا، نازناوی «عەلی کیمیایی» بەسەردا بڕی. بەکارهێنانی گاز لەلایەن ئەلمەجیدەوە، بەشێکی تەواوکەری ستراتیجێکی دوولایەنە بوو بۆ تێکشکاندن‌و بەزاندنی یاخیبوون. یەک لەو ستراتیجانە راگواستنی خەڵکی دێهات‌و چۆڵکردنی بوو. بۆ ئەم مەبەستە ئەلمەجید دەستی کرد بە شاڵاوێکی سێ قۆناخیی گوند رووخاندن لەبەهارو هاوینی ١٩٨٧دا. ئەندازیارانی سوپا، بلدۆزەرو دینامیتیان خرایە بەردەست‌و هێزی سەربازییان کەوتە تەکو یەکەمجار ئەو گوندو شارۆچکانەیان (ناحیە) هەڵبژارد، کە دەکەوتنە سەر رێگای قیرو پێگەیشتنیان ئاسان بوو. دووەمجار چوونە سەر گوندەکانی بنار شاخەکان، کە پێشمەرگە لەوێ سوودیان لەرووەکو دارودرەخت دەبینی لەبۆسە داناندا بۆ هێزەکانی عێراق کە بێ حەزو ئارەزووی خۆیان دەنێردران. قۆناخی سێهەمیش نیازی رووخاندنی ئەو گوندانە بوو، کە دەکەوتنە ناو دۆڵەکانی نێوان چیا بەرزەکانەوەو

لەساڵی ١٩٨٧دا جێبەجێ نەکراو بۆ ماوەی ساڵێک دواخرا. دواتر هیومان رایتس وۆچ گەیشـــتە ئەو ئەنجامەی کە شاڵاوی وێرانکردنەکەی ئەلمەجید»پرۆژەیەکی تەواو نائاســـایی بوو»، بەڵگەش بۆ ئەمە «لەسەرانســـەری کوردستانی عێراقدا بەرچـــاوە کەوا گەلێ گونـــد کاولو تەختی زەوی کـــراون»(١٢). بێجگە لەوەش ئەلمەجید ئاشکرای کرد کە سەرجەم ناوچەکانی دێهاتو گوندەکان، رووخابن یان دەستیان لێنەدرابێت، ناوچەی «قەدەغەکراون». گوندنشینەکان لەبارودۆخێکی پڕمەترسیدا لەشـــوێنی خۆیان مابوونەوەو هێلیکۆپتەرو دەورێی سوپاو دەستەو تاقمی جەنگاوەرانی جاش، کردبوویانە ئامانجی بۆردمانو تەقەلێکردن.

بنەماکەی تری ســـتراتیجی ئەلمەجید، ســـەربڕینی سەرکردایەتیی کورد بوو، کە لە«پانکردنەوەی سەری مارەکەدا» گوزارشی لێوەدەکرد. بۆردمانی فڕۆکەو تۆپبارانو هێرشـــی هێزی پیادە، هەر هەموو نەیانتوانی یاخیبووان لەسەنگەری قایمی خۆیان هەڵکەنن. وا ئێســـتا ئەلمەجید دەیەوێ گاز بەکاربێنێتو بە گازو دووکەڵ دەریانپەڕێنێو کۆزەیان بکات بۆ ناوچە دەشـــتاییەکانو لەوێ بە هێزی ئاســـایی مامەڵەیان لەتەکدا بکات. بەڵام تۆپۆگرافیی ناوچەکە بە قازانجی ئەم ســـتراتیجە نەبوو. گازەکە وەک گەواڵە هەور بە ناو دۆڵەکاندا نزمدەبووەوەو بە کەمی بەرەو سەرەوە هەڵدەکشا و نەدەگەیشتە ئەشکەوتەکان. بۆیە پێشمەرگەش فێربووبوون ســـووک و ئاسان بە قەدپاڵی شاخەکاندا هەڵزنێن بۆ ئەوەی بگەنە هەوایەکی پاک.

رژێم هەر زوو لەوە گەیشـــت کە خاڵی لاوازی ســـەرەکیی پیشمەرگە خەڵکی دێهاتە، چونکە داڵدەیان دەدەنو بەو پێیە بە گازباران کردنی ئەو خەڵکە، گیانی شەڕکردنی یاخیبووان تێکدەشکێننو ورەیان دەڕووخێتو بەجارێ ئیفلیج دەبن. پێش هەموو شـــتێک حیزبە کوردییەکان یاخیبوونی خۆیان بە پێویســـتییەکی پارێزگاریی خەڵک پاســـاو دەدا. بەڵام کاریگەریی تۆقێنەرانەی چەکی کیمیایی پەردەی لەســـەر پیرۆزیی ئەم ئیدیعایە هەڵماڵی. ئەم پەردە هەڵماڵینەی عێراق وردە وردە لەماوەی ســـاڵێکدا دەرکەوتو پاشـــان لەگـــەڵ ئامانجی چۆڵکردنی ســـەرتاپای گوندەکاندا تێکەڵ بوو. پاشانیش بە شـــێوەیەکی ترسناک بازیدایە ســـەر بۆچوونێکـــی تر کە تێکڕا پێکـــەوە بریتیبوون لـــە: بەکارهێنانی گاز بۆ دەرپەڕاندنی گوندنشینان لەماڵەکانیان، کۆکردنەوەیانو ئەوجا راپێچکردنیان بۆ شـــوێنە دوورەدەســـتەکانو دوای ئەوە لەکۆڵکردنەوەیان ــ واتە کردنیان بە ژێر خۆڵی بیابانەوەو بەمەش کۆتاییهێنان بە یاخیبوونی کورد بۆ هەتاهەتایە.

کـــەس لەئەلمەجید خۆی باشـــتر گوزارش لەنیازو مەبەســـتەکانی ناکات. لە وتاردانێکدا بۆ دڵســـۆزانی حیزب لەساڵی ۱۹۸۷دا، لەوە ئاگاداری کردنەوە کەوا کەس لەدێهاتی کوردستاندا دەرباز نابێت، تەنانەت موستەشارە هاوپەیمانەکانو جەنگاوەرانیانو کەسوکاریشیان، ئەگەر گوندەکانیان چۆڵ نەکەن:

«بە موستەشارەکانم وت رەنگە بڵێن گوندەکانمان خۆشدەوێو جێیناهێڵینو پێیشموتن: "من ناتوانم گوندەکانتان بهێڵمەوەو بە چەکی کیمیایی هێرشیان دەکەمە ســـەرو بەمجـــۆرە خۆتـــانو خێزانەکانتان دەکوژرێـــن. ئێوە دەبێ دەسبەجێ چۆڵی بکەنو ناتوانم پێتان بڵێم چ رۆژێک بڕیار دەدەم بە چەکی کیمیایـــی هێرش دەکەم" من هەر هەموویان بـــە چەکی کیمیایی دەکوژم! با بزانـــم کێ قســـە دەکات؟ کۆمەڵی نێودەوڵەتی؟ کۆمەڵـــی نێودەوڵەتی واوا لێدەکەم! ئەوانەش واوا لێدەکەم کە گوێیان لێدەگرن...

ئەمە نیازو مەبەســـتی منـــە... هەر کـــە راگوێزانمان تەواوکـــرد، لەهەموو شـــوێنێک پەلاماریان دەدەین، بە پێی نەخشەو پلانێکی سەربازی، تەنانەت لەناو سەنگەرەکانی خۆیشـــیاندا. لەهێرشەکانماندا سێ یەک یان نیوەی ئەو شـــوێنانە دەگرینەوە کە لەژێر دەســـەڵاتیاندایە. خۆ ئەگەر توانیمان لەسێ بەش دوو بەشـــی بگرین، ئەوە لەقوژبنێکـــی بچووکدا گەمارۆیان دەدەینو بە چەکی کیمیایی هێرشـــیان دەکەینە ســـەر. من هەر تەنها رۆژێک بە کیمیایی لێیان نـــادەم، بەڵکو ماوەی پانزە رۆژ بەردەوام بـــە کیمیایی دەیانکوتم... پاشـــان دەبینن هەرچی ئۆتۆمبێلی خوا خۆی هەیە، بەشـــی گواستنەوەیان ناکات»(١٣).

لێرەوە بوو کە بیروبۆچوونی پەلاماری ئەنفال هاتە ئاراوە.

کەناڵی پەیوەندیی «تایبەت»

لەبەهاری ۱۹۸۷دا، هەردوولا هەر شیر و تیریان لێکتر دەسوی و شێوازی نوێی هێـــرشو بەرگرییان تاقیدەکردەوەو جارێ گاز نەکەوتبووە بواری کارپێکردنەوە. کاتێ ئەلمەجید دەیویســـت ســـەری ســـەرکردایەتیی کورد بقرتێنێ، سەرکردە کوردەکانیش بە نۆرەی خۆیان دەیانویست چی زووەو تادەکرێت گەمارۆی هێزی سەربازیی عێراق لەســـەر بنکەو بارەگاکانیان هەڵبگیرێت. رەبایەکانی سوپا بە

لووتکەی شـــاخەکانەوە چواردەوری دۆڵی جافەتییـــان گرتبوو و ئابلۆووقەیەکی بەردەوامیان بەســـەردا ســـەپاندبوو و کۆنترۆڵی خاڵەکانی هاتوچۆیان کردبوو (هەندێ ڕاڕەوی قاچاخ نەبێ).

لەشـــەوی ١٣ لەسەر ١٤ی نیساندا، هێزێکی پێشمەرگەی (ی ن ک)، پەلاماری هێزەکانی عێراقی دا لەچیاکانی چواردەوری دۆڵی جافەتی ـ لە«شەڕی داستانی رزگاریدا»و لەئەزمڕو چوارتاو ماوەتو شـــاخە ســـپیو شوێنی تر، لەسەربازگەو رەبایەکانیان دەریانپەڕاندن. بە قســـەی کوردێکی بەشداربوو لەو شەڕانەدا، کە ناوی جەمال حەمەکەریمە، (لەچاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) پێشـــمەرگەکان رێگەی نێوان سلێمانیو شارۆچکەی دوکانیان گرت، کە دەکەوێتە سەر دەریاچەی دوکانو لەوێدا بەنداوێک لەسەر زێی بچووکە (کە لقێکی رووباری دیجلەیە)و وزەی کارەبای ناوچەکە بەرهەمدێنێت.

هێرشـــی پێچەوانەی عێراق لەهەمان رۆژدا دەستی پێکردو یەکەم ئیشارەتی ئەلمەجیـــدی وا لەخـــۆ گرتبوو کەوا کاتەکان گۆڕاون. بەو پێیە ســـەرنەکەوتن، لەگێڕانەوەی ناوچە لەدەستچووەکان، بوو بە هۆی یەکەم بەکارهێنانی تۆمارکراوی گاز لەکوردســـتاندا، کە بە شـــێوەیەکی سەرەکی ئاڕاســـتەی هێزەکانی ئێران نەکرابێت، وەک لەحاجی ئۆمەرانو پێنجوێندا روویدا لەســـاڵی ١٩٨٣دا. لەمەدا شێردڵ حەوێزی بوو بە «یەکەم بریندراری چەکە کیمیاییەکەی» ئەلمەجید، وەک لەمەودوا خۆی دەیگێڕایەوە. ئەم وەک پێشـــمەرگەیەکی دێرین راهاتبوو بە بۆنی فۆسفۆر، کە بە بۆنی پیازی دەچواند. ئێوارەی رۆژی ١٥ی نیسانو کاتێ کە ئەم بە دۆڵی جافەتیدا شـــۆڕدەبووەوەو چاوەڕێی هێرشێکی پێچەوانەی عێراق بوو، تۆپباران دەســـتیپێکردو مەســـەلەکەی زۆر بەلاوە گرنگ نەبوو چونکە لەمێژبوو پێیڕاهاتبوون. شێردڵ لێرەدا دەڵێ: «تەقینەوەکان بەلامەوە نامۆبوون»، ئەوجا لەسەری دەڕواو دەڵێ:

«تۆپبارانەکە ئاســـایی نەبوو، کاتێ گوللە تۆپەکان دەتەقینەوە دووکەڵیان لێ پەیدا دەبوو و بۆنی پیازیان لێوە دەهاتو چەند کەســـێکمان بە ســـووکی بریندار بووین. بۆ بەیانی تەماشـــام کرد دەســـتم تلۆقی کردووەو سەرم ژان دەکاتو دەســـبەجێ چووم بـــۆ لای مام جەلالو کاک فەرەیـــدون بۆ ئەوەی پێیانڕابگەیەنم کە هێرشـــی فۆسفۆرمان کراوەتە ســـەر. بە رێکەوت شالاوی ئامۆزام، کە دکتۆرە، لەوێبوو و ســـەیرێکی دەستی کردمو وتی: "ئەمە گازی خەردەلە". مام جەلال ئامۆژگاریی کردم کە بە کەس نەڵێمو تەنها ئەم چوارە

بە مەســـەلەکەمان زانی. بۆ رۆژی دواتر بە شـــێوەیەکی خەســـتتر تۆپباران کراینو پاشـــان بۆ هەموو کەس دەرکەوت کە ئەمـــە چەکی کیمیاییەو ئێمە ئەزموونێکمان لەگەڵی نەبوو!».

رەنگـــە پێشـــمەرگەکان ئەزموونی ئەم چەکەیان نەبووبێـــت، بەڵام وەنەبێت پێشتر ئاگاداری نەبووبێتن. فەرەیدون دەڵێ کەوا مانگێک لەوەوپێش پەیامێکی لەعەلی حەســـەن ئەلمەجیدەوە پێگەیشـــتووەو تێیدا دەڵێ «ئێوە حەشارگەی چاکتان بۆ پێشمەرگەکانتان دروستکردووەو ئێمەش چەکی واتان بۆ بەکاردێنین کە لەناو ئەو حەشـــارگانەدا بتانکوژێت»، ئەڵبەتە پەیام بە شێوەیەکی رۆتینی لەرێگەی کەناڵی نارەسمییەوە دەنێردرا. فەرەیدون دەڵێ: «ئێمە تێگەیشتین کە رژێم گاز بەکاردێنێت، بەڵام بڕیارماندا بە پێشـــمەرگەکان نەڵێین بۆ ئەوەی کار نەکاتە سەر ورەیان». راستێکەی ئەلمەجیدیش هەمان مەبەستی هەبوو و دواتر لە ســـاڵی ١٩٨٧داو لەکۆبوونەوەیەکی مەکتەبی باکووردا، باس لەوە دەکات کە «جەلال تاڵەبانی داوای لێکردم کەناڵێکی پەیوەندیی تایبەتی لەگەڵ بکەمەوە، بەڵام ئەو ئێوارەیە من چووم بۆ سلێمانیو بە چەکی تایبەتی لێمدان»، واتە بە چەکی کیمیایی[١٤].

پـــاش ئەوە بـــە ماوەیەکی کـــورت ئێرانیەکان تیمێکی پزیشـــکییان نارد بۆ تیمارکردنی هاوپەیمانە کوردەکانیانو ماسکی گازیان پێدانو مەشقو راهێنانیان پێکردن لەسەر بەرگریکردن لەکیمیایی. شێردڵ دەگێڕێتەوە کەوا «ئەوان باسی گازی جۆراوجۆریان بۆ کردیـــنو هەریەکەو بۆنی چی لێدێتو پێیانوتین لەکاتی پەلاماری گازدا خۆمان بشۆین، ئاگر بکەینەوە، خۆمان لەبەتانی تەڕ بپێچینەوەو خاولیو جامانەی تەڕ لەسەرو دەموچاومانەوە بئاڵێنین».

شێردڵ هەر زوو تێبینی دەسکارییەکی قێزەونی تاکتیکی عێراقی کردبوو، کە تۆپی ئاساییان بەکاردەهێنا بۆ ئەوەی پێشمەرگە راپێچی حەشارگەکانیان بکەنو بەدوای ئەوەدا تۆپی کیمیاییان بەسەردا دەباراندن بۆ ئەوەی لەناو حەشارگەکاندا بکوژرێـــن. «بەم پێیەو هەر کە گوێمان لەدەنگی نەرمتر دەبوو دەمانزانی تۆپی کیمیاییەو بە پەلە راماندەکردە دەرەوەو بە قەدپاڵی شـــاخەکاندا هەڵدەکشاین، بەڵام دواتـــر کەوتنە بەکارهێنانی تۆپی ئاســـاییو کیمیایی لەیەک کاتدا. ئەمە کارەکەی لێ ئاڵۆز کردبووینو زۆر مەترسیدار بوو». هەروەها تێبینیی ئەوەشی کردبوو کـــە عێراقیەکان گوللە راجیمەی ١٥٢ملیمیـــان بەکاردەهێنا بە مەودای کەوانەیی، «کە لەلایەن یەکەیەکی تۆپخانـــەی تایبەتەوە دەتەقێنراو بەتایبەت

بۆ ئەم هێرشانەیان هێنابوو، پاشان دەسبەجێ دەیانگێڕانەوە». ئەم تۆپانە بە قووڵی ڕۆدەچوونە شوێنی خۆحەشاردانیانەوە.

بارەگای سەرکردایەتیی (ی ن ک)و بنکەکانی پێشمەرگە لەدەوروبەری، تاقە ئامانجی یەکەم بەکارهێنانی گاز نەبوون لەلایەن ئەلمەجیدەوەو بە تەنها گەریلا کوردەکان قوربانیی دەستی ئەم پەلامارانە نەبوون. لە١٦ی نیسانداو ماوەیەکی کەم دوای تووشبوونی شێردڵ حەوێزی بەو زامو برینە نامۆیە، هێزەکانی عێراق کەوتنە هێرشکردنێکی سەرەکی بە گاز، دژ بە کۆمەڵە گوندێک لەدۆڵی بالیساندا، کە بنکەی فەرماندەیی ناوچەیی (مەڵبەندی) هەولێری (ی ن ک)ی لێبوو. دۆڵەکە لەسنوورەوە دوورە، بەڵام شوێنێکی پەیوەندیی گرنگ پێکدێنێت لەگەڵ زنجیرە دۆڵەکانی نێوان سلێمانیو بادیناندا. پێشمەرگە لێرەو لەوێ لەناو خەڵکی ناوچەکەدا دەژیان، بەڵام وەک خۆیان دەڵێن ڕۆژی هێرشو پەلامارەکە لەوێ نەبوون. هیومان رایتس ووچ وردەکارییەکی ئەو ڕووداوەی باسکردووە:

> «دوایینیوەڕۆیەکی درەنگ بوو، نمە نمە باران دەباری گوندنشینان لەکێڵگەو مەزراکانیانەوە گەڕابوونەوە ماڵ و خەریکی ئامادەکردنی نانی ئێوارە بوون، کاتێ گوێیان لەوڕەوڕی فڕۆکە بوو لێیان نزیکدەبووەوە. هەندێک هەر لەماڵەکانیاندا مانەوەو هەندێک خۆیان گەیاندە کونە تەیارەکانیان، پێش ئەوەی پۆلە فڕۆکەیەک دەرکەونو بە نزمی بسووڕێنەوە بە راسەری هەردوو گوندی (بالیسان کە ٢٥٠ماڵ دەبوو لەگەڵ شێخ وەسانان کە ١٥٠ماڵ دەبوو) بۆ ئەوەی بۆمبەکانیان بە سەریاندا بەردەنەوە کە دەنگی تەقینەوەیان کپ بوو و تلْپەی دەهات»[١٥].

شریتێکی ڤیدیۆ، کە لەلایەن جەنگاوەرێکی جاشەوە گیراوە، هێرشەکەی تۆمارکردووە. دواتر شایەتحاڵەکان باسیان لەشنەبایەکی ساردی بەهارانە دەکرد لەگەڵ بۆنو بەرامێکی سەرنجڕاکێشی گەواڵە دووکەڵێکدا کە بۆ خوارەوە دەنیشت، بەڵام لەهەمان کاتدا ژمارە برینداریێکی ترسناکو بەرکەوتنێکی زۆری بەرپاکرد. ژمارەیەکی زۆر لەگوندنشینان هەر لەجێدا مردنو گەلێ لەبریندارانی بە یارمەتیی پێشمەرگە توانییان بگەنە نزیکترین شارۆچکەکانی ئەو ناوە.

ئەوەی کە بە سەر دەربازبوواندا هات، خۆی لەخۆیدا چیرۆکێکی دراماتیکیی سەیرە: گەلێکیان لەکاتی هەڵاتندا مردنو زۆربەی ئەوانەی گەیشتنە هەولێر، لەلایەن ئەمنەوە گیرانو بێسەروشوێن کران. بەهەرحاڵ، لەهەمووی گرنگتر، ژمارەیەکی کەم توانییان بگەنە سنوورو لەوێ دکتۆرە ئێرانیەکان برینەکانیان

تیمارکردنو بردنیان بۆ باختەرانی پایتەختی ناوچەکە. ئێرانیەکان ئەوەی کە لەبالیسان روویدا، نەیانشاردەوە. ئیقباڵ رەزای لەمەڕ نەتەوە یەکگرتووەکان (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کە لەسەردانێکی نیسانی ١٩٨٧دا بۆ شارۆچکەی بانەی کوردستانی ئێران، کە ئەویش بەردەوام ئامانجی عێراق بوو، تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان ئەو عێراقیانەیان پیشاندرا «کەوا بۆمان دەرکەوت مەدەنین»و بە سووکی بریندارى گاز بوون. «ئێرانیەکان پێیانڕاگەیاندین کە ئەم خەڵکە لەناو عێراقدا وایان لێهاتووە، بەڵام لەڕاستیدا ئەمە ئەرکی ئێمە نەبوو». کێشەکە لەوەدابوو کە نەتەوە یەکگرتووەکان تەنها بۆی هەبوو لێکۆڵینەوە لەبەکارهێنانی ئەو چەکە کیمیاییانەدا بکات کە لەجوغزی جەنگی ئێران ـ عێراقدا بوون، وەک ململانیەکی چەکدارانەی نێودەوڵەتی کە پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤ بەتەواویی بەسەریدا بسەپێت. بەڵام پرۆتۆکۆڵەکە باسی لەبەکارهێنانی چەکی کیمیایی نەکردووە لەکەینو بەینی ململانێی چەکداریی ناوخۆدا، چەشنی شەڕوشۆڕی یاخیبوون یان هێرشی دژە یاخیبوون. بەم پێیە تیمەکە لەگرژیی نێوان ئەنجومەنی ئاسایشو سکرتێری گشتیدا گیریخواردبوو چۆن راپۆرت لەسەر بەرکەوتووانو بریندارانی نوێ بدات. رەزا زیاتر روونیدەکاتەوەو دەڵێ «ئێمە لەناو عێراقدا نەبووینو وایبۆدەچووین کەوا برینداربوونی ئەو خەڵکە رەنگە لەرێکەوتی جەنگەوە بووبێت. بەم پێیە ئێمە نامەیەکی جیاکارمان ئیمزاکردو ناردمان بۆ سکرتێری گشتی بۆ ئاگادارکردنەوەی لەوەی کە بینیمان. بەڵام ئەو زانیارییەمان نەخستە ناو راپۆرتی کۆتاییەوەو هەرگیز ئاشکرا نەکراو نەخرایە بەردەمی ئەنجومەنی ئاسایش».

بەڵگەی ئەم ستەمکارییە نوێیە، کە باسو گێڕانەوەی خەڵکێکی مەدەنی بوون لەبارودۆخێکدا بریندار بووبوون کە نەدەتوانرا بە سەربەخۆیی یەکلایی بکرێتەوە، هێند لاواز بوو کەوا بە ئاسانی پشتگوێ دەخرا، هەرچەندە کەمپێنێکی چالاکی میدیاش لەلایەن نوێنەرانی سیاسیی کوردەوە لەپایتەختەکانی ئەوروپادا بەڕێوەدەچوو، کە ناوبەناو پرسیاری پەرلەمانەکانیان دەوروژاند. بەو رەنگە سەرکردایەتیی عێراق جارێکیتر تێگەیشت کە دەستبەرەڵایە لەکوشتنداو ئەمە وایلێکرد هەست بکات بەتەواویی دەرگا ئاوەڵایە لەبەردەمیدا کە یاخیبوونی کورد لەکەمترین ماوەی گونجاودا کۆتایی پێبهێنێت، بە هەر کەرەستەیەک بێت لەبەردەستیداو ئەم گەشبینییەی هۆکاری خۆی هەبوو. بە پێی قسەی بەرزان قادر محەمەد، کە لەودەمەدا پێشمەرگە بووەو (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٤دا)

دەڵــێ کەوا ژیــان لەگوندەکاندا زۆر ســەخت و دژوار بــوو و ورەی خەڵکەکە رووخابوو. چەکی کیمیایی لەم دەمەدا دیاردەیەکی نوێ بووەو کوردەکان هێشتا نەیاندەزانی چۆن خۆبپارێزن. «ترس باڵی بە ســەر هەموو شوێنێکدا کێشابوو، رژێم بەکرێگیراوانی خــۆی دەنارده گوندەکان بۆ ئەوەی ئاگاداریان بکەنەوە کە حکومەت نیازی وایە هێرشــی کیمیاییان بکاتەســەرو هانی خەڵکەکەیان دەدا باربکەنە کۆمەڵگاکان، بۆ ئەوەی گیانی خۆیان رزگار بکەن».

لەحوزێرانی ١٩٨٧دا، عێراق دەســتیکردە پێشــڕەویی بۆ ســەر ســەنگەرو قایمکاریەکانــی کوردو بەرەوڕووی بەرگرییەکی ســەخت بــووەوە. هەرچەندە بەشێک لەدانیشتووانی دێهات گواســتبوویانەوە بۆ ***موجەمەعات***، بەڵام زۆرێکی تریان ســووکو ئاسان بەرەو چیاکان هەڵاتبوونو داڵدەیان دابووە ئەو گوندانەی کە سوپا نەیدەتوانی پێیان بگاتو لەوێ ژمارەیەکی زۆر سەربازی موتەخەلیفو هەڵاتــوو چووبوونــە پاڵیانو ئەم گەنجانە هیچ دڵســۆزییان نەبــوو بۆ رژێمو نەیاندەویســت ببنە خۆراکی جەنگێک کەوا هیچ سوودێکی بۆ ئەمان تێدا نەبوو وەک کورد. لەکاردانەوەی ئەمەدا، عەلی حەسەن ئەلمەجیدی گەورە دەسەڵاتدار لەکۆشــکو تەلاری خۆیەوە لەکەرکــوک، دوو فەرمانی کارپێکردووی بەردەوامی دەرکرد کە دەکرێ وەک دوو بەڵگەنامەی «دەسپێکی پەلامار» لەقەڵەم بدرێن. یەکــەم فەرمان لە٣ی حوزێراندا بە روونی ناوچە قەدەغەکراوەکان دەسنیشــان دەکاتو بڕگە پێنجی بەم جۆرەیە: «هێزە چەکدارەکان لەمەودای دەســەڵاتیاندا دەبــێ هەرچی مرۆڤ و ئاژەڵ هەیە لەم ناوچانەدا بیانکوژنو بوونیان بەتەواوی قەدەغەیە».

فەرمانی دووەم لە٢٠ی حوزێراندا، لەوی پێشوو زیاتر هێزی ڕامالینی هەبوو، برگە چواری فەرماندەی فەیلەقەکان رادەســپێرێت کە «لێدانی تایبەت جێبەجێ بکرێت بە تۆپخانەو هێلیکۆپتــەرو فڕۆکەی جەنگی لە هەموو کاتێکدا، بە رۆژو بە شــەو، بۆ ئــەوەی گەورەترین ژمارەی ئەو خەڵکانــە بکوژێت کە لەو ناوچە قەدەغەکراوانــەدانو لەئەنجــام ئاگادارمان بکەنەوە». بڕگە پێنجیشــی دەبێ وەک کارنامەی کوشــتاری ئەنفالی ساڵی دواتر تەماشــا بکرێت، کە دەقەکەی بەمجۆرەیە: «هەموو ئەو کەســانەی لەم گوندانەدا دەگیرێن، دەبێ بەند بکرێنو لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانەوە لێکۆڵینەوەیــان لەگەڵ بکرێتو ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ١٥ بۆ ٧٠ ساڵدایە دەبێ ئیعدام بکرێن، پاش ئەوەی زانیاریی بەسوودیان لێوەردەگیرێت» (١٦).

ڕەنگە خوێنەر هەقی خۆی بێت بەتەواویی ڕاسپاردە جفرە ئامێزەکانی بڕگە چوار تێنەگات، چونکە «لێدانی تایبەت (*ضربات خاصة*)»و «زەخیرەی تایبەت (*العتاد الخاص*)» واتای هێرشی گازیان دەگەیاند بە زمانێکی شیرین (euphemism) ، کە فەرماندە پایە بڵندەکانی عێراق باش دەیانزانی چیەو ئەمە بە ئاشکرا لەبەڵگەنامەکانی ئەمنو ئیستیخباراتی سەربازیدا دەردەکەوێتو لەلایەن شارەزایانی چەکی کیمیایی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکانو کەسانی جۆراوجۆری ئاگاداری عێراقییەوە سەلمێنراوە، لەنێویاندا وەفیق سامەڕایی بەرپرسی بەڕێوەبەرێتیی ئیستیخباراتی سەربازیو ئەو فڕۆکەوانانەی لەسەردەمی جەنگدا ئەرکی بۆردمانیان پێسپێردرابوو.

ئەگەر هێرشی بەرچاوی گاز لەناوچە قەدەغەکراوەکاندا ڕوویندابێت لەنێوان حوزەیرانو کۆتایی ساڵدا، هۆی ئەوەیە کە عێراق سەرقاڵی شتی تر بووە، وەک بایەخدان بە بڕیارێکی ئاگربەس لەئەنجومەنی ئاسایشەوە (لەتەموزدا)، مامەڵەکردن لەگەڵ هێزێکی دەریاوانیی توندوتۆڵو ڕکابەرێکی باڵادەست لەئاوەکانی کەنداودا، ڕاییکردنی سەرژمێریی دە ساڵ جارێک (لە ئۆکتۆبەردا)، بەرەورووبوونەوەی هێرشە بێزارکەرەکانی ئێران بەدرێژایی هێڵی بەرەی شەڕ، ئامادەکردنی هێزەکانی بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێرشی «کۆتایی» داهاتووی ئێرانو چاوەڕێکردنی توانەوەی بەفر لەکوردستاندا.

مەسەلەیەکی ناوخۆیی

لە هاوینی ١٩٨٧دا بەڕێوەبەرێتیی ڕیگان چالاکانە لەپەیجۆری کۆتایی پێهێنانی جەنگدا بوو، کە هێزەکانی ئەمەریکای کێشکردبووە کەنداوی فارسەوەو سۆڤییێتیش بوونێکی بەرچاوی خۆیان هەبوو لەوێ. ڕیگان ئاگربەسێکی دەویست کە بە لای هەلومەرجی عێراقدا بشکێتەوە، کە بریتیبوو لەئیحتیواکردنی فراوانخوازیی ئێرانو گێڕانەوەی باری سەقامگیر بۆ ناوچەیەک کە سەرچاوە سەرەکیەکانی نەوتی ڕۆژئاوای لێوە دەستدەکەوێت. لەقسەکانی گیاندۆمێنیکۆ پیکۆی لەمەڕ نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەوە دەردەکەوێت کە «بڕینی ڕۆیشتنە دەرەوەی نەوت بوو، لەکەنداوی فارسەوە کە دواتر هۆش ودڵی کۆمەڵگەی جیهانیی بە لای خۆیدا کێشکرد، لەسەر جەنگی ئێران ـ عێراق»[١٧].

ئاخۆ تا چ مەوداو ئاستێک واشنتۆن ئاگای لەڕووداوەکانی کوردستان بووبێت؟

راپۆرتە هەواڵەکانی رۆژئاوا تەمومژاویو شێواو بوونو بە زەحمەت راستو چەوت جیا دەکرانەوە. بەڵام راپۆرتێکی هاوبەشـــی موخابەراتو سەرۆکایەتیی ئەرکان، بەڵگەیەکمان دەداتێ کە ئیدارەی ئەمەریکی چۆن زانیویێتی. بەشـــی ســـەرەتای دەسکاریی کراوە و دارێژراوەتەوە، بەڵام بەشە ئاشکراکراوەکەی بەم جۆرەیە:

«جەنگاوەرانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، کە بوون بە فاکتەری باڵادەست لەناو بزووتنەوە بەرگریەکانی کورددا و پارتی دیموکراتی کورد ســـەرکەوتنیان بەدەستهێناوە لەفراوانکردنی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا، کە بە شێوەیەکی ســـەرەکی ناوچە شـــاخاوییەکانی ســـنووری گرتووەتەوە لەرۆژهەڵاتی هێڵی هەولێر ـ کەرکوک ـ ســـلێمانیو باکووری ئامێدی ـ دهۆک. دەســـەڵاتدارانی عێراق بۆ بەرەنگاربوونەوەی تەشـــەنەکردنی یاخیبوون، دەستیان کردووە بە هەڵمەتێکی نیشتەجێکردن و تەختکردنی نزیکەی سێسەد گوندو وێرانکردنی ناوچە نیشتەجێکان بە بۆردمانی بەردەوام. (لێرەدا برگەکە دەسکاریی کراوە). سەرەڕای داپڵۆســـینی بێبەزەییانە، کە بەکارهێنانی توخمە کیمیاییەکانیشی گرتبـــووەوەو چەندین لیوای گاردی کۆماری و پاڵپشـــتی هێزە چەکدارەکانی دەکـــرد، ئۆپەراســـیۆنەکانی ئاسایشـــی عێراق، کە لەلایەن عەلی حەســـەن ئەلمەجیدەوە رێکدەخـــراو بەڕێوەدەبرا، لەدامرکانـــەوەی یاخیبوونی کورددا شکستی هێنا» (١٨).

بە هەمان شـــێوە، راپۆرتێکی (ســـی ئای ئەی) کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئاخروئۆخری ســـاڵی ١٩٨٧ یان سەرەتای ســـاڵی ١٩٨٨، هەڵسەنگاندنێکی وردی تواناســـازیی عێراقو ئەو شتانەی زانیاریی بایەخدار لەبارەی رووداوەکانی کوردســـتانەوە دەردەخەن، کە عێراق گازی بە سەر کوردەکاندا کردووەو ئەوجا راپۆرتەکەشی پێشنیار دەکات کەوا:

«...گواستنەوەی هێز لەبەرە کاریگەرەکان کەمبکرێتەوە، لەگەڵ ئەو زیانانەی ئەگەری بەرپابوونیان هەیە لەناوچە دوورەدەســـتەکانی کەوا گەریلاکان تێیدا دەستباڵان... لەنیســـانی ١٩٨٧ەوە هەڵمەتێکی سەربازی بەڕێوەدەچێت بۆ تەختکردن و سڕینەوەی گوندەکان، بە هۆی پشتگیریی گرووپەکانی گەریلای کوردەوە. هێزەکانی عێراق، بۆ کەمکردنەوەی زیانی بەشەریو ماددیی خۆیان، توخمە کیمیاییەکانی کۆنترۆڵی ئاژاوەگێڕی و فرەجاریش ئەگەری بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دەهاتە ئاراوە، کاتێ کە چەکی ئاسایی نەیدەتوانی بەتەواوی مل بە گوندنشینان کەچ بکات، پێش ئەوەی خانووەکانیان تەخت بکرێت» (١٩).

بێجگە لەوەش، (ســـی ئای ئەی) بە دووربینییەکی وردەوە هۆشداریی ئەوەی داوە کــە «بەڵگە بەدەســـتەوەیە کەوا هێرشـــەکانی چەکـــی کیمیایی عێراق، پێدەچێـــت لەبەکارهێنان بە مەبەســـتی تەنها بەرگرییەوە پەرەیســـەندبێت بۆ بەکارهێنانی پێشوەخت بە مەبەستی داگیرکردن. ئەگەر ئێران هەڕەشەی لەپێگە ســـتراتیجیەکانی عێراق کردبێت، پێمانوایە عێراق لەئاستێکی گەورەدا کیمیایی بەکاردەهێنا، وەک سیاســـییە عێراقیەکان ئاماژەیان پێدەکرد... هەروەها دەبێ چاوەڕێی تێبینی کردنی بەکارهێنانی توخمی کیمیایی کوشندەتر بین وەک VX».
پاشـــان راپۆرتەکە بەردەوام دەبێتو دەڵێت: «وەک لەئێستادا بەکاردەهێنرێت، چەکـــی کیمیایی هەندێ جار بواری ســـوودی تەکنیکیـــی دەدات، بەڵام بەغدا نیازی ئەوەی پیشـــان نـــەداوە کە پابەندی تـــەواو دەبێت بە ســـەرچاوەکانی چەکی کیمیاییەوە، کە پێویســـت بێت بۆ بەدەستهێنانی سوودێکی ستراتیجیی راستەقینە»[٢٠].

هەندێـــک بەڵگەنامە ئـــەوە دەردەخەن کە دەزگاکانی تـــری حکومەتیش بە باشـــی ئاگادارکراونەتەوە. لەسەرەتای ئەیلولدا، پیتەر گاڵبرەیس، کە دواتر بوو بە یاریدەدەرێکی کلەیبۆرن پێڵی ســـەرۆکی لیژنـــەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی ســـەنات (ئەنجومەنی پیران)، بە یاوەریی کاربەدەستێکی سیاسیی باڵوێزخانە، کە ناوی هەیوود رانکین بوو، گەشـــتێکی کورتخایەنی بە عێراقدا کرد. راپۆرتە بڵاونەکراوەکەی رانکین «گەشتێک لەگەڵ گاڵبرەیس ـــ مەرگ لەبەسرەو وێرانکاریی لەکوردســـتاندا» تێبینیی ئەوەی کردووە چۆن گاڵبرەیس «توانیوێتی یەکەمجار سەرنجی دۆخی ئاســـایش بدات کە چۆن بە شێوەیەکی بەرچاو داڕووخاوە» بە بەراورد لەگەڵ یەکەم گەشـــتیدا سێ ساڵ پێشـــتر. لەگەڵ ئەوەشدا کە قەەغە خرابووە ســـەر ئەو دوو پیاوە لەرێگەوبانە سەرەکیەکان لابدەن، بەڵام توانییان راپۆرتی ئەوە بدەن کەوا:

«ماڵو خانوو بەتەواوی رووخێنرابوون و وەک تێبینیمان کرد هەموو شارۆچکەو گوندە کوردەکان، کە ئێمـــە بینیمانن، رووخابوونو تێکڕا ژمارەیان ٢٣ بوو. پاش ئەوەی مـــاوەی میلێکی تر رێگامان بڕی، بە ناو شـــارۆچکەیەکی تری گـــەورەی کورددا گوزەرمان کرد کە بەتـــەواوی تێکدرابوو. تا چاو بڕیدەکرد هەروا کەلاوەی وێران بوو لەنێـــو تەپوتۆزدا دەردەکەوتو یەک دیوار بەپێوە نەمابوو... لەم ناوچەیەداو لەهەموو شـــوێنێکی تر، بە درێژایی شاڕێکاندا لە کوردســـتان، ئێمە قەڵای ســـەربازیمان دەبینی کە نزیکەی هەر کیلۆمەترەو

دانەیەک لەگەڵ قولەی تایبەتی بۆ پاســـەوان، کە بەزۆریی کوردی ســـەر بە ڕژێمیان تێدابوو. ئەم قەڵایانە تەواو چۆڵ بوون و تاقە کەسێکیان تێدا نەبوو، تەنانەت مێگەلە مەڕ یان شوانێکیشـــمان نەدی... لەباشـــووری شارۆچکەی عەربەتـــەوە، بڕێکی زۆر خانووی تازە دروســـتکراومان بینی، کە زنجیرەیەک کۆمەڵگا (موجەمەعـــات) بوون لەدەشـــتێکی پڕ بەرزی و نزمیدا ماوەی چەند میلێـــک درێژبووبوونەوە. لەســـەر ڕێگای ســـلێمانی ـ کەرکوکیش دیســـان ناوچەیەکی دە میلیمان بینی لەگوندی وێرانکراو... ئەم دەشتە پانو بەرینە، کە لەدۆخی ئاســـاییدا نایابترین شـــوێنی کشـــتوکاڵە، ئەمڕۆ نەک هەر بووە بە شـــوێن کەلاوەی گوندی رووخێنراوی کورد، بەڵکـــو بووە بە مۆڵگەیەکی سەربازیی گەورەو سەربازگە لەدوای سەربازگەی تێدا دامەزراوە»[٢١].

ئەم ســـەرنجانە لەســـووڕانەوەیەکی خێرا بە باکووردا دروســـتبوون و ئەگەر بهاتایـــەو ئەم دوو کەســـە بە ئـــازادی لەدێهاتدا بگەڕانایـــە، ئەڵبەتە زۆر لەمە زیاتریان دەبینی، بەڵام عێراق ڕێگەی بە کەس نەدەدا ئەو کارە بکات. هەروەها ڕاپۆرتی ســـاڵانەی وەزارەتی دەرەوەش لەســـەر مافی مرۆڤ، ئاگادارکردنەوەی ئەو ڕووداوانەی کوردســـتانی داوەو ئیشارەتی بە «وێرانکردنی بەربڵاوی گوندی کوردی بەر بلدۆزەر دراوی داوە، لەگەڵ ڕاگوێزانی بەکۆمەڵی کوردو ئاوارەکردنی مـــاڵ و خێزانەکانیـــان لەناوچە غەیرە کوردەکانی عێراقـــدا»[٢٢]. دواتر باڵیۆز نیوتن (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠١دا) باس لەوە دەکات کە واشـــنتۆن زۆر باش ئاگای لە شاڵاوەکەی دژە یاخیبوونی عێراق بووە:

«ڕوونو ئاشـــکرابوو کە عێراق دێهاتی کردبووە ئامانجو بە ئاشـــکرا کێڵگەو مەزرایان دەفەوتاند، ئەمە شـــاڵاوێک بوو لەدژی کوردە نەیارەکانی حکومەت. بەڵام مەســـەلەکە دیاریش بوو کەوا هەواڵێکە بۆ کەمکردنەوەی دانیشتووانی دێهاتو بنبڕکردنی بنکەی پشـــتگیریی گەریلاکان. هەروەها ئاشـــکرا بوو کە ئەمـــە بەرنامەیەکی نامرۆڤانەیـــەو بەهەرحاڵ من نایەتەوە یـــادم کە لەگەڵ عێراقیەکاندا باســـمان کردبێت، چونکە هیچ بەهانەیەکمان بەدەستەوە نەبوو، کـــە بە پێچەوانەی بەکارهێنانی چەکی کیمیاییـــەوە (دژ بە ئێران)، ئەمەیان مەسەلەیەکی ناوخۆیی بوو».

لەساڵانی هەشتاکاندا، بیروبۆچوونی سەربەخۆیی وەک دە ساڵ دواتر نەبوو: داگیرکردنی عێراقو بەدوایدا شکســـتهێنانی لەکوەیت، سیســـتەمێکی پشکنینی نەتـــەوە یەکگرتووەکانـــی لێکەوتەوە کە پێشـــینەی نەبوو لەهەڵکوتانەســـەرو

دەســتێوەردانداا. رووخانی دیــواری بەرلینو پەرەســەندنی بزووتنەوەی مافی مرۆڤ ئاســتەنگی بۆ حکومەتەکانی رۆژئاوا دروســتکرد، کە لەپشــت بیانووی «کاروبــاری ناوخــۆوە» خۆ بشــارنەوە، بە مەبەســتی پاســاو هێنانەوە بۆ ستەمکاریو داپڵۆسینی وڵاتە ئەڵقەلەگوێکانیان. بەڵام کاروباری ناوخۆی عێراق لەســاڵی ١٩٨٧دا تەنها بێدەنگیی گشــتی بەرپاکرد. هیچ بەڵگەیەک نیە کەوا ئیدارەی ریگان ناخۆشــحاڵیی خۆی دەربڕیبێت ســەبارەت بە کاردانەوەی رژێم لەبەرانبەر «یاخیبوونی کورددا». لەم رووەوە رەنگە دانوستانێکی قورسو ئاڵۆز لەئەنجومەنی ئاسایشــدا بەڕێوەچووبێت، کە دواجــار لەتەموزدا بڕیاری ٥٩٨ی لێکەوتەوەو هەلومەرجی ئاگربەسی گەڵاڵە کرد.

ئیدارە بەتەواوی شــتێکی تری کردو لەوتاردانێکدا لەئیسرائیلو لەئۆکتۆبەری ١٩٨٧دا، جۆرج شولْزی وەزیری دەرەوە، بەئاشکرا رەخنەی لە«هەردوک ئێرانو عێراق» گرت لەسۆنگەی بەکارهێنانی گازی ژەهراوییەوە [٢٣]. تۆمەتبارکردنەکەی ئێران شــتێکی گەوجانە بوو، بە هۆی نەبوونی ســەلماندنو بەڵگەیەکی بەهێز کەوا ئێرانیــەکان گازیان بەکارهێنابێت و خزمەتــی خۆدزینەوەی دەکرد لەمەڕ پرســیارکردن لەعێراق، کە پێشــێلکاریەکانی لەمەیدانی جەنگدا مەســەلەیەک بوو هەموو لایەک ئاگاداری بوو. لەبەرئەوەی نەســەلماندنی مەحاڵ بوو، سزاکە بەتەواوی لەجێی خۆیدا بوو ــ کە بەدواشــیدا هەڕەشــەی ئێران هات و رەنگە ئەمــەش کاردانەوەی هەبووبێت بەرانبەر بە هێرشــی گازی عێراقو ــ بەو پێیە کاربەدەســتانی ئیــدارە دەیانتوانی بەکاریبێنن لەهەردوک شــەڕی بیرۆکراتیو میللیدا ســەبارەت بە رۆڵی ویلایەتە یەکگرتــووەکان لەجەنگدا، چون لایەنەکان چوونە یاریی کۆتایەوە لەدوادوایی ســاڵی ١٩٨٧دا. بەڵام عێراق وا زوو ســەری خۆی بۆ بلەقێنێ.

بەشی پێنجەم

هـــــەڵـــــەبـــــجـــــە

«من نیگەرانی ئەوە بووم ســـەددام حوســـێن چەکی کۆکوژی دژ بەگەلەکەی خۆی بەکاردەهێناو بەرپرســـیارێتیی دەخستە ئەستۆی ئێمەو ئەمەش لەگەڵ نموونەو شێوازی ئەودا یەکیدەگرتەوە».

- **دۆناڵد رامسفیلد، وەزیری بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان، *نیویۆرک تایمز*، ١٨ی شوباتی ٢٠٠٣.**

«... رژێمی عێراق... لەلایەن ئەمەریکیو بەریتانیەکانەوە پشـــتگیریی دەکرا لە کاتی جەنگی دژ بە ئێراندا. بەڵام کەس لەبارەی عێراقەوە هیچ قسەیەکی نەکرد، کاتێ کە چەکی کیمیایی دژ بە گەلی کورد بەکارهێنا...».

- **ئوسامە بن لادن، *نیوزویک*، ١١ی کانوونی دووەمی ١٩٩٩.**

کە پێشـــمەرگە بە شاخەکانی کوردســـتاندا دەگەڕان، پیاوێک بە کامێرایەکی ڤیدیـــۆوە یاوەریی دەکـــردنو هەموو شـــتێکیانی تۆمار دەکرد، ســـەرکەوتنو شکستەکانیان، پێشڕەویو پاشەکشـــێکانیان، مامەڵەو تێکەڵبوونیان بەخەڵکی ئاســـایی. ئەم پیاوە ناوی عەباس عەبدولڕەزاق ئەکبەر بـــوو، بەڵام هاوڕێکانی «عەباس ڤیدیۆ»یان پێدەوت. لە نیسانی ١٩٨٧داو لەکاتی هێرشە کیمیاییەکەی عێراق بۆ سەر شێخ وەسانان، لەوێ بوو و فیلمی مردنی پیاوێکی گرتووە بەناوی شەمسەدین کە بەشـــێوەیەکی سەختو سامناک بەگازی خەردەل بریندار بووەو لەپاش دە رۆژ تلانەوە بەئازارێکی زۆر سەختەوە، مردووە.

لە ١٦ی مارتی ١٩٨٨دا، عەباس ڤیدیۆ لەدۆڵی جافەتییەوە بەناو خاکی ئێراندا خۆی گەیاندووەتە هەڵەبجە، بەهیوای ئـــەوەی لەگەڵ هاوڕێکانیدا یەکبگرنەوە، کـــە لەگەڵ هێزەکانی ئێراندا رۆژێک لەوەوبەر ناوچەکەیان گرتبوو. بەهۆی کاری رۆتینو بیرۆکراتییەوە، عەباس چـــوار رۆژ دواتر هاتەوە ناو عێراقو بەرێگایەوە بـــەرەو ســـنوور، ژمارەیەکی زۆر ئاوارەی کوردی بینیوە بـــەرەو ئێران رێگەیان

گرتبووەبەرو گەلێکیان نیشانەو برینی گازی خەردەلیان پێوەبووە . لەگەڵ ئەوەشدا کـــە عەباس ئاگاداری رووداوەکانی هەڵەبجە بوو، بەڵام (وەک لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا دەڵێ) بێ خۆئامادەکردن چووەتە ناو شارەکەوە:

«بەچـــاوی خۆم خانـــەوادەی تەواوم دەبینی ـ دایـــکان لەگەڵ منداڵەکانیان ـ کەس دەســـتی پێوە نەدابوون. یەک لەو یەکـــەم دەربازبووانەی من چاوم پێکەوت، کچێکی گەنج بوو کە باوکیم دەناسی، وێنەگرێک بوو ناوی عومەری رەسام بوو. کچە بردمی بۆ ژێرزەمینەکەی ماڵی خۆیانو چی تێدابوو مردبوو تەنها ئەم کچە رزگاری بووبوو. هەموو ئەو خەڵکەی دەمبینین تووشی شۆک بووبـــوون. لەژێرزەمینێکی تردا ژنێکی مردوو کوڕەکـــەی گرتبووە باوەش و هەردوو دەســـتی بەشـــێوەیەک کردبووەوە وەک بیـــەوێ یارمەتی بدەن. من هەستێکی وام لا دروستبوو کە ئەمانە خێزانی مننو دەستی ژنەکەم گرت نەرم بوو. پاشـــان بیرمکردەوە کە «ئەمە کۆتایی هەموو ژیانێکە»و ئارەزوویەکی بەهێزم لا دروستبوو لەولای ژنەکەوە رابکشێمو ئیتر هەڵنەسمەوە».

بەم رەنگە عەباس هەر دەڕۆیشـــتو دیمەنە ســـامناکەکانی مەرگی کوتوپڕی تۆمـــار دەکرد، هەندێک تـــەرم لەســـاتەوەختی کاروباری رۆتینـــی رۆژانەیاندا رەقبووبوون، چەشـــنی ئەوەی لەحەوشـــەکەیاندا دانیشتبوون، یاخود دەستیان بەستێرنی ئۆتۆمبێلەکانیانەوە بوو، یان منداڵی کۆرپەیان گرتبووە باوەشیانەوە. هەندێکی تر، وا دیاربوو لەکاتی هەڵاتنیاندا وشـــکبووبوون، وەختێ رایانکردبوو بۆ دەربازبوون لەگەواڵە هەوری ژەهراوی، کە زاڵمانە هەندێ کەســـی کوشتبوو، لەکاتێکدا کە ویســـتبوویان فریای خەڵکانی تر بکەون. لەدەرەوەی شارەکەش، عەباس ڤیدیۆ دەگێڕێتەوە کەوا:

«گازەکە هەموو ژیانێکی سروشـــتیی کوشتبوو بەئاژەڵو دارودرەختەوە. من هەزاران سەر مەڕو بزنم بینی مرداربووبوونەوە. مانگایەکی مردارەوەبووم بینی گوێرەکەکەی هێشتا زیندووبوو گوانی دایکی دەمژی. من بەفلیم وێنەی سەدان ئاژەڵی مردارەوەبووم گرتووە لەســـەر رێگاوبانەکانی دەوروپشـــتی هەڵەبجە. گوێم لەدەنگی هیچ شـــتێک نەبوو و هیچ باڵندەیەکم نەبینیو یەکپارچە دنیا خامۆش بوو، هەموو گیانلەبەرێک مردبوو. زۆری پێنەچوو شارم بەجێهێشتو ملی رێم گرت بۆ جێگایەک گوێم لەدەنگی باڵندە بێت، چونکە لەتاو ئەو کپیو بێدەنگییە خەریکبوو تێکدەچووم.

هاوسەرگیرییەکی بەرژەوەندی

لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٨دا پێشمەرگە بەشـــێوەیەکی کاریگەرانە کۆنترۆڵی بەشـــی زۆری دێهاتـــی کوردســـتانیان کردبـــوو، بەهـــەردەو دەشـــتاییەکانی گەرمیانیشەوە، کە ناوچەیەکە لەســـلێمانییەوە بەرەو رۆژئاوا درێژ دەبێتەوە بۆ کەرکـــوک. رژێمی عێراقیش ئەمەی پێ قبووڵ نەدەکرا، بەڵام لەبەر ســـەرقاڵیی بەجەنگەوە، توانای نەبوو هێزەکانی بکاتە ســـەر کورد بۆ ملکەچکردنیان، بەڵام وا ئێستا بەخت یاوەرێتی. مەکینەی جەنگی ئێرانی ـ کە بریتیبوو لەپاسداران، خۆبەخشـــانی بەســـیج، ســـوپایەکی بێتوانا لە ســـەربازی پیادە ـ تا دەهات لەهێزێکـــی شـــەکەت دەچوو، کە چـــاوەڕێ بێت لارەلار بەرەو مـــاڵ بێتەوە بۆ ناو خێزانو دۆســـتان. هێرشـــی بەهاری ئێرانیەکان، کە بووبوو بەرێورەسمێکی ســـاڵانە، نەیتوانی ســـەربگرێت. بەم پێیەو متمانەکردن بەپشتگیریی ویلایەتە یەکگرتووەکان، عێراقیـــەکان خۆیان ئامادە کردبوو بۆ یەکلاییکردنەوەو چاویان بڕییـــە نەک تەنها دوژمنی ئێرانـــی، بەڵکو ئەو دوژمنەش کە لەگەڵیدا بوو، واتە کوردە خیانەتـــکارەکان و خێزانەکانیان کە رەتلێکـــی پێنجەمی «تێکدەران» بوون، کە زۆر دەمێک بوو پشووکورتیی بەغدایان تاقیکردبۆوە. هەر لەسەرەتای توانەوەی بەفرەوە رژێم دەســـتی کردە بۆردمانو تۆپبارانێکی خەستی بارەگای ســـەرکردایەتیی (ی ن ک) لەدۆڵی جافەتی. رۆژەکەشـــی دەیکردە ٢٣ی شوباتی ١٩٨٨و سەرکردەی شۆڕشـــەکەش، نەوشیروان مستەفا ئەمینی کەسی دووەمی یەکێتی بوو. (ئەو دەمە جەلال تاڵەبانی لەئەوروپا ســـەرقاڵی باســـکردنی گوند تێکدانو هێرشە کیمیاییەکان بوو).

ئۆپەراسیۆنەکە نزیکەی چوار هەفتەی برد، بەڵام ئەوەی بوو بەهۆی شکستو بەزینی گەریلاکان، کوشتاری سوپا نەبوو، کە هەر زوو لەبەرانبەر بڕیاری بەرگری لەناوچەیەکی سەخت و هەڵەتدا بەچۆکدا هاتن، هەروەها نەک لەبەر بەکارهێنانی خەســـتی گازی ژەهراویش، بەڵکو لەبەر داتەپینی تەواوی ورەی پیشمەرگە بوو. تاقە هۆکاریش کە بۆچی ئەم جەنگاوەرە سەرسەختانە لەناکاو شکستیان هێنا، ئەو هەواڵانە بوون کە لە١٦ی مارتدا لەهەڵەبجەوە پێیاندەگەیشت.

ئەوەی کە وای لەعێراق کرد بەگاز پەلاماری هەڵەبجە بدات جێی مشـــتومڕەو

راســـتییەک کـــە یارمەتیی روونکردنەوەی پشـــێوی وشـــپرزەیی دۆخەکە بدات زانیاریی چەواشەو نەبوونی ئیدانەکردنی نێودەوڵەتییە. کەواتە بەو پێیە شتێکی گرنگـــە بەهەندێک درێژی باس لەپەرەســـەندنی رووداوەکانی پێش ئەوە بکەین. لەچاوپێکەوتنی ژمارەیـــەک خەڵکدا، لەوانەی لەپەلامارەکەدا لەوێ بوون یاخود لەهەندێ ئاستی بەرپرسیاریی فەرماندەیی عێراقدا تێوەگلاون، کەس بەشێوەیەکی متمانەپێکراو ئیدیعای ئەوەی نەکردووە کە ئێران بەشـــداربووە لەبەرپرسیارێتیی گازبارانی ١٦ی مارتدا. تاقە تۆمەت گوێبیســـتی بیت، ئەوەیە کە تۆڵەکردنەوەی دڵڕەقانەی عێراق دەرەنجامێکی چاوەڕوانکراوی گرتنی سەرکەشـــانەی هەڵەبجە بـــوو لەلایەن ئێـــرانو کوردەوە، بەو پێیـــە دەبوایە ئەو ئۆپەراســـیۆنە هەرگیز جێبەجێ نەکرایە. لەئێران مەســـەلەکە بابەتی مشـــتومڕو قســـە لەسەرکردنی گشـــتی نیەو ئەو پەیوەندییە بەتینەی نیە بەکارەکەوە، بەڵام کوردەکانی عێراق ســـەرقاڵی مشتومڕێکی گەرمن لەبارەی حیکمەتی رزگارکردنی هەڵەبجەوەو یەک لەســـەرکردەکان (کە شەوکەتی حاجی موشـــیرەو خەڵکی ناوچەی هەڵەبجەیەو فەرماندەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردســـتانو بەرپرسی ئۆپەراسیۆنی هەڵەبجە بووە)، کتێبێکی بڵاوکردووەتەوە کە بەدوورودرێژی بەشـــێوەیەک لەرووداوەکان دواوە، کە دەگاتە ئاستی بەرگری لەخۆکردنو پۆزش هێنانەوە[1].

بەپێـــی هەموو باسو گێڕانەوەکان، ئۆپەراســـیۆنی هەڵەبجـــە لەتێکەڵبوونی بەرژەوەندیەکانی ئێرانو حیزبە کوردیەکانەوە ســـەرچاوەی گرتووە، بەتایبەتی (ی ن ک). ئەوەی لەپێش هەموو شـــتێکدا جێی مشتومڕ بێت، رۆڵی وردی هەر لایەکە کە لەهێرشـــەکەدا گێڕاویێتی. کادرەکانی (ی ن ک) دابەشبووبوون بەسەر ئەوانەدا کە دەیانوت کارەکە دەسپێشـــخەرییەکی ســـەربازیی ئێرانی بوو، کەوا جارێکیتر کوردی تێدا بووبوو بەداشـــی دامەی گەمەیـــەک بۆ ئامانجگەلێک کە هەرگیـــز بەتەواویی درکی پێنەدەکرد، لەکاتێکدا هەندێکی تریان ســـووربوون لە ســـەر ئەوەی کەوا ئێرانیەکان لەبەر خاتری خۆیان، باوەشـــیان بۆ پلانی کورد کردەوە، کە جموجووڵێکی نائومێدانەو رەنگدانەوەی تێگەیشتنی کوردەکان بوو، کەوا جەنگ کۆتایی دێتو مەسەلەی ئەمانیش بەخێرایی دەداتە کزی.

مشـــتومڕی دووەم ـ سەبارەت بەوانەی بەڕاســـتی چووبوونە ناو هەڵەبجەوە ـ زۆر گەرمتـــرو جددیتـــر بـــوو، چونکە لەناوجەرگـــەی پرســـە بنەڕەتیەکانی پیلانگێـــڕیو خیانەت دەدات. پاشـــان (ی ن ک) بەرەســـمی لەلایـــەن عێراقەوە بە «ئەڵقەلەگوێی ئێران» (*عملاء ایران*) ناوزەدکراو، (پ د ک)یش نازناوی ***«نەوەی***

خیانەتکار» (***سلیلي الخیانة***)ی بەسەردابڕا، کە ڕاستەوخۆ پەنجەڕاکێشان بوو بۆ مەسعود بارزانی کەوا مەلا مستەفای باوکی دەستی لەگەڵ شای ئێران تێکەڵ کردبوو لەشۆڕشە بەدبەخت و سەرنەکەوتووەکەی کورددا، لەناوەڕاستی ساڵانی حەفتاکاندا. سەرکردە کوردەکان فشارێکی تەواویان لەسەر بوو، بەتایبەتی لەناو ریزەکانی (ی ن ک)و (پ د ک)دا، بۆ ئەوەی خۆ دوور بگرن لەئێران، نەوەک کورد وابێتە بەرچاو کە بریکاری هێزێکی بێگانەیە، نەک بزووتنەوەیەکی سیاسیی خاوەن توانای سەربازی و داواکاریی ڕەوای خۆی هەیە بۆ وڵاتو دۆزێکی سیاسیی لەپشتەوەیە، بەواتایەکی تر نەک وەک بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازی نیشتمانی.

ئەوەی کەوا گومانی تێدا نەبوو، هەرلایەک بەدوای چارەسەری کێشەیەکی تایبەتیی خۆیدا دەگەڕا. ئێران لەژێر فشارێکی سیاسیو سەربازیی گەورەدا بوو، دامودەزگا ئابووریەکانی لەژێر هێرشو پەلاماردا بوونو ویلایەتە یەکگرتووەکان بووبووە پۆلیسی کەنداو و ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان خۆی ئامادە دەکرد بۆ سەپاندنی ئابڵووقە بەسەر چەکدا. ئێران سەرباری دەستپێکردنی هێرشی بەهاری، کەوتە کێبەرکێ لەگەڵ عێراقدا لەخولێکی درێژی تری «شەڕی شاران»دا. لە٢٩ی شوباتدا، عێراق بەشێوەیەکی زۆر سەخت دەستیکرد بەلێدانی تاران و بۆ یەکەمجار مووشەکی بالستیی بەکارهێنا. لەدە ڕۆژی دوای ئەوەدا ئێران بیستو دوو مووشەکی نا بەعێراقەوە لەبەرانبەر شەست و هەشتی ئەمدا، تا هەردوولا بەئاگربەس قایل بوون. ئەم مووشەک گرتنە یەکترە، کەمتر کاری کردە سەر ورەی عێراق بەبەراورد لەگەڵ کاریگەریی بەسەر ئێرانەوە. لێدانەکانی عێراق خەڵکێکی زۆری کوشتو هەمووانی تۆقاندو بەشێکی باشی دانیشتووانی تارانی ناچاری هەڵاتن کرد. بەپێچەوانەوە (بەپێی هەڵسەنگاندنێکی سی ئای ئەی) «نزیکەی هەر بیست مووشەکەکەی ئێران، کە لەباشووری ڕۆژهەڵاتی بەغدای دا، بەر ئەو ناوچانە کەوتن کە دانیشتووانیان کەم بوو»[٢].

ڕاپۆرتێکی تری (سی ئای ئەی) بەوردی باسی هەڵبژاردەکانی ئێران دەکاتو پێشنیار دەکات کە جێبەجێ کردنی هێرشی کورتتر لەهێرشە سەرەکیو گەورەکە، تاران بەهیوابوو هەردوک ڕەخنەو ڕەخنەکاریی نێودەوڵەتیو ناوخۆیی سنووردار بکات، وەک: «ڕەنگە ئەگەر هێرشەکان لەسەر بەرەی باشوور دووربکەونەوە ببنە هۆی هێورکردنەوەی دەمارگرژیی عەرەبی کەنداو و ئەگەری سنووردار کردنی زیان گەیاندن بەپەیوەندیی لەگەڵ مۆسکۆ و دیمەشقدا» وەک ڕاپۆرتەکە

باسی دەکات. بێجگە لەوە «بەهۆی خۆ دوورگرتن لەهێرشێک بۆ سەر ئامانجێکی ستراتیجی، کە بەتوندی بەرگریی لێدەکرا، زۆرتر پێدەچوو رژێم خۆ دوور بگرێت لەزەرەرو زیانی زۆر، لەو ماوەیەدا کە لەهەڵبژاردنی پەرلەمان نزیکدەبووینەوە» کە بڕیاربوو لەنیسساندا ئەنجام بدرێت[٣]. لەم هەڵسسەنگاندنەدا هێرشێک بۆ ناو کوردسستانی عێراق لەگەڵ پلاندا یەکیدەگرتەوەو هەڕەشە نەبوو بۆ بەرژەوەندیە نێودەوڵەتیە گەورەکان، لەکاتێکدا بەرکەوتووان بەشسێوەیەکی سسەرەکی ئەو کوردانە بوون کە چاوەڕێ بوون زۆربەی ئەرکە قورسەکان لەسەر ئەوان بێت.

مانۆڕێکسی ئاوها دەکرا لەهەمان کاتدا یارمەتیی ئێران بدات بۆ کەمکردنەوەی فشاری قورس لەسەر بەرەی باشوور، بەناچارکردنی بەغدا بۆ ئەوەی هێز بنێرێتە باکوور. سسەرەڕای ئسەوەش بەنزیکبوونەوەی کۆتایی جەنسگ، پێدەچوو تاران بەدوای دوا سساتی سوودوەرگرتندا بگەڕێ لەدانوستانی داهاتوودا بۆ زەوتکردنی خاکسی عێراق. لێرەدا بۆ سسەرکردایەتیی ئێران دەرکسەوت کەوا یاخیبوون زۆر سسەرکەوتوو ترە بۆ بچڕینی خاک لەرژێمی عێراق، وەک لەوەی هێزە ئێرانیەکان لەباشسوور جێبەجێیان کردو بەو جۆرە کوردەکان، بەپێچەوانەی دانیشسستووانی شیعەی عێراقەوە، سسەلماندیان کە زۆر زیاتر هاوپەیمانی خوازراون. سوودێکی زیاتر، لەدیدی پرۆپاگەندەوە، ئەوە بوو کە هاوڵاتیە کوردەکانی عێراق لەشسەڕدا پشکی شێر دەگێڕن، وەک جەختکردنێک لەسەر ناڕەوایی رژێمی عێراق.(بەهەمان شسێوە میدیای عێراقی بایەخێکی باشسی دەدا بەڕۆڵی میلیشیای جاشی کورد لەشاڵاوی ئەنفالدا، تا وایبگەیەنێت کە پێشمەرگە لەیاسا لادەرنو خەڵکێکی کەم پشتیوانییان لێدەکات).

لەسیناریۆی ئێرانیەکاندا، هەڵەبجە کاندیدێکی لەبار بوو و بەشێوەیەکی جیاواز لەگەڵ بەشسەکانی تری عێراق و گرتنی دەبووە بەرگرییەکی سروشتی دژ بەهەر هێرشسێکی پێچەوانەی عێراق. لەگەڵ ئەوەشدا هاوپەیمانە کوردەکانی ئێران زۆر پەرۆش بوون بۆ گرتنی هەڵەبجە، لەبەر چەند هۆیەک کە دواتر دێینە سەریان. دواجار هەڵەبجەییەکان خۆیشیان وەک رزگارکەر پێشوازییان لەئێرانیەکان دەکرد و ئەمەش وەرچەرخانێکی پرۆپاگەندە بوو. چونکە تەنها ساڵێک پێشتر، رژێمی عێراق گەڕەکی کانی ئاشقانی شسارەکەی رووخاند، وەک تۆڵەسەندنەوەیەک بۆ ئەو خۆپیشسساندانو ناڕەزایی سسەر شەقامەی لەدژی شساڵاوی گوند رووخاندنی عەلی حەسسەن ئەلمەجید بەرپایان کردو بەمە پەیامیان بەپێشسمەرگە دا کەوا هەڵەبجەییەکان بەپەرۆشن بۆ تۆڵە.

بێجگــە لــەم فاکتەرانە، دیــدو بۆچوونی تیۆریــش بۆ گەیشــتنە بەنداوی دەربەندیخان رەنگە سەلماندنی پەرۆشبوونی سەرکردایەتیی ئێرانیەکان بووبێت. هەڵسەنگاندنێکی (ســی ئای ئــەی) لەکۆتایی مانگی مارتدا هۆشــداریی ئەوە دەدات، کــە بەردەوامبوونی هێرشــی ئێرانیەکان بەدرێژایی لێواری باشــووری دەریاچــەی دەربەندیخاندا، پێدەچێت هێزەکانیان بخاتە «بارێکی زۆر باشــەوە بۆ گرتنی ســەلیم پیرکو بەنداوەکەو ئەگەری پەڕینــەوەش بۆ رۆخی رۆژئاوای دەریاچەکە لەباکووری بەنداوەکەوە»[٤]. عێراق بەپێی قســەی باڵوێزی ویلایەتە یەکگرتووەکان، دێڤید نیوتن (لەچاوپێکەوتنێکی ســاڵی ٢٠٠١دا)، گرتنی هەردوو بەنداوی دەربەندیخانو دوکانی لەلایەن ئێرانەوە، بەهەڕەشــەیەکی راســتەقینە دەبینی. لەبەرئەوە لەمارتدا ئاوی هەردوو دەریاچەکەی بەردایەوە بۆ ئەوەی رێگە لەهەوڵو تەقەلای ئێرانیەکان بگرێت، کە بەغدا بکەنە ژێر ئاوەوە[٥].

هەندێ لەفەرماندە کوردەکان بەڕوونی لەوە گەیشتبوون کە بەنداوەکە یەکێکە لەئامانجە سەرەکیەکانی ئێران. محەمەدی حاجی مەحمودی سەرکردەی حیزبی سۆشیالیســتی کوردستان (حسک)، (لەپەیوەندییەکی ســاڵی ٢٠٠١دا) جەختی لەســەر ئەوە کردەوە کە ئێران بەدوای کەمکردنەوەی مەترســیی هێرشــێکی پێچەوانەی عێراقدا دەگەڕا لەباشوور، بۆ بەرفراوان کردنی مەیدانی جەنگ، بەڵام دەشیەویســت بەنداوەکە بگرێت. کۆنترۆڵکردنی راڕەوی ئاو لەرووباری دیالەدا، دەسەڵاتێکی سیاســیی بایەخداری دەبەخشــییە ئێران. بێجگە لەوەش گرتنی رێگەی ســلێمانی ــ بەغدا کە بەقــەراخ دەریاچەکەدا تێدەپەڕێت، راڕەوێکی بۆ هێزەکانی ئێران دەکردەوە بەرەو ناوچەی یاخیبوون لە قەرەداخو لەوێشــەوە بۆ گەرمیــانو دواتر بەرەو دوا خەڵاتی چــەور کە بیرە نەوتەکانی کەرکوک بوون - وەک ئەگەرێکی جێگرەوەی بەسرە. بەهەمان شێوە، شەوکەتی حاجی موشیری سەرکردەی (ی ن ک) (لە چاوپێکەوتنێکی ســاڵی ٢٠٠٢دا) سکاڵای ئەوە دەکات گوایە ئێرانیەکان نەخشــەو پلانی خۆیان هەبوو بــۆ بەنداوەکەو دەڵێ: «ئێمە زۆرجار ئەوەمان لەگەڵیان باس دەکردو ئەوان دەیانویست بیشکێننو ئێمە قایل نەدەبووین».

کــوردەکان هەموویان لەســەر ئــەو بۆچوونەی ســەرەوە کــۆک نەبوون. لانیکــەم یەکێــک لەفەرماندەکانی (ی ن ک) کــە ناوی حەمەی حەمەســەعید بوو (لەچاوپێکەوتنێکــی ســاڵی ٢٠٠٢دا) بەو بارەیدا دەشــکێنێتەوە کە ئەگەر بەنداوەکە ئامانجێکی ئێرانیەکان بووایە، ئەوە هێزەکانیان بەو شێوەیە نەدەهاتن

کەوا کەرەستەو تفاقی تەواویان پێ نەبێت، چونکە تیمەکانی ئەندازیاریی پسپۆڕ لەهەڵگرتنەوەی مین‌و ڕێگە پاککردنەوەدا تەنها لەدەوروپشتی هەڵەبجەدا بڵاوبووبوونەوەو لەنێوان هەڵەبجەو سنووردا هاتوچۆیان دەکرد، نەک بەئاڕاستەی بەنداوەکە. بێجگە لەوەش، وەک ئەو دەیوت، ئێرانیەکان بەهیچ کلۆجێ هەوڵیان نەدەدا شاخی شەمێران بگرن، کە دەیڕوانییە سەر بەنداوەکەو تەنانەت هەوڵی ئەوەشیان نەدەدا هەر لێی نزیک ببنەوە.

هادی فەرەجوەند، کە فەرماندەی تاقمێک بەسیج بوو، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) ئەوە دەگێڕێتەوە کە ڕژێمی ئێران وایدانابوو بەنداوەکە بتەقێنێتەوە، بەڵام دواتر ئەو بڕیارەی هەڵوەشاندەوە: «هەندێ دۆستم لەقەرارگای ڕەمەزان، لەئەگەری دانانی تەقەمەنی لەژێر بەنداوەکەدا کۆڵیونەتەوەو لەگەڵ ئایەتوڵڵا خومەینی مەسەلەکەیان تاوتوێ کردووەو ئەویش کە پرسیاری کردووە ئاوەکەی بەرەو کوێ دەچێت، پێیخۆش نەبووە ئەو کارە بکرێت‌و مۆڵەتی نەداون». خومەینی بەئاشکرا لەوە ترساوە لافاوی دیالە زیان بەمەزارە پیرۆزەکانی شیعە بگەیەنێت. (لەهیچ حاڵەتێکدا هێزەکانی ئێران هەرگیز نەگەیشتنە بەنداوەکەو شارۆچکەکەش. لەپێداچوونەوەیەکی دواتری شەڕەکەدا کە لەتەلەفزیۆنی ئێرانەوە پەخشکرا، موحسین ڕەزایی فەرماندەی پاسداران بەوەوە خۆی بادەدا کەوا بەرادەیەک نزیکی دە کیلۆمەتری ڕێگەکە بوونەتەوە کە خستوویانەتە مەودای تۆپخانەی ناوەنجی ــ هاوێژی ئێرانەوە)[٦].

پاش ڕاماڵینی هەڵەبجە، هێزەکانی ئێران هەر لەمدیوی ڕۆخی دەریاچەکە مانەوە تا کۆتایی جەنگو ئەوەیان لێ بەدی نەدەکرا کە نیازیان بێت لەوە زیاتر بێنە ئەملاوە. شێخ مەولا کە سەرکردەیەکی باڵادەست بوو لەئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامیی عێراقداو لەبارەگای ئێرانیەکان بوو لەدزلێی (نزیکی مەریوان)، لەکاتی ئۆپەراسیۆنی هەڵەبجەدا (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت کە ئێرانیەکان بەهیچ شێوەیەک نیازیان نەبووە بەنداوەکە بتەقێننەوە، بەڵام لەجیاتی ئەوە پلانی ڕووخاندنی ئەو تونێلەیان دانابوو کە سلێمانی‌و دەربەندیخان‌و (بەغداش) پێکەوە دەبەستێتەوە. هەندێک پێیانوایە کە ئەو لێدانە کیمیاییە گەورەیەی هەڵەبجە، پلانێکی لەو چەشنەی تێکدا. هەروەها مشتومڕێکی واش هەیە کە عێراقیەکان خۆیشیان پێدەچێت زۆر بایەخیان بەهێرشی ئێران نەدابێت بۆ سەر بەنداوەکە. عێراقیەکان، لەبری پەلاماردانی هێزەکانی ئێران لەدەوروپشتی هەڵەبجە، کوردەکانیان گازباران کردو

لێگـــەڕان ئێرانیـــەکان کۆنترۆڵی ناوچەکە بکەن بۆ مـــاوەی چوار مانگی تەواو، بێئەوەی تەنانەت ئاماژەیەکیان لێوە دەرکەوێت بۆ دەرپەڕاندنیان.

ئێران ئامانجێکی گرنگی تـــری هەبوو، کە هاوپەیمانە کوردەکانی لێ ئاگادار نەکردبـــوو، بەڵام هـــەر کە هێزەکانی چوونە ناو خاکی عێراقەوە، ئەوە ســـەلما کە لەهەوڵـــدان بۆ لەناوبردنی چەند بتوانـــێ لەیاخیبووانی کوردی ئێران، کەوا کوردستانی عێراقیان وەک پێگەی یاخیبوونی دژ بەئێران بەکاردەهێنا. هەردوک حدکاو کۆمەڵە، بنکـــەو بارەگایان هەبوو لەنزیک هێزەکانی عێراقەوە لەناوچەی هەڵەبجـــە. بەڵام کاتێ کە بەرگریی عێراق تێکشـــکاو هێزەکانی ئێران رژانە ناو هەڵەبجەوە کەوتنە راوەدوونانی ئەو یاخیانەو دواتر لەم بارەیەوە دەدوێین.

لەبەرەی کوردی عێراقەوە، پاڵنەری یەکێتی لەدوو ســـەرەوە ئاڵۆز بوو. زۆر بەشـــێوەیەکی یەکلاکەرەوە فشاری عێراق بۆ ســـەر بنکەو بارەگاکانی لەدۆڵی جافەتیـــدا هێند ناچـــاری کردبوو کە بیر لە دوورخســـتنەوەی هێزەکانی عێراق بکاتەوە لەخۆی. حەمەی حەمەسەعیدی فەرماندەی یەکێتی ئەوە روونده‌کاتەوە کە لەماوەی ئۆپەراســـیۆنی هەڵەبجەدا، (ی ن ک) بەمەبەست جفرەی پەیوەندیی بێتەلـــی بەکاردەهێنـــا لەنێوان هێزەکانـــی لەوێو دۆڵی جافەتیـــدا «بەم پێیە عێراقیـــەکان دەیانزانی ئێمە پەلامـــاری هەڵەبجە دەدەین. بەم شـــێوەیە ئێمە بەهیوابووین کە ئەوان لەدۆڵی جافەتی پاشەکشە بکەن، بەڵام نەیانکرد».

بەهەمـــان شـــێوە بۆ کوردیـــش هەڵەبجـــە کاندیدێکی لەبار بـــوو. پرۆژەی رزگارکردنـــی هەڵەبجە هاوزەمان بوو لەگـــەڵ پلانێکی کۆنتردا کە هەموو حیزبە کوردیەکان تێیدا بەشداربوونو پلانیان دانابوو بۆ رێگەگرتن لەنەخشەیەکی عێراق کە بەنیازی تەختکردنی هەڵەبجەو شـــارۆچکە ســـنوورییەکانی تر بوو. چونکە هێزەکانی عێراق، هەر ئەودەمە پێنجوێنو چوارتاو مێرگەسووریان تەختی زەوی کردبـــوو و کوردەکان گومانیان پەیداکردبوو کە دوای ئەمانیش نۆرەی هەڵەبجەو قەڵادزێیە. (ئەڵبەتە هێزەکانی عێراق لەپاش کۆتایی جەنگ هەڵەبجەیان رووخاندو لەتەموزی ١٩٨٨دا لەئێرانیان ســـەندەوە). شەوکەتی حاجی موشیر دەگێڕێتەوە کەوا «ئێمە رێککەوتننامەیەکی نووسراومان لەگەڵ ئێرانیەکان هەبوو بۆ ئەوەی پێکەوە پارێزگای ســـلێمانی رزگار بکەین. یەکەمجار دەبـــوو ناوچەکانی نێوان قەڵادزێو هەیبەت سوڵتان بگرین (شـــاخێکە سلێمانی لەهەولێر جیادەکاتەوە)، پاشان دەبوو ناوچەی هەڵەبجەو دەربەندیخان و رێگای نێوان سلێمانیو کەرکوک لەدەربەندی بازیان بگرین».

بەتێبینـــی کردنی پەیدابوونی هاوپەیمانیی نێـــوان کوردو ئێران، عێراقیەکان بڕیاریاندا پلانەکەیان لەباربەن، بەهێرشـــکردنە سەر (ی ن ک) لەدۆڵی جافەتی‌و لەمەدا عێراق دوو فەیلەقی خستەگەڕ. یەکێکیان لەرانیەوەو بەوەش ئەو پلانەی کوردیان پەکخست بۆ رزگارکردنی ناوچەکانی نێوان قەڵادزێ‌و هەیبەت سوڵتان، کە لەم کاتەدا جمەی دەهات لەهێزەکانی عێراقدا. شـــەوکەت زیاتر مەســـەلەکە روونەکاتەوەو دەڵێ «ئێمە هەنگاوی یەکەممان لابردو لەبەرئەوەی فشار لەسەر بنکەو بارەگاکانمان زۆر قورس بوو، راستەوخۆ دەستمان کرد بەهەنگاوی دووەم، ئەویـــش رزگارکردنی هەڵەبجە بوو». بەڵام حامیـــدی حاجی غالی، جێگرەکەی شەوکەتو (ئامۆزاشی)، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) بەکەمێک جیاوازییەوە باس لەمەسەلەکە دەکاتو دەڵێ کە بڕیاری بنەڕەتی کردنەوەی سێ بەرە بووە: لەقـــەڵادزێ‌و هەڵەبجەو حاجی ئۆمەرانەوە، بەڵام «پاش گفتوگۆکردن لەســـەر رێژەی گونجاوی‌و لەباریی ئەم ســـێ ناوچەیە، ســـەرکردایەتیی لەسەر هەڵەبجە گیرســـایەوە، لەبەرئەوەی دانیشـــتووانی لەســـاڵی ١٩٨٧ راپەڕین (لەئەنجامی گونـــد رووخاندندا). ئاڵوگۆڕی ئـــەم پەیوەندیانە هەموو بەجفـــرە دەکرا لەڕێی بێتەلەوە».

شـــەوکەت وایدەگێڕێتەوە کە هاندەری کوردەکان لەم کارەدا، شتێکی تریش بـــووە: چونکە تا ئەوکاتە تەنها (ی ن ک) بنکەو بـــارەگای هەبوو لەناو عێراقدا. بەهەمان شـــێوە پارتە کوردیەکانی تریش بەپەرۆش بوون بۆ دامەزراندنی بنکەو بـــارەگای خۆیان لەناو عێراقدا. کەواتە گرتنـــی خاکی ئەو ناوچانە، رێگەی بەو کارە دەدا. شـــەوکەت دەڵـــێ «هەمـــوو لا وەک یەک حەزیـــان دەکرد ناوچەی رزگارکراوی زیاتر بەدەستبێت».

پلانەکەی کـــورد لەوپەڕی حەزو واقیعیەتیدا، بریتیبوو لەرزگارکردنی تەواوی پارێزگای سلێمانی‌و کۆنترۆڵکردنی هەردوو بەنداوی دەربەندیخان‌و دوکان‌و بڕینی رێگای سلێمانی ـ کەرکوک. ئەمە تەنها رێخۆشکردن بوو بۆ پلانێکی گەورەتر کە خەون‌و خەیاڵی کورد تێیدا رەنگیدەدایەوە، ئەویش گرتنی کەرکوک بوو.

لەسەرەتای ســـاڵی ١٩٨٨دا، بەرەی کوردســـتانی زنجیرەیەک کۆبوونەوەی لەگەڵ سەرکردایەتیی ئێراندا ســـازدا. ئەنجومەنی هەماهەنگیی بەرە پێکهاتبوو لەبابەکر زێباری (پ د ک)، شـــێروان شێرەوەندی (حسک)، فەرەیدون عەبدولقادر (ی ن ک)، مەلا عەلی عەبدولعەزیزی رابەری بزووتنەوەی ئیسلامی لەکوردستانی عێراق، نوێنەری ئەنجومەنی باڵای شۆڕشـــی ئیســـلامی لەعێراق عەلی مەولانی‌و

ئێرانیش موحسین رەزایی فەرمانداەی سوپای پاسدارانی ناردبوو لەگەڵ چەندین کەسی تر.

بڕیاردانی کۆتایی گرتنی هەڵەبجە، بەپێی قسەی محەمەدی حاجی مەحمودی سەرکردەی حسک، لە٧ی مارتدا بوو، پاش داواکارییەکی پڕپەرۆشی (ی ن ک) بۆ یارمەتیدان. ئەمە ئیشارەت بوو بەدوائامادەکاریی هێرشی وەلفەجری ئێران.

باسوخواسی شەڕەکە

لەم خاڵەدا پرسیاری سروشتی بەشداری کردنی ئێران، زۆر جێی مشتومڕە. کوردەکان دەڵێن کەوا تیپێکی کارایان لەحیزبەکان پێکەوەناوە بۆ کارکردن لەگەڵ ئێرانیەکان، بەمجۆرەی خوارەوە: (٢٠٠) پێشمەرگەی (پ د ک) بەسەرکردایەتیی حەمید ئەفەندیو نادر عەلی هەورامانی دەبوو خورماڵ بگرن، (١٠٠ ــ ١٥٠) پێشمەرگەی حسک بەسەرکردایەتیی محەمەدی حاجی مەحمود دەبوو پردی ستراتیجیی زەڵم بگرن بۆ بڕینی رێگەی سلێمانی ـ هەڵەبجە، (٥٠٠) پێشمەرگەی (ی ن ک) بەرەو هەڵەبجە بڕۆن، (١٠٠ ـ ١٥٠) پێشمەرگەی بزووتنەوەی ئیسلامی بەسەرکردایەتیی مەلا عەلی بیارەییو مەلا عەلی عەبدولعەزیز یارمەتیی لۆجستیک بۆ (ی ن ک) دابین بکەن، هێزێکی لەناکاویش لە (١٠٠٠ــ١٥٠٠) جەنگاوەری بەدری سەر بەئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لەعێراق بەسەرکردایەتیی ئەبو عەلیو ئەبو زەینەب (هەردوک ناوی خوازراون)و بەیاوەریی پێشقەرەوڵی کورد دەبوو شاخی شەمێران بگرن. لەهەڵەبجەدا یاخیبووەکان چەکیان دابوو بەدۆستانی خۆیان لەرێکخستنە نهێنیەکانداو قسەیان لەگەڵ فەرماندەکانی جاشی ناوچەکە کردبوو بۆ ئەوەی بەلای خۆیاندا رایانکێشن.

(ی ن ک) هێزێکی چوارسەدو پەنجا کەسی پێکەوەنابوو، کە لەبەشە جیاجیاکانی کوردستانەوە هێنرابوونو لەنزیک گوندی هاوارەوە دابنابوون لەچیاکانی سەرووی هەڵەبجەدا (چونکە نەیدەویست هێزی خۆی لەجافەتی لاواز بکات). حامیدی حاجی غالی کە فەرماندەی ئەم گرووپە بوو، دەیوت کەوا ناوچەکەیان کێوماڵ کردووەو مینی ئەرزیی دژە تاکیان هەموو دەرهێناوە. «منو پێنج فەرماندەی تری (ی ن ک) بەنهێنی چووینە هەڵەبجەوە، هەفتەیەکی تەواوی تێدا ماینەوەو کاری هێرشەکەمان لەگەڵ رێکخستنەکانی ناوشاردا تاوتوێ دەکرد. ئێمە زانیاریمان لەسەر هێزەکانی عێراق کۆدەکردەوەو وێنەو فیلمی ڤیدیۆییمان

لەسەر بنکەکانی سوپاو سەربازگەکان دەگرت».

عێراقیەکان لیوایەکی تۆپخانەیان هەبوو لەدەڵەمەڕ لەسەرووی هەڵەبجەوەو چوار فەوجیش لەئاوایی رۆستەم بەگ لەباکووری خورماڵ. لەناو هەڵەبجەدا، لەزەمەقی رێک لەباکووری هەڵەبجەوەو لەچەمی پاڵەنیا لەنزیک شارۆچکەی رووخاوی تەوێڵەوە لەسەر سنووری ئێران ـ کە تێکڕا هێزەکە دەگەیشتە (٣٥٠٠) کەس. سەرەڕای ئەوەش چوار فەوجی جاش لەهەڵەبجەدا هەبوو کە هەریەکەیان (٨٠٠ بۆ ١٠٠٠) کەس دەبوون. حامیدی حاجی غالی وایبۆدەچێت کە سێ لەسەر چواری ئەو جەنگاوەرانە هاتنە پاڵ پێشمەرگەو تەنها ئەم موستەشارانە: حەسەن مەحمود بەگ، خالید جەلیلەیی، ئیبراهیم نەسرەدینو حەمەڕەزای نامدارو هەندێک لەجێگرەکانیان بەدڵسۆزی رژێمی عێراق مانەوە. دواجار بەڕێوەبەرێتیی ئیستیخباراتی سەربازیی عێراق، نزیکەی حەفتا ئەمنو شەست بریکاری چەکداریان لەهەڵەبجەدا جێگیربوون.

بەپێی قسەی شەوکەت، هێزەکانی ئێران لەکاتی ئۆپەراسیۆنی هەڵەبجەدا، بوونێکی وایان لەو ناوچەیەدا نەبوو، لانیکەم تا هێرشە کیمیاییەکەی عێراق. لەگێڕانەوەکەی ئەمدا، کە حامیدی حاجی غالیش دەیسەلمێنێت، هێزە کوردیەکان بەپاڵپشتی ئاگری تۆپخانەی ئێران لەبەتەریەکانی ناو ئێرانەوە عێراقیەکانیان تێکشکاندووەو لە١٤ / ١٥ی مارتدا، لەپەلامارێکی کوتوپڕدا، هەڵەبجەیان رزگار کردووە. بۆ رۆژی دوایی عێراقیەکان هێرشی پێچەوانەیان کردووەو بەگازی ژەهراوی بۆردمانیان کردووەو لێرەدا کوردەکان هەڵاتوونو هێزەکانی ئێران جێگەیان گرتوونەتەوەو بەلێشاو لەسنوورەوە رژاونەتە ناوچەکەوە لەترسی ئەوەی نەوەک ئەو ناوچە بەرفراوانەی لەلایەن کوردەکانەوە گیرابوو، لەدەستی بدەن. بەشێوەیەکی سەرەکی، ئێرانیەکان تەنها رۆڵی پاڵپشتیان دەبینی، وەک شەوکەت باسی دەکرد، چەکو تەقەمەنی، خۆراکو جلوبەرگیان دابیندەکرد لەگەڵ هەماهەنگیو پەیوەندیکردن بەمەیدانی شەڕەوە بەبێتەل. «هێزی گەورەی ئێران لەسنوورو لەناو ئێراندا بوو، نزیک بەمەریوان، نەوسوود، پاوەو جوانرۆ. ئەم هێزانە نەهاتنە ناوچەکەوە تا دوای هێرشی کیمیاییەکەو کاتێ کە بارودۆخەکە لەگرێژەنە چوو». شەوکەت ئێرانیەکانی بەپەنجەکانی دەست دەژمارد، ئەوانەی کە لە١٥ی مارتدا لەگەڵ تاقمەکەی ئەمدا بەرەو هەڵەبجە دادەکشان: رادیۆ ئۆپەرەیتەرێک بەناوی مەحمود رەزایی، رەسەدێکی تۆپچی بەناوی عەلی رەزا، دوو فیلمساز کە وێنەی لێدانی کیمیاییەکەیان گرت، لەگەڵ

پیاوێکدا کە جیهازی رادیۆ (بێتەلی) هەڵگرتبوو. وەک ئەو دەیوت، هەر هێزێکی کــورد، تیمێکی لەمجۆرە یاوەریی دەکــرد. کۆڵۆنێل محەمەد تارانی فەرماندەی گشتیی مەیدانیی ئێران بوو، کە بەرپرسی ئۆپەراسیۆنەکە بوو، عەلی شەمخانی کە بەعەرەبی قسەی دەکردو دواتر بوو بەوەزیری بەرگری، فەرماندەی هێزەکانی ئێران بوو لەپاوە.

حامیدی حاجی غالی بەم شێوەیەی خوارەوە باسی هێرشەکە دەکات:

«کاتژمێر یەکی شـــەوی ١٤ی مارت هێزەکەی من لەسنوور پەڕییەوەو بنکەو رەبایەکانی لووتکەکانی چواردەوری هەڵەبجەی گرتو بەیانیی زوو لەکارەکەمان بووینەوەو سەرجەمیشـــی سەرکەوتن بوو. پاشـــان بڕیارماندا قۆناخی دووەم دەســـتپێبکەین کەوا گرتنی هەڵەبجە بوو. لەملاولەولا شـــەڕی بچڕبچڕ لەگەڵ عێراقیەکان بەرپا دەبوو، ئەوان بەهێلیکۆپتەر یارمەتییان پێدەگەیشت ــ بەڵام لە١٥ی مارتدا ئێمە هەڵەبجەمان رزگارکرد. ئەوجا بوو بەشـــاییو ئاهەنگێکی گەورە: خەڵکی شار هەڵدەپەڕینو سەرگەرمی چەپڵەڕێزانو گۆرانی وتن بوون. بۆ دواینیوەڕۆیەکی درەنگ بەتەریەکانی عێراق لەدەربەندیخانو سەیدسادقەوە کەوتنە تۆپبارانو تا بەیانیی رۆژی ئاییندە بەردەوام بوو. بەهۆی ئەمەوە زۆر لەهەڵەبجەییەکان چوونە ژێرزەمینیماڵەکانیانەوە».

ئا لەم کاتەدا بوو کە هێرشـــی کیمیایی دەســـتپێکرد. بەدرێژایی ئەم هەموو ماوەیە، وەک حامیدی حاجی غالی دەڵێ، ئێرانیەکان تەنها بەتۆپخانە پاڵپشتییان دەکردو بەمووشەکو تۆپ سەربازگەی دەڵەمەڕو ناوچەی هەڵەبجەو پردی زەڵمیان داگرتبـــووەوە. بنکەی تۆپەکان لەناو ئێراندا بوون، بەتایبەتی لەدزلّیو لەو چیا بەرزانەدا بوون کە بەســـەر هەڵەبجەدا دەیانڕوانی. حامید جەخت لەســـەر ئەوە دەکاتەوە کە هیچ شتێکی نائاســـایی تا ئەم کاتە رووینەدابوو، چونکە چەندین ســـاڵ بوو ئێرانیەکان لەم شوێنانەوە عێراقیەکانیان تۆپباران دەکرد، بەڵام لەم کاتەدا ئاگرەکەیان خەستتر کردبووەوەو بەردەوامیی زیاتری هەبوو. عێراقیەکان زۆر بەکەمی بەرگرییان دەکردو زۆریان خۆیان بەدەستەوەداو ئەوانیتریش بەرەو سەیدســـادق کشـــانەوەو هەوڵیاندەدا لەپردی زەڵم دەربازبن و لەدەریاچەکەوە دەپەڕینەوە، یان لەگوندە رووخاوەکانی نزیک دەریاچەکە خۆیان دەشـــاردەوەو چاوەڕێی یارمەتیو پشـــتیوانی بوون. هێزی سەرەکیی ئێران کە هاتە ناو خاکی عێراقەوە، تەنها لەدوای هێرشـــە کیمیاییەکـــەی ١٦ی مارت بوو، کە بەهەزاران ســـەربازی ئەم هێزانە هاتنە ناوچـــەی بەرفراوانی هەڵەبجەوەو بەدرێژایی چەمی

زەڵمو ئەوخوار بۆ دەریاچەکە سەنگەریان لێداو هێڵێکی نوێی بەرەی شەڕیان پێکهێنا. بەپێی قسەی شەوکەت، ئەمە سێ رۆژ پاش هێرشی کیمیاییەکە بوو. ئێرانیەکان ویستیان بەرگریی عێراق تێکبشکێنن‌و بگەنە سەیدسادق‌و پێنجوێن، بەڵام ئەمان بەتوندی لێیاندان‌و گێڕانیانەوە بۆ زەڵم. ئەم بۆچوونە لەگەڵ راپۆرتە هەواڵەکانی (قۆناخی پێنجەمی) وەلفەجر/١٠دا یەکدەگرێتەوە کە لەبەرەبەیانی ٢٤ی مارتدا دەستیپێکرد[٧].

بۆ بەشداربووە کوردەکانی تر، ئەم گێڕانەوەیە خودپەسەندیی زۆری تێدایە، چونکە شکۆدانان بۆ کاری سەربازیی کورد، کەمکردنەوەی رۆڵی کوردەو وێناکردنێتی وەک بریکاری ئێرانیەکان کە دەسکێشیی هێزەکانی دوژمنی کردووە بۆ ناو خاکی عێراق لەجەنگێکدا کە هەڕەشە لەرژێمی عێراق دەکاتو بەو پێیە کاردانەوەیەکی بەهێزی پاساودراو دەورووژێنێ، ئەگەرچی بەشێوەیەکی نائاسایی دڵڕەقانەو پاساودانی ناڕەوایە. بەڵام ئەم گێڕانەوەیە پێدەچێت ناوەرۆکێکی راستیی تێدابێتو لانیکەم لەلایەن سەرکردەیەکی باڵای ترەوە پشتگیریی دەکرێت، کە کۆسرەت رەسوڵ عەلیی فەرماندەی (ی ن ک) بووە لەناوچەی هەولێرو دواتر (لەساڵی ٢٠٠٦دا) بووە بەجێگری مەسعود بارزانیی سەرۆکی هەرێمی کوردستان. هەروەها باسەکە لەلایەن دوو کەسی ئێرانیشەوە پشتیوانیی دەکرێت کە لەئۆپەراسیۆنەکەدا بەشدارییان کردبوو. محەمەد زاهیدی، کە برینپێچێک بوو لەیەکەیەکی ئیمێرجنسیدا لەنزیک نەوسوودەوە بەناوی ئیمام رەزا، رێک لەسەر سنووری ئێران لای هەڵەبجەوە (لەچاوپێکەتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە کە لەکلینیکێکی ئیمێرجنسیدا دەستبەکار بووە کە بۆ وەلفەجر/١٠ دروستکراوە، دوو سێ رۆژ پێش دەستپێکردنی هێرشی سەرەکیی ئێران بۆ سەر هەڵەبجە، وەک ئەم دەڵێ «ئێمە خۆمان بۆ هێرشێک سازدەدا، بەڵام نەکرا. لەجیاتی ئەوە ئاگادارکراینەوە کە قوربانیانی چەکی کیمیاییمان بۆ دێنن. پاشان ژن‌و پیاو و منداڵیان هێنا بەهەموو جۆرە ئۆتۆمبێلێکو دوای ئەمە هێرشەکە دەستیپێکرد». بەهەمان شێوە پاسدارێکی ئێرانی کە یارمەتیی دەربازکردنی هەڵەبجەییە بریندارەکانی دابوو، هەروەها مردووەکانیشی ناشتبوو (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە کەوا کاتێ هێرشە کیمیاییەکە دەستیپێکرد هیچ هێزێکی ئێرانی لەناو هەڵەبجەدا نەبوو، تەنها دوای ئەوە بریکارەکانی ئیتلاعاتو هێزەکانی ئێران رژانە ناو عێراقەوەو راستەوڕاست بەرەو دەریاچەکە چوون. تۆماری راپۆرتی جەنگی ئێران بەشێوەیەک دەیگێڕێتەوە کە

تـــەواو پێچەوانەیەو تەنها رۆڵی ئێران بـــاس دەکات لەگرتنی هەڵەبجەدا. بەڵام پاڵپشـــتیی ئەو بۆچوونەش دەکات کە هێزی ســـەرەکیی ئێران نەگەیشتبوونە شارەکە تا دوای هێرشی کیمیاییەکە.

لە١٣ی مارتدا، ئێران دەستپێکردنی هێرشی زەفەر/٧ی راگەیاند بەئاڕاستەی خورماڵ، کە شـــارۆچکەیەکە دەکەوێتە ســـەر چەمی زەڵـــمو لەهەمان حەوزی هەڵەبجەدایە. وەک باس دەکرێت ئۆپەراسیۆنەکە لەلایەن گرووپە ئۆپۆزسیۆنەکانی عێراقەوە سەرکردایەتیی دەکرا، وەک تیپی نۆی بەدری سەر بەئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامیی عێراق، یەکەی جەنگاوەرانی بزووتنەوەی ئیسلامی، (پ د ک)، (ی ن ک)و گرووپی جۆراوجۆری پێشـــمەرگە کە بنکـــە و بارەگایان لەپارێزگای سلێمانیدا بوو ـ «بەپاڵپشتی» یەکەکانی لیوای زەفەری/٧٥ی پاسداران. دواتر ئاژانســـی هەواڵی ئێرانی راپۆرتی لەسەر ئۆپەراســـیۆنێک دا لەلایەن هێزەکانی پاسدارانەوە «پێکەوە لەگەڵ» جەنگاوەرانی عێراقو پێشمەرگەی کورددا، کەوا هەرلایەو ئەرکێکی لەئەســـتۆ بوو. ئامانجی ئۆپەراســـیۆنەکە، وەک ئێرانیەکان دەیانوت، تۆڵەکردنەوەی «بۆردمانی کیمیایی عێراق بوو بۆ ١٥ گوندی کوردنشین لەباکووری عێراقدا (هەفتەی پێشتر) و لەئەنجامی ئەوەدا هەشت هەزار کورد بێ ماڵو حـــاڵ بوون» ـ ئەمەش پێدەچێت ئاماژە بێت بـــۆ تۆپبارانی گوندەکانی دۆڵی جافەتی، کە دانیشتووانی کەوتنە هەڵاتن بەرەو ئێران[٨]. قۆناخی یەکەم مەبەستی گرتنی پێگەو رەبایەکانی سەر ئەو لووتکە شاخانە بوو کە دەیانڕوانییە سەر دەشتاییەکاندا و ئەم ئەرکە تا ١٥ی مارت جێبەجێ کرا. قۆناخی دووەمیش ئاڕاســـتەکەی بـــەرەو خورماڵ بوو، کە ئێران وای باســـدەکرد بـــۆ رۆژی دوایی گرتوویەتی.

لـــەم دەمـــەدا، ئاژانســـی هەواڵی کۆماری ئیســـلامیی ئێـــران IRNA جاڕی دەســـتپێکردنی وەلفەجـــر/١٠ ی دا «لەناوچەی خورماڵدا» بەدرێژایی شـــەوی ١٥ لەســـەر ١٦ی مارت. ئەو هێزانەی ئێران کە پێشـــتر خورماڵیان گرتبوو، وا ئێســـتا بەهەموو لایەکدا پەرشو بڵاوبوونەتەوەو هێزەکانی عێراقیان رادەماڵیو گوندە کوردە «رووخاوەکانیان» دەگرت. لێرە بەدواوە بەیانە ســـەربازییەکانی ئێران ئاماژەکردنیان بەقارەمانێتیی هاوپەیمانە عێراقیەکان راگرتو تەنها باســـی «جەنگاوەرانی ئازاو بوێری پاســـدارانیان» دەکردو تەنها بانگەشـــەی ئەوەیان بۆ کـــورد دەکرد «ئـــەو بارودۆخە لەبـــارە بقۆزنەوە کـــە جەنگاوەرانی ئێران رەخساندوویانەو شەڕی پێشمەرگایەتییان دژ بەرژێمی بەعس گەرمتر بکەن»[٩].

بەمەش دەیانویست وایبگەیەنن کە پێشمەرگە تەنها ڕۆڵێکی لاوەکییان بینیوە.

لەشـــانزەی مارتدا، ئێران ئیدیعای ئـــەوەی دەکرد کە ڕێگەی نێوان خورماڵو سیروانی گرتووەو بەردەوام بۆ دەریاچەکە پێشڕەویی دەکات. ئەمەش وایدەگەیاند کە ئەوان بەرەوپێش دەڕۆن و بەم مانۆڕە توانییان ڕێگەی دەربازبوونی هێزەکانی عێراق ببڕن لەناوچەی هەڵەبجەدا. سەرەنجام ورەی عێراقیەکان رووخاو سووکو ئاسان زۆربەی هێزەکان خۆیان بەدەستەوەدا. بۆ ڕۆژی دواتر ئێران رایگەیاند کە هێزەکانی لەسیروانەوە بۆ هەڵەبجە دەچنو هەروەها پەلاماری بنکەو رەبایەکانی عێراقیان داوە لەبالآمبۆ، کە شاخێکە راستەوخۆ دەکەوێتە ڕۆژئاوای هەڵەبجەوە. ئەوجا گرتنـــی بەرزاییەکانی بالآمبۆ لەبەیانیـــی زووی ١٧ی مارتدا راگەیەندراو گرتنی»ســـەربازگەی ســـتراتیجیی» زەمەقیش، کە لەلای باکوورەوە کەوتبووە قەراخ شاری هەڵەبجەوە، کاتژمێرێک دوای ئەوە بوو.

دواینیوەڕۆیەکـــی درەنگانی ئەو ڕۆژە، هێزەکانی ئێـــران وەک باس دەکرێت «لەچەندین لاوە پێشڕەوییان کرد بۆ شـــاری گەمارۆدراوی هەڵەبجەی عێراقی، کە دەکەوتە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە»، وەک ئاژانســـی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران IRNA راپۆرتی لەســـەر دەداو دەڵێ «هاوزەمان لەگەڵ پێشـــڕەویی هێزە رزگارکەرەکاندا دانیشـــتووانی هەڵەبجە لەگەڵ هێزە بەعسییە گەمارۆدراوەکاندا لەناوەوە بەشەڕهاتوونو چەندینیان لێکوشتوونو بریندار کردوون. دانیشتووانی ناوچەکە بەخۆشـــحاڵییەوە کەوتوونە تەک هێزە موسوڵمانەکان بۆ ناوشار» (١٠). کاتژمێر (٤:٢٠ ی پاشـــنیوەڕۆ بەکاتی گرینویچ و (٧:٥٠)ی پاشـــنیوەڕۆ بەکاتی ناوخـــۆ) لە١٧ی مارتـــدا رادیۆی تاران بەهەڵلاو خۆشـــییەکی زۆرەوە رایگەیاند «ئەڵلاهـــو ئەکبەر! ئەڵلاهو ئەکبەر! ئەی گەلـــی قارەمانی ئێران! ئەی پیاوانی بوێرو بەجەرگی نیشـــتمانی شەهیدان! خوشـــکان برایان! وا شاری هەڵەبجەی ستراتیجی رزگارکرا!» (١١).

بۆ ڕۆژی دوایی ئێران جاڕیدا کە تەوێڵەو بیارەشی گرتووە، کە دوو شارۆچکەی کوردنشـــینی عێراقن لەسەرووی هەڵەبجەوە نزیک سنوور، هەروەها نەوسوودیش کە شارۆچکەیەکی کوردنشینی ئێرانەو کاتی خۆی، لەلایەن حدکاوە (بەهاوکاریی عێـــراق) گیرابوو. ئەمە وایدەگەیاند کـــە هێزەکانی ئێران جموجووڵێکی مەقاش ئاسایان تەواوکرد کەوا رەزایی فەرماندەی پاسداران دواتر بەمجۆرەی باسدەکات: «لەیەک لاوە شـــاخو بەرزایی دەوری دوژمنی دابـــوو و دەریاچەکەش دەکەوتە لاکـــەی ترەوە. لەوکاتەوە کە ئێمە پردی زەڵممان گرت، وەک ئەوە وابوو دوژمن

لەقوژبنێکدا بکەوێتە تەپکەوەو ئێمەش خڕ دەرکی ئەو قوژبنەمان لەسەر داخست»[١٢].

لایەنێکی گرنگی باسو گێڕانەوەکەی ئێران بەشێوەیەکی دژوارو پێچەوانە دەردەکەوێت. چونکە ئێران ئیدیعای ئەوە دەکات کە هەڵەبجەی لە١٧ی مارتدا گرتووەو دانیشتووانی ناوخۆ «بەخۆشحاڵییەوە کەوتبوونە تەک» هێزەکانی. بەڵام لەهەمان ئەو رۆژەدا ئاژانسی هەواڵی ئێرانی راپۆرتی ئەوە دەدات کەوا عێراق «بەکیمیایی بۆمبارانی شارۆچکەی هەڵەبجەی کردووە... دووجار لەئێوارەی چوارشەممەدا»، کە ١٦ی مارت بوو و «سەدان کەسی لەژنو منداڵی بێدیفاع» کوشتووەو بریندار کردووە. دوابەدوای هێرشەکە»هەزاران کەسی خەڵکی هەڵەبجەو ناوچەکانی دەوروبەری، کۆمەڵ کۆمەڵ بۆ بەیانیی پێنجشەممە ماڵەکانیان بەجێهێشتو بەپێیان بەرەو سنووری رۆژئاوای ئێران رۆیشتن». ئەوجا ئێران باسی لەخولی دووەمی لێدانی کیمیایی کرد لەلایەن عێراقەوە بۆ سەر خورماڵو سیروانو هەڵەبجە لەبەیانیی پێنجشەممەدا»[١٣]. ئەو بۆچوونە تەڵخو تەمومژاویەی کەوا مەدەنیەکان لەبۆردمانێکی کیمیایی هەڵاتوون لەهەمان کاتدا رەنگە بەوە تەماشا کرابێت کە بەخۆشحاڵییەوە بوون بە پێشقەرەوڵی هێزەکانی ئێران کە چوونە ناو هەڵەبجەوە پێش ١٧ی مارت، یان باسو خواسی کەیفخۆشیی خەڵکی شار دەبێ بچێتە خانەی پرۆپاگەندەی جەنگەوە. یان پێدەچێت ئێرانیەکان بەهیچ کلۆجێ هەڵەبجەیان نەگرتبێت. ئەگەر ئێمە کرۆنۆلۆجیای رووداوەکان لەدیدی ئێرانەوەوەربگرین و ئیدیعای کوردەکان سەبارەت بەگرتنی شارەکە بێ یارمەتییەکی ئەوتۆی ئێرانیەکان رەچاو بکەین، ئەوە پێشڕەویی ئێران لە١٧ی مارتدا بۆ شارێک بووە کە لەوکاتەدا کەوتووەتە بندەستی کوردە شۆڕشگێڕەکانو دانیشتووانەکەی چۆڵیانکردووە، لەپاش گازبارانی رۆژێک لەوەوپێش.

لە نێوان دوو بۆچوونی جیاوازدا

گێڕانەوەیەکی ئەڵتەرناتیف کە دەکەوێتە نێوان باسو گێڕانەوەی ئێرانیەکانو فەرماندە پایە بڵندەکانی (ی ن ک)، لە فەرماندە پلە خوارترەکانی یەکێتییەوەیە، کە لە هێرشەکەدا بەشداربوونو هەروەها لەگێڕانەوەی ئەو خەڵکانەی شارەکەوەیە کە ساڵی ١٩٩٢ هیومان رایتس وۆچ چاوپێکەوتنی لەگەڵ کردبوون، بێجگە

لەئەندامانی حیزبەکانی تریش، کـــە ئەو دەمە هێزیان لەناوچەکەدا بووە و هەر هەموو لەســـەر ئەوە کۆکن کە لەپێش ١٦ی مارتـــدا هەندێک ئێرانی هاتوونەتە نـــاو هەڵەبجەوە. لەکاتێکدا ئەم چاودێرانە ژمارەیەکی زۆریان لەهێزەکانی ئێران بینیوە لەناوچەی هەڵەبجەداو ئەو هێزانە نەهاتوونەتە ناو شـــارەکەوە، لانیکەم لەپێش هێرشە کیمیاییەکەدا.

بەگوێرەی ئەم باســـانەش، هێزەکانی ناوخۆ لەپێش مارتدا بەباشـــی خۆیان ئامادەکردبوو. مام هادی کە پێشـــمەرگەیەکی یەکێتییەو لەم ناوچەیەدا گەورە بووەو لەســـاڵی ١٩٧٦ەوە پێشـــمەرگە بووە، گوند بەگوندی ناوچەکە گەڕاوەو شـــارەزایەکی تەواوی ئەم ناوەیە، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) باس لەوە دەکات کـــە بریکارەکانی ئیتلاعاتی ئێران، ســـێ مانـــگ لەوەوپێش کەوتبوونە گەڕان‌و پشـــکنینی ناوچەکە: «فەرماندەی یەکەیەک هەبوو پێیاندەوت داودی، لەگەڵ پێنج شـــەش کەسدا رەنگە دە جار زیاتر هاتبێتنە ناوچەکەو هەر جارەی نزیکەی دوو رۆژێک دەمانەوەو لەگەڵ پێشمەرگەکانی (ی ن ک) نزیک سەربازگەو رەبایەکانی ســـوپای عێراق دەبوونەوەو وێنەیان دەگرت‌و نەخشـــەیان دەکێشا. گرووپێکی تری لەو چەشـــنەش دەچوونە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی (پ د ک)» ـ لەسەرووی خورماڵەوە.

حەمەی حەمەســـەعیدی فەرماندەی (ی ن ک) لەهەڵەبجە باس لەچالاکییەکی تەمومـــژاوی دەکات لەنێـــوان کوردو ئێرانیەکاندا. ئەو دەیوت بەڵێ کەســـانێک لەقەرارگای رەمەزانەوە ـ وەک کارپێکەری بێتەل، وێنەگرو پەیامبەری ماتۆڕسوار (تەتـــەر) ـ هاوڕێیەتی ئەو هێـــزە کوردیانەیان دەکرد کـــە ناوچەکەیان رزگار کرد، بەڵام جیا لەوە، هێزە ئێرانیەکان بەپێشـــەنگیی کوردەکان‌و لەپێش هێرشە کیمیاییەکەدا، هێرشـــیان دەکردە سەر سەربازگە گەورەکانی عێراق لەدەرەوەی هەڵەبجە: «من بەرپرسی ناوچەکانی پشتی هەڵەبجە بووم (نزیک سنوور). یەکەم ئامانجمان ئەوەبوو کە هێرش بکەینە سەر چیاکانی باڵامبۆو شنرویێ، بەهاوبەشی لەگەڵ هێزەکانی ئێراندا». ئێران بۆ پاڵپشتیی هێزە زەمینیەکانی لەدزڵی‌و کانی خەیاران‌و هیرویێ‌و دووئاوەوە تۆپبارانی بەرەکانی عێراقی دەکرد، بەپێی قســـەی حەمەی حەمەســـەعید: «ئێمە رەســـەد تۆپچییەکی ئێرانیمان لەگەڵ بوو، ناوی ئەحمەد بوو، بەردەوام بەبێتەل هەواڵی شوێنەکانی ئێمەی دەدایە پشتەوە».

لـــە١٤ی مارتدا هێزەکەی حەمەســـەعید کە نزیکەی دووســـەد پێشـــمەرگە دەبـــوون، بەیاوەریـــی ١٥٠ پاســـدار، لەگوندی هەوارە کۆنی نزیک ســـنوورەوە

بەرەو شـاخی شنرۆێ پێشـڕەوییان کردو پەلاماری پێگەو رەبایەکانی سوپای عێراقیـان دا، لەچادرگەو دارەڕەشو هەوارگەی بۆینیانـەوەو بۆ بەیانیی رۆژی دواتر بەتەواوی کۆنترۆڵی ناوچەکەیان کرد. گرووپێکی تری پاسـداران، هێرشی کردە سـەر تانکەکانی عێـراق لەناوچەی نەورۆڵی لەنێوان گوندی هەسـەناواو پریس لەقەدپاڵەکانی لای خوارووی باڵامبۆدا، بەڵام لەدەڵەمەڕدا «تەنهاو تەنها ئێرانیەکان بوون کە هێرشـیان کردە سەر تۆپخانەی عێراق و لەوێ لەو شەڕەدا ژمارەیەکیان لێکوژرا» وەک سـەعید جەختی لەسەر دەکات. دەڵەمەڕ بارەگای لیوایەکی تۆپخانەی سەرەکیی عێراقی لێبوو لەناوچەکەدا، لەگەڵ هەشت تانکو شـەش پارچە تۆپـی دوورهاوێژدا. ئەگەر هەر بەرگرییەکـی عێراق هەبووبێت، بۆ پێشـڕەویی هاوبەشی پێشمەرگەو پاسـداران، ئەوە لەدەڵەمەڕدا بوو، بەڵام تەنانەت لێرەش شـەڕەکە لەماوەی چەند کاتژمێرێکـدا کۆتایی هاتو فەرماندە عێراقیەکەی کە لیوا روکنێک بوو، بەدیلگیراو گوێزرایەوە بۆ ئێران.

بەهەمـان شـێوە مام هادی جەختی لەسـەر ئەوە کردەوە کە پێشـمەرگە شـەڕەکەیان بۆ پاسداران بەجێهێشـتو «هەر کە بەرگریی عێراق لەدەڵەمەڕدا هەرەسـی هێنا، پێشـمەرگە چوونە ناو هەڵەبجەوە». ئەم گێڕانەوەیە لەلایەن شێردڵ حەوێزیشەوە پشتگیریی لێدەکرێت، کەوا بەرپرسی پەیوەندیی (ی ن ک)و قەرارگای رەمەزان بوو و (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە «هێزێکی زۆری ئێرانی» لەپێش هێرشـە کیمیاییەکەدا لەناوچەی هەڵەبجەدا بوو.

حەمەی حەمەسەعید بەردەوامە لەسەر قسەکانیو دەڵێ لە١٥ی مارتدا «لەکاک شـەوکەتەوە بەبێتەل فەرمانم پێدرا کە پێشڕەوی بکەم بۆ هەڵەبجە»، چونکە کوردو ئێرانیەکان پردی زەڵمیان گرتبوو و «پاسـدارەکان لەدواوە لەشـنرۆێ بەجێمان»و تاقە کۆسپ کە مابووەوە، فەوجێکی جاش بوو لەکۆمەڵگای عەنەب کە پاسـەوانیی رێگە خۆڵەکەی نێوان هەڵەبجـەو عەنەبیان دەکرد. ئەوان هەر ئەوەندە زانییان پشـتیان نەما «دەسـبەجێ چەکیان فڕێـداو تێکەڵی خەڵکی ئاسایی بوونو جیانەدەکرانەوە. زۆرێکیان هەڵاتنو ئەوانیتریش لای ئێمە خۆیان بەدەسـتەوەداو پێشتریش هەندێکیان ژێربەژێر کاریان بۆ ئێمە دەکردو وا ئێستا بەئاشکرا هاتنە ناومان». سەبارەت بەعێراقیەکانیش حەمەی حەمەسەعید دەڵێ «ئێمە چەکەکانمان لەوانە سـەند کە خۆیان بەدەسـتەوەداو بەرەڵامان کردن. هەندێکیان توانییان لەزەڵم بپەڕنەوەو بچنەوە ناو هێزەکانیانو هەندێکیان لەگەڵ

دەستپێکردنی هێرشە کیمیاییەکەدا، هەڵاتن بۆ سنوور». هەروەها هەندێکیشیان لەگوندە رووخاوەکاندا خۆیان شاردبۆوە. لەیەکێک لـەو گوندانەدا، کە خێڵی حەمە بوو (لەنێوان هەڵەبجەو خورماڵدا)، «نزیکەی دووسـەد سەربازی عێراقی دوای پێنج رۆژ لای هێزەکانی ئێمە خۆیان بەدەستەوەداو پێمانوتن خواردنێکی وامان پێ نیە بەشی ئەوانیش بکات، لەبەرئەوە بەرەڵامان کردن‌و ئەوانیش چوون بۆ ئێران». گەلێ لەسەربازە عێراقیەکان وەک دیلی جەنگ ئاوارەییان پێباشتر بوو لەوەی بگەڕێنەوە بۆ بەرەی شەڕ.

بەم پێیە لەنیوەڕۆی ١٥ی مارتدا، پێشمەرگە سەرکەوتووەکانی (ی ن ک) چوونە ناو هەڵەبجەوە. شەوکەت دەگێڕێتەوە کەوا «خەڵک هەموو هاتنە دەرەوەو پێشوازییان لێکردین»و هاوکاریی پێشمەرگەیان کرد لەگرتنی بینا حکومیەکان‌و کەسانی سەر بەئەمنی عێراقداو وەک ئەو دەیوت «لەراپەڕینێک دەچوو». پاشان دواینیوەڕۆیەکی درەنگی ئەو رۆژە، فەرماندە کوردە پلە باڵاکان کۆبوونەوەیەکیان کردو بڕیاریاندا هێزەکانیان بەناو شاردا دابەش بکەن‌و دانیشتووان بپارێزن‌و بەرگریی بچڕبچڕی ئێرەو ئەوێ خەفە بکەن‌و چەکە قورسەکانیش بگوێزنەوە. ئەوان بەبڵندگۆ بانگەوازیان بۆ خەڵک دەکرد ئارام بگرن‌و واز لەتاڵانکردنی فەرمانگەکانی حکومەت بێنن‌و دەست لەماڵی خەڵک نەدەن. «ئێمە دڵنیامان کردنەوە کە بەجێیان ناهێڵین‌و هۆشداریمان دانێ کە ئاگاداربن، چونکە وایبۆدەچین عێراق تۆڵە بکاتەوە»، شەوکەت پاش دە ساڵ ئەم مەسەلەیە روونەدەکاتەوە، کاتێ کەوتە بەر رەخنەی ئەوەی کە دانیشتووانیان تووشی ئەو بارە ترسناکە کرد. «ئێمە هانماندان بچنە لای خزم‌و کەسوکاریان لەو گوندانەی (کە نەڕووخابوون)و لەرێگاوبانەکان دوور بکەونەوە، لەبەر تۆپبارانی عێراق‌و بۆردمانی فڕۆکە، کەوا ناوشارو رێگاکانیان کردبووە ئامانج».

لەچاوپێکەوتنێکی کەسانی خەڵکی شاردا، چوار ساڵ دوای رووداوەکان، دەرکەوت کە یاخیبووان تەک ئێرانیەکان کەوتبوون‌و ئەوەی بەناڕوونی ماوەتەوە، ئەوەیە کە ژمارەی تەواویان چەند بووەو چ رۆڵێکیان گێڕاوە. ئەو شایەتحاڵانەی لەساڵی ١٩٩٢ لەلایەن هیومان رایتس وۆچەوە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە، دەڵێن کەوا پاسداریان بینیوە «بەئاشکرا لەناوشارو سەر شەقامەکاندا نمایشیان کردووە» لەئێوارەی ١٥ی مارتدا «سڵاویان لەخەڵکی شار کردووەو هاواریان کردووە (ئەڵڵاهو ئەکبەر! خومەینی رەهبەر!). ئەوجا خۆیان کردووە بەماڵەکانداو فەرمانیان پێکردوون نانیان بۆ ئامادە بکەن. هەندێکیان بەسواری ماتۆڕ

بەدەوری هەڵەبجەدا سووڕاونەتەوەو هەندێکیان زۆر گەنجو مێرمنداڵ بوونو تەنها کوتەکو چەقۆیان پێبووە. هەروەها زۆرێکیشیان ماسکی گازیان لەسەر کردووە. ئەوانە لەسەر شەقامەکان لەخەڵکی شپرزەو پەشۆکاویان پرسیوە کەوا شارە پیرۆزەکانی کەربەلاو نەجەف چەند لەوێوە دوورن»[١٤].

بەهەرحاڵ، لەم کەینو بەینەدا وادەردەکەوێت بەڵگەیەکی وا نیە بیسەلمێنێ هێزەکانی ئێران پێش ١٧ی مارت، کە رۆژێک دوای پەلامارە کیمیاییەکە بوو چووبێتنە ناو هەڵەبجەوە. ئەو راپۆرتانەی لەمەیدانی جەنگەوە دەگەیشتنە تاران تاڕادەیەک ئەمە دەسەلمێنن ـ ئەو قەرەباڵغییەی لێدەرچێت کە خۆشحاڵییان دەربڕیوەو بوارێکی باش بووە بۆ لەخۆڕازیبوونی ئێران لەناوەوە. پێدەچێت لەئێوارەی ١٥ی مارتدا قەرەباڵغییەکی بەخێرهێنانو پێشوازیی هەبووبێت، بەڵام ئەوە زیاتر جێی باوەڕە کە وایدابنێین هەڵەبجەییەکان خۆشحاڵیی خۆیان بۆ پێشمەرگەکان دەربڕیبێت، کە زۆرێکیان سەرلەنوێ چاوی بەخێزانو کەسوکاری کەوتووەتەوە بۆ یەکەمجار لەپاش چەندین مانگ یان ساڵ لەدابڕانو ئەو خۆشییە بۆ ئێرانیە ـ فارسە ـ شیعە رادیکاڵەکان نەبووە کە جێی گومان بوون لای کوردە هەڵەبجەییەکان، کە بۆ خۆیان سوننە مەزەبی ئاسایی یان سێکیولار بوون. کەواتە دەرەنجام دەبێ وابووبێت کاتێ ئێرانیەکان لە١٥ی مارتدا چوونەتە ناو هەڵەبجەوە، زۆر لەوە چووە کە تاقمێک بووبێتن بەیاوەریی پێشمەرگە.

«بۆ پاراستنی خەڵکی خۆمان»

هەڵەبجەییەکان خۆشحاڵ بوون بەوەی بەڕێوەبەرێتیی بێزلێکراوی شارەکەیان شکستیهێناو رووخا. بەڵام لەهەمان کاتدا دانیشتووان ترسێکی تەواویان لێنیشتو پێشبینیی سزای عێراقیان دەکرد. هەندێک هەر ئەو ئێوارەیە یان بەیانیی زووی رۆژی ئایندە، شاریان بەجێهێشت، سەرەڕای ترسی رێگاوبانەکانی لەشار دەرچوون، چونکە تۆپخانەی عێراق لە دەربەندیخانو سەیدسادقەوە دایانگرتبووەوە. گەلێکی تری خەڵکی شار لە شوێنی خۆیان مانەوە یان لەبەرئەوەی هیچ هۆکارێکی گواستنەوەیان نەبوو پێی دەرباز ببن یان رەنگە وایان لەقەڵەمدابێت باشترە لەژێرزەمینی ماڵەکانی خۆیاندا بمێننەوە، کەوا ساڵانی رابوردوو لەژێر خانووەکان یان لەناو حەوشەکانیاندا هەڵیانکەندبوو، بۆ ئەوەی لەتۆپبارانی ئێران بیانپارێزێت.

شـــەوکەت پێی لەســـەر ئەوە دادەگرت کە «ئێمە چـــاوەڕێ نەبووین عێراق چەکـــی کیمیایی بەکاربێنێـــت دژ بەخەڵکی مەدەنی. لەمەیدانی شـــەڕدا بەڵێ چاوەڕێبوویـــنو لەبەرئەوەش بوو کە هەموو ماســـکی گازو دەرزیی ئەترۆپینمان پێبـــوو». حامیدی حاجـــی غالی داکۆکیی لەئامۆزاکـــەی دەکاتو وایبۆدەچێت کە زۆر لەهەڵەبجەییەکان بەدەم ئاگادارییەکەی شـــەوکەتەوە چوون ســـەبارەت بەچۆڵکردنی شـــارو ئەمەش بوو بەهۆی رزگاربوونی بەشێکی زۆری دانیشتووان. محەمەدی حاجی مەحمودی لەمەڕ حسکیش، کە خەڵکی هەڵەبجەیە، بەشێوەیەکی پێچەوانە باس لەمەسەلەکە دەکاتو جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هەردوولا ئێـــرانو یاخیبووانیـــش «چاوەڕێی پەلاماری کیمیایی بـــوون»، چونکە ئەوەی لەبـــارەی رژێمی عێراقـــەوە دەیانزانی، لەگەڵ ئەو بۆچوونـــەدا یەکیدەگرتەوە: «لەبەرئەوە ئێمە خۆمان ئامادەکردبوو بەماســـکی گازو ئەترۆپینەوەو ئاگاداری خەڵکی هەڵەبجەشمان کردەوە. بەڵام ئەوان شاریان بەجێنەهێشتو ئەگەر وایان نەکردایە ئەو ژمارە زۆرەی خەڵک نەدەکوژرا». حەمەی حەمەسەعید لەمڕووەوە رەخنەیەکی توند دەگرێتو دەڵێت شەوکەت هانی هەڵەبجەییەکانی نەداوە چۆڵی بکەنو بەپێچەوانەوە «لەسەر فەرمانی ئەو، ئێمە ئامۆژگاریی خەڵکی هەڵەبجەمان کرد چۆڵی نەکەن، کاتێ کە تۆپباران لەئێوارەی رۆژی ١٥ی مانگدا دەستیپێکرد، چونکـــە پێمانوتن کەوا دەیانپارێزین. مـــن قەناعەتم نەبوو بەم بۆچوونەی کاک شـــەوکەت، بەڵام ئەو بەرپرس بوو». زیاد لەوەش سەعید جەختی ئەوە دەکات کە ئێرانیەکان یارمەتییان نەدەداو ئەڵبەتە ئەو ئاوارانەی بەرەو ســـنوور هەڵاتن، بەزۆر ناچاری گەڕانەوە کرانو دەســـەڵاتدارانی ئێران رێگەیان نەدەدا لەســـنوور بپەڕنەوە.

عومەر فەتاح ســـەرکردەیەکی تری (ی ن ک) و جێگری بەرپرســـی مەڵبەندی یەکی یەکێتی بوو (کە ســـەنتەری ســـەرکردایەتیی ناوچەیی بـــوو) لەقەرەداغو لەڕووی تەکنیکییەوە لێپرســـراوی شـــەوکەت بوو، دەڵێ کەوا لەئێوارەی ١٥ی مارتدا شەوکەت داوای راسپاردەو فەرمانی کردووە لەمەکتەبی سیاسیی (ی ن ک)و بەبێتـــەل راپۆرتی ئەوەی داوە کە هەڵەبجـــە زۆر قەرەباڵغەو چاوەڕوان دەکرێ عێراق تۆڵە بکاتەوە. عومەر فەتاح دەگێڕێتەوە: «کە لەمەســـەلەکەم کۆڵییەوە، وەڵاممدایەوەو ئامۆژگاریی کاک شـــەوکەتم کرد شارەکە چۆڵ بکرێت، بەڵام ئەو لەوەڵامدا وتی بارانەو خەڵک شوێنێک شکنابەن بۆی برۆن، منیش لەوەڵامی ئەو بۆچوونەدا وتم باشترە باران لێیاندا نەک بۆمب. بەڵام ئەو راستەوخۆ پەیوەندیی

بەسەرکردایەتیی سیاسییەوە هەبوو(کە لەدۆڵی جافایەتییەوە نەوشیروان سەرکردایەتیی دەکرد)و من نازانم ئەوان راسپاردەیان چیبووە، چونکە کۆپیی وەڵامەکە نەدەدرایەوە بەمن».

رۆژی چوارشەممە ١٦ی مارت رۆژێکی ساردو مەیلەو فێنکی ئاخروئۆخری زستان بوو، بەپێی قسەی شەوکەت. چەند پەڵە هەورێک بەئاسمانەوەو شنەبایەکی سووک هەڵیکردبوو، سەرلەبەیانییەکەی بازاڕ کرابووەوەو خەڵک هەڵدەپەڕین و «خەڵکی دڵگەرم و بەپەرۆش دەوریان دابووین» وەک شەوکەت دەگێڕێتەوە. یادەوەریی سەعید لەسەر باری کەشوهەوا کەمێک جیاوازیی هەبوو «خۆرو باران کردبوویانە نۆرەو لەباشووری رۆژئاواوە کزەبایەکی فێنکی دەهات». ئەو دەمە ئەو لەشاخی ئەشکەوڵ بووە «لەپشتی عەنەبەوە» کاتێ پەلامارە کیمیاییەکە دەستی پێکردووەو بەرێگەوە بووە بۆ چەککردنی سێ فەوجی عێراقی کە خۆیان بەدەستەوەدابوو. لەوکاتەدا وەک دەڵێ، شەش فڕۆکەی بۆمبهاوێژی سۆڤیێتیی بینیوە بەڕاسەرەوەو پاشان سێی تر بەجیاو دوای ئەوەش دووی تر. فڕۆکەکان بۆمبەکانیان بەسەر هەڵەبجەدا بەردابووەوەو «دووکەڵ بەرزبووەوە کە هەندێکی سپیو هەندێک رەشو هەندێک سوورو هەندێک تێکەڵ. خەڵکم دەبینی دەستیان بەدەموچاویانەوە بوو».

لەهەڵەبجە خۆیدا، شەوکەت بەیاوەریی حامیدی حاجی غالی ئامۆزایو لەکاتی دەستپێکردنی پەلامارە کیمیاییەکەدا، پیرۆزبایی وسڵاوی بۆ سەرهەنگ محەمەد تارانی دەنارد: «من بێتەلم بۆ کرد تاوەکو پێی بڵێم کە هەڵەبجەمان لەژێردەستدایەو کاک حامیدم نارد بەئۆتۆمبێل بیهێنێت بۆ ئەوەی بەچاوی خۆی بیبینێت کە چۆن بارودۆخەکەمان کۆنترۆڵ کردووە». هەروەها شەوکەت دەڵێ کاتژمێر پێنجو بیست دەقیقەی پاشنیوەڕۆ، لەرۆژێکی تۆپبارانو بۆردمانی بچڕبچڕی فڕۆکەی عێراقیدا، پۆلێک فڕۆکەی بۆمبهاوێژ بەنزمی هاتن: «دەنگی تەقینەوەی ئەم بۆمبانە وەک ئەوانیتر ئاسایی نەبوو بەڵکو دەنگەکە زیاتر لەتەپەیەک دەچوو. دووکەڵ بەرزبووەوەو پاشان نزمبووەوە بۆ سەر زەوی». تارانیو شەوکەت زانییان کەوا لەژێر پەلاماری گازدانو خێرا بەرگی کیمیایی خۆیان پۆشیو جامی ئوتۆمبیلەکانیان داخستو بەرەو باکوور رۆیشتن. شەوکەت دەڵێ لێدانە کیمیاییەکە بەشێوەیەکی بچڕبچڕ تا سەرلەبەیانیی رۆژی دواتر دەوامی کرد.»خەڵکەکە هەوڵیاندەدا شار بەجێبێڵنو زۆر لەوانەی کە مردبوون، بەسەر رێگاوبانەکانی دەرەوەی هەڵەبجەوە بوونو ئەوانیتر لەناو ژێرزەمینەکانی

خۆیاندا گیانیان لەدەستدابوو».

شەوکەت باس لەوە دەکات کەوا لەناوچەکەدا ماوەتەوە بۆ راییکردنو بەڕێوەبردنی هەوڵی فریاگوزاریو سەرلەنوێ جەنگاوەرە تۆقیوەکانی ڕێکخستووەتەوە، بەڵام تارانی گەڕابووەوە ئێران بۆ ئیدارەدانی هەوڵو کۆششی گواستنەوەی خەڵک. حامیدی حاجی غالی چوو بۆ ئەحمەداوا (کە گوندێکو سەیرانگایەکی بەناوبانگە بەهەردوو بەری چەمی زەڵمدا رێک لەسەرووی خورماڵەوە) بۆ کۆکردنەوەی هێزەکەی کە لەهەڵاتندا بوون بەسەر رێگا قیرەکەوە بەرەو درزلی، ئەو رێگایەی هێزەکانی ئێرانو جەنگاوەرانی (پ د ک)و (حسک) پێش چەند رۆژێک لێوەی هاتنە خوارەوە. بۆ رۆژی دواتر شەوکەت بەر کیمیاوی کەوتو بریندار بوو، کاتێک کە سێ فڕۆکەی عێراقی گوندی عەبابەیلێیان بۆردمان کردو ئەویش لەوکاتەدا لەوێ بوو. ئەو رۆژە گەلێ لەخەڵکی گوندەکە کوژرانو عەلی رەزای رەسەدە تۆپچییە ئێرانیەکەش بەسەختی بریندار بوو. رەزا گوێزرایەوە بۆ پشتی بەرەی هێزەکانی ئێران لەناوەوەو لەوێ عەباس فروتانو تیمەکەی برینداریان تیمار دەکرد. شەوکەت باسی لەهێرشێکی کیمیایی تر دەکرد لەعەنەب، دواینیوەڕۆیەکی درەنگانی ئەو رۆژە، کە سێسەد کەسی کوشتووە. بەهەمان شێوە حەمەی حەمەسەعیدیش باس لەسێ چوار پەلاماری کیمیایی دەکات لەرۆژی ١٧ی مانگدا، لەوانە تۆپبارانێکی کیمیایی بۆ سەر هەوارە کۆن کە ناوچەیەکی پشتەوەی بەرەی ئێران بوو نزیک سنوور. دانیشتوویەکی خورماڵیش کە بیستو شەش خزمو کەسی لەهێرشەکەی هەڵەبجەدا لەدەستدابوو (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٥دا) باس لەوە دەکات کە ئەحمەداواش یەکێک بوو لەو شوێنانەی ئەو رۆژە لێدرا.

لەپاش ١٧ی مانگ لێدانی کیمیایی وەستا. تا ئەو کاتە زۆربەی خەڵکە مەدەنیەکە گوێزرانەوە بۆ کەمپەکانی ئاوارە لەئێراندا. هێزەکانی ئێران کە ئەودەمە رژابوونە حەوزی هەڵەبجەوە، بەئاشکرا تووشی هیچ هێرشێکی کیمیایی عێراق یان هیچ جۆرە هێرشێکی پێچەوانەی سەربازیی نەبوونەوە. عێراقیەکان لەشوێنی ترەوە سەرقاڵ بوونو فشاریان بەئاڕاستەی ورە رووخاندنی یاخیبووە کوردەکان دەبرد. بەم رەنگە ناوچەی هەڵەبجە بەئارامی مایەوە تا ئەو کاتەی هێزەکانی ئێران بەماوەیەکی کورت پێش کۆتایی هاتنی جەنگ لەتەموزدا، کشانەوە.

ئێرانیەکان ئەم هەلەیان قۆستەوە بۆ داماڵینی هەڵەبجەو خورماڵ لەهەموو شتێک کە هەڵگیریو بگوێزرێتەوە ـ ئۆتۆمبێل، تاوەری کارەبا، کەلوپەلی

فەرمانگەکانو هەروەها تاڵانکردنێکی بەربڵاوی تەلارو بیناکان: لەوانە بانکەکان، پۆلیسخانەکان، بارەگاکانی پۆلیسی نهێنی، دادگاکان، نەخۆشخانەکان، کلینیکەکان، بەنزینخانەکان، کۆمپانیای پوختەکردنی توتن، دوکانو بازاڕەکان، پێش تەختکردنیان بە (تی ئێن تی). بێجگە لەوەش ئەوان هەردوو پردی زەڵمو پردەکەی سەر سیروانیان لەتەوێڵە تەقاندەوە. ئەڵبەتە جێی سەرسوڕمان نیە کە تەواوی دۆسیەو فایلەکانی دەزگای ئەمنیشیان گواستەوە، کەوا زانیاریی وردیان تێدابوو لەسەر ئەو گرووپە نەیارە چەکدارانەی هاوپەیمانی عێراق بوون وەک حدکاو کۆمەڵەو موجاهیدینی خەڵق. لەکۆتایی مانگی ئازاردا، عەلی ئەکبەر موحتەشەمیی وەزیری ناوخۆی ئێران بەوردی هۆشداریی دا بە«ئەندامانو داکۆکیکارانی تاقمەکانی دژە شۆڕش» کە خۆبەدەستەوە بدەن، چونکە ناسنامەوناوەکانیان لەلیستەکانی ئەندامێتیدا لەهەڵەبجە دۆزراونەتەوە» (١٥).

بەم پێیە، هەرچەندە پێشمەرگە زۆر منەتباری ئەوە بووبێتن کە ئێران خەڵکە مەدەنیەکەی لەهەڵەبجە دەربازکردووە، بەڵام سکاڵایەکی تاڵیان لەوە هەبوو کە لەناوچەکە دایانبڕینو ئەمەش ئازادییەکی تەواوی بەهێزەکانی ئێران دا بۆ تاڵانکردن. شەوکەت دەگێڕێتەوە کەوا «ئەمە بەتاڵانێکی ئاسایی دەستی پێکرد، بەڵام پاشان بارهەڵگریان هێناو بوو بەدزیو تاڵانییەکی رێکخراو، تەنانەت فەرشو راخەری مزگەوتەکانیشیان برد. ئێمە لەگەڵیان کەوتینە شەڕەوە، بەڵام ژمارەی ئێمەو ئەوان ئاسمانو رێسمان بوو، لەبەرئەوە هیچمان پێنەکرا». هەڵەبجەییەکان کە شانازییان بەخۆیانەوە دەکرد کەوا لەریزی هەرە خوێندەوارترین کورددا دەژمێردران، بەتایبەتی لەوە کۆستیان کەوت کە کتێبەکانیشیان بەر دزیو تاڵانی کەوتن.

ئەو وێرانکردنە دڕندانە بێ پاساوەی هەڵەبجەو خورماڵ هەر بەبرینێکی بەسوێ دەمێنێتەوە لەپەیوەندیی نێوان کوردو ئێراندا. ئەمە بوو بەزەمینەی گوناهبارکردنی تر دژ بەسەرکردە کوردەکانو بەتایبەتی شەوکەت، کە بوو بەپێشەنگی ئێرانیەکان لەکوردستانی عێراقدا. بەڵام تەنانەت حەمەی حەمەسەعیدیش، هەرچەندە زۆر رەخنەی هەبوو لەبڕیارەکانی سەرکردەکانی، بەپێویستی دەزانێ هەق بدرێ بەپەیوەندیی کورد لەگەڵ ئێراندا: «ئێرانیەکان پێیان وتین ئەوان بەنیازن هێرش بکەنە سەر ناوچەی هەڵەبجەو بەهەر شێوەیەک بووە دەبێ بکەوینە تەکیان بۆ پارێزگاریکردن لەخەڵکەکەی خۆمان».

بەهەرحاڵ، حیزبە کوردییەکان بەشێوەیەکی دراماتیکی سەلماندیان کەوا

ســــەرکەوتوو نەبوون لەپاراســـتنی هەڵەبجەییەکانـــدا چ لەعێراقیەکان بێت یان ئێرانیەکان. پاش ئەوەی ئێرانیەکان کشانەوە، عێراقیەکان بەزەبری هێز گەڕانەوەو بەپێی قســـەی ســـەعید، کە لەو ناوەدا خۆی هێشتبووەوە، چی خانووبەرەیەک بەپێـــوە مابوو تەختیـــان کرد. عێراقیەکان ئـــاوارە گەڕاوەکانـــی هەڵەبجەیان لەکۆمەڵگایەکدا نیشتەجێ کرد کە لەوبەری دەریاچەکەوە بۆیان دروستکردبوونو تەنانەت هەندێکیشـــیان ڕەهەندەی دەوروبەری هەولێر کردنو ئەوانەشیان کەوا کارمەندی حکومەت بوون، بۆ ماوەی یەک ساڵ لەسەر کار لابران.

گێڕانەوە جۆراوجـــۆرەکان لەبارەی ڕۆڵـــی ئێرانەوە لەهەڵەبجـــەدا، وادیارە مەسەلەیەکی پڕ مشـــتومڕەو لەگەڵ ئەوەشدا پێدەچێت لەناوچەیەکی سەختداو لەنێو پەشـــۆکانو تەمومژی جەنگدا، هەموو فەرماندەیەک ئاگای لەو ڕووداوانە نەبووە کە لەشـــوێنی تردا بەرپابوونو راســـتەوخۆ لەژێر رکێفی ئەمدا نەبووە. بنیاتنانەوەیەکی وردو بەئاگای مەســـەلەکان وا دەگەیەنن کە متمانەپێکراوترین ســـیناریۆ بەمجۆرە بووبێـــت: جموجووڵی خێرای یەکەکانی حســـکو (پ د ک) بەهاوڕێیەتی هێزێکی گەورەی پاسدارانو بەسیجو سوپا، داوێتی بەسەر ئەو بنکەو رەبایانەی عێراقدا کە پاسی خورماڵو پردی زەڵمیان کردووەو رایانماڵیونو رێگەی دەربازبوونی عێراقیەکانیان لەهەڵەبجەوە بڕیوە. لەهەمان کاتیشدا پاسدارانی ئێران بەهاوکاریی پێشمەرگەکانی (ی ن ک)، لووتکە سەرەکیەکانی باشوورو رۆژهەڵاتی هەڵەبجەیان لەعێراق گرتووەو پاشـــان سەرکەوتووانە داویانە بەسەر بنکەی قایم و قوڵی تۆپخانەی عێراقدا لەدەڵەمەڕو گرتوویانە. بەمە بەرگریی عێراق لەتەواوی ناوچەکەدا هەرەسی هێناوەو هەڵەبجە بەئاسانی کەوتووەتە دەستی پێشمەرگە. ئێرانیەکان کەســـانی دەزگای موخابەراتی خۆیان ناردووە بۆ پاســـەوانی کردنی دامودەزگا سەرەکیەکان، بەڵام بەپێچەوانەوە کەمترین بایەخیان بەشارەکە داو تا ١٦ی مارت شەڕ تەواوبوو. ئێرانیەکان، بەدەسنیشانکردنی کوردە یاخیبووەکانی ئێران، شانبەشانی هێزە هەڵاتووەکانی عێراق، کەوتنە ئۆپەراسیۆنێکی پاکسازیو راماڵیـــن بەدرێژایی لێواری دەریاچەکـــەو لەناوچەیەکی دابڕاوی دەوروپشـــتی نەوســـودو تەوێڵەو بیارەداو ئەم ئامادەکارییە جێی سەرنجی محەمەد زاهیدیی برینپێچـــە ئێرانیەکە بـــوو. راپۆرتەکانی میدیای ئێرانـــی بەوردەکارییەوە رۆڵی ئەو دوو بەشـــەی کەمکردەوە کە لەلایەن کوردەکانـــەوە لەخورماڵدا ئەنجامدراو رۆڵی یەکەکانی پاسداران لەشەڕەکانی قەدپاڵەکانی شنرویو باڵامبۆداو تیشکی دەخستە ســـەر رێپۆرتاجی پێشـــڕەویی هێزە ســـەرەکیەکان بەدرێژایی قەراخ

دەریاچەکەدا.

ڕەنگە نەتوانرێت گێڕانەوە جیاوازەکانی شـەوکەتی حاجی موشـیرو حەمەی حەمەسەعید یەکبخرێن، چونکە ئەمەی دواییان شانۆی جەنگەکەی بەشێوەیەکی سنووردار بینیوەو تەنها لەگەڵ فەرماندە خۆجێیەکاندا پەیوەندیی هەبووە، کاتێ کە سەرچڵانە ملیان بەهەڵەبجەوە ناوە و دواتر شانبەشانی ڕەشەخەڵکە تووشی هیسـتێریا بووەکە پاشەکشەیان کردووە. بەپێچەوانەوە شەوکەت کە پەیوەندیی ڕۆتینیی لەگەڵ فەرماندەو سەرکردە باڵاکانی تردا بووە، دەبێ وێنەیەکی تەواوتری لابێت. بەڵام ئەم وەک فەرماندەی باڵای ئۆپەراسـیۆنەکە، بەشێکی زۆر گلەیی‌و گازندەی دەکەوێتـە سـەر، لەبەرئەوەی هەندێک ئەوە بەهەڵەیەکی ستراتیجیی پارتە کوردییەکان دەبینن کە جەنگ بئاڵێنیتە ناو شارە کوردنشینەکانەوەو بەو پێیەش ڕقی عێراقیەکان بەڕادەیەک هەڵسـێنی کە تۆڵە بکەنەوە. شەوکەت تا کۆچی دوایی کرد لەساڵی ٢٠٠٣دا ئەوپەڕی بەرگریی لەڕۆڵی خۆی دەکرد.

هەرچۆنێک بێت مشتومڕەکە لەهەندێ ڕووەوە تیۆرییەو بێجگە لەڕۆڵی ئێران، عێراق بەشێنەیی‌و بەئەنقەست بەپەلاماردانێکی گازی ژەهراویی دژ بەدانیشتووانی مەدەنـی، تۆڵەی خـۆی کردەوەو ئەمـەش تاوانێک بـوو دژ بەمرۆڤایەتی کە پاساوی بەشکستهێنانی هێزە زەمینیەکانی نادرێتەوە. بەڵام فەرماندە کوردەکان جیاوازییان لەسەر وردەکاریی شەڕەکە هەرچیەک بووبێت، کۆکن لەسەر دوو خاڵی سـەرەکی کە تەنها هەر بایەخی تیۆرییان نیەو ئەوەیە کە بێجگە لەئەفسەرانی هەواڵگری‌و شـوێن و ڕێ تاقیکردنەوە، هێزە داگیرکەرە سـەرەکیەکەی ئێران، لەپێش هێرشـە کیمیاییەکەدا نەچووە ناو شـاری هەڵەبجەوە (وەک هاوسەنگ ڕاگرتنێکی ناوچەکە)، بەڵکو ئەوە عێراق بوو و تەنها عێراقیش بوو کەوا چەکی کیمیایی لەهەڵەبجەو ناوچەکانی دەوروبەری بەکارهێناوە.

ئەمڕۆ وەچەیەکی نوێ پرسـیار لە سـەرکردایەتییە بەتەمەنەکەی (ی ن ک) دەکات، کەوا چ ئەقڵو حیکمەتێک لەپشـت هێرشـە چاوبەستەکەی هەڵەبجەو جێبەجێکردنیەوە بوو، بەهاوپەیمانی لەگەڵ ئێراندا، کە ئۆپەراسیۆنەکە بۆ ئەوان هیچێکـی وای تێنەچوو بـەڵام خێرێکی زۆری بۆ دانـەوە. هەندێک وایدەبینن کارەساتێکی حیساب بۆنەکراو بوو، کەوا کەس لێی بەرپرسیار نیە. مام هادیش وای لەقەڵەمـدەدا کە «تراجیدیایـەک لەهەڵەبجەدا ڕوویداو کەسـیش ڕوونی نەکردەوە بۆچی ڕوویدا، یان بەهانامانەوە بێت».

بەشی شەشەم

کاریگەریی ڕەوشی هەڵەبجە

«مەترسیی ئەوە هەیە سەددام حوسێن شتێک بکات کە پێشتر کردوویەتیو ئەو لەرابردوودا چەکی کیمیایی بەکارهێناوە».

– دۆناڵد رامسفیلد، وەزیری بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان، *ئەسۆشیەیتد پرێس*، ١٥ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢

چەپە دووکەڵ

لە بەهاری ١٩٨٨دا ئاستی مەترسیەکان بەرزبوو. خافێر پێرێز دیکۆیلار بەپێی بنەماکانی بڕیاری ٥٩٨ (کە لەتەموزی ١٩٨٧دا دەرکرا)، بەدوای ئاشتیدا دەگەڕاو بەنیاز بوو بەجیا لەگەڵ هەردوولای شەڕکەردا دابنیشێت بۆ دیاریکردنی زەمینەی هاوبەش. ئەندامانی ئەنجومەنی ئاسایش، سەرقاڵی گفتوگۆ بوون سەبارەت بەسەپاندنی ئابڵووقەیەکی چەک دژ بەئێران ـ کە ئیجرائێک بوو یەکێتیی سۆڤییێت بەرهەڵستیی کرد. هەفتەیەک پاش هێرشەکەی هەڵەبجە، ئێران هەڕەشەی ئەوەی کرد کە ناچێتە گفتوگۆی ئاشتییەوە، ئەگەر نەتەوە یەکگرتووەکان نوشوستی بێنێت لەئەنجامدانی لێکۆڵینەوەدا. ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز* ڕاپۆرتێکی بڵاوکردەوە کە ویلایەتە یەکگرتووەکانو فەرەنسا فشاریان خستووەتە سەر سکرتێری گشتی هیچ تیمێکی لێکۆڵینەوە نەنێرێت بۆ کەنداوو «مشتومڕیان لەسەر ئەوەبوو کە سەردانەکە سەرنج لەسەر پرۆسەی ئاشتی لادەبات». کاتێ پێرێز دیکۆیلار، وەک دەسپێشخەرییەکی خۆی، کاری دەکردو تیشکی سەوزی هەڵکرد، قۆناخێکی هێنایە ئاراوە بەجۆرێک گۆڤاری *تایمز* وای ناوبرد کە «ئەگەری پەردەلادانە لەبارەی کۆششی جەنگیی عێراقەوەو پێدەچێت کۆسپێک بێت بۆ ئەندامە ڕۆژئاواییەکانی ئەنجومەنی ئاسایش، چونکە دەیانەوێ ئابڵووقەیەکی چەک بەسەر ئێراندا بسەپێنن»[1].

دواتر ئەو تاقە پسپۆڕە پزیشکییەی نێردرا، سەردانی هەردوک ئێرانو عێراقی کردو راپۆرتەکەشی، کە لەناوەڕاستی نیساندا بڵاوکرایەوە، ئاسان نەبوو پشتگوێ بخرێت. ئەوەی لەهەڵەبجەدا روویدا، هێند بەرجەستەو سامناک بوو کە ناتوانرێ فەرامۆش بکرێت. ئێســتا وا کاری لێکۆڵینەوە رێکخراوەو بینییان بەکارهێنانی چەکی کیمایی چ ژمارەیەکی بێپێشــینەی قوربانیی مەدەنیی لێکەوتەوە، ئەوجا دەبــوو نەتــەوە یەکگرتووەکانی بــۆ بکەوێتە کار. کەچی ســەرباری ئەوەش، لەهێرشــکردنیدا بۆ ســەر پێرێز دیکۆیلار لەســۆنگەی فەرمان دەرکردنیەوە بۆ ئەنجامدانــی لێکۆڵینەوەی هەڵەبجە (بڕوانە پێشــەکی)، تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوە، ناڕەزاییەکــی تونــدی لەئەندامانــی ئەنجومەنــی ئاســایش دەربڕی. بروســکەیەکی وەزارەتی دەرەوە کە بەتوندی داڕێژرابوو، باس لەوە دەکات کەوا نامەکەی تاریق عەزیز «لەڕاستیدا رەخنە لەهەموو نێردراوان دەگرێتو لەوانەش هەندێک لەنزیکترین دۆستە عەرەبەکانی عێراقو بەدڵنیایەوە دەبێتە هۆی هەندێ کارو بڕیاری نوێی ئەنجومەنی ئاسایش لەبارەی چەکی کیمیاییەوە»[٢].

بۆیــە وا پێدەچێت کە عێراق، بۆ یەکەمین جــار، بووبێتە ئامانجی بڕیارێک بەگوناهبارکردنی لەبەکارهێنانی گازدا، بەڵام لەکاتێکدا کە واشنتۆن بەری لەبڕیارو کاری دواتــری نەتەوە یەکگرتووەکان نەگــرت، ئەو تۆمەتبارکردنەی کەوا ئێران هاوبەشە، لانیکەم لەهەندێک گلەییو گازندەی هێرشەکەی هەڵەبجەدا، بوو بەهۆی سووککردنی مەسەلەکە لەسەر هەردوولا، (ئەڵبەتە ئەمە لەلایەن بەڕێوەبەرێتیی ریگانەوە چالاکانە کاری لەســەر دەکرا). بەڵگەنامە ئاشکراکراوەکانی وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتــە یەکگرتووەکان ئەوە دەخەنەڕوو کە چــۆن گوناهبارکردنی ئێران لەمانۆڕێکی دیبلۆماسیدا خرایە چوارچێوەی نەخشەیەکی واوە کە عێراقی تێدا نەبێت بەقولاپەوە.

لەپێنجی نیساندا، باڵوێزخانەی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەلەندەن، راپۆرتێکی دا کە حکومەتی خانمی خاوەن شکۆ باڵیۆزی عێراقی بانگکردووە بۆ «دەربڕینی ناڕەزایی توند لەســەر بەکارهێنانی ئاشــکرای چەکی کیمیایــی لەهەڵەبجەدا، لەلایەن عێراقەوە». ســەرنج بدە مەملەکەتی یەکگرتوو بەڕوونی دەسنیشــانی نــاوی عێراقی کردووە، نەک ئێــران، وەک تاوانبار، کەچــی باڵیۆزی ویلایەتە یەکگرتووەکان داوای کردووە «زانیاریی پێشــتری بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بدرێتێ لەکەنداودا، لەگەڵ وردەکاریی زیاتر لەســەر بەڵگەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن ئێرانەوە»[٣]. بەواتایەکی تر، بروسکەکە ئاماژە بەبەڵگە دژوارو

پێچەوانەکانی نێوان تێکەولێکەی تۆمەتبارکردنی نێودەوڵەتیی دژ بەعێراقو جەختکردنی واشنتۆن دەکات، کەوا ئێرانیش دەبێ سەرزەنشت بکرێتو بۆ ئەو مەبەستەش روونکردنەوەیەک ئامادەکرا.

لەکاردانەوەی ئەوەدا، وەزارەتی دەرەوە ئەم راگەیاندنە ناوخۆیەی خوارەوەی دەرکردو ئەوەی کە ئیشارەتی پێکردبوو بە«بنەماکانی سیاسەتی ئێمە» سەبارەت بەهەڵەبجە، دەبێ وەک رێنمایی لەلایەن دیپلۆماتەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە بەکاربێت:

- هەردوک ئێرانو عێراق بەشداری پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی قەدەغەکردنی شەڕی کیمیایین.
- ئێمە عێراقمان ئیدانەکردووە لەسەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بەدانیشتووانی مەدەنیی هەڵەبجە.
- ئێمە باوەڕمان وایە کە هەردوولا ئێرانو عێراق چەکی کیمیاییان بەکارهێناوە لەشەڕی دەوروپشتی هەڵەبجەدا.
- بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بەدانیشتووانی مەدەنی، بەتایبەتی پێشێلکردنێکی مەترسیداری پرۆتۆکۆڵی جنێڤە.
- ئەم رووداوە زیاتر هانی جێبەجێکردنی بڕیاری (٥٩٨) دەدات.
- FYI: ***«بەڵگەی بەکارهێنانی ئێران جێی قەناعەتە، بەڵام ئێمە ئێستا لەبارێکی وادا نین بەئاشکرا گفتوگۆ لەسەر ئەو بەڵگەیە بکەین»*** (٤).

لەو «خاڵانەی قسەیان لەسەر کراوە» کە هەفتەیەک لەوەودوا بەسەر باڵوێزخانەکانیدا لەهەموو وڵاتاندا دابەشی کرد، وەزارەتی دەرەوە، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە «ویلایەتە یەکگرتووەکان باوەڕی وایە هەردوولا، عێراقو ئێران چەکی کیمیاییان بەکارهێناوە لەشەڕی دەوروبەری هەڵەبجەدا. ***(بۆ تەنها بەکارهێنان، ئەگەر پێویست بوو بۆ زانیاریی زیاتر: لەکاتێکدا کە ئێمە ئەنجامگیریی ئەوەمان کردووە کە ئێران بەکاری هێناوە، ئێمە ناتوانین ئەو زانیاریانەی کە ئەنجامگیرییەکەمان لەسەر بنیات ناوە، بخەینە بەر باسو گفتوگۆ)»*** (٥).

هەرچەندە ویلایەتە یەکگرتووەکان، وەک حکومەتەکانی تر، بەعادەت نکووڵی لەئاشکراکردنی زانیاریی موخابەراتی دەکات بۆ پاراستنی سەرچاوەو میتۆدەکانی بەڕێوەچوونی کاروباری هەواڵگری، بەڵام بڕیارەکەی بەدەرکردنی تۆمەتبارکردنێکی گشتی، بێ هیچ سەلماندنێک، کارێکی سەرسامکەر بوو. هەرچۆنێک بێت،

ســـتراتیجەکە بەری گرتو دیپلۆماتەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان خێرا توانییان راپۆرتی خۆیان لەبارەی هەڵوێســـتی تازەوە بدەنـــە حکومەتە هاوپەیمانەکان. پورتوگاڵ، بۆ نموونە، پشـــتگیریی کۆششـــێکی کۆمەڵـــی ئەوروپیی کرد لەلای سکرتێری گشـــتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، بۆ ئیدانەکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەجەنگدا. کاربەدەستانی پورتوگاڵ مەسەلەکەیان داوەتە باڵوێزخانەی ئەمەریکا «کە ســـوورە لەســـەر ئەوەی کەوا راگەیاندنەکەی کۆمەڵی ئەوروپی تاقـــە یەک وڵاتی دیاریکراوی جیانەکردووەتەوەو هەردوولای وەک یەک تەماشـــا کردووە» [٦].

هەروەها دیبلۆماسیەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان شێوازی کارکردنی ئەنجومەنی ئاسایشی لەسەر هەڵەبجە لەچوارچێوە گرتووە. جۆرج شوڵزی وەزیری دەرەوە، لەباســـکردنی ئەوەی کە ویلایەتە یەکگرتووەکان، بەیانێکی ســـەرۆکایەتیی پێ باشـــترە بۆ تۆمارکردنی ناڕەزایی خۆی لەســـەر بەکارهێنانـــی چەکی کیمیاییو لەمڕووەوە باس دەکات کە:

«ئەگـــەر پشـــتگیریەکی بەربڵاو هەبوایە لەنـــاو ئەندامانـــی ئەنجومەندا بۆ بڕیارێـــک، ئەوە لەو بڕوایەدا بووین کە لەبەرژەوەندیمانە لەگەڵی بڕۆین. ئێمە دەمانەوێ روون بین لەتۆماری ئەم مەســـەلەیەدا، بۆیە پێویست ناکات بچینە بەردەم ئەندامانی تری ئەنجومەنی ئاسایشـــی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەگەر بەرهەڵســـتییەکی بەربڵاو هەبێت لەبەرانبەر بڕیارێکدا. ئەوانیتر رەنگە لەهەر هەوڵێکـــی ئەمەریکا بگەن بۆ راگرتنـــی بڕیارێک لەئەنجامی نەبوونی بەڵگەی تەواو لەســـەر قەناعەتهێنان بەمەســـەلەی چەکی کیمیایـــی یان هەوڵدان بۆ پاراســـتنی عێراق. بەمجـــۆرە پەیامی ئەمەریکا (بۆ نەتـــەوە یەکگرتووەکان) دەبێ بەکارکردن هەوڵ بدات بۆ پێداگرتن لەســـەر ئەوەی کە لێکدانەوەی لەم چەشنە، جێی باوەڕو متمانە نیە».

پاشان شوڵز دێتە سەر خاڵی بنەڕەتیی مەسەلەکەو دەڵێ:

«ئێمە پێشـــتر ئەنجامگیریی خۆمان روونکردووەتەوە کە ئێران شانبەشـــانی عێـــراق چەکی کیمیایی لـــەرووداوی هەڵەبجـــەدا بەکارهێناوە (ئاوها). ئەوە هەڵســـەنگاندنی ئێمەیە کە هەردوولا پێشـــتر چەکی کیمیاییان بەکارهێناوە لەکاتـــی جەنگداو هەردوولا توانای ئەوەیان هەیە دەســـتبدەنە هەمان هێرش لەداهاتـــوودا. بەو پێیە باوەڕمان وایـــە کە هەر بڕیار یان راگەیاندنێک، دەبێ ناوی هەردوک ئێرانو عێراق بێنێت بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی» [٧].

بەم ڕەنگە، هەوڵو کۆششی بێپەروای دیپلۆماتەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان جێــی پێزانینە بۆ بڕیاری ٦١٢ (لە ٩ی مایســدا) کــەوا ئیدانەی «بەکارهێنانی بەردەوامی چەکی کیمیایی» دەکاتو هانی «هەردوولا دەدات بۆ ئەوەی لەداهاتوودا واز لەو کارە بێنن». لەڕاگەیاندنێکی گشــتیی جیاوازدا، بەڕێوەبەرێتیی ریگان، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە: «ئێمە بێ سڵکردنەوە، بەکارهێنانی نایاسایی چەکی کیمیایی گوناهبار دەکەین لەلایەن هەردوولاوە، لەشەڕو ناکۆکی کەنداودا». ئەمــە دەمچەورکردنێک بوو بۆ عێراقیەکان، بەنیازی نەرمکردنی سەرزەنشــتی واشنتۆن کە دوای «بەشێوەیەکی تایبەتی» لەڕاگەیاندنەکەدا ئەم بڕگەیە دێت: «بەکارهێنانــی چەکی کیمیایی دژ بەخەڵکی بێچەکو بێدیفاع، دەســدرێژیەکی ســامناکە دژ بەشارســتانیەتو مرۆڤایەتی». چونکە هــەردوک ئیدارەو ڕژێمی عێراق، دەیانزانی کێ ئەم دەســدرێژییەی کردووەو (واشــنتۆن هەرگیز نکووڵی لەوە نەکرد کە عێراق گازی لەهەڵەبجەدا بەکارهێناوە)و عێراق لەوە تێگەیشتبوو ئاگاداربێــت کەوا گازبارانی خەڵکی مەدەنی، مانای خەتی ســووری دەگەیاند. بەڵام کاریگەریی گشــتگیریی بەیانەکە، جەختکردنەوە بوو لەســەر داشکاندن بەلای عێراقدا، بەبیرهێنانەوەی ئەوەی کە «ســامناکیی بەکارهێنانی نایاسایی ئێستای چەکی کیمیایی، تەئکیدکردنی پێویستی زۆری بەجێهێنانی چارەسەرێکی دانوستان لەسەرکراوی جەنگی کەنداوە بەزووترین کات، لەڕێگەی جێبەجێکردنی تەواوەتیی بڕیاری ٥٩٨ ی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە»ـ ئەو بڕیارەی ئاگربەس کە عێراق قبووڵی کردو ئێران ڕەتیکردەوە[٨].

وەک دواتــر دیپلۆماتێکی ئەمەریکی نووســیوێتی، ئەمــە یەکەمجار بوو کە ئەنجومەن کاردانەوەی هەبێت بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقی، بەبڕیارێک نەک بەراگەیاندنێکی ســەرۆکایەتی، «بەڵام تێکســتەکە نە ئــەو هێزو گوڕەی هەبوو نە ناڕەزاییەکی ئەوتۆیشی پێوە دیاربوو»[٩]. بەڵکو لانیکەمی پێویستیی ئەخلاقــیو لایەنە زۆرەکەی ئەگەری سیاســیی تێدابــوو و دووربوو لەوەی کە توانایەکی وای هەبێت لەداهاتوودا ڕێگەی بەکارهێنان لەعێراق بگرێت.

بەهۆی دروســتبوونی کێشــەی دیبلۆماســییەوە، تۆمەتبارکردنی ئێران، کە بۆ یەکەمجــار لە٢٣ی مارتدا لەلایەن قســەکەری ڕەســمیی وەزارەتی دەرەوە بڵاوکرایــەوە، بۆ مــاوەی دوو مانگێک عێراقی ســەندەوە. بێئەوەی باری گران بکرێت بەگوناهبارکردنی دەســتەجەمعی لەسەر شێوازەکانی شەڕو بەکارهێنانی چەک و وا ئێســتا دەتوانــێ دەم لەگەمەی کۆتایی جەنــگ بکوتێ. بەم پێیە

لەم بارە سەختەدا، عێراق دەستی دایە زنجیرەیەک هێرشی پێچەوانە لەبەرەی باشووردا، لەژێر ناوی نهێنیی (توكلنا على الله)، بەڵام شتێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێناو بەرەو مایەپووچیی دەڕۆیشت. هەروەها کەمپێنی دژە یاخیبوونی ئەنفالی بەرفراوان کرد، لەدۆڵی جافەتییەوە بەرەو دێهاتی بەربڵاوی کوردنشینو لەماوەی شەش مانگدا هەمووی تەواوکرد. چەند فاکتەرێکی کەم، بوون بەهۆی ئەم دوو سەرکەوتنە سەرسامکەرەی عێراق، وەک کاریگەریی ناڕەزایی هێرشی کیمیایی هەڵەبجەو تاڕادەیەک بێدەنگیی کۆمەڵی نێودەوڵەتی لەگەرماوگەرمی دوای رووداوەکاندا.

گاز وەک بەشێکی تەواوکەری ئەنفال

ئەگەرچی ئەنفال سێ هەفتە پێش هێرشی هەڵەبجە دەستی پێکرد، بەڵام یەکەم سەرکەوتنی لەسێ رۆژی دواتردا دەرکەوت وەک دەرەنجامێکی راستەوخۆی ئەو گازبارانەو تەواوی ورەی پێشمەرگەکانی رووخاند. کۆسرەت رەسوڵ عەلیی سەرکردەی (ی ن ک)، کە لەمارتی ١٩٨٨ لەجافەتی بوو (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ «هەڵەبجە کاری کردە سەر حاڵەتی بەرگریمانو ئێمە لەهەڵەبجە، لەڕووی سەربازییەوە شکستمان نەهێنا، چونکە ژمارەیەکی زۆر کەمی پێشمەرگەمان کوژران، کەوا گەلێکیان تەنانەت لەناوشار یان کۆمەڵگاکانی نیشتەجێی نزیکدا نەبوون. بەڵام ئێمە نەماندەویست ببینە هۆی زیانی گیانیی زیاتر، بەتایبەتی لەناو ریزی مەدەنیەکاندا. لەبەرئەوە بڕیارماندا پاشەکشە بکەینو خەڵکی شار دەرباز بکەین». وەک ئەو بۆی دەچوو، بگرە هەڵەبجە کاریگەرییەکی گەورەتری هەبوو: «چونکە راستیی رژێمی سەددام حوسێنی بەوردیی دەرخست، کە سیاسەتێکی نوێی لەناوبردنی خەڵکی کوردی پەیڕەو دەکرد».

لەئەنجامی راوەدوونانیان لەسەنگەرە مەحکەمەکانی چیاکانی جافەتی لەلایەن هێزی زەمینیی عێراقەوە، پێشمەرگەی ورە رووخاو و گوندنشینانی ژێر دەسەڵاتیان، بەرەو ئێران هەڵاتنو زۆرێکیان لەبارودۆخی زستانی سەختدا لەو شاخە بەرزانە گیانیان لەدەستدا. لە١٩ی مارتدا رادیۆی عێراق، بەخۆشی دەربڕینەوە کەوتن وتێکشکانی بارەگای سەرکردایەتیی (ی ن ک)ی راگەیاند لە«ئۆپەراسیۆنی

ئەنفالدا» کە بەدوای «شــەڕێکی قارەمانانەو تۆڵەســتێن لەگەڵ خیانەتکاراندا هات»[10]. سەردێڕی رۆژنامەکانی بەغداش بەمجۆرە بوو: «ئۆپەراسیۆنی ئەنفال تاجی ســەرکەوتنی گەورەی عێراقی کردە ســەر چیاکانمان»[11]. یاداشــتێکی پۆلیسی نهێنی دواتر راپۆرتی ئەوەی دابوو کە (ی ن ک) شەش سەد جەنگاوەری لەجافەتــیو هەڵەبجە لەدەســتداوەو دەنگۆی ئەوە بڵاوبــووەوە کە رژێم پلانی رووخاندنی سلێمانی دادەنێتو نیازی وایە بەچەکی کیمیایی پەلاماری بدات[12].

بەمجۆرە ترسو ســامێکی لەڕادەبەدەر بەرپابوو لەهێرشــی زیاتری گاز، کەوا بزووتنەوەی دە ســاڵەی گەریلا، کە رۆژگارێک کۆنترۆڵی زۆربەی دێهاتی کردبوو بۆ ماوەی سێ ســاڵ، لەناکاو تووشی هەرەس بوو. هەڵسەنگاندنێکی هەواڵگریی ســەربازیی عێراق لــەو ماوەیەدا دەگاتــە ئەنجامی ئەوەی کــە «لێدانی بنکەو بارەگای سەرکردایەتیی تێکدەرانو ئەو شوێنانەی کە تێیدا کۆدەبنەوە، لەرێگەی بەکارهێنانــی چەکی تایبەتەوە، بووەتە هۆی کــوژرانو بریندار بوونی زۆرێکیانو بەجارێ تۆقاندوونیو ورەی رووخاندوونو گەلێکیانی ناچارکردووە بگەڕێنەوە ریزی نیشتمان» (ئەمە تێرمێکی فریودەرانەی رژێم بوو، بۆ «خۆبەدەستەوەدان»)[13].

فــرەی نەبرد کارەکە لقو پۆپــی زۆری لێبووەوەو ئاشــکرابوو. رژێم درکی بەســوودی دەروونیی کارەکــە کردو کەوتە فشــارهێنان بەرەو ســەرکەوتنی تەواو. لە٢ی نیســاندا سوپا جاڕی کۆتایی «ئۆپەراسیۆنی ئەنفالی دووەمی»دا لەقەرەداخی باشــووری سلێمانیدا[14]. بەدوایدا شەش قۆناخی تری ئەنفال هاتو تەواوی دێهاتی کوردســتانی گرتەوە، کە هەر شــوێنەو ناوچەیەکی جوگرافیی تایبەتو ســەرکردایەتییەکی پێشــمەرگەی تایبەت بەخۆی هەبوو. ئەمە خاڵی یەکلاکەرەوە بوو و لەیەکەم رۆژی هەر قۆناخێکی ئەنفالدا، سوپای عێراق بەگاز تۆپبارانــی دەکرد یان لەفڕۆکەوە بۆمبی گازی ژەهراویی دەخســتە خوارەوەو، بەعادەت بەســەر یەک دوو کۆمەڵە گونددا، کە بنکەی پێشــمەرگەیان تێدابوو. هێزە زەمینییەکانی عێراقو جاشە کوردە هاوپەیمانەکانیان دەبوو ناوبەناو ناوچە دەسنیشــانکراوەکان ئابڵوقە بدەنو گوندنشینان بتۆقێنن بۆ ئەوەی خۆ بهاونە باوەشــیانو خۆ بەدەستەوە بدەنو ئەوانیش بەترسو نائومێدییەوە چ ماڵێکیان بەعەرەبانەی تراکتۆرەکانیان بۆ دەربکرایە، لەگەڵ خۆیان دەیانبرد. ئەم شێوازە مامەڵەیە پەیڕەوی کرا لە: ئەنفالــی دووەم لەقەرەداخ (کۆتایی مارت)، ئەنفالی سێهەمو چوارەم لەدەشــتی بەرینی گەرمیان لەرۆژهەڵاتی کەرکوکەوە (نیسانو مایــس)، ئەنفالــی پێنجــەمو شەشــەمو حەوتــەم بــەدوای یەکــدا لەدۆڵی

سماقوولّی (کۆتایی مایس)، دۆڵی بالیسانو ئاکۆیان (حوزێرانو تەموز)، ناوچەی چیای قەندیل (ئـــاب)، ئەنفالی کۆتایی (*خاتمة الأنفال*) لەبادینان، لەســـنووری تورکیاو ناوچەی ژێر دەســـەڵاتی (پ د ک) (دوادوایی ئابو ســـەرەتای ئەیلول). لەهەموو قۆناخەکانی بەکارهێنانی تەکتیکی گازدا، بەزۆریی پێشمەرگەی دەکردە ئامانج، بەڵام بەشـــێوەیەکی ســـەرەکی خەڵکی مەدەنیی دەکوشـــتو بریندار دەکردو دەبـــووە هۆی ترسو تۆقینێکی بێئامان بـــۆ خەڵکەکەو دەرپەڕاندنیان لەگونـــدەکان لەماوەی چەند رۆژێکی کەمداو لەهەندێ کاتدا لەچەند کاتژمێرێکدا ئەو گوندنشینانەی چەندین ســـاڵ بەرگەی پەلاماری تۆپو بۆردمانیان گرتبوو، لەماڵ دەردەپەڕینو هەڵدەهاتن.

فایەق گوڵپی، دکتۆری پێشـــمەرگە لە چیاکانی قەرەداخ، کە لە١٦ی مارتدا فرۆکەی دەبینی بەڕاسەرەوە تیژ تێدەپەڕین بۆ بۆردمانی هەڵەبجە، لەگەڵ تاقمێکی پێشمەرگەدا بوو کە راستەوخۆ چوار قۆناخی ئەنفالیان تاقیکردبووەوە، (چونکە ئەمـــان بەپێچەوانەی زۆرێک لەگوندنشـــینە بێبەختەکانـــەوە) بەختیان دەیهێنا هەموو جار لەداوی سوپا دەرباز دەبوون، بەڵام بۆ هەر شوێنێک هەڵدەهاتن ئەو شوێنە «ئەنفال دەکرا». گوڵپی (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە کەوا لە٢٢ی مارتدا لەبەلەگجاڕ بوو (کـــە گوندێکی ناوچەی قەرەداخەو مانگێک لەوەوپێش بەر پەلاماری گازی خەردەل کەوتبوو)، کاتێ گوێی لەدەنگی تەقینەوە بوو تەماشای دەرەوەی کرد، روانی هەوری دووکەڵ بەسەر سێوسێنانەوەیە، کە گوندێکی نزیکی ئەو ناوەو بنکەی ناوچەیی (ی ن ک)ی تێدابوو:

> «یەکەم قوربانی جووتیارێک بوو بەناوی کەمال، دوای کاتژمێرێک گەیشـــتە ئێمەو بیلبیلەی چاوی تەســـک بووبـــووەوەو نیمچەکوێر بووبوو، بەئاســـتەم هەناســـەی بۆ دەدرا. بیرمە من وتـــم «ئەمە دەبێ دەمارەگاز بێت»، چونکە گازی خەردەل چاو بچووک ناکاتەوە. پاشـــان ئەترۆپینم دایەو شۆردم. ئێمە خەڵکمان ئاگاداركردبووەوە کە رەنگە عێراق هێرشـــی کیمیایی بکاتو بۆ ئەم مەبەســـتەش بۆ گوندە گەورەکان نامیلکەی خۆپاراستنمان لەمادەی کیمیایی بڵاوکردبـــووەوە. ئەوانەی خوێندەواریی باشـــیان نەبوو، ئـــەم زانیاریانەیان بەتـــەواوی وەرنەگرتبـــوو. من چەندین حاڵەت ئـــاگادارم کەوا گەلێک خێزان تێداچـــوون، بەڵام ئەم پیاوە رزگاری بوو، چونکـــە ئەوەی خوێندبووەوە کە چۆن خۆی بپارێزێت. ئەو شەوەو رۆژی دواتر ئێمە نزیکەی سێسەد برینداری کیمیاییمان پێگەیشـــت لەحاڵەتی کلینیکیی جیاجیـــادا. هەر هەموو ئەمانە چاکبوونەوەو خۆشـــبەختانە ئەودەمـــە دوو هەزار ئەمپوولـــی ئەترۆپینمان

پێگەیشتبوو. لەسێوسـێنان نزیکەی حەفتا کەس بەکیمیایی مردنو زۆریان ژنو منداڵ بوون».

دواتر ئیستیخباراتی سـەربازیی عێراق لەراپۆرتێکی وەرزیدا لەسەر چالاکیی «تێکـدەر» لەمانگی مارتدا باس لەوە دەکات کە «فڕۆکە جەنگیەکانمان بنکەو بارەگای تاقمەکانی تێکدەریان بۆردمان کرد لەگوندی سەیوان (ئاوها)و بەلەکجار بەلێدانێکی کیمیایی. لەئەنجامدا پەنجا تێکدەر کوژرانو بیسـتی دیکەش بریندار بوون» [١٥].

گوندنشـینەکان لەهەواڵی گازباران کردن بەجارێ تۆقینو بەبیستنی ئەوەی کەوا پێش کەمتر لەهەفتەیەک لەهەڵەبجە چی ڕوویدابوو، هەر هەموو لەقەرەداخ هەڵاتـن. گوڵپـی دەیـوت دوای ماوەیەکی کـورت هێزەکانی عێـراق کەوتنە ئەنفالکردنو لەهەموو لایەکەوە پێشـڕەوییان کرد [١٦]. گوڵپیو هاوڕێکانی بەرەو رۆژئاوا بۆ گەرمیان هەڵاتنو نەخۆشخانەیەکی مەیدانییان لەباشووری شارۆچکەی رووخاوی سـەنگاوەوە دامەزراند. بەڵام بۆ بەدبەختیی ئەمان، ئەنفال لەسێهەم قۆناخیدا دە رۆژ دواتر گەیشتە ئەوێو ناچاری کردن بڕۆن. گوڵپی ئاگای لەهیچ هێرشێکی کیمیایی نەبوو لەم بەشەی گەرمیاندا. بەڵام گەلێ شایەتحاڵ لەیەکەم رۆژی ئەنفالی سێهەمدا، پەلامارێکی کیمیاییان بینیوەو فڕۆکەکانی عێراق گوندی تازەشاریان بۆردمان کردووە، کە سەنگەرێکی مەحکەمی (ی.ن.ک) بوو، نزیک بەو رێگایەی لەتوزخورماتووەوە دەچوو بۆ قادر کەرەم. لێرە بەرگریکارانی پێشمەرگە شانبەشانی ئاژەڵو گاوگۆتاڵو باڵندە وەک یەک تێداچوون [١٧]. کاریگەریەکەشی هەمان شـت بووە، تـرسو تۆقینو هەڵاتـن. گوڵپیو هاوڕێکانـی لەبەردەمی هێزەکانی عێراقەوە لەشـاڕێی سـلێمانی ـ کەرکوک پەڕیونەتـەوەو لەباکووری ناوچەی ئاغجەلەرەوەو لەئاوی زێی خواروویان داوەو لەقزلۆو وەستاونەتەوە، کە گوندێکە لەسەر رۆخی رووبارەکەو دەگێڕێتەوە کەوا:

«لە٣ی مایسـدا لەقزلۆو بووم کاتێ لەدرەنگانێکی دوانیوەڕۆدا چوار فڕۆکە هاتنو کەوتنە بۆردمان کردن و بەو پێیەی دەنگەکەی نزم بوو، گومانی هێرشی کیمیاییم لێکرد. نیو سـەعات دوای ئەوە هەواڵمان بۆ هات کە لەگوندەکانی گۆپتەپـەو عەسـکەری داوە، لەوبـەری زێـوەو زۆری لێکوشـتوون. یەک لەبریندارەکان بەبەلەم لەرووبارەکـە پەڕییەوە، بەڵام عێراقیەکان دەرگاکانی بەنداوی دووکانیان کردبووەوەو ئاسـتی ئاوەکە بەرزبووبووەوەو مەحاڵ بوو خەڵکەکە لەرووبارەکە بدەنو بپەڕنەوە، چونکە ئاوەکە بەشێوەیەکی نائاسایی

بەرزبووبووەوەو خێرایی زیادی کردبوو. بەهەرحاڵ من ئەترۆپینم پێ نەمابوو. بۆ بەیانیی رۆژی دواتر ئەنفالی چوارەم دەستی پێکردو سوپا پاش چەند سەعاتێک گەیشتە گۆپتەپە». لێرە بەلایکەمەکەی ١٥٨و ئەگەری ئەوەش هەیە سێ سەد گوندنشین لەگۆپتەپەو عەسکەردا کوژرابێتنو پێدەچێت راستەوخۆترین هێرشی کیمیایی کوشندە بێت لەتەواوی شالاوی ئەنفالدا[١٨].

گوڵپیو پێشمەرگەکانی هاوەڵی، دیسانەوە رایانکردو ئەمجارەیان یەکڕاست بۆ دۆڵی سماقووڵی (کە هەولێرو شەقلاوە بەدووکانەوە دەبەستێ). لێرە لەگوندی خەتێ، ئەنفالی پێنجەمیان پێگەیشت، کە بەپەلامارێکی دەمارەگاز بۆ سەر گوندەکانی وەرێ، وەرتێ، نازەنینو گولان لەناوەڕاستی مایسدا دەستی پێکرد. ئەمجارەشیان تاقمە پێشمەرگەکەو گوڵپی ناچاری هەڵاتن بوونەوە بەرەو قەندیل، کە شاخێکی سەر سنووری ئێرانەو هێرشی کیمیاییو ئەنفالی شەشەمو حەوتەم بەدۆڵو چیاکاندا شوێنیان کەوتن تا مانگی ئاب و لەدواجاردا یاخیبوونی (ی ن ک) شکستی هێناو جەنگاوەرانی بڵاوەیان لێکردو ئاوارەبوونی ئێران بوو بەدوا مەنزڵیان[١٩]. ئەمجارەیان دوا ئامانجی سەربازیی ناوچەی بادینانی ژێر دەسەڵاتی (پ د ک) بوو. پاشان بەرەو ئەوێ فشاری برد، پاش ئەوەی لەئاخروئۆخری ئابدا جەنگ تەواوبوو، بەبۆردمانی گوندەکان بەچەکی کیمیایی، پێش ئەوەی کوردە تۆقیوەکان راپێچ بکات، ئەوانەی کە نەیانتوانیبوو بگەنە سنووری تورکیا.

لەپێشهاتێکی نامۆو چاوەڕوان نەکراودا، هێزی ئاسمانیی عێراق لەمانگی ئابدا بەهەڵە جەنگاوەرە ئێرانیە هاوپەیمانەکانی کۆمەڵەی گازباران کردبوو، کە گرووپێکی یاخیبووی کورد بوون و بنکەیان لەگوندی بۆتێی دۆڵی ئاکۆیان بوو. نەجمەدین فەقێ، کە کوردێکی عێراق و لەگەڵ ئەم یاخیبووە ئێرانیانەدا بووەو لەگوندی گولانی ئەوە نزیکانەوە ئەم هێرشەی بینیبوو، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٦دا) باس لەوە دەکات کە بیستو دوو جەنگاوەری کۆمەڵە کوژرانو زۆرێکی تریش بریندار بوون. دواتر کۆمەڵە سکاڵای لای دۆستەکانی بەغدا کردو عێراقیەکانیش پێیان لەهەڵەی خۆیان نا، وەک فەقێ دەڵێ، بەڵام سەرکردایەتیی کۆمەڵە هەرگیز بەئاشکرا رووداوەکەی باس نەکرد.

لەپاش دەستپێکردنی هێرشە کیمیاییەکان، شێوازەکە هەمان شت بوو بۆ هەر قۆناخێکی ئەنفال: هەڵاتنی گوندنشینەکانو گەیشتنیان بۆ سەر رێگای قیرو پاشان راپێچکردنیان لەلایەن هێزەکانی عێراقو میلیشیای کوردی سەر بەرژێمەوەو

ڕاگیرکردنیان لەسەنتەری کاتیداو دواجاریش بەئۆتۆمبێلی بارهەڵگر ڕەوانەی سەربازگەی سوپای میللی دەکران لەنزیک کەرکوکەوە. لێرە نێرینەی تەمەن پانزە تا شەست ساڵ لەخێزانەکانیان جیادەکرانەوەو ڕاپێچی شوێنەکانی ئیعدام دەکران لەڕۆژئاوای عێراقو لەوێ دەکوژرانو لەگۆڕی بەکۆمەڵدا دادەپۆشران. زۆرێک لەپیرەمێردو پیرەژنەکانیش ڕەوانەی نوگرە سەلمان کران، کە بەندیخانەیەکی بەدناوە لەبیابانی ڕۆژئاوای سەماوە لەباشووری عێراق. ئەوانەی کە لەوپەڕی سەختیی بەندیخانە ڕزگاریان بوو (کەمیی خۆراک، نەبوونی چاودێریی پزیشکی، گەرماو سەرمای زۆر) لەلێبووردنەکەی ٦ی ئەیلولدا بەربوونو ئەمە بوو بەکۆتایی ئەنفال. پاشان ئەمانە نێردران بۆ کۆمەڵگاکانی نیشتەجێبوون.

چارەنووسی ژنو منداڵ بەندبوو بەشوێنی نیشتەجێبوونیانەوە. ئەگەر ئەوان خەڵکی ناوچەکانی ئەنفالی ٢، ٥، ٦ یان ٧ بوونایە، ئەوا دەیانناردن بۆ بنکەیەکی سەربازی لەدبس لەباکووری کەرکوکەوەو لەلێبوردنەکەدا بەربوونو لەکەمپەکاندا نیشتەجێ کران. ئەگەریش لەناوچەی ئەنفالی ٨ بوونایە، ئەوا لەکەمپە بەندیخانەی سەلامیەی نزیک مووسڵ بەند دەکرانو دەربازبووانیان لەلێبووردنەکەدا بەردران. ئەگەر خەڵکی گەرمیانیش بوونایە (ئەنفالی ٣و٤)، ئەوا لەزۆربەی حاڵەتەکاندا وەک پیاوان مامەڵە دەکرانو ڕاپێچی شوێنەکانی ئیعدام دەکران بۆ کۆمەڵکوژی. ئەوانی ناوچەی ئەنفالی ٢ کە بەرەو گەرمیان هەڵاتنو لەماوەی ئەنفالی ٣ دا پاکۆدران و ئەمانیشیان ڕەوانەی مردن کرد.

پێدەچێت نزیکەی هەشتا هەزار کورد، کە زۆربەی زۆریان خەڵکی مەدەنی بوون، کوژرابێتنو تەنها شەش پیاو و مێرمنداڵێک بەموعجیزە ڕزگاربوونو گەڕانەوە بۆ گێڕانەوەی چیرۆکو بەسەرهاتیان[٢٠].

فەریق ڕوکن وەفیق سامەڕایی، جێگری بەڕێوەبەری هەواڵگریی سەربازیی عێراق بوو (ئیستیخبارات)، لەساڵی ١٩٨٨دا، کە چاودێری و سەرپەرشتیی جەنگ لەگەڵ ئێرانو شاڵاوی دژ بەکوردەکانی کردووە. (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی١٩٩٧دا) حاشای لەتێوەگلانی ئەنفالدا کرد بەشێوەیەکی شەخسیو ئەمە جەختکردنێک بوو کە سیفەتێکی ساویلکەیی سەیری بەپیشەکەی دەدا. وەک خۆی دەیوت ئەو دوو هێڵی لەبەرپرسیارێتی هەبوو یەکەمیان لەبەردەم بەڕێوەبەری ئیستیخباراتی سەربازیدا کە سابیر ئەلدوری بوو، ئەویتریش ڕاستەوخۆ لەبەردەم سەددام حوسێندا، کە متمانەی تەواوی پێی هەبوو و بەلای کەمەوە ڕۆژی جارێک دەیبینی.

سامەڕایی لەکاتێکدا کە نکوولّیی لەهەر رۆڵێک دەکات کە لەئەنفالدا بینیبێتیو حەزی دەکرد هۆکاری ئەنفالو دەرەنجامەکانی روونبکاتەوە، تاڕادەیەک لەبەرئەوەی دۆستایەتیی لەگەڵ کوردەکان بووەو بەپێی قسەی سەرکردەکانی (ی ن ک)، لەسالانی هەشتاکاندا ئەم وریاکردنەوەو هۆشداریی ناردووە بۆیان. قسەکانی ئەم پیاوە بایەخدارن، بۆیە لێرەدا بەبەرفراوانی وەرگیراوەو نزیکیی لەهەردوک رژێمی عێراقو ئەو رووداوانە، بەچاودێریی ئەم، پەردەیان لەسەر هەڵدرایەوە.

نیازو مەبەستی سەددام حوسێن لەئەنفال سێ شت بوو، وەک سامەڕایی دەڵێ:

«یەکەم، بڕیاری دابوو هەڕەشەی کورد کەمبکاتەوە، چونکە لەپێش مارتی ١٩٨٨دا پێگەی سەربازیی عێراق زۆر لاوازبوو و کورد سوپای ناچار کردبوو زۆر لەیەکەکانی بنێرێتە باکوور (لەکاتێکدا کە ئەوان لەبەرەی باشووردا پێویستیان پێیانبوو). دووەم، ئەو دەیویست زۆر بەتوندی کوردەکان سزا بدات لەسەر خیانەتکردنیان و خولیای تۆڵەکردنەوەی کەوتبووە سەر، کاتێ بڕیاری کوشتنی هەموو کوردێکی دا لەناوچە قەدەغەکراوەکاندا. بەهەرحاڵ، کوردەکان بەختیان هەیە لەبەر ئەوەی دەبوو سێ ملیۆنیان لێ بکوژرایە، چونکە ژیانی مرۆڤ لای سەددام حوسێن هیچ مانایەکی نەبوو».

سەبارەت بەچارەنووسی ***ئەنفالەکان*** (کورد ئەم ناوەی لەقوربانیانی ئەنفال ناوە)، سامەڕایی دەڵێ:

«ئێمە چەند یاداشتێکمان پێگەیشت دەڵێن کەوا ئەوانە لەگۆڕی بەکۆمەڵدا نێژراون. سەرکردە کوردەکان لەدانوستانی ساڵی ١٩٩١دا پرسیاری چارەنووسی ئەوانیان لێکردین (دوای راپەڕینی پاش جەنگی کەنداو). ئێمە پێمانوتن ئەوانە کەسیان لەبەغدا نین. پاشان سەددام حوسێن فەرمانێکی دەرکرد بە«بەردانی هەموو زیندانیە کوردەکان»، بەڵام کەس دەرنەکەوت. دوای ئەوە زانیمان کە ئەوانە هەموو کوژراون. ئەوان لەعێراقدا نەمابوونو هەموو خرابوونە ژێر خاکەوە. سەددام حوسێنو عەلی حەسەن ئەلمەجید دەیانوت ئەوانە دەیان هەزار کەسن. کەس ژمارەی راستەقینەی نەدەزانی، چونکە هەموو کەس لەئەنفالدا کوژرابوو بەپیاو و ژنو منداڵەوە».

ئەگەر ئەوە مووچڕکەیەکی تەواوت پێدا نەهێنێ، سامەڕایی کوشتنی هەڵبژاردەی ژنو منداڵت بۆ باس دەکات وەک بەشێکی تەواوکەری بەعەرەبکردنی کەرکوک لەلایەن رژێمەوە، چونکە ئەوانەی کوژراون لەو ناوچانەن کە نزیکی کەرکوکن، وەک ئەو دەڵێت، بەوردی کرابوونە ئامانج بۆ کەمکردنەوەی دانیشتووانی

کەرکوک:

«تۆ دەتوانی نیو ملیۆن کورد لەهەولێر بکوژیت، بەڵام ئەوە هیچ لەمەسەلەکە ناگۆڕێـــت، چونکە هەولێر هەر بەکوردی دەمێنێتەوە. بەڵام کوشـــتنی پەنجا هەزار کورد لەکەرکوکدا، بۆ هەتاهەتایە کۆتایی بەکێشەی کورد دێنێت».

بەواتایەکـــی تر رژێم لەئەنفالدا بەعەرەبکردنی کەرکوکی کرد بەدەرەنجامێکی مەنتیقیی خۆی.

راســـتێکەی نازانرێ چەند کورد لەماوەی ئەنفالدا کـــوژران، بەڵام دەگونجێ خەملاندنێکی ژیرانەی بۆ بکرێت. پێشـــتر (ی ن ک) ئیدیعای ١٨٢ هەزار کوژراوی دەکـــرد، کە ژمارەیەکە دۆخێکـــی خەیاڵی لەناو کوردەکانـــدا گریمانە دەکات، بەڵام پشـــت بەتێکڕا قەبارەی گوند دەبەســـتێ لەســـاڵی ١٩٨٨داو پەیوەندیی نیە بەبێسەروشـــوێن بوون یان کوشـــتنی راســـتەقینەوە. هیومان رایتس وۆچ، بەپشتبەســـتن بەرووپێویییەکـــی ورد بەڵام ناتـــەواو کە لەلایـــەن رێکخراوێکی مافی مرۆڤ لەســـلێمانیو کۆمیتەی بەرگریکردن لەمافـــی قوربانیانی ئەنفالەوە ئەنجامدرابوو، مەزەندەی کوشتنی بە«لایکەمەکەی پەنجا هەزارو ئەوپەڕی سەد هەزار کەس» [٢١] کردبوو. کۆمیتەکە تەنها شەستو سێ هەزار «بێسەروشوێنی تۆمارکردبوو، بەڵام ناوچەی بادینانی تێدا نەبوو (کە ناوچەی ئەنفالی هەشـــتەم بـــوو و بەحەوت یان هەشـــت هـــەزار مەزەندە دەکـــرا) [٢٢]. ئـــەم مەزەندەیەی کۆمیتەکە، کە لەحەفتا هەزار تێنەدەپەڕیو ســـاڵی ١٩٩٥ لەکوردســـتان چاپو بڵاوکرایـــەوە، مشـــتومڕێکی زۆری بەرپاکردو بەڕێوەبەرەکـــەی ناچار کرد وڵات بەجێبێڵێ (چاوپێکەوتنی ســـاڵی ٢٠٠٦). وەک پەردە هەڵماڵینێک، خودی عەلی حەســـەن ئەلمەجید خۆی، لەکاتی ئەو دانوستانەی بەدوای راپەڕینەکەی ساڵی ١٩٩١دا هات، لەو ژمارەیەی قوربانیانی ئەنفال کە لەلایەن (ی ن ک)ەوە باسدەکرا، وەک دەڵێن هاواری لێهەڵساوەو وتوویەتی: «ئەوانە ژمارەیان لەسەد هەزار تێپەڕ ناکات!» [٢٣].

رژێمی عێراق نەیدەتوانی بەشـــێوەیەکی سیســـتماتیکی ئـــەم هەموو کوردە بکوژێـــت، ئەگەر لەپێگەیەکی وادا نەبوایە کە یەکەمجـــار توانی لەگوندەکانیان دەریانپەڕێنێو ئەم کارەیان بەتایبەت شکســـتی دەهێنـــا، لەهەوڵی بەردەوامی ســـوپا بۆ ملکەچکردنی دێهات، بەهۆی ســـەختیی ناوچەکـــەو بەرگریی توندی پێشـــمەرگەوە. لەماوەی ئەنفالـــدا بەکارهێنانی تەکتیکـــیو ئینتیقائیی چەکی کیمیایی، لەســـەر بنەمای کاریگەریی خۆپیشاندانی هەڵەبجە، فاکتەرێکی نەوعی

بوو بۆ گۆڕینی هاوسەنگیی دێهات. ئەمە وایکرد کۆمەڵکوژیی سیستماتیکیی دەیان هەزار کوردی دێهات ئەنجام بدرێت، بەجۆرێک کە هیومان رایتس وۆچ و ئۆفیسی یاسایی وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان، لەسەردەمی بەڕێوەبەرێتیی کلینتۆندا، وایاندانا کەوا گەیشتبێتە ئاستی جینۆساید[٢٤]. کۆسرەتی (ی ن ک) دەڵێ: «فاکتەری کیمیایی یەکلاکەرەوە بوو. ئێمە پێمانوابوو کە شکست ناهێنین، بەڵام ئەوان ویستیان دەرسمان دابدەن. پلانی ئێمە بەرگریکردن بوو لەخۆمان تا چەند بتوانینو کاتێ گەیشتینە ئەوسەری دەبوو بکشێینەوە».

ئەنفالو موخابەراتی ئەمەریکی

ئایا جیهان، یان هەر هیچ نەبێت موخابەراتی ویلایەتە یەکگرتووەکان بەئەنفالیان دەزانیو ئاگایان لەوە هەبوو کەچی دەگوزەرێ لەپشت شاڵاوێکی دژە یاخیبوونەوە؟ وەڵامەکە بەڵێو نەخێریشە. راپۆرتەکانی میدیا باسیان لەهێرشی کیمیایی دەکرد لەناوچە کوردیەکاندا، بەقەرەداخیشەوە. جەلال تاڵەبانی لەگەشتەکەی ئەوروپایدا، لەکۆبوونەوەو بۆنە گشتییەکاندا، ئاماژەی بەپەلاماری گاز دەکرد. دیپلۆماتە ئێرانیەکان راپۆرتیان لەبارەی لێدانی کیمیایی عێراقەوە دەدا لەپەیوەندیی گرژو تووڕەیان لەگەڵ نەتەوە یەکگرتووەکاندا. سوپای عێراق بەئاشکرا باسی لەپێشکەوتنی خۆی دەکرد لەئۆپەراسیۆنی ئەنفالداو لەمەسەلەی بەکارهێنانی گازی ژەهراویدا بێدەنگیی لێکردبوو. راستیی تاڵ ئەوەبوو کە باسو راپۆرتی زۆر کەم دەردەکەوتن لەبارەی ئەنفالو لێدانی کیمیاییەوە لەو کاتەی کوردستانداو بەدڵنیاییشەوە لەچاودێرانی سەربەخۆوە نەبوو، کە ئاسان نەبوو بگەنە ئەو شوێنانە. لەوەش خراپتر ناوی ئەنفال هەرگیز بەئاشکرا نەچووە فەرهەنگی ئەو کاربەدەستانەی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە، کە چاودێریی عێراقو جەنگیان دەکرد.

سیانزە ساڵ دواتر، دێڤید نیوتنی باڵوێزی ئەمەریکا لەبەغدا، ساڵی ١٩٨٨، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) دەڵێ کەوا وشەی ئەنفال لەوکاتەدا هیچ مانایەکی نەبووە لای ئەمو ئەگەریش هەیبووبێت «هیچ کاریگەرییەکی بەجێنەهێشتووە». دەرکەوت کە نیوتن ئەنفالی بیستووەو روونیش بووەوە کە هیچ کاریگەرییەکی لا بەجێنەهێشتووە. بەپێی مەحزەرو تێبینیی کۆبوونەوەیەک، لەنیسانی ١٩٨٨دا نوێنەرێکی حدکا لەبەغدا سەردانی باڵوێزخانەی ئەمەریکای

کـــردووەو بۆ نیوتنی گێڕاوەتەوە کە «شـــاڵاوی ئێســـتای عێراق (ئەنفال ـ ١)و (ئەنفـــال ـ ٢) دژ بەکـــوردی (ی ن ک) بەڕێوەدەچێت لەرۆژهەڵاتو باشـــووری سلێمانیدا»[٢٥].

بەپێچەوانەوە نـــاوی ئەنفال لەگەڵێ دۆکیۆمێنتـــی موخابەراتیی ئەمەریکادا دەرنەدەکەوتو لەگەڵ شـــیکارانی موخابەراتیشـــدا باســـێکی لێـــوە نەدەکرا، هەرچەندە لەمیدیای عێراقیدا بەشێوەیەکی بەربڵاو باسدەکراو لەلایەن دەزگـــای پەخشو زانیـــاریـــی دەرەوە (Foreign Broadcast Information Service FBIS)ی سەر بەCIA وەردەگێڕدراو دابین دەکرا. لەکۆتایی مارتی ١٩٨٨ەوە ڕۆژنامەکانی عێراق بەشـــێوەیەکی ڕۆتینی ڕاپۆرتیان لەسەر ئەنفال بڵاودەکردەوە. بۆ نموونە سەردێڕی ڕۆژنامەی ***ئەلسەورە (الثورة)*** لە٣ی نیساندا دەنووسێت:

«دانیشـــتووانی سلێمانیو دهۆکو هەولێر، سڵاو لەئۆپەراسیۆنی قارەمانانەی ئەنفـــال دەکەن». لەپەســـنو پیاهەڵدانی ئەنفالو جاشـــی کـــورددا، لە١٦ی نیســـاندا ڕۆژنامەکە هاوپەیمانێتیی کوردو ڕۆڵی لەپرۆسەی ئەنفالدا باس دەکات وەک بەهێزکردنـــی یەکێتیـــی کورد. وەک ڕەنگدانەوەیەک بـــۆ هەندێ دانپیانان شـــیکارییەکی «ئەوپەڕی نهێنی»ی هاوپێچ لەگەڵ یاداشتێکی ئەیلولی ١٩٨٨ی وەزارەتی دەرەوەدا، ئاماژەی بەئەنفالی هەشتی کۆتایی ئاب کردووەو بە»پێنجەم لەزنجیرە (ئەنفالی) ئۆپەراسیۆنی دژە یاخیبوونی عێراقدا» لەقەڵەمی داوە[٢٦].

لێکۆڵەرەوەیەکی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، بەمۆڵەتدانێکی ئەمنیی ئاست بەرز (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کە ئاگای لەمەسەلەی گوند ڕووخاندنـــە بەربڵاوەکە بووە، (چونکە ئەمەریکا وێنەی ســـەتەلایتیی ئەو وێرانکردنەی دێهاتی گرتووە)[٢٧]. بەڵام لێکۆڵەرەوەکە دەڵێ تێگەیشتنی ئەو لەو دەمەدا وابووە کە خەڵکی سەرلەنوێ نیشتەجێ دەکرێنەوە: «من هەرگیز هیچم نەبیستووە لەبارەی بێسەروشوێنکردنو کوشتنی بەکۆمەڵەوە». بەڵگەنامەیەکی ئەرکانی هاوبەش لەبارەی «سیاسەتی نیشتەجێکردنەوەی عێراقەوە» لەترۆپکی جێبەجێکردنی ئەنفالی سێدا، دەنووسێت: کەوا کاتێ ژمارەیەکی زۆری کوردەکانی گەرمیان ڕاپێچی مـــەرگ دەکران، مەزەندە دەکرا کە «ژمارەیەکی هێجگار زۆر، بەڵام نەزانـــراوی کورد خراونەتـــە کەمپەکانی (کۆکردنەوەوە) لەســـنوورەکانی ئوردنو ســـعوودیە»[٢٨]. لە ئەیلولی ١٩٨٨داو پاش ئـــەوەی ئەنفال تەواوبوو، کاربەدەســـتێکی وەزارەتی دەرەوە، لەسەر زاری مەســـعود بارزانی سەرکردەی (پ د ک) دەگوێزێتەوە، کاتێ نامەیەکی بۆ پێرێز دیکۆیلار ناردووەو تیایدا دەڵێ

كەوا ئەو پیاوانەی لەكەمپێنی سەربازیدا گیراون «رەوانەی شوێنێكی نادیاركراون‌و مەترسیی گەورە هەیە لەسەر چارەنووسیان»[29]. بەهەرحاڵ ئەم پیاوانە (چونكە هیچ باسێك لەژن‌و منداڵ نەكراوە) لەدیدی ویلایەتە یەكگرتووەكانەوە گوێزراونەتەوە «ناوچە تەختاییی‌و بیابانەكانی خۆرئاواو باشووری عێراق‌و لەوێ بەئاسانتر دەتوانرێت كۆنترۆڵ بكرێن»[30].

شیكاران‌و لێكۆڵەرەوانی تری ئەمەریكا، كە چاودێریی جەنگیان دەكرد، دیسان هەمان سكاڵایان هەیە لەبارەی فەرامۆشكردنی ئەنفالەوە. بۆ نموونە، ستێفن پێڵیتایەر، كە پۆستێكی هەبوو لەكۆلێجی جەنگی سوپای ویلایەتە یەكگرتووەكان، لەسەرەتای ساڵی ١٩٨٨دا، لەپاش ئەركێكی دوورودرێژی چاودێریكردنی عێراق، كە لەلایەن (سی ئای ئەی)ەوە پێیسپێردرابوو، (لەچاوپێكەوتنێكی ساڵی ٢٠٠١دا) دەڵێ كەوا ئەو هەرگیز ناوی ئەنفالی نەبیستووە. لەساڵی ١٩٩٠داو لەلێكۆڵینەوەیەكدا خۆی‌و دوو هاوكاری ئیدیعای ئەوە دەكەن كە «بەشێوەیەكی سەرەتایی، ئەو راپۆرتانەی بڵاوكراونەتەوە، كەوا كوردەكان بەزۆر لەماڵ‌و حاڵی خۆیان لەچیاكاندا راگوێزراون‌و سەرلەنوێ لەبیابانەكانی باشوور نیشتەجێ كراونەتەوە، دواتر روونبووەوە مەسەلەكە وانیەو لەڕاستیدا براون بۆ ئەو شارۆچكە نوێیانەی كە حكومەتی عێراق لەناوچە كوردیەكاندا دروستیكردووە بۆیان»[31]. بێگومان وانەبووە، هەر هیچ نەبێ تا پێش لێبوردنە گشتییەكەی ئەیلول.

ریك فرانكۆنای لێكۆڵەرەوەی دەزگای موخابەراتی بەرگریی ئەمەریكا، كە ماوەیەكی باشی لەعێراق بەسەربردبوو وەك نوێنەری پەیوەندیی ئەو دەزگایە لەگەڵ ئیستیخباراتی سەربازیی عێراق لەساڵی ١٩٨٨دا، (لەچاوپێكەوتنێكی ساڵی ٢٠٠٠دا) ئەمیش سەرسوڕمانی خۆی دەردەبڕێت: «باشە عێراقیەكانیش هەر ئەنفالیان پێدەوت؟ وابزانم هەر كوردەكان خۆیان ئەو ناوەیان لێنابوو. كاتێ من لەعێراق بووم، هیچم لەبارەی ئەنفالەوە نەدەبیست‌و دواتر لەكوردەكانەوە (لەپاش ساڵی ١٩٩١) گوێبیستی بووم». هەڵسەنگاندنێكی دوای جەنگی دەزگای موخابەراتی بەرگری، لەبارەی پێشهات‌و پەرەسەندنەكانی كوردستانەوە، وایبۆدەچێت كە گوندنشینەكان بوون بەدوو بەشەوە، دڵسۆزو ناپاك. ئەوانەی كە «بێلایەنن یان دڵسۆزی بەغدان، گوێزراونەتەوە بۆ ژمارەیەك شارۆچكە، كە لەباكووردا دروستكراون»و خزمەتگوزاریی‌و كارئاسانیی باشیان بۆ كراوە. كوردە ناپاك یان نادڵسۆزەكانیش «گوێزراونەتەوە بۆ ئۆردووگای كاتی‌و دواتریش بۆ هەندێ

کەمپ لەقووڵایی باشووردا»[٣٢]. راستیێکەی کوردە «دڵسۆزەکان» ساڵی ١٩٨٧ سەرلەنوێ لەکۆمەڵگادا نیشتەجێکرانەوەو زۆربەی کوردە «نادڵسۆزەکانیش» ـ کە ئەوانە بوون بەرەنگاری سیاسەتو فەرمانی راگوێزانی رژێم بوونەوە ـ راپێچی بیابان کران بۆ کوشتن، نەک نیشتەجێکردنەوە.

واڵتەر (پات) لانگ، کە سەرۆکی کەرتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی دەزگای موخابەراتی بەرگریی بوو، دواتر (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) ئیدیعای ئەوە دەکات کە فەرامۆشکردنی ئەنفال لەلایەن دەزگاکەیەوە، دەگەڕێتەوە بۆ سەرقاڵیی پێنتاگۆن بەبەرەی باشوورەوە: « (سی ئای ئەی) و وەزارەتی دەرەوە لە دەزگای موخابەراتی بەرگریی زیاتر بەکوردەوە خەریک بوون». بەڵام هیچ سەرسامییەکی دەرنەبڕی لەکۆمەڵکوژیەکانی ئەنفال، کاتێ کە لەچاوپێکەوتنەکەی بۆ ئەم کتێبەئەنجامدرا گوێبیستی بوو، بەڵکو وەک «زۆر لەشێوازی هیتلەریانە دەچێت»و «هەموو کەسێکی تێوەگلاوە» گوزارشی لێوە دەکرد، بەشێوەیەک کە لەگەڵ سروشتی رژێمی عێراقدا یەکبگرێتەوە. باڵوێز نیوتن، بەپێی ئەو پلەو پۆستەی لەبەغدا هەیبوو، گەیشتووەتە ئەم ئەنجامەی خوارەوەو دەڵێ:

> «ئێمە *دەمانزانی* گوندەکان تەختکراونو خەڵکیش براون بۆ بیابان. هەروەها ئەو بۆچوونەمان لا دروست بوو کە ئیعدامکراون. ئەمە دەرەنجامێکی لۆجیکی بوو، نەک ئەنجامێک بێت پشت بەئەزموونو بەڵگە ببەستێت. ئەمە شتێکی ئەوتۆی دروست نەکردبوو (کە نەکوژرێن). بەهەمان شێوە ئێمە دەمانزانی بارزانیەکان چییان بەسەرهاتووە کە هەرگیز نەگەڕانەوە (لەساڵی ١٩٨٣دا). ئەوەی کەوا کەس لەو کاتەدا درکی پێنەدەکرد، رادەو ئاستی شاڵاوەکە بوو. تەنانەت کەسانی موخابەراتو حکومەت، کە عێراقیەکانیان باش دەناسی، دواتر سەریان سوڕمابوو کاتێ بەم ئاستو خەستییەی دڕندەیەکەیان زانی».

بەکورتی، هۆکاری لاوازیی زانیاریی ئەمەریکا لەبارەی ئەنفالو دەستێوەرنەدانی، تەنانەت لەئاستی دیبلۆماسیدا، رەنگە لەسۆنگەی سەرقاڵیی واشنتۆنەوە بێت بەبەرەی باشوورەوە، شانبەشانی پاڵپشتی کردنی بەهێزی کۆششی جەنگی عێراق. پێش هەموو شتێک کوردەکان هاوپەیمانی ئێران بوونو رژێمی عێراق هەرچیەکی پێبکردنایە واشنتۆن بەمەسەلەیەکی ناوخۆیی دەزانی. عێراق کە هەستی کرد دەستی کراوەیە، ویستی بەیەکجاری ئەم کێشە ناوخۆییەی یەکلا بکاتەوەو کۆتایی پێبێنێت لەرێگەی بە کارهێنانی گازەوە، بۆ ئەوەی گوندنشینەکان بتۆقێنێو راپێچیان بکاتە نێو باوەشی خۆیو لانیکەم وابکات ئەم کێشە

وەڕسکەرە بەبارێکی باشدا بشکێنێتەوە بۆ خۆی‌و لەسەر ئەو بارە بیچەسپێنێت. ئەگەر بهاتایەو جەنگی کەنداوی ســاڵی ١٩٩١و ئەوەی بەدوایدا هات نەقەومایەو دەرفەتێکی نوێی ژیانی بۆ بزووتنەوەی نیشــتمانی کورد نەڕەخســاندایە، ئەوە کوردستان هەر بەخاکێکی چۆڵ دەمایەوەو هەڵەبجە لەبیردەچووەوەو ئەنفالیش لەژێر چینەکانی لمی بیاباندا دەشارایەوە.

بەکارهێنانی گاز بۆ کۆتایی پێهێنانی جەنگ

لەســێهەم هەفتەی نیسانی ١٩٨٨دا، گەلێ فاکتەر پشتگیریی دیدو بۆچوونی ئێرانیان دەکرد، کە ئێستا واشنتۆن دەیەوێت عێراق جەنگەکە بباتەوە، بەچەشنی بێدەنگیی نێودەوڵەتی لەئاســت هەڵەبجەدا، هێرشی ئەمەریکا بۆ سەر کەشتی‌و سەکۆ نەوتیەکانی ئێران لەکەنداوداو، رەنگە بایەخدارترینیشیان ئەو هەستکردنە بێت کە واشــنتۆن یارمەتی عێراقی دابێــت لەگرتنەوەی نیمچە دوورگەی فاودا، چەند رۆژێک پێش ئەوانەی باســکران. ئیلیان ســیۆلینۆ لەرۆژنامەی ***نیویۆرک تایمزدا*** [٣٣] دەنووســێت «هەرچەندە ویلایەتە یەکگرتووەکان بێلایەنیی رەسمیی خۆی هێشتووەتەوە لەجەنگی ئێران ـ عێراقدا، بەڵام داشکاندنی هەنگاو بەهەنگاوی بەڕێوەبەرێتیی رێگان بەلای عێراقدا، بوو بەدەســتلەملانێکی تەواو». هەروەها ئەمە هەســتو تێگەیشــتنی عێراقیش بوو. فەریق روکن نەبیل خەلیل سەعیدی مولحەقی ســەربازیی عێراق لەواشنتۆن لەساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٩٠دا، (لەچاوپێکەو تنێکی ســاڵی ٢٠٠٤دا) دەگێڕێتەوە کە واشنتۆن هەمیشە دەیوت بێلایەنە، بەڵام لەڕاســتیدا ئەوان لەئێمەوە نزیکتر بوون. لەساڵی ١٩٨٧دا کاسپەڕ واینبێرگەری وەزیــری بەرگری، کە پیاوێکی خۆش مەشــرەب بوو و هەمیشــە بەبینینی من خۆشــحاڵ دەبوو و پەســنو ســەنای دەکردم، کاتێ بەسەرپشتی کەشتییەکی ئەمەریکییەوە بــوو لەکەنداودا، فەرمانیدا ســەکۆیەکی نەوتی ئێرانی بۆردمان بکەن. ئەمە نموونەیەکی باشی ئەوەیە کە چۆن لایەنگیریی ئێمەیان دەکرد».

دوابــەدوای گازبارانی هەڵەبجــە، ئەو زانیارییەی کە لەسەرانســەری ئێراندا بڵاوبووەوە، لەدەســتدانی فاو بــوو لەلایەن ئێرانەوە، کە لەڕووی ســەربازی‌و ســایکۆلۆجییەوە کاردانەوەی قورسی هەبوو، چونکە فاو تاقە ناوچەی بایەخدار بــوو کە هێزەکانی ئێران توانییان دەســتی بەســەردا بگرن (بەتەواوی بەراورد

دەکرێ لەگەڵ ئەو ناوچەیەی دەورووپشـــتی هەڵەبجە، کە بایەخی ســـتراتیجیی خۆی هەبوو). (ســـی ئای ئەی) ڕاپۆرتی ئەوەی دابوو کەوا ئایەتوڵڵا خومەینی بەئاشـــکرا دەرنەکەوتووە «لەو دەمەوە کە ئێران شکســـتی سەربازیی لەفاودا توشـــبوو و لەو زەرەرو زیانانەیەوە لەبەرانبەر هێزی دەریایی ئەمەریکا لەکەنداو لەسەرەتای ئەم هەفتەیەدا. چونکە ئەو بەزۆری لەکاتی قەیرانەکاندا دەردەکەوێت، وەک هەوڵێک بۆ پشتگیریی سەرکردایەتیی ڕژێمو... بێدەنگیی لەم کاتەدا جێی سەرنجە» (٣٤).

هێرشی پێچەوانەی عێراق بۆ فاو، کە لەنیساندا دەستی پێکرد، یەکەم قۆناخ بوو لەزنجیرە هێرشـــی «توكلنا علی الله»و چـــوار قۆناخی تری بەدوادا هات، کە تێیـــدا توانی هێزەکانی ئێران لەهەموو ســـنوورەکانەوە بگێڕێتە دواوە. ئەم ســـەرکەوتنە یەکلاکەرەوە ســـەربازیانە بۆ چەند فاکتەرێک دەگەڕێنەوە، لەوانە مەشقو دیسپلینی باشتر، کەلوپەل و تفاقی تۆکمە، لەناکاو پەلاماردانو لەلایەکی تریشەوە پەرەسەندنی ناڕەزایی میللی لەئێراندا. بەڵام دوو فاکتەری ئیزافی، کە هەمیشە قورسایی شـــیاویان وەک پێویست باسی لێوە نەدەکرا: ئەویش وێنەی سەتەلایتیی وردی جموجووڵی سەربازی بوو ــ کەوا دەزگای موخابەراتی بەرگری (DIA) بـــۆی دابین دەکـــرد، لەگەڵ پەنابردنێکی خەســـت و قورس بۆ چەکی کیمیایی لەفاوداو دواتریش.

شیکارانی سەربازی وەک: پێڵیتایەرو جۆنسنو ڕۆزنبێرگەر، کە نەیاندەتوانی بگەنـــە لای ئێرانو بەپێـــی دانپیانانی خۆیان، تێڕوانینێکـــی ناتەواویان هەبوو لەســـەر بیرکردنەوەی ســـەربازیی عێراق ئیدیعای ئەوە دەکـــەن کە «بەڵگەی قەناعەتبەخشـــیان بەدەســـتەوە نیە کەوا گاز بەکارهێنرابێت بۆ گرتنەوەی فاو، ئەگەریش بەکارهێنرابێت، ئەوە پەیوەندیی بەیەکێک لەو چوار شەڕە یەک لەدوای یەکانەوە بووە» (٣٥). ئەوانی تریـــش گومانیان لەم ئیدیعایەی فاوە. بەهەرحاڵ، هەڵسەنگاندنەکەیان نەک تەنها پێچەوانەی تۆمەتبارکردنە ڕاچڵەکێنەکەی ئێرانە ســـەبارەت بەهێرشـــە کیمیاییەکانی عێراق «کە هێند قورس بووە... کەوا گازە ژەهراوییەکان چەند بەشێکی بەندەرە شاری ئابادانی باشووری ئێرانیان ئالوودە کـــردووە، لەوبەری ڕووباری ئەروەندەوە» (٣٦)، بەڵکـــو پێچەوانەی زانیاریەکانی دەزگای موخابەراتی بەرگریش بوو. وەک پات لانگ سەرنجی داوە، عێراقیەکان: «دۆزەخێکی گازیان داخستووە» لەفاودا.

ســـەرچاوەی بنەڕەتیی لانـــگ، ریک فرانکۆنای پیـــاوی دەزگای موخابەراتی

بەرگـــری (DIA) بوو لەعێراقدا. بایۆگرافیای فرانکۆ وەک ئەفســـەری پەیوەندیی بەئیســـتیخباراتی ســـەربازیی عێراقەوە، ئـــەوە دەخاتەڕوو کـــە هاتوچۆیەکی بەردەوامی شەڕگەکانی کردووە وەک چاودێرێکی ئۆپەراسیۆنی سەربازیی عێراق دژ بەهێزەکانـــی ئێرانو لەگەڵ ئەرکەکانی هێزی ئاســـمانیی عێراقدا دەرچووە. راستێکەی فرانکۆ بەشێک بوو لەتیمێک کە پێکهاتبوو لەزیاتر لەشەست ئەفسەری دەزگای موخابەراتـــی بەرگری، کەوا بەپێی *نیویـــۆرک تایمز* «زانیاریی وردیان لەسەر شـــوێنوڕێی بڵاوبوونەوەی ئێرانیەکان، نەخشـــەو پلانی تەکتیکی شەڕ، پلانی بۆمبارانی هێزی ئاســـمانیو هەڵســـەنگاندنی زیانی بۆمب لەبەکارهێنانی چەکی کیمیایی»(٣٧)یان بۆ دابین دەکرد. فرانکۆنا لەکتێبێکیدا کە ساڵی ١٩٩٩ دەریکرد، لەبارەی ئەزموونی خۆیەوە دەنووســـێت «بەکارهێنانی عێراق بۆ مادە کیمیاییەکان لەفاودا، روونو ئاشکرا بوو»(٣٨). (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) فرانکۆنـــا لەبارەی ســـەردانی خۆیەوە بۆ فاو راســـتەوخۆ لەگەرماوگەرمی پاش شـــەڕەکەدا، دەگێڕێتەوە کە «من خودی خۆم دەرزیی ئەترۆپینی بەکارهێنراوم لەشوێنی شەڕەکەو ئۆتۆمبێلە دەست بەسەردا گیراوەکانی ئێران هەڵگرتووەتەوەو بەشەخســـیش تێبینی هەوڵەکانی عێراقـــم کردووە بۆ پاکژکردنـــەوەی ئامێرو کەرەستە گیراوەکانی ئێران، کە پێویست نەبوو ئەوە بکەن، ئەگەر نەیانزانیبایە کەوا کیمیاییان بەکارهێناوە».

لەچاوپێکەوتنێکی جیادا (ســـاڵی ٢٠٠٠)، فرانکۆنا ئـــەوەی روونکردووەتەوە کە بەربڵاویـــی دەرزیی ئەترۆپین، زۆر باش ئـــەوە دەگەیەنێت کەوا دەمارەگاز بەکارهاتـــووە، چونکە بـــەزۆری تیمارکردنەکە لەبرینەکە خراپترەو ســـەربازە ئێرانیـــەکان دەرزیی ئەترۆپینیان لەخۆیان نەداوە، کە دەبووە هۆی ئەوەی زیاتر نەخۆشـــیان بخات، چونکە تەواو دڵنیابوون کە بەدەمارەگاز هێرشـــیان کراوەتە سەر. دەزگای موخابەراتی بەرگریی (DIA)، بەدوای دەرزیەکاندا چوو، تا بردیەوە بـــۆ کارگەکانی ئەوروپا، کە لەڕاســـتیدا ئەو دەرزیانەیان بەئێران فرۆشـــتبوو. بەڵگەنامەیەکی موخابەراتیی ویلایەتە یەکگرتووەکان، ئەم سەلماندنەی خوارەوە بەدەستدێنێت:

«... دیارنەمانـــی باڵنـــدەو مێروو مـــاوەی چەندین رۆژی پاش شـــەڕەکەو ژمارەیەکـــی هێجگار کەمی دیلـــی ئێرانی، بەڵگەی ئەوەن کەوا کەرەســـتەو تفاقی جەنگیی ئێران بەکەمی بەکارهاتوونو بەجێماونو داواکارییەکی عێراق بـــۆ هێنانی بلدۆزەر بۆ ئەو شـــوێنە... (داواکارییەک) وا دیارە بۆ هەڵکەندنی

گـــۆڕی بەکۆمەڵ بووە، چونکە هیچ قۆرتو کۆســـپێک لەســـەر ڕێگاوبانەکان نەبوو پێویســـت بەلابردن بکات. چاودێران ڕێگەیان پێنەدەدرا بچنە ناوچەی شـــەڕەکەوە لەفاودا، تاوەکو عێراق دەرفەتی تەواوی دەبێت بۆ پاککردنەوەی ناوچەکە»[٣٩].

بەڵگەنامەیەکی تری هەواڵگریـــی ویلایەتە یەکگرتووەکان، باس لەوە دەکات کـــە عێراق نزیکەی دوو هەزار ڕۆکێتی ١٢٢ ملیمی تەقاندووە کە گازی خەردەل، سارین، فرمێسکڕێژیان تێدابووە لەکاتی هێرشەکەی فاودا[٤٠].

شـــێخ مەولا، کە فەرماندەیەکی فەیلەقی بەدر بوو لەفاو (لەچاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) دوو پەلاماری کیمیایی جیـــا دەگێڕێتەوە، کە هەردوکیان گازی خەردەلو دەمـــارە گازیان تێدا بەکارهاتووە. لەیەکـــەم پەلاماردا، وەک دەڵێ: بایەکـــی قایم هەڵیکردو گازەکەی بردە دواوە بەســـەر هێزەکانی عێراقداو زۆری لێکوشتن، دووەم پەلامار بوو بەهۆی کوشتنو برینداربوونی زۆرێک لەئێرانیەکان. فڕۆکەوانێکـــی عێراقی (لەچاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٣دا) باس لەوە دەکات کە فڕۆکەیەکی ئیلیوشـــنی بارهەڵگریش، ئێرانیەکانی گازباران کردووە: «فڕۆکەکان بەرەو بەرزاییەکی زۆر بەرز هەڵدەکشانو پەستانی کابینەی فڕۆکەوانەکە هەموارو ڕێکخراوبوو، ئەوجا پشـــتەوەیان دەکردەوەو بەرەو گۆشەیەک دەفڕینو بەرمیلە پـــڕ لەگازەکەیان تلۆر دەکردە خوارەوە. ئەمانە بۆمبی پڕبوونو مەبەســـت لێی بەرپاکردنی تۆقینێکی گەورە بوو. ئەمە هەندێ شـــت بوو کە ئێمە (فڕۆکەوانان) لەناو خۆماندا بەئاشکرا باسمان دەکردو ئەمە شتێکی گەورە بوو. فڕۆکەوانەکانی بارهەڵگر، شانازییان بەوەوە دەکرد کە ئەوانیش داوایان لێکراوە بۆردمان بکەن. من دواتر ســـەردانی فاوم کردو ئەو دەمە بووبوو بەشـــوێنێکی زۆر بەناوبانگ». بەکارهێنانی[٥٥] بەرمیلی پڕ لەمادەی کیمیاییو خستنە خوارەوەی لەهێلیکۆپتەری عێراقییەوە، لەبەڵگەنامەکانی موخابەراتی ئەمەریکیدا باس دەکرێت[٤١].

ڕاپۆرتگەلێـــک دەرکەوتن کە عێراق توخمێکی تازەی دەمـــاری بەکارهێناوە لەفاودا بەناوی VX. بۆ نموونە جەنەراڵ وەفیق ســـامەڕایی، ســـەرۆکی پێشووی بەڕێوەبەرێتیی ئیستیخباراتی سەربازیی، پاش هەڵگەڕانەوەی لەساڵی ١٩٩٤دا، بەپەیامنێرانـــی ڕاگەیاند کە بەرگریی ئێرانیەکان لەفاودا بەهۆی بەکارهێنانی VX لەلایەن عێراقەوە، شکستی هێنا.

VX کە لەســـاڵانی ١٩٥٠کاندا لەلایەن ئەمەریـــکاو بەریتانیاوە پەرەی پێدرا، دەمارەگازێکی زۆر کوشـــندەی کاریگەر خێرایەو تاقە دڵۆپێکیشی دەبێتە هۆی

مـــردن و ئەمیش وەک گازی خـــەردەل لەمەیدانی شـــەڕدا دەمێنێتەوە. وەفیق دەڵێ «VX لەشـــەڕی فاوداو لەڕۆژانی ١٧و١٨ی نیســـاندا بەکارهێنراو کردمانە تۆپی دوورمەوداوەو لەڕێگەی بۆردمانی فڕۆکەشەوە بەکارماندەهێنا. ئەمە ترسو تۆقینێکی زۆری لەناو ریزەکانی گاردی شۆڕشی ئێرانیدا بەرپاکردو.. ئێمە بەهۆی بەکارهێنانی VXەوە بردمانەوە»(٤٢).

ئیدیعاکەی ســـامەڕایی، شتێک نیە پشـــتگیریی لێبکاتو هەڵسەنگاندنەکانی موخابەراتـــی ئەمەریکی لەبارەی تواناکانی عێراقـــەوە لەپێش جەنگی کوەیتدا، ئـــەوە دەگەیەنـــن کە بەرنامەی VXی عێراق لەســـاڵی ١٩٩٠دا(٤٣) هێشـــتا هەر لەقۆناخی پەرەســـەندندا بووە. بەهەرحاڵ، لانگی لەمـــەڕ دەزگای موخابەراتی بەرگریـــش دەگێڕێتەوە کەوا عێـــراق VXی لەفاو بەکارهێنـــاوەو گەلێ راپۆرت لەســـەر بەکارهێنانی VX هەن، لەماوەی قۆناخەکانی دواتری (توکلنا علی الله)، لەدەریاچەی ماســـی لەمایسداو مەجنون لەحوزێرانداو رەنگە لەمەهرانیشدا دواتر هەر لەو مانگەدا بەکارهێنرابێت.

چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەفسەرانی عێراق، ئەوە دەگەیەنێت کە عێراقیەکان، رێک وەک ئەوەی لەئەنفالدا کردیان، چەکی کیمیاییان بەشێوەیەکی سەرەکی لەیەکەم رۆژی هەر قۆناخێک لەو پێنج قۆناخە بەکارهێنابێت کە ژمارەیەکی زۆر سەربازی ئێرانیی دەکوشتو ترسو سامێکی دەستەجەمعیی لەنێویاندا بەرپادەکردو ورەی دەڕووخاندن. پاشـــان بەهێزی زەمینی هێرشـــیان دەکرد، کە لەڕاستیدا دەبووە ئۆپەراســـیۆنێکی راماڵینـــی یەکلاکەرەوە بوو و بڕێکی هێجگار زۆر کەرەســـتەو ئامێری ســـەربازیی بەجێماویان دەگرت. کامیل ئەنوەر بوترس، کە سەربازێکی عێراقی بوو و لەهەر پێنج هێرشـــەکەدا شەڕی کردبوو (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٤دا) دێتـــەوە یـــادی کەوا: «ئێمە یەکـــەم رۆژی هێرشـــەکەی فاو، چەکی کیمیاییمـــان بەکارهێنا لەکاتژمێر پێنجی بەیانیدا. هەموو راجیمەکانمان رۆکێتی کیمیاییان دەتەقاند. پاش ئەوە کەوتینە هاوێشـــتنی مووشەکی ئاسایی، چونکە چیتر پێویســـتمان بەچەکی کیمیایی نەما پاش ئەوەی هەموو ئێرانیەکان مردن. بۆ هەر ئۆپەراسیۆنێک ئێمە تەنها چەکی کیمیاییمان بەکاردەهێنا لەیەکەم رۆژداو یەکبینە بەڕێز». کۆڵۆنێل ئیبراهیم حەســـەن ئەلیاس (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٤دا) دەگێڕێتەوە کە «ئێرانیەکان وەک شێتو هاریان لێهاتبوو و هەر ئەوەندە فریادەکەوتن هەڵبێن»و دەیوت زۆر لەئێرانیەکان بەگازی عێراق دەکوژران، بەڵام گەلێ سەربازی عێراقیش تووشی برینی پەیوەندیدار بووبوون بەگازەوە.

جەعفەر ئەسـلانی، کە دکتۆرێکـی ئێرانی بوو، (لەچاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠٢دا) تێبینیـی هەندێ حاڵەتی کردبوو لەئۆپەراسـیۆنی (توکلنا علی الله)ی دووەمدا لەدەریاچەی ماسـی، کە هەندێک لەبریندارەکان نیشانەی سەیریان تێدا دەرکەوتبوو کە «زۆر خێراو قورس بوو وەک فرمێسـک لەچاو هاتن، ڕشانەوە، فێ لێهاتنو گۆڕانی حاڵەتی ئەقڵی. کاردانەوەی نەخۆشـەکان بەچارەسەرکردن بەئەترۆپیـن، زۆر کەمبوو یـان هەر کەڵکی نەبوو و ژمارەیەک سـەربازی زۆر مـردن». ئەمـە پێدەچێت حاڵەتـی VX بووبێت، وەک ئـەو دەڵێت. عەباس فروتانیش هەر بەحاڵەتی VX باسی دەکات، بەپێی ئەزموونی خۆی لەهێڵەکانی بەرەدا[٤٤]. هەروەها ڕاپۆرتەکانی عێراقیش لەوە دەچێت ئەم ڕاستیە بسەلمێنن. محەمەد حەنون، کە سـەربازێکی پیادەی عێراق بوو، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) دەڵێ کەوا لەماوەی قۆناخی سێهەمدا، لەحوزێرانداو لەمەجنون «ئێمە زۆر زۆر بەخەسـتی چەکی کیمیاییمان بەکارهێناو ئەگەر کیمیایی نەبوایە، قەت ئەو شـوێنەمان نەدەگرت. ئێمە فەرماندەکانمان پێیان وتین ئەمە VX ەو دەبێ ماسـکەکانمان لەسەر بکەین، چونکە ناوچەکە تەختایی بوو و هەموو ساتێکیش باکە دەیگۆڕی». حەنـون تێبینی کردبوو کەوا لەمەشـقی بەرگریی کیماییدا، سەربازەکانی وەک ئەم موحازەرەیان لەسەر VX دەدرایە، لەپاڵ گازەکانی تردا. ئێرانیەکان سـکاڵای ئەوەیان دەکرد کە سەدان کەس لەهێزەکانیان لەمەجنوندا بەگاز مردوون[٤٥]. دواتر تیمێکی پسپۆڕانی سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکان هەندێک لەبریندارە دەربازبووەکانیان تەماشا کردبوو[٤٦].

هەروەها لەمەهرانیشـەوە (قۆناخی چوارەم) ئیشـارەتی ئەوە هەبوو کە VX بەکارهاتووە، بەڵام هیچ سەلماندنێک نەبوو. عەقید ڕوکنی عێراقی عەبدولوەهاب ئەلسـەعدی (لەچاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠٣دا) دەگێڕێتـەوە کـەوا خـۆیو سەربازەکانی، مووشەک هاوێژی ئارپیجییان (RPG) پێبووەو گوللەکانی کیمیایی بوونو ڕاسـپێردراون کاتێ بەکاری بهێنن کە فەرمانێکـی تایبەتیان دەدرێتێ. بـەڵام وەک دەیوت، فەرمانەکە هەرگیز نەدرا و دواتر برادەرەکانی پێیان وتووە کـە عێراق لەشـەڕەکەدا گازی بەکارهێناوە: «بۆچی نا؟ خۆ ئێمە هێرشـمان دەکردە سـەر شارەکانی ئێرانو خەڵکی مەدەنیمان دەکوشت. کەواتە ئەی لێرە بۆچی بەکارمان نەدەهێنا؟ جیاوازیی لەچیدابوو؟» ئەو باسـی جۆری گازەکەی نەدەکـردو وەک دەیوت «ڕێگەی ئەوەمان پێنەدەدرا سـندووقەکان بکەینەوە، بەڵام من دواتر زانیم چ جۆرە گازێکمان هەبووە لەعەمبارەکانماندا، چونکە دەبوو

لەبواری بەرگریی کیمیاییدا بخوێنم، لەکۆلێجی ئەرکان لەساڵی ١٩٩٠دا.

ئێمـــە گازی خـــەردەلو دەمارەگازمان هەبوو، بە VXیشـــەوە. من بەتەواوی نازانـــم VX مان بەکارهێناوە یان نا». فەریق روکن نەبیل خەلیل ســـەعید، کە وەک مولحەقی ســـەربازیی عێراق لەواشـــنتۆن لەســـاڵانی ١٩٨٧ـ١٩٩٠دا، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٤دا) دەڵێ: «بەپێی تێگەیشتنی من VX بەشێوەیەکی رۆتینی بەکاردەهات. لانیکەم ئەمە مەرج بوو هەر کەســێک کە لەساڵانی ١٩٨٤ یان ١٩٨٥دا لەم بوارەدا خزمەتی دەکرد».

فەرمانـــدە عێراقیەکان، بەراهێنانو مەشـــقکردنی ســـەربازەکانیان لەســـەر بەرگریو بڵاوکردنـــەوەی ئەو بۆچوونەی کەوا ئەم گازەیـــان لەعەمبارەکانیاندا هەیـــە، رەنگە ویســـتبێتیان ســـەر لەدوژمنەکانیان بشـــێوێننو ناچاریان بکەن هەردەم لەئامادەباشـــیدا بن بۆ بەکارهێنانی گاز، یان ئاستی ترسو تۆقینیان لا بەرزبکەنەوە، بەوەی وابزانن بەرەورووی VX دەبنەوە. ئەو نیشـــانە نائاساییەی لەلایـــەن دکتـــۆرە ئێرانیەکانەوە تێبینی دەکرا، رەنگـــە کەمتر بەهۆی VX ەوە بووبێـــت وەک لەوەی کەوا عێراقیەکان زۆرتـــر پەنایان دەبردە بەر بەکارهێنانی کۆکتێلێـــک گازی جۆراوجۆر کە ئێرانیەکان بەشـــێوەیەکی گونجاو خۆیانیان بۆ ئامادە نەکردبوو، ئەوەی لێبەدەر کە پۆشـــاکی وەرسکەری پاراستنی کیمیاییان لەبەردەکرد.

هەر بەتەنها هێزەکانی ئێران لەباشـــوور ئامانجی گازباران نەبوون لەرۆژگاری تەڵخـــی جەنگدا، بەڵکو هەمان شـــت بەرەورووی ئەو هێزانـــەش بووبووەوە کە لەباکوور شەڕیان دەکرد. هەر لەوێش کوردە مەدەنیە ئێرانیەکان بەزۆری تووش دەبـــوونو لەناخافڵیدا هەڵیاندەکوتایە ســـەریان. ســـکاڵاکانی ئێران بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان، شـــێوازێکی بێزارکەر دەخاتەڕوو ســـەبارەت بەهێرشـــی گازی چەندبارە بۆ ســـەر گوندە کوردنشـــینەکانی دەوروپشتی مەریوانو سەردەشتو بانەو راســـتەوخۆش بۆ ســـەر شارۆچکەی ئوشنەویە (شـــنۆ). راپۆرتی کۆتایی نەتەوە یەکگرتووەکان لەســـەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، بەتەواوی تەرخان کرابوو بۆ پەلامارەکەی شنۆ لەتەموزدا[٤٧].

وادیارە هێرشەکانی مەریوان بەشێوەیەکی تایبەتی خەستبوون. لەرۆژانی بەر لەهێرشەکەی ئێران بۆ سەر هەڵەبجەو دوای ئەوەش، رێگاوبانەکانی چواردەوری مەریوان، کە شـــارۆچکەیەکی ســـەر ســـنوورە لەناو ئێرانـــدا، جمەیان دەهات لەهێزەکانی ئێراندا، کەوا بنکەو بارەگایان لەدزلی بوو. ئەم ناوچانەی پشتەوەی

بەرە بوون بەئامانجی چەکی کیمیایی عێراق. فڕۆکەوانە عێراقیەکان لەوەدەچوو زۆر ورد نەبن، کاتێ کە بۆمبەکانیان بەردەدایەوەو تەقەیان دەکرد، یان ئەوەبوو دەیانویست پەیامێک بگەیەنن. دکتۆر فروتانو خەڵکی ناوچەکە، بوونی هێزەکانی ئێرانیان لەدەوروپشـــتی مەریواندا دەســـەلماند، بەڵام باسیان لەوە دەکرد کەوا ئـــەو گوندانـــەی کە هێزیان تێـــدا نەبووبۆردمان دەکران. بـــۆ نموونە، دوو ڕۆژ پێش هێرشەکەی هەڵەبجە، هێزەکانی عێراق ناوچەی نێوان قەڵاگەو قەڵایجەیان کوتا. هەرچەندە کەس نەکوژرا، بەڵام زۆربەی گوندنشینان هەڵاتن بۆ دارستانو چیاو ئەشکەوتە نزیکەکانی ئەو ناوە. ئەوانی لەماڵەکانیاندا مانەوە، ڕۆژی دواتر بەر هێرشـــێکی تری گاز کەوتن، کە بیست کەســـی کوشتو لەوانە پێنج کەس لەیەک خێزاندا. بەهمەن سوڵتانی، گوندنشینێکەو گەڕاوەتەوەو هاوکاریی کردووە لەگواســـتنەوەی هەشت لاشـــەدا بۆ مزگەوت (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەڵێ: «ئێمە لەرادیۆوە گوێمان لەبانگەوازی ســـوپا بوو کە هێرشی کیمیاییەو بچینە شـــوێنە بەرزەکان، بەڵام خەڵکەکـــە خۆیان کۆنەکردبۆوە». چەندین ڕۆژ دوای هێرشـــەکەی هەڵەبجـــە، خەڵکی گونـــدی نژمار بەر هێرشـــێکی کیمیایی کەوتنو بیســـتو دوو کەسی لێکوشـــتن. لەگوندی کانی دیناری نزیکیشی، هەر لەگازبارانێکی ئەو سەروبەندەدا، پێنج کەس کوژران. لەکاتێکدا هێزی ئاسمانیی عێراق نکوڵیـــی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دەکـــرد لەمەریواندا[٤٨]، عەباس فروتان کە لەنەخۆشـــخانەی سەربازیی ئەوێ کاری دەکرد، نیشانەکانی بەمجۆرە باس دەکرد: «لەگـــەڵ دەمارەگاز یەکینەدەگرتەوە، بۆیە مامەڵەی بەســـیانید ژەهراویبوونیان دەکراو پاش بەینێک دەرمانو تیمارکردنەکەیان پێکەوت». بەڵام ئەم ئەو ئەگەرەشـــی نەخســـتە لاوە کە جۆرە توخمێکی نوێی کاریگەر خێرای دەمارەگاز بێت و پێشتر ئەم نەیدیبێت و گومانی VXی لێدەکرد[٤٩].

هەڕەشەی گازبارانی تاران

بەشێوەیەکی ڕوو لەزیاد، هێرشـــە گەورەکانی ئەم دواییەی گاز، یارمەتیدەر بـــوون لەکۆتایی هێنان بەجەنگ، بەڵام تەنها پـــاش ئەوەی عێراق دووبەرابەری کردەوە، لەگەڵ هەڕەشـــەکردن بەهێرشی کیمیایی بۆ سەر تارانو شارەکانی تر. ئەمەش هەڕەشـــەیەکی هەروا خۆڕایی نەبوو، چونکـــە عێراقیەکان پەرەیاندابوو

بەتواناسازییەکی نوێی مەترسیدارو مووشەکە سکۆدەکانی سۆڤیێتیان پەرەپێدا بوو و مەودای هاوێشـــتنیان زیادکردبوو و لەم دەمەدا پایتەختی ئێران بووبووە ئامانجێکی دەست بەدوگمەدا نان. یەکەم مووشەکی بالستیی ئاسایی رۆژی ٢٩ی شـــوبات لەتارانی دا. وا ئێستاش عێراقیەکان هۆشداریی ئەوە دەدەن کە رەنگە کڵاوەی کیمیایی بکەن بەسەر مووشەکە دوورهاوێژەکانیانەوە[٥٠].

(سی ئای ئەی) لەنزیکەوە چاودێریی ئەم پەرەسەندنانەی دەکردو لەسەرەتای نیســـاندا، پاش ئـــەوەی تەپوتۆزی پەلامـــاری هەڵەبجە کەمێـــک رەویەوە ئەم هۆشداریی ئەوەی دا کە «مەترسییەکە لەگەورەبووندایە» و پێدەچێت مەڵبەندە بچووکەکانی نیشتەجێبوون، بەچەکی کیمیایی پەلاماربدرێن:

«سنوور بەزاندنێکی ستراتیجیی زەمینی لەلایەن ئێرانەوە، رەنگە سیناریۆیەکی وای لێبکەوێتـــەوە کە بەزۆری پاڵ بەعێراقەوە بنێت هێرشـــی کیمیایی بکاتە ســـەر شارە گەورەکانی ئێران. هەروەها ئەگەری ئەوە هەیە کە عێراق دیسان چەکی کیمیایی بەکاربێنێت لەشـــەڕێکدا دژ بەشارە گەورەکانی عێراق، وەک بەســـرە یان ســـلێمانی، ئەگەر بەغدا لەو بڕوایەدا بێت کـــە هێزەکانی ئێران نزیکیانبووەتەوەو دەیانگرێت».

دەزگاکـــە بەردەوام دەبێت لەســـەر شـــیکردنەوەیو دەڵێ ئەگـــەر کۆمەڵی نێودەوڵەتی شکســـتی هێنا لەکاراکردنی ســـزاکانی ئابڵووقەدا «ئەوە دەرفەتی لێدانی کیمیایی لەشارە گەورەکان بەشێوەیەکی بەرچاو زیاد دەکرێت»[٥١].

وێنەو دیمەنەکانی هەڵەبجە بەراورد بەهەڕەشـــەکانی بەغدا، ترسو تۆقینێکی دەستەجەمعیی لەئێراندا بەرپاکردبوو، کە دانیشتووانی شارنشین تاقییانکردبووەوە. رۆژنامەی *نیویۆرک تایمز* راپۆرتێکی بڵاوکردبووەوە کە رادیۆی تاران «سێ جۆر ئیشارەتی نوێی شـــاوری ئینزاری پەخشـــکردووە بۆ ئاگادارکردنەوەی هێرشی کیمیایی بەشێوەی جیاجیا، تاوەکو خەڵکە مەدەنیەکە فریابکەون خۆ بپارێزن»و پێدەچێت نزیکەی نیوەی دانیشتووانی شار، کە بەشەش ملیۆن مەزەندە دەکرا، لەترسی هێرشی مووشەکی ئاســـایی هەڵاتبێتن[٥٢]. چیرۆکێکی بەناوبانگ هەیە لەبـــارەی نانەواخانەیەکی تارانەوە، کە مووشـــەکێک لێیـــداوەو ئەو ئاردەی کە بردوویەتی بەئاسماندا، ترسێکی گەورەی بەرپاکردووەو بووەتە هۆی چۆڵکردنی گەڕەکەکەی چواردەوری. دکتۆر حەمید ســـوهرابپوور، کە خەریکی ئامادەکردنی تیمە پزیشکیەکان بووە بۆ پەلاماری کیمیایی، (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) دەگێڕێتەوە کەوا «ئێمە چاوەڕوانی زەرەرو زیانی گیانیی گەورە بووینو ترسێکی

تەواو هەبوو لەوەی کە ڕوودەدا. ئەڵبەتە، لەو سەروبەندەدا مووشەکی عادەتیش بەسەرماندا دادەباری...».

بەهەرحاڵ، پەلاماری کیمیایی دژ بەتاران ڕووینەداو ئەمەش مشتومڕێکی بەجێ هەڵدەگرێت کە بۆچی عێراق پایتەختی ئێرانی گازباران نەکردو هۆکارەکەی لەوەدا خۆی دەبینێتەوە کە هێشتا پەرەی بەکڵاوەی کیمیایی نەدابوو بۆ مووشەکەکانی. بەڵام تەنها هەڕەشەکە ئێرانیەکانی خستە ترسێکی گەورەوەو ئەو پشتگیریەشی تێکشکاند کە بۆ جەنگ هەیانبوو، بەڕادەیەک کاتێ عێراق دەستیکردە ئەنجامدانی دواهێرشی پێچەوانەی خۆی، توانای وەڵامدانەوەی ئێران نوشوستیی هێنابوو. هێرشەکەی فاو کاریگەریەکی دۆمینۆ ئاسای هەبوو، کە بوو بەهۆی ئەوەی پێویست بەزیادکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی نەکات لەپشتی شەڕگەکانەوە. پێشبینیی (سی ئای ئەی) لەبارەی جەنگێکی کیمیاییەوە بۆ سەر شارەکان، کە دەبوو لەپەرەسەندنی مەیدانی شەڕی ئێرانەوە سەرچاوە بگرێ، هەرگیز نەهاتەدی.

هەندێک لەهەردولا ئێرانو عێراقیش باوەڕی بەهێزیان بەوەیە کە تێکەڵکردنی هەڕەشەو گوڕەشە لەگەڵ بەکارهێنانی گازدا، لەڕووی تەکتیکییەوە لەلایەن عێراقەوە، لەهەر فاکتەرێکی تر زیاتر بوو بەهۆی کۆتایی هاتنی جەنگ. عەقید روکن ئەلسەعدی دەڵێ: «ئێمە ئیشارەتێکمان نارد بۆ خومەینی، کەوا ئەگەر جەنگ نەوەستێنێ ئەوە شارەکانی ئێران دەدەینە بەر چەکی کیمیایی». لێکۆڵینەوەیەکی (سی ئای ئەی) دەگاتە هەمان ئەنجامو دەڵێ: «بەرگریی ئێران هەر زوو لەهەموو شوێنێک تێکشکاو چەکی کیمیایی کۆتایی بەجەنگ هێناو... سەرکەوتنی ئۆپەراسیۆنەکانی هێرشبردن لەکەرتی باشوورو لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٨٨دا، بەتەواوی بوو بەهۆی ئەوەی کە ئێرانیەکان واز لەدوژمنکاریی بێنن. بەکارهێنانی چەکی کیمیاییش هاوکاریی سەرکەوتنی ئەم ئۆپەراسیۆنەی کرد» [٥٣].

هەڵسەنگاندنێکی هەواڵگریی پاش جەنگ، زۆر ڕاشکاوانەتر دەڵێ:

«ئێمە پێمانوایە توخمە کیمیاییەکان یەکلاکەرەوە بوون لەویست و خواستی عێراقدا بۆ ئەنجامدانی هێرشە سەربازییەکانی ئەمساڵ کە ناوچە گرنگەکانی خاکی عێراقیان گرتەوە. بێجگە لەوەش زیاتر بڕوامان بەوەیە کە چەکی کیمیایی ڕۆڵێکی کاریگەرو تەواوی بینیوە لەبەرپەرچدانەوەی هەڕەشەی کوردە یاخیبووەکانی باکووری عێراق لەسەر حکومەتی عێراق، کەوا ئێران

پشتگیریی لێدەکردن»⁽⁵⁴⁾.

پسپۆڕێکی چەکی کیمیایی ئێرانی (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا)، دیدێکی هەندێ جیاوازی هەیەو دەڵێ: «ئەوەی وای لەئێران کرد بەئاگربەس قایل بێت، لێکدانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقو جەنگی شارەکان بوو، چونکە هێرشەکانی گاز ورەی سەربازەکانی رووخاندو بەسەربازگرتنی نوێی تووشی ئاستەنگێکی زۆر کرد، لەکاتێکدا کە هێرشی مووشەک بڕبڕەپشتی پشتگیریی میللیی بۆ جەنگ دەشکاند. مۆتەکەی بەستنی کلاوەی کیمیایی لەسەر ئەم مووشەکانە، زۆر زیندوو بوو لەمێشکی خەڵکدا». بەهەرحاڵ، بۆ ئەو پسپۆڕە، زەبری گورچکبڕ، خستنە خوارەوەی فڕۆکەیەکی هێڵی ئاسمانی ئێران بوو لەلایەن ئەمەریکاوە لەسەرەتای تەموزدا، کەوا زۆر لەئێرانیەکان وایان لێکدەدایەوە کە ئەمە پەیامێکی واشنتۆنە لەبری عێراقو ئامادەیە هەموو شتێک بکات لەپێناو کۆتایی هاتنی جەنگدا. کۆلۆنێل ئەفرایم کام، کە دواتر بوو بەسەرۆکی موخابەراتی سەربازیی ئیسرائیل، بێتوانایی ئێرانی لەبەدەستهێنانی چەکی نوێدا گەڕاندەوە بۆ هۆکاری سەرەکیی بڕیاری هەوڵدانی بەپەرۆشی بۆ ئاشتی. بەڵام وەک (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا)، دەڵێ هێرشەکانی عێراق بەمووشەکی سکۆد بۆ سەر شارەکانی ئێرانو ترسی ئەوەی کە عێراق چەکی کیمیایی بەکاربێنێت، خاڵی دووەمی هۆکارەکە بوو.

بەپێچەوانەوە مەسەلەکە هەر ئەوە نیە کە تاقە یەک فاکتەر بڕیاری بەخومەینی دابێت ـ وەک خۆی دەڵێ ـ دواجار «لەو پەرداخە ژەهرە بخواتەوە»و بەئاگربەسێکی (سەرشۆڕانە) قایل بێت. ئێران هەرگیز لەرووی سەربازیو سایکۆلۆجییەوە نەهاتەوە سەرخۆی لەئەنجامی شکستهێنانی هێرشە «کۆتاییەکانی» دوو ساڵی پێشتریو بەرەورووی کێشەی سەربازگیریی بووەوە. لەهەمان کاتیشدا عێراق پێشکەوتنێکی بایەخداری بەدەستهێنا لەبواری مووشەکی بالستیو تواناسازیی تەواوی لەبەکارهێنانو هاوێشتنی چەکی کیمیاییدا، زاڵبوونی بەسەر ئاسمانی شەڕدا، زرێپۆشی دەستبالای لەمەیدانی شەڕداو توانای ئازوگوێزی زرێپۆشی لەسەرانسەری وڵاتدا، بەئاسانی. پات لانگی دەزگای موخابەراتی بەرگری (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «سوپای عێراق بەبەردەوامی هێزو توانای خۆی لەماوەی جەنگدا پەرەپێداو بەخێرایی بوو بەکاریگەرترینو بەتواناترین هێز لەناوچەکەداو ترسو لەرزی خستبووە دڵی ئیسرائیلیەکانەوە». سەرباری ئەوەش دەستێوەردانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەکەنداودا، کۆتایی بەکاریگەریی

هێزی دەریایی ئێران هێناو هەڕەشـــەی زیادی گەرمبوونی شەڕی هێنایە ئاراوە. لەرووبەڕووبوونەوەی جیاکارییەکی لەم چەشـــنەدا، سەرکردایەتیی ئێران دەبوو بەدوای مەبەستی گەورەتردا بگەڕێن، کە دەچووە خزمەتی بەردەوامیی جەنگەوە. چاوەڕوانکردنی ســـەرکەوتن لەپاش شەڕێکی دوورودرێژی شەکەتکردن، بێهوودە بوو ــ چونکە شـــەکەتکردن ئێستا زیان بەکۆماری ئیسلامی خۆی دەگەیەنێت، هاوکات لەگەڵ ئەو شۆڕشـــگێڕییە توندەی کە ژیانی پێدەبەخشـــی. بەو پێیە، ئەوەی کە جەنگـــی کۆتایی پێهێنـــا، ئەقڵیەتی توندڕەوانەی ســـەرکردایەتیی ئەکلیرکی بوو، چونکە کۆماری ئیسلامی دەبوو شتێک بکات بۆ مانەوە.

بەڵام دەبێ ئەم خاڵە ڕەچاو بکرێت: ئەگەر تا هاوین عێراق توانی دوژمنەکەی لەو شـــوێنانە دەرپەڕێنێ کە گرتوونی، لەوە زیاتر چیتر بەدەســـتبێنێت کە ئەو برە هێجگار زۆرە زرێپۆشە بەجێماوەی ئێرانی دەستکەوتبێت؟ هەردوولا زیانێکی گیانیـــی هێجگار قەبەیان لێکەوت. ســـەرباری ئەوەش، عێـــراق خۆی کردە ژێر قەرزێکی واوە کە نەتوانێت وا زوو بیداتەوە، تەنانەت ئەگەر کەرتە نەوتیەکەشی بگەڕایەتـــەوە ســـەر داروبـــاری خۆی. هەروەهـــا هەرچەندە هـــەردوو ڕژێمەکە بەچەسپاوی لەشوێنی خۆیان مانەوە بەڵام کاتێ کە ڕێککەوتننامەی ئاگربەسیان مۆرکرد لەئابدا، گەڕانەوە هەمان ســـنووری نێودەوڵەتیی کۆن، وەک راستییەک کە جەختکردن بوو لەسەر بێهوودەیی جەنگەکە.

کەوابوو ئەمە ســـەرکەوتنی عێراق نەبوو و درەنگوەختێکیش ئێران تێگەیشت کـــە نەیبردووەتـــەوە. بێجگە لەشکســـتهێنانیش، ئێران بەتـــەواوی پەکیکەوت و توانـــای فشـــارهێنانی نەما. ئەوجا بۆ ئەوەی ئێرانیـــەکان بهێنرێن بەچۆکدا، لەوە زیاتری پێویســـت دەکرد کە عێراقیەکان خۆیانیان بۆ سازکردبوو، ئەویش تەرخانکردنی سەرچاوەگەلی بەرفراوانو هاوپەیمانیی ئاشکراتری ئەمەریکاو عێراق بوو. لەبەر ڕۆشـــنایی ئەمەدا، هەردوک هەڕەشـــەی عێراقو بەکارهێنانی چەکی کیمیایـــی، فاکتەرێکی خێراکردنی کۆتایی جەنگ بوو، چونکە وەک راســـتیەکی بنەڕەتـــی ـ با درەنگوەختیش بووبێت ـ حەزکردنێکـــی ڕژێم بوو بۆ بەدیهێنانی سەرکەوتنێکی مەحاڵ.

بەشی حەوتەم

ئـێـرانو بـەكـارهێـنـانـی گـاز

ئەنجومەنی ئاسـایش «بەتوندی ئیدانەی بەردەوامیـی بەكارهێنانی چەكی كیمیایی دەكات، لە شەڕو ململانێی نێوان كۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقداو واش چاوەڕوانە كە هەردوولا لە داهاتوودا واز لە بەكارهێنانی چەكی كیمیایی بێنن».

– بڕیاری (٦١٢)ی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەكگرتووەكان (٩ی مایسی ١٩٨٨).

دێـــــــــزە*

جەنگی سـارد لە سالانی١٩٨٠كاندا، بەرەو كزی دەچوو. سالی ١٩٨٢ لیۆنید بریجنێڤ كۆچی دوایی كردو دوو سەركردەی نەخۆش یەک لەدوای یەک جێگەیان گرتەوە، تا هاتنی میخائیل گۆرباچیۆڤ لە سـالی ١٩٨٥دا. هێزەكانی سۆڤیێت لە ئەفغانسـتاندا تووشی ئاسـتەنگێكی قورس هاتبوون و سەریان لێشێوابوو و جەنگاوەرانی بەرگریی ئیسـلامی (*موجاهیدین*)، كە ئەمەریكا پشـتی گرتبوون، خراپیان بەسەرهێنابوونو خواخوایان بوو لەو بارودۆخە سەختە رزگاریان بێت. دۆخەكە لە ناوچە داگیركراوەكانی ژێردەسـتی ئیسرائیلدا بەردەوام نائارام بوو. سیاسەتی بەردەوامی ئیسـرائیل لە دروستكردنی نیشتەجێی نوێی جوولەكە لە سـەر خاكی فەلەستین، بە شـێوەیەكی حەتمی بەرگریی بەرپادەكردو سوپاش لە سالی ١٩٨٥دا سیاسەتێكی «مسـتەكۆڵەی ئاسنین»ی دلڕەقانەی گرتەبەر

* لـە دەقە ئینگلیزییەكەدا بە ئیدیۆمی Black sheep bleating واتە مەڕە رەش دەباڕێنی هاتووە و ئەمەش لە كوردیدا مانایەک نابەخشێت و بەرانبەرەكەی «كەری دێز تۆپینی خۆی و زەرەری خاوەنی دەوێ» یە، بەلام من لێرەدا تەنها وشەی «دێزە»م بە شیاو زانیو پێموایە لای خوێنەریش مەبەستی خۆی دەپێكێت ـ وەرگێڕ.

لـــە راگواســـتن‌و گرتنی بێدادگایی کـــردن‌و ماڵو خانوو رووخاندنـــدا. هەروەها ئیســـرائیلیەکان بەشێکی لوبنانیان لە ساڵی ١٩٨٢دا داگیرکرد، بۆ دەرپەڕاندنی ڕێکخراوی رزگاریخوازی فەڵەستین. ئەمە بوو بە هۆی بەرپابوونی بەرگریی شیعە، بەو بۆردمان و خەڵک فڕاندنەی حیزبوڵڵا لەپشـــتیانەوە بوو، کە بزووتنەوەیەکی ناوخۆ بوو و پشتگیرییەکی سیاسی‌و ماددیی بەهێز دەکرا لە لایەن سەرکردایەتیی ئاینیی ئێرانەوە. لە تاران مەلاکان هەراوهوریای ئەوەیان بوو کە بەنیازن شۆڕشی ئیســـلامی بڵاوبکەنەوەو هەردوو قـــەوارەی زایۆنی‌و فەرمانـــڕەوا گەندەڵەکانی شێخنشینانی نەوت لە کەنداودا تێکبشکێنن.

لەم قۆناخەدا ئەگەر سەرکردایەتیی ئێران بچوایەتە لای نەتەوە یەکگرتووەکان‌و ســـکاڵای ئەوەی بکردایە کە عێراق بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتیی مرۆڤایەتیی پێشـــێلکردووە، دەبوو کێ گوێی لێبگرتایە؟ ئێران، بـــە دژایەتیکردنی رۆژئاواو پاڵپشـــتیکردنی تەکتیکە توندوتیژەکانی حیزبوڵڵاو هەڕەشەکردن لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەوەی سیستەمێکی ئیسلامیی مۆدێل خومەینی تێدا دەسەپێنێ، خۆی خستبووە بارێکی بێزلێکردن‌و دابڕینەوەو بە شێوەیەکی کاریگەرانە پێگەی خۆی لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا لەدەستدابوو، بە تایبەتی وەک داواکاری جێبەجێکردنی مافی مرۆڤ. تاران بە شێوەیەکی ســـاردو نیوەناچڵ، مامەڵەی لەگەڵ کۆمەڵی نێودەوڵەتیدا دەکردو بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایشی پشتگوێ دەخست، ئەگەر لەگـــەڵ بەرژەوەندیەکانیدا یەکیاننەگرتایەتەوەو دەیویســـت بە تۆبزیی دابڕینی خۆی بکاتە خاسیەتێکی پاکو پوختی ئایدیۆلۆجیی هەماهەنگ لەگەڵ تێڕوانینی وشـــکوبرینگی خۆیدا. بەو پێیە جێی سەرسـوڕمان نیە، کە ناڕەزایی دەربڕینی ئێران ســـەبارەت بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە، بەزۆری گوێی نەدرایـــەو بە تایبەتـــی لە قۆناخە بەراییەکانی ســـاڵانی ١٩٨٣و ١٩٨٤دا، کاتێ عێراق دەســـتیکرد بە تاقیکردنەوەی هەردوو: تەکنەلۆجیای نوێ‌و چاوپۆشینی نێودەوڵەتیی لە رەفتارو هەڵسوکەوتی، لەکاتێکدا کە دەستێوەردان جیاوازییەکی بەرچاوی دروست دەکرد.

ئێران بەتەواوی لە ســـەر هەق بوو کە سکاڵای لە سەر ئاوها پێشێلکارییەکی ئاشکراو بێپەردە دەکرد بۆ ڕێککەوتننامەیەکی دانپیانراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤ بوو. سەرنەکەوتنی نەتەوە یەکگرتووەکان لـــە راگرتنی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی لە عێراقدا، دەرەنجامی ترســـناکی لێکەوتەوەو ئێرانیەکان دەیانبەســـتەوە بە پەرەسەندنی حاڵەتێکی داڕێژراوەوە

کە بەکارهێنانی گازی ژەهراوی لە لایەن عێراقەوە، تێیدا روو لە هەڵکشان بوو. گاڵتەجاڕییەکــە لەوەدابوو کەوا کردەوەکانی عێـــراق هێند دڕندانە بوون، ئێران دەیتوانی بێ هیچ رازاندنەوەیەکی روونو ئاشکرا باسیان بکاتو راپۆرتیان لە سەر بدات. بەپێچەوانەوە، عێراق پاڵی لێدابووەوەو پشتی بە هاوکاریی نێودەوڵەتیی بەســـتبوو، بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم تۆمەتانە، بە نکووڵی لێکردنێکی وشـــکو پاســـاوهێنانەوەیەکی فێڵاوییـــەوە ـ ئـــەوەی لێبەدەر کە لە ســـنوور دەچوونە دەرەوە، وەک ئەوەی کە لە هەڵەبجەدا کردی. پاشـــان دروستکردنی پەشۆکانو شـــپرزەییەکی بەئەنقەســـت تاقە رێگا بوو بۆ دەربازبوون لـــە ئابڕووچوونەکە. بەڵام لە ســـاڵی ١٩٨٨دا بیانووەکە زۆر درەنگوەخت بوو بۆ پێچەوانەبوونەوەی پەرەسەندن و هەڵکشانی کیمیایی پڕمەترسی.

مامەڵـــە نەکردنی گونجاوی نەتەوە یەکگرتووەکان لەگەڵ مەســـەلەی چەکی کیمیاییـــدا، زیانی بە پێگەو هەڵوێســـتی گەیاند، وەک ناوبژیوانێکی ئاشـــتیو ئاسایشـــی نێودەوڵەتیو هەموو ئیدیعایەکی ئەوەی لە بندا بڕی کە داکۆکیکەرو پاڵپشتی مافی مرۆڤە لە سەروەختێکدا کە مافی مرۆڤ بووەتە ویردی سەرزاری هەموو کەســـێکو سەرۆکایەتیی نەتەوە یەکگرتووەکان دەبوو ئەم چەمکەیان لە پێشی پێشەوەی هەموو شتێکەوە دابنایە. ئەگەر شتێک نەتەوە یەکگرتووەکانی رزگار کردبێت لە تێکەوتنو رووشـــانی ناوبانگی، ئەوە خافییر پێرێز دیکۆیلاری سکرتێری گشتی بوو.

لە پرۆتێســـت کـــردنو ناڕەزایی دەربڕین لە ســـەر بەکارهێنانی گاز لە لایەن عێراقەوە، ئێران باشترین رۆڵی گێڕا، بۆ ئاشکراکردنیو لەلایەکی تریشەوە وەک سەرسەختترین دوژمنی. لە دەسپێکی هاوینی ١٩٨٣وە، سکاڵاو داواکاریی ئێران هاوکات لەگەڵ هێرشەکانی گازی عێراقدا زیادی کرد، بەڵام لە لایەن ئەنجومەنی ئاسایشەوە گوێی لێنەدەگیرا، بۆیە ئێران دەستەودامێنی سکرتێری گشتیی بوو بە شـــێوەیەکی شەخسی بکەوێتە بەینەوە. لە کاتێکدا کە وردەکاریی مەسەلەکە ناڕێـــکو پێک بوو ــ چونکە مێژووەکان هەڵەبوون، ناوی شـــوێنەکان شـــێواو بوونو جۆری گازەکان دەسنیشان نەکرابوون ـ بەڵام تکاکاریەکان بە شێوەیەکی چەسپاو ئامانج بوون، یان لای کەمەکەی هەرگیز هەڵە نەبوون لەوەدا کە عێراق، جارێکی تر، چەکی کیمیایی بەکارهێناوەتەوە. تیمی پســـپۆڕان، کە بە تەخویلی خودی پێرێز دیکۆیـــلار نێردرابوونو لە راپەڕاندنی ئەرکەکەیاندا گەیشـــتبوونە ئەو ئەنجامەی کەوا هێزەکانی ئێران بەڕاســـتی کەوتوونەتە بەر کاریگەریی گازی

ژەهراوی لە ســاڵی ١٩٨٦ بەملاوە، بێ هیــچ دوودڵیو گومانێک تاوانبار عێراق بووە.

بێجگە لەوەش، ئێران وردە وردە شــارەزایی پەیداکرد لە گرێدانی سکاڵاکانی بە یاســای نێودەوڵەتیەوەو بەتایبەتی بــە پرۆتۆکۆڵی جنێڤەوە. وەختێ عێراق دەستیکرد بە گازبارانی خەڵکی مەدەنی، دیپلۆماتە ئێرانیەکان پەنایان بردە بەر زیاد لە چەمکێکی ئەخلاقیو قەدەغەکردنی پەلاماردانی خەڵکی مەدەنی ـ بەهەر چەکێک بێت ـ لە ژێــر پەردەی ڕێککەوتننامە مرۆڤایەتیە نێودەوڵەتیەکاندا. بە تێپەڕینی کات، مشــتومڕی ئێران لە ســەرەتا لاوازەکانیەوە، کە بە شێوەیەکی دڕندانە چەکو تەقەمەنی کارنەکراوو پاشان کاری زۆر خراپو بەد، بەجێهێڵرێت بۆ گفتوگۆیەکی هێمنانە لە سەر دەرەنجامە ئەخلاقیو سەربازیەکانی وەلاخستنی یاســای نێودەوڵەتی. بەم چەشــنە کاردانــەوەی ئێران بۆ یەکەمین هێرشــە ســەلمێنراوەکانی عێراق لە هاوینی ١٩٨٣دا، ئەوە بوو لە سەر بناغەی پێشتری لێدانی ئاســایی عێراق بۆ سەنتەرەکانی نیشتەجێی ئێران، کەوا «ملکەچکردنی ئەنجومەنی ئاســایشو بایەخنەدانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی، بوون بە هاندەرێکی رژێمی حوکمڕانی عێراق، کە بەردەوام بێت لە سەر کاری دڕندانەی خۆی»[١].

ئێرانیەکان بە درێژایی چەندین ســاڵ، سەلماندنی خۆیان پوختەکردو هێرشی بێپێشــینەی گاز بۆ سەر شــارۆچکەی سەردەشــت لە حوزێرانی ١٩٨٧دا، بە شــێوەیەکی تایبەتی یارمەتی تیژکردنو چڕکردنی بەڵگەو ســەلماندنی دا. ئەم هێرشــە، وەک ئێرانیەکان جەختیان لە ســەر کردووە «خاڵێکی وەرچەرخانی لە مێژووی بەکارهێنانی چەکی کیمابیدا پێکهێنا»و «تیشــکی سەوزی» دا بە عێراقیــەکان بۆ چەندبارە کردنەوەی بەزاندنی پێــوەرە نێودەوڵەتیەکانو «بەو پێیەش گاڵتەکردن بە ویژدانی جیهان»[٢]. بێجگە لەوەش، ئەوان دەیانوت کەوا ئەنجومەنی ئاســایش زۆرباش دەیزانی کــە «ڕاگەیاندنە لاوازەکەی» لە وەڵامی ڕاپۆرتی پســپۆڕانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە مایسی ١٩٨٧دا «ڕەنگە لە لایەن عێراقەوە بە ڕێگەپێدانێکی ڕەها لێکبدرێتەوە بۆ پەنابردنە بەر چەکی کیمیاییو ـــ *ئەڵبەتە لەڕاستیدا هەرواش کەوتەوە*»[٣]. لەوکاتەدا عێراق دای لە هەڵبجەو مشتومڕی حەسانەو دەربازبوون لە سزا، هێزی خۆی لەدەستدابوو. پاش ئەوانە هەمووی، دەبێ چی لە گازبارانی شــارێک بــەو گەورەییە خراپتر بێت؟ هەموو ئەوەی ئێران دەیتوانی بیڵێ ئەوە بوو کە:

«ئێســتا بەتەواوی روونە کە سەرنەکەوتنی میکانیزمی مامەڵەکردنی نەتەوە

یەکگرتووەکان لە گەڵ رژێمی عێراقدا، سەبارەت بەکارهێنانی جینۆسایدیانەی چەکی کیمیایی لە هەڵەبجەداو پەنابردنێکی ئاست گەورەی تر بۆ شەڕی کیمیایی دژ بە نیشانەکانی ئێرانو عێراق وایلێدەکات، لانیکەم تاڕادەیەک بەرپرسیار بێت لە بەردەوامیو هەڵکشانی ئەو هەڵسوکەوتە تاوانکاریانەی دەستدرێژیکارە عێراقیەکان دەینوێنن»[٤].

هەروەها ئێران وەک ئەنجامێکی سروشتی ئەم مشتومڕەی پەرەپێدا: بێدەنگیی ئەنجومەنی ئاسایش لەئاست کارە دڕندانەکانی عێراقدا، ئەوە دەگەیەنێ «کە هاوبەشە لەم تاوانە پڕشوورەییانەدا»[٥]. ئەندامانی ئەنجومەن بە هۆی هەڵوێستی دیبلۆماسییانو پشتگیریی سەربازیو دارایی چالاکیانەوە بۆ عێراق، بوون بە لایەن لە شەڕو ململانێکەداو بەو رەنگە بوون بە پشکداری بەرپرسیار لە کارو کردەوەکانی عێراقداو ئەم راستیانەش ئێران وەک تاوانی جەنگ و جەنگ لەدژی مرۆڤایەتیو جینۆساید باسی لێوە دەکرد[٦].

لە ساڵی ١٩٨٣دا، ئێران پێی لە سەر ئەوە دادەگرت کە ئەنجومەنی ئاسایش لەجیاتی ئەوەی سزای عێراق بدات لە سەر بەکارهێنانی گاز، بەپێچەوانەوە بە بڕیاری (٥٤٠) خەڵاتی کرد کە هیچ باسو ناوهێنانێکی چەکی کیمیایی تێدا نەبوو. ئێران جەختی لە سەر ئەوە دەکردەوە کەوا «لەبەر هاندانی لەو چەشنە بوو کە حوکمدارانی عێراق هەستیان بە ئازادی دەکرد لە دۆزینەوەی کەناڵی تری تاوان و پەنابردنە بەر چەکی کیمیاییدا»[٧]. راستێکەی عێراق هەر زوو دوای ئەوە لە قۆناخی گازی خەردەلەوە سەرکەوت بۆ توخمەکانی دەمارەگاز.

ئێرانیەکان پێ لە سەر ئەوە دادەگرن کە مەسەلەکە پێچەوانە کەوتەوە. بۆ نمونە ئەوان تێبینییان کردووە کە تەنها لە ساڵی ١٩٨٦دا، ئەنجومەن بە توندی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی ئیدانە کردووە، پاش ئەوەی شارەزاکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆیان دەرکەوت کەوا عێراق بەرپرسیارە. هەرچەندە ئەنجومەن نەیتوانی عێراق گوناهبار بکات، بەڵام ئێران هەر بە هێمنی مایەوەو وەزیرەکەی دەرەوەی بەداخەوە سەرنج دەدات کە «دەبوو ئەم گوناهبارکردنە سێ ساڵ لەمەوپێش بکەوتایەتە کار، کاتێ کە رژێمی عێراق ئەم چەکە قەدەغەکراوانەی خستە بواری کارپێکردنەوە لە شەڕەکەدا، کە دەبوو بەردەوامیو پەرەسەندنی بەکارهێنانی چەکو تەقەمەنیی کیمیایی، لە لایەن رژێمی عێراقەوە بەڕوونی قەدەغە بکرێت»[٨]. تەنانەت ئەگەر ئەنجامێکی لەو چەشنە بە حوکمی زەروورەت «روون» نەبوو، خۆ دەبوو لانیکەم لە ئاستێکی بەجێدا بێتو بەو پێیە هەوڵێکی

بۆ بدرایە.

کردارێکـــی تر کە ئێران ســـوور بوو لە ســـەری‌و دەبـــوو ئەنجومەن بەهەند وەریبگرتایە، جێگیرکردنی شـــارەزایانی چەکـــی کیمیایی بوو لە تاراندا، چونکە ئەوانە تاوتوێی راستیی مەســـەلەکەیان دەکرد لەکاتو ساتی خۆیداو لە رێگەی پشـــکنینی ئەو شـــوێنانەوە، کە عێراق گازی تێدا بەکارهێنابـــوو. دەبوایە بوار بەمە بدرێ بۆ دەسنیشـــانکردنی وردتری کارەکە (بـــە هۆی رەوینەوەی خێرایی دەمارەگازو تاڕادەیەکیش گازی سیانیدەوە)و ئەوجا دابینکردنی پاڵنەری بەهێزتر بۆ کردەوەی نێودەوڵەتی، ئەگەر ئاستی راستەقینەی کێشەکە تێبگەیشتنایە[٩].

ئەم بۆچوونە لە لایەن پشـــکنەرانی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، تەنها لە ســـاڵی ١٩٨٨دا دەنگیدایەوەو[١٠] هیچ سەرنجڕاکێش نەبوو بۆ ئەنجومەنی ئاسایشێک کە تەواو بە لای عێراقدا دایشکاندبوو. ئێرانیەکان هەندێ پێشنیاری تری لووتشکێنیان کرد، کە بریتیبوو لە ـ ئابڵۆقە ســـەپاندنێکی ئیلزامی لە سەر هەناردەی توخمو تەکنەلۆجیا کیمیاییەکان بۆ عێراق[١١] یان تەنانەت ئابڵۆقەیەکی تەواو لە ســـەر هەموو جۆرە چەکێک[١٢] ــ کە ئەمیش بەهەمان شـــێوە پشـــتگوێ خرا. هەموو ئەوەی کە ســـکرتێری گشتی ئامادەبوو بیکات، ناردنی پسپۆڕان یان شارەزایان بوو بۆ ناوچەکەو هەموو ئەوەش کە ئەنجومەن کردی گوناهبارکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی‌و هاندانی هەردوولا بوو، کە واز لە شەڕوشـــۆڕی کیمیایی بێنن، تەنانەت با عێراق خۆی بە تەنهاش گوناهبار بێت.

لەم پرۆســـەی هیچ نەکردنەدا، ئێـــران ناڕەزایی دەردەبـــڕی‌و ئەنجومەنیش پێگـــەو هەڵوێســـتی خۆی دۆڕانـــد، وەک ناوبژیکەرێکـــی نێودەوڵەتی: «کاتێ بۆچوونـــە سیاســـیەکان زاڵ دەبن بە ســـەر ئۆرگانێکـــی نێودەوڵەتیدا» وەک دیپلۆماتەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان پێیان لە ســـەر دادەگرت «بۆ ئەنجامدانی ئەرکی دەســـتووریی ئەو ئۆرگانە» لە بەرانبەر پێشـــێلکاریی گەورەی یاســـای نێودەوڵەتیداو پاشـــان «ئەوانەی *هۆکاری بوونی* ئەم ئۆرگانەن، دەبنە قوربانیی راستەوخۆی»[١٣]. ئەگەر مەسەلەکە زۆر بەگەرمی وەربگرین، وەک ئێران دەڵێ، چاوپۆشـــیی بەردەوامی نێودەوڵەتی لە پێشـــێلکاریەکانی عێراق بۆ پرۆتۆکۆلی جنێڤ، بوو بە هۆی «داماڵینی دەســـەڵات لە هەموو بنەماو پێوەرێکی یاســـای مرۆڤایەتیی نێودەوڵەتی»[١٤]. ئەمەش بە ڕۆڵی خۆی بوو بە هۆی کەمکردنەوەی «بێزکردنەوەو رقلێبوونەوەی ئەم چەکە تۆقێنەرانە»[١٥].

راستێکەی گەلێ سوود هەبوون درەنگوەخت پێیانزانراو ئێران هەردەم باسی

لە مۆتەکەی پەرەســەندنی چەکی کیمیایی دەکردو هاتنە کایەی تەنانەت چەکی کوشــندەترو بڵاوبوونــەوەی بەکارهێنانی زیاتری ئەم تەکنەلۆجیا کوشــندانە. هەروەها ئێران پتر جەختی لە سەر ئەوە دەکرد کە «ترسی ئەوە لە ئارادایە بەم زوانــە کێبەرکیەکی نێودەوڵەتیی قەبەو زەبەلاح لە بواری چەکی کیمیاییدا بێتە ئاراوە»[١٦]. بەڵگەکان ئەوە دەســەلمێنن کــە عێراق پەرەی بە توخمە دەماری خێراو کوشندەتر داوە، چەشنی VXو هەروەها دەستی کردووە بە بەرهەمهێنانی توخمــی بایۆلۆجیش. عێراق ئەگەر ئەو هەڵەو گەوجێتیەی داگیرکردنی کوەیتی نەکردایە، ئەوە دەیتوانی چەکی ئەتۆمیش دروســت بــکات. هەروەها ئێرانیش دەستی کردبووە پەرەپێدانی پرۆگرامی چەکی کیمیاییو گومانی ئەوەش هەبوو، کە لە پاش جەنگ، پرۆگرامی چەکی بایۆلۆجیو ئەتۆمیشی دەستپێکردبێت.

ئێــران هەرگیز وەڵامێکی کاریگەرانــەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقی دەســت نەکەوت و سەرکردەکانی بەردەوام ئەوەیان دووپات دەکردەوە کە ئێران گازی ژەهراویی بەکارنەهێناوە لە بەر رێزی «مرۆڤایەتیو ئەحکامەکانی ئیسلامو یاســای نێودەوڵەتی»، هەرچەندە بە ئیدیعــای خۆیان، توانایان بووە ئەو کارە بکــەن ـ کە پێدەچێت فرِوفێڵ بێت[١٧]. بەڵام جارجارە ئاماژەیان بەوە دەدا کە هێرشــە گازەکانی عێراقو «کاردانەوەی نێگەتیڤی» کۆمەڵی نێودەوڵەتی، هیچ بوارێکی تری لەبەردەم ئێراندا نەهێشــتبووەوە، لەوە زیاتر کە بە هەمان شــت وەڵامی عێراق بداتەوە[١٨]. بەتایبەتیش لەپاش هێرشەکەی سەردەشت، کە وەک بانگەشــەیان بۆ دەکــرد لە گرنگیو بایەخی بۆمبەکانی هیرۆشــیماو ناگازاکیدا بــوو، ئێران «تەحەفوزێکی کاتیی» تۆمار کرد ســەبارەت بــە ئیمزاکردنی لە ســەر پرۆتۆکۆڵی جنێڤو، بەوە مافی تۆڵەکردنەوەی کیمیایی بەخۆی دا، «تا ئەوکاتەی ئیجرائاتی پراکتیکی بۆ قەدەغەکردنی عێراق لە ئەنجامدانی هێرشــی کیمیایی زیاتر بەرجەســتە دەبێت»[١٩]. پرۆتۆکۆڵی جنێڤ رێگەی بەکارهێنانی گاز نادات لە شــەڕو ململانــێ نێودەوڵەتییەکاندا، بەڵام گەلــێ وڵات لە کاتی ئیمزاکردنیدا، تەحەفوزێکیان کردووەتە هاوپێچو رایانگەیاندووە کە پرۆتۆکۆڵەکە «لە کار دەکەوێت» ئەگەر لە حاڵەتێکدا کە دوژمنێک پێشێلی کرد. عێراق کە لە ســاڵی ١٩٣١ دا ئەم رێککەوتننامەیەی مۆرکردووە، تەحەفوزێکی لەم چەشنەی تۆمارکردووەو ئێران نەیکردووە. بەڵام وا ئێســتا دۆخەکە ئێرانی ناچار کرد کە ئەویش تەحەفوزێکی وا تۆماربکات.

تاران، بۆ ئەوەی قورســایی بداتە هەڕەشەی پەنابردنی بۆ بەکارهێنانی گاز،

خـــۆی بەوەوە هەڵدەکێشـــا کە بەرنامەیەکی چالاکی چەکـــی کیمیایی هەبووە. بەڵگەکان ئەوە دەردەخەن کە لە ئاخروئۆخری جەنگدا، شـــتێکی وای کردووەو جارنامەکـــەی بەپێـــی رێککەوتننامـــەی چەکـــی کیمیایی ســـاڵی ١٩٩٣ ئەوە دەســـەلمێنێت. ئێران ئەم شـــێوە رازاندنەوەیەی زمانی بەکاردەهێنا بە درێژایی جەنگ ـ «ئێمە بەکارماننەهێناوەو بەدەر لە پرەنسیپ و بنەماکان بەکاریناهێنین، بەڵام پێدەچێت بەکاریبێنین، چونکە دەتوانینو رەنگە بەکاریبێنین، چونکە ئێوە هیچ شتێکی ترتان لەبەردەمماندا نەهێشـــتووەتەوە». بەپێچەوانەی عێراقەوە، ئێرانیەکان زۆر ئیشـــارەتیان بەوە نەدەدا کە ئەوان هیچ کات چەکی کیمیاییان بەکارهێناوەو ئەمەش وادەگەیەنێت کە نەیانکردووە.

ئەگەریش بەڕاستی هەرگیز گازیان بەکار نەهێنابێت، لەبەرئەوە بووە کە ئێران لەوە گەیشـــتووە کە ناتوانێ بەشێوەیەکی کاریگەرانە بەرەنگاری پەلاماری گازی عێراق بێتەوە بە کاردانەوەیەکی کیمیاییو رەخساندنی درەنگوەختی دەگێڕێتەوە بۆ پەرەسەندنی ئەم چەکە. بەپێی قسەی باڵوێز تەباتەبایی کە کاربەدەستێکی بـــاڵا بوو لە وەزارەتـــی دەرەوەو (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) عێراق لە ســـاڵی ١٩٧٠وە دەســـتی بە بەرنامەی چەکی کیمیایی کردووە. بەڵام ئێران لە ســـەرەتای ســـاڵانی ١٩٨٠کانەوە دەســـتی داوەتێولەم بوارەدا سیانزە ساڵ لە دوای عێراقەوەیە. پاشـــان ئێران «دوو کارگەی کاتیی دامەزراندووەو توانیوێتی برێکی سنووردار گازی خەردەل بەرهەم بێنێت و دواتر توخمی تری کیمیاییمان بەرهەمهێنا، بەڵام هەرگیز وەک چەک نەمانخستە کار». لەبری ئەوە ئێران برپاریدا بایەخی پرۆپاگەندە زیاد بکات، کە وایبۆدەچوو بە رووهەڵماڵینی بەردەوامی گاز بەکارهێنانی عێراق ئەمیش برەو پەیدا دەکات. ئەم ســـتراتیجە سەرکەوتنێکی ســـنوورداری لێکەوتەوە، چونکە ئێران کەرە دێـــزی کۆمەڵی نێودەوڵەتی بوو. تەنانەت ئەگەر تۆمەتبارکردنەکەشـــی بنەمایەکی راستی هەبووبێت، ئەی ئێران خۆی چی بوو ـــ کۆمارێکی توندڕەوانی دەمارگرژی ئیسلامی، بارمتە گلدەرەوەو پاڵپشـــتی تیرۆریزم ـــ بـــەولاوە زیاتر نەبوو. بێجگە لە هەندێ کاربەدەســـتی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە بۆ ســـکرتێری گشـــتی کاریـــان دەکردو پێکهاتبوون لە پســـپۆڕانی چەکی کیمیاییو ئەوانەی بۆ پەکخســـتنی پەرەســـەندنی چەکی کۆمەڵکـــوژ کاریاندەکرد، پێنەدەچوو کەس گـــوێ بداتێ. ئەمە زیانی بە پێگەو بایەخی ئێران دەگەیاند، وەک: شکســـتهێنانی لە قەناعەت پێکردنی جیهان کە بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی لـــە لایەن عێراقەوە دەبێ بوەســـتێتو زەمینەی

رەخساند بۆ بەکارهێنانی گازی زۆری ئەو وڵاتە لەدوا شەڕگەکانی جەنگداو هەڕەشەکردنی کەوا تاران دەکاتە نیشانەو ئامانج.

عێراق بەزۆری نوێنەرانی ئێرانی نەتەوە یەکگرتووەکانی پشتگوێ دەخست، یان لای لێنەدەکردنەوەو خۆی بە مشتومڕیانەوە سەغڵەت نەدەکرد. یەک لەو کاردانەوەو وەڵامانەی پێی باش بوو، تۆمەتبارکردنی ئێران بوو بە درۆو دووڕوویی‌و جەختی لە سەر ئەوە دەکردەوە کە ئێران خەڵکی مەدەنیی کردووەتە ئامانج‌و نیشانە (بە چەکی ئاسایی) لە سەرەتای جەنگەوە [٢٠]. شتێکی تر ئەوەبوو کە بیری چاودێرانی نێودەوڵەتیی بێنێتەوە، کە بوونی تەواوی عێراق لە مەترسیدایە لە بەرانبەر داگیرکەرێکی دڵڕەقداو «شتێکی سروشتیە کەوا عێراق وەک قوربانیی داگیرکردن‌و دەستدرێژی، دەبێ پەنا بەرێتە بەر ***هەموو هۆکارێکی پێویست*** بۆ بەرگریکردن لە ئەمن‌و ئاسایشی خۆی، لە بەرژەوەندیی زیندووی خۆی‌و لە بوونی خۆی» [٢١].

وەڵامدانەوەی عێراق لەوە زیاتر رۆیشت‌و لەمەدا عێراق پشتگیریی ئەنجومەنی ئاسایشی بۆ خۆی دابینکرد. هەروەها پێداگیری‌و مشتومڕی عێراق، پاڵی بە ئێرانیەکانەوە نا بەرەو باوەشی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، وەک تاکە ئەڵتەرناتیڤێکی بەجێ. ئەو گفتوگۆیەی هۆکاری پەیوەندیداری گەلاڵە کرد لە بەرانبەر کۆتایی هاتنی جەنگدا، یان بە شێوەیەکی جیاواز، دژە بچڕبچڕەکانی خستە بەرانبەر جێبەجێکردنی تەواوی پابەندیە نێودەوڵەتییەکان لە لایەن عێراق‌و ئێرانیەکانەوە. یان دانانی رێگەیەکی تر، ئەنجامێک لە بەرانبەر نزیکبوونەوەیەکی گشتگیرو هاوکات بۆ کۆتایی پێهێنانی ململانێکە.

مشتومڕی عێراق بەم شێوەیە بەڕێوەچوو: ئێران (ساڵی ١٩٨٢) خاکی عێراقی داگیرکردو یەکەم دەسدرێژیکاریش بوو لە ساڵی ١٩٨٠دا. ئێران پابەندیی ئەوەی دەربڕی کە ملکەچی بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش بێت، کە داوای لە هەردوو کرد کۆتایی بە ناکۆکی‌و ململانێ بێنن، بەڵام نەیتوانی ئەوە بکات، لەبەرئەوە نابێت رێگە بە ئێران بدرێت لەناو رێککەوتننامە نێودەوڵەتیە جۆراوجۆرەکاندا کامی بەدڵ بێت ئەوە هەڵبژێرێت‌و بەو یاسایانەی جەنگ قایل بێت (کە چەکی کیمیایی قەدەغە دەکەن) وەک رەوایەکو لەهەمان کاتیشدا دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان رەتبکاتەوە (بە بەردەوامبوون لە سەر یاساشکێنیی ئاشتی‌و ئاسایشی جیهانی). بۆ نموونە عێراق مشتومڕ لە سەر ئەوە دەکات کە:

«... هەر داواکاریەک بۆ رێزگرتن لە بنەمای یاساکانی نێودەوڵەتی‌و

دەســـتووری نەتـــەوە یەکگرتووەکان، کـــە رۆڵو دەســـەڵاتێکی ناوەندی بۆ ئەنجومەنی ئاسایش داناوە، لە بارودۆخی ململانێی چەکداریدا. رژێمی ئێران، بە سووک تەماشاکردنی دەسەڵاتی ئەنجومەنو رەتکردنەوەی بڕیارەکانی، کە بە کۆی دەنگ دەرچوون لەبارەی چارەسەری ئەو ململانێ چەکدارانەی بەسەر عێراقدا ســەپاوە، ئەو لایەنەیە کە دەبێ بەپێی ئەو بنەما یاســاییانەی ئەو داوای دەکات ئیدانە بکرێت»[٢٢].

ئێران بەو ســـکاڵایە وەڵامیدایەوە کەوا کارتەکانی ئەنجومەنی ئاسایش لەدژی ئەو رێکخـــراونو بڕیارگەلێکی دەرکردووە کەوا بە شـــێوەیەکی نەگۆڕ لایەنگری دوژمنەکەیەتی. ئێران لە ســـەرەتای ســـاڵی ١٩٨٣دا، ســـکاڵا لەوە دەکات کە «وادیارە ئەنجومەنی ئاسایش، لە مامەڵەکردنیدا لەگەڵ ناکۆکیو ململانێی ئێران ـ عێراقدا، بەپێی بنەمای دەستوورێکی جیاوازی نەتەوە یەکگرتووەکان کاردەکات، نەک ئەو دەســـتوورەی کە ئێران پابەندێتی». لایەنگرییەکە، وەک ئێران دەڵێ، بە ئاشـــکرا لەو راســـتییەوە ســـەرچاوەی گرتووە کە عێراقی «دەسدرێژیکار» خراوەتە پرۆســـەی مامەڵە لەگەڵ کردنەوە لـــە کاتێکدا کە ئێرانی «قوربانیی» لێدەرکراوە[٢٣].

ئێران خاڵێکی هەبوو، بەڵام باســـکردنی ئەوەی فەرامۆشـــکردووە بڵێ کەوا ئێران خۆی لە پرۆســـەکە دەرکردووەو خۆی لە ئەنجومەن دوورخستەوە، چونکە ئـــەو دەزگایە نەیتوانی عێراق وەک دەســـدرێژیکار بناســـێنێ. هەڵبژاردنی ئەم خۆدوورخســـتنەوە بوو، لە تاوتوێ کردنی ئەنجومەنو شانبەشـــانی زیادکردنی مەترســـیی هێرشکردنە ســـەر مەدەنیەکان، کە وای لە پێرێز دیکۆیلار کرد هەر لە ســـەرەتاوە لێکۆڵینەوە لە سەر تۆمەتی گازبارانەکان بکات. ئەو لەم کارەیدا پابەندییەکی ئیلزامیی هێنایەوە بۆ مســـۆگەرکردنیو پێکهاتنەوە لەگەڵ یاسای گونجاوی نێودەوڵەتیدا، نەک هەر تەنها «گەڕان بەدوای کۆتایی هێنانی ناکۆکیو ململانێ»و هەروەها «بۆ خاوکردنەوەی کاریگەریەکانی، لەو ناوچانەی چەشـــنی هێرشکردنە سەر مەڵبەندی نیشتەجێی دانیشتووان، بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، مامەڵەکردنی دیلەکانی جەنگو ســـەلامەتیی گەشـــتی دەریاییو ئاسمانی»[٢٤]. ســـکرتێری گشـــتی بە ئاشـــکرا هیوای ئەوەی دەربڕی کە بە پەیوەســـتکردنی سەرکردەکانی ئێران بە مەسەلەیەکەوە، کە جێی بایەخی تەواویان بێت، ئەوکاتە دەتوانی رایانکێشـــیتە پرۆسە دیبلۆماســـیەکەوەو بەم رەنگە دانوستان بکرێت لە بارەی کۆتایی دانانێکەوە بۆ شـــەڕو ناکۆکی. بەهەرحاڵ دەسپێشخەریەکەی

شتێکی ئەوتۆی لێنەکەوتەوەو لەکاتێکدا کە عێراق بەکارهێنانی چەکی کیمیایی خۆی زیادکرد، ئێرانیەکان نەک هەر رانەکێشرانە نێو هیچ پرۆسەیەکەوە، بەڵکو قەناعەتیان بەوە هێنا کە ئەوان تەنها قوربانیی دەسدرێژیکاری نین، بەڵکو قوربانیی شێوازی نایاسایی شەڕەکەشن.

یاساکانی جەنگ (کە بە یاسای نێودەوڵەتیی مرۆڤایەتیش دەناسرێن)، بریتین لە کۆمەڵێک رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی، کە دەوڵەتان گفتوگۆیان لەبارەوە کردووە لە سەر بنەمای ئەزموونەکانی جەنگو بە تایبەتی تێگەیشتنی ئەوەی کە بەرژەوەندیی زیندوویان، بە رێگرتن لە هۆکارەکانی جەنگ، دەپارێزرێت. زۆربەی ئەم رێگرتنانە لە شێوەی پابەندبوون بە رێککەوتننامەکانەوە دێنو بە ناوبانگترینیان رێککەوتننامەکانی ساڵی ١٩٤٩ی جنێڤن، بەڵام هەندێکیان هێند بنەڕەتین و وەک ئەوە وان کە حاڵەتی کۆدەنگیی جیهانییان بەدەستهێنابێت، بێ رەچاوکردنی ئەوەی وڵاتێک رێککەوتننامەکانی ئیمزا کردبێت یان نە. قەدەغەکردنی هێرشو پەلامار بۆ سەر خەڵکی مەدەنی، یەکێکە لەو رێگرتنە جیهانیانەو پێشێلکردنیشی دەگاتە ئاستی تاوانی جەنگ. یاساکانی جەنگ جیاوازن لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان، کەوا کردەوەی دەسدرێژیی قەدەغە دەکات. بە هۆی بەکارهێنانی بەردەوامی عێراقیشەوە بۆ چەکی کیمیایی، ئەوە ئەفزەلیەتدانی بە دەستوورەکە جێی سەرسوڕمان نەبوو چونکە تەنانەت ئەگەر عێراق دەسدرێژیکاریش بووبێت، ئەوە ئەنجومەنی ئاسایش هێند ناحەز بوو بە ئێران کەوا مەسەلەکەی بێ بڕیاردان بەجێهێشت. تەنها لەپاش داگیرکردنی کوەیت لە لایەن عێراقەوە، ساڵی ١٩٩٠، پێرێز دیکۆیلار ئەوەی کردو لە یەکێک لە دوا کارەکانیدا، پێش ئەوەی ئۆفیس بەجێبێڵێت، بە ئاشکرا عێراق وەک دەسدرێژیکار ناودەبات لە شەڕو ناکۆکیی پێشوودا[٢٥].

ئێران پشتی بە لێکۆڵینەوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەستبوو بۆ کۆسپ خستنەڕێی بەغداو ئەمەش رقی عێراقیەکانی هەڵساند. لە ساڵی ١٩٨٦دا، پاش ئەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان عێراقی بەوە تاوانبار کرد کە بووەتە سەرچاوەی برینی کیمیایی سەربازە ئێرانیەکان، رژێمی عێراق زۆر بە توندی رەخنەی لە شێوازی «هەنگاو بە هەنگاوی» پێرێز دیکۆیلار گرت، کە پشتگیریی لەو پرۆسە دیبلۆماسییە بڕیوە، کە بەنیازە کۆتایی بە جەنگ بێنێتو بەمە کات بە ئێران دەدات خۆ ئامادە بکات بۆ هێرشی سەربازیی نوێ. عێراق ئەو بڕیارانەی بیری ئەنجومەنی ئاسایش هێنایەوە کەوا «لە چوارچێوەیەکی گشتیدا» بە

کــۆی دەنگ وەرگیراون لە مامەڵەکردنی جەنگی ئێران ـ عێراقداو بانگەشــە بۆ کۆتایی پێهێنانی جەنگ دەکات «بەپێی ئەو بنەمایانەی لە دەستوور (لائیحە)ی نەتەوە یەکگرتووەکانو یاسای نێودەوڵەتیو پەیوەندیی نێوان وڵاتاندا دانراون». ئێــران (وەک عێراق دەڵێ) دەبــێ رێگەی پێنەدرێت «شــێوازێکی ئینتیقائیی لێکدانــەوە» پەیرەوی بکات لەم بڕیارانەدا، وەک رێگایەک بۆ بەردەوامی پێدانی جەنگ[٢٦].

بە تێپەڕینی کات عێراقیەکان فێربوون چۆن گەمەکە بەڕێوە ببەن. لە ســاڵی ١٩٨٧ بەدواوە، ویستیان لێکۆڵینەوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ بەرژەوەندیی خۆیــان بقۆزنەوەو بە گەڕانەوە بــۆ هەمان ئەو بنەمایانە، عێــراق تا ئەوکاتە تۆمەتبار دەکرا. بۆ نموونە، لە نیســانی ١٩٨٨دا، عێراق کە بە درێژایی وەخت داوای جێبەجێکردنــی رێککەوتننامەی ســێهەمی جنێڤی دەکرد ســەبارەت بە مامەڵەکردنی دیلی جەنگ[٢٧]، بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە: «ئێمە لە فرە بۆنەدا ئەوەمــان روونکردووەتەوە کە رژێمی ئێران، *لەکاتێکدا کەوا کردەوەی تاوانکاری ئەنجامدەداتو پێشێلکاری بنەماکانی یاسای مرۆڤایەتیی نێودەوڵەتییە*، سکاڵای ساختە دەکات لە سەر جێبەجێ نەکردنی ئەو بنەمایانە بۆ داپۆشینی تاوانەکانیو ســەرنج لادان لە سیاســەتەکەی لەمەڕ درێژکردنەوەی جەنگو دەسدرێژیکاریو فراوانخوازی»[٢٨].

لەکۆتاییــدا عێراقیەکان بردیانــەوەو ئەنجومەنی ئاسایشــیش بەکارهێنانی کیمیایی عێراقی بەخشــی بە ئیدانەکردنی هەردوولا وەک یەکو نەیتوانی سزای دەســدرێژیکاری بەڵگە لە سەر بدات. عێراق توانی تا کۆتایی شەڕەکە گازباران بــکات، بێ هیچ ســزایەکو بیانووی ئەوەبوو بەو رێگەیە رایانکێشــێتە ســەر مێــزی گفتوگۆ. ئەوجا ئێران ناچار بوو شــکۆو شــانازیی خۆی وەلابخات و بە ئاگربەس قایل بێت. ئەمە وەک ســەعید خۆراســانیی باڵوێزی ئێران لە نەتەوە یەکگرتووەکان (لە چاوپێکەوتنێکی ســاڵی ٢٠٠٢دا) ســکاڵای لە سەر دەکات، رەنگە رێک وەک ئەوە کەوتبێتەوە کە ئەنجومەن دەیویست ـ کەوا تاقە رێگا بۆ ئەوەی ئێران بەچۆکدابێت، بەربەرەڵاکردنی عەمباری کیمیایی عێراق بوو.

لە بەدواداچوونی ئەم ئامانجەدا، یاســای مرۆڤایەتیی نێودەوڵەتیی بەتەواوی لاواز کرابوو ـ کە تاقە میکانیزم بوو جیهان شکی دەبرد بۆ ئەوەی نەهێڵێ لایەنە شــەڕکەرەکان ســتەمکاریی زۆر خراپ ئەنجام بدەن. ئێرانیەکان ئیشارەت بەوە دەدەن کەوا ئەنجومەنی ئاســایش هەڵوێستێکی وای وەرگرتبوو کە «تاقە رێگا

بۆ نەهێشتنی دووبارەبوونەوەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە، کۆتایی هاتنی جەنگە»[٢٩]. تێگەیشتنێکی لەم چەشنە، گاڵتەکردن بوو بە پاساوی بوونی یاساکانی جەنگو مشتومڕەکەش بەمجۆرە بوو: سووککردنی ئازارەکانی شەڕوشۆڕ بە نەهێشتنی شێوازە نابەجێکان دەتوانێ هۆکاری ئاشتی پێشبخات، بە هێورکردنەوەی هەڵچوون و تووڕەییو شکاندنی بازنەی یەکتر تاوانبارکردن. بێجگە لەوەش، بواردان بە پیادەکردنی تاقیکردنەوەکانی چەشنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، دەرەنجامی جیددیی لێکەوتەوە، دوورتر لە جوغزو چوارچێوەی مەیدانی تایبەتیی شەڕ، وەک ئێرانیەکانیش پێداگیرییان لە سەر دەکرد، چونکە سنووری قوبووڵکردنی بەزاند.

ئایا ئێران گازی بەکارهێنا؟

لە بەهاری ١٩٨٧دا، رێک ئەوکاتەی کە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق بەوجۆرە گەورە بوو ـ هێرشکردنە سەر هێزەکانی ئێرانو گەریلاکانی کوردو خەڵکی مەدەنی ـ ئەوجا جیهان دەبوو سەرنج بداتو سەرکردایەتیی عێراق کەوتە تۆمەتبارکردنی ئێرانیەکان بە هەمان کردەوە. عێراق بە پشتیوانی واشنتۆن روانی خەڵکێکی کەم پێویستیان بە بەڵگەیە، چونکە مەسەلەیەکی چاوەڕوانکراو بوو هەروەها ئامادە بوون بۆ قوبووڵکردنی ئەوەی کە ئێرانیش چەکی کیمیایی بەکاردێنێ. لەودەمەدا دەبوو ئێرانیەکان بەوردیی نکووڵی لە بەرپاکردنی ئەم کارە دڕندانەیە بکەن بەشێوەیەکی ئاشکراو لەبەر رێزگرتن لەو بنەما مۆراڵیانەی رەگیان لە ناخی مرۆڤایەتی و ئایندا داکوتاوە، رێگە بە خۆیان نادەن کاری وا بکەن ـ بەڵام لەڕاستیدا بە هۆی ئەوەوە بوو کە ئەو توانایەیان شک نەدەبرد. ئەوان هەر دەنگێکیان بووبێت لە سەر شەڕی کیمیایی، تەنها بە زمان پاراویی بە عێراقیان دەفرۆشت ـ بەڵام وا ئێستا ئەو بنەما بەرزەی مۆراڵیان لەدەستدا، کە راستەوخۆ بەرەنگاری عێراق دەبوونەوە پێی.

بەهەرحاڵ، بەڵگەی قەناعەتبەخش بەدەستەوە نیە کە ئێران هیچ کاتێ چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت. ئەم دیدو بۆچوونە، لە لایەن کۆمەڵێک عێراقیی پلەدارەوە، کە بۆ ئەم کتێبە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە بەڕاست دەزانرێت

ـ لەوانە ئەفسەرانی سوپاو سەربازان، سەرۆکێکی ئیستیخباراتی سەربازی، مولحەقێکی سەربازی لە واشنتۆن، دیپلۆماتێکی پایەبەرز لە نەتەوە یەکگرتووەکان، راوێژکارێکی پایەبەرزی سەددام حوسێن، ئەمانە هەر هەموویان یان شەڕیان کردووە، یان خزمەتی وڵاتەکەیان کردووە لە کاتی جەنگداو هیچ کامیان مەیلیان بە لای ئێرانەوە نەبووەو بە پێچەوانەوە هەندێکیان بە ئاشکرا ناحەزی ئێران بوونو دەیانوت خۆیان ئامادە کردووە بۆ ئەوەی جارێکی تریش لەگەڵیاندا بجەنگن. هەیانە بوون بە نەیاری رژێمی عێراق و لە ساڵانی ١٩٩٠کانەوە هەڵگەڕانەوەو بە ئاشکرا بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ناسیۆنالیستەکانی عێراق هەموو چونیەکنو ئامادەن بۆ بەرگری کردن لە وڵاتیان. هەندێکیان بەوە پاساویان بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق دەهێنایەوە کە شتێکی ناخۆشبووە، بەڵام لە جەنگێکی دڕندانەشدا وایپێویست کردووەو کەمێکیشیان سۆزو بەزەییان بۆ کوردەکان دەردەبڕی. ئەوان راشکاوانە حوکمی ئەوەیان دەدا کە ئێران گازی بەکارنەهێناوە یان حەزی نەکردووە ئەو کارە بکات. بەو پێیە ئەمە دەبێ «بە ئیفادەی دژ بە بەرژەوەندی» وەربگیرێت، لەبەر رۆشنایی بەشداربوونی ناڕاستەوخۆیان لە گازبارانی وڵاتەکەیان بە سەر ئێرانیەکانو کوردەکانی عێراقدا.

ئەو عێراقیانەی لە سەرەوە باسمانکردن ئەمانە بوون:

- لیوا روکن وەفیق سامەڕایی، جێگری سەرۆکی ئیستیخباراتی سەربازی لە ساڵانی ١٩٨٠کانداو دواتر سەرۆکی ئەو دەزگایە، پێش ئەوەی (لە رژێم) هەڵبگەڕێتەوە (چاوپێکەوتنی ١٩٩٧): «ئێران بە هیچ کلۆجێ چەکی کیمیایی بەکارنەهێناوە لە جەنگداو ئەو چەکەی نەبووە. ئەوانە تەنها دواتر ئەم شتانەیان پەرەپێدا».
- عەمید روکن نەبیل خەلیل سەعید، فەرماندەیەکی زانیاریی بووە لە بەرەی شەڕدا ساڵانی ١٩٨٠ـ ١٩٨٦و پاشان مولحەقی سەربازی لە واشنتۆن لە ساڵی ١٩٨٧ ـ ١٩٩٠ (چاوپێکەوتنی ساڵی ٢٠٠٤): «لە تەواوی ئەو ماوەیەدا من لە بەرە بووم، ئێران گازی بەکارنەهێناوە، بەپێی ئەزموونی شەخسیو زانیاریی خۆم».
- باڵوێز عیسمەت کەتانی، کوردێکەو وەک نوێنەری هەمیشەیی عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵانی ١٩٨٠کاندا بەردەوام ئێرانی تاوانبار دەکرد کە چەکی کیمیایی بەکاردێنێت (چاوپێکەوتنی ساڵی ٢٠٠٠): «لەڕاستیدا من نازانم ئاخۆ ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێناوە یان نە. تەنها شت کە من

لەگەڵیدا رۆیشـــتووم، هەڵسەنگاندنی ئەمەریکا بوو. باڵیۆز نیوتن (لە باس و خواســـی هەڵەبجەدا) دەیوت هەردوولا چەکـــی کیمیاییان بەکارهێناوەو من خۆم هیچ بەڵگەیەکم لانیەو هەمیشە دەگەڕامەوە بۆ ئەمەریکیەکان».

- عەقید روکن یاسر ئەلگەیلانی، فڕۆکەوانێکی جەنگاوەری عێراقەو فڕۆکەیەکی میگ ٢١ی بەرپەرچدەرەوەی بەدەســـتەوە بووە لە ســـاڵانی ١٩٨٠کاندا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «من هەرگیز بەڵگەی ئەوەم نەبینیوە کە ئێران لە کاتی جەنگدا گازی بەکارهێنابێتو هەرگیز ئەوەم نەبیســـتووەو ئەگەر ئەوەیان بکردایە، ســـەددام حوســـێن هەروا لێـــی بێدەنگ نەدەبوو و دەیکردە هەرایەک ئەوسەری نەبێتەوە».
- عەقید مونقیز فەتحی (منقذ فتحی)، ئەندازیارێکی میکانیکی بووە لە فەیلەقی دووی عێراق لە ساڵانی ١٩٨٠کانداو (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) دەڵێ: «من هەرگیز نەمبیســـتووە کە ئێران چەکـــی کیمیایی بەکارهێنابێت. ئێمە گەلێ کۆرسی راهێنانمان لە سەر بەرگریی کیمیایی بینیوە، بەڵام هیچ کاتێ بەتەمای ئەوە نەبووین ئێران هێرشی کیمیاییمان بکاتە سەر. سەرکردایەتیی عێـــراق درۆیان دەکردو ئێرانیەکان چەکی کیمیاییان بەکارنەهێناوە. من زۆر زۆر رقمە لە ئێرانیەکان، بەڵام ئەمە راستییە». هەروەها ئەوەشی وت کەوا لە هەر پێنج هێرشـــەکەی (توکلنا علی الله) لە ســـاڵی ١٩٨٨دا، بەشداریی کردووەو زانیاریی تەواوی لایە کە عێراقیەکان هیچ شـــوێنەوارێکی عەمباری کیمیاییان نەدۆزیوەتەوە لە نێو ئەو هەموو چەکو تەقەمەنیە زۆرەی ئێراندا، کە دەستیان بەسەردا گیرابوو.
- عەقیـــد ئیبراهیم حەســـەن ئەلیاس، فەرمانـــدەی بەتالیۆنێـــک بووەو (لە چاوپێکەوتنێکـــی ســـاڵی ٢٠٠٤دا) دەڵـــێ: «ئێران قەت چەکـــی کیمیایی بەکارنەهێناوە. من لە ســـاڵانی ١٩٨٠ تـــا ١٩٨٨ لە جەنگدا بوومو لە پلەی مولازمی یەکەمەوە دەســـتم پێکردووە تا پلەی کۆلۆنێلو هەرگیزاو هەرگیز نەمبیســـتووە کەس بڵێـــت ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێنـــاوە بە درێژایی هێڵەکانی بەرە».
- محەمەد حەنون، ســـەربازێکی پلە یەکە (جندی اول)، کە لە ماوەی جەنگدا لە هێڵەکانی بەرەدا بووەو (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٣دا) دەڵێ: «لە رۆژی یەکەمەوە تا کۆتایی، من هیچ کاتێ نەمبیســـتووە ئێرانیەکان چەکی کیمیاییان بەکارهێنابێت ـــ بە مەرجێ من خۆشمنەدەویستن. من قەت ئاگام

لەوە نەبووە کە ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت».

- مەعاز عەبدولڕەحیم، نەتەوەپەرستێکی عێراقیی دژە سەددامە لەگەڵ ئەیاد عەلاویی ویفاقی نیشتمانیی عێراقداو لە ساڵانی ١٩٨٠کاندا ڕۆژنامەنووس بووە لە عێراقدا، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «ئێمە هەرگیز (لە برادەرو هاوڕاکانمان) نەبیستووە کە ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت. حکومەت دەیویست وابڵێ، بەڵام هیچ بەڵگەیەکی بەدەستەوە نەبوو. ئێمە وەک ڕۆژنامەنووسان زۆرجار بەکارهێنانی چەکی کیمیاییمان باس دەکرد. منداڵەکانمان، کە لە ناو سوپادا بوون، لەو بارەیەوە قسەیان بۆ دەکردینو دەیانگێڕایەوە کە (با) گازی کیمیایی هێناوەتە دواوە بە سەر عێراقیەکانداو ئەمە گەلێ جار ڕوویدەدا».
- کامیل ئەنوەر بوترس، سەربازێکی تۆپچی بوو و بەشداریی لە هەر پێنج قۆناخەکەی (توکلنا علی الله) کردبوو، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٤دا) دەڵێ: «من هەرگیز بەکارهێنانی چەکی کیمیایی ئێرانم نەدیوە لە تەواوی ئەو ماوەیەدا کە لە بەرە بووم. ڕەنگە چەکی کیمیاییان بەکارهێنابێت، بەڵام من نە بینیومەو نە بیستوومە ئەو کارە کرابێت».

هەندێ عێراقیی تر هەبوون، کەمتر دڵنیابوونو مەزەندەی ئەوەیان دەکرد کە ئێران ڕەنگە گازی بەکارهێنابێت، بەڵام ئەوان هیچ نموونەیەکی دیاریکراویان لا نیە. یەک ئەفسەر بە ناوی عەقید عەبدولوەهاب ئەلسەعدی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) ئیدیعای ئەوە دەکات کە جارێکیان تێبینی هێرشێکی گازی ئێرانی کردووە، کاتێ کە فڕۆکەیەکی ئێرانی ڕۆکێتێکی هەڵداوە بۆ قەدپاڵی چیایەک لە نزیک سەیف سەعدەوە لە قۆناخی چوارەمی ئۆپەراسیۆنی (توکلنا علی الله) لە مانگی تەموزی ١٩٨٨داو ئەو گەواڵە دووکەڵە ڕەشەی وەک بەڵگە هێنایەوەیە کە چەشنی قارچک بەرز دەبووەوە، بەڵام لە بینینی ئەم دیمەنە بەولاوە هیچ وردەکاریەکی لانەبوو و هیچی لەبارەی بریندارو کوژراوی عێراقیشەوە نەدەزانی لەم هێرشەدا. ئەو پێی لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق نا، لە ماوەی هەمان ئۆپەراسیۆنداو ڕووداوەکانی ڕابردووی بە نموونە دەهێنایەوەو ئەو سەربازە عێراقیانە دەناسێ کە بە گازی عێراقی بریندار بوون بەو هۆیەوە کە با هێناویێتیە دواوە بە سەر سەنگەرەکانیاندا. دواجار دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە دەڵێ: «من لە سەدا سەد دڵنیام عێراق چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، بەڵام سەد لە سەد دڵنیانیم ئێران ئەو کارەی کردبێت».

فڕۆکەوانێکی جەنگاوەری عێراقی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) دێتەوە یادی کە سـەردانی نەخۆشخانەی ئەلڕەشـیدی بەغدای کردووە، کە ژمارەیەک زۆری قوربانیی عێراقی بینیوە بەر گازی خەردەل کەوتوون. فڕۆکەوانەکە دەڵێ «وایـان تێگەیاندم کە ئەوانە قوربانیی هێرشـێکی کیمیایی عێراقن». بەڵام لە دوو ساڵی فڕۆکەوانیدا لە ماوەی جەنگدا (١٩٨٧ ـ ١٩٨٨) تاقە یەک رووداویشی نەبینیوە کە بەکارهێنانـی گازی ئێرانی تێدا تۆمار کرابێت. بە پێچەوانەوە ئەو ئـاگای لە چەندین حاڵەت بـووە، کەوا گازی عێراق دەگەڕایە دواوە بە سـەر هێزەکانی عێراق خۆیدا.

جەنەراڵ نزار خەزرەجیی، سـەرۆک ئەرکانی سوپای عێراق لە ساڵانی ١٩٨٧ ـــ١٩٩٠دا، کە ئیدیعای ئەوە دەکات گوایە ئەندازیاری سەرەکیی هێرشی (توكلنا علـى الله) بووە، لە دوای هەڵگەڕانەوەی لە رژێم جەخت لە سـەر ئەوە دەکات کە ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، بەڵام تەنها لە رێگەی «رۆکێتو تۆپەوەو ئەمەش کاریگەر نەبوو وەک هێرشـی فڕۆکە». ئەو زۆر بە ئاسانی بەکارهێنانی گازی لە لایەن عێراقەوە سـەلماند لە هەر پێنج هێرشەکەی (توكلنا على الله)دا، «بەڵام تەنها بەسـەر هێزە یەدەکەکانی ئێراندا لە ناوچەکانی پشـتی بەرە... چونکە زۆر جێی مەترسی بوو بۆ ئێمە کیمیایی بەکاربێنین لە هێڵەکانی بەرەدا، کەوا هەردوولا تەواو لە یەکترەوە نزیک بوون»[٣٠].

راگەیاندنێک کە لە ئەفسـەرێکی پایەبـەرزی وەک خەزرەجییەوە دەربچێت، دەبێ بەهەند وەربگیرێت. بەهەرحاڵ، لە سـاڵی ٢٠٠٢دا خەزرەجیی لە دانیمارک لێکۆڵینەوەی لەگەڵ کرا لە سەر تاوانی جەنگ، کە لەوێ داوای پەنابەریی کردبوو و بە ئاشکرا لە سەر پەتی بەکارهێنانی گاز لە لایەن ئێرانەوە یاریی دەکرد، وەک پاساوهێنانەوەیەک بۆ عێراق. بێجگە لەوەش نیازی ئەوەی دەربڕی بۆ بنیاتنانەوەو سەرکردایەتیی کردنی سوپای عێراق دوای ئەو جەنگەی کە ئەمەریکا هەڕەشەی دەکـرد بەرپای بـکات، هەروەها بۆ هۆکاری ئەو کەمتەرخەمییە گەورەیەشـی گێڕایـەوە کە فڕۆکەوانە عێراقیەکان کە بە درێژایـی هێڵەکانی بەرە دەیاننواند کاتێ سەربازە مۆڵخواردووەکانی ئێرانیان گازباران دەکردو بەوانیشەوە زۆرێک لە هێزەکانی پیادەی عێراقیان دەکوشـتو بریندار دەکرد. ئەمە واناگەیەنێت کەوا قسەکانی خەزرەجی بە درۆ و دەلەسە لە قەڵەم بدرێنو تەنها دەکرێ لە هەندێ رووەوە بایەخێکیان بدرێتێو لەهەمان کاتیشدا بە راگەیاندنی دژ بە بەرژەوەندی دانەنرێن.

ئەی لەبارەی لێکۆڵەرەوانو داڕێژەرانی سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە چــی بڵێین؟ ئەوانــە ئەو دیدو بۆچوونەیان لا زاڵە کــەوا رەنگە ئێران هەندێک هێرشــی کیمیایی جێبەجێ کردبێــت لەلای خۆیەوە، بەڵام تەنهــا بچڕبچڕو بە ئاســتێکی کەمو بەکارهێنانی توخمی کیمیایی ســادە (کە رەنگدانەوەی ساوایی بەرنامــەی چەکی کیمیاییەکەی بوو) یان تەقاندنی چەکو کەرەســتەی گیراوی عێــراق خۆی بەرەو دواوە بۆ هێزەکانی عێراق. ئەم کاربەدەســتانە تاڕادەیەکی باش کەمتر گومانیان دەردەبڕی لە ســەرەتای ساڵەکانی ٢٠٠٠دا وەک لەوەی کە هەندێ لە کاربەدەستانی تری ئەمەریکا کردیان لە هەمان کاتدا، بۆ نموونە:

- دێڤید نیوتنی باڵیۆزی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە بەغدا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) دەڵێ: «(لە واشنتۆندا) هەستێکی گشتی هەبوو کە هەردوو وڵات توانای چەکی کیمیایی خۆیان پەرە پێدەدا، بەڵام ئێران زۆر لەدواوە بوو. لەبەرئەوە هەســتێکی گشتی هەبوو کە ئێران لەم بوارەدا بەتەواویی پەرێزی پــاک نیە. هەندێ بەڵگە هەن کە ئێرانیــش چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت، بەڵام لە سنوورێکی زۆر دیاریکراودا».
- جیم پــلاک، جێگری یاریدەدەری وەزیری دەرەوە بــۆ کاروباری رۆژهەڵاتی نزیک (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «ئێران هەوڵی دەدا چەکی کیمیایی بەکاربهێنێت، بەڵام هێشــتا مابووی. لــە کاردانەوەی بەکارهێنانی چەکــی کیمیاییدا لــە لایەن عێراقــەوە، ئێران بە پەلەپروزێ دەســتیدایە پرۆگرامی خــۆی، بەڵام تا کۆتایی جەنگ نەیانتوانی نە چەکەکە دروســت بکەنو نە رێگەی بەکارهێنانیشی بدۆزنەوەو ئەگەری ئەوە هەیە دوای جەنگ کردبێتیان».
- فرانک ریکیاردۆنی، ساڵانێک دوای خزمەتکردنی وەک کاربەدەستی مەکتەبی عێراقی وەزارەتی دەرەوە (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە: «من بەهیچ کلۆجێ بەڵگەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی ئێرانم نەبینیوە».

ریــک فرانکۆنــا، لێکۆڵــەرەوەی دەزگای موخابەراتــی بەرگری (DIA)، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «ئێمە دەزانین ئێران چەکی کیمیایی (لە هەڵەبجەدا) بەکارهێناوە». بەگوێرەی لێکۆڵینەوەی زیاد: «بەتەواوی کارەکەمان لێتێکچووبوو و ناوچەکە پڕ لە ململانێ بوو. ئێمە هەندێک لە قوربانیانی (عێراقمان لــە هەڵەبجەدا) بینیو لە قوربانیی گازی خــەردەل یان دەمارەگاز نەدەچوونو پێموانیــە هەرگیز لەوە دڵنیابین. پێموایە ئەوەی کە پێیدەگەینو دەیدۆزینەوە،

تیۆری دەبێت نەک راستی. ئێمە نەماندەتوانی بگەینە لای ئێرانو... لە عێراقیشدا بۆ هەموو شوێنێک گاردی ئاسایشیان خستبووە تەکمان».

- رۆبەرت میکولاک، کە کاربەدەستێک بوو لە بیرۆی کۆنترۆڵی چەکی سەر بە وەزارەتی دەرەوەو رۆڵێکی بەرچاوی بینی لە دانوستانی رێککەوتننامەی چەکی کیمیایی ساڵی ١٩٩٣، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «من هیچ شتێکی تایبەت ناگێڕمەوە، بەڵام هەندێ بەڵگەی ئەوە هەن کە ئەو زەخیرەو تەقەمەنیانەی عێراق، کەوا ئێران گرتبوونی، بەرەو عێراقیەکانی دەهاوێشتە دواوە».
- ئەحمەد هاشم، لێکۆڵەرێکی سەربازی بوو و (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە: «بەپێی سەرچاوە ئەمەریکیەکان، بەکارهێنانی ئێران شتێکی لاوەکیی بوو و ئەگەری ئەوە هەیە تەقەمەنیی دەست بەسەرداگیراوی عێراق بووبێتنو پێدەچێت ئەوە تەنها رێگە بووبێت. چونکە ئێرانیەکان تەنها گازی فرمێسکیان شک دەبرد، نەک سیانید».
- لێکۆڵەرەوەیەکی (سی ئای ئەی) (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە: «بەپێی زانیاریی موخابەراتیی ئێمە، هەردوولا ئێرانو عێراق چەکی کیمیاییان بەکارهێناوە». کاتێ فشار خرایە سەر لێکۆڵەرەوەکە، بە نابەدڵیەکەوە گەڕایەوە سەر قسەی سێس کارۆس لە زانکۆی بەرگریی نیشتمانی، وەک رێگەپێدراوێکی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەوبارەیەوە.
- سێس کارۆس، لێکۆڵەرەوەیەکی سەربازی بوو لە ساڵانی١٩٨٠کاندا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ: «ئێمە لەوکاتەدا بەوردی دەمانزانی چی روودەدات. ئیدیعای بەکارهێنان لە لایەن ئێرانەوە، مەسەلەیەکە جێی بێنەوبەرەیە. کەسانێک هەن لە ناو حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، بەڕاستی قەناعەتیان وایە کە ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێناوە. من ئەوپەڕی گومانم هەیە، چونکە هیچ بەڵگەیەک نیە کە ئەوان توانای ئەوەیان هەبووبێت. رەنگە بەڵگە هەبن لە ناو دۆکیومێنتەکانی موخابەراتدا، بەڵام ئەگەر ئەوە مەسەلەکە بێت ئەوە من نەمدیون».

راپۆرتە ئاشکراکراوەکانی (DIA)و (CIA) ی پێش جەنگ، ئێران بەوە تۆمەتبار دەکات کە جارجارە چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، بەڵام بەشێوەیەکی نەگۆڕ نموونە بەدەستەوە نادات (وەک شوێنو مێژوو)، خۆ ئەگەر ئێران شتێکیشی شکبردبێت، ئەوە توانایەکی سەرەتایی بووە. بە شێوەیەکی نموونەیی، زمانی

ئەم دۆکیومێنتانە بەوردی تاوتوێ کراوە کە بوار بە ئەگەری بەکارهێنانی ئێران بدات تەنانەت وەک کەمکردنی بایەخیشی. لە نموونەیەکی ئابی١٩٩٠دا (سی ئای ئەی) ئەوە دەخاتەڕوو کە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق لە سەردەمی جەنگدا «لە ڕێگەی توانای سنووورداری خۆپاراستنی ئێران لە چەکی کیمیایی هاندەدراو نەتوانینی ئێران بۆ تۆڵەکردنەوەی هاوشێوە، لە سەر هیچ ئاستێکی مەزەندەکراو»[٣١]. هەر بەو ئاڕاستەیەدا، بەڵگەیەکی (DIA) باس لەوە دەکات کە «هەڕەشەیەکی راستی تۆڵەکردنەوەی ئێران بە چەکی کیمیایی لەئارادا نەبوو»[٣٢]. دۆکیومێنتێکی تری (سی ئای ئەی) باس لەوە دەکات کە ئێران بەپەرۆش نەبووە بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بەڵام «هەستیان بەوە کردووە کە ناچارن تۆڵەی پەلامارەکانی عێراق بکەنەوە. ئێران تەنها (جارێک یان دوان) کیمیایی بەکارهێناوە لە سەر هێزە کۆکراوەکان و کاریگەریی کەم بووە»[٣٣]. ئەم تاوتوێکردنو هەڵسەنگاندنە دەبێ بکەوێتە بەر پرسیارو گومانی لێ بێاڵێت کاتێ کە بەئاشکرا پشت بە سەرچاوەیەکی ناوخۆ دەبەستێت، بۆ نموونە گریمانەی ئەوە بکەین کە هێرشەکەی هەڵەبجە مێژوویەکی نادیاری هەیە وەک ئەوەی لە ئابی ١٩٨٧دا روویدابێت. هەرسێ دۆکیومێنتەکە پڕن لە وردەکاریی باسی پرۆگرامەکانی چەکی کیمیایی عێراقو نموونەی بەکارهێنانیانو یاداشتی ئەم دوایەی (سی ئای ئەی) کە بە روونو ئاشکرا باس لەوە دەکات هەڵەبجە «بە سەختی پەلامار دراوە» لە لایەن عێراقەوەو بە چەکی کیمیایی.

پسپۆڕێکی سەنگینی سەربازی، بە ناوی ئەنتۆنی کۆردسمان، باس لەوە دەکات کە «ئێران یەکەم بەکارهێنانی چەکی کیمیایی سەلمێنراوی لە ساڵی ١٩٨٥دا جێبەجێ کردووەو تیایدا تۆپخانەو هاوەنی بەکارهێناوە بۆ هەڵدانی تەقەمەنیی گاز، کە هەندێکیان لە بنەڕەتدا دەستبەسەرداگیراوی عێراق بوون»[٣٤]. بەهەرحاڵ، ئەو ناڵێ کێ ئەمەی پشتڕاست کردووەتەوە، یان لە کوێو کەی ئەم رووداوە ئیدیعاکراوە بەرپابووە. ئەمە تیشک دەخاتە سەر کێشەیەکی پەیوەندیدار بە هەموو ئیدیعاکانی ئێرانەوە، چونکە بەپێچەوانەی ئەو تۆمەتانەی بەر دەرگای عێراقیان دەگرت، لای ئەوان بەشێوەیەکی بەردەوام شتەکان وردی و دیاریکردنیان ناتەواو بوو. بەهەمان نەفەس، شیکاریەکی سوپای ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٨٦دا ئاماژە بە هەردوو گازی خەردەلو تابوون دەدا لە زەخیرە نەتەقیوەکانی عێراق و دەڵێ: «گریمانەی ئەوە هەیە کەوا ئێرانیەکان هەندێ حەشوەی کیمیاییان کۆکردبێتەوەو لای خۆیانەوە بەکاریانهێنابێت. هەروەها

وەک باســـدەکرێت، ئێران هەوڵی ئەوە دەدات کـــە توخمەکانی چەکی کیمیایی بەدەســـتبێنێت لەگەڵ ماددەی کیمیاییو کەرەســـتەو تفاقدا، بۆ دروستکردنی توخمـــی کیمیایـــی تایبەت بەخۆیان و نازانرێت سروشـــتی ئەم هەوڵە چۆنە». هەمان دۆکیومێنت زۆر بە ڕاشـــکاوانەترو وردەکاریەوە لە سەر تواناکانی عێراق دەدوێت (٣٥).

تاقیکردنەوە لە سەر کوردەکان

ئەگەرێکی تر هەیە کە دەبێ رەچاوبکرێت و بەتەواویی دوورە لە شانۆی جەنگی ئێران ـ عێراقەوە. ئێران مەسەلەی یاخیبوونی کوردی خۆی هەبوو لەگەڵی چنگ بداتو هەرچەندە ئەمە هەرگیز لەمەودای جموجوڵیدا شانی لەوەی کوردی عێراق نەدەدا، بەڵام هەموو کات هەر مایەی سەرئێشـــە بووە بۆ سەرکردایەتیی ئێران. لە ســـەرەتای ساڵانی هەشـــتاکاندا بەتایبەتی، ئێرانیەکان زنجیرەیەک هێرشیان کردە سەر حەشـــارگەکانی حیزبی یاخیبووی سەرەکی، واتە حیزبی دیموکراتی کوردســـتانی ئێران (حدکا). جار لە دوای جار بەرپرســـەکانی حدکا ســـکاڵایان دووبـــارە دەکردەوە کە ئێران چەکی کیمیایـــی بەکارهێناوە دژ بە هێزەکانیان. بۆ نموونە عەبدولڕەحمان قاســـملووی سەرکردەی حدکا، لە ئەیلولی ١٩٨٨دا لە بارەگای خۆیەوە لە بەغدا، ســـکاڵای ئەوەی تۆمارکرد کەوا ئێران دووجار گازی ژەهراویـــی بەکارهێناوە دژ بە هێزەکانی: لە ســـاڵی ١٩٨٢داو جارێکی تریش لە ١٣ی ئابی ١٩٨٧دا، کاتێ کە حدکا ئاهەنگی یادی دامەزراندنی گێڕاوە (٣٦).

قاســـملوو لە نیســـانی ١٩٨٩دا لە ڤیەننا، لە لایـــەن کرێگرتەکانی ئێرانەوە تیرۆرکراو دوای خۆی تیشـــکی تر نەخرایە سەر ســـکاڵاکەی. هاشمی کەریمی، کە ئەندامێکی مەکتەبی سیاســـیی حدکایە لە لەندەن (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) دەڵێ کەوا نەیتوانیوە بگەڕێتەوە سەر ئەو جەختکردنەی سەرکردەکەی، بەڵام ســـکاڵای ئەوەی دەکرد کە شایەتحاڵ بووە لە هێرشێکی کیمیایی دیکەی ئێرانداو وەک دەڵێ لە زســـتانی ١٩٨٣دا، لە ناوچـــەی گەورەدێی نزیک ماوەت ئەنجامدراوە (لـــە ناو عێراقداو زۆر دوور نیە لە دۆڵی جافەتییەوە) و بارەگایەکی تێدابووە: «ئێرانیەکان لە ئاســـمانەوە هێرشیان کردە ســـەر گرووپەکەی ئێمە بە ژمارەیەکی زۆری بۆمبی ئاســـایی، بەڵام هەندێ گازیشـــی لەگەڵدا بوو. دوو

سێ پێشـــمەرگەمان بریندار بوونو بە دەست ئازاری پێستەوە دەتلانەوە. ئێمە دکتۆرێکی فەرەنسیمان لەگەڵ بوو و ئاگاداری کردین کە هۆکاری ئەم برینانە لە بەرکەوتنی توخمی کیمیاییەوەیەو ئێمەش ئاگرمان کردەوەو دووکەڵێکی زۆرمان کردو ئەمە کەڵکی هەبوو». بەرپرســـێکی تری حدکا، کە ناوی مەولوود سوارە بوو، (لــە چاوپێکەوتنێکی ســاڵی ٢٠٠٣دا) دەگێڕێتەوە کە لە ســاڵی ١٩٨٠ یا ١٩٨١دا هێرشـــێکی تری گازی ئێرانیان کراوەتە سەرو لە گوندی میراوای نێوان سەردەشـــتو پیرانشار لە ناو ئێرانەوە بە تۆپ دەیانتەقاند. رەنگە ئەمە یەکێک بووبێت لەو هێرشانەی قاسملوو ئیشارەتی پێدابوو.

ســـادق زەرزا، بەرپرســـێکی حدکایەو لە هۆڵەندا دەژی، (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٣دا) باس لە هێرشێکی سێهەم دەکات کە لە پایزێکی درەنگی ساڵی ١٩٨٢ یـــان ١٩٨٣دا ئەنجامدراوە (ســـاڵەکەی باش بیـــر نەدەهاتەوە) کاتێ کە ئەو فەرماندەی هێزێکی نزیکەی هەشـــت ســـەد کەسی بووە لە ناوچەی سەقزی کوردستانی ئێران:

«ئێمـــە لە ناوچەی شـــاقەڵا بووین، کاتـــێ گوێم لە دەنگـــی فڕۆکە بوو بە راســـەرمانەوە لەناکاو کەوتنـــە بۆردمان کردن. دەنگی بۆمبـــەکان وەک جاران ئاســـایی بوو و هیچ شـــتێکی ناعادەتیی تێدانەبوو. پاشـــان هەواڵمان زانی کە گوندی باینگانی نزیکمان بە کیمیایی لێیدراوە. ئێمە رۆیشـــتین بۆ شـــوێنێکی نزیک گوندەکەو برینداریـــان هێنا بۆ کلینیکە گەڕۆکەمانو لەوێ زانیمان حەوت گوندنشـــین کوژراونو زۆر کەسیش بریندارن. دوو ســـێ کەسی کوێر کردبوو و نۆزدە کەســـی تریش تووشی برینی سەختی سووربوونەوەی پێستو تلۆق کردن بووبوون. هەروەها پیاوێک دەســـتێکو قاچێکـــی پەڕیبوو. خەڵکەکە پێیانوتین هێرشی کیمیایی بووەو ئێمە نەماندەزانی چیە».

ئەو دەیوت ئەوەی کە دەمانزانی ئەوەبوو کە فڕۆکەکانی ئێران هێرشـــەکەیان کردووەو وایبۆدەچێت کە رەنگە ئێرانیەکان ویستبێتیان گوندنشینەکان بتۆقێننو بەوجۆرە بیانکەنە دژی پێشمەرگە. گازبارانی باینگان، ئەگەر وابووبێت، بوو بە سەرپشـــکی باسو خواسی ئەو کاتە. حدکا لە دەرەوەی وڵات وایان بڵاوکردەوە فڕۆکەکانی ئێران «جۆرە بۆمبێکیان بەرداوەتەوە کە دووکەڵێکی هێجگار زۆریان لێبەرز بووەتەوە»و هەشت کەســـی لە باینگان کوشتووە. راپۆرتەکە ئیشارەت بـــەوە دەدات کـــە تۆمەتبارکردنی ئێســـتای عێراق لە لایەن ئێرانەوە لە ســـەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، هەوڵێک بوو بۆ «خۆدزینەوە لە بەرپرسیارێتیی»

ئەم هێرشانە [٣٧]. ئێرانیەکانیش لای خۆیانەوە گوناهی هێرشی باینگانیان خستە ئەستۆی عێراقو ئیدیعایان دەکرد کە لە ٢٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٣دا «فڕۆکە جەنگیەکانی عێراق لەناکاو هەڵیانکوتاوەتە سەر گوندی باینگان لە نزیک بانەو بۆمبی کیمیاییان بە سەر خەڵکی مەدەنیی بێتاواندا خستووەتە خوارەوە، کەوا گازی خەردەلو زنکیان تێدابووە و لە ئەنجامدا کۆمەڵێک گوندنشینی بێوەی شەهیدو بریندار بوون» [٣٨].

تۆمەتبارکردنەکەی حدکا دەبێ بە هەند وەربگیرێت، چونکە عێراقیەکان هۆیەکی ئەوتۆیان نەبوو بۆ لێدانی ناوچەی باینگان لە ئۆکتۆبەری ١٩٨٣دا. بەرپرسەکانی حدکا سوورن لە سەر ئەوەی کە هیچ پێشمەرگەیەکی کوردی عێراق لەو ناوە نەبوونو ناوچەی پشتی بەرەی هێزەکانی ئێرانیش نەبووە. لەلایەکی تریشەوە کەس وایبۆناچێت ئێران لەو کاتانەی وەک ساڵی ١٩٨٣دا توانای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بووبێت. وەڵامەکە رەنگە ئەوەبێت کە ئەو چەند گوندنشینەی بریندار‌بوون یان کوژراون بە هۆی گازی ئێرانەوە نەبووە، بەڵکو بە هۆی مادەیەکی سووتێنەرەوە بووە، وەک ناپاڵم یان فۆسفۆر، یاخود تێکەڵەیەکی فۆسفۆرو بۆمبی ئاسایی بووەو (پارچەکانیشی بوون بە هۆی بریندار‌بوون). رەنگە هاوزەمان نەبووبێتو هێزەکانی ئێران کەوتبێتنە راوەدوونانی حدکا، وەک بەشێک لە هێرشی وەلفەجر/٤ لە نزیک پێنجوێنو لە ناو خاکی عێراقدا. چونکە ئەگەر فڕۆکەکانیان هێرشێکی هاوشێوەیان کردبێ لە نزیک کۆمەڵێکی حدکاوە لە ناوچەی بانە، ئەوە رەنگە بۆ رێگرتن بووبێت لەم هێزە کە بێنە هانای هاوڕێکانیانەوە.

ئاخۆ ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت دژ بە کوردە یاخیبووەکان یان دانیشتووانە کوردەکەی خۆی؟ تاقە وەڵامی شیاو ئەوەیە کە مەسەلەکە هێشتا ساغنەبووەتەوە. سەبارەت بەو هێرشانەی باسیان لێوەکراوە لە ساڵی ١٩٨٢دا (یەک)و لە ساڵی ١٩٨٣دا (دوو)، گێڕانەوەی شایەتحاڵ وایان لێدەکات رێیان تێبچێت، هەرچەندە هیچ بەڵگەیەک بەدەستەوە نیە کە ئێران دەستی کردبێتە بەرهەمهێنانی توخمی کیمیایی لەوکاتەدا، چجای توانای چەک لێدروستکردنیان. ئەگەری ئەوە هەیە کە ئێران، لە ژێر فشاری هێرشی گازی عێراقدا، دەستی کردبێتە پەرەپێدانی توخمی کیمیاییو بە شێوەی تاقیکردنەوە لەدژی کوردە یاخیبووەکەی خۆی بەکاریهێنابێت. بە نەبوونی باسو گێڕانەوەی وردو شایەتحاڵی راستگۆو نەگۆڕو بەڵگەی پشتڕاستکەرەوە لە لایەن ئەو دکتۆرانەی لەوکاتەدا

ئامادەی ئەو بارودۆخە بوون، ئەوە ئیدیعاکانی حدکا ناتەواون و ناتوانن ئەو شتە بســـەلمێنن. سەبارەت بە هێرشی گازی ساڵی ١٩٨٧یش بۆ سەر بارەگای حدکا وەک قاســـملوو ئیدیعای دەکرد، ئەوە کاربەدەستانی حدکا وایدەردەبڕن کە هیچ شتێک لەو بارەیەوە نازانن.

چاوەڕاوی با بەسەرداهێنانی گاز

لە ماوەی جەنگدا عێراق سکاڵای ئەوەی دەکرد کە ئێرانیش گازی بەکارهێناوە. لە ســـاڵانی بەرایـــی جەنگدا ئەم تۆمەتانە، بەپێـــی کاڵ وکرچییان، تەنها بەوە لێکدەدرانەوە کە هەوڵی ئاشـــکران بۆ سەرنج لادان لە سەر بەکارهێنانی گاز لە شەڕگەکانی عێراق خۆیدا. بۆ نموونە، لە ساڵی ١٩٨٦داو کاتێ هێزەکانی ئێران فاویان داگیرکرد، لەگەڵ ئەوەشـــدا کە عێراق بە خەســـتیی گازبارانی دەکردن، عێراقیەکان سکاڵایان لە ســـەر هێرشێکی کیمیایی ئێران تۆمار کرد، بەڵام هیچ وردەکارییەکیـــان باس نەکردو ســـکاڵای ئەوەیان دەکرد کـــەوا: «رژێمی ئێران بـــە هۆی ئەو زیانە قورســـانەی لێیکەوتووە، دوێنێو ئەم بەیانییە ســـوودی لە بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایـــی بینیوە لە ژێر چاوبەســـتیی مانۆڕێکی قێزەوندا تاوەکو لەم ئاســـتەنگ و قەیرانە کوشـــندەیە رزگاری بکات»[٣٩]. بەڵام هەر زوو عێراقیەکان تێگەیشـــتن کە زیانە کیمیاییەکان لە گازبارانی خۆیانەوەیەو دەکرێ وەک بەڵگـــەی بەکارهێنانی ئێران ســـوودی لێوەربگیرێتو بەمە فێڵ لە نەتەوە یەکگرتووەکان بکرێت کە وای تەماشا بکات دەستێکی ئێرانی تێدایە.

لـــە هەمووی گرنگتـــر، زانینی ئەوەی کە ئێـــران بە هەمان شـــێوە تۆڵەی نەکردووەتەوەو کاتێ عێراق بەو قورســـییە پشـــتی بە گاز بەستووە، نەک تەنها زیانـــی بە کۆششـــی پڕۆپاگەندەی عێراقی گەیاند، بەڵکو پەشـــۆکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانیشـــی لێکەوتەوە، کە پشتیوان و پارێزەری سەرەکیی عێراق بوو. پایـــزی ١٩٨٧ بوو کە واشـــنتۆن کەوتە خوێندنی ئەو ئـــاوازەی گوایە ئێرانیش کیمیایـــی بەکاردێنێت. جۆرج شـــوڵزی وەزیـــری دەرەوە، لـــە وتاردانێکدا لە ئینستیتیوتی وایزمان بۆ زانست لە ئیسرائیل، لە ئۆکتۆبەردا، بە ئاشکرا رەخنەی لە «هەردوک ئێرانو عێراق گرت لە ســـەر ئیدیعای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگی کەنداوی فارسدا»[٤٠].

«ئیدیعـــای» بەکارهێنان؟ کێ ئەم ئیدیعایەی کـــردووە؟ تۆمەتبارکردنەکەی شـــولْز یەکەمجار بوو لە لایەن کاربەدەســـتێکی پایەبـــەرزی ئەمەریکاوە باس بکرێت. هەر لە سەرەتای ئەو ساڵەوە، عێراق ئێرانی تۆمەتبار دەکرد کەوا گازی خەردەلو فۆســـجین بەکاردەهێنێ، کە توخمێکی قورســـەو لە جەنگی جیهانیی یەکەمیشدا بەکارهاتووەو ئازارو زیانێکی سەختی بە شانەکانی لەش گەیاندووە لە «پەلامارە کیمیاییەکانی» شەڕگەکانی باشووردا[٤١]. ئەمە یەکەم تۆمەتبارکردنی دیاریکـــراو بوو لە لایەن عێراقەوە لە ماوەی جەنگـــداو تەنها لەوەدا تەمومژاوی بوو کە نەیتوانی شـــوێنی رووداوەکە دەسنیشان بکات. ڕەنگە ئەوە راست بێتو ئەگەر واشـــبووبێت، دەبوو بە بەڵگە بیسەلماندایە. بەهەرحاڵ، ڕەنگە عێراقیش هەوڵیدابێـــت ســـەردانیکەرانی نێودەوڵەتی ئامادە بکات بـــۆ بینینی بریندارانی کیمیایی لە عێراقدا.

لە نیســـانی ١٩٨٧داو لە کاردانەوەی زیادکردنی هێرشـــی کیمیایی عێراقدا ـ کە لەم کاتەدا وەک باسدەکرا کاریگەریی بۆ سەر خەڵکی مەدەنیش هەبوو ـ لە ئەنجامی گەورەبوونی فشاری ئێراندا، سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، جارێکیتر تیمێکی پســـپۆڕی نارد بۆ ناوچەکەو ئەمجارەش عێراق دەرگای خستە سەرپشت بۆ پسپۆڕو شارەزایان. تیمەکە بە گەشتێک برا بۆ نەخۆشخانەکانی بەغداو بەســـرەو ســـەردانێکی کورتی بەرەیـــان کرد لە ڕۆژهەڵاتی بەســـرەوە. پســـپۆڕان لەو ڕاپۆرتەیاندا کە مانگێک لەوەوپاش بەرزیان کردەوە، گەیشتبوونە ئـــەو ئەنجامەی کـــە هەندێ بریندارى عێراق کەوتوونەتە بـــەر کاریگەریی گازی خەردەلو هەندێکی تر بەر «مادەیەکی وروژێنی توند کەوتوون، ڕەنگە فۆسجین بێت»[٤٢].

ڕاپۆرتەکە لە نزیکەوە شـــتەکان دەخوێنێتەوەو پســـپۆڕەکان بە ئاماژەکردن بۆ ســـەردانەکەیان بۆ ئێران، تیشکیان خســـتە سەر هێرشە کیمیاییەکان دژ بە هەردوو پێگە ســـەربازیو مەدەنیەکانو پارچـــەی ئەو چەکانەیان کردە بەڵگەی ئەوەی کە عێراق ئەنجامدەر بووە. ســـەبارەت بە سەردانەکەشیان بۆ عێراق، بە پێچەوانەوە، تیمەکە دەنووســـێت کە لە دەوروبەری بەسرەدا «هێزەکانی عێراق بەر گازی خەردەلو توخمێکی کاریگەر کەوتوون لە سەر سییەکان، کە پێدەچێت فۆسجین بێت. بە نەبوونی بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوەی بەکارهێنانی ئەو چەکانە، ناتوانرێت دەسنیشـــانی ئـــەوە بکرێت کە ئەو برینانە چـــۆن و بە هۆی چیەوە دروستبوون»[٤٣].

تاریق عەزیز بە تووڕەبوونێکی زۆرەوە ناڕەزایی لە ســـەر دارشتنی راپۆرتەکە دەربڕیو بەوە تۆمەتباری کرد «کە دەگاتە رادەی ناتەواوییەکی جیددیو... لە ململانێیەکی بنەڕەتیدایە لەگەڵ هەندێ بەڵگەی جێمتمانەدا کە تیمەکە زانیاریی لـــە بارەیانەوە هەبووەو دەیتوانی ئەنجامگیریی ئەوە بکات کە لەڕاســـتیدا ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێناوە». ئەوجا دەپرسێ، چیتر ئەگەر راپۆرتەکە نەتوانێ ناوی فۆســـجین بێنێت، وەک توخمێکی کیمیایی لە عەمبارەکانی ئێراندا، کەواتە «چۆن کەسێک باسی ئەو راستییە دەکات کە سەربازانو دەرەجەدارانی سوپای عێراق تووشی برینی ئەو توخمە کیمیاییە بوون؟»[٤٤].

مەســـەلەکە دەکرێ بەم جۆرە لێکبدرێتەوە: عێراق هێزێکی ئامادەی هەبووە، کـــە تووشـــی برینی کیمیایـــی بوون ـــ یان لـــەو گازانەوە کە بە شـــێوەیەکی ناڕێکوپێک لە لایەن هێزەکانی عێراق خۆیەوە بەکارهاتووە، یاخود لەو گازانەوە کە لە تەقەمەنیـــی ناتوندوتۆڵەوە دزەیان کـــردووە. بەڵگەی بنەڕەتی هەن کە فڕۆکـــەی بۆمبهاوێژی عێراق بەردەوام هێزەکانـــی خۆیانیان گازباران کردووە لە مـــاوەی جەنگدا. ئەمە زۆرجار بە هۆی باوە بووە، کە بە شـــێوەیەکی تایبەتی لە هێڵەکانی بـــەرەدا روودەدات، لەوکاتانەدا کە هێزەکانی هەردوولا لە نزیکەوە ســـەنگەریان لە یەکتر گرتووە. کێشەکە توندتر بووەوە وەختێ ئێران مووشەکی دژە فڕۆکەی لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بەدەستهێنا (وەک بەشێک لە مەسەلەی ئێران ـ کۆنترا). لەو سۆنگەیەوە بۆمبهاوێژەکانی عێراق بەناچاری بەرز دەفڕینو ناوچـــەی بڵاوبوونەوەی گازەکـــە بەرفراوانتر دەبوو، کە فرەجاریش بە ســـەر هەردوک هێزەکانی عێراقو ئێراندا دەهات[٤٥].

راپۆرتێکی پاش جەنگ لە لایەن (ســـی ئای ئەی) ەوە کێشـــەی با بەسەردا هێنانو هێرش کردنە سەر هێزەکانی ئێران بە چەکی کیمیایی عێراق دەسەلمێنێت، چونکە عێراق:

> «... تاڕادەیـــەک بایەخێکـــی وای بە ســـەلامەتیی هێزەکانی (خۆی) نەدەدا کـــە لە ناوچەی ئالوودەبووی کیمیاییدا بوون یان لـــە نزیکیەوە... عێراق تا چەنـــد ئامادەبوو چەکی کیمیایی بڕێژێت بە ســـەر هێزەکانی خۆیدا، یان لە نزیکیانەوە بەکاریبێنێت بە ئاشکرا دەگۆڕاو بەند بوو بە مەودای ئامادەباشیی تاقمە سەربازێکەوە بۆ خۆڕزگارکردن لە پەلامارێکی کیمیایی. ئەم بێدەنگیو شاردنەوەیە رێگەی لە عێراق نەدەگرت چەکی کیمیایی بکا بە سەر ناوچەکانی شـــەڕو پێکداداندا، لەکاتێکدا کە ســـەربازەکانی خۆی لە گەلێ لاوە شەڕیان

دەکردو بەر کیمیایی دەکەوتن. لەبەرئەوەی کە عێراق گوێی بە هیچ بنەمایەکی ئەقلانیەت نەدەدا، ژمارەیەکی زۆر لە هێزەکانی خۆی لە گەرماوگەرمی هێرشە کیمیاییەکانیدا دەکوژران یان بریندار دەبوون». (٤٦)

سەربازو فڕۆکەوانە عێراقیەکان پشتی ئەم بۆچوونە دەگرنو فڕۆکەوانێک بە ناوی عەقید روکن یاسر ئەلگەیلانی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە فڕۆکە عێراقیەکان بە رێکەوت هێزەکانی خۆیان لەگەڵێ بۆنەدا بۆردمان کردووە ، بە هەردوو چەکی ئاساییو کیمیاییو تەنانەت جارێکیان بە ناپاڵمیش لە زۆنگاوەکانی باشووورداو وەک ئەو دەیوت کەوا ئەم هەڵانە زیانێکی زۆریان بەرپا دەکرد. بێجگە لەوە ئەو، سەددام حوسێنیشی بەوە تۆمەتبار دەکرد کەوا «توانیوێتی قوربانیە عێراقیەکان وەک بەڵگەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی ئێران بەکاربێنێ». بەشی سێهەم (لەم کتێبەدا ــ و) باس لەوە دەکات کە چۆن سەربازە عێراقیەکان لە فاودا بە گازی عێراق خۆی بریندار بوون. (لە چەند چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) عێراقیەکان هەمان رێکەوتیان دەگێڕایەوە لە شەڕەکانی تردا. بە شێوەیەکی ئاسایی سەربازان پێشتر بە زنجیرەیەک ئیشارەت ئاگادار دەکرانەوە لە هەڕەشەی پەلاماری گازی عێراق، وەک: شووتێک دووجار دەیلووراندو سێهەم جاریش هاواری دەکرد «گاز!»، هەروەها هەندێ کەڕەتیش دووجار بە دارێک دەیانکێشا بە ویلی ئۆتۆمبێلێکداو ئەمە ئیشارەتێک بوو کە دەبێ ماسکی گاز لە سەر بکەن، بەڵام فرەجار ئەمەیان نەدەکردو لە زۆربەی حاڵەتەکانیشدا ئەو کیمیاییەی بەتەمای بوون، نەدەهات. هەروەها بەدەگمەن کەلوپەلی تری کیمیاییان دەپۆشی چەشنی بەدلەو پووتو دەسکێش، بەڵکو بە وەڕسییەکەوە تەنها ماسکیان لە سەر دەکرد. ئەمە وادەگەیەنێ کە عێراقیەکان بە درێژایی هێڵەکانی بەرەی شەڕو بە شێوەیەکی تایبەتی ئەو توخمە دەمارانەیان بەکارهێناوە کە کاریگەریی خێرایان هەبووەو زووش رەوینەتەوە، وەک رێگەیەک بۆ کوشتنی ئێرانیەکانو لە هەمان کاتیشدا کەمکردنەوەی مەترسیی لە سەر سەربازەکانی خۆیان. گازی خەردەل بە سەر بنکەکانی پشتەوەی ئێرانیەکاندا بەردەدرایەوە، لەو شوێنانەی کە لێی دەمانەوە، بۆ دروستکردنی پەشۆکانو شپرزەیی لە هێڵەکانی فریاکەوتنیان. گازی خەردەل پێویستی بە دەستەجلی تەواو هەبوو، بەڵام لە دەمارەگازدا ماسک لەسەرکردن بەس بوو.

بەڵام کە (با) بە پێچەوانەوە هەڵیدەکرد، ئەوە هیچ هۆشدارییەکی پێشوەخت

کەڵکی نەبوو. کۆڵۆنێڵ ئیبراهیم حەســـەن ئەلیـــاس، کە فەرماندەی فەوجێکی عێراقی بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٤دا) باســـی شەڕێک دەگێڕێتەوە لە نزیک شـــاری موحەممەرەی وێرانکراوی ئێرانو رووباری کاروونەوە لە نیســـانی ١٩٨٧دا:

«من لە دوورگەی ئوم رەساسو شەتولعەرەب بووم. رۆژێکیان تەماشام کرد دوو فڕۆکەمان کیمیایی بەردەدەنەوە بەسەر شاری موحەممەرەی ئێرانیو رووباری جاسمداو تەنانەت بۆنی دەهاتە لووتی منیش. ئێرانیەکان مووشەکێکی هۆکیان تەقانـــدو یەکێک لە فڕۆکەکانی ئێمەیان خســـتە خوارەوە کە میکێکی ـــ ٢١ بوو. فڕۆکەکە تەقییەوەو لە ناوچە زۆنگاوەکاندا تێکشکا. من لەگەڵ خالیدی پاسەوانمدا، کە کوردێکی خەڵکی کەلار بوو، چووم تۆمارەکەی بێنم (سندووقی رەش ـ و). لەوکاتەدا کە لە فڕۆکە ســـووتاوەکە ورد دەبووینەوە، خوودەکەی خالیـــد کەوتە ناو ئاوەکەوەو پاشـــان هەڵیگرتو لە ســـەری کردەوەو چەند دڵۆپە ئاوێک لە خوودەکەوە بە ڕوومەتیدا هاتنە خوارەوە. وەختێ گەڕاینەوە بۆ فەوج، پێی وتم کەوا چاوی هیچ نابینێت و منیش بردم بۆ نەخۆشـــخانەی مەیدانو لەوێ خستیانە ناو حەوزێک سەهۆڵاوەوەو پشوویەکی تێدا وەرگرتو باری تەندروســـتیی کەمێک باش بوو، بـــەڵام هەر کە لە ئاوەکەیان دەرهێنا، وەکو خۆیی لێهاتەوەو پاشان بە هەلیکۆپتەر بردیانو ماوەی شەش مانگ لە نەخۆشـــخانە کەوتو هەموو جەستەی بووبوو بە تلۆق ـ چونکە بەرکەوتنەکە هی گازی خەردەل بوو. رۆژی پێشـــتریش شـــانزە کەس لە سەربازەکانم بەر کیمیایی کەوتنو کەوتنە نەخۆشخانە».

لیوا روکن نەبیل خەلیل ســـەعید، کە پێشـــتر مولحەقی ســـەربازیی بوو لە واشـــنتۆن، (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٤دا) دەگێڕێتەوە کە لە ســـەرەتای جەنگداو پاش کشـــانەوە پڕ کارەساتەکەی لە ســـاڵی ١٩٨٢دا، عێراق دەستی کرد بە تاقیکردنەوەی گاز بە تۆپی ١٢٢ملم، ١٣٠ملمو ١٥٥ملمو هاوەنی ١٢٠ملم. ئەنجام واکەوتەوە کە عێراق بە تۆپی کیمیایی بۆردمان بکاتو وەک ئەو ئەفسەرە دەڵێ:

«مەودای ئەرزی حەرام زۆر کەم بوو (ئەو زەوییەی نێوان هێزی دوو بەرەی شەڕ کە بەرانبەرین لە یەکتر گرتبێت و هیچکامیان دەسەڵاتیان بەسەردا ناشکێت ـ و)، لەبەرئەوە ئەگـــەر تۆپی کیمیایی مـــەودا کورتمان بەکاربهێنایە، کـــەس نەیدەزانی کێ بەرپرسیار دەبێتو دەکرا ئێران بەو کارە تاوانبار بکەین. بەڵام ئەگەر بۆ دوور

بمانتەقانداية بۆ پشتی هێڵەکان، ئەوە ئاشکرا دەبوو کە ئێمەین‌و مەسەلەکە ئابڕووچوونی لێدەکەوتەوە. ســەیرمان کرد مەســەلەکە لەبارەو کەسانێک لە بارەگاوە حەزیــان دەکرد جێبەجێی بکەین‌و هەنــدێ فەرماندە زۆر دڵگەرم بوون بۆ بەکارهێنانی گاز، بەڵام هەندێکی تر مەترسیی ئەوەیان هەبوو کە لە سەربازەکانی خۆمان بدرێت».

ســەرچاوەیەکی تری بەرکەوتــن‌و برینداربوون بە کیمیایــی، دزەکردن یان لێچوونــی گاز بوو لــە بۆمبە کیمیاییەکان، کە مەترســییان هەبوو بۆ ئەوانەی مامەڵەیــان لەگەڵدا دەکرد، یــان بە ناچاری لە نزیکیانەوە بــن. فڕۆکەوانێکی جەنگیی پێشــوو (لە چاوپێکەوتنێکی ســاڵی ٢٠٠٣دا) ئەمەی وەک کێشەیەکی چەندبارەوبەردەوام لەقەڵەمدەدا:

«هەرکاتــێ لە بــەرەدا گاز بەکاربهێنرایە، ئێمە لە ناو خۆماندا دەســتمان دەکرد بە گاڵتەو قەشــمەری: دیسان بیف بافەکەیە! (ئەمە گۆکردنی عەرەبی بوو بۆ دەرمانی پیف پافی سیســرک کوژ کە لە بازاڕەکانی ئەو سەردەمەدا هەبوو). ئێمە ڕێگەمــان پێنەدەدرا لە «لێدانی تایبەتی» بدوێین لەگەڵ ئەو فڕۆکەوانانــەی ئەم کارەیان بە فڕۆکەکانیان دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشــدا قسەو بەیتو باوی زۆر تێدا بەکاردەهات. هەروەها ڕاهاتبووین کە بەم بۆمبانە بڵێین (أبو خط الأسود ــ واتە بۆمبە خەت ڕەشەکان)، چونکە بە خەتی ڕەش ئیشارەت کرابوون. کاتی وا هەبوو نەیاندەهێشت بچینە هەندێ جێگەی بنکەی هێزی ئاسمانی تا ئەرکی دەرچوونی فڕۆکەکان تەواو دەبوو، یان بۆ ماوەیەکی کاتی تەلەفۆن لە کار دەکەوت و بەوەدا دەمانزانی کیمیایی بەکاردێت».

بەڵام پاش بەینێک چیتر کاری تایبەت نەماو فڕۆکەوانەکان حەزیان نەدەکرد ســەر بخرێتە سەریان، چونکە زۆر ڕووداو بەرپابووبوون‌و ئەوانیش دەترسان‌و کارەکە زۆر چەپەڵ بوو. بۆمبەکان بەپەلە ئامادە دەکران و لە ئەنجامی ئەوەدا لێیان دەچوو. من لە فڕۆکەوانێکی برادەرم بیســت کە یەکێک لەو بۆمبانەی خرابووە فڕۆکەکەیــەوە، لێیدەچوو، لەبەرئەوە دەبوو لە فڕۆکەکەی دەرچێتە دەرەوەو لە سێبەرەکەیدا چاوەڕێ بکات. بۆیە باری تەندروستیی تێکچووبوو و سمتو پشتیشی هەموو بووبوونە بڵقو نەیدەتوانی پەنجەی بنووشتێنێتەوە. ئەمە تەنها یەک چیرۆک بوو بە سەر کەسێکدا هاتبوو کە من دەمناسی، بەڵام ئێمە گەلێ چیرۆکو بەسەرهاتی لەو چەشنەمان دەبیست».

بــاس‌و گێڕانــەوەی فڕۆکەوانــەکان دۆکیومێنتێکی ئاخروئۆخری ســاڵانی

هەشـــتاکان پشـــتگیریی لێدەکات. بەڵگەنامەکە باس لـــەوە دەکات کە یەکەی دیاریکـــراو بەکاردەهاتن بۆ گواســـتنەوەی بۆمبە کیمیاییـــەکان، کە بە «بۆمبە تایبەتەکان» ئیشـــارەتی پێدەداتو پێویستیان بە مامەڵەیەکی تایبەت هەبوو، چونکـــە «زۆریان لێیاندەچوو» ئـــەم لێچوونانە رووداویان بەرپا دەکرد، چونکە «بەرکەوتنیان ســـووتاویو تلـــۆقو کێمو جەراعەتی لێدەکەوتـــەوە. لەبەرئەوە یەکەکانی بەرگریی کیمیایی پێویست بوون بۆ تیمارکردنو پاککردنەوەی سەربازە سووتاوەکان». (٤٧)

کامیل ئەنوەر بوترس، کە سەربازێکی عێراق بوو لە هێرشەکانی (توکلنا علی الله)ی ســـاڵی ١٩٨٨دا، (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٤دا) دەگێڕێتەوە کەوا کاتێ هێزەکانی عێراق رۆکێتە کیمیاییەکانی دروســـتکراوی ئیتاڵیایان دەتەقاند، یەکەم قۆناخ لە فاودا بوو، بەڵام لە قۆناخەکانی دواییدا پەنایان بردە بەر رۆکێتی دروستکراوی ئەمەریکا، کە دەبوو ئەمو هاوەڵەکانی کڵاوەی ئەو رۆکێتانە لاببەنو بیانگـــۆڕن بە جۆرە کڵاوەیەک کە پڕبوون لە گازی شـــل. کامیل دەیوت «ئێمە هەشت ســـاڵ بوو ئەم رۆکێتانەمان بە کڵاوەی ئاســـاییەوە بەکاردەهێناو ئەمە یەکەمجار بوو کەوا دەســـکارییان بکەین». وەک ئەو دەڵێ، کێشەکە لەوەدا بوو کە پاش ئەم دەســـتکارییە لێیاندەچوو. ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی لە تەواوی ئەو چوار شەڕەدا کە ئەو بەشداری تێدا کردبوو، رووداویان لێبکەوێتەوە:

«پیاوانی ئاسایشـــی نەتەوەیی (*ئەمنی قەومـــی*) کە جلی مەدەنییان لەبەردا بوو، بـــە ئۆتۆمبێلـــی بارهەڵگر ئـــەم رۆکێتانەیان دەهێناو سەرپەرشـــتیی داگرتـــنو هەڵگرتنیان دەکردو پێیاندەوتین لای کەس باســـی نەکەین. ئێمە دەمانزانی کە بۆمبەکان کیمیاییـــان تێدایەو ئەوان ئەمەیان پێدەوتین، بەڵام جـــۆری کیمیاییەکەیان دیاری نەدەکرد. ئێمە چەشـــنی منداڵی ناو بێشـــکە بۆمبەکانمـــان هەڵدەگرت و جارێکیان من هۆشـــدارییی ئەوەم دانێ کە ئەگەر ئەمانە نەگەیشـــتنە بەری ئێرانیەکانو کەوتنە ناو هێزەکانی خۆمانەوە، چی روودەدات. لە وەڵامدا سەرپەرشتیاری کارەکە وتی: «ئەگەر لەم چل رۆکێتە دەیان ئامانجی خۆی بپێکێت بەســـە». لە پاش هەر هێرشێک، نەخۆشخانە مەیدانیەکانمان پڕدەبوون لە برینداری کیمیایی عێراقیو جێگە لە قاوشەکاندا نەدەما. ئەوانە هەر دەبوو برینداری خۆمان بوونایە، چونکە گەلێ لەو رۆکێتانە بە هەڵە دەتەقێنرانو کورتیان دەکردو کیمیاییەکە راست لە بەرەی دەدا، لە بەردەمی سەنگەرەکانی خۆمانەوە».

لە تەمووزی ســـاڵی ١٩٨٨داو لە میانەی قۆناخی پێنجەمی هێرشـــەکەدا، لە زۆنگاوەکانی حوێزەدا نزیک قەلعە ساڵح، خودی بوترس خۆی بریندار بوو

«کاتێ کە رۆکێتە کیمیاییەکانمان دەخستە تۆپەکانەوە یەکێکیان لێیدەچوو. ئێمە نۆ سەربازو دوو ئەفسەر بووین. یەکەمجار بردینیان بۆ خێوەتێکی پاکژو ئەوجا لەوێوە بۆ نەخۆشـــخانەیەکی چەکی کیمیایی لە عەمارە. ئێمە کێشەی تەنگەنەفەسیمان هەبوو و لەوێ دەرزیی کۆرتیزۆنیان لێداین. ماوەی دوو رۆژ نەمانتوانی هیچ شـــتێک بخۆینو بخۆینەوە. ئەوانیتریش دەرزیی ئەترۆپینیان لێدابوون، بەڵام کاتێ ئەفســـەرە دکتۆرەکە گوێی لـــە ناوەکەم بوو وتی "تۆ مەسیحیتو دەرزیت لێنادرێت"».

بوترس کاریگەریی دواتری تووش نەبوو و هەرگیز پێیان نەوت کام جۆرە گاز بوو بە هۆی برینداربوونیو تەنها وتیان «کیمیاوییە». پاشان چەند رۆژێک پێش ئاگربەسی ٨ی ئاب گەیشتەوە بەرە.

راپۆرتەکەی ســـاڵی ١٩٨٧ی نەتەوە یەکگرتووەکان، باسی لەوە نەدەکرد کە عێراق فێڵ و چاوبەســـتیی دەکرد لە پیشـــاندانی بریندارە کیمیاییەکاندا. بەڵکو بـــە هەندێ دووروودرێژیشو بە دەســـتەواژەی بێلایەنانـــە بەڵگەکانی تێوەگلانی سەربازیی عێراقی بە درۆ دەخستەوە. ئەمە دوو تۆپی ١٣٠ ملیمی دەگرتەوە کە بە پێی قسەی عێراقیەکان خۆیان گازی خەردەلیان تێدا بووە، بەڵام لەبەرئەوەی پاکنەکراونەتەوە، راپۆرتەکە بەوەیان وەســـف دەکات کە «لە ناوەوە رووپۆش نەکراون بە ماددەی بەرگریی کیمیایی»و هیچ شـــوێنەوارێکی گازی خەردەلیان پێـــوە دیار نیەو «بە شـــێوەیەکی ئاســـایی بۆ ماددەی تەقینەوەی ســـەخت بەکارهاتـــوون». بە واتایەکی تر، ئەم تۆپانە لـــەوە ناچێت توخمی کیمیاییان تێکرابێت. ســـەبارەت بە پارچەی دووەمی بەڵگەکە، کە چاڵی گوللەتۆپێک بوو لە نزیک بەســـرەوە، راپۆرتەکە دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە «چاڵێ بەم قووڵییەو بەم تیرەیە بە شێوەیەکی ئاسایی پەیوەندیی بەو تەقەمەنیانەوە نیە کە دیزاین کرابێتن بۆ بڵاوکردنەوەی توخمە کیمیاییەکان بە ســـەر شوێنێکی تەختدا»[٤٨]. زەخیرەی تەقینەوەی ســـەخت، بە شێوەیەکی تایبەت نەگونجاوە بۆ هەڵگرتنی توخمـــە کیمیاییەکان، چونکە رەنگە لە کاتی تەقینـــەوەدا پارچە پارچە ببێتو نەتوانێ کیمیاییەکە بڵاوە پێبکات.

بەو پێیە گاز بە شێوەیەکی عادەتی بە هۆی تانکیی پرژاندن یان کەرەستەی تەقینـــەوەی بچووک بڵاوە دەکات، کە بە فیـــوزی کات بۆ دانان بتەقێتەوە. بە

واتایەکی تر، راپۆرتەکە ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەو شتانەی عێراقیەکان دەیانەوێت وەک بەڵگە بیگەیەنــن، لەوە ناچێت پەیوەندییان لەگـــەڵ بەکارهێنانی چەکی کیمیاییـــدا هەبێت. بێجگە لەوەش، عێراقیەکان نەیانتوانی هیچ پاشـــماوەیەکی گولله هاوەنی ئێرانیەکان بخەنەڕوو کەوا فۆسجینی تێدابێت.

پێدەچێـــت کەم کەس لە چاودێرانی جەنگی ئێران ـ عێراق راپۆرتێکی نەتەوە یەکگرتووەکانیـــان خوێندبێتەوە بەم چەشـــنە وردەکارییـــەوە. ئەوەی بە لای جیهانەوە جێی ســـەرنج بێت، پێشـــەکیی ئەو نامەیە بوو کە سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ ئەنجومەنی ئاسایشـــی نارد، کاتێ کە راپۆرتەکەی بۆ رەوانەکردن. پێشـــەکییەکە دەڵێ کەوا ئەنجامگیریی شارەزایان ئەوە دەردەخات کە جارێکیتر چەکی کیمیایی لە لایەن هێزەکانی عێراقەوە دژ بە هێزەکانی ئێران بەکارهاتووەو دیســـان بووەتە هۆی کـــوژران‌و برینداربوونی خەڵکی مەدەنی لە کۆماری ئیسلامیی ئێرانداو وائێستا هەمدیس هێزەکانی عێراق برینداری کیمایيان تێکەوتووەو ئەمە شـــتێکی لەناکاوی نوێ دەخاتە سەر ئەو مەترسییەی بووەتە جێی نیگەرانیی کۆمەڵـــی نێودەوڵەتی»[٤٩]. لێـــرەدا جیاوازییەکی گرنگ دێتە کایـــەوە، زۆر گرنـــگ بۆ چاودێری ئاســـایی‌و بەو پێیەش ســـوودبەخش بوو بۆ ئەوانەی دەیانویست فێڵ و چاوبەستی بکەن.

گەلـــێ هەوڵی عێراق وەک بەهانەو پاســـاو بە دوای ئەوەدا هات، چەشـــنی تۆمەتبارکردنی ساکار بێ هیچ وردەکارییەکو داواکردنێکی بێبایەخی لێکۆڵینەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان[٥٠]. لە تەمـــووزی ١٩٨٨دا عێراقیەکان گرەویان بردەوەو نەتەوە یەکگرتووەکان رەزامەندیی دەربڕی بۆ رەوانەکردنی نێردەیەک بۆ عێراق، بۆ تاقە مەبەســـتی لێکۆڵینەوە لە ئیدیعایەکی تایبەت بە هێرشـــێکی کیمیایی ئێران. ئەمجارەشیان بە ئاشـــکرا رێگەیان نەدا بە شارەزایان لایەنی بەرپرسیار دەسنیشان بکەن لەو بریندارانەی تەماشایان کردن[٥١]، بەڵام ئەو راستییەی کەوا نەتەوە یەکگرتووەکان لێکۆڵینەوەیەکی تەواوی تەرخان کرد بۆ سکاڵایەکو پاشان نەیتوانی پەردە لەڕووی ساختەکاریەکە هەڵماڵێ، تەنها خزمەتی پاڵپشتیکردنی ئیدیعاکـــە بوو. تیمەکە لەجیاتی ئەوەی متمانە بە بەڵگەی عێراقیەکان بکەن ــ کە تۆپێکی هاوەنی٨١ ملیم گازی خەردەلی تێدابووەو دەیانوت گوایە هێزەکانی ئێران هاوێشـــتوویەتی ــ گومانی بەرچاویان لا گەڵاڵە بوو، چەشنی ئەوەی ئەم گولله تۆپانە «لە بارێکی خراپی لەو چەشنەدا کە بەکارهێنانیان وەک تەقەمەنی‌و لەبەر هۆکاری ســـەلامەتی، مەحاڵ‌و رێتێنەچوو بوو»، هەروەها وا دەردەکەوت

کە گوللە تۆپەکان پڕبووبێت لە ماددەیەک کە لە ساڵی ١٩٨٧دا شولْز بە هەڵە جەختی لە سەر دەکردەوە کە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییە لە لایەن ئێرانەوەو رەنگە بە رواڵەت جێی باوەڕیش بووبێت بە لێکدانی هەندێک فاکتەر[٥٢]. ئەمە یەکەم ئیدیعای دیاریکراوی لەو چەشنەی عێراق بوو، بۆ یەکەمجاریش بوو کە عێراقیەکان بانگهێشتی لێکۆڵەرەوانی نەتەوە یەکگرتووەکان بکەن بۆ بەغداو لێرە بەڵگەی وایان خستنە بەردەست، کە وادەهاتە بەرچاو جێی باوەڕ بێت بۆ کەسێکی ئاسایی. بە پێچەوانەشەوە ئەمە وادەگەیەنێت کە عێراق دەیویست ئێران لە قاڵب بدات، بەڵام بە روونی لە ئەنجامگیریی تیمەکەدا دەرناکەوێت.

ئەگەر عێراقیەکان خۆیان خەریکی کارێکی تەفرەدان کردبێت، ئەوە هەڵبژاردنی ئەم کاتەیان گونجاو بوو: چونکە ئێرانیەکان هەرایەکی وایان نابووەوە کە ئەگەر نەتەوە یەکگرتووەکان نەتوانێت عێراق لە بەکارهێنانی گاز بوەستێنێت، ئەوە پێدەچێت ئێران هەمان کاردانەوەی هەبێت، بەو بنەمایەی کە دەوڵەتان مافی تۆڵەسەندنەوەی هەمان شێوەیان هەیە بەگوێرەی پرۆتۆکۆلی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤ «چونکە ئیجرائاتی پراکتیکی بۆ بەربەستکردنی هێرشە کیمیاییەکانی عێراق بەرجەستە نەبوون»[٥٣]. بەگشتی گریمانەی ئەوە هەبوو کە ئێران پەرەی بە توخمە کیمیاییەکانی خۆی دابێتو رێی تێدەچوو ئێرانیش بەزوویی دەست بکاتە بەکارهێنانی گاز. کەوابوو جەختکردنەوەی چەندبارەی ئێران لەوەی کە کۆماری ئیسلامی بڕیاریداوە هەمان جۆر تۆڵە نەکاتەوە، جێی بایەخی کەس نەبوو.

راپۆرتەکەی ساڵی ١٩٨٧ی نەتەوە یەکگرتووەکانو بە وردیی داڕشتنی، بە شێوەیەک چێکرابوو کە چاوی لە سەر بەهێزکردنی متمانەی راپۆرتەکە بوو، بە دروستکردنی کێشەیەکی زۆر تەواوبوو. نەتوانایی فەرامۆش کردنی تەواوی ئیدیعاکانی عێراق وێنەیەکی ناڕاستی هاوسەنگیی پێبەخشیو وایلێکرد لێکدانەوەی جۆراوجۆری بۆ بکرێت. ئیقباڵ رەزای کاربەدەستی نەتەوە یەکگرتووەکان کە یاوەری لێکۆڵەرەوان بوو لەم ئەرکەیاندا لەو دەمەدا ناڕوونیی راپۆرتەکەی وا باسکرد بۆ رۆژنامەنووسان کە نەتەوە یەکگرتووەکان بەڵگەی دۆزیوەتەوە لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە لە هەموو جارێکدا (نێردەکانی لە ساڵانی ١٩٨٤و ١٩٨٦و ١٩٨٧دا هاتبوون)، بەڵام «بەڵگەمان بە دەستەوە نیە کە ئێران ئەو چەکەی بەکارهێنابێت»[٥٤]. رەزا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) مەسەلەکەی بە رەقتر باسکردو وتی: بەڵگەی عێراق «بە ئاشکرا دروستکراو

بوون». ســـەرەڕای ئەوەش، وەک دەیگێڕایەوە، لێکۆڵـــەرەوان لە گەڕانەوەیاندا ئەمەیـــان روونکردەوەو بە ئاشـــکرا لە ناو نەتەوە یەکگرتووەکاندا قســـەیان لە ســـەر دەکرد بۆ هەموو ئەندامانی ئەنجومەنی ئاسایش بۆ ئەوەی جوان گوێیان لێبێت. ئەلستێر هەیو جولیان پێری رۆبنسن، کە دوو پسپۆڕی چەکی کیمیایی ســـەربەخۆ بوون، دواتر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) ئەوەیان روونکردەوە کە ئەوەی لە بارەی ئێرانەوە دەگوترا، گوایە لە کاتی جەنگدا گازی بەکارهێناوە، کوتومـــت درۆ بوو و لە داڕشـــتنی راپۆرتەکەی نەتەوە یەکگرتووەکانی ســـاڵی ١٩٨٧ وەرگیراوەو وەک دەڵێن «هەندێ کەس بە هەڵە لێکیانداوەتەوە».

کەواتـــە ئەو بۆچوونەی کـــەوا ئێرانیش وەک عێراق تاوانبـــاری بەکارهێنانی چەکـــی کیمیاییە چووبووە ئەقڵەوەو فرە جار لە پشـــت تێرمی تەمومژاوییەوە خۆی حەشـــار دەدا. بۆ نموونە، لە ٢٤ی مارتی ١٩٨٨دا، رۆژنامەی لیبراسیۆنی فەرەنسی، لە راپۆرتێکدا دەربارەی هێرشەکەی هەڵەبجە، کە هەفتەیەک پێشتر روویدابوو، جەختی لە ســـەر ئەوە کردووەتەوە کـــەوا «لە حوزێرانی ١٩٨٧دا، نێردراوێکی لێکۆڵینەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە راپۆرتێکدا ئەوەی سەلماندووە کە ســـەربازانی هەردوو وڵات بوون بە قوربانیـــی چەکی کیمیایی». لە کاتێکدا راســـتییەکەی، لەڕووی تەکنیکییەوە، ئەو داڕشتنەیە کە بەردەوامیی بە تیۆریی بەرپرسیارێتیی هاوبەش دەدات(٥٥).

ئێرانو عێراقو هەڵەبجە

هەڵڵاوبگـــری عێراق لە پروپاگەندەی جەنگـــدا بووبوو بە قەڵغانی پارێزگاری بۆی لە مەســـەلەی هەڵەبجەدا. سەرەتا عێراقیەکان تەنانەت لەخۆیشیان نەگرت نکوولّی لە تاوانەکانیان بکەن، هەندێ شـــێوەی بێباکانە نەبێت. تەنها کاتێ کە فشاریان کەوتە سەرو پێیان بە ئاگردا چزا، بە پەلەپڕووزێ کەوتنە حاشاکردنو هەوڵدان بۆ ئەوەی خەتاکە بە ســـەر ئێراندا بشـــکێننەوە. زۆربەی کات عێراق لەم مەســـەلەیە خۆی بێدەنگ دەکردو دەبوو بـــە دانپیانانێکی زمنیی گوناهەکە بخوێنرێتەوە، بە پێچەوانەشەوە چۆن دەکرێ رژێمێک هێند پەرۆش بێت بۆ ئەوەی ئێران لە قافدا بگرێت بە تاوانەوە، هەروا لە پروپاگەندەیدا بێدەنگ بێت لە ئاست دڕندەییەکی بەم قەبەیەی ئێران، لە پاش نزیکەی پێنج ســـاڵی تاوانبارکردنی لە

لایەن ئێرانەوە، کە راپۆرتەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانیش پشتگیرییان لێدەکرد، لەمەڕ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە.

ئێوارەی ١٦ی مارتی ١٩٨٨، بەشـــی عەرەبیی رادیۆی ســـەربەخۆیی مۆنتی کارلۆ، لە زاری عێراقەوە تەئکیدی لە ســـەر بەرپابوونی شـــەڕێک کرد لە نێوان هێزەکانـــی عێراقو ئێراندا لـــە خورماڵ ـ کە ئێـــران وای لەقەڵەمدەدا بەیانیی زووی ئـــەو رۆژە بووە ـ بەڵام هیچ وردەکارییەکی لەو بارەیەوە باس نەکرد. بۆ رۆژی دوایـــی عێراقیەکان نکوولّییان لە راپۆرتی شـــەڕو پێکدادان کرد لە نزیک خورماڵو هەڵەبجەوەو بە «بێ بنەمایان» وەسفکرد، بەڵام پێیان لە پاشەکشەی هێزەکانیان نا لەو ناوچانەو هیچ باسێکیشـــیان لە هێرشـــی کیمیایی نەکرد، نە لە لایەن هێزەکانی خۆیانو نە لە لایەن هێزەکانی ئێرانیشـــەوە لە ١٦ی مارتو رۆژانی دواتردا[٥٦].

یەکەم ناوهێنانی چەکی کیمیایی لە ٢٣ی مارتداو هەفتەیەک دوای رووداوەکە هات، کاتێ کـــە عەبدولئەمیر ئەنباریی نوێنەری هەمیشـــەیی عێراق لە نەتەوە یەکگرتـــووەکان بۆ تێد کۆپێڵی دووپاتکردەوە کـــەوا چارڵس رێدمانی وتەبێژی وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەو رۆژەدا رایگەیاندووە کە «ئێران بـــە چەکی کیمیایی تۆپبارانی هەندێ ناوچـــەی خاکی عێراقی کردووە». بەڵام دوو رۆژ دواتـــر تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوەی عێراق، کە لە رادیۆی ئوردنەوە چاوپێکەوتنی لەگەڵ کرا، تەنانەت بە شێوەیەکی لاوەکیش نەیتوانی ئیدیعاکەی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا دووبارە بکاتەوەو دەیوت:

«گومانـــی تێـــدا نیە کە لەدەســـتدانی هەڵەبجە شـــتێکە زۆر جێی داخە... ئـــەم ناوچەیە نە ســـتراتیجییەو نە قایـــم وقۆڵەو.. بوونـــی ئێرانیی لێرە تەنها رواڵەتەو هەڕەشەیەکی سەربازی بۆ بەرەی شەڕ پێکناهێنێت». لە بارەی چەکی کیمیاییشـــەوە تەنها ئەمـــەی وت: ئێرانیەکان «هەر هاتو هاواریانە لە ســـەر جەنگی شارەکانو لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی... ئەوانەی کە دەیانەوێت جەنگ درێژە بکێشێت بە هەر نرخێک بووە، ئەم سکاڵایە وەک پاساوێک بۆ ئەو درێژەپێدانە بەکاردێنن»[٥٧].

لەگەڵ ئەوەشـــدا، عێراقیەکان هەستیان بە فشار دەکرد کە دەبێ کاری زیاتر بکەن بۆ گۆڕینی رای گشـــتی، بەڵام پێویســـتیان بە هەلو دەرفەت هەبوو. ئەم دەرفەتەش لە کۆتایی مانگدا هەڵکەوت، کاتێ بارودۆخی ســـەربازی لە باکووری عێراقدا بە شێوەیەکی دراماتیکی گۆڕاو بە قازانجی رژێم شکایەوە لەگەڵ کەوتنی

بارەگای سەرکردایەتیی (ی ن ک) لە ١٩ی مارتداو تێداچوونی ئەو ژمارە زۆرەی خەڵکی مەدەنیش لە هەڵەبجەدا سێ ڕۆژ لەوەوپێش پەلەی لێکرد. عێراق خێرا پەلاماری قەبە و بەهێزی ئەنفالی دووی دەسپێکردو ناوچەی قەرەداخی کردە ئامانجی خۆی، کە ڕاستەوخۆ دەکەوتە باشووری سلێمانی و ڕۆژئاواو باشووری ڕۆژئاوای هەڵەبجەوە. ئا لێرەوە بوو کە دکتۆر فایەق گوڵپی و هاوەڵەکانی چاودێریی فڕۆکەکانی عێراقیان دەکرد کە لە بنکەی ئاسمانیی کەرکوکەوە بە ڕاسەری ئەماندا تیژ تێدەپەڕین بەرەو هەڵەبجە لە بناری چیاکانی سەر سنووری ئێران کە لای ئەمانەوە لە حوکمی چاودا بوو. لە یەکەم ڕۆژی ئۆپەراسیۆنەکە، لە ٢٢ی مارتدا، تۆپخانەیەکی عێراق ریزێک تۆپی کیمیایی نا بە زنجیرەیەک گوندەوە کە (ی ن ک)و پارتە کوردییەکانی تر وەک بنکەی ناوچەیی خۆیان بەکاریان دەهێنان. نزیکەی سەد کەسی مەدەنیو پێشمەرگە کوژرانو ژمارەیەکی لەوە زۆرتریش بریندار بوون. هەفتەیەک دوای ئەوە هێرشێکی تر کرایە سەر شاخی زەردە کە دوا سەنگەرو قایمکاریی یاخیبوون بوو و کەوتبووە باشووری ناوچەی قەرەداخەوە. پاش ئەوە ئیدی بەرگریی هەرەسی هێناو لە ١ی نیساندا بنکەو بارەگا ناوچەییەکانی پێشمەرگە لە گوندەکانی تەکیەو بەلەگجاڕ کەوتنو پێشمەرگە ناچار بوون بەرەو ڕۆژئاوا بۆ دەشتی گەرمیان پاشەکشە بکەنو سوپای عێراقیش لەدوایان نەدەبووەوەو ڕاویدەنان.

هێرشی کیمیایی بۆ سەر شاخی زەردە لە ٣٠ ی مارتدا ـ لەکاتێکدا کە بە توندی یاخیبووانیان دەکوتا بۆ دەرپەڕاندنیان لە قەرەداخ ـ ڕەنگە وەک ئاگربڕێک بیری لێکرابێتەوە، چونکە سەربازەکانی عێراق خۆیان بوون بە داوەوە، بەڵام برینداریەکەیان سوودێکی باشو یەکلاکەرەوەی بۆ ڕژێم تێدابوو. چەند ڕۆژێک دوای هێرشەکە تاریق عەزیز ئێرانی تاوانبار کرد بەوەی کە بە فڕۆکەو تۆپ، هێرشی گازی کردووەتە سەر هێزەکانی عێراق «لە کەرتی هەڵەبجە» لە ٣٠ ـ ٣١ی مارتداو هەشتاو هەشت سەربازی عێراقی بریندار کردووە[٥٨]. بەڵام لەبەر ئەوەی لەو کاتەدا شەڕێکی ئەوتۆ لە دەوروبەری هەڵەبجەدا ڕووی نەدابوو، ئیدیعای لێدانی کیمیایی لێرە لەئارادا نەبوو، لەو کوردانەوە نەبێت کە لە ناوچەی قەرەداخ هەڵاتبوون، بۆیە گریمانەی لۆجیکی ئەوەیە کە هێزەکانی عێراق جارێکیتر سەربازەکانی خۆیانیان بریندار کردووە لە بەکارهێنانێکی نابەجێو گەوجانەی گازدا ـــ ئەڵبەتە لە قەرەداخ نەک لە هەڵەبجە[٥٩]. وا ئێستا عێراق ئەم سەربازانە نمایش پێدەکات لە بەردەم تیمە سەردانیکەرەکەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا لە

بەغدا وەک پێشـــانگای پلە یەکی پەنابردنی ئێرانیەکان بۆ گازی ژەهراوی، پاش دڵنیابوون لەوەی کە قوربانیان تا بتوانن کەمترین قســـە بکەن و ئەوەشـــی کە دەیڵێن تەنها ئەو قسانە بن کە فێرکرابوون تووتی ئاسا بیڵێنەوە.

کاتـــێ کە دکتـــۆر مانوێڵ دۆمینگۆز کارمۆنای پزیشـــکی پســـپۆڕی نەتەوە یەکگرتـــووەکان چاوی بە ژمارەیەک لەو بریندارانە کەوت لە نەخۆشـــخانەیەکی بەغدا، گەیشـــتە ئەو ئەنجامەی کە ئەمانە بەر گازی خەردەل و ئەگەری ئەوەش هەیە بەر توخمێکی دەمارەگازیش کەوتبێتن. ئەو نەیوتووە عێراق لە بەکارهێنانی دەمارەگازدا تێوەگلاوە، وەک هیچ کەسیش لەو کاتەدا باسی لەوە نەکردووە کە ئێران توانـــای پەلاماردانی دەمارەگازی هەبووە. بە پێی قســـەی بریندارەکان، ڕووداوەکە بە هێرشـــی تۆپ و فڕۆکە ئەنجامدراوە بۆ ســـەر «سەنگەرەکانیان بە سەر شاخەوە لە باکووری هەڵەبجە»، لە ٣٠ ـ ٣١ی مارتدا ــ کە ئەم زانیارییە بە تەواوی لەگەڵ هێرشە کیمیاییە باسکراوەکەی سەر شاخی زەردەدا یەکدەگرێتەوە. ئەڵبەتـــە دکتۆر دۆمینگۆز ئەم زانیاریانـــەی لانەبووە بۆ ئەوەی ئەنجامگیرییەک بکات لە سەر ئەوەی کە چۆن ئەم سەربازانە بریندار بوون[٦٠].

پسپۆڕەکە سەردانی ناوچە بەرکەوتووەکەی نەکردبوو، ئەمەش خاڵێک بوو کە زیاتر ڕقی ئێرانیەکانی هەڵســـاندبوو: «مەسەلەکە بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوەو سەربەخۆ بنیاتنراوە، کە بە هۆی باروزرووفێکی تایبەتی سەربازە عێراقیەکان لە دۆخی پێشتردا بەر چەکی کیمیایی کەوتوون، کە ڕژێمی عێراق خۆی بەکاریهێناوە. بەو پێیە ســـەردانێکی سادە بۆ لای ســـەربازە عێراقیەکان لە نەخۆشخانەکانی بەغدادا ناتوانێ هیچ تیشـــکێ بخاتە سەر سەرچاوەی بەرپرسیارێتیی ئەم کارە نامرۆڤانەیە»[٦١]. هەڵســـەنگاندنێکی پـــاش جەنگ لە لایەن دەزگای هەواڵگریی هێزی ئاســـمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوەو وێڕای دارشـــتنی وردی ئەنجامەکان لـــە ڕاپۆرتەکەی نەتـــەوە یەکگرتووەکاندا، ئەوە ڕووندەکاتـــەوە کە نەتەوە یەکگرتووەکان «بەڵگەی پزیشـــکیی دۆزیوەتەوە بۆ پاڵپشـــتی ئەو تۆمەتەی عێراق کەوا ئێـــران گازی خەردەلی بەکارهێناوە دژ بە ســـەربازە عێراقیەکان لە ناوچەی هەڵەبجەدا». بەڵام دواتر لە سەری دەڕواتو دەڵێت «ســـەرچاوەیەکی موخابەراتیی سەربەخۆ ئیشارەت بەوە دەکات کە ئەو بەرکەوتن و برینانە لە ئەنجامی هەڵە بەکارهێنانی ئاگری عێراقەوە بووە»[٦٢].

هێرشی گازی ٣٠ی مارت تاقە هێرشی لەو جۆرەیە بۆ سەر «کەرتی هەڵەبجە» لەو ســـەروبەندەدا کە عێراق سکاڵای ئەوەی دەکرد گوایە ئێران چەکی کیمیایی

بەکارهێنـــاوە. بەو پێیە ئـــەم تۆمەتە وادیارە هەوڵێکـــی درەنگوەخت بێت بۆ راســـتکردنەوەی هەڵەو تێکەوتنی بە بێدەنگی مانەوەی رۆژانی دوای ١٦ی مارت بـــە لێکدانی هەردوو مێژووەکەی هەڵەبجە لە یەک مێژووداو ئەمەش کاری خۆی کرد.

بەهەرحـــاڵ، رێگەو شـــێوازی تر هەن بۆ دیاریکردنی ئـــەوەی لە هەڵەبجەو قەرەداخدا روویدا. ئەوەی کە عێراقیەکان بە ئاشـــکرا جاڕی لێدەدەن یەک شتەو ئەوەی لە ناو خۆیاندا گفتوگۆی لە سەر دەکەن — لە رێگەی چەند نووسراوێکەوە کە بە ســـەر دەزگا ئەمنیە جۆراوجۆرەکاندا دابەشکراوە ـ بە تەواوەتی شتێکی ترە. بەڵگەنامەکانی پۆلیسی نهێنیو موخابەراتی عێراق، گەنجینەیەکی دۆزراوەی بەڵگەی خۆتاوانبارکردنە. بۆ نموونە بروسکەیەکی ١٦ی مارتی پۆلیسی نهێنی، لە ســـەر بارودۆخی هەڵەبجـــە، باس لە «زیادکردنی هێزو دڵڕەقیی ســـەربازی دەکات»[٦٣]. چەند رۆژێک دواتر یاداشـــتێکی ئیستیخباراتی سەربازی باس لەوە دەکات کە «لە ئەنجامی بۆردمـــان کردنی ناوچەی هەڵەبجەو خورماڵ لە لایەن فڕۆکـــەو تۆپخانەی خۆمانەوە، نزیکەی دوو هەزار کـــەس لە هێزەکانی دوژمنی فارســـیو کرێگرتەکانی ئێـــران (ی ن ک) کوژراون»[٦٤]. لە هەمووشـــی خراپتر، بروسکەیەکی ئیستیخباراتی ســـەربازی چەندین هەفتە دوای هێرشەکە، نهێنیی ئەوەی ئاشـــکرا کرد کەوا شـــریتی ڤیدیۆ (بە نهێنی) لە دوکانەکانی سلێمانیدا فرۆشـــراونو وەک بروسکەکە باسی دەکات «هێرشـــی کیمیایی عێراق بۆ سەر هەڵەبجە» پیشاندەدات»[٦٥].

تەنهـــا وەک دڵنیابوون لـــە تاوانبارکردنی عێراقیەکان، بروســـکەیەکی تری ئیســـتیخباراتی ســـەربازی کە بە شـــێوەیەکی تەفرەدەرانە ئاماژە بە هێرشـــی کیمیایی هەڵەبجە دەداتو لە بارەی «پەلاماردانی ئێســـتای هەڵەبجە بە چەکی تایبەت»ەوە دەدوێ[٦٦]. وەک پێشـــتر ئاماژەی بۆ کرا، نازناوی «تایبەت» بە شێوەیەکی هەماهەنگ لە بەڵگەنامەکانی پۆلیسی نهێنیی عێراقدا بەکاردەهێنرێ بۆ دەسنیشانکردنی چەکی کیمیایی رژێم و هەردوو بەکارهێنانی باو «زەخیرەی تایبەت» (العتاد الخاص)و «لێدانـــی تایبەت» (الضربات الخاصة) بوون. ئەو لە رژێم هەڵگەڕاوە عێراقیانەی زانیاریی شەخســـییان لە سەر هێرشە کیمیاییەکانی عێراق هەبوو، کە سەرۆکی پێشووی ئیستیخباراتی سەربازی فەریق روکن وەفیق سامەڕایی یەکێک بوو لەوانە، (لە چاوپێکەوتنێکی ١٩٩٧دا)و لەم سیاقەدا وشەی «تایبەت»یـــان بەوە لێکدەدایەوە کە تەنها واتـــای «کیمیایی» گەیاندووە. بە

هەمان شـێوە راپۆرتی پسـپۆڕانی نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە ساڵی ١٩٨٦دا قسـەی فڕۆکەوانێکی عێراقیی گواسـتووەتەوە، کە لە فاودا دەسـتگیر کراوە، کاتێ باسـی لە لێدانی کیمیایی کردووە بە فڕۆکە وەک «ئەرکی تایبەت» ناوی هێناوە (٦٧).

سـەرەڕای ئەوەش، لە هەژدە تەنی مەتریی بەڵگەنامە گیراوەکانی پۆلیسـی نهێنـیو موخابەراتدا (کە نزیکەی پێنج ملیۆن لاپەڕەیە)، عێراقیەکان تاقە یەک ئیشارەتیشیان بۆ هیچ هێرشێکی کیمیایی ئێران نەکردووە لە ماوەی جەنگداو لە هیچ خاڵێکدا، لە کاتێکدا کە بەردەوامو بێ تەمومژ، ئەگەر بە ئاشکراش نەبووبێت، بەکارهێنانـی چەکی کیمیایی خۆیان سـەلماندووە (٦٨). هەروەها بەڵگەنامەکان زۆرێک لە گەڕانەوەیان تێدایە بۆ سـکاڵای کوردو ئێرانیەکان کەوا عێراق هێرشی کیمیایی هەڵەبجەی جێبەجێ کردووە بێ تەنانەت سووکە ئاماژەیەکیش بە هیچ حاشـاکردنێک، هەوڵێک بۆ پرسـیاری زانیاری، یان هەر گوزارشێک کە ئێران ئەنجامدەر بووە، بۆ نموونە:

- نووسراوێکی ئیستیخباراتی سەربازیی، رۆژی ٢٤ی مارت، باس لە کاریگەریی چەکی کیمیایی دەکات بۆ سەر هەڵەبجەو ناوچەکانی دەوروبەری کەوا (١٥٠٠) لە دانیشـتووانی کـوژراون یـان بریندار بـوون. نووسـراوەکە ئاماژەش بـەوە دەکات کە رۆژنامەنووسـانی ئێران و فەرەنسـاو ئیتاڵیا، بەیاوەریی کاربەدەسـتێکی ئێرانیو فەرماندەیەکی بزووتنەوەی ئیسـلامیی کوردستان سـەردانی هەڵەبجەیان کردووە، پاش ئەوەی بـە چەکی کیمیایی لێدرابوو. بێجگە لەوەش دەڵێ کەوا پانزە «تێکدەر» (پێشمەرگە) کوژراونو بیستیش بریندار بوون لە هێرشەکەی هەڵەبجەدا (٦٩).
- نووسـراوێکی ئیستیخباراتی سـەربازی، رۆژی ٢٥ی مارت، ئیشارەت بەوە دەدات کـە ئێرانیەکان کەلوپەلـی دژە کیمیاییان داوەتە کوردەکان، لەگەڵ زیاد لە بیست ئەمبولانسدا (٧٠).
- نووسـراوێکی ئیستیخباراتی سەربازی، رۆژی ٢٧ی مارت، باس لەوە دەکات کـە ئێران هانی کوردەکان دەدات بۆ خۆپیشـاندان دژ بە حکومەتی عێراق لـە بەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ناوچە کوردیەکانداو سـکاڵای ئەوە بکەن کە هەزاران کەس لە دانیشـتووانی هەڵەبجەو کۆمەڵگا نیشتەجێکانی چواردەوری کوژراون (٧١).
- نووسـراوێکی پۆلیسی نهێنی، رۆژی ١٨ ی نیسـان، باس لەوە دەکات کە

کوردەکانی ناوچەکە بەدوای خانەدا دەگەڕێن بۆ منداڵانی هەتیو و سکاڵای ئەوە دەکەن کە ئەم منداڵانە دایبابیان لەدەستداوە کاتێ کە حکومەتی (عێراق) چەکی کیمیایی دژ بە سوپای ئێران بەکارهێناوە لە هەڵەبجەدا[٧٢].

- نووسراوێکی ئیستیخباراتی سەربازیی، ڕۆژی ١٥ی مارتی ١٩٨٩، (ڕۆژی پێش یادی یەکەم ساڵڕۆژی هێرشەکەی هەڵەبجە)، ئاماژە بە ڕاپۆرتی هەواڵنێرێک دەدات، کە باس لە هێرشێکی کیمیایی دەکات بۆ سەر هەڵەبجە، کەوا پێنج هەزار کوژراو و نۆ هەزار برینداری لێکەوتووەتەوە[٧٣].
- نووسراوێک (لە کوردێکی سەر بە ڕژێم)ی مەفرەزەی تایبەتەوە (مفرزة خاصة)، هاوپێچە لەگەڵ نووسراوێکی پۆلیسی نهێنیدا، ڕۆژی ١٦ی مارتی ١٩٨٩، (یەکەم ساڵڕۆژ)، ڕاپۆرتی داوە کەوا هەڵەبجەییەکان یادی کیمیابارانەکە دەکەنەوەو هەڕەشەی خۆپیشاندان دەکەن دژ بە ڕژێم. بەڕێوەبەری پۆلیسی نهێنی تێبینیی ئەوە دەکات ئەگەر هەوڵی خۆپیشاندان بدەن، ئەوە سزای «خیانەتکارانیان» پێ «ڕەوایە»[٧٤].

ئەو تۆمەتبارکردنەی لە لاپەڕەکانی ئەم بەڵگەنامە هەواڵگریانەی پۆلیسی نهێنیدا دەردەکەون، لە لایەن عێراقیەکانەوە پشتگیریی دەکرێن ـ بەو عەرەبە ناسیۆنالیستە دڵسۆزانەی عێراقیشەوە کە خۆشیان بە چارەی کورددا نایەت. بۆ نموونە، بڕوانە حاڵەتی فڕۆکەوانێکی عێراقیی دەستگیرکراو پاش ئەوەی هێزەکانی ئێران لە ١٧ی مارتدا فڕۆکە سۆخۆی ـ ٢٢ کەیان لە ئۆپەراسیۆنی هەڵەبجەدا خستە خوارەوە. ناوی ئەم فڕۆکەوانە مێجەر ئەحمەد شاکر بوو و پاش چەند ڕۆژێکی گرتنەکەی لە کۆنفرانسێکی ڕۆژنامەنووسیدا لە تاران پیشانیانداو لەوێ ـ هەرچەندە لە ژێر باری بەندکردنیشدا بوو (چونکە دیلی جەنگ بوو) ـ ڕاستگۆیانە ڕایگەیاند کە بەغدا بەرپرس بووە لە گازبارانی هەڵەبجەو خودی ئەو خۆی لێدانی کیمیایی جێبەجێ کردووە بۆ سەر مۆڵگەی هێزەکانی ئێران لە بەرەی باشوورداو زەخیرە کیمیاییەکان لە لایەن کەسانی نهێنییەوە کە جلی فڕۆکەوانیان لەبەردابووە لە ناو فڕۆکە سەربازیەکاندا ڕێکدەخران لە هەردوو بنکەی ئاسمانیی بەلەدو کەرکوک لە عێراقدا[٧٥]. ئەم وشانە هێزی خۆیان هەبوو و نەدەکرا فەرامۆش بکرێن، چونکە لە زاری کەسێکەوە بوون کە خۆی دانی بە ئەنجامدانی کارەکەیدا دەنا. بەهەرحاڵ، ئەو قسانە لە دیلێتیدا دەکران، بۆیە دەکرا بەرپەرچ بدرێنەوەو بە هەند وەرنەگیرێن. بەڵام لەگەڵ قسەو گفتی ئەو دیلانەدا یەکیاندەگرتەوە کە لە شەڕەکانی پێشتردا گیرابوون (بە

فڕۆکەوانەکانیشەوە).

لەوەش بایەخدارتر، یاسر ئەلگەیلانی کە فڕۆکەوانێکی عێراقی بوو و پاش جەنگ وڵاتی بەجێهێشت و ئەڵبەتە لە ئاوارەییدا بە سەربەستی قسەی دەکرد، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) بەتەواویی قسەکانی مێجەر شاکری دەسەلماند. ئەمیش دەیوت کەوا فڕۆکەیەکی میگ ـ ٢١ی پێبووە، کە فڕۆکەیەکی یەک کوشن بووەو ئەرکی ڕێ و شوێن زانینو ڕێگرتن بە فڕۆکەی تری پێدەسپێردرا، بە هۆی درێژیی ماوەی جەنگەوە. وەک دەگێڕێتەوە، لە ساڵی ١٩٨٨داو بە هۆی برادەرە فڕۆکەوانەکانیەوە زانیوێتی کە فڕۆکە سۆخۆیەکانی عێراق، ئەوانەی کە لە بنکەی ئاسمانیی کەرکوکەوە بە ئەرک دەردەچوون بە چەکی کیمیایی لە هەڵەبجەیان داوە. ئەوەشی دەوت کە ئەو فڕۆکەوانە عێراقیانەی لە دیلێتیی ئێرانەوە دەگەڕانەوە بۆ وڵات، پاش ئاڵوگۆڕی دیلەکان، لە لایەن ڕژێمەوە ئازار نەدەدران، لەگەڵ ئەوەشدا کە لە تەلەفزیۆندا شایەتییان لە سەر لێدانی کیمیایی دابوو لە لایەن عێراقەوە، کە وەک ئەو دەیوت ڕاستگۆ بوون لە شایەتیەکەیاندا. فڕۆکەوانێکی تری عێراق (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) باس لە پاڵنەرو هۆکارانەی ڕژێم دەکات کە لە پشت هێرشی هەڵەبجەوە بوون و دەڵێ:

«هەڵەبجە لە سنوورەوە نزیکەو ئێران بە کارکردن لەگەڵ خەڵکی ناوچەکەدا داگیری کرد. ئەوان سەنگەریان لێداو تۆپخانەیان هێناو هەڵەبجەیان گرتو بۆ ئێمەی عێراقیش ئەمە خیانەتێکی گەورە بوو. هەڵەبجە لە ڕووی ستراتیجییەوە دەکەوتە سەر ڕێگای سلێمانیو هەولێرو ئەمە شۆکێکی گەورە بوو بۆ سەددام حوسێنو پێویست بوو وەڵام بداتەوەو زۆر زەحمەت دەکەوتەوە ئەگەر چەکی ئاسایی بەکاربهێنایە، بۆیە پەنای بردە بەر «لێدانی تایبەت» واتە: دەمارەگازو مەرگی دەسبەجێ. بەڵام هێشتا بەشێک لە هێزەکانی عێراق هەر لە دەڤەری هەڵەبجەدا بوونو دەپاڕانەوە "ئێمە لە مەودای تۆپو بۆردمانی ئێوەداین! نیشانەی بەرکەوتنین!" بەڵام سەددام حوسێنو عەلی حەسەن ئەلمەجید گوێیان نەدانێو کەوتنە بۆمباران».

زۆر ڕاستەوخۆترو ڕاشکاوانەتر، جەودەت مستەفا ئەلنەقیب، کە لیوا روکنێکی هێزی ئاسمانیی عێراق و فڕۆکەوانێکی مەشقکردووی بەریتانیا بوو، بە زانیارییەکی شەخسیو تەواوەوە لە سەر چەکو شەڕوشۆڕی کیمیایی عێراق چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ ڕادیۆی عێراقی ئازاد کرد، کە ئێزگەیەکی پەخشی عەرەبی بوو لە پراگو ئەمەریکا هاوکاریی دارایی دەکرد، دوابەدوای هەڵاتنی

لە عێراق ســـاڵی ١٩٨٨و بەڵگەی راستەوخۆی بەرپرسیارێتیی عێراقی خستەڕوو ســـەبارەت بە هەڵەبجە(٧٦)و وایدەربڕی کە پەرۆشیی بۆ لێدوانی ئاشکرا بە هۆی پەیوەندیی راســـتەوخۆیەوەیەتی بە رووداوەکانـــی ١٦ی مارتەوە. بەدەر لە هەر ئەگەرێکـــی ئازاری ویژدانو گومانی ئەخلاقی ســـەبارەت بـــە گازبارانی خەڵکی مەدەنیی بێدیفاع، وادیاربوو پەلاماری هەڵەبجە پڕپکردبوو لە تێکەڵەیەکی گوناه و تووڕەییو کەشـــوهەوایەکی تایبەتو نامۆی دەدا بە رەگوڕیشەی بنەماڵەکەی: باوکی تورکمانێکی خەڵکی کەرکوک و دایکی کوردێکی هۆزی گەورەی جاف بووەو بە بنەچە لە هەڵەبجەوە هاتووە. لە ســـەروەختی هێرشـــەکەدا ئەو بەڕێوەبەری فڕۆکەوانیی جەنگیو سەلامەتیی بنکەی هێزی ئاسمانی بووە لە بەغدا.

لە چاوپێکەوتنەکەدا، کە دیسەمبەری ساڵی ٢٠٠٠ پەخشکرا، جەنەراڵ جەودەت ئەلنەقیب دەیگێڕایەوە کە وەک ئەفســـەرێکی پایەبەرز لە ژووری ئۆپەراسیۆنی سەربازیدا (غرفة العملیات العسکریة ـ و) لە ئەرکی کار راپەڕاندندا بووە لە کۆشکی کۆمـــاری، کاتێ کـــە فەرمانی بە چەکی کیمیایی لێدانی هەڵەبجە گەیشـــتووە. ئەوانەی کە لە ژووری ئۆپەراســـیۆنی ئاســـمانیدان بەڕێکوپێکی دوا پێشـــهاتی بارودۆخی ســـەربازییان پێدەگەیشـــتو وائێســـتا هەواڵیان زانی کە «هەڵەبجە تـــەواو، چونکە ئێرانیەکان بە هاوکاریـــی هێزەکانی کورد گرتیان». ئەو دەیوت کەوا رۆژەکەی تەواو بیرنایەتـــەوە، بەڵام «لەو رۆژەدا بوو کە هێزەکانی عێراق هەڵەبجەیان جێهێشـــت». ئەوجا دەسبەجێ جەنەراڵ کەوتووەتە ئامادەکاری و فڕۆکەی جەنگیی ناردووە بۆ بۆردمانی هەڵەبجەو ئاگاداریی داوەتە سەنتەرەکانی فەرماندەیی لە بنکەکانی هێزی ئاســـمانیی کەرکوک، ئەلبەکر، ســـەددام. بەڵام وەک ئـــەو دەڵێ «بۆمبی کیمیایی بێ فەرمـــان دەرناچێتە دەرەوە». فەرمانی ســـەرەکی دەبوو لە سەددام حوســـێن خۆیەوە بێت، یان هەندێ جار لەعەدنان خێروڵـــڵا تولفاحـــەوە کە دواتر بوو بـــە وەزیری بەرگری. پاشـــان بە تەلەفۆن فەرماندراو بۆمباران دەستی پێکرد:

«یەکەمجـــار ئەو بۆمبارانەی کرا، بۆمبی ئاســـایی تێدا بەکارهات. پاشـــان دۆخێکی گونجاو هێزەکانی ئێران رەخســـاو هاتنە ناو شارەوەو لێرە بەدواوە بۆمبارانی کیمیایی دەســـتیپێکرد. ئێمە کاریگەریی بۆمبی کیمیاییمان دەزانیو لەوێ لەژووری عەمەلیات دانیشـــتبووینو دەمانزانی کاریگەریی چیە لەســـەر بنیادەم و دانیشتووانی مەدەنیو سەرجەمی هاولاتیانو هیچ ئاگادارکردنەوەیەک نەبوو».

هەروەهــا دەیــوت نزیکــەی چل پەنجــا فڕۆکە لــە لێدانــی کیمیاییەکەدا بەشداربوونو نەیدەزانی چ جۆرە مادەیەکی کیمیایی بەکاردەهاتو ئەم مەسەلەیە کاری «پســپۆڕان» بوو لە هێزی ئاســمانیدا. بەڵام لەم ســاتەدا درکی پێکرد «ڕێکوڕەوان... دەزانــی چ کاریگەرییەکی هەیە... ئێمــە ئەزموونی بۆمبارانی کەرتەکانــی ئێرانمــان دەمانزانــی ئەنجامی چــی دەبێــت». دوو مانگ دوای چاوپێکەوتنەکەی رادیۆو ســیانزە ساڵی رەبەقی پاش رووداوەکان دەکەونە بەر پرسیارو جەنەراڵ ئەلنەقیب (لە چاوپێکەوتنێکی تەلەفۆنیدا ساڵی ٢٠٠١) هێشتا هەر بە دەنگێکی تێکشکاوەوە دەیوت: «کارێکی سامناک بوو، چونکە لەوەدەمەدا خزم و خوێشم لە هەڵەبجە بوونو هیچم پێنەدەکرا».

پلە بەرزترین ئەفسەری عێراقی کە لە ساڵانی نەوەتەکاندا لە رژێم هەڵگەڕێتەوە جەنــەراڵ نزار ئەلخەزرەجی بوو، کە لە ســاڵانی ١٩٨٧ ـــ ١٩٩٠دا ســەرۆک ئەرکانی ســوپا بوو. ئەم ئەفســەرە نکوولّی لە هەر رۆڵێکی شەخســی دەکرد لەو ســتەمکاریو دڕندەییەی دژ بە کوردەکان ئەنجامدراو لۆمەی عەلی حەسەن ئەلمەجیدی دەکرد وەک کەســێکی تەواو بەرپرســیار لــەو کردەوانەو نەدەکرا ملکەچی فەرمانەکانی نەبیت. ئەم ئیدیعای ئەوە دەکات کەوا کاتێ بیستوویەتی هەڵەبجــە گازباران کــراوە، تەلەفۆنی بۆ عەدنان خەیروڵــڵای وەزیری بەرگری کــردووەو وەک ئەم دەڵێ ئەویش وادیاربوو بەتــەواوی پێی تێکچووبوو. ئەوجا خەیروڵڵا پاش چەند دەقیقەیەک تەلەفۆنی بۆ کردووەتەوەو بە خەزرەجی وتووە کەوا بۆی دەرکەوتووە کە «خۆمانین شارەکەمان بۆمباران کردووە»(٧٧).

دووەم ئەفســەری پایەبەرزی عێراق کە لە ساڵانی نەوەتەکاندا هەڵگەڕایەوە، فەریق روکن وەفیق سامەڕایی، سەرۆکی پێشووی ئیستیخباراتی سەربازیی عێراق بوو و ئەمیش شــتێکی کەم باســدەکات لە سەر رۆڵی خۆی لەو ستەمکاریانەی بەرپاکــران لە لایەن ئــەو رژێمەوە کە ئەم زۆر بە دڵســۆزیی خزمەتی دەکرد. لەگەڵ ئەوەشــدا، هەندێ ســەرنجی بایەخداری دەربــڕی، وەک راگەیاندنی دژ بە بەرژەوەندی، کە زۆر شــیاوی متمانە بوون. ســامەڕایی نەتەوە پەرستێکی پابەند بوو و لە پاش کارەســاتی شکســتی کوەیت لەگەڵ ســەددام حوســێن تێکچووو هەڵات بۆ لەندەن. لە کاتی جەنگی ئێران ـ عێراقدا ئەو وەک سەرۆکی ئیســتیخباراتی ســەربازی خزمەتی دەکرد، کە بەرپرس بوو لە دادگایی کردنی ئەوانەی خۆیان لــە جەنگ دەدزییەوە، هەروەها لە کاروبــاری دژە یاخیبوونی کوردەکانیش. لە پاش هەڵگەڕانەوەی بە لای سەرکردایەتیی کردنی ئۆپۆزسیۆنی

عێراقدا دایشکاند، بەڵام کەم لە گرووپەکانی ئۆپۆزسیۆن رووبان دایەو گومانیان لێدەکرد لەسـوّنگەی پێشێلکردنیەوە بۆ مافی مرۆڤ. وەفیق بوو بە نووسەرێکی بەرهەمـدارو چەندین کتێبی دەرکردو ژمارەیەکی زۆری سـتوون دەنووسـی لە رۆژنامە عەرەبی زمانەکاندا، بەڵام بە کەمی چاوپێکەوتنی دەکرد. بەو پێیە ئەمە دەرفەتێکـی دەگمەن بوو کە بتوانی لە حوزێرانی سـاڵی ١٩٩٧دا لە ماڵەکەی خۆیدا لە لەندەن چاوپێکەوتنی لەگەڵ سازبکەیت.

پیاوێکی چوارشـانەی تێکسـمڕاو، سـمێڵێکی ئەسـتووری پڕ، چاویلکەی لەچاودایـەو لە هەندێ رووەوە روخسـاری لە سـەددام حوسـێن دەچێت. بە وردی مامەڵەی لە گفتوگۆدا دەکرد، دوور لە بەرپرسـیارێتیی خۆی لە رووداوە دیاریکراوەکانـدا، کاتێ کە رۆڵی بەرپرسـی فەرمان دەرکردنـی هەبووە وەک جێگری سـابیر ئەلدووریی بەڕێوەبەری ئیسـتیخباراتی سەربازیی لە سەردەمی جەنگدا. گەلێ لەو بەڵگەنامانەی بە راسـت لەقەڵەمدەدا کە لە ساڵانی ١٩٩١دا لە لایەن کوردەکانەوە دەسـتیان بەسـەردا گیرابوو، هەروەها ئیمزای ئەوانەی بە وردیی دەسنیشـان دەکرد کە لەژێردەسـتی ئەمدا کاریان کردبوو. لەبارەی چەکی کیمیایی عێراقەوە دەیوت کەوا تەنها سـەددام حوسـێنو عەلی حەسەن ئەلمەجید دەیانتوانی فەرمانی لێدانی کیمیایی دەربکەن. لەبارەی هێرشـکردنە سـەر هەڵەبجەوە دەیوت کەوا نزیکەی پەنجا فڕۆکەی عێراقی تێدا بەشداربووەو هەر یەکەیان چوار بۆمبی پێنجسـەد کیلۆگرامییـان هەڵگرتووە کە پڕبوون لە مادەی کیمیاییو نەیدەتوانی سروشـتو جۆری مادەکـە دیاری بکات کە تێکڕا دووسەد بۆمبی کیمیایی بوون(٧٨). لە هەڵسانەوەیەکی سیاسیی سەرسامکەردا، ئەم پیاوە بوو بە راوێژکاری ئەمنیی جەلال تاڵەبانیی سەرکۆماری نوێی عێراق، لە ساڵی ٢٠٠٥دا. ئەو پیاوەی کە ئیدیعای دەکرد کە «تاقە سەرچاوەی» سەددام حوسـێن بووە لە سەر ئێران («ئەڵبەتە متمانەی تەواوی بە من هەبوو»)، هەر ئەمیش جێگری سـەرۆکی دەزگایەک بوو کە سەرپەرشتیی رۆڵی سوپای دەکرد بۆ گرتنی هەزاران مەدەنیی کورد لە کاتی ئەنفالداو پێش ئەوەی بدرێنە دەست پۆلیسی نهێنی بۆ ئەوەی بیانکوژێت.

لیوا روکن نەبیل خەلیل سـەعید، کە چوار ساڵی لە واشنتۆن وەک مولحەقی سەربازیی وڵاتەکەی لە ساڵانی (١٩٨٧ ـ ١٩٩٠)دا بەسەربرد، لە (چاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠٤دا) دەڵێ یەکەمجار لە رێگەی میدیاوە بە هێرشی گازی هەڵەبجەی زانیوە. پاشان وتی: «ئەمەریکیەکان پێیانوتین لێکۆڵینەوەیەکیان وادەگەیەنێت

کە ئەگەری ئەوە هەیە ئێران بەرپرسیاری ئەم کارە بێت. لە واشنتۆندا تاقمو تاقمکارییەکی باش هەبوو، کە هەر تاقمەو وڵاتی ئێران یان عێراقی تۆمەتبار دەکرد. بەو رەنگە لەکۆتاییدا نەیانتوانی بڕیار بدەن کەوا کێ کارەکەی کردووە»، هەر هیچ نەبێ بێ ئاشکراکردنیش.

تۆماری ئاشکرا ئەوە دەردەخات کە بەڕێوەبەرێتیی ریگان بە لای کێدا دایشکاندووە: دەبوو ئێران تا رادەیەک سەرزەنشت بکرێ لەم هێرشی گازەدا. بەڵام بەڵگەنامەکانی (سی ئای ئەی)و سەربازیی ئەم ماوەیە تەنانەت ئیشارەتیشیان پێنەداوە. بۆ نموونە کورتە باسی رۆژانەی (سی ئای ئەی) لە ٢٢ی مارتدا (یەک رۆژ پێش ئەوەی وەزارەتی دەرەوە پەنجە بۆ ئێران رابکێشێت)، وایدەگەیەنێت کە عێراق بەتەواویی ناوچەی هەڵەبجەی هەڵنەسەنگاندبوو «بۆ مەترسیی هێرشێکی پێچەوانەی گەورە کە ئەگەری زیانێکی قورسی بەدوادابێت»، بەڵام لەبری ئەوە «هێزی ئاسمانیو چەکی کیمیایی بەکارهێنا بۆ بەرپاکردنی زیانێکی قورس لە ریزی هێزەکانی ئێراندا»(٧٩) . بەو چەشنە (سی ئای ئەی) بەزۆریی بەکارهێنانی گازی عێراقی بە کارێکی رۆتین لە قەڵەمداو خودی خۆی هیچ سەرسامییەکی دەرنەبڕی لە کاردانەوەی چاوەڕوانکراوی عێراق. بەڵگەنامەیەکی ئەرکانی هاوبەشیش لە رۆژی ٢٢ی مارتدا، دیدو بۆچوونێکی لەو بابەتەی بە کورت و بڕ بڵاوکردووەتەوە. بە گەڕانەوە بۆ لە دەستدانی هەڵەبجەدا، ئەوە دەگەیەنێت کە عێراقیەکان، بە پشتبەستن بە هەمان بنەمای «٤ ـ ٦ ساڵی ئەم دواییە» هەوڵ بۆ گێڕانەوەی ناوچەکە نادات: «بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی هێشوویی‌و کیمیایی، رێگەیەکی نائاساییی نییە بۆ ئەوان لە مامەڵەکردنی ئەم بارودۆخەدا»(٨٠) .

هاوسەنگکردنی زانیارییەکان

ئایا ئێران چەکی کیمیایی لە دژی هێزەکانی عێراق بەکارهێناوە لە ماوەی جەنگدا؟ وەڵامەکەی بەم جۆرەیە: مەحاڵ نیە، بەڵام ئەگەرێکی دوورە. ئەگەر بەکارهێنانێکی لەو جۆرە بووبێت ئەوە، وەک موخابەراتی ویلایەتە یەکگرتووەکان جەختی لە سەر دەکات، لە ئاستێکی بچووکدایەو ئەوپەڕەکەی رووداوێک بووبێت، یان تەنها ئەگەرێکی تاقیکردنەوە بووە. بەڵام هەرگیز بەڵگەیەکی قەناعەتبەخش لەئارادا نیە کە ئێران گازی بەکارهێنابێت.

بە نەبوونی بەڵگەو سەلماندن، سکاڵای بەکارهێنانی گاز لە لایەن ئێرانیەکانەوە دەبێ والێکبدرێتەوە کە بە هۆی یان بە هەڵە خوێندنەوەی رووداوەکانی مەیدانی شەڕە (وەک دەرکەوتنی کوژراو و برینداری کیمیایی عێراق) یان خراپ لێکدانەوەیەکی راپۆرتەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانە وەختێ لە بارەی قوربانیانی کیمیایی عێراقەوە دەدوێ‌و ئەنجامدەر دەسنیشان ناکات. تا ئەو مەودایەی کە خراپ لێکدانەوەیەکی لەو چەشنە بە ئەنقەست بووە، رەنگە بەشێک بووبێت لە کۆششێکی حیساب بۆکراو بۆ سووککردنی فشار لە سەر رژێمی عێراق بە هەڵگرتنی بەرپرسیاریی لە سەر پەلاماری گازو هەر هیچ نەبێ بەشێکی بخرێتە سەر شانی عێراق، بە کەڵک وەرگرتن لە دۆخی تەمومژی جەنگو نەتوانینی چاودێرانی سەربەخۆ بۆ ئەوەی بگەنە مەیدانەکانی شەڕو ناحەزی و تووڕەیی خەڵک لە ئێران. لە مەسەلەی هەڵەبجەدا باس لە هەوڵێکی نائاسایی دەکەن بە تەفرەو چاوبەستییەکی ئاشکرا، کە سروشتی نائاسایی رووداوەکە دەیخوازێت ــ ئەویش گازبارانی تەواوی شارێکی عێراق‌و دەوروپشتی، کە پێشتر هەرگیز لەوێنەی نەبووبێت و بە نیازی ئاشکرای بەرپاکردنی گەورەترین زیان لە ناو خەڵکی مەدەنیدا.

بەهەرحاڵ، هۆشیارکردنەوەی بەردەوامی ئێران کە هیچ شتێکی لەبەردەمدا نەماوەتەوە هەمان شێوە کاردانەوە نەبێت بەرانبەر بە هێرشەکانی گازی عێراق، رەنگە یارمەتیدەر بووبێت لە خولقاندنی کەشێکی لەباردا کەوا ئێران سەرکەوتوو دەبێت لە جێبەجێکردنی هەڕەشەکانیدا. هەرزوو ئەم تۆمەتبارکردنانە ژیانیان تێگەڕاو ژمارەیەکی کەمی چاودێران پێویستیان بە بەڵگەی کۆنکرێتی بوو لە سەلماندنیدا. تەنها پیشاندانی بریندارانی کیمیایی عێراق رژێمی ئێرانی بە شێوەیەک وێناکرد کە هاوکووفی عێراقە لە مەسەلەی چەکی کیمیاییدا.

رەنگە کەسێک ئەوە بکاتە بیانوو کە هەر شتێک لێرەدا دەوترێت لەبارەی هەوڵەکانی عێراقەوە فێڵو ساختە بێت، چەشنی ئەو سەربازانەی بوون بە قوربانیی لێچوونی بۆمبی کیمیایی عێراق خۆی یان ئەو گەواڵە هەورە ژەهراویانەی دەهاتنە دواوەو بە سەر ئێرانیەکانیشیاندا دەهێنا وەک: تۆ بڵێی هیچکام لەو بریندارانەی پیشانی نەتەوە یەکگرتووەکانیان دەدا بە هۆی خراپ بەکارهێنانی توخمە کیمیاییەکانی خۆیانەوە بووبێت؟ ئایا ئەوانە چەشنە نادڵسۆزیەکیان تێدا بووە؟ رەنگە وانەبووبێت. بەڵام راستێکەی ئەوەیە کەوا کەس بە سکاڵایەکی وا نەهاتە پێشەوە: نە قوربانییو نە شایەتحاڵو نە هیچ هەڵگەڕاوەیەکی ئێرانی کە

رقی لە رژێمو راییکردنی کاروباری سەردەمی جەنگ بووبێت.

لە دوا شـــیکاریدا، تاقە بەڵگەیەک بە دەستمانەوە بێت بۆ قەناعەتکردن بەو سـەکاڵایەی کە ئێران لە کاتی جەنگـدا چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، ئەوەیە کە حکومەتی ئەمەریکا بە هەموو توانا هەواڵگریەکانیو قورسـایی دیبلۆماسییەوە، وایـدەوت. هەروەها حەز نەکردن لە ئێران لە ئاسـتێکدا بوو، کەوا کەس گوێی بەوە نەدەدا لەو مەسەلەیە بپرسێت.

بەشی هەشتەم

ساختەکاری لە بەڵگەدا

«پتر لە ساڵێک پاش وتاردانەکەی کۆڵن پاوڵ (شوباتی ٢٠٠٣)و دوای لێکۆڵینەوەیەک کە سێ کیشوەری گرتەوە، (سی ئای ئەی) پێی لەوە نا کە (هەڵگەڕاوەیەکی عێراقی بە ناوی خوازراوی) کێرڤبۆڵەوە کابرایەکی ساختەچی بووەو لە عێراق تەکسیی لێخوڕیوەو زانیاریی ئەندازەی خستووەتەکار بۆ هۆنینەوەی چیرۆکێکی خەیاڵی، بەڵام بە ڕێوجێ، لەبارەی کارگە نهێنیەکانی چەکی بایۆلۆجییەوە لە سەر پێچکە... هەرچەندە هیچ ئەمەریکییەکو بە هیچ کلۆجێ چاوپێکەوتنی لەگەڵ کێرڤبۆڵ نەکردووە، کەچی (لێکۆڵەرەوانی سی ئای ئەی) باوەڕیان بەوە کردووە کە وەسفە تەکنیکیەکانی ئەم هەواڵدەرە ئەوەندە وردەکارییان تێدایە، کەوا لە گومانی هەڵبەستنەوە دوورن. (تایلەر درەمهێلەری ئەفسەری پایەبەرزی بیروڕا جیاوازی سی ئای ئەی) دەڵێ "خەڵک چی دەڵێن با بڵێن، ئەم کەسانە تەواو پابەندی مەسەلەکەن و دەکرێ پێمان بڵێن (خۆ ئێوە زانا نین، لێی تێناگەن)"».

– *لۆس ئەنجلس تایمز*، ٢٥ی حوزێرانی ٢٠٠٦

پێنتاگۆن و هەڵەبجە

ئەمڕۆ، کەم چاودێر هەیە لەو تەئکید کردنە بپرسێت کەوا عێراق بوو گازبارانی هەڵەبجەی کرد. لەو کاتەشەوە کە عێراق لە ئابی ١٩٩٠دا کوەیتی داگیرکرد، تاڕادەیەک کەس باسی ئەوە ناکات کە ئێران بەرپرس بووە لەو کارە. لە بەهاری ساڵی ٢٠٠٢داو لە کاتێکدا کە واشنتۆن دەوروخولی جەنگی بوو، سەرۆک جۆرج

دەبلیو بوش بە ئاشـــکرا ســـەددام حوســـێنی بەوە تۆمەتبار دەکرد کە «ئەو پیاوە بوو گەلەکەی خۆی گازبارانکرد»و ئەمەش ئاماژەیەکی راســـتەوخۆ بوو بۆ رووداوەکانی هەڵەبجە.

چەند مانگێک دواتر، رزگابوویەک قســـەی بۆ رۆژنامەنووسان دەکرد لە بارەی سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوەو ئەمەی خوارەوەی باسکرد: «ئەوان ساڵی ١٩٨٨ چاوی خۆیان لە ئاســـت هەڵەبجە نوقاند، چونکە سەددام دوژمنی ئێران بوو. بەڵام ئێستا ئەم دوژمنیانەو ئەوانیش شارەکەی من وەک بەهانە بەکاردێنن. ئێمە هەستێکی تاڵمان لادروستبووەو قێزمان دێتەوە»(١). ئەمە خاڵێکی لەبارو شـــیاوی ئەوەیە لێکۆڵینەوەیەکی لە ســـەر بکرێت. لە ئابی ٢٠٠٢دا، بابەتێک لە رۆژنامەی *نیویۆرک تایمزدا* بڵاوکرایەوە بە ناونیشـــانی «ئەفسەرانێک دەڵێن کە ویلایەتە یەکگرتووەکان یارمەتیی عێراقی داوە لە جەنگدا، سەرباری ئەوەی کە گازی بەکارهێناوە»و پەردە لە ســـەر «پرۆگرامێکی نهێنیی ئەمەریکا» لادەدات کەوا «یارمەتیـــی پلاندانانی مەترســـیداری بۆ عێراق دابینکـــردووە لەکاتێکدا دەزگاکانی موخابەراتی ئەمەریکا زانیویانە کە فەرماندەکانی عێراق چەکی کیمیایی بەکاردێنن بۆ بەرپاکردنی شـــەڕی یەکلاکەرەوە لە جەنگی ئێران ــ عێراقدا»(٢). نووســـەرەکەی، کە پاتریک تایلەری سەرۆکی بیرۆی واشنتۆنی گۆڤاری *تایمزە*، ئەفسەرێکی پێشـــووی پلە بەرزی موخابەراتی سەربازیی پێشکەش دەکات، کە کۆلۆنێـــڵ واڵتەر «پات» لانگـــی دەزگای موخابەراتی بەرگرییە (DIA)، کە بێ ئەوەی پەردە لە ســـەر وردەکاریی نهێنی لابدات، بەوە پاساوی پرۆگرامەکەی دا کە وتی دەســـتەو تاقمی موخابەراتی ویلایەتـــە یەکگرتووەکان «نائومێد بوون لـــەو دڵنیاییەی» کە عێراق شکســـت ناهێنێت. لانگ ئـــەوەی روونکردەوە کە DIA «هەرگیـــز بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی دژ بە خەڵکـــی مەدەنیی قبووڵ نەکردووە». بەڵام عێراق بەردەوام خەڵکی مەدەنیی گازباران دەکرد، بۆ ماوەی ســـاڵێک زیاترو بە شێوازێک کە DIA دەیزانیو لانیکەم جارێکیشیان بەتەواویی لەبەرچاوی هەموو جیهاندا.

هەروەها تایلەر قســـەی کۆڵن پاوڵو ریچارد ئەرمیتاجی گواســـتووەتەوە، کە هەردوکیان کاربەدەســـتی پایەبـــەرزی بەڕێوەبەرێتیی ریگان بوونو (لە ســـاڵی ٢٠٠٢شـــدا، بەدوای یەکدا وەزیری دەرەوەو جێگری بـــوون). ئەوان نکووڵی لەو تۆمەتە دەکەن کە واشـــنتۆن بووە بە هاوبەشـــی عێراق لە بەکارهێنانی گازداو لە هەمان کاتیشـــدا، قســـەی فرانک کارلوچیی ســـەرۆکی پێشـــووی پێنتاگۆن

دەگوێزنەوە کاتێ بانگەشـــەی ئەوە دەکات کە: »من ڕەزامەندیم دەربڕی لە سەر ئـــەوەی کە نابێ عێراق جەنگ بدۆڕێنێ، بەڵام ڕاشـــکاوانە دەیڵێم کەوا زانیاریی پێشوەختم نەبوو لە سەر بەکارهێنانیان بۆ چەکی کیمیایی» ـ ئەمە چوار ساڵ دوای ئەوە بـــوو کە بۆ یەکەمینجار ئەمەریکا ئیدانـــەی بەکارهێنانی گازی کرد لە لایەن عێراقەوە. ئەرمیتاج‌و تایلەر دەنووســـن، هەرچەندە زۆر زیاد ڕۆیشتن، کەوا «وتەبێژێک زۆری وشـــە ریزکرد بۆ ئیشارەتدان بە نکووڵی کردنەکەی کەوا ویلایەتە یەکگرتووەکان سەری لەقاندووە بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی».

تایلەر بۆ ماوەیەک گرتبووی بە باســـی ئـــەم چیرۆکەوە. لە مارتی ١٩٨٨دا، کاتێ کەوا هێشـــتا هەر بۆ *واشـــنتۆن پۆســـت* کاری دەکرد، تایلەر لەو یەکەم ڕۆژنامەنووســـانە بوو کە ســـەردانی هەڵەبجەیان کردو وەسفی بینینی «زیاد لە ســـەد» لاشـــەی خەڵکی مەدەنیی کردووە کە «قوربانیی ئەوەی کە ئێران بە ســـەختترین هێرشی کیمیایی لەقەڵەمیدەدات بۆ سەر خەڵکی مەدەنی لە ماوەی زیاد لە حەوت ســـاڵی جەنگی کەنداودا». لەکاتێکدا کـــە ئێران متمانەو بڕوای بەرچاوی بەدەستدەهێنا لە ســـکاڵای تاوانبارکردنی عێراقدا، تایلەر وایبۆدەچوو کە «هەر ســـاغکردنەوەیەکی ســـەربەخۆ.. دەبێ ئەو پرسیارە تاوتوێ بکات کە بۆچی هێزەکانی عێراق چەکی لەم چەشـــنە بۆ دانیشتووانی مەدەنیی هەڵەبجە بەکاردێنن دوای ئەوەی شەڕ لەپێناوی شارەکەدا کۆتایی هاتووە»(٣).

دوو ســـاڵ دواتر، لە نیســـانی ١٩٩٠دا، ســـەددام حوســـێن هەڕەشەی پڕ لە دڵەڕاوکێی دەکرد کە لە بەرەنگاربوونەوەی هەر هێرشێکی ئیسرائیلدا، بە چەکی کیمیایی وەڵامدەداتەوەو فشـــاری زیادی خستە سەر کوەیت، کە یەکێک بوو لە قەرزدەرە ســـەرەکیەکانی لە ســـەردەمی جەنگدا. هەر دەسبەجێ پاش بەینێک *واشـــنتۆن پۆست* پەنای بردە بەر چیرۆکێکی تر لە ژێر سەردێڕێکی تایلەردا کە تێیدا وەسفی «ڕێکخســـتنەوەیەکی دوا قۆناخەکانی جەنگی ئێران ـ عێراق»(٤) دەکات، کە تازە تەواو بووەو نهێنی وەزارەتی بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکانە. لێکۆڵینەوەکە ئەوە دەخاتەڕوو کە ئەو بە هی شیکارانی ناونەبراوی پێنتاگۆن لێی وەرگرتـــووەو وەک دەڵێ «کارێکی موخابەراتیی یەکلاکەرەوەو قەناعەتبەخش» گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کەوا کوشتاری مەدەنیەکان لە هەڵەبجەدا «بە هۆی بۆمبارانی کیمیایی بەردەوامەوە بووە لە لایەن هەردوو ســـوپای شەڕکەرەوە». تایلـــەر دەڵێ ئیدیعاکە لە بناغـــەدا لە ســـەرچاوەکانی پێنتاگۆنەوەو لە دەمی هێرشـــەکەدا سەریهەڵداوە، بەڵام «وردەکاریەکانی پاڵپشتی ئەم ئیدیعایە، تەنها

لە کاتی تەواوبوونی لێکۆڵینەوە ناوخۆییەکانی پێنتاگۆندا دەردەکەون». تایلەر نەیتوانی دانەران یان لێکۆڵەرەوان لە سەرچاوەکانیان دووربخاتەوە، بەڵام وەک سەرنجی داوە، ئەوان متمانەیان بە لێکۆڵینەوەکەیان هەبووەو بە دارشتنی تایلەر ئەمانەن:

- «ژمارەیەکی دیارینەکراوی بۆمبی کیمیایی ئێران یان تۆپ کەوتوونەتە هەڵەبجەوە».
- «پێدەچێت ئێران یەکەم لایەن بووبێت کە گوللە تۆپی پڕ لە گازی سیانیدی کوشندەی گرتبێتە هەڵەبجە، کاتێ فەرماندە ئێرانیەکان بە هەڵە وایاندەزانی هێزەکانی عێراق ناوشاریان گرتووە».
- گریمانەی سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەی نهێنی، لەوانە «بەرپەرچدانەوەی پەیوەندیەکانی مەیدانی شەڕ لەگەڵ باسو گێڕانەوەی بەشدارانو ئەو شایەتانەی دەگەیشتنە دەزگاکانی موخابەراتی رۆژئاوا».
- «گەریلا کوردەکانی لە ١٦ی مانگدا دزەیان کردبووە ناو هەڵەبجەوەو ئامادەکارییان کردبوو بۆ هاوپەیمانە ئێرانیەکانیان، کە رۆژی دواتر بچنە هەڵەبجەوە. لەکاتێکدا کە فەرماندە ئێرانیەکان راپۆرتیان دابوو کەوا عێراقیەکان چەکی کیمیاییان دژ بە شارەکە بەکارهێناوە، سەرکردەکانی گەریلا کوردەکان لە هەڵەبجە، ئەوەیان دەسنیشان کردبوو کە لە سەنگەرەکانی ئێرانەوە لە رۆژهەڵاتو ئەوانی عێراقەوە لە رۆژئاوا، تۆپی کیمیاییان تێگیراوە».
- «رۆژنامەنووسە بیانیەکان (لەوانە بە تایلەر خۆیشیەوە)و تیمە پزیشکیەکان، کە سەردانی هەڵەبجەیان کردبوو پاش هەفتەیەک، بەڵگەی زۆرێک لە مردنی سیانیدیان بینیبوو (واتە شین هەڵگەڕانی لێو)، لە ناو نزیکەی سەد تا دووسەد لاشەدا».
- «جەختکردنی ئێران.. کەوا زۆر لە قوربانیانی هەڵەبجە بە ژەهری سیانید مردوون، بە بەڵگەی سەرەکیی لە قەڵەمدەدرێن»و ئێرانی تێوە گلاوە، چونکە موخابەراتی ویلایەتە یەکگرتووەکان زانیویێتی کە ئێران سیانید بەکاردێنێ نەک عێراق.

راپۆرتی پاش روداوی ساڵی ١٩٩٠ی پێنتاگۆن لە لایەن دوو لێکۆڵەرەوە لە کۆلێجی جەنگی سوپای ویلایەتە یەکگرتووەکان ئەنجامدراوە، یەکێکیان کە ستێفن پێڵیتایەرەو جاران لێکۆڵەری (سی ئای ئەی) بوو، کە چەند مانگێک

پێــش ڕووداوەکانی هەڵەبجە ئەو دەزگایەی جێهێشــت. پێڵیتایەر زیاد لە هەر کەسێکی تر جەختی لە سەر ئەو سکاڵایە دەکردەوە کە تا ئەندازەیەک بەرپرس بــوو لە هێرشــی گازی هەڵەبجەو تەنانەت گەیشــتبووە لاپەڕەکانــی بیروڕای *نیویۆرک تایمز* لە پەرەســەندنی خێرای جەنگی عێراقی ســاڵی ٢٠٠٣ دا[٥]. لە دەقی لێکۆڵینەوەکەدا، پێڵیتایەرو دۆگ جۆنســنی هاوکاری نووسینیدا تەنانەت جەخت لەوە دەکەنەوە کە «ئێرانیەکان ئەم هێرشەیان کردووە»، (بێ ناوهێنانی سەرچاوە)[٦].

بێنەوبەرە لە ســەر بابەتەکەی تایلەرو لێکۆڵینەوە هاوبەشــەکەی پێڵیتایەر لــە نزیکەوە ناوەرۆکــی بەڵگەنامەیەکــی ئاشــکراکراوی دەزگای موخابەراتی بەرگری (DIA) لە ئۆکتۆبەری ١٩٨٨دا دەگەیەنێت[٧]. وەک پاشخانێکی ڕاسپاردەو ئامۆژگاری بۆ سیاســەت داڕێژان، بەڵگەنامەکە چەردە چاوخشــاندنەوەیەک بە مێــژووی کورددا دەکات، کە پڕە لە هەڵە. لە هەمووشــی گرنگتر، مشــتومڕی ئەوە دێنێتە پێشەوە کە «لە شەڕی هەڵەبجەو هەندێک گوندی نزیکیدا، عێراقو ئێران گازی ژەهراوییــان بەکارهێناوە. بەپێی زانیاریــی موخابەراتیی تایبەت، لانیکــەم هەندێک لە بریندارانی گاز لە مەدەنیە کوردەکان، کە لە لایەن میدیای دەرەوە تێبینی کراون، بە هۆی هێرشــی گازی ئێرانەوە بووە. یەکە سەربازییە کوردەکان ســکاڵای ئەوە دەکــەن کە لە هەردوو لاوە گازبــاران کراون». پات لانگ، وەک سەرۆکی کەرتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی دەزگای موخابەراتی بەرگری لە ئۆکتۆبەری ١٩٨٨دا ئیمزای ڕاســپاردەو ئامۆژگارییەکەی کردووەو بەو پێیە پێدەچێت سەرچاوەی بنەڕەتیی تۆمەتی گازبارانی ئێران بێت.

گەوهەری نووسینەکەی تایلەر، ئەو بەشەی لێکۆڵینەوەکەی کۆڵێجی جەنگو یاداشــتەکەی لانگ ســەبارەت بەوەی کە تۆمەتبارکردنەکەی هەڵەبجە لە سەر چ بنەمایــەک بووە، ئەوەیە کە لە تەمومژی جەنگــدا، ئێران تۆپ (یان بۆمبی) کیمیایی تەقاندووە، لەوانەش هەندێکیان گازی سیانیدی کوشندەیان تێدا بووە، بە هەڵەی ئەوەی لایان وابووە کە هێزەکانی عێراق لە ناو شاردا بوونو ئەمەش کوشتاری گەلێ لە هاوڵاتیانی مەدەنیی لێکەوتەوە. شیکردنەوەکە پشتی بە سێ سەرچاوە بەســتووە: گوێگرتن لە پەیوەندیەکان، سەرکردەکانی گەریلای کورد یان یەکە ســەربازیەکانی لە مەیدانی جەنگدا بوونو ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەی پســپۆڕێک، کە دیاردەی شین هەڵگەڕانی لێوی بە هۆکاری بەکارهێنانی سیانید لێکدەدایــەوەو ئەمەش بە ڕۆڵی خۆی ئەوەی دەســەلماند کە دەســتی ئێرانی

تێدایـــە. ئەم ئەگەرانە هەموو پێویســـتیان بە تاوتوێ کردنێکی تەواو بوو، نەک هەر لەبەر ئەوەی راســـتییە مێژووییەکە بزانرێت، بەڵکو لەبەرئەوەی ئەگەر ئەم دیدو بۆچوونانە لە ناو ئیدارەی ریگاندا زاڵبوونایە، ئەوە راستەوخۆ کاریگەرییان دەخستە سەر سیاسەتی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان سەبارەت بە جەنگو لەکاتێکدا کە شەڕو پێکدادان چووبووە دواین قۆناخیەوە.

هەواڵدەرو گوێگرتن لە پەیوەندییەکان

گوێگرتـــن لە پەیوەندیەکانی مەیدانی شـــەڕ کە یەکەم ســـەرچاوەی بەڵگەو سەلماندنە لە سەر هەڵەبجە، شێوازێکە لە هەواڵگریی ئیشارەت، یان «ئیشارەتە هەواڵ». هەوڵدان بۆ شوێنکەوتنی تۆماری رێگرتن بە پەیوەندیەکانی مەیدانی شەڕ تا رادەیەک کەڵکێکی ئەوتۆ نابەخشێت. ئەو دەزگایەی ویلایەتە یەکگرتووەکان کـــە تۆماری پەیوەندیـــەکان کۆدەکاتەوەو شـــیدەکاتەوەو دەیپارێزێت، دەزگای ئاسایشـــی نەتەوەییە (NSA)، کـــە بە یەکێک لە نهێنـــی پارێزترین دەزگاکانی واشنتۆن دەژمێردرێت.

ئـــەو بۆچوونەی کەوا دەزگای ئاسایشـــی نەتەوەیی زانیاریی تەواو لە ســـەر هێرشـــە کیمیاییەکانی شـــەڕگەکانی میزۆپۆتامیا وەردەگرێتو لە لایەن ئەوانەی ئاشـــنان بە تەکنۆلۆجیای رێگە پێگرتنو دژە تواناکانی عێراقو ئێران، شـــیتەڵ دەکرێتـــەوە. موقەدەم ریـــک فرانکۆنا، کە جێگری پات لانگ بـــوو لە دەزگای موخابەراتی بەرگریی لە ســـاڵی ١٩٨٨داو پێش ئەوەش لە دەزگای ئاسایشـــی نەتەوەییدا کاری کردووە، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) ئەوە رووندەکاتەوە کـــە عێراقیەکان زیاتر رێگە بە پەیوەندیی ئەلکترۆنییان دەگیرا وەک شـــەپۆلی رادارو جۆرەکانی تری ئیشـــارەت. بۆ نموونە، فرانکۆنـــا دەڵێ یەکەکانی رێگە پێگرتنی ئەلکترۆنیی ئێران، شـــەپۆلی راداریی بەتەرێکانی تۆپخانەی عێراقیان وەردەگـــرتو بە رێگەیەکی ئەلکترۆنـــی ئەم زانیاریانەیان دەنـــارد بۆ بارەگای فەرماندەیـــی. ویلایەتـــە یەکگرتووەکان بە هۆی تەکنەلۆجیای باڵادەســـتیەوە، رێگـــەی بەم پەیوەندیانە دەگرتو بەم چەشـــنە رەســـەدی بۆ تۆپخانەی عێراق دەسنیشان دەکرد.

بەهەرحـــاڵ، پێدەچێـــت رێگە پێگرتن، زانیاریی لە ســـەر هیچ هێرشـــێکی

کیمیایی بەدەســـت نەهێنابێتو عێراقیەکان زۆر باش خۆیان دەپاراســـت دژ بە هەر بەزاندنێکی جۆری ئیشـــارەتە هەواڵگری یان پەیوەندیی موخابەراتی، وەک فرانکۆنـــا دەیوت. ئەمە ئـــەو فەرمانانەی دەگرتەوە کە بـــە بێتەل دەدرانو بۆ نموونـــە ئەوەی پەیوەندیی هەبوو بە هێرشـــی کیمیاییەوە. بـــەڵام عێراقیەکان بێتەلیان بەکارنەدەهێنا بۆ فەرمانی پەیوەندیدار بە چەکی کیمیاییەوە.

ئەوان هێڵـــی زەمینی یان فایبـــەر ئۆپتیکیان لەجیاتیـــدا بەکاردەهێنا، کە هەردوک سیســـتەمی شـــەپۆلدەر نین. یان ئەگەر بێتەلیان بەکاربهێنایە، ئەوە بە جفرە پەیوەندییان دەکرد. ئەفســـەرێکی موخابەراتی تر (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٦دا) دەڵێ: «ئایا هیچ بەڵگەیەک لەئارادا بوو سەبارەت بە هێرشی کیمیایی دژ بە کوردەکان؟ من بیرم نایەتەوە، بەڵام بە دڵنیاییەوە ئەگەری ئەوە هەیـــە. ئێمە توانامان هەبوو رێگە بە پەیوەندیەکانیان بگرین، بەڵام عێراقیەکان هەرگیز ئەوەیان بەڕوونی دەست پێنەکرد».

لەلایەکی ترەوە، یاســـر ئەلگەیلانـــی فڕۆکەوان کە لە ســـاڵانی نەوەتەکاندا لە رژێـــم هەڵگەڕایەوە (لـــە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کەوا عێراقیەکان هێند متمانەیان بە دەســـتبالایی خۆیان هەبوو لە ئاســـمانی شەڕدا، کـــە لە پەیوەندییـــە هەواییەکاندا گوێیان نەدەدایـــە: «یەکێک لەو هەڵانەی کە کران ئەوەبوو کە ئێمە زۆر قســـەمان بە رادیۆ ـ تەلەفۆن دەکرد (سیستەمێکی بێتەلی تەلەفۆن بوو)، لەبەرئەوە ئێرانیەکان زۆرباش سوودیان لە گفتوگۆکانمان وەردەگرت». گەیلانی لە هەمان کاتدا دەڵێ لەبەرئەوەی مەسەلەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەوپەڕی نهێنیدا بوو، بۆیە شتێکی باش نەبوو فڕۆکەوانەکان لە کاتی بەجێهێنانی ئەرکی دەرچوونیاندا باسی لێوە بکەنو بە راشکاوی دەیوت کە هەرگیز ئەو کارەی نەکردووە. لەگەڵ ئەوەشـــدا پاساو دەهێنێتەوە کە «زۆربەی فڕۆکەوانەکان، نەک هەموویـــان، بەکارهێنانی چەکی کیمیاییان پێخۆش نەبوو، بەڵام ئەوان ملکەچی فەرمان بوونو دەترسان لەوبارەیەوە بدوێن».

هەندێ لە پێشمەرگە کوردەکان لەگەڵ ئەو رایەدا نەبوونو (لە چاوپێکەوتنەکانی ساڵانی ١٩٩٢ ـ ١٩٩٣دا کە بۆ هیومان رایتس وۆچ ئەنجامدران) گەلێ لە فەرماندە ناوچەییەکان ئاماژە بەوە دەدەن کەوا توانیویانە بە هۆی رادیۆی شەپۆل کورتی بازرگانییـــەوە گوێ بگرن لە گفتوگـــۆی فڕۆکەوانەکان و لە فرە بۆنەدا زانیویانە کە ئەو فڕۆکانەی بە راسەریانەوەن لە ئەرکی جێبەجێکردنی لێدانی کیمیاییدان. هێرش بابـــان، کە پێشـــمەرگەیەکی (ی ن ک) بوو (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی

٢٠٠٢دا) ئــەم رووداوەی خوارەوە دەگێڕێتەوە کە لە بەهاری ســاڵی ١٩٨٧دا لە شارۆچکەی کۆیسنجەق: «شــانزە فڕۆکە بە راسەرمانەوە بوون‌و بە رادیۆ ئێف ئێمەکانمــان گوێمان لە گفتوگۆی فڕۆکەوانەکان دەگــرت لەبارەی بەکارهێنانی چەکی «تایبەتەوە»و پاشان ژمارە کۆدێکیان (جفرەیەکیان) بە ئینگلیزی دەوت. من نەمزانی مەبەستیان چیەو دواتر زانیم فڕۆکەکان بە چەکی کیمیایی هێرشیان کردووەتە سەر ناوچەی خۆشناوەتی «. ئەگەر ئەم چیرۆکە راست بێت، ئەوەی کە پێشــمەرگەکان بینیویانەو گوێیان لێبووە، ئامادەباشیی فڕۆکەکان بووە بۆ هێرشکردنە سەر بالیسان‌و شێخ وەسانان (بڕوانە بەشی چوارەم).

رێگرتــن بــە پەیوەندیەکانی ئێران بە ئاشــکرا زەحمەتتر بــوو. فڕۆکەوانە ئێرانیــەکان ئەوەیان تاقیکردبووەوە کــەوا گەیلانی بە «الصمت اللاســلكي» ئیشارەتی پێدەکرد ـ واتە تەواو بێدەنگکردنی بێتەل. بەو هۆیەوە هەلی رێگرتن بــە پەیوەندیی لە هەر مەزەندەیەکی هێرشــی گازی ئێرانــدا هێجگار کەم بوو. لە هەمــووی خراپتر، ئەوەی کە پەیوەندیی بە هێرشــەکەی هەڵەبجەوە هەیە، فرانکۆنا (لە پەیوەندییەکی ئیمێڵدا، ساڵی ٢٠٠٦) دەڵێ:

«راستە لەوکاتەدا ئێمە وایبۆدەچووین کە ئێرانیەکانیش زەخیرەی کیمیاییان لە هەڵەبجەدا بەکارهێناوە، لە رێگەی تۆپبارانەوەو.. ئەگەر، ئەمەش (ئەگەر)ێکی گەورەیە، پەیوەندیی ئێرانیەکان ئیشــارەتیان بــەوە دابێت کە بۆمبی کیمیایی دەتەقێنن، ئەوە ئەگەر هەیە، کە سیســتەمی ئیشارەتی ـ هەواڵگریی ویلایەتە یەکگرتــووەکان رێگەی پێگرتبێت، بەڵام.. ئۆفیســەکەی من پێدەچێت بەوەی زانیبێت‌و (مــن) نایەتەوە یادم کە هیچ کاتێک زانیاریی دیاریکراومان لەم رووەوە دەستکەوتبێت. ئەمە شتێک نیە لای من لەیادبچێت».

بــە کورتــی، بەڵگەی چەکو شەڕوشــۆڕی کیمیایــی، کە لــە پەیوەندییە رێگەپێگیراوەکانــی کاتی جەنگی ئێران ــ عێراقەوە ســەرچاوەی گرتبێت، بە هۆی بەرامبەر لەیەکتر گرتنی فڕۆکەوانە عێراقی‌و ئێرانیەکانەوە، بە راشــکاوانە عێراقیەکان تێوەدەگلێنێ نەک ئێرانیەکان، با ئێرانیەکان زەخیرەی کیمیاییشیان خســتبێتە خوارەوە، ئەوە لانیکەم ئەفسەرێکی پێشــووی دەزگای موخابەراتی بەرگــری زانیاریی لەو بارەوە ناســەلمێنێت‌و بــە تایبەتیــش فرانکۆنا وردیی لێکۆڵینەوەکەی پێڵیتایەر ــ جۆنســن دەخاتە ژێر پرسیارەوە لە نامە ئەلکترۆن یەکەیدا (ئیمێڵەکەیدا).

سەرچاوەیەکی دووەمی بەڵگەش، شایەتیی «سەرکردەکانی گەریلا کوردەکانە

لە هەڵەبجە». ئەمڕۆ، هیچ کەسێک لە سەرکردەکانی گەریلا کوردەکانی عێراق، ئیدیعــای ئەوە ناکات کە ئێران هیچ ڕۆڵێکی کیمیایی بینیبێت لە هەڵەبجەدا. لە ساڵانی ١٩٨٠ ــ ١٩٩٠دا، هەر شایەتییەکی لەو چەشنە تەنها لە لایەن فەرماندە گیراوەکانــەوە بووە، چونکە پێشـــمەرگەیەک نیە بە ئازادیی لە شـــەقامەکانی عێراقـــدا ســـووڕابێتەوەو ئامادە بووبێت چاوپێکەوتنی لەگـــەڵ بکرێت لە لایەن کەســـانی موخابەراتی ئەمەریکییەوە. بەهەرحاڵ، ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەیت کە شایەتەکان سەرکردەکانی گەریلا نەبن، بەڵکو کوردی تری هەڵەبجە بووبێتن، دەکرێ سێ ئەگەر ڕەچاو بکەین. یەکەمیان پێشمەرگە نا، بەڵکو خەڵکی مەدەنیی ناوچەکە ئیدیعایان کردبێت کە ڕۆڵێکی ئێرانی لە مەسەلەکەدا بووە. سەلماندنی ئەمە ئاســانە، چونکە ڕاستێکەی هەندێک لە خەڵکی مەدەنی ئیدیعای ئەمەیان کردبوو، لەبەرئەوەی کوردەکان ئەنجامی سەرپێچیکردنی دەسەڵاتداری ملهوڕیان دەزانیو دەبوو تووتی ئاسا ئەوە بڵێنەوە کە حکومەت بەلایەوە پەسەندە، کاتێ پرســـیاریان لە بارەی هێرشی کیمیاییەوە لێدەکردیت. جەمال عەزیز ئەمین، کە مامۆستاو لە هەمان کاتیشدا سەرکردەیەکی خەباتی ژێرزەمینیی (ی ن ک) بوو لە سلێمانی لە ســـاڵانی١٩٨٠کاندا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ١٩٩٩دا) دەگێڕێتەوە کە بە ئاشـــکرا لەو خەڵکەیان قەدەغە کردبوو باســـی هێرشی کیمیایی بکەنو هەڕەشەی ســـزای ســـەختیان لێکردبوون. قوربانیانی ئەو جۆرە هێرشانە نەک هەر تەنهـــا دەبوو بێدەنگیی لە هۆکاری برینەکانیـــان بکەن ــ «کە گەلێکیان لەبەرئەوەی بە کەســـی نزیکی خۆیان وتبوو کوژرابوون» ــ بەڵکو چارەسەری پزیشکیشیان لێبڕیبوون کە نائومێدانە پێویستیان پێبوو.

دکتۆر لەتیف ئەمینی ســـەرۆکی بەشـــی تەندروستیی سلێمانی، کە بەرپرس بوو لە هەموو نەخۆشخانەکانی ئەوێ لە ساڵانی هەشتاکاندا، (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٢دا) دەڵێ کاتێ قوربانیانی هێرشـــەکانی بالیســـانو شێخ وەسانان هەرچۆنێک بووە گەیشـــتبوونە نەخۆشـــخانە لە ســـلێمانی: «ئێمە وایبۆچووین ئێرانـــەو چونکە یەکەمجار بوو هەرگیز بە بیرمدا نەدەهات ڕژێمی عێراق شـــتی وا بکات». بەهەرحاڵ پاشـــئەوەی بریندارەکانیان هێنابوو «ئێمە ڕاســـپاردەی ئاشکرامان لە شـــێخ جەعفەر بەرزنجیی پارێزگاری سلێمانییەوە پێگەیشت، کە چارەسەری ئەو خەڵکە نەکەین لە بالیسانەوە هاتوونو سێ جار پێی وتم ئەگەر ئێمە هەر کارێکی لەو چەشنە بکەین، ئەوە بە فەرمانی عەلی حەسەن ئەلمەجید دەکوژرێمو پاشان تێگەیشتین کە عێراق ئەم هێرشەی ئەنجامداوە». لەتیف وتی

کەوا پێشـــنیاری بۆ دکتۆرەکان کردووە نەخۆشەکان بنێرنە ماڵە خزمەکانیانو لەوێ رۆژانە بیانبینن ـ بە واتایەکی تر بیانکەنە نەخۆشی دەرەکیو وەک دەیوت منداڵیشیان لەگەڵدا بوو:

«بەمجۆرە لەوێ هێشـــتماننەوەو تەبەڵەکانیانمان گۆڕیو وامان بۆ نووســـین کە نەخۆشـــیی جۆراوجۆری تریان هەیەو ئەمە بڕیارێکی ترسناکو مەترسییەکی گەورەش بوو بۆ من. بەڵام ئێمە وەک دکتۆر ئەم نەخۆشانەمان فەرامۆش نەکردو لە نەخۆشخانەی فێرکاری شانبەشانی دکتۆرە سەربازییەکان، کە عەرەب بوون، تیمارمان دەکردن. کاتێ کە لێکۆڵەرەوەکانی موخابەرات لە بەغداوە هاتن، ئێمە پێمانوتن ئەمانە قوربانیی بوونی ژەهراوی بوونی ژینگەنو هاوکارە عەرەبەکانیشـــمان رێک هەمان شتیان وت، چونکە دکتۆر هەر دکتۆرە!».

لە پاش هەڵەبجە، زیاتر لەوە رۆیشـــتن کە خەڵکـــە مەدەنیەکە ناچار بکەن بێدەنگ بنو لە جیاتیدا لەبەردەم رۆژنامەنووســـانی بیانیدا نمایشیان پێدەکرا بۆ بانگەشەکردنی ئەوەی کە ئێران بووە گازبارانی کوردی کردووە. ئەمە لە فایلەکانی پۆلیسی نهێنیی عێراق خۆیەوە دەردەکەوێت، بۆ نموونە وەک: راپۆرتێکی پۆلیس لە کانوونی دووەمی ١٩٨٩دا، باس لە ســـەردانی تیمێکی تەلەفزیۆنی فەرەنسی دەکات بۆ لێکۆڵینەوە لە ســـەر هێرشەکەی هەڵەبجە. ئەو خەڵکەی هەڵەبجە کە لە سلێمانی نیشتەجێ بووبوون، باسی ئەوەیان بۆ کردبوون کە چۆن ئێرانیەکان بە چەکی کیمیایی هێرشـــیان کردووەتە سەر شـــارەکە[8]. بەهەرحاڵ، لە پاش ســـاڵی ١٩٩١و ئازادبوونی خەڵک لە ســـتەمی ژێر دەســـەڵاتی عێراق، هەرگیز جارێکیتـــر هیچ کوردێکی عێراق ئیدیعای ئـــەوەی نەکردەوە کە ئێران گازبارانی هەڵەبجەی کردووەو لەبری ئەوە روونو ئاشـــکرا باســـیان دەکرد کە ئەوە کاری عێراق بووەو تەنها عێراق ئەوەی لێدەوەشایەوە.

ئەگەرێکی دووەمیش لە ئارادایە کە: پێدەچێت سەرکردەکانی گەریلا کوردەکان پێشمەرگە نەبووبێتن، بەڵکو فەرماندەی میلیشیا (جاش)ی سەر بە رژێم بووبێتن. لە کاتی هێرشـــی ئێران و پێشـــمەرگەدا بۆ سەر هەڵەبجە، جاشەکان بووبوونە دوو بەشەوەو فەرماندە بەرزەکانیان ـــ کە بەتەواویی رژێم بەکاریهێنابوونو بەو پێیەش سوودیان لێوەرگرتبوو ـ لەگەڵ هێزە کشاوەکانی عێراقدا هەڵاتن. ئەوانە لە کاتی هێرشە کیمیاییەکەدا لە هەڵەبجە نەبوونو لەبەرئەوە نەیاندەتوانی وەک شایەتحاڵ بدوێن. فەرماندەکانی ترو گەلێ لە سەربازو پلەدارەکان، هەڵوێستیان گۆڕیو چوونە پاڵ پێشـــمەرگە لـــە کاتی بەزینی هێزەکانـــی عێراقدا. هەر کە

هێرشـــی کیمیایی دەستی پێکرد، ئەمانیش لەگەڵ هەڵەبجەییەکانی تردا هەڵاتن بۆ ئێرانو گەلێکیـــان دواتر گەڕانەوە، پاش ئەوەی کە رژێم جاڕی لێبووردنێکی گشتیی دا «بۆ هەموو کوردە عێراقیەکان» لە ئەیلولی ١٩٨٨داو لەگەڵ خێزان و کەسوکاریاندا یەکیانگرتەوە لە کۆمەڵگاکانی نیشتەجێبووندا لەمبەری دەریاچەی سـیروانو شـوێنانی تردا (مەبەسـت دەریاچەی دەربەندیخانـە ـ و). ئەمانە ئەگەر «چاوپێکەوتنیـــان» لەگەڵ بکرایە لە لایەن کەســانی عێراقی یان موخابەراتی ویلایەتە یەککگرتووەکانەوە، شـــایەتیەکانیان هەمان شایەتیی ئەو کوردانە دەبوو کە لەژێر رکێفی رژێمدا دەژیانو هەمووی «نەخێر» دەبوو.

ئەگەرێکی سێهەمیش هەیەو لە هەمووی سەیرترە. چۆنە ئەگەر سەرکردەکانی گەریلا کوردی عێـراق نەبوونو کوردی ئێران بووبێتن؟ راســتێکەی لە مارتی ١٩٨٨دا جەنگاوەرانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران (حدکا)و کۆمەڵە، لە شـــاخەکانی ســـەرووی هەڵەبجەوە بوونو لە لایەن رژێمی عێراقەوە دەپارێزران. ئەوان ئەگەر هۆکاری سەرەکیی داگیرکردنەکەی ئێران نەبووبن، ئەوە بەدڵنیاییەوە یەک لە ئامانجە سەرەکیەکان بوون. هەر کە هێزەکانی ئێران هاتنە ناو عێراقەوە، هێزێکی تایبەت یەکڕاســت چووە ســەر ئەم دوو گرووپــە. بەڵام (ی ن ک)، کە پەیوەندییەکی باشی هەبوو، لانیکەم لەگەڵ حدکادا، هەردوو حیزبەکەی ئاگادار کــردەوە لەو پەلامــارەی بەڕێوەبوو، وەک هەوڵێک بــۆ دەربازبوونیان. هەموو فەرماندەکانی (ی ن ک) لە ســەر ئەمە کۆک بوونو بۆ نموونە، شەوکەتی حاجی موشیر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) وتی کەوا ئەو ویستوویەتی دۆستەکانی لــە حدکادا رازی بکات بەوەی ئەو نــاوە بەجێبێڵن، چونکە بنکەو بارەگایان لە گوندەکانـــی هاوارو دەرەتفێ بوو لە نزیک جەنگاوەرانی (ی ن ک)ەوە: «من چوار کۆبوونەوەم لەگەڵ کردنو نەمدەتوانی بڵێم کەوا ئۆپەراسیۆن لە کاتو ساتدایە. هەمـــوو ئەوەی کە توانیم پێیان بڵێم ئـــەوە بوو کە عێراق پلانی بۆ رووخاندنی هەڵەبجە داناوەو رەنگە شـــەڕ بەرپا ببێت. ئـــەوان باوەڕیان پێنەکردینو بێجگە لەوەش لەژێر فشـــاری عێراقدا بوون بۆ مانەوە». جەنگاوەرەکانی کۆمەڵە، کە دۆستی (ی ن ک) نەبوون، لەبیارە بوون، شەوکەت دەڵێ لەگەڵ ئەوەشدا ئاگاداری کردوونەتەوە کەوا کێشەیان دێتەڕێ.

بەهەرحـــاڵ، هیچ لایەکیان گوێیان بەم ئاگادارکردنەوەیە نەداو (ی ن ک) وازی لە گرووپی کۆمەڵە هێنا چی بەسەردێت با بێت. ئێرانیەکان پەلاماری تاقمێکیان دان کە لە سەد جەنگاوەرێک کەمتر بوونو ئەنجام بەرەو دامێنی چیاکە هەڵاتنو

بە قەراخ دەریاچەکەی سـیرواندا ڕۆیشـتن، بە لای گوندی (ڕووخاوی) ئیمامی زامنداو ماوەی سـێ ڕۆژ مانەوەو لە ناو بێشـەڵانو گژوگیادا خۆیان حەشارداو چاوەڕێـی یارمەتیو هێز ناردنی عێراق بـوون. بەڵام پێش ئەوەی ئەو یارمەتیە چاوەڕوانکراوە بگات، دەورێیەکی ئێرانی زۆربەی ئەو گرووپە بچووکەی لەناوبردو تەنها پێشمەرگەیەکی کچ بە برینداری دەرباز بوو. شەوکەت دەیوت من دکتۆرم بۆ پەیداکـردو جلی مەدەنیم لەبەرکردو دواتر بە سـەلامەتی گەیاندمەوە هێزە سەرەکیەکەی کۆمەڵە لە سەرووی قەڵادزێوە لە بەری عێراقی نزیک سنوور.

یەکێتیی نیشـتمانیی کوردسـتان زیاتر یارمەتیدەر بوو بۆ حدکاو شەوکەت سەرزەنشـت کرا لە سـەر ئەو ڕۆڵەی لە ڕزگارکردنیاندا گێڕای و لەکەداربوونی پەیوەندیـی دواتری لەگـەڵ ئێرانیەکاندا. کوردە ئێرانیەکان دوو ڕۆژ شـەڕیان کـرد لەگەڵ ئەوانەی پەلاماریان دانو تەنها سـێ پیاویان لەدەسـتداو دواجار بەرەو خورماڵ پاشەکشـەیان کرد. لەوێوە مەفرەزەیەکی (ی ن ک) کەوتنە تەک جەنگاوەرەکانو خێزانەکانیان بۆ پارێزگارییان لە گەشتێکی مەترسیداراو ماوەی سـێ ڕۆژ بەڕێوە بوونو تەنها بە شەو ڕێیاندەکرد، بە درێژایی زنجیرە شاخو بە دەوروپشـتی ڕەبایەی تازە دامەزراوی ئێرانیداو بە سەر هێڵی بەرەدا، لە نزیک شارۆچکەی سەیدسـادقەوە. گوزەرکردن بە ناوچەکەدا زۆر سەختو دژوار بوو، چونکە بە خەسـتی مینڕێـژ کرابوو. پێشـمەرگەکانی (ی ن ک) بەو هۆیەوە کە چەند سـاڵ بوو نەچووبوونە ئەو ناوچەیە، شارەزای ئەو شوێنانەی نەبوون کە مەترسـیدار بوو. هەرچۆنێک بوو سـێ جەنگاوەری حدکا بە مین بریندار بوون لە کاتی کشـانەوەیاندا، بەڵام پێش ئەوەی بپەڕنەوە بۆ بەری عێراق، بە بێتەل سـەرکردایەتیی خۆیان لە بۆڵێ، بە چیای قەندیلـەوە، ئاگادارکردو داوایان لە سـەرکردەکانیان کرد بـە فەرماندەکانی عێراق بڵێن لە سەیدسـادق لە کاتی تێپەڕینی ئەماندا تەقە نەکەن.

ئەگەری ئەوە هەیە کە حدکا بە دۆستە عێراقیەکان یان ئەمەریکیەکانیان وتبێ کـەوا ئێرانیش چەکی کیمیایی لە هەڵەبجەدا بەکارهێناوە. دەزگای موخابەراتی بەرگری پەیوەندیی باشی هەبوو لەگەڵ بەڕێوەبەرێتیی ئیستیخباراتی سەربازیی عێراقدا کە پشتگیریی ئۆپۆزسیۆنی ئێرانی دەکرد. دیپلۆماتەکانی ئەمەریکاش لە بەغدا پەیوەندیو هاتوچۆی باشـیان هەبوو لەگەڵ ئەم تاقمەداو فرەجار لەگەڵ نوێنەرە سیاسـیەکانیان کۆدەبوونەوە. بۆ نموونە، کاربەدەسـتێکی سیاسـیی باڵیۆزخانە لە نیسانی ١٩٨٨دا سەردانی «بەرپرسێکی کوردی ئێرانی» کردبوو

لە ئۆفیسی حدکای بەغدا، بەپێی بروسکەیەکی قەدەغە لە سەر هەڵگیراو کە ناوی کوردەکەی تێدا سڕابووەوە. لەویٚ قسەیان لە سەر رووداوەکانی هەڵەبجە کردبوو، بەڵام بەرپرسـەکە، بەپێی قسـەی دیپلۆماتە ئەمەریکییەکە «بەڵگەیەکی وای پێنەبوو ئەو ئیدیعایە بسەلمێنێت کە ئێرانیەکان چەکی کیمیاییان بەکارهێناوە». ئەمـە بایەخێکی زۆری هەبوو، چونکە ئەنجامگیریی بەرپرسـەکە راگەیاندنێکی پراکتیکی بوو دژ بە بەرژەوەندی. لەگەڵ ئەوەشدا (وەک کاربەدەستە سیاسیەکە لە هەڵسـەنگاندنێکی دوای کۆبوونەوەکەدا باسی کرد) حدکا «دیدوبۆچوونێکی پڕ لە کینەی هەبوو بۆ ئێران»(٩). ئەم حیزبە ئۆپۆزسیۆنانە لە دووی دەرفەتێک دەگەڕان بۆ تاوانبارکردنی ئێرانیەکان، بەڵام وا ئێسـتا لەوەدا شکسـتیان هێنا هەرچەندە ئەمەریکییەکان بەدوای بیانووی رۆڵێکی ئێراندا دەگەڕان لە گازبارانی هەڵەبجەدا.

ئەمڕۆ لانیکەم سەرکردەیەکی پێشووی حدکا وای لەقەڵەمدەدا کە ئێران گازی لە ناوچەی هەڵەبجەدا بەکارهێناوە. ئەو سـەرکردەیە، کە ئێسـتا پەنابەرە لە هەندەران، لە مارتی ١٩٨٨دا لەگەڵ هێزێکی بچووکدا بووەو لە لایەن یەکێتییەوە رزگارکراوەو (لە پەیوەندییەکی ئیمێڵدا ساڵی ٢٠٠٢) دەڵیٚ گوایە بە چاوی خۆی بۆردمانێکـی فڕۆکەی ئێرانی بینیوە بۆ سـەر پێگە سـەربازیەکانی عێراق لە ١٦ی مارتـدا لە نزیک خورماڵو دوجێلە/ سـیروانەوەو ئەم دوو شـارۆچکەیە وەک کوردەکانـی عێراق دەڵێن، لـەو رۆژەدا عێراق بە کیمیایی دایگرتبوونەوەو لـە «خەڵکی مەدەنیو هێزەکانی عێراقو ئـاژەڵو ماڵاتی دەدا». فڕۆکەکان لە قوڵـی ئێرانەوە دەهاتنو لە هێزەکانی ئێرانیان نـەدەدا. پاش ماوەیەکو کاتیٚ کە جەنگاوەرانی حدکا بە سـەلامەتی گەیشـتنەوە لای عێراق «راپۆرتماندا بە سـەرکردەکانی حیزب کـە فڕۆکەکانی ئێرانیش بنکەکانـی عێراقیان بۆمباران کردو (بـە چەکی کیمیایی) خەڵکی مەدەنییان کوشـت، بـەڵام ئەوان گوێیان لەمە نەگرتو پێشـنیاری ئەوەیان کرد کە باسی نەکەین، چونکە کەس بڕوامان پێناکاتو هەموو کەس چاوی خسـتووەتە سـەر ئەوەی کە هەڵەبجە لە لایەن عێراقەوە بۆردمان کراوە».

جێی بڕوایە کە ئەم جەنگاوەرانەی حدکا، پاش ئەوەی گەیشتبوونە پەناگەی ئارامـی عێراق، بووبێتن بە سـەرچاوەی ئیدیعاکردنی ئـەوەی کە ئێرانیش بە کیمیایی هێرشـی کردووەتە سەر ناوچەکە، بەڵام شایەتیی فەرماندە پەنابەرەکە لە لایەن گەلیٚ کاربەدەستی ترەوە بەرپەرچ درایەوە. بۆ نموونە، هاشمی کەریمی،

کە سـەرکردەیەکی حدکایەو ئێستا لە لەندەن دەژی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٣دا) کە دەسبەجێ سـکاڵای هێرشێکی کیمیایی جیاوازی کرد لە شوێنێکی تر (بڕوانە بەشـی حەوتەم)، بێ دوودڵی حاشای لەوە کرد کە فڕۆکەکانی ئێران گازیان لە ناوچەی هەڵەبجە بەکارهێنابێت: «ئێران چەکی کیمیایی لە هەڵەبجە بەکارنەهێنـاوەو باوەڕ ناکەم کـەس بڵێ ئەمە وانیە. ئێـران دوژمنی ئێمەیە، وەلـێ ئەمە هەڵەیە». بەڵام بینینی فڕۆکەی ئێرانـی لە دەوروبەری هەڵەبجە، لە لایەن راوێژکارێکی کوردی پایەبەرزی پێشـووی سـەددام حوسـێنەوە، کە موکـەڕەم تاڵەبانی بوو، رەتکرایەوەو (لە چاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠٣دا) پێی لە سـەر ئەوە دادەگرت کەوا لە ساڵی ١٩٨٨دا فڕۆکەی هێزی ئاسمانیی ئێران «نەیاندەتوانی بگەنە خاکی عێراق» لەبەر باڵادەسـتیی هێزی ئاسمانیی عێراق. فڕۆکەوانێکی جەنگاوەری عێراقی کە لە ناوچەکانی سنووردا بە ئەرکی دیدەوانیی دەردەچوو (لە چاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠٣دا) بەهەمان شێوە ئەوەی باسکرد کـە «لەڕووی تیۆرییەوە، فڕۆکەیەکی ئێرانی لـە ١٦ی مارتدا چووەتە ناوچەی هەڵەبجە، بەڵام ئەگەر بێتو گرەوی لە سەر بکەم، ئەوە لە دژی دەوەستمەوە». دەربازبوویەکی هێرشە کیمیاییەکەی خورماڵ (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٥دا) دەگێڕێتەوە کە دوو فڕۆکەی ئێرانی بەحاڵو نەحاڵ بە سـەر شاخە دوورەکانەوە دەرکەوتوون، بـەڵام وەک دەڵێ فڕۆکە جەنگیەکانی عێراق شـوێنیان کەوتنو راویان ناونو ئەوجا ئەوەشی دەخاتە سەر کە بە دڵنیاییەوە هیچکامێکیان چەکی کیمیاییان بەکارنەهێناوە، نە لە ناو هەڵەبجەو نە لە دەوروپشتیدا.

رەنگـە لە هەمووی گرنگتر ئەوە بێت، ئەگەر پێنتاگۆن پشـتی بە هەرکەس بەسـتبێت لە نێو «سـەرکردە گەریلاکانی کورددا لە هەڵەبجە» وەک شایەتو بەڵگەیەک کەوا ئێران جێی لۆمەیە لە گریمانەی دوا پێکەوە گرێدانی لایەنەکانی شەڕەکەدا، ئەوە ئەو کەسە فەرماندەکەی حدکا نەبووە لە هەڵەبجە. نووسەرانی لێکۆڵینەوەکە، بەپێی *واشـنتۆن پۆسـت*، دەڵێن کە سـەرچاوەکانیان لە ناو هەڵەبجەدا بوون لە سـەروبەندی هێرشـی گازی ئێراندا (نەک لە شـاخەکانی سـەروویدا)، کە بۆردمانەکە راستەوخۆ بۆ سـەر هەڵەبجە بوو (وەک لەوەی بۆ سـەر خورماڵو سیروان/ دوجەیلە بێت)و سەرچاوەکان خۆیان بەر ئەو بۆردمانە کەوتوون (وەک لەوەی لە دوورەوە تەماشای هێرشەکە بکەن) کە تۆپی کیمیایی بووەو لە بنکەکانی تۆپخانەی ئێرانەوە تەقێنراوە، نەک بۆمبی کیمیایی بووبێتو لە ئاسمانەوە خرابێتە خوارەوە.

لێو شین لە بەرانبەر لێو سووردا

باشـــە سەبارەت بە بنەمای سێهەمی ئیدیعای واشنتۆن چی بڵێین كەوا ئێران بە لای كەمەوە تاڕادەیەک دەبێت جێی لۆمە بێت لە سەر كوشتاری هەڵەبجە بە گازباران؟ ئەمە پەیوەندیی بە سەرنجدانی رۆژنامەنووسە بیانیەكانو ئەو پسپۆڕە پزیشكیانەوە هەیە لە گەرماوگەرمی دوای هێرشەكەدا، وەختێ تەماشایان كردووە دەستو قاچی مردووەكان رەنگیان شین هەڵگەڕاوەو بە تایبەتی لێویان و سەری پەنجەیان. پێنتاگـۆن دیاردەكەی وا لێكدایەوە كە بەڵگەبێت بە ژەهراوی بوون بە ســیانیدو لە بەرانبەردا جەختی لە ســەر ئەوە دەكـردەوە كە ئەم ئەنجامە ئەوە دەســەلمێنێت ئێران تاوانباری سەرەكی بووە، چونكە وا زانرابوو كە ئێران گازی ســیانیدی بەكارهێناوە نەک عێراق. تاقە شتێک بە راستی سەلمابێت لەم ئیدیعایەدا، ئەوەیە كە هەندێک لە لاشـــەكان روخســـارێكی شینباویان دەنواند. ئەودوای ئیدیعاكە هەر مەزەندەو رەمڵ لێدانەو بنەمایەكی زانستیی لاوازی هەیە، یان هەر لەبناغەدا نیەتی.

راپۆرتە ســـەرەتاییەكانی هەڵەبجە لەڕاستیدا ئەوە دەگەیەنن كە عێراقیەكان ســـیانیدیان كردووە بە سەر شارەكەدا. لە ٢١ی مارتدا ئاژانسی هەواڵی كۆماری ئیســـلامیی ئێـــران تەئكیـــدی لەمە كرد، بـــەڵام بـــێ وردەكاری[(١٠)]. پێدەچێت ســـەرچاوەی ئاژانســـەكەی هەواڵ، عەباس فروتانی دكتۆری ســـەربازیی هێڵی بەرەی ئێران بووبێت، كە لە هەڵەبجە بووەو رۆژنامەی گاردیان قســـەكانی ئەوی گواستووەتەوە، كە وتوویەتی دیمەنی مەرگی كوتوپڕ بەڵگەی بەكارهێنانی سیانید بووە[(١١)]. دەسنیشانكردنەكەی فروتان خێرا لە لایەن جاک دی میڵیانۆو رێجینالد مۆریڵەوە پەســـەند كرا، كە دوو دكتۆری رۆژئاوایی بوونو یەكەمیان ســـەرۆكی بەشی ئەڵمانیو ئەویتر بەشی فەرەنسی بوو لە رێكخراوی ناحكومیی پزیشكانی بێســـنووردا (MSF)و دەســـبەجێ پاش زانینی هەواڵەكە، پەڕینە كۆڵی فرۆكەیەک كە بۆ ئێران دەچوو. لە كۆنفرانسێكی رۆژنامەنووسیدا رۆژی ٢٦ی مارتو لەگەڵ گەڕانەوەیاندا لە سەردانێكی كوتوپڕیی بۆ شارە كارەساتبارەكە، باسی هەندێک لەو ئەنجامە كلینیكیانەیان كرد كە بەدەستیان هێنابوو: «روومەت (كوڵم)ی شین، پەنجەكانو نینۆكی پەنجە گەورەی قاچ شین هەڵگەڕابوونو پێستی هەندێ منداڵ

تلۆقی کردبوو». ئەمەو ئەو راســتیەی کە ئــەوەی دەگەیاند خەڵکەکە کوتوپڕ مردبــوون، وای لە دکتۆرەکان کرد بگەنە ئەو ئەنجامەی کەوا «گازێکی کیمیایی زۆر ژەهراویو کوشــندەی خێرا» بەکارهاتــووە. بێجگە لەوەش، وەک دەیانوت «لەگەڵ رەچاوکردنی هەندێ روخســاری دیاریکراویشــداو لەگەڵ ئاستێکی زۆر بەرزی ئیحتیمالاتــدا، دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامەی کــە توخمە کیمیاییەکە سیانید بووە». هەروەها بەڵگەی گازی خەردەلیشیان لەو قوربانیانەدا دۆزییەوە کە پێستیان تلۆقی کردبوو[١٢].

هەردوو دکتۆرەکە، چەندین نموونە شــانەی لاشەی مردووەکان و باڵندەیەکی مردارەوەبووشــیان لەگەڵ خۆیان بردەوە بۆ ئۆبن هایندریکس، سەرۆکی بەشی تۆکســیکۆلۆجی (لێکۆڵینەوەی زانستی لە ســەر ژەهراویبوون ــ و) لە زانکۆی غێنت Ghent لە بەلجیکا. هایندریکس، کە ساڵانێکی زۆر چاودێریی بەکارهێنانی کیمیایــی دەکرد لە جەنگی ئێران ــ عێراقدا، کەســایەتییەکی بەمشــتومڕە لە ناوەندی زانســتیدا. ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی (کە هەندێ پشتگیریی حکومەتی ئەمەریکیی بەدەستهێنا) ســەبارەت بە ژەهراوی بوون بە مایکۆتۆکسین (بارانی زەرد) لە لایەن ســۆڤێتەوە لە کەمبۆدیا، لە لایەن زانا ناودارە سەربەخۆکانەوە رەتکرایەوە[١٣]. هەروەها ئەنجامگیریەکانیشی لەمەڕ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ئەنگۆلا، ساڵانی هەشتاکان بەهەمان شێوە درایەدواوەو بە «کارێکی زانستیی لاوازو ناتــەواو» لەقەڵەمدرا[١٤]. بە هەمان شــێوەش مەزەندەکەی کەوا عێراق توخمی بایۆلۆجیی ئەفلاتۆکسینی (کە لە خێزانی مایکۆتۆکسینە) دژ بە هێزەکانی ئێران لە شــەڕی دوورگەی مەجنون لە مارتــی ١٩٨٤دا بەکارهێناوە، لە لایەن هاوکارەکانیەوە پشتگیری نەکرا[١٥].

لە نیسانی ١٩٨٨داو سێ هەفتە لە دوای هێرشەکەی هەڵەبجە، هایندریکس بە شەخسی سەردانی هەڵەبجەی کرد کە بووبوو بە شارێکی خێونشینو باس لەوە دەکات کە: «ئێمە گەیشتینە شارێکی تەواو وێرانو مردوو، هیچ شتێکی زیندووی تێــدا نەمابوو». ئەو، هۆکاری مردنە دەســبەجێکان دەگێڕێتەوە بۆ ســیانیدو پێیوایە شــینبوونەوەی روومــەت و نینۆکی پەنجەکان لە وێنــەی مردووەکاندا پاڵپشــتی ئەم لێکدانەوەو بۆچوونە دەکەن[١٦]. ئەم پیاوە نموونەیەکی زۆری لە هەڵەبجەدا کۆکردەوە بۆ لێکۆڵینەوەو شــیکردنەوە ــ چەشنی ئاو لە دەفرێکی ســەر بەتاڵدا، پارچــە بۆمب، چەند بەردێک لە شــوێنێکدا کە بۆمب لێیدابوو، فەرشــێک، لقە سووتاوی دارو دەوەن، قژی ژنێک. دوو هەفتە دواتر راپۆرتێکی

بڵاوکردەوە کە تێیدا ئەوەی روونکردەوە کەوا قوربانیانی هەڵەبجە لە ئەنجامی کۆکتێلێک (تێکەڵەیەک)ی گازدا مردوون، لەوانە گازی خەردەلو سیانید، توخمەکانی دەمار وەک تابوون، سارین، سۆمانو پێدەچێت تەنانەت فۆسجینو مایکۆتۆکسینیش بەکارهاتبێت [١٧].

باسوخواسی سیانید لە واشنتۆن دەنگیدایەوە. وەک ریک فرانکۆنای ئەفسەری پەیوەندیی دەزگای موخابەراتی پەیوەندیی لەگەڵ ئیستیخباراتی سەربازیی عێراقدا، ساڵی ١٩٨٨، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە:

«ئێمە چەندی توانیمان بەڵگەی وێنەییمان کۆکردەوە، لە سەرچاوەکانی تایبەتی کوردو کاربەدەستە ئێرانیەکانەوە. لە وێنەکاندا کە تەماشامان دەکردن، شارەزایانی چەکی کیمیایی ئەمەریکی (لە سەر بنەمای سەلماندنی فت دێتریکو ئەبەردین) ئەو ئەنجامەیان گەڵاڵە کرد کە ژمارەیەک لە قوربانیان نیشانەی ژەهراوییبوون بە سیانیدی هایدرۆجینیان پێوە دیاربوو — ئەمەش تواناسازییەک بوو دەمانگێڕایەوە بۆ ئێران نەک عێراق. شارەزاکانی فت دێتریک رەچاوی روخساری قوربانیانیان کردو گەیشتنە ئەنجامی ژەهراوییبوون بە سیانیدی هایدرۆجینو دەمارەگاز یان خەردەلیان لە هەندێ قوربانیدا نەسەلماندو دایانە دواوە [١٨]. ئێمە لەو بڕوایەدا نەبووین عێراق سیانیدی هایدرۆجینی هەبێت لە عەمبارەکانیدا، بەڵکو لەبنەڕەتدا زۆربەمان لە پێنتاگۆندا باوەڕمان وابوو کە هەردوولا چەند جۆرێک چەکی کیمیاییان لە هەڵەبجەدا بەکارهێناوە».

پێنتاگۆن هەرگیز سەلماندنی تەواوی ئیدیعای سیانیدی نەداوە بەدەستەوەو بە هەمان شێوەش نەیتوانیوە ئەو تۆمەتە بە سەر ئێراندا ساغبکاتەوە کە بە ئاشکرا ئەم جۆرە گازەی بەکارهێنابێت. شارەزا پزیشکیەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە لێکۆڵینەوەی لە سەر پشکنینی ئەو نەخۆشانەی هەڵەبجە ئەنجامدا کە لە نەخۆشخانە کەتبوون، وەک قوربانیانی گازی خەردەلو توخمە دەمارێکی دیارینەکراو. سەبارەت بە سیانیدیش دەیوت کەوا «نەیتوانیوە هیچ زانیارییەکی کۆتایی بەدەستبێنێت لەبارەی بەکارهێنانی، وەک باسدەکرێت، گازی هایدرۆسیانیک وەک مادەیەکی کیمیایی ترسناک» [١٩].

بێجگە لەوەش، ئەو بۆچوونەی کەوا دەستو قاچو شوێنی تری شین هەڵگەڕاو بە نیشانەی بە سیانید مردن دادەنێت، لە لایەن پسپۆڕانەوە بەرپەرچ دراوەتەوە. رەنگ گۆڕانو شین هەڵگەڕانی پێستو دەستو قاچی تەرمەکان – بە تایبەتی لێو و سەری پەنجەکان – پێی دەوترێ «سیانۆسیس Cyanosis» (کە لە

کیانۆسیســـی گریکییەوە هاتووە بە واتا شـــینی تێر)و هـــۆکاری ڕوودانی ئەم حاڵەتە کەمبوونەوەی ئۆکسجینە لە خوێندا. بەدەر لە بناغەیەکی ئێتیمۆلۆجیی هاوبەش (واتـــە ڕەگ و مێژووی وشـــە ـ و)، هیچ پەیوەندییەکی ڕاســـتەوخۆ نیە لە نێوان ساینۆسیسو سیانیددا. ڕەنگە شینبوون بەڵگەیەک بێت بۆ سیانید، بەڵام بەپێی بۆچوونی شـــارەزایان سووک و ئاســـان بەکارهێنانی توخمە دەمارێکیش دەگەیەنێت. دکتۆر ئەلســـتێر هەی، کە پرۆفیسۆرێکی تۆکسیکۆلۆجیی ژینگەیە لە زانکۆی لیدز، لە ئیمێڵێکدا (ســـاڵی ٢٠٠٢) دەنووسێت: «سیانۆسیس لە سەر ڕووکاری دەرەوەی جەســـتە Peripheries بە ئاسانی بە هۆی کەمیی تێربوونەوە بە ئۆکســـجین دروســـت دەبێت. بەو پێیە ئەگەر دڵت یان ســـییەکانت بەباشی کاریان نەکرد، ئەوە تووشی سیانۆس بوویتو ئەوە بە ژەهراوی بوون بە سیانید دەسنیشـــان ناکرێتو توخمەکانی دەمارەگاز دەشێ کاریگەرییان هەبێت لە سەر کارکردنی دڵو ببنە هۆی سیانۆسیس».

دکتۆر فرێدریک ســـیدێڵ، سەرۆکێکی پێشووی ئۆفیسی چاودێریی بریندارانی کیمیایی لە ئینیستیتیوتی لێکۆڵینەوەی پزیشکیی سوپای ئەمەریکا بۆ بەرگریی کیمیایی لـــە دەزگای (Aberdeen Proving Ground) لە مێریلاند، هاوڕایە لەم مەسەلەیەدا. کاتێ کە پرسیاری لێکرا وێنەی ئەو خەڵکە مردووەی کە لێویان شین هەڵگـــەڕاوە، چی دەگەیەنێت، ئەویش (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) بەم جـــۆرە وەڵامدەداتەوە: «ئەمە تەنها ئەوە دەگەیەنێ کە ئەوانە مردوونو ناتوانی هیچ شـــتێک بڵێی لەبارەی لێوی شـــینەوە. ڕەنگە هەندێ کـــەس بە دڵەکوتە بمرنو لێویان شـــین ببێتەوە. هەروەها دەمارەگازیش لێو شـــین هەڵدەگەڕێنێ، چونکە سییەکانو ڕاڕەوەکانی هەوا دەگرێتو نایەڵێت ئۆکسجینی بۆ بڕواتو بەم حاڵەتەش دەوترێ سیانۆســـیس». لە پرسیارێکدا کە ئایا گازی سیانید دەبێتە هۆی شینبوونی لێو؟ ئەویش وتی، سیانید «بە شێوەیەکی ئاسایی دەبێتە هۆی ســـووربوونەوەی پێستو سووربوونەوەی لێو ــ لەڕاستیدا سوورێکی گێلاسیش، بەڵام نەک هەموو حاڵەتەکان».

دکتۆر سیدێڵ، وەک پســـپۆڕانی تری چەکی کیمیایی، گاڵتەی بەو بۆچوونە دەهـــات کە دەکـــرێ لە وێنەکانەوە جـــۆری گازەکە بزانرێتو بـــە پێداگرتنەوە دەیـــوت: «وێنە ڕێگەیەکی هەژارە بۆ دەسنیشـــانکردنی هۆکاری مردن». بەڵام ئۆبـــن هایندریکس لە ســـەر ئەو ڕایە نیەو (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٣دا) دەڵێ: «دەسنیشـــانکردن بە چاو لە وێنـــە ڕەنگاورەنگەکانەوەو لەو حاڵەتەدا

کــە تەرمەکانی تێدایــە، بەڵگەی زۆر چاکە بۆ دیاریکردنــی جۆری ئەو گازەی بەکارهاتووە».

ئەگەر ئەو (سیانۆســیس Cynosis)ەی لە قوربانیەکانی هەڵەبجەدا دەرکەوت، بەڵگــە بوو بێت بــۆ دەمارەگاز نەک ســیانید، ئــەوە ئەنجامدەری ئاشــکرای گازبارانەکە دەکرێ عێراق بێت، کە بەردەوام توخمە دەماری بەکاردەهێنا، نەک ئێران، کە بەوە تۆمەتبار نەدەکرا. لەکۆتاییدا رەنگ گۆڕانی قوربانیان لە مردندا مەســەلەیەکی تەواو هەڵەیە. تەنانەت ئەگەر بەکارهێنانی گازی ســیانیدیش لە هەڵەبجە بســەلمێت، ئەوە مانای تێوەگلانی ئێران ناگەیەنێت. بەو حیسابە بێت خۆ عێراقیش تۆمەتباری بەکارهێنانی گازی ســیانیدە لە شــەڕەکانی پێشترداو ئــەم ئیدیعایەش هەر بە نەســەلمێنراوی ماوەتــەوە. ئەڵبەتە بەو لۆجیکە بێت دەکــرێ عێراقیش بە تێوەگلاو دابنرێت بۆ هەر حاڵەتێکی مردن بە ســیانید لە هەڵەبجەدا.

عەبــاس فروتان ژمارەیەک لەو حاڵەتانەی تۆمارکردووە کە ئەو بە هێرشــی گازی سیانیدی عێراقی داناوە، یەکەمیان لە هێرشی بەدری ئێراندا بوو لە ساڵی ١٩٨٥دا کاتێ سەرنجی کاریگەریی گازێکی دا کە بەخێرایی دەبووە هۆی کوشتنو لەوانەی پێشتر نەدەچوو کە بینیبوونی. بۆ ساڵی ئاینده، کاتێ ئێران فاوی گرت، عەباس راپۆرتێکی بەرزکردەوە سەبارەت بە چاکبوونەوەی نەخۆشێکی بێهۆش، کاتێ کە بە ئەمیل نیتریت چارەســەرکراوە. ئەم دەرمانە سیرەمێکە بە تایبەتی بەکاردێت بۆ تیمارکردنی حاڵەتی ژەهراوییبوون بە سیانید. کاتێ فروتان چەندین حاڵەتی لەو چەشــنەی بینی لە میانەی هێرشەکانی زۆنگاوەکانی باشووردا، لە ئاخروئۆخری ســاڵی ١٩٨٦و سەرەتای ساڵی ١٩٨٧دا، «بانگەشەی سەلماندنی ژەهراوییبوون بە ســیانیدی راگەیاند لــە ناوچەیەکی جەنگدا، کە حاڵەتێکی زۆر قورســە بەو پێیەی ئەم توخمــە زۆر بەخێرایی دەبێتە هەڵمو کەرەســتەکانی دەسنیشــانکردن ناتوانن بیدۆزنەوە. بەڵام لە دیدێکــی کلینیکییەوە لە ماوەی جەنگدا، ئێمە گەلێ نەخۆشــی نموونەی ســیانیدمان بینیوە، بــەڵام لە کاتی سنووردااردا»[٢٠]. ئەم ئەنجامە لای ئێرانیەکان جێی رەزامەندی بوو و دەستیان کرد بە دابینکردنی دەرمانی ئەمیل نیتریت بۆ یەکە پزیشــکیەکانی هێزەکانیان. بۆ نموونە، ئەو جەنگاوەرانەی سەر بە گرووپی نەیاری ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیســلامیی عێراق بوون (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٢دا) باسیان لەوە دەکرد کە لە شــەڕی شاخی شەمێرانی راسەری بەنداوی دەربەندیخاندا، سێ رۆژ دوای

ڕووداوەکانی هەڵەبجە، لە درەنگانێکی ئێوارەدا هێلیکۆپتەر هێرشـێکی کیمیایی کردووەتە سـەریان و ئەمانیش خێرا دەستیان کردووەتە ئیجرائاتی خۆپاراستن وەک لەسەرکردنی ماسکی گازو بەکارهێنانی دەرزیی ئەترۆپینو ئەمیل نیتریت.

بەهەرحاڵ، پسپۆڕانی نەتەوە یەکگرتووەکان ئیدیعای سیانیدیان داوەتە دواوە. دکتۆرێکی ئێرانیی ناونەبراویش کە ئیدیعاکەی کردووە (وەک پسپۆڕان لە ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٨٧یاندا دەڵێن) «ڕای خۆی لە سەر بنەمای مایۆسیس (بچووکبوونەوەی بیلبیلەی چاو)و چارەسەری سـەرکەوتوو بە هەڵمژینی ئەمیل نیتریتو دەرزیی سایۆسـۆلفات بنیاتناوە. بە چاودێریو سەرنجی ئێمە ناتوانین بیسەلمێنین کەوا ئـەم گازە بەکارهاتووەو لەڕاسـتیدا بەکارهێنانی دەکرێ لە ڕێی پزیشـکییەوە بسەلمێنرێتو تەنها لە کاتو ساتی هێرشەکە خۆیدا»[٢١].

بەڵگەی سـیانید نەیتوانی بە شـێوەیەکی ئۆتۆماتیکی ئێران تێوەبگلێنێ لە بەر هۆکارێکی دووەم، کە ئەوەیە سـیانید یەکێکە لـە پێکهاتە بنچینەییەکانی تابوونو ئەمیش ناتوانرێت بێ سـیانید بەرهەم بهێنرێتو بەو پێیە عێراق دەبێ سیانیدی هەبێتو بەمەش پاساوەکەی پێنتاگۆن ناتوانێ بەرگریی بکات. گۆردن بورکی پسپۆڕی چەکی کیمیایی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ «ئەقڵ نایگرێتو مەحاڵە بێنەوبەرە لە سـەر ئەوە بکرێت کە عێراق سیانیدی نەبووەو ئەوان لە سەرەتای سـاڵانی حەفتاکانەوە کارگەیەکیان دروستکردبوو دەیتوانی ئەو ماددەیە بەرهەم بێنێت. بێجگە لەوەش ئەم سـیانیدە ماددەیەکی کیمیایی زۆر باوەو سیانیدی سۆدیۆم کەرەستەیەکی کیمیایی ستانداردە بۆ پاککردنەوەی حەوزی مەلەکردن».

لە بەر پەیوەندیی بە تابوونەوە، ئەگەر هایدرۆسیانید لە ژینگەیەکی تایبەتدا هەبێت، ئەوە دەبێ بە هۆی کاریگەریی پاشماوەی تابوونی خراپ بەرهەمهێنراوەوە بێت یان توخمێکی شیکراوە بێت، کاتێ تابوون لەبەریەک هەڵدەوەشێو شیتەڵ دەبێتەوە. پسـپۆڕەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕاپۆرتی سـاڵی ١٩٨٦یاندا تێبینیـی ئەمەیان کردووە[٢٢]. لە بەرانبەر بەردەوامبوونی سـکاڵاکان لە سـاڵی ١٩٨٨دا، بڕیاریاندا بە شـێوەیەکی وردترو تۆکمەتر لە مەسـەلەکە بکۆڵنەوە: «هەرکاتێک سکاڵای بەکارهێنانی گازی هایدرۆسیانیک بکرێت، ئەوە توخمەکانی ئۆرگانـۆ فۆسفۆرەسی (چەشـنی تابوون) هەمیشـە لەوکاتـەدا بەکارهاتووەو ئەگـەری ئەوە هەیە تابوون، کەوا گەردیلەیەکی هەیـە CNی تێدایە، لە کاتی تەقینـەوەی گوللە تۆپ یان بۆمبەکەدا شـیتەڵ بێتـەوە و کاریگەریی تایبەتی

هایدرۆسیانیک بەرپابکات»[٢٣]. راپۆرتێکی (سی ئای ئەی) لە سەر بەکارهێنانی چەکــی کیمیایی لە جەنگی ئێــران ـ عێراقدا بە هەمان شــێوە تێبینیی ئەوە دەکات کە: «پاکژکردنەوەی ئەو شوێنەی ئالوودەی تابوون بووە، دەبێتە هۆی دەرهاوێشتنی پێکهاتە مەترسیدارەکانی سیانید»[٢٤]. لە حاڵەتی دەرهاوێشتنی لەو چەشــنەی سیانیددا، ئەوە دەبێتە هۆی خولّقاندنی ئەو جۆرە نیشانانەی لە هەڵەبجەدا تێبینی کراوەو ئەمەش مەســەلەیەکی جێی مشــتومڕە. شارەزایانی نەتــەوە یەکگرتــووەکان بە ئاشــکرا وایدەبینن کە ئــەوە ئەگەرێکی بەجێیە. شــارەزایانی وەک دکتۆر ســیدێل وایبۆناچێت، چونکە تەنهــا ڕێژەیەکی کەمی سیانید لە تابووندا هەیەو دەڵی کەوا هیچ نیشانەیەکی پەیوەست بە سیانیدەوە دروست نابێت، ئەگەر تابوون بەکارهێنرا.

دواجار ئــەو ئیدیعایەش کە دەزگای موخابەراتی بەرگری وێنەی مردووەکانی هەڵەبجەی پیشــانی پســپۆڕانی چەکی کیمیایی دابێت لە ئەبەردین، دیسانەوە لە لایەن دکتۆر ســیدێڵەوە بەرپەرچدرایەوە، کە ســەرۆکی ئۆفیسی چاودێریی بەرکەوتووانــی کیمیایــی بوو لەو دەزگایە ســاڵی ١٩٨٨داو جەختی لە ســەر ئــەوە دەکردەوە کــە «وەک بزانم لە من بەولاوە هیچ کەســێک لە ئەبەردیندا هەڵســەنگاندنو خەملێکی جیای نەکردووە بۆ شــینبوونەوەی لێو. لەبەرئەوە دەزانم ئەبەردین ئەو کارەی نەکردووە».

باشــە تۆ بڵێی ســیانید لە هەڵەبجەدا بەکارهاتبێــت؟ پێدەچێت وەڵامەکە نەخێر بێت. تەنانەت ئەگەر ئێران گازی سیانیدیشــی شکبردبێت، بەزۆری ڕێی تێناچێــت کە توانیبێتی گازەکە بکاتە چەکو پەرەی بەو توانایەی دابێت، کەوا بە شــێوەیەکی کاریگەر بیکات بە ســەر مەیدانی شەڕدا. ســێس کارۆس، کە پســپۆڕێکی چەکی کیمیاییە لــە زانکۆی بەرگریی نەتەوەیی لە واشــنتۆن دی ســی، (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ سیانیدی هایدرۆجین: «هێجگار قورســە بۆ بەکارهاتن. پێش هەموو شــتێک، ئەم ماددەیە لە هەوا سووکترەو بەو پێیە زۆر زەحمەتە چڕییەک دروســت بــکات کە ژەهراوی بێت. دووەمیش، توخمێکــە کەوا لەش نایهێڵێ لــە خۆیداو لێی رزگار دەبێتو تەنها لە چڕییەکی تەواودا دەبێتە هۆی کوشــتن». لە ماوەی جەنگی جیهانیی دووەمدا، ســوپای ویلایەتە یەکگرتووەکان ویستی ئەو کێشە تەکنیکیانە چارەسەر بکاتو بە دوای ڕێگەیەکــدا دەگەڕا بــۆ بڵاوکردنەوەی گازەکە، نەک بە گوللــە تۆپ، بەڵکو بە بۆمبو لە ڕێگەی خستنەخوارەوەیەوە بە فڕۆکە، بۆ دابینکردنی بڵاوبوونەوەیەکی

بەریـــن و مەودا فراوان، بەڵام ئەم تەقەلایە ســـەری نەگرتو لە هیچ حاڵەتێکدا چەکی کیمیایی لە ماوەی جەنگدا بەکارنەهات. کارۆس دەڵێ «راوبۆچوون وابوو کە ئێرانیەکان ئەو کێشە تەکنیکیانەیان چارەسەر کردبێت، کە سوپای ئەمەریکا نەیتوانی بیکاتو لە قۆناخە بەراییەکانی بەرنامەیەکی چەکی کیمیاییدا، من زۆر بە جێی بڕواو متمانەی نازانم». سەبارەت بە ئەگەری بەکارهێنانی گازی سیانید لە لایەن عێراقەوە، کارۆس جەخت لە سەر ئەوە دەکاتەوە کەوا کاتێ یونسکۆم UNSCOM لە ســـاڵانی ١٩٩٠ەکاندا عەمباری قەبەو بەرفراوانی چەکی کیمیایی عێراقی داماڵی، هیچ چەکێکی بناغە ســـیانیدی نەدۆزییەوەو بە واتا عێراق ئەو چەکەی بەکارنەهێناوە. بەمەدا دەبێ باسو خواســـێکی ئەڵتەرناتیڤ هەبێت بۆ ئەو نیشانانەی ئێرانیەکانو دکتۆرە بیانیەکان لە هەڵەبجەدا تێبینییان کردبوو.

گونجاوترین روونکردنەوە ئەوەیە کە دکتۆرەکان لە شوێنی رووداودا هەڵەیان کردووە لە دیاریکردنی نیشانەکاندا، کە لە ئەنجامی سارینەوە بوون و دەمارەگازێکی تازە بەکارهاتوو بووەو دکتۆرەکان هێشتا پێی ئاشنا نەبووبوون. سارینیش وەک گازی ســـیانید زۆر بەخێرایی دەبێتە هەڵمو دەســـبەجێ دەبێتە هۆی مردن (بە رەچاوکردنی بڕی کاریگەر)و زووش دەڕەوێتەوە. عێراق گازی ســـارینی هەبوو و لە ماوەی جەنگدا بەکاریهێنا، لەوانە دژ بە کوردیش (یونســـکۆم بڕی هەڵگیراوی عێراقی دەسنیشان کردو لەناویبرد). سارین لەو نموونە گڵانەدا هەبوو کە ساڵی ١٩٩٢چاڵـــە بۆمبێک لە باکووری عێراق وەرگیراو پشـــکنینی بۆکرا. چاڵەکە لە ئەنجامی رووداوێکی بۆمبارانەوە بووەو بە پێی قسەی گوندنشینانی ناوچەکە لە رۆژی ٢٥ی ئابـــی ١٩٨٨دا بووە، کە یەکەم رۆژی ئەنفالی کۆتایی بوو[٢٥]. هیچ کەسو تەنانەت پێنتاگۆنیش دوورو نزیک وایبۆناچێت کە ئێران لە ساڵی ١٩٨٨دا توانای بەرهەمهێنانو بەکارهێنانی سارینی بووبێت لە مەیدانی شەڕدا.

لە ســـاڵانی هێرشـــەکەی دوای هەڵەبجـــەدا، دکتۆر فروتان بـــە خەمڵاندنو هەڵسەنگاندنی پێشوویدا چووەوەو دەیوت کەوا ئەو نیشانانەی چاودێریی کردوون، دەشـــێ بە هۆی توخمە دەمارێکی کاریگەر خێراوە پەیدا بووبێت[٢٦]. لە ساڵی ٢٠٠٢دا فروتان بە یەکجاریی ســـیانیدی خستەلاوەو لە چاوپێکەوتنێکدا جەختی لە سەر ئەوە دەکردەوە کە قوربانیانی هەڵەبجە پێدەچێت «حاڵەتی پەلاماردانی کوتوپڕی ســـارین بن» ـ واتە بووبنە قوربانیی گازێک کە نیشـــانەی سەخت و لەناکاوی دروستکردبێت. هەردوو دکتۆرەکەی پزیشکانی بێسنووریش (MSF) بە درێژایـــی وەخت دوودڵییان زیادی دەکرد. جاک دی میڵیانۆ (لە چاوپێکەوتنێکی

تەلەفۆنیدا، ســاڵی ٢٠٠٠) هەندێک لە ســەرنجو تێبینیەکانی لە سەر هەڵەبجە دەگێڕێتەوە:

«...پاشــان قوربانیانی ســیانیدمان بینی، لێویان شــین هەڵگەڕابوو. بۆ نموونە، پاسێکی قوتابخانە بە منداڵەوە لەولاوە بوو...». ئەوجا لەناکاو وەستاو لەو قســانەی کە تۆزێک لەوەوپێش کردی پاشــگەز بووەوە: «سیانید دەبێتە هۆی لێو ســوور بوونەوە. لێوی شین ئیشــارەت بوو بۆ ئەوەی کەوا خەڵکەکە خنکابوون». بەهەرحــاڵ، وەک دەیوت گەلێ حاڵەتی «مەرگی کوتوپڕ هەبوو، بۆ نموونە، پیاوێک لە کاتی ریش تاشــیندا رەقبووبــوو. مەرگی کوتوپڕ مانای بەکارهێنانی ســیانید دەگەیەنێت». رێجیناڵد مۆریڵ (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) ئەولاتــر دەڕوات و دەڵێت: «ســیانید هەناســە دەبڕێتو لە ٦٠ ـ ٩٠ چرکــەدا دەیکوژێت. لــەو حاڵەتەدا قوربانیی تەنانەت کاتــی ئەوەی نابێت کە شین هەڵگەڕێت (سیانۆتیک Cyanotic). ئەم خەڵکە رەنگیان شین نەبوو. ئەوە شتێکی هێجگار نائاسایی و سەرنجڕاکێش بوو، ئەوان ژێر نینۆکیان سوور بووبوو هەروەها کوڵم و روومەتیشیان سوور هەڵگەڕابوو ـ کە بەتەواویی جیاواز بوو لە رەنگی مردن». بەڵام وا ئێســتا رەنگی سووریان لەگەڵ سیانید یەکدەگرێتەوە، لەگەڵ دژوارییەکی راستەوخۆ بۆ سەرنجە تۆمارکراوەکانی ئەو کاتەی («دەموچ او (کوڵمی) شــین، نینۆکی پەنجەکانی دەست و نینۆکی پەنجە گەورەی قاچیش شین»)، کەواتە وازی لە تیۆریی سیانید هێناوەو باس لەوە دەکات: «کە رەنگە لە ئەنجامی دەمارەگازیشەوە بێت»و دەسنیشانکردنی سیانیدی دەگەڕاندەوە بۆ ئۆبن هایندریکس.

دکتۆر هایندریکس ئێستا خانەنشینەو لە غێنت دەژی و هۆدەی دانیشتنەکەی وەک مۆزەخانەیەکی بچووک رازاوەتەوە. ســندووقە پزیشکییە گەورەکەی کە بە چواردەوری دنیادا بەکێشــیدەکرد بۆ بەدواداچوونی چەکی کیمیاییو بایۆلۆجی، بووە بە مایەی شــکۆو شانازیی شوێنەکە. پیاوێکی رووخۆشو بەڕێز، وادیاربوو تووشــی کەمێک بیرچوونەوە بووبوو، وەک خۆی باســی دەکرد، لە رێکخستنو باســکردنی کرۆنۆلۆجیــای رووداوەکاندا، هەنــدێ لە گەشــتەکانی بۆ ئێران، تێکەڵکردنی رووداوە جۆراوجۆرەکان (لە چاوپێکەوتنێکی ســاڵی ٢٠٠٣دا). بەڵام لە ســکاڵاو ئیدیعا سەرەکیەکاندا بیروهۆشــی تەواو لە جێی خۆیدا بوو. عێراق کۆکتێلێکــی گازی جۆراوجۆری بەکاردەهێنا، یەک لەویتر خراپتر لە کاریگەریدا: سیانۆســیس ـ واتە شــینبوونەوە ـ بەڵگەی سیانید بوو، بەڵام سووربوونەوە

بەکارهێنانـــی مایکۆتۆکســـینی دەگەیاند. عێـــراق یەکەمجار مایکۆتۆکســـینی بەکاردەهێنا، پێش ئەوەی بیگۆڕێتە ســـەر گازی سیانید بۆ خێراکردنی مەرگی بەپەلە. خوێن پالاوتن Hemo - Perfusion، کە کارێکی پڕ مشتومڕەو «شۆردنی خوێن» دەگرێتەوە (کە زیاتر لە کاری گورچیلە دەچێت)و چارەسەری کاریگەریی ئەو حاڵەتە مەترسیدارانە بوو بە هۆی مایکۆتۆکسینەوە.

ئەمـــڕۆ هایندریکس لە ناو ئـــەم هەموو هەڵڵاوبگرەدا بە تەنها راوەســـتاوە. زانا ســـەربەخۆکان کە دەیانویســـت ئەنجامەکانی تاقیگەکەی دووبارە بکەنەوە بە دەســـتی بەتاڵ هاتنە دەرەوە. دکتۆر جان ولیەم، کە دکتۆرێکی ســـەربازیو دەرمانســـازە، ئەویش لە غێنت دەژیاو بەشـــێکی گەورەی لێکۆڵینەوە زانستیو ئەزموونیەکـــەی بۆ رەتکردنـــەوەی بۆچوونەکانی هایندریکـــس تەرخانکردبوو، پـــاش بەرەنگاربوونەوەی بە تێرمی «دەسنیشـــانکردنی خەیاڵیو چارەســـەری خەیاڵی» (واتە خوێن پالاوتن)ی بۆ بەکارهێنابوو (چاوپێکەوتنی ســـاڵی ٢٠٠٣). ئـــەم پیاوە پاش توێژینەوەیەکی چڕوپڕ لە ســـەر بریـنـــدارە ئێرانیەکانی چەکی کیمیایی لە ئەوروپا لە ســـاڵی ١٩٨٥دا، گەیشـــتبووە ئەو ئەنجامەی کە ئەمانە هەموو قوربانیی گازی خەردەلنو هیچ بەڵگەیەکی توخمە دەمارو مایکۆتۆکسین لەئـــارادا نیەو ئـــەو خوێن پالاوتنە کارێکی پزیشـــکی بووە «بـــێ کاریگەریی چارەسەر»، بەڵام چارەسەرێکە «کەوا گەلێ کاریگەریی لاوەکیی دروستکردووەو دەبێ خۆمانی لێبپارێزین و بە تایبەتی لەم نەخۆشە بەرگری کەمانەدا»[٢٧]. ئەو دەڵـــێ دکتۆر هایندریکس نموونەیەکە لەوەی کە چۆن زانســـتی خراپ دەتوانێ بەرەو ســـەرەنجامی هەڵەت ببات، کە دواتر بەردەوام دەبێت لە وەگەڕخســـتنی بڕیارەکانی داڕشتنی رێبازو سیاسەتدا.

لـە نـاو پـێـنـتـاگـۆنـدا

بەڵگـــەی بەردەســـت ئـــەوە دەگەیەنێت کـــەوا ئۆبن هایندریکـــسو دکتۆرە ئێرانیەکانـــی لە ژێر کاریگەریی ئـــەودا بوون، ســـەرچاوەی بنەڕەتیی ئیدیعای سیانیدی هەڵەبجە بوون، تەنها لەبەرئەوەی ئەو ئیدیعای ئەفلاتۆکسینو سیانیدی دەکرد لە ناوەڕاســـتی ســـاڵانی ١٩٨٠کان بەدواوە. ئـــەو وەک تاقە دکتۆرێکی رۆژئاوایی کە بەردەوام ســـەردانی ئێرانـــی دەکرد لە ماوەی جەنگداو ئێرانیەکان

پێشـــوازیی گەرمیان لێدەکردو باوەشـــیان بۆ کردبووەوە، لەکاتێکدا هەســـتیان دەکرد کەوا کۆمەڵی نێودەوڵەتی دەرگای بەڕوویاندا داخســـتووە. بۆ بەدبەختی، ئەوان راوبۆچوونی پســـپۆڕییان زۆر بە بایەخەوە هەڵسەنگاندبوو و کەسیان لەو پێباشتر نەبوو و وەک هاوکارێک دەیوت «لە سەر دەست هەڵیاندەگرت».

لـــە مارتـــی ١٩٨٨دا، دەزگای موخابەراتی بەرگری بە ئیدیعای ســـیانیدەوە گرتبوویان (پاش ئەوەی تا ئەوکاتە پشتگوێیان خستبوو، هەرچەندە هایندریکس هەوڵیـــدەدا بۆ بڵاوکردنـــەوەی) وەک بەڵگەی ئەوەی کـــە ئێرانیش تاڕادەیەک دەبێت سەرکۆنە بکرێت لەو ستەمکارییەی دەرهەق بە هەڵەبجە کرا. لە خەمڵو هەڵســـەنگاندنێکی ٢٣ی مارتدا، کە چارڵس رێدمانی وتەبێژی وەزارەتی دەرەوە پێدەچێـــت بەکاریهێنابێت وەک بنەمایەک بۆ ئیدیعاکردنی ئەوەی کە «ئێرانیش تۆپی کیمیایی بەکارهێناوە لەم شەڕەدا» (بڕوانە پێشەکی)و دەزگای موخابەراتی بەرگـــری جەخت لەوە دەکاتەوە کە «زۆربەی زیانە گیانییەکانی هەڵەبجە، وەک باسدەکرێت، بە هۆی کلۆریدی سیانۆجینەوە بووە. ئەم توخمە کیمیاییە هەرگیز لە عێراقدا بەکارنەهاتووە، بەڵکو ئێران پەرۆشیی بۆ بەکارهێنانی نواندووە» [٢٨].

ئەمڕۆ ئەوانەی ئیدیعای ســـیانیدیان بەکارهێناوە بـــۆ تۆمەتبارکردنی ئێران، خۆیان لە پشـــتی شـــارەزا ناونەبراوەکانـــی چەکی کیمیایی ســـوپای ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە شـــاردووەتەوە. بەڵام بێ دۆکیومێنتی تەواو ســـەلمێنراو یان روونکردنـــەوەی دژە بەرژەوەنـــدی لە لایەن یەکێک لە پســـپۆڕانەوە، ناتوانرێت زانیاریی پێچەوانە بســـەلمێنرێت، چونکە رەنگە پســـپۆڕان خۆیشیان بووبێتنە قوربانیی زانستی خراپ. بەڵام ئەمە پرسیارێک بەدوای خۆیدا رادەکێشێ: ئەگەر ئەمە راست بێت، بۆچی زانســـتی خراپ رێگەی پێدراوە لێکۆڵینەوەو شیکاریی هێمنانەو بێلایەنانەی رووداوەکان لەکەدار بکات لە ســـەردەمی جەنگی ئێران ـ عێراقدا؟ ئەی بۆچی کاربەدەســـتانی دەزگای موخابەراتی بەرگری (DIA) هێند پەرۆش بوون باوەش بکەنەوە بۆ رســـتەی «ئەوە ـ ســـیانید ـ بوو ـ و ـ بەو پێیـــە ـ دەبێ ـ هی ـ ئێرانیـــەکان ـ بووبێت»؟ ئەی چۆن ئەم کارە خراپو ناڕەوایەیان کردو وەک بەرزەکی بانان بۆی دەرچوون؟

ئەڵبەتە وەڵام ئەوەیە کە شیکردنەوەی زانیاریو لێکۆڵینەوەکە، هەرگیز پاکو بێگـــەرد نەبووە، چونکە دەســـتەو تاقمە بەهێزەکانی ناو ئیـــدارەی ریگانو بە تایبەتی دەزگای موخابەراتی بەرگری، بە توندی لە پشـــتی کۆششـــی جەنگیی عێراقەوە بوون، تەنانەت لەگەڵ ئەوەشـــدا کە ئەگەر گەلێ کەس وایان پێ باش

بووایــــە خۆ بەدوور بگرن لە رژێمی عێراق. زانیاریی لە ســـەر هەر ڕووداوێک کە لەتوانایدا بووبێت هەر ســـەرکەوتنێکی عێراق تێکبشـــکێنێ یان دوایبخات، یان پاڵپشتی ئێران بکات، دەبوو سەرکوت بکرایە. تراجیدیای هەڵەبجە شکستێک بوو بۆ لۆبیی دژە ئێران، چونکە پەردەی لە سەر لایەنی ژێربەژێرو پیسی سیاسەتێک هەڵماڵی کە بەپێچەوانەوە دەبوو بەرگریی لێبکردایە ــ چونکە لە ژێر کاریگەریی بیروبۆچوونی پێویستیی ستراتیجیدا بوو. هەروەها ئەوەشی پیشاندا کە «بەڵێنو پەیمـــان» بە هیچ شـــێوەیەک ڕەفتاری دکتاتۆری نەرم نەکرد. کاتێ هێرشـــی هەڵەبجە ڕوویـــدا، کاردانەوەی بەپەلە ئەوەبوو کە بەرپرســـیارێتیەکەی دابەش بکرێتو بە شـــێوەیەکی ســـەرەکی ڕەخنەو ڕەخنەکاریی ناو ئیدارە بخنکێنرێت، بەهەمان شێوە (ئەوانەی بێزکردنەوەیان لە رژێمەکەی سەددام حوسێن زیاتر بوو لە بێمتمانەییان بە شۆڕشـــی ئیسلامی)و بەدوای کرانەوەیەکدا دەگەڕان بەڕووی ئێرانـــدا، بەڵام دیســـانیش داکۆکیکەران لە مافی مرۆڤ و ئەوانەی مەســـەلەی تەشەنەکردنی چەکی کۆکوژ جێی نیگەرانییان بوو. شەڕێکی بیرۆکراتی بەردەوام بوو، لەبەرئەوە ئەوانەی بە لای عێراقدا دایاندەشکاند، چەقۆکانیان تیژکردبوو و ئەوەیان کرد کە دەبوو بکرێت.

ئەم شەڕە، کە لە گەرماوگەرمی پاش جەنگی ئێران ــ عێراقدا کپبووبووەوە، دوای ماوەیەکـــی کەمو لە کاتی داگیرکردنی کوەیتـــدا تەقییەوە («کێ کوەیتی لەدەســـتدا؟ کێ دکتاتۆری عێراقی بەهێزکرد بە دڵڕاگرتنو پشـــیی پشیی؟») هەروەها لە خۆئامادەکردندا بۆ هەڵبژاردنی ســـەرۆکایەتیی ساڵی ١٩٩٢ («باشە ڕۆڵـــی جۆرج بوش چـــی بوو لە هەواخوایی‌و داشـــکاندن بـــە لای عێراقدا، لە لایەن ئیدارەی ریگانەوە؟»)، بەڵام لەو دەمەدا بە سرِیی مابووەوە. هەواخواکان پێدەچێت دیدوبۆچوونی خۆیان ڕێکخستبێت لە ماوەی دەیەیەکی بە شەیتانکردنی ســـەددام حوســـێندا، بەڵام لە بواری ئیدیعاکەی هەڵەبجەدا هـــەر بە پێداگریی خۆیان مانەوەو لێی پەشـــیمان نەبوونەوە. ئەوانە ئێســـتا لە کۆلێجی جەنگیی سوپاو دەزگای موخابەراتی بەرگریی ئەمەریکا خانەنشین بوونو ــ ئەو پێگانەی کە ئـــەوان ئیدیعای بێبەڵگەو بێبنەمایان لێوەدەکـــردو لە لایەن میدیاوە گەورە دەکرایەوە، هێزێکی هێجگار گەورەیان هەبوو لەوکاتەدا.

دوو بەرچاوتریـــن پشـــتیوانی تێزی ئێـــران/ هەڵەبجە ســـتێفن پێڵیتایەرو کۆلۆنێل واڵتەر «پات» لانگ. پێڵیتایەر ڕۆژنامەوانێکە بەڕاهێنان (بە بڕوانامەی دکتۆرا PHD لە زانســـتە سیاســـییەکاندا لـــە زانکۆی کالیفۆرنیـــا ـ بێرکڵی)و

لێکۆڵەرەوەیەکی (سـی ئای ئەی) ە بەپیشـەو خەریکی کاروبـاری عێراق بوو بۆ دەزگاکە، تا کۆتایی سـاڵی ١٩٨٧، پێش ئـەوەی بگوێزرێتەوە بۆ کۆلێجی جەنگیی سـوپاو بـە ماوەیەکی زۆر کەم بەر لـە رووداوی هەڵەبجە. پێڵێتایەر پیاوێکـی نامۆ و دوورەپەرێـز و «ناڕازییەکی بەردەوام» بوو، بەپێی قسـەی پات لانگ، کـە رێزێکی گەورەی بۆ تواناکانـی دەردەبڕی (لە چاوپێکەوتنێکی تەلەفۆنیدا، سـاڵی ٢٠٠٠) کەوا: «CIA وەک وەزارەتی دەرەوە، بە لای کورددا دایدەشـکاند»و ئەمە راگەیاندنێکە دەبێ جێی سەرسوڕمان بێت بۆ کوردەکانو بۆ (CIA)ش. بەڵام «پێڵێتایەر وانەبوو»، بەڵکو وا خۆی پیشان دەدا کە سەرسامە بە لانگو (لە چاوپێکەوتنێکی سـاڵی ٢٠٠١دا) دەڵێ: «DIA باشترین شیکاریو لێکۆڵینـەوەی لەبارەی جەنگەوە هەبوو، زۆر باشـتر لـەوەی CIA. پات لانگ باشترین لێکۆڵەر بوو لەو بوارەدا».

پێڵێتایەر جەختی لە سـەر ئەوە دەکردەوە کە لەو بانگەشـەیەدا «زانیاریی هاوبەش» هەبووە، کەوا ئێران چەکی کیمیایی لە هەڵەبجەدا بەکارهێناوە، بەڵام بەڵگەکان لە پاشـکۆیەکی کلاسیفایددا بوون، بۆ کتێبەکەی کە لەگەڵ کەسێکی تردا سـاڵی ١٩٩٠ دایتابوو، کە بە ڕۆڵی خۆی پشتی بە لێکۆڵینەوە نهێنیەکەی کۆلێجی جەنگ بەستبوو. (کلاسـیفاید Classified: کار یان لێکۆڵینەوەیەکە نابێ خەڵک ببینێ لە بەر پاراسـتنی سەلامەتی نیشـتیمانی یان نەتەوەیی - وەرگێڕ). ناوەڕۆکی ئەو لێکۆڵینەوەیە دزەی کردبوو بۆ پاتریک تایلەر لە رۆژنامەی *واشـنتۆن پۆست*» لە رێگەی هەندێ کەسـەوە لە پێنتاگۆندا»، وەک پێڵێتایەر مەزەندەی دەکردو ئەوەشـی بۆ زیاد کـرد کە «پات لانگ هەموو دەم لەگەڵ پات تایلەر قسـەی دەکرد».

مەبەسـتی لێکۆڵینەوەکـەی کۆلێجی جەنگ، دیاریکردن و هەڵسـەنگاندنی ئەوە بـوو کەوا عێراقیەکان چۆن شـەڕیان کردووەو لە ژێـر چ باروزرووفێکدا گازیان بەکارهێناوە، بەپێی بنەمای کارو رەفتاریان لە مەیدانی شەڕدا. ئەمە بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە گرنگ بوو، چونکە سوپای ئەمەریکا خۆی ئامادە دەکرد بۆ دەرپەڕاندنی هێزەکانی عێراق لە کوەیت. پێڵێتایەر سووربوو لە سەر ئەوەی کە عێراقیەکان گازیان بەکارهێناوە، بەڵام «تەنها کاتێ کە پێویستیان پێبووەو لەحاڵەتی ئەوپەڕی زەرورەتدا، نەک بە شـێوەیەکی دەستبڵاوانە، رووکەشانە، یان هەروا لەخۆڕایی». پێڵێتایەرو دۆگ جۆنسنی هاوکاری لە دانانی کتێبەکەدا پێکەوە سەردانی دەزگای موخابەراتی بەرگرییان کردووەو ئەم بابەتانەیان لەگەڵ

هاوبەشـــەکانیان باس کردووە. ئەنجامگیریەکانـــی دەزگای موخابەراتی بەرگری لەبـــارەی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی لە لایەن ئێرانەوە راســـت بوون، وەک پێلیتایەر حوکمی لە ســـەر دەداو دۆگ جۆنسنی شیکاری سەربازیی سەرەکیی تیمەکە «پشـــتگیریی تەواوی لێکۆڵینەوەکـــە دەکات». بەهەرحاڵ، پێلیتایەر پێی لەوە نا کە (ســـی ئای ئەی) لەو رۆژگارەدا لە درافتی کۆتایی مەســـەلەکە کشایەوەو نەیسەلماند. چاوخشاندنەوەیەکی خێرا بە راپۆرتە رۆژانەکانی (ناشناڵ ئینتیلیجانس)ی CIAلەو ســـەردەمەدا زانیاریی خەتابار کردنی عێراق لە لایەن ئێرانـــەوە دەخاتەڕوو لە ســـەر بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی، کە نووســـەران پرســـیاریان لە ســـەر نەکردووە[٢٩]. راپۆرتەکان تەنانەت بـــاس لە چاوەڕوانیی بەکارهێنانی گازی عێراق دەکەن وەک ئەوەی کە ئاساییترین شت بێت لە دنیادا. بۆ نموونە، راپۆرتێکی ٢٢ی مارت، بە گەڕانەوە بۆ رووداوەکانی هەڵەبجە، باس لەوە دەکات کە:

«رەنگە بەغداد گەیشتبێتە ئەو بڕیارەی کەوا ئەو ناوچەیەی لە وەلفەجر/١٠دا لەدەستیداوە، ئەوەندە بایەخی نەبێت هێرشێکی پێچەوانەی گەورەی بۆ ئەنجام بدات، چونکە ئەگەری ئەوە هەیە زیانی قورسی لێبکەوێتو خاکی زۆریشی چنگ نەکەوێتەوە. ئەگەر وابوو، رەنگە عێراق تەنها هێزە زەمینیەکانی پابەند بکات بە کۆششێکەوە بۆ بەربەستکردنی دەسکەوتی ئێرانیی زیاترو هێزی ئاسمانیو چەکی کیمیایی بەکاربێنێ بۆ بەرپاکردنی زیانی گەورە لە هێزەکانی ئێراندا»[٣٠].

سەرچاوەی بنچینەیی ئیدیعاکانی پێلیتایەر، پات لانگ بوو، کە جەنگاوەرێکی دێرینی ڤێتنامو ســـەرۆکی موخابەراتی پێنتاگۆن بوو لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو باشووری ئاســـیا لە ســـاڵانی ١٩٨٥ - ١٩٩٢داو، کاربەدەستی «ناونەبراو»ی پەســـەند، کەوا گەلێ لە رۆژنامەنووســـان پشتیان بە ســـەرنجەکانی دەبەست. لانگ هەر بەردەوامە لە ســـەر ئیدیعاکەی هەڵەبجە (چاوپێکەوتنی ساڵی ٢٠٠١)، بـــەڵام لە هەمان کاتدا نکوولّی لەوە ناکات کە عێراق بەردەوام لە شـــوێنانی تر چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، لەوانە فاو لە نیســـانی ١٩٨٨دا. ئەو پێ لە ســـەر ئـــەوە دادەگرێ کە «نیاز لە چەکی کیمیایی لاوازکردنە نەک کوشـــتن، کەوابوو هێزێکی ســـامناکو تۆقێنەرەو لەبەرئەوە هێزەکانی دوژمن دەبێ پۆشـــاکێک لە بـــەر بکەن کە بە ئاســـانی نەتوانـــن بجووڵێن». ئەو بەکارهێنانـــی گاز دژ بە خەڵکی مەدەنی ئیدانە دەکاتو بە پێشـــێلکردنی هەردوو یاســـای مرۆڤدۆستیی نێودەوڵەتییو ســـەربازیی کۆنی دەزانێ، بەڵام پرســـیاری ئەوە دەکات کە «لە

مەیدانی شەڕدا بۆچی چەکی کیمیایی لە چەکی تر خراپترە؟»و وەک دەڵێ، لە حاڵەتی عێراقدا «ئێمە نەماندەزانی عێراقیەکان کەی چەکی کیمیایی بەکاردێنن. بێجگە لەوەش لەڕاستیدا ئێمە نەماندەویست ئەوە بزانین‌و نەشماندەویست لەوەدا بەشداربین».

لانگ ئیدیعای ئەوە دەکات کە ئێران لە هەڵەبجەدا دەرمان پرژێنی بەروبوومی بەکارهێناوە بۆ رشتنی گازی کیمیایی‌و تانکیی بە فرۆکەوە بەستووە بۆ پرژاندنی گاز وەک پرژە، بەڵام دانـــی بەوەدا نا کە ئەمە «لێکدانەوەو مەزەندەی خۆمان بـــووەو ئێمە نەماندیـــوە»و وەک ئەو دەیوت بەڵگەی قورس ئاشـــکرا نەکراوە. لانگ لە چاوپێکەوتنەکەدا هیچ باسێکی لە تۆپی کیمیایی نەکردووەو لە وەڵامی ســـەرنجێکدا کەوا ئێران لە ســـەر هەڵەبجە لۆمە کراوە، وتـــی: «ئەوە بە هۆی سووربوونی منەوە بوو لە سەر ئەم خاڵە».

لە چاوپێکەوتنێکی پێشـــتردا بە تەلەفۆن لانگ ئەوەی باســـکرد کە شەڕێکی بیروکراتی قورسی کردووە لە سەر ئەمە: «لەوکاتەدا کەس نەیدەویست گوێ لەمە بگرێ (واتە لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن ئێرانەوە). ئیســـرائیلیەکان رۆڵێکـــی بەرچاویان لەم بوارەدا گێـــڕا... کاتێ کە ئەم راپۆرتانەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن ئێران‌و پرۆگرامەکانی بڵاوبوونەوە، ئیســـرائیلیەکان لە رێگەی هاوپەیمانەکانیانەوە لە ناو حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا بێنرخیان کردو دایانە بەر لاقرتی». هەروەها سەرزەنشتی لۆبیی سەر بە ئێرانی کرد کە لە ناو بیرۆکراسیی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا کرپووبوون و دەنگیان کزبوو. پێڵێتایەر هەمان رای سۆزئامێزی هەبوو لە سەر لۆبییە دژەکان‌و پاشان بەم پرسیارە زەقە کۆتایی پێهێنـــا: «بەڵام ئەی کێ بەرگریی لە عێراقیەکان کرد؟ من کردم، پات لانگ کردی‌و کەسی تر نەیکرد».

هیچ بەڵگەیەک لەئارادا نیە کە دیدو بۆچوونی لانگ لە ســـەر هەڵەبجە لە ناو ئیدارەی ریگاندا دەســـتباڵا بووبێت. راستێکەی بەڵگەی باش هەیە، وەک خودی خۆی بەداخەوە ســـەرنجی دابوو، کە بۆچوونەکـــەی خرابووە لاوە پاش ئەوەی جارێکیتـــر عێراق لە ئابی ١٩٨٨دا خەڵکی مەدەنیـــی کوردی گازباران کردبوو. بەڵام ئـــەو لێکدانەوەیە بـــۆ رووداوەکان کە خۆی‌و هاوکارەکانی خســـتبوویانە بـــەردەم کۆبوونەوەکانی دامودەزگا جیاوازەکان، لـــە رێگەی وتەبێژی وەزارەتی دەرەوە لە ٢٣ی مارتداو چاوپێکەوتنەکانیان لەگەڵ رۆژنامەنووســـان لە نیسان‌و مایســـی ١٩٨٨دا، تێکەڵو پێکەڵییەکی کورتخایەنی دروســـتکرد ســـەبارەت بە

لێپرسراوێتیی وردی هێرشەکە. کاریگەرییەکە بەو شەرعیەتە بەهێزبوو کە ڕەزامەندیی دەزگای موخابەراتی بەرگریی دەگەیاند. بەم پێیە پاش ئیدانەیەکی سەرەتایی ئەمەریکا بۆ تاوانەکەی عێراق، ئەم مانۆڕانە فشاریان دابەشکرد بۆ کاری زیاتر. لەبری ئەوە واشنتۆن کەوتە تاوتوێ کردنی ئەوەی کێ هێرشەکەی جێبەجێ کردووەو بە چالاکی کاری کرد بۆ بەرهەڵستیی تاوانبارکردنێکی بەهێزو ئاشکرای ئەنجومەنی ئاسایش بۆ هاوپەیمانە عێراقیەکانیان.

بەم ڕەنگە بەڕێوەبەرێتیی ریگان توانی هەناسەیەکی ئاسوودەیی بدات، وەختێ هاتە کۆتایی یارییەکە لە کەنداودا. مانگێک پاش هەڵەبجە ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز* راپۆرتێکی بڵاوکردەوەو تێیدا هاتبوو کە «دیپلۆماتە ڕۆژئاواییەکانو وەزارەتی دەرەوە کۆکن لە سەر ئەوەی کە هەرچەندە عێراق یەکەم لابوو لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییدا، کە لە ساڵی ١٩٨٤دا دەستی پێکرد، بەڵام ئێران ئێستا بە هەمان ئەو چەکە تۆڵە دەکاتەوە»[٣١].

ریڤیژنیزمی مێژوویی دەستباڵایی خۆیی نواندو بیری ڕۆژنامەنووسانی دەهێنایەوە کە هێرشە کیمیاییە ئیدیعاکراوەکانی ئێران، ئەو هێرشانەی کە پێشتر کرابوونو بە جۆرێک لە جۆرەکان لە دەست سەرنجو تێبینی دەرچووبوون[٣٢]. پرۆپاگەندەی درۆ چووبووە ناو ئەدەبیاتی جەنگەوەو پاش ئەوە تەنانەت ئەوانەی بەڵگەی بێ قەناعەتیان دەبینی کە ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، ناچار دەکران ملبدەن بەوەی پێدەچێت وابێت. بۆ نموونە، گاری سیک، کە لێکۆڵەرێکی بەناوبانگە لە سەر ئێرانو پسپۆڕێکی کاروباری ئێران بوو لە وەزارەتی دەرەوەی سەردەمی سەرۆک کارتەردا، لە هاوینی ١٩٨٨داو لە *نیویۆرک تایمزدا* قسەیەکی لێوەرگیراوە کەوا ئێرانیەکان «چەندین جار»[٣٣] تۆپی کیمیاییان بەکارهێناوە. گاری سیک دواتر(لە پەیوەندییەکی ئیمێڵدا، ساڵی ٢٠٠٠) ڕوونیدەکاتەوە کەوا:

«لە ساڵی ١٩٨٨داو لە دوا قۆناخەکانی جەنگدا، دەنگۆیەکی بەربڵاو هاتبووە ئاراوە کە ئێران چەکی کیمیایی بەکارهێناوە. من هەمیشە بەگومان بووم لەو راپۆرتانە، بەڵام لەو دەمەدا زانیاریی تەواو پشتڕاستو جێمتمانە لەبەردەستی لێکۆڵەرەواندا نەبوو... دواترو پشت بەو زانیاریانەی تر کە دەستەدەکەوتن، دیدو بۆچوونم زیاتر چەسپی کەوا پێدەچێت ئێران چەکی لەو چەشنەی بەکار نەهێنابێت».

بۆ بەدبەختی زیاترو لە دەوروبەری ئەوکاتەدا، ڕۆژنامەی کریستیان ساینس مۆنیتەر قسەی کاربەدەستانێکی ئەمەریکیی دیارینەکراویان گواستبووەوە، وەک

باسکردنی بەڵگەی ئەوەی کە ئێران گوللە تۆپی پڕ لە سیانیدی گرتووەتە هەڵەبجەو «ئەو سوودی پڕۆپاگەندەیەی تێکشکاندووە کە ئێران هەوڵیداوە دەستیبخات بە ئاشکراکردنی ئەو هێرشانەی عێراق کە گازی تێدا بەکارهێناوە»[٣٤].

لەکاتێکدا کە پێویستییەکی تەواو هەبوو بە ڕێگرتن لە هەرەسهێنانی عێراق لە مەیدانی شەڕدا، بۆ پێتەر گاڵبرەیس (کە ئەندامێکی ئەنجومەنی پیران (سەنات) بوو و چاودێریی ڕووداوەکانی دەکرد لە کوردستانی عێراقدا)، ئەم فێڵو چاوبەستیەی ئیدارەی ریگان زۆر ناپەسەند بوو. گاڵبرەیس (لەچاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەیــوت بە لێڵکردنی ئاوەکان واشــنتۆن کارێکی ناشــیرینی ئەنجامداو گەر وا نەبوایە ڕەنگە بەری لە عێراق بگرتایە ئەو شـــاڵاوە مەرگچێنەی دژە یاخیبوونی بەرپانەکردایــە دژ بە کوردەکان، شـــاڵاوێک کە تێیدا ســـەدان گوند لەودەمەدا خاپوور کرانو خەڵکەکەشـــیان ڕاگوێزرانو ڕاپێچی چارەنووسێکی نادیار کران ـ شـــاڵاوێک کە دواجار بە جینۆساید وەسف کرا. ئەوانە، وەک گاڵبرەیس تێبینی دەکات «بوون بە قوربانیی لابەلا لەگەڵ ڕووداوداو یەک شت هەیە، ناتوانی پێی بڵێی چەواشـــەکردنی بە ئەنقەســـت. بەڵام بەو جۆرە ڕاستیەکان وەرچەرخێنی کە لەگەڵ بەرژەوەندیەکانی خۆتدا بگونجێن، وەک ئەوەی بەڕێوەبەرێتیی ریگان کردی، ئەوەیان بەدڕەوشتییە».

بەشی نۆهەم

ڕێگا بەرەو کوەیت

«من جارێکی تر عێراق بە یەکێک لەو دەوڵەتە دوژمنانە دادەنێم لە بەرانبەر کۆمەڵگەی جیهانیی بەرپرسیاردا».

– وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان، جۆرج شولز
«*پشێوی و خۆشیی سەرکەوتن*»، (١٩٩٣)، ل٢٤٣.

«قەدەغەکردنی» جینۆساید

لە مانگی ئابی ١٩٨٨دا جەنگ تەواوبوو، بەڵام نەک یاخیبوونی کورد، کە ئەویش لە سەر قاچێکی لەرزۆک وەستابوو. عێراقیەکان تەنها یەک پاڵیان مابوو بۆ گرتنەوەی دواپارچەی خاکی کوردی هاوسنوور لەگەڵ تورکیادا، پێش ئەوەی هاواری سەرکەوتن بکەنو ئاوەدانکردنەوە دەست پێبکەن. بەهەرحاڵ، کۆتایی جەنگ پەیوەندیی بەغدای لەگەڵ بەڕێوەبەرێتیی ریگاندا لە شەو و ڕۆژێکدا گۆڕی و لەگەڵ خۆیشیدا یاساو ڕێساکانی گەمەکە گۆڕان. سەرکردایەتیی عێراق درکی بەمە نەکرد کاتێ لە ٢٥ی ئابدا، هێزی ئاسمانیو سوپای نارد بۆ کۆتایی پێهێنانی یاخیبوون لە ئۆپەراسیۆنێکدا کە بەنهێنی ناوی ئەنفالی کۆتایی پێدرابوو (عمليات خاتمة الأنفال). لەو ڕۆژەدا فڕۆکەکانی عێراق چەندین بۆمبی کیمیاییان بە سەر زنجیرە گوندێکدا بەردایەوە لە ناوچەی ژێردەسەڵاتی (پ د ک)دا، کە هاوسنووری تورکیایەو پێی دەوترێت ناوچەی بادینان[1].

لە میانەی چەند ڕۆژێکداو کاتێ کە گوندنشینە تۆقیوەکان ڕژانە ناو خاکی تورکیاوە، جیهان لە دوا کردەوەی دڕندانەی عێراق بەئاگاهاتو ئەمجارە ئەوانەی واشنتۆن زۆر نیگەران و پەشیمان بوون لە نزیکیی پێویستیان بە ڕژێمی عێراق، لەبەرئەوە بڕیاریاندا با ئیتر بەس بێتو بڕایەوە. یەکەمجار تێگەیشتنی ئیدارە لەبارەی ئەو ئۆپەراسیۆنە سەربازییەوە ئەوە بوو کەوا کارێکی ئاساییە. چونکە

لە سـەرەتاوە تا کۆتایی هەر بە سـیفەتی دژە یاخیبوونی عێراق ناسـرابوو. شـیکردنەوەیەکی نموونەیی بەم شێوەیە دەسـتی پێدەکرد: «هەر کە جەنگ لەگـەڵ ئێران تـەواو بوو، عێراق جـارێ لە بڕیاری خۆی دا بە تێکشـکاندنی یاخیبوونی چەکداریـی کورد» (لێکۆڵەرەوانی کۆڵێجی جەنگ)، تەنانەت ئەگەر عێراق جاڕنامەیەکی لەو جۆرەشی دەرنەکردایە [٢]، یان «لە پاش ئاگربەس عێراق دەسـتیکرد بە کەمپێنی گەورە بۆ لەناوبردنـی یاخیبوونی کورد بە چۆڵکردنی دێهات لە دانیشتووانیو لەوانە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، ڕاگواستن/کوشتنی بەکۆمەڵ» (یاداشتی وەزارەتی دەرەوە) [٣]. یان «کەمپێنی ئەم دواییە پێدەچێت دەسـتکردنەوەی بەغدا بێت بە هەوڵێکی چڕوپڕی پـاش جەنگ، بۆ ئەوەی بە یەکجاریو هەتاهەتایە کوردەکان ملکەچ بکات، لەکاتێکدا کەوا سوپای عێراق لە تەواوی هێزو گوڕی سـەردەمی جەنگدایە» (یاداشتی وەزارەتی دەرەوە) [٤]. ئەم بروسکە بەردەوام دەبێت و دەڵێ:

«عێـراق پلانی داناوە بۆ بەدواداچوونی ئەم ئۆپەراسـیۆنەو کارکردن لەدژی هێزەکانی یەکێتیی نیشـتمانیی کوردستانی سەر بە تاڵەبانی بۆ دوورترین خاڵی باشوور لە گردو چیاکانی ناوچەی سلێمانیدا. ئاشکرا نیە ئاخۆ ئۆپەراسیۆنەکانی دامرکاندنەوەی تەواو هێشتا هەر لە بەرنامەدایە بۆ ئەم کەرتە یاخود «لێبوردنی گشـتی» بۆ کوردەکان جێی پلانە سـەربازیەکانی گرتووەتـەوە، کە بەغدا لە وەڵامی نیگەرانیی تورکیادا ڕایگەیاند سـەبارەت بە لێشـاوی پەنابردنی کوردە عێراقیەکان بۆ ئەو وڵاتە» [٥].

ملیۆنـان کەس لـە خەڵکی عێراق (کە لە مارتەوەو لـە ڕێگەی کەناڵەکانی میدیـای حکومەتەوە دەنگوباسـیان بەگوێدا دەدرا)، زۆر بـاش دەیانزانی کە شـاڵاوی ئەنفال لە ڕۆژانی کۆتاییدایە نەک سـەرەتا، بۆیـە هەرکەس گوێی لە میدیای عێـراق بگرتایە، هەمان ئەو شـتەی دەزانی. کتێبخانەی کۆنگرێسـی ویلایەتـە یەکگرتووەکان بەردەوام ڕۆژنامە سـەرەکیەکانی عێراقی وەردەگرتو دەزگای خزمەتگوزاریی پەخشـی زانیاریی بیانیی FBI سەر بە (سی ئای ئەی)، بە شێوەیەکی ڕۆتینی کورتەی هەواڵەکانی عێراقی بە زمانی ئینگلیزی لێ گەڵاڵە دەکرد، بە هەواڵو باسوخواسی ئەنفالیشەوە.

هۆکاری ئەم بە هەڵە لێکدانەوە قووڵو زەحمەتەی ئەنفال، ئەگەری نەزعەیەکی دوولایەنەی هەیە: یەکەم، ڕەنگدانەوەی پەیوەندیی حیزبە کوردیەکان، لای ئیدارەی ئەمەریکا، لەگەڵ دوژمنی ئێرانیدا، بوو بە هۆی تەڵخکردنی ئەجێندای سروشتی

یاخیبوونی کــوردو جیاوازیی دینامیکیو قووڵ لە نێوان یاخیبووانو هاوپەیمانە ئێرانیەکانیاندا. دووەم، واشـــنتۆن بەئاگا بوو لە شۆڕشـــی ســـاڵانی ١٩٧٠کانی مستەفا بارزانی، کە ویلایەتە یەکگرتووەکان پشتگیریی دەکرد، بەڵام لەوە بەدوا زۆر بەکەمی.(بارزانی ســاڵی ١٩٧٩ لە ئاوارەییدا لــە ویلایەتە یەکگرتووەکان کۆچی دوایی کرد). نموونەیەکی شێوازی ئەم خوێندنەوە ئینتیقائییە بۆ پێشهاتو پەرەســەندنەکان لە کوردستاندا، لە بروســکەیەکی وەزارەتی دەرەوەدا تێبینی دەکرێت، کە مەســعود بارزانیی ســەرکردەی پ.د.ک لەگەڵ جەلال تاڵەبانی، لە لێبووردنە گشتییەکەی عێراق لە ٦ی ئەیلولدا دەرکرابوون، کەوا کۆتایی بە ئەنفال هێنا[٦]. ڕاستێکەی بارزانی، نەک تاڵەبانی، هەرگیز لە مەرسوومی لێبووردنەکەدا ناوی نەهاتبوو، چونکە ئەو ماوەی سیانزە ساڵ بوو تەنانەت لە عێراقیش نەبوو، ناوچەکەشی بوو بە تەنها قۆناخێک لە هەشت قۆناخەکەی ئەنفال.

هەرچەندە تێگەیشـــتنیان بـــۆ یاخیبوونی کورد ڕەنگە جۆرە شـــێواندنێکی تێکەوتبێت، بەڵام هەندێ سەرکردە لە واشنتۆن گومانیان لەوە نەبوو کە عێراق جارێکی تر گازی کردووەتەوە بە ســـەر کورددا. مەکتەبی زانیاریو لێکۆڵینەوەی وەزارەتـــی دەرەوە لە یاداشـــتێکی ڕۆژی ٢ی ئەیلولدا، جەخت لە ســـەر ئەوە دەکات کە عێراق، پاش ئەوەی هێزەکانی بە هۆی ئاگربەســـەوە دەســـتیان واڵا بوو، «وادیارە هاوســـەنگیی خۆیان وەرگرتووەتەوە بۆ ئاڕاستەکردنی لێدانێکی یەکلاکەرەوە دژ بەو بەشـــە نەیارەی دانیشـــتووانی کورد لە باکووری عێراقدا». یاداشـــتەکە لە ســـەری دەڕواو دەڵێ:»پێدەچێت بەغدا هەســـت بە کۆســـپ و تەگەرەیەکـــی ئەوتۆ نەکات بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بە یاخیبووەکانو دژ بەو گوندنشینانەش کە بەردوامن لە پشتگیریکردنی ئەواندا. ڕاستێکەی ئێمە ئێستا بەڵگەی سەلمێنراومان بەدەستەوەیە کە عێراقیەکان چەکی کیمیاییان دژ بە یاخییە کوردەکان بەکارهێناوە لە ڕۆژی ٢٥ی ئابدا»[٧].

عێراقیەکان، پـــاش ئەوەی زاتیان خرایەبەر و ڕێگەیان پێدرا بە خوایشـــتی خۆیان گازباران بکەن، نەیانویســـت بوەستنەوەو کۆڵ لەو کارەیان بدەن چونکە یاخیبوون هێشـــتا هەر لەئارادابوو، هەرچەند جەنگیش کۆتایی پێهاتبوو. ئەمە ڕەنگە هەڵەیـــەک بووبێت، چونکە لەگـــەڵ تەواوبوونی جەنگـــدا بەرژەوەندیی ســـتراتیجیی ویلایەتە یەکگرتووەکان گۆڕاو لەوکاتـــەدا جموجووڵی عێراقیەکان چاودێرییەکی وردتر دەکرا. هەر لەو ســـەروبەندەدا، لێشـــاوێک باسو ڕاپۆرتی میدیا لە ســـەر هوروژمی ئاوارە کوردەکان بۆ ناو تورکیا فشـــاری دەخستە سەر

بەڕێوەبەرێتی.

جۆرج شولْز ئیشارەتی گفتوگۆ کردنی توندی نارد بۆ ئەپریل گلاسپیی باڵیۆزی تـــازە دامەزراو لە بەغدا کەوا بەکارهێنانـــی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوەو ئەو راگواســـتنانەی لەئارادان «دەبنـــە هۆی بەرپابوونـــی ناڕەزاییەکی توندی نێودەوڵەتی»و ئامۆژگاریی کردبوو نیگەرانیی واشـــنتۆن بگەیەنێتە حکومەتی عێراق: «ئێمە لەوە تێدەگەین کە بارودۆخەکە ئاڵۆزەو رەگێکی مێژوویی قووڵی هەیەو ئەوە بووەتە مایەی پەیدابوونی یاخیبوونێکی چەکداریی وا کە کوردەکان تێیدا خۆیان کردووە بە هاوپەیمانی ئێران. ئێمە وایدەبینین کە عێراقیەکان چەند دەرسیان دابدرێت شتێکی ئەوتۆی لێ سەوز نابێت، بەڵام دەمانەوێ ئەوەیان بۆ روونبکەینەوە کە بێدەنگ نابین لە بەرامبەر پێشـــێلکردنی لەو چەشـــنەی مافی مرۆڤداو بێگومان ئەمە کاریگەرییەکی پێچەوانەی دەبێت لە سەر توانای ئێمە بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییەکی دووقۆڵیی توندتری نێوانمان»[٨].

لـــە ٨ی ئەیلولدا، وەزارەتی دەرەوە مەســـەلەکەی بەتەواوی ئاشـــکرا کردو وتەبێژەکەی رایگەیاند کە حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان «قەناعەتی هێناوە بەوەی کە عێراق چەکی کیمیایی بەکارهێناوە لە هەڵمەتە ســـەربازیەکەیدا دژ بە گەریلا کوردەکان»[٩].

ئەوجا رۆژنامەنووسان لە یەک کاتدا کەوتنە پرسیاری دیاریکراو لە کاربەدەستە عێراقیەکانو داوای ئەوەیان لێکردن بگەنە باکووری عێراق. پاشـــان ژمارەیەکی کەم لەپەیامنێران رۆیشـــتنو لەوێ لە لایەن عێراقیەکانەوە بانگهێشـــت کران و «پاسەوانانی» موخابەرات لەنزیکەوە یاوەریی دەکردن لە سەردانی خێراو کورتدا بۆ شارە کوردیەکان ـ نەک بۆ دێهات ـ و بە سواریی هێلیکۆپتەری عێراقی. لە پاش گەڕانەوەیان، هەندێک لە پەیامنێرانی وەک میڵتن ڤیۆرستو پاتریک تایلەر، بە ئاشکرا گومانیان لە بەڵگەی هێرشی گاز دەربڕی[١٠].

هەمان رۆژ، واتە ٨ ی ئەیلول، جۆرج شـــولْز ســـەعدون حەممادیی وەزیری دەوڵەتـــی بۆ کاروباری دەرەوەی بانگکردو بەقســـەی خۆی «کارێکی پێکردووە نەبێتـــەوە»[١١]. بەپێی تێبینیەکانی کۆبوونەوەکە، بـــە حەممادیی وتووە کەوا «ناڕەزایـــی نێودەوڵەتی دوابـــەدوای بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی لە جەنگی جیهانیـــی یەکەمدا بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ خستیە (ســـندووقەوەو دایخســـت)، کەچی وا ئێســـتا ســـەرهەڵدەداتەوەو دەبێ خەفە بکرێت». پاشان جەختی لە ســـەر ئەوە کردەوە کە واشنتۆن «بەڵگەی حاشـــا هەڵنەگری هەیە»کە عێراق

کوردەکانـــی گازباران کردووەو ئاگاداری دەکاتـــەوە کە «لەکاتێکدا ئێمە پێمان خۆشـــە پەیوەندیی دووقۆڵیمان بە شێوەیەکی بنیاتنەر پەرەبستێنێت و ئەوەش جێبەجێ نابێت ئەگەر عێراق بەردەوام بێت لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کوردســـتان یان شـــوێنانی تـــردا». هەرچەندە حەممادی بـــە پێداگرتنەوە تۆمەتەکەی رەتکردەوە، بەڵام شـــوڵز ناچاری کرد ملبدات کەوا جارێکیتر عێراق چەکی کیمیایی بەکارناهێنێ(١٢).

کاتێکیش کە مشتومڕ لە سەر ئابڵووقە گەرم بوو، بێ گوێدانە ملدانی عێراق، تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوە ناچاری تەنازولی زیاتر کراو بە ئاشکراو بە تەواوی پێی لێنا کە عێراق پەیوەستی پابەندییە نێودەوڵەتیەکان دەبێت، بە پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤیشەوە. لەبەرانبەریشدا واشنتۆن دڵنیاکردنەوەی عەزیزی بە «جێی رەزامەندی»و «بەڵێنێکی زۆر بایەخدارو چەسپاو» وەسفکرد(١٣). لەگەڵ ئەوەشـــدا، وەک رێگرتن لە هەر کەلەبەرێک، واشنتۆن داوای روونکردنەوەیەکی لە بەغدا کـــرد کە بەڵێنەکەی کوردەکانیش دەگرێتـــەوە، چونکە پرۆتۆکۆڵەکە ململانێـــی چەکداری ناوخۆ ناگرێتەوە. تاریق عەزیز لـــە ٣ی ئۆکتۆبەردا ملیدا، لەکاتێکدا کە گفتوگۆ لە سەر ئابڵوقە گەرمو بەردەوام بوو. بەهەرحاڵ ئەو دانی بەوەدا نەنا کە عێراق گازی بەکارهێنابێتو(١٤) داوایەکی پشتگیری کراوی ویلایەتە یەکگرتووەکانی رەتکردەوە سەبارەت بە لێکۆڵینەوەیەکی نەتەوە یەکگرتووەکانو بە پێشێلکردنێکی نابەجێی سەروەریی عێراقی لەقەڵەمدا.

لێـــرەدا بۆ یەکەمجار، زمانی زبر بەکارهات و گاڵتەجاڕیی ئەم مەســـەلەیەش لەوەدا بوو کە لەکاتێکدا ئیدارەی ریگان هەستیاریی زیادی لە سەر بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی پیشـــاندەدا کەوا جەنگ تـــەواو بووبوو، گازبارانـــی عێراق لە بادیناندا کوشتاری کەمتر بوو لە قۆناخەکانی پێشتری ئەنفال، بەتایبەتی ئەنفالی یەک (دۆڵی جافەتی)و ئەنفالی چوار (کۆمەڵکوژیەکەی گۆپتەپە/ عەســـکەر، یان هێرشە گەورەکەی گازباران بۆ سەر دۆڵی بالیسان لە نیسانی ١٩٨٧داو بێگومان هەڵەبجەش. راستێکەی نەبوونی ئاشکرای کوشتاری بەرچاو لە هێرشەکانی ئەم دواییەدا، جگە لە راپۆرتگەلێکی بێشومار لە سەر خەڵکی ئاوارە، وای لە هەندێک کرد ئیدیعای ئەوە بکەن کە هەر روویاننەداوە.

بەهەرحـــاڵ، بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایـــەن عێراقەوە بە وێکهاتنەوە لەگەڵ کاریگەریدا، جارێکیتر بووەوە بە مەســـەلەیەکی بەرچاو و کەوتە ســـەر زاران. ئەمجارەش وەک قۆناخەکانی پێشـــووی ئەنفـــال، فڕۆکە لە یەکەم رۆژی

ئۆپەراسیۆنەکەدا کیمیاییان بەردایەوەو بنکەو بارەگاکانی فەرمانده‌یی (پ د ک)و گوندەکانیان وەک یەک کــردە ئامانج. هەرچەندە تاڕادەیەک کوژراو و برینداری راستەوخۆی ئەم هێرشانە کەم بوون، بەڵام کاریگەریی ترس‌و تۆقاندنیان هێجگار گەورەبوو ـ هیومان رایتس وۆچ ئەوپەڕەکەی بە ٢٠ ـ٢٥ کەســێک مەزەندەی دەکات(١٥). بەرگریــی (پ د ک) لــە ماوەی چەند ســەعاتێکدا شکســتی هێناو گوندنشــینانی زارەترەکو تۆقیو لە سەرانسەری ناوچەکەدا چییان پێهەڵدەگیرا لەگەڵ خۆیان دەیانبردو بەرەو باکوور هەڵدەهاتن بۆ ســنووری تورکیا. پاشان نزیکەی هەشــتا هەزار کەس چوونە نــاو تورکیاوە، هەرچەندە گەلێکیشــیان لێگەڕایــەوە، پاش ئەوەی رژێمی عێراق لێبووردنێکی گشــتیی ســی رۆژەی بۆ هەموو کوردەکان راگەیاند.

قەیرانی ئاوارەکان گەلێ کێشــەی بۆ تورکیا دروســتکرد. وەک یاداشتێک لە ریچارد مێرفیــی یاریدەدەری وەزیری دەرەوە رایدەگەیەنێت: «شــاڵاوی دژ بە مەدەنیەکان ــ کە هەزاران کەسی ناچاری راگوێزان کردووەو باس لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دەکرێت ـ وادیارە پێشــێلکاریی جیددیــی لەخۆگرتووە لەمەڕ پێوەرەکانی نێودەوڵەتیــی مافی مرۆڤ‌و تورکیای هاوپەیمانمانی خســتووەتە دۆخێکــی قورســەوە»(١٦). ئەڵبەتە تورکیا هاوپەیمانێکــی گرنگ بوو، لەوەش دەترسا کە شــاڵاوی دڕندانەی عێراق بۆ چارەسەری کێشەی کوردەکەی خۆی، کێشــەو گرفت بورووژێنێ لە هەرێمی کوردنشینی تورکیا خۆیدا. نکووڵی کردنی تورکیا لە مافی زمان‌و فەرهەنگی کەمینە کوردییە گەورەکەی‌و ســەرکوتکردنی تونــد، بە زەبری چــەک بۆ هەر دەربڕینێکــی نەیاری‌و بەرهەڵســتی، بووەتە هۆکاری بەرپابوونی شۆڕشــێکی کورد کە لە ساڵی ١٩٨٤ەوە پارتی کرێکارانی کورد (پەکەکە)، رابەریی دەکات، کەوا گرووپێکە وەزارەتی دەرەوە بە تیرۆریست دایناوە‌و مل بە تورکیای هاوپەیمانی نادەن.

حکومەتی تورکیا، لە بەرانبەر شەپۆلی ئاوارەکاندا ویستی راستی بشارێتەوە، بە نکووڵی کردن لەوەی کە عێــراق چەکی کیمیایی بەکارهێنابێت. بەهەرحاڵ، لە ئاگادارکردنەوەی حکومەتی ئەمەریــکادا تورکیا «هیچ بەڵگەیەکی نەبینیوە لە بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی کیمیایی (کوشــندە) لە باکووری کوردســتانی عێراقدا»، لێرەدا تورکیا یاریی بە وشە دەکرد. دکتۆرەکان باسیان لە حاڵەتەکانی هێڵێنجدان‌و چاوســووربوونەوە دەکرد ـ کە بەڵگە بوون بۆ گاز، با کوشندەش نەبووبێت(١٧). قوربانیانی گازی کوشــندە دەشێ بەدەم رێگاوە مردبێتن، پێش

ئەوەی بگەنە ســـنوور. قســـەی شـــایەتحاڵەکانو ئەو نموونـــە خۆڵانەی کە لە لایەن ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤەوە وەرگیراون ســـاڵانی پاشـــتر، بەئاشکرا ئەوە پیشـــاندەدەن کە عێراق چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، لەوانە ســـارینی توخمە دەماری هێجگار کوشـــندە، کە زۆربەی زۆری ئەوانەی کاری تێکردن هەرگیز بە سەلامەتی نەگەیشتن[١٨].

هەروەهـــا تورکیا هەوڵیدەدا ڕێگە لە چاودێرانی ســـەربەخۆ بگرێت بۆ ئەوەی نەگەنە ئاوارەکان. بەڵام نەیدەتوانی ڕێگە لە ســـەردانی دیپلۆماتە ئەمەریکیەکان بگرێـــت و یەکێکیان پێتەر گاڵبرەیس بوو، کـــە یاریدەدەرێکی کلەیبۆرن پێڵی ســـەرۆکی کۆمیتەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی سەنات (ئەنجومەنی پیران) بوو. گاڵبرەیس لە ســـاڵانی ١٩٨٤ـ١٩٨٧دا ســـەردانی عێراقی کردبوو (بڕوانە بەشی چوارەم)و ڕاپۆرتێکی خراپی لە ســـەر کەمپێنی گوند رووخاندن نوســـیبوو. ئەم پیاوە لەگەڵ کریستۆفەر ڤان هۆڵنی هاوکاریدا لە١٠ی ئەیلولدا چوون بۆ سنوور بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ ئاوارە کوردەکانو کۆکردنەوەی بەڵگەی تر لە سەر چەکی کیمیایـــی. ئەو ڕاپۆرتەی کە هەردوکیان نوســـییان، پڕبوو لە هەڵەو زیادەڕۆیی کە باسو خواسی ئاسایی ئاوارەکانی دەگەیاند کەوا بە دەم ترسو پەشۆکانەوە مـــاڵو حاڵی خۆیان جێهێشـــتبوو، زۆر کاریگەرانە بەگوێی جیهانیاندا دەدا کەوا عێـــراق جارێکیتر پەنای بردووەتـــەوە بەر گاز، بەڵام لەمەیاندا بێ هەڕەشـــەو مەترســـی ئێران، وەک پێشـــتر بـــەوە پاســـاوی دەدا[١٩]. گاڵبرەیس لە لایەن ریچارد شـــیفتەرەوە بەپەلە داواکرا، کە کاربەدەســـتی بەرپرسی مەکتەبی مافی مرۆڤـــی وەزارەتی دەرەوە بوو. (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا)، گاڵبرەیس وەک دەڵێ بۆ شـــیفتەری گێڕاوەتەوە کە عێراق لەگەڵ ئەو دەسنیشـــانکردنەدا یەکدەگرێتەوە بۆ «بەرپاکردنی ئەو شـــێوازە توندە پێشێلکاریە زۆر گەورەیەی مافی مرۆڤ»، بەو ســـتانداردەی کەوا پێویســـت دەکات لە کۆنگرێس یارمەتیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی لێببڕێت.

بێجگە لـــە تووڕەیی ئەوانەی نیگەرانی مافی مرۆڤن، هێرشـــە کیمیاییەکانی عێراقو (پەرەســـەندنی نائاســـایی لە توانای هێرشـــەکاندا) لە دواجاردا زەنگی ئاگادارکردنەوەیان زیاد کرد ســـەبارەت بە ئەگەری تەشەنەکردنیان. یاداشتێکی وەزارەتـــی دەرەوە دەڵێ «بەتایبەتی هێرشـــە قورســـەکانی (گازی) عێراق لەم هەفتانەداو هاوزەمان لێشاوی ئاوارە/ قوربانیەکان بۆ ناو خاکی تورکیا، وێنەیەکی زیاتر بەرچاوی ستانداردی پیادەکردنی عێراقیان گەیاند»[٢٠].

وا ئێســـتا قورســـایی بیروکراتیی دژ بە عێراق وەرچەرخاوە. ئیدارەی ریگان دەیزانی کەوا باری بە ســـەر عێراقیەکاندا تلاندووەتەوە، کە دەمێکە دەســـتیان لە ئەمەریکا شـــۆردووەو لە هاوکاریی ئابووریی نائومێد بـــوون بۆ یارمەتیدانی ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکەیان کە جەنگ لاوازی کردبوو. بەڵام ئیدارە کەیفی بەوە نەدەهات زۆر پێداگرێت لە مەسەلەی تۆمەتو تۆمەتکاریدا، چونکە بەرژەوەندیە ئابووریو بازرگانیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان دەکەوتنە مەترسییەوە.

ماوەی دوو مانگ بوو واشـــنتۆن مشتومڕی ئابڵووقەی دەهێناو دەبرد. ئاخۆ سزادانی عێراق ئەنجامی باشـــی لێدەکەوێتەوە ـ وەک وەستاندنی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی؟ یان تووڕەبوونی عێراقیەکان دەگەیەنێتە ئاســـتی پەیوەندیی بچڕانـــدن؟ ئاخـــۆ «خەرجـــی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی بۆ عێـــراق زیاد ناکات» (وەک کاربەدەســـتێکی وەزارەتی دەرەوە باسی کردبوو). «...چەشنی ئەوەی عێراق بکرێتە نموونەیەک کە کۆسپ بۆ ئەگەری بەکارهێنەری تر دروست بکرێت، وەک لیبیا، بۆ ئەوەی راستگۆییەکی گەورەتر بداتە هەڵوێستی ویلایەتە یەکگرتووەکان» (٢١)؟ باشە دەبوو کاردانەوەی سزائامێزو لووتشکاندن ببەسترێتەوە بـــە تەنها گازبارانی کورد لە لایەن عێراقەوە (کە کارێکی ئەوپەڕی بەد و مایەی کاردانەوەی نەک هەڕەشـــەیەکی ترسناک، بەڵکو هەڕەشەیەکی لەوە «کەمتر» بـــوو ــ لەو جۆرەی کە یاداشـــتێکی وەزارەتـــی دەرەوە وەک «بەکارهێنانێکی گونجاو» ئیشـــارەتی پێدەکات ئەگەر بە هۆکاری تری سەربازی کارەکە ئەنجام بدرایـــە) (٢٢)؟ یان ئاخۆ لە پێناوی بەرژەوەندیی جیهاندا، دەبوو زمانی ســـزای ویلایەتە یەکگرتووەکان ئیشـــارەت کردن بێت بۆ ستانداردە نێودەوڵەتییەکانو بەئاشـــکرا ناوبردنـــی بەکارهێنانی گاز لـــە لایەن عێراقەوە نـــەک تەنها دژ بە کورد (چونکە پێشـــێلکردنێکی بەندی ســـێی رێککەوتننامەی جنێڤە، کە حوکم بە ســـەر ململانێی چەکداریی ناوخۆدا دەدات)، بەڵکـــو دژ بە ئێرانیش (٢٣)؟ بە گەڕانەوە بۆ پرۆژە یاســـای سزای ئابڵووقەدان کە خرابووە بەردەمی کۆنگرێس، یاداشتێکی وەزارەتی دەرەوە بەم رەنگە مشتومڕ لە سەر مەسەلەکە دەکات:

«سەبارەت بە تاوتوێ کردنی پرۆژەی یاساکە، ئێمە باوەڕمان وایە کە دەبێ ئیشـــارەت بدەینـــە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق لـــە جەنگی ئێراندا، کە پێشێلکردنی پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ە. چەندین تیمی نەتەوە یەکگرتووەکان ئەم بەکارهێنانەی چەکی کیمیاییان ســـەلماندووەو ویلایەتە یەکگرتووەکان بەردەوام بـــە ناوهێنان عێراقی تاوانبار کردووە لە ســـەر بەکارهێنانی ناشـــەرعیی چەکی

کیمیایـــی. بە لابردنی ئاماژەی بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی عێراق لە جەنگی ئێران ــ عێراقدا، ڕەنگە پڕۆژە یاســـاکە وابگەیەنێت کە ئێمە بەکارهێنانیمان دژ بە ئێران بە کەمبایەختر زانیبێت لە بەکارهێنانی دژ بە کوردەکان. جیاکارییەکی ئاوها خزمەتی بەرژەوەندیە جیهانیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان ناکات لە دانانی بەربەســـتدا دژ بە چەکی کیمیایی‌و بەکارهێنانی‌و تەئکیدکردنەوەی ســـەپاندنی پڕۆتۆکۆڵی جنێڤی ســـاڵی ١٩٢٥ بە ســـەر جەنگی ئێران ـ عێراقدا. سەرەڕای ئەوەش پڕۆژە یاســـاکە دەبێ ئەوە ڕوونبکاتەوە کە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بە خەلکی مەدەنیی کورد پێشێلکردنێکی بەندی سێی ڕێککەوتننامەی جنێڤی ساڵی ١٩٤٩یە لەمەڕ پاراستنی قوربانیانی جەنگ».

ئاخۆ دەبوو چ جۆرە کارێک ئەنجامی باشی لێبکەوێتەوە؟ باشە، وەک باڵیۆزی ئەمەریکا بۆ ڕاوێژکاریی دەگێڕێتەوە، دەبوو واشـــنتۆن پەیوەندیی دیبلۆماســـی ببڕێت و ئەوە ڕابگەیەنێ کە باڵیۆزی عێراق ***کەســـێکی پەســـەند نیە***و ئاســـتی نوێنەرایەتیی دیبلۆماسی دابەزێنێ؟ ئایا دەبوو ئیدارە ڕازیبێت کۆبوونەوە لەگەڵ نوێنەرانی کورددا بکات (کە ئەوە قەدەغەی نارەســـمیی کۆتایی پێدێنێ لە سەر کۆبوونەوەی لەو چەشنە)؟ باشـــە دەبوو جارێکیتر واشنتۆن عێراق بە وڵاتێکی پاڵپشتی تیرۆریزم دابنێ؟ ئایا دەبوو ویلایەتە یەکگرتووەکان بازرگانی و قەرزو بەرژەوەندیی ئابووریی تر ڕابگرێت؟ ئایا دەبوو ئابلۆوقە بخاتە ســـەر هەناردەی نەوتـــی خاوی عێراق؟ ئاخۆ دەبوو ئابلۆوقەیەکی توندی چەک بســـەپێنێ، بەو کاڵایانەشەوە کە بەکارهێنانی دوولایەنەیان هەیە؟ هەروەها ئایا دەکرا ئەمەریکا کاری سزائامێزی تەنها ببەستایەتە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی یان بەرهەمهێنانی چەکی کیمیایی‌و بایۆلۆجیشـــەوە؟ بێجگە لەمانەش لیستی هەڵبژاردنەکان کاری فرەلایەنی لەخۆگرتبوو وەک: قەدەغەکردنێکی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ بەرهەم وکەرەســـتەکانی کیمیایی بۆ عێراق‌و (ئێران) و فراوانکردنی کۆششـــی گرووپی ئوسترالی، کە کۆمکارێکی وڵاتانی ڕۆژئاوایەو بە دوای سنوردارکردنی بازرگانیی ماددە کیمیاییە مەترسیدارەکاندا دەگەڕێن[٢٤].

لە ٩ی ســـێپتەمبەرداو بە ســـەرەواندنی زللەیەک بۆ عێراق، سەنات « یاسای قەدەغەکردنـــی جینۆســـاید»ی قبووڵ کرد. پڕۆژە یاســـایەکی هاوشـــێوەش لـــە ئەنجومەنی نوێنەران خرایە بەر باس و ئەگەر ئەو پڕۆژە یاســـا هاوبەشـــە ڕەزامەندیـــی هەردوو ئەنجومەنی پیـــران‌و نوێنەرانی وەربگرتایـــە، ئەوە دەبوو ویلایەتە یەکگرتووەکان قەدەغەی بخســـتایەتە ســـەر هەنـــاردە، قەرز، قەرزی

گەرەنتیو شێوەکانی تری یارمەتیو هاوردەی نەوتی عێراقیشی قەدەغە بکردایە. هەروەها پێویستیش بوو ئەمەریکا بەرهەڵستیی ئەو قەرزانەی بکردایە کە لە دەزگا دارایيە نێودەوڵەتیەکانەوە دەدرانە عێراق. بەڵام وشەی «جینۆساید» وەک ئاڵای سوور کاری پڕمەترسیی خۆی کردو خاوەخاو کردنی ئاشکرا لە زانیاریە بەردەستەکاندا پشتگیریی پرۆژە یاساکەی هەڵوەشاندەوەو هێزو گوڕی دا بە ڕەخنەگرانی[٢٥]. گاڵبرەیس داکۆکیی لە مافی رەوای راپۆرتەکە کردو (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی٢٠٠٠دا) بەم شێوەیەی خوارەوە فشار دەکات: «ئێمە ئاگامان لەوێرانکردنی سیستماتیکیی گوندە کوردنشینەکانە، بە ئامانجکردنی دەزگا فەرهەنگیەکانو رەزو باخەکانە، هێرشەکانی چەکی کیمیایی دژ بە کوردەکانە، کوشتو کوشتارە (چ بە کیمیایی یان بە ئیعدامکردن)و لێشاوی هەڵاتنی ئاوارەیە بۆ تورکیا بە شێوەیەک کە لەوە دەچوو کردارێکی جینۆساید بێت». بەهەرحاڵ، تاوتوێ و هەڵسەنگاندنەکەی عێراق بە بنەمای چەند بەڵگەیەک ئەنجامدرا کە جینۆسایدیان نەسەلماند. بەڵگەی راستەقینەی جینۆساید ــ کەوا کۆمەڵکوژیی کوردەکان بوو ــ تەنها پاش ساڵی ١٩٩١ کەوتە بەردەست، کاتێ لێکۆڵەرەوانی سەربەخۆ توانییان بە ئازادیی سەر لە کوردستان بدەنو تەنها لە ساڵی ١٩٩٥دا راوێژکاری یاسایی وەزارەتی دەرەوە گەیشتە ئەو راستییەی کە ئەوەی لە ماوەی ئەنفالدا روویدا، بە جینۆساید دادەنرێت[٢٦].

لە ٢١ی ئۆکتۆبەردا، پرۆژە یاساکە شکستی هێنا، پاش ئەوەی ئیدارە بەتوندی لەدژی وەستایەوەو گەلێ سیناتۆر، کە لەبنەڕەتدا پشتگیریی پرۆژەکەیان کردبوو رایان گۆڕی[٢٧]. وەزارەتی دەرەوە روونیکردەوە کە «وەک پرینسیپێکی گشتی»[٢٨] لەدژی ئابڵوقەکە دەوەستێو ئەوەیان دەوت کە پرۆژە یاساکە «لە ناوەرۆکدا هەموو شتێکی رامالیوەو هیچی تێدا نەهێشتووەتەوە». لەبری ئەوە، کاربەدەستان پێشنیاری برِیارێکی ناپابەندیان کرد بۆ ئیدانەکردنی عێراق[٢٩]و لەکۆتاییدا، هیچ شتێک روونەدا. گاڵبرەیس، کەوا گەلێ لە کاربەدەستانی واشنتۆنی توورە کردبوو بە کەمپێنەکەی کە تاڕادەیەکو (لانیکەم لە شێوازدا) دۆنکیشۆتانە بوو، دواتر (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) بە داخو خەفەتێکی زۆرەوە رایگەیاند کەوا: «شتێکی پڕشوورەیی روویداو جێی گومان بوو، چونکە کاردانەوەی واشنتۆن نەک هەر هیچی نەکرد، بەڵکو رێگریی لە هەوڵو کۆششی خەڵکی تریش کرد بۆ ئەوەی هیچ نەکرێت، بەو پاساوەی کە سزا یەکلایەنەکان کاریگەرییان نیە».

لێــرەدا گاڵتەجاڕیـــی دووەم دێتە پێشـــەوە: لە پایزی ١٩٨٨دا، واشـــنتۆن بـــۆ دواجار ئیدانـــەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقـــی کرد، بەڵام لەپاش تەواوبوونی جەنگ ئەم ئیدانەیەی کرد. شـــایانی باسە بەم وریاکردنەوە گشتیو لاوازە، عێراقیەکان ناچاری ملکەچ کردنێک بوون، بەڵام چ جۆرە ملکەچ کردنێک؟ لە یەکەم هەفتەیدا، کە نەک تەنها جەنگ بەڵکو دژە یاخیبوونیش تەواو بووبوو، هەروەها هیچ هەڕەشەیەکی سەربازیی بەرچاویش لە ئاسۆی عێراقدا بەدینەدەکراو ئەمەش وایکرد بەکارهێنانی چەکی کیمیایی شـــتێکی زیادە بێت، کەچی هێشتا ئیدارەی ریگان هەر ئیدیعای راســـتگۆییو شـــانازیی دەکرد بەم وەســـتانە. لە ١٠ی ئەیلولـــداو پاش ئەوەی خانمی باڵیۆزی ئەمەریـــکا لە عێراق دڵنیا کرا کە عێراق چەکی کیمیایی لە باکوور بەکارنەهێناوەو ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکان «لە چەند رۆژێکی کەمدا» تەواو دەبن[٣٠]، باڵیۆز گلاســـپی بروسکەیەک دەنێرێ بۆ واشـــنتۆنو تیایدا دەڵێ «عێراق نە چەکی کوشندەی کیمیایی بەکارهێناوەو نە بەکاریشـــیدێنێ دژ بە کوردەکان». پاشانیش لە سەری دەڕواو دەڵێ «شێوازی لە سەرخۆو ئارامی خۆنواندنی عێراق دەمانهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی کە سەددام حوســـێن لە پەیامەکە گەیشـــتووەو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کوردستان وەســـتاندووە»[٣١]. بـــە هەرحاڵ ئەمـــە چوار رۆژی تـــەواو دوای ئەوە هات کە لێبووردنی گشـــتی دەرگای لە ســـەر ئەنفال داخســـتبوو، هەروەها زیاد لە دوو هەفتـــەش پاش دوا بەکارهێنانی گاز لە لایـــەن عێراقەوەو بەو پێیە بەڵێنەکانی عێراق بۆ واشنتۆن هیچی تێنەچوو.

ســـەرەڕای ئەوەش، تەنانەت ئەگەر بەڕێوەبەرێتیی ریگانو کۆنگرێس پەنایان ببردایەتە بەر کاردانەوەی توندتر، ئەوە دەیانتوانی نەهێڵن کارە دڕندانەکانی دواتر روویدات ــ ئەڵبەتە نەک شـــتێکی بێبایەخ ـ چونکە ئەگەر مەبەست نەهێشتنی بەرپابوونی جینۆساید بووایە، وەک گالبرەیس دەیویستو (لە سەرەتای ئەیلولدا بۆ ئەو مەبەســـتە ســـەفەری تورکیای کرد)، ئەوە کاردانەوەیان رێک دوای ئەوە دەهات کە ئەنفال تەواوبوو و لە بەرانبەر کێڵگەکانی کوشـــتاری رژێمدا قڕوقەپی لێنەدەکرا.

بەرژەوەندییەکی باڵاتر

ئـەوەی کە بە سەرســوڕمانەوە درکی پێدەکرێت، کەوا عێراق هیچ شــتێکی نەکــرد لە بەڵێنێکی پووچ بــەولاوە کە ئیتر واز لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دێنێــت. بۆ تێگەیشــتن لەمە، دەبێ چاو بە دۆخی گفتوگــۆدا بگێڕین لەبارەی سزاکانەوەو لە کەشوهەوای داتاشین بە لای عێراقدا.

پێش هەموو شــتێک، بابزانین جۆرج شوڵز خۆی چۆن شتەکان دەبینێ؟ لە نووسینێکیدا لە سەرەتای ســاڵانی نەوەتەکانداو رێک دوای داگیرکردنی کوەیت لە لایەن عێراقەوە، کە واشــنتۆنی راچڵەکاندو هەواداریی عێراقی لە پەنجەرەوە تووڕهەڵدا دەرەوە، شــوڵز دەڵێ بیری دێتەوە کــەوا «ماوەی دوانزە تا هەژدە مانگ لە ناوەڕاســتی ساڵانی هەشتاکاندا، منو سیاســەتی دەرەوەی ئەمەریکا پاکانەمان بۆ رژێمی عێراقی سەددام حوسێن دەکرد». کەچی هەر زوو دەرکەوت رژێم بەو شــێوەیە چاک نەدەبوو کە شــوڵز هیوای بۆ دەخواســت: «کاتێ لە ئۆکتۆبەری ١٩٨٥دا ئەبو عەباس رێگەی پێدرا ئیتاڵیا بەجێبێڵێت، پاش فڕاندنی کەشــتیی ئەخیلی لاورۆ، یەکســەر بەرەو بەغدا بەڕێکەوت. ئەمــە دوابەدوای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی هات لــە لایەن عێراقەوەو ئاگادارکردنەوەی زیادی ئێمە کەوا سەددام حوسێن نەک هەر تەنها هەوڵی «کارێکی سەربازی» دەدا دژ بە ئیســرائیل، بەڵکو بەدوای بنیاتنانی مەکینەیەکی سەربازیی زاڵو باڵادەستی ناوچەکەدا دەگەڕا، کە بە تەنها ترسی لە ئێران لێکنەدەدرایەوە. من هاتم جارێکیتر عێراقم بە یەکێک لە دەوڵەتە دوژمنەکان لەقەڵەمدا لەبەرانبەر بەرپرســیارێتیی کۆمەڵگەی جیهانیدا. ئەمە ئەو رەوشە بوو کە ئێمە بۆی دەگەڕاین، لە کتێبێکی قۆناخی گواستنەوەدا کە بۆ وەزارەتی دەرەوە ئامادەمان دەکرد وەک دەسپێکی کاری بەڕێوەبەرێتیی بوشو بۆ ئەوەی سیاسەتێکی نوێو توندتر لەئاست عێراقی سەددام حوسێندا پەیڕەوی بکات کە لەو دەمەدا لەباروگونجاو بوو» [٣٢].

بــاسو گێڕانــەوەی شــوڵز مۆرکێکــی ریڤیژینزمــی پێوەیە (هەوڵــدان بــۆ گۆڕانــکاری - و). خوێندنەوەیەکی جیاواز دەکرێ بەم شــێوەیەی خوارەوە بێت: شــوڵزو هاوکارەکانی لە مــاوەی جەنگی عێراق ـ ئێرانــدا پاکانەیان بۆ عێراق دەکردو پاساویان بۆ دەهێنایەوە، نەک لەبەر ئەوەی پێدەچوو چاک بێتو ریفۆرم بکات، چونکە هەرگیز ئەو بەڵگەیەی نەداوە بەدەســتەوە - بەڵکو لەبەر ئەوەبوو

کە عێراق ڕۆڵێکی بەکەڵکی دەبینی بۆ بەردەوامی پێدانی هاوســەنگیی هێز لە کەنــداودا. لای کەمەکەی شــوڵز لە پایزی ســاڵی ١٩٨٣وە دەیزانی کە عێراق چەکی کیمیایی بەکاردێنێ ـ نەک دوو ســاڵ دواتر وەک لەکتێبەکەیدا ئیدیعای دەکات ـ کاتێ کە تیشک دەخاتە سەرگرنگیی چەکی کیمیایی لە بەرەنگاربوونەوەی هێرشەکانی شــەپۆلە مرۆڤی ئێراندا. ئیدارەی ریگان هەرچەندە نیگەران بوو لە پەرەســەندن و تەشــەنەکردنی چەکی کیمیایی بەڵام بە هەڕەشەیەکی کەمتری دادەنا لەچاو سیاســەتی فراوانخوازیی ئێرانداو بەو پێیە چاوی خســتبووە سەر بەکارهێنانــی بەردەوامــی گاز لە لایــەن عێراقەوە، چونکــە بەتایبەتی هیوای بڕیبــووە قەناعەت پێکردنی ئێــران تاوەکو بە ئاگربەس قایــل بێت. کاتێ کە جەنگ تەواوبوو، شــوڵز دەیتوانی ئەوە بڵێ کــە ڕەنگە بەدرێژایی وەخت بیری لێکردبێتەوە کــەوا گازبارانی کــوردەکان کارێکی»قێزەونو بێ پاســاو بوو.. هەروەها بیرخســتنەوەیەکی ترسناکی ئەو هەڕەشــانەش بوو کە تەشەنەکردنی چەکی کیمیایی دەیگەیاند» (٣٣).

ئەمانە وشــەگەلێکی بەهێزبــوون، ئەگەرچی تەنها لە یاداشــتێکی ناوخۆدا گوزارشــیان لێوەکرابوو. بەڵام خۆ دوومانگێک پێشتر واشنتۆن لەو بڕوایەدا بوو کــە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق پاســاوی هەبوو (نــەک قێزەون بێت)و بواری بەردەوامبوونیشــی پێدابوو. پاشــان شــتەکان گۆڕانو ئێســتا ڕێگە بە عێراق دراوە ئەوە بســەلمێنێ کە بەکارهێنــەرانو پەرەپێدەرانی گازی ژەهراوی چ چەکێکی بەهێزو ترســناک بێننە ئاراوە. وەک لێکۆڵەرێکی (ســی ئای ئەی) بۆی دەچێت کەوا «عێراقیەکان کاریگەریی چەکی کیمیاییان لە مەیدانی شەڕدا ســەلماندووە، بەتایبەتــی ئەو کاریگەرییە نەگەتیڤەی لە ســەر ورەی دوژمن.. بەکاربردنی ســەرکەوتنی عێراق بە خســتنەگەڕی چەکــی کیمیایی لە مەیدانی شــەڕی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســتدا لە مەوداو بازنەی ئــەو ناوچەیە دەرچوو بەرەو ئەودوای شوێنەکانی دنیا» (٣٤). کەواتە چۆن کاریگەرییەکی سەلمێنراو دەگێڕیتە دواوەو جڵەوی دەکەیت؟

وەڵامەکەی ڕوون نەبوو، ئەگەرچی شــوڵز لەم کاتەدا بانگەشــەی ئەوەی بۆ دەکرد کە «بەرژەوەندییەکی باڵاتری» تێدایە ئەگەر وا بکرێت (٣٥)، بەڵام تاڕادەیەک ڕێگە لــە زیانگەیاندن بگیرێت بە پەیوەندیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەگەڵ عێــراقو ئەودوای جیهانی عەرەبداو تاڕادەیەکیش لەبەرئەوەیە کە چاوپۆشــی و نەرمیی ویلایەتە یەکگرتووەکان زیانی راســتەقینەی بۆ بەرژەوەندیەکانی خۆی

پێکهێناوە. لە کۆبوونەوەیەکی هەفتەی سـێهەمی ئەیلولـدا، لەگەڵ باڵیۆزانی کۆمکاری عەرەبدا (کە پێدەچوو واقیان وڕمابێت)، گەورە کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوە ئەم دۆخە نوێیە لەناکاوەی واشنتۆنیان روونکردەوە:

«ویلایەتـە یەکگرتـووەکان دەمێکە بەگەرمی کاردەکات بـۆ ئیحتیواکردنی چەکی ئەتۆمـی، بەڵام.. ئەگەر لە هەندێ سـەرەوە چەکی کیمیایی بگریت ترسناکترە، چونکە ژمارەیەکی هێجگار زۆری خەڵک لەناودەباتو بەهەرزانیش بەرهەمدەهێنرێـتو دەتوانـرێ بشـاردرێتەوەو لـە لایەن تیرۆریسـتانەوە بەدەستبهێنرێت. بەم چەشنە ئەمەریکا پێگەو هەڵوێستێکی توند وەردەگرێت بۆ بەکارهێنانی قەناعەتی ئەخلاقی لە بەربەسـتدانانی تەشەنەکردنیداو دەبێ جیهان وا بڕوانێتە چەکی کیمیایی کە جێی ئیدانەو نەفرەت لێکردنە» (٣٦).

بـەو پێیە ئیدارەی ریـگان، لە رۆژانی بـەرەو کۆتایی چوونیـدا، بڕیاریدا هەوڵو کۆششـی دووجاران بکاتەوە بۆ ئەنجامدانـی قەدەغەیەکی نێودەوڵەتی لە سـەر چەکی کیمیایی. ئەنجامێکی ئەوە کۆنفرانسـی پاریس بوو لە سـەر قەدەغەکردنی چەکی کیمیایی، سازدانی سەکۆیەکی بەرفراوان بۆ گفتوگۆ کردن لەبارەی تەشـەنەکردنی چەکی کیمیاییەوە لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٩دا. ئەنجامێکی تر پەیماننامەی چەکی کیمیایی بوو، کە قەدەغەکردنێکی گشـتگیر بوو لە سـەر بەرهەمهێنانو هەڵگرتنو بازرگانی پێوەکردنو بەکارهێنانی چەکی کیمیایـی کە لە لایەن ئیدارە یەک لـە دوای یەکەکانی ئەمەریکاوە گفتوگۆی لە سـەر دەکراو لە سـاڵی ١٩٩٣دا تەواوبوو. هیچ کام لەم هـەوڵو تەقەلایانە بە تەواوی عێراقی نەوەسـتاندو ئەوەی کە کۆتایی بە پەرەپێدانی کیمیاییو چەکی تری کوشـندەی ئەو وڵاتە هێنا، بڕیـارە گەوجانەکەی داگیرکردنی کوەیت بوو، کـە دەرپەڕاندنی لەوێ بەدوادا هاتو ئەنجام تێکشـکاندنی عەمباری کیمیاییو بایۆلۆجیو ئەتۆمیی لێکەوتەوە، شانبەشـانی مووشـەکە بالستیکیەکانیشـی. تەنانەت لە مارتی ١٩٩٠دا (سی ئای ئەی) هەڵسەنگاندنێکی شێنەیی و تۆکمەی کردو گەیشـتە ئەو ئەنجامەی کەوا «رێککەوتننامەکانی چەشـنی پرۆتۆکۆڵی جنێـڤ، کە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی قەدەغە دەکەن، زەمانەتی ئەوە ناکەن دوژمنێک چەکـی کیمیایی بەکارنەهێنێ»و زلهێـزەکان «ناخوازن یان ناتوانن لێشـاوی پێویسـتی یارمەتیی تەکنیکیو ئەو مەتیریاڵانەی کیمیایی لێدروست دەکرێتو کەرەستەی پرۆسێسەکردن بوەستێن، یان رێگە لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بگرن لە جەنگدا یاخود بیوەستێنن» (٣٧).

لە دوادوایی ساڵی ١٩٨٨دا، واشنتۆن سەرباری ئەوەی کە شاڵاوی گەرموگوڕی نوێی دژ بە چەکی کیمیایی گەیاندبووە ئاســتێکی جیهانی، بەڵام هێشــتا هەر لەگەڵ ڕژێمی عێراقدا دەیکێڵا کە توانایەکی سەربازیی بەرچاوی هەبوو (بە توانای تەواوی چەکی کیمیایی، مووشەکی بالستیی مەودا ناوەنجی، پرۆگرامێکی چەکی بایۆلۆجیی پەرەپێدراو، لەگەڵ پرۆگرامێکی ئەتۆمیی کە گومانی ئەوەی لە سەر بوو لە قۆناخە سەرەتاییەکانیدا بێت)و هیچ شتێک هاوسەنگیی ڕانەدەگرت.

لە هەمان کاتدا عێراق قەرزێکی هێجگار قەبەی ســەردەمی جەنگی کەوتبووە سەرو دەمێک بوو نەخشەی بۆ ناوچەکانی کەنداو دەکێشا، نەک تەنها دوورگەکانی وەربەو بۆبیان، بەڵکو کوەیتیش ـ کە لە تێڕوانینی عێراقەوە پەلێکی تەواوکەری وڵاتــی عێراق بوو و بە ناڕەوا لە لایــەن هێزی کۆلۆنیاڵیی بەریتانیاوە لە عێراق دابڕا، پاش ڕووخانی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی.

بەواتایەکی تر، عێراق ئەگەری مەترسیی پێکدەهێنا. کەواتە چاکتر نەبوو بۆ ئەمەریــکا کە عێراقیەکان بکاتە لایەنگری خۆی؟ وەڵامەکەش «پەیماننامەیەکی بنیاتنەر» بوو، کە ناونیشــانێکی نوێ بوو بۆ هەمــان هەوادارییە کۆنەکەی لە لایــەن ئیدارەی ریگانەوە خرابووەگەڕ، کاتێ کە بێنەوبەرەی یاســای ســزاکان کپبووبــۆوەو لە لایەن ئیدارەی بوشــەوە لە ڕاســپاردەی ژمــارە ٢٦ی بڕیاری ئاسایشــی نەتەوەیــی، لە ئۆکتۆبــەری ١٩٨٩دا بایەخی پێدرایەوە. ســەرۆک جۆرج دەبلیو بوش‌و برێنت ســکۆکرۆفتی ڕاوێژکاری ئاسایشی نەتەوەیی، دواتر نوسیبوویان ئەمە نەک تەنها «هەوڵێک بوو بۆ هاندانی ڕەفتاری نەرم‌و قبووڵکراو لە لایەن ســەددام حوسێنەوە، بەڵکو هیوایەکیش بوو بۆ زەمانەتکردنی ڕۆڵێکی بەرچاوی بیزنێسی ئەمەریکا لەوەی کە ئێمە واماندانا ببێتە کۆششێکی بنەڕەتیی بنیاتنانەوەی عێراق»[٣٨]. یاداشــتێکی وەزارەتــی دەرەوە لە ئەیلولی ١٩٨٨دا وەبیرمــان دێنێتەوە کە «ئەگــەر مافی مرۆڤ‌و چەکی کیمیایی بخەیتە لاوە، لە گەلێ ڕووەوە بەرژەوەندیە سیاســی‌و ئابووریەکانمان هاوتەریبن لەگەڵ ئەوانەی عێراقدا». باشــە ئەم بەرژەوەندیانە چی بوون؟ گەیشــتنی بیزنێسی ویلایەتە یەکگرتــووەکان بۆ بازاڕی عێراق‌و بەکارهێنانێکــی «بنیاتنەرانەی» کاریگەریی عێراق لە سەر جیهانی عەرەب بە هاوکاریی میسرو ئوردن‌و سعودیە دژ بە سوریاو لیبیا لە کێشەی فەلەستین‌و مەسەلەکانی تردا. بەپێچەوانەوە یاداشتەکە چەندین هۆکار دەخاتەڕوو، لەوانە ســزاکان «کەوا کاریگەرییەکی زۆر نێگەتیڤی هەیە لە ســەر توانای کارکردنمان لە ڕژێمی عێراق‌و خســتنەگەڕی کارو کاردانەوەیەکی

سەرەولێژ کە لەوانەیە نەپێشبینیکراو بێتو نە کۆنترۆڵکراو». هەرچۆنێک بێت، یاداشـــتەکە دەپرسێت ئاخۆ سزاکان لە ئێســـتادا چ کارێکی باشی وادەکات کە یاخیبوونـــی کورد کپکرابێتەوەو بەو پێیە عێراق پێویســـتی بە پەنابردنی زیاتر نەبێت بۆ چەکی کیمیایی؟ (٣٩)».

«پەیماننامـــەی بنیاتنەر» ئەوکاتە کەوتەگەڕ کە پرۆژە یاســـای ســـزاکان، ناوەڕاســـتی ئۆکتۆبەر، لە کۆنگرێسدا هەرەســـی هێنا. لە میانەی چەند رۆژێکدا باڵیۆز گلاســـپی راپۆرتی خۆی دا لە سەر خۆشـــحاڵیی عێراقیەکان بە کۆتایی ئەو سەرشـــۆڕییە ئاشـــکرایەو پێشـــنیاری ئەو رێگایانەی کرد کـــە بەخێرایی «رووشـــاندنی ئـــەو پەیوەندییانەمان چاکدەکاتەوە کە بە هۆی پرۆژە یاســـای سزاکانەوە دروستبووبوو،»کە لە گشتی گرنگتر بەرفراوانبوونی یارمەتیی دارایی هەنارده ـ هاورده «export - import» (٤٠). بە واتایەکی تر بێجگە لە کەمکردنەوەی هەواداری و گریمانەی مامەڵە کردنێکی یەکســـان بە حوکمی ئەوەی کە ئێســـتا جەنـــگ تەواوبووەو پەیماننامـــەی بنیاتنەر هەواداریی بگۆڕێتـــە لایەنگرییەکی تەواو، وەک لە یارمەتی مووشـــەکی زەمین بە زەمینی ئەمەریکادا دەرکەوت لە شـــێوەی قەرزی گەرەنتیی یەک ملیار دۆلاردا، فرۆشـــتنی کاڵای دوو مەبەست لەبەکارهێناندا (کـــە یارمەتیـــی عێراقی دا لە پەرەپێدانـــی بەرنامەکانی چەکی کیمیایی، بایۆلۆجیو ئەتۆمیدا)و هاوردەی نەوتی خاوی عێراق بۆ ئەوەی لەساڵی ١٩٩٠دا بگاتـــە ١ ,١ملیـــۆن بەرمیل رۆژانە، واتە زیاد لـــە چواریەکی هەناردەی عێراق، کە بایی٣ ملیار دۆلار بوو. بەم داهاتە زۆرەی پارە، کە بەســـەریدا ڕژا، ســـەددام توانی عەمبارێکی گەورەو گران دروســـت بکات ـ بە بەرنامەی چەکی کیمیایی، بایۆلۆجیو ئەتۆمییەوە ـ کە ویلایەتە یەکگرتووەکان ناچاربوو لە ساڵی ١٩٩١دا تێکیبشکێنێو بەدوایدا کۆمیسیۆنی تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکانیش بۆ عێراق (یونسکۆم UNSCOM) ماندێتی درایە بۆ لەناوبردنی.

جەختکردنەوەی شـــوڵز (لە ســـەرەوە باســـکراوە) کەوا ئامۆژگاریی ئیدارەی بوشـــی کردووە (لە دەسپێکی کاری ئیدارەکەدا) بۆ توندکردنی هەڵوێستی خۆی لەدژی رژێم زۆر بەتوندی وەرناگیرێت. زەڵمای خەلیلزاد، کە ئەندامێکی دەستەی پلاندانانی سیاسەتی وەزارەتی دەرەوەیەو پشتگیریی داشکاندنی بە لای عێراقدا دەکرد لە سەردەمی جەنگدا، لە پایزی ١٩٨٨دا یاداشتێکی ناوخۆیی نووسیوەو تێیدا هۆشـــداریی داوە کە عێراق وەک هێزێکی باڵادەستی سەربازی لە کەنداودا دەرکەوتووەو دژ بە بەردەوامیی داتاشـــینە بە لای عێراقـــدا ئاگاداریی دەدات،

لەبەرانبەر لاوازیی ئێرانی دراوسێدا. لە ساڵی ۱۹۹۳دا شوڵز لە کتێبەکەیدا ڕاستیی ئەم یاداشـــتە دەسەلمێنێ، بەڵام بەپێی قســەی خەلیلزاد (لە چاوپێکەوتنێکی ســاڵی ۲۰۰۱ دا)، لە ســاڵی ۱۹۸۸داو کاتێ یاداشتەکە دزەی کردبوو بۆ میدیا، وەک کارێکی دەسپێشــخەریی سەر بە ئێران، شــوڵز خەلیلزادی بانگکردبوو بۆ ئۆفیســەکەیو یاداشتەکەی بۆ خوێندبووەوە، پاشــان وشەی «نا»ی بە پیتی گەورە دابوو بە سەریدا.

ســەرەڕای درککردن بە مەترســیی عێراق لەڕووی باڵادەســتیی سەربازیی، نائومێدیــی ئابووریو چاوتێبڕینی ئاشــکرای لە ناوچەکە، شــوڵز بەرگریی لە بەردەوامبوونــی مەیلدارییی بە لای عێراقدا دەکــرد. وەک خەلیلزاد دەگێڕێتەوە کەوا کاربەدەســتە سەرەکیەکانی وەزارەتی دەرەوە، وەک ریچارد هاس، ریچارد ئەرمیتاجو ریچارد مێرفی باسیان لەوە کردووە کە سەددام حوسێن گۆڕاوەو پاش هەشــت ساڵی جەنگ ئیتر جارێکیتر پەلاماری دراوسێکانی نادات و بەدڵنیاییەوە هیچ شتێک لەگەڵ ئەو دۆستانەیدا ناکات کە بەدرێژایی ماوەی جەنگ پشتگیرییان لێکردووە. لەبری ئەوە دەبوو سەددام بچوایە بە لای بیناکردنەوەی وڵاتەکەیەوەو ویلایەتە یەکگرتووەکانیش پارچەیەکی گرنگی کێکەکەی دەســتبکەوتایە. ئەگەر عێراق بەڕاستی وەک هێزێکی باڵادەست لە کەنداودا دەرکەوتبوو، ئەوە واشنتۆن دەبوو کاری لەگەڵ بکردایەو بەدوای کاریگەریی ئەودا بگەڕایە. «یاداشــتەکەی من ڕەتکرایەوەو ویلایەتە یەکگرتووەکان بەردەوام بوو لە ســەر داتاشــینی بە لای ســەددام حوسێندا»، ئەمە خەلیلزاد دەیڵێ، کە لەگەڵ تەواوبوونی ئیدارەی ریگاندا حکومەتی بەجێهێشــت، بەڵام بیســت مانگ دوای ئــەوەو کاتێ عێراق کوەیتی داگیرکرد، بەپەلە هێنایانەوە وەک داکۆکیکەرو پاکانەیەکی شەخسی.

مــیراتــی کیمیایی

عێراقیەکان بەناچاری سەرشــۆڕیی ئاشــکرایان قووتداو هەڕەشەی سزادانی ویلایەتــە یەکگرتووەکانیان کەوتە ســەر بــۆ ئەو کارو کردەوەیەی واشــنتۆن چاوپۆشیی لێدەکردن، ئەگەر نەڵێین هانیشی دەدانو بەمە ڕەنگە بەهانەیەکیان هەبێت کەوا هەست بکەن خیانەتیان لەگەڵ کراوە. لە چاوپێکەوتنێکی ئۆکتۆبەری ۱۹۸۸دا، تاریق عەزیز جەخت لە ڕاگەیاندنێک دەکاتەوە کە پێشــتر دەربڕیبوو کەوا عێراق چەکی کیمیایی لەدژی ئێران بەکارهێناوە، بەڵام بەپێداگیرییەوە حاشا

لــــە بەکارهێنانی گاز دەکات دژ بە کوردەکانو لەم رووەوە دەڵێ کەس تەنانەت «بچووکترین بەڵگەی بەدەستەوە نیە پشـــتگیریی ئەم ئیدیعایە بکاتو ناتوانن تەنانەت کوشـــتنی چۆلەکەیەکیش بە گاز بسەلمێنن». پاشان، لە قسەکردنێکدا لە ســـەر دابینکەرە ئەورووپاییەکانی گەنجینەی کیمیایـــی عێراق (رەنگە لێرەدا نەیویســـتبێت زیاتر ئەمەریکیەکان تووڕە بکات)، دەڵێ: «ئەوان ئەم چەکانەیان پێفرۆشتینو ئێستاش فرمێسکی تیمساحی بۆ دەڕێژن، ئەورووپاییەکان دووڕوونو هەر چەکێکت گەرەک بێت پێت دەفرۆشن» [٤١].

عەدنان خێروڵڵای وەزیری بەرگری، تەنانەت لەوە زیاتریش رۆیشتو یەکەمجار وێنەی هاوشـــێوەیەکی لۆجیکیی کێشـــا لە نێوان ئەو هەڕەشـــەیەی کە عێراق بەرەورووی بووبووەوە بە هۆی هێرشـــەکانی شەپۆلە مرۆڤی ئێرانەوەو هەڕەشەو مەترســـیی زیانی گیانیی بەکۆمەڵ لە ماوەی جەنگی جیهانیی دووەمدا کاتێ کە ویلایەتە یەککگرتووەکان بڕیاریدا بۆمبی ئەتۆمی بەکاربێنێو دەیپرسی:

«بۆچی ســـیناتۆری ئەمەریکی (کلەیبۆرن پێڵ) لە حکومەتەکەی ناپرســـێ ئاخۆ لەبەرچی بۆمبی ئەتۆمی بەردایەوە بە ســـەر دوو شـــاری بێتاواندا بە ژنو منداڵو پیریەوە؟» پاشان لەبارەی ڤێتنامەوە دەیوت «پێش ئەوەی سیناتۆری ئەمەریکـــی عێراق تاوانبار بکاتو هات و هاوارێکی میدیای لەدژ بەرپا بکات، بێ هیچ بەڵگەیەک، ئایا تۆ لەگەڵ من نایســـەلمێنیت کـــە ویلایەتە یەککگرتووەکان یەکەم دەوڵەت بووە کەوا گازی زۆر بەفراوانی بەکارهێناوە لە ڤێتنامدا؟» [٤٢].

ئەو متمانەیە هەرچیەک بووبێت، کە حوکمی پەیوەندیی واشنتۆنی بە بەغداوە کردووە ـ بە گەڕانەوە بۆ دیپلۆماتە ئەمەریکیەکانو ئەفسەرانی سوپاو موخابەرات لە پاش یەکەم خیانەت کە ئێران ـ کۆنترا بوو، ئێستا وادیارە بەتەواوی تێکچووە. ســـەرکردایەتیی عێراق خۆی وادەبینی کە هاوبەشێکی بچووکە لە پەیوەندییەکی ساردو گەرمداو بە کەیفو ئارەزووی زلهێزان کێشمانکێشی پێدەکرێتو تاڕادەیەکی زۆر کەرامەتی رووشاوەو وەک خودی سەددام حوسێن خۆی دوو ساڵ لەوەوپاش بۆ خانمی گلاســـپیی باڵیۆزی دەربڕی کەوا: عێـــراق بەرژەوەندییەکانی ویلایەتە یەککگرتووەکانی لە کەنداودا پاراستووەو نەیهێشتووە رەوە فارسی شیعە مەزەب سعودیەو وڵاتانی کەنداو راماڵێو قوربانییەکی بێئامانی لەو پێناوەدا داوە («ئێمە چەندین رووباری خوێنمان داوە»). ئەوجا بیری گلاسپیی خستەوە کەوا «ئێوە ئەوە نین لە ســـەردەمی جەنگی ئێراندا دۆســـتەکانتان پاراستبێت، من دڵنیات دەکەمـــەوە، ئەگەر ئێرانیەکان ناوچەکەیان راماڵیبایە، ئەوە هێزەکانی ئەمەریکا

نەیاندەوەســـتاندن، مەگەر چەکی ئەتۆمییان بەکاربهێنایە»[٤٣]. وەک خەڵاتیش کێشایان بە مەچەکی عێراقداو (هەڕەشەی خراپتریشی لێکرا) لە سەر سیاسەتێک کە تەواوکەری سەرکەوتنی بوو لە پاراستنی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکادا. ئەوە گرنـــگ نەبوو بە لای عێراقیەکانەوە کەوا کێ ئەمەی بەوپەڕی درزێوی و ناڕەوایی دەبینی.

ئا لێرەوە تۆوی ناکۆکیو ململانێی دواتر کەوتە مەســـەلەکەوە. راســـتێکەی دەتوانـــی هێڵـــی نێـــوان دروســـتبوونی بێمتمانەیـــی لـــە پەیوەندیـــی نێوان ئەمەریکا ـ عێراق، لە ساڵی ١٩٨٦ەوەو لە کێشەی ئێران ـ کۆنترادا بدۆزیتەوە، کە لە ســـاڵی ١٩٨٨یشـــدا بە (رەخنەو سەرزەنشتی ئاشـــکراو یاسای سزاکانی ئابڵووقە) پاڵپشـــتی کرا، هاوزەمان لەگەڵ بڕیارەکەی ســـەددام حوســـێندا بە داگیرکردنی کوەیت. لە تەموزی ١٩٩٠دا، رژێم واچووبووە ئەقڵیەوە کە ئەمەریکا بە شێوەیەک لە شێوەکان جەنگ لەدژی عێراق بەرپا دەکات، بەڵام بریکارەکانی خۆی لە کەنداودا بەکاردێنێو بەتایبەتی کوەیتو ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی. ئەم دەوڵەتانە نرخی نەوتیان لەکاتێکدا هێنابووە خوارەوە کە عێراق دەیویســـت بێتەوە ســـەرخۆیو چارەســـەری زامەکانی دوای جەنگی بـــکاتو قەرزارییەکی هێجگار قەبەی ئەم دەوڵەتە چونیەکانە رووی تێکردبوو، لەولاشـــەوە ئەمەریکا نەیدەوەســـتاندن. سەرۆکی عێراق بە گلاســـپیی وتبوو «ئێمە لەوە دەگەین کە ئەمەریکا دەڵێ کەوا لە دۆســـتایەتیی دەوڵەتانی ناوچەکە دەگەڕێو پشتگیریی بەرژەوەندییە هاوبەشەکانیان دەکات، بەڵام ناتوانین لەو هەوڵو تەقەلایە بگەین کە لە هاندانی هەندێ لایەندا دەیدات بۆ ئەوەی زیان بگەیەننە بەرژەوەندییەکانی عێراق».

کاتێ گلاسپی نیگەرانیی ئەوەی دەربڕی کە عێراق خەریکە خۆی کۆدەکاتەوە بـــۆ داگیرکردنی کوەیت، ســـەددام زۆر بە ڕاشـــکاوانە وەڵامیدایـــەوەو ویلایەتە یەکگرتووەکانـــی بـــەوە تۆمەتبار کرد کە هانی کوەیتیـــەکان دەدەن: «ئەوەی ئێمـــە پرســـیاری دەکەین دەربڕینـــی راوبۆچوونت نیە (لەبارەی پەرەســـەندنی گەرمـــی دۆخەکـــەوە لە کەنـــداودا) بە شـــێوەیەک کە وا لە دەســـدرێژیکارێک بکات (کوەیـــت بۆ نموونە) باوەڕبێنێ بەوەی کە پشـــتگیریی بەدەســـتدێنێ لە دەستدرێژیکاریەکەیدا».

ئیتر ئەودوای مەســـەلەکە مێژووە: گلاســـپی بە سەرۆکی عێراقی وتبوو کەوا گرژیو ئاڵۆزی لە نێوان عێراقو کوەیتدا مەسەلەی ئەوانو دەوڵەتە عەرەبیەکانی

تره چارەسەری بکەن («ئێمه هیچ پەیوەندییەکمان نیه به ناکۆکیو ململانێی عەرەب خۆیانەوە، وەک رێکنەکەوتنی ئێوەو کوەیت له سەر سنوور»). کاتێ عێراق دەستی له بنی هەمانەکەوه دەرچوو و نەیتوانی ئەو ئیمتیازه ئابوورییەی له وڵاتانی کەنداوی دەویست بهێنێتەدی، هێزەکانی پەلاماری ئەو شێخنشینەی کەنداویان داو یەکەم قەیرانی نێودەوڵەتییان بەرپاکرد له دوای جەنگی ساردی جیهانییەوه. به ئاوڕدانەوەیەک بۆ تۆماری واشنتۆن، سەددام حوسێن پێدەچێت متمانەی به ویلایەته یەکگرتووەکان نەکردبێت کاتێ بێتاوانیی خۆی دەربڕی (گلاسپی: «سەرۆک بوش پیاوێکی وریاو ئاقڵەو ناچێ جەنگێکی ئابووری لەدژی عێراق جاڕبدات»)و تەنانەت ئارەزووشی پیشاندا که پەیوەندییەکی بەهێزتر لەگەڵ عیراقیەکاندا دابڕێژێت (گلاسپی: «من راسپاردەی راستەوخۆم له سەرۆکەوه پێیه بۆ گەلاڵەکردنی پەیوەندیی باشتر»). ئەگەر واشنتۆن بەئەنقەست عێراقیەکانی نەگوشیبێت، لەبەر ئەو هۆیانه بوو که راستەوخۆ پەیوەندییان به سیاسەتی رابردوویەوه هەبوو.

مەسەلەی کیمیایی که ماوەی دوو ساڵ بوو لەبیرچووبووەوه، له دوای داگیرکردنی کوەیت بەرۆکی واشنتۆنی گرتەوه، کاتێ که پلاندانەرانی جەنگ لەناکاو درکیان بەوه کرد ڕەنگه کیشەیەکیان تووشبێت، ئەویش ئەوەبوو که: لەوانەیه عێراق گازی ژەهراویو (پێدەچێت تەنانەت شەڕی میکرۆبیش بێنێته ئاراوه)و دژ به هێزەکانی ئەمەریکای بەکاربێنێ که بۆ رزگارکردنی کوەیت هاتبوون. لێکۆڵەرەوان به کارکردنی سەرومڕ کۆمەڵێک مەزەندەو هەڵسەنگاندنیان گەڵاڵە کردبوو له سەر تواناکانی عێراق و سەبارەت به چەکی کۆکوژ و ئەمەی خوارەوه دەرەنجامی کارکردنیان بوو:

- «له کۆتایی جەنگدا (لەگەڵ ئێران) عێراق توانایەکی چەکی کیمیایی گەورەو بەهێزو ئاڵۆزی پەرەپێداوه که بەتەواوی لەگەڵ سیستەمه سەربازیەکەیدا یەکانگیر بووه. چەکی کیمیایی عێراق رۆڵێکی بایەخدار، (ئەگەر نەشڵێین یەکلاییکەرەوه)ی گێڕاوه له شەڕه لووتکەکانی بەهاری ١٩٨٨دا که لەکۆتاییدا ئێرانی ناچار کرد به ئاگربەس قایل بێت.. هەروەها عێراق بەرنامەیەکی پەرەپێدانی چەکی بایۆلۆجیی دوژمنکارانەی هەیەو برێکی زۆرو بەرفراوان هۆکاری تەکنیکیی بڵاوکردنەوەی چەکی کیمیایی پەرەپێدراو و تاقیکراوەی مەیدانی شەڕی هەیە، به شێوەیەکی سەرەکی تۆپو رۆکێتو بۆمب. هەروەها ژمارەیەک کڵاوەی مووشەکی بالستیکی بەرهەمهێناوه که پڕکراون له توخمی

کیمیایـــیو پێدەچێت بایۆلۆجیش، بەڵام ئەم سیســـتەمە ســـتراتیجیانەی بڵاوکردنەوە لە شەڕدا تاقی نەکراونەتەوە»(٤٤).

ئـــەو مادە کیمیاییانەی لە عەمبارەکانـــی عێراقدان ئەمانەن: گازی خەردەل، ســـارین، تابـــوون، سایکلۆســـارین (GF)و پێدەچێـــت ســـیانیدی هایدرۆجینو فۆسجینیش. هەروەها «ئەگەری» ئەوەش هەیە کە عێراق بڕێکی کەم VX(٤٥)ی بەرهەمهێنابێتو کردبێتی بە چەک. لەکۆتایی جەنگدا عێراق «توانای بەرهەمهێنانی ساڵانە نزیکەی هەزار تەن توخمی کیمیایی دەمارو بڵق دروستکەری بووە لە هەر یەکێکیان»(٤٦). بە هەمان شـــێوە چەکی کیمیایی «دوو توخم ـ مزدوج»یشی بەرهەمهێناوە، کە توخمە کیمیاییەکان لـــە ناو تەقەمەنیدا جیادەکاتەوەو بەمە کێشەی لێچوونی ژەهراویی لە کاتی هەڵگرتندا چارەسەر دەکات. بێجگە لەوەش عێـــراق بنەمای پەرەپێدانی ئـــەو مەتیریاڵە کیمیاییەی داڕشـــتووە کە مادەی تری کیمیایی لێدروســـت دەکرێتو بەمەش پشتبەســـتن بـــە دابینکاری بیانی کەمدەکاتەوە(٤٧).

- عێـــراق ژمارەیەک هۆکاری ڕشـــتن و بڵاوکردنەوەی چەکـــی کیمیایی هەیە، لەوانە لانیکەم ئەمانەن:
- ♦ فڕۆکەی بـــاڵ چەســـپ (بۆمبی ٢٥٠ کیلۆگرامو ٥٠٠ کیلۆگـــرام، بەرمیلی ٥٥ گالۆنی).
- ♦ هێلیکۆپتەر (تانکیی بە ســـپرای کردنی ١٠٠٠ لیتری، ڕۆکێتی ٩٠ملیم ئاســـمان بۆ زەوی).
- ♦ تۆپی هاوەنی ٨٢ملیمو ١٢٠ملیم (هەریەکەیان بەگوللەی ١ ـ ٣ کیلۆگرامەوە).
- ♦ تۆپی هویتزەر (دیتۆ)ی ١٢٢ملیم، ١٣٠ملیم، ١٥٢ملیم، ١٥٥ملیم.
- ♦ ڕۆکێتی ١٢٢ملیم (بە کڵاوەی جەنگیی ٨ کیلۆگرامەوە)(٤٨).

لەبـــارەی چەکی بایۆلۆجییـــەوە: «باوەڕمـــان وایە عێراق ئێســـتا چەکی بایۆلۆجیـــی پەرەپێداوەو وەک یەدەک هەڵیگرتـــووە»و دوو توخمی بایۆلۆجیی بەرهەمهێناوە: بۆتیولینەم botulinum (ژەهرێکە هێرش دەباتە ســـەر کۆئەندامی دەمار) و ئەنتراکس anthrax (کە دەبێتە هۆی لەکارکەوتنی سییەکان)(٤٩).

- هەروەهـــا باوەڕ وایە کە عێـــراق بەرنامەیەکی لێکۆڵینـــەوەو پەرەپێدانی ئەتۆمیی هەبێت(٥٠).

ئەو لێکۆڵینەوە سەربەخۆیانەی پاش ئابی ١٩٩٠ ئەنجامدران، ئەوە پیشاندەدەن کـــەوا حکومـــەتو کۆمپانیاکانی ڕۆژئاوا، بـــە ویلایەتە یەکگرتووەکانیشـــەوە،

بووبوون بە یارمەتیدەرو ئاسانکاری پەیداکردنی پارەو مەتیریاڵ بۆ بەرنامەکانی پەرەپێدانی چەکی کۆکوژی عێراق بەدرێژایی ساڵانی هەشتاکانو تا داگیرکردنی کوەیت. ئەوەی لەم لێکۆڵینەوانە دەرکەوتووە، کە پیشانی ژمارەیەکی بەرفراوانی ئامادەبوو دراون لە کۆمەڵە نوسینێکی چڕوپڕدا[٥١]، وێنەیەکی ترسناکی وڵاتێکە کە تا بیناقاقا، خۆی پڕچەک کردووە لەبەرئەوەی بەئاسانی توانیوێتی لە سەر خوایشتی خۆی هەقەکەی بدات.

ناوەڕۆکی سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ساڵانی هەشتاکاندا، ئەوەیە کە یارمەتیدەر بووە لە دروستکردنی زلەحۆرتەیەک لە ناوچەکەداو لە وڵاتێکدا کە دکتاتۆرێکی کەمبایەخ لە زەمانێکدا حوکمی دەکرد، لە دەوڵەتێکدا کە تواناکانی سامناک و تۆقێنەر بوون، خولیاکانی سەرشێتانە بوون، پێویستییەکانی دڵگەرمانە بوونو سەرکردەیەک کە تێگەیشتنی بۆ ئەمەریکاو چۆنێتیی کارکردنی سنووردار بێت. ئەو تێگەیشتنەش هێند سنووردار بوو، کە لەڕاستیدا، سەددام نەیتوانی پەی بە کاردانەوەی واشنتۆن ببات لە ئاست بڕیاری گرتنی کوەیتدا.

کاتێ عێراقو ویلایەتە یەکگرتووەکان لە مانگەکانی دوای گرتنی کوەیتدا بەرانبەر بە یەکتر وەستانەوە، سوپای ئەمەریکا تەواوی ئامادەباشیی پێویستی بەرگریی کیمیایی وەرگرت. جەنەراڵ بێرنارد ترێنەر، کە فەرماندەیەکی خانەنشینی فەیلەقی مارینز و لە جەنگی کەنداودا بەشداربوو، بۆ تەلەفزیۆنی ABC باس دەکات (بە پێی پەیوەندییەکی ئێمێڵ لە ساڵی ٢٠٠٠دا) «ئاخۆ تۆپخانەی عێراق (کە ژمارەیەکی زۆری تۆپخانە هەبوو) چەکی کیمیاییان هاوێشتووە.. کە لەلای سەرەوەی لیستی ئامانجەکانی هاوپەیمانان بوو». دواجار واشنتۆن هەڕەشەیەکی تایبەتی گەیاند کەوا ڕەنگە چەکی ئەتۆمی بەکاربێنێ، ئەگەر هات و عێراق پەنای بردە بەر چەکی کیمیایی یان بایۆلۆجی بە شێوەیەکی کاریگەرانە، بەڵام هیچ بەڵگەیەک نەبوو کە عێراق ئەو چەکانەی بەکارهێنابێتو خۆشبەختانە ئەمە ڕووینەدا. هەڵوەشاندنو لەناوبردنی یەک لە دوای یەکی پرۆگرامەکانی چەکی کۆکوژی عێراق، زۆر دروستو سوودبەخش بوونو ئەوەی دەدا بە دەستەوە کە عێراقیەکان نەک ئەو چەکانەیان هەبوو، بەڵکو بەتەواویو دوور لە پەشیمانیو ئازاری ویژدان ئەوەیان پیشاندەدا کە چۆن عەمباری تۆقێنەری کیمیاییان بەکاردەهێنا، لەوانە دژ بە خەڵکی مەدەنیش[٥٢].

ئەگەرو نەگەری توانای کیمیایی عێراق ڕۆڵی خۆی بینی تەنانەت تا ئاخروئۆخری ساڵی ٢٠٠٣یش. لە ئامادەکاریدا بۆ داگیرکردنی عێراق لە لایەن

ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە، مشتومڕی ســـەرەکیی ئەوەبوو کەوا کاربەدەستانی ئەمەریکا پێیان لە ســـەر لابردنی رژێم دادەگرتو بە پێی قسەی کاربەدەستێک لەم دانیشتنانەدا بووە (چاوپێکەوتنی ساڵی ٢٠٠٦)، ئەوەبوو کە سەددام حوسێن نەک هەر چەکی کۆکوژی هەبوو، (کەوا کاربەدەســـتان بەئاشکرا جاڕیاندەدا کە چەکـــی ئەتۆمە، بەڵام زۆر باش دەیانزانی تەنها چەکی کیمیاییەو رەنگە چەکی بایۆلۆجیش بووبێت)، بەڵکو کارامەش بوو لەبەکارهێنانیاندا، وەک لە سەروەختی جەنگی ئێران ـ عێراقدا سەلمێنرا. ئەو خاڵەی ئەوان لە سەری وەستان ئەوەبوو کە عێراق بکەرێکی نادەوڵەتی نەبوو، چەشنی گرووپە ژاپۆنیەکەی ئۆن شیریکیۆ Aun Shirikyo کەوا گازی سارینیان کردە میترۆکەی تۆکیۆوە، بەڵکو دەوڵەتێکی نیشـــتمانییە کە زانیاریو تواناو ئەزموونی ئەنجامدانـــی بەرفراوانی ئەو کارەی هەیە. لە پشتگیریی جەنگ بەڕێوەبردنی ئیدارە نوێیەکەی بوشدا، ئەم مشتومڕە بەتایبەتـــی کاریگەریی خۆی ســـەلماند بۆ هۆشـــکردنەوەی ئەوانەی لەگوماندا مابوونەوە.

سەرەنجـــام

تــەپــوتــۆزی پاش کــارەســات

«ئێمە چەکە کۆکوژەکانمان دۆزییەوەو تاقیگە بایۆلۆجیەکانیشمان دۆزییەوە. ئەمانە نایاسایی بوونو دژ بە بڕیارەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بوونو ئێمە هەردوکیمان دۆزییەوە».

– ســەرۆکی ویلایەتــە یەکگرتــووکان، جــۆرج دەبلیو بــوش، تەلەفزیۆنی پۆڵەندی/ GBS نیوز، ٣١ی مایسی ٢٠٠٣.

«ئەوانە چەکی کۆکوژن. ئەوانە زیانبەخشن بە مرۆڤایەتیو دۆزرانەوە». (ئیشارەتدان بە ٥٠٠ گوللەو بۆمبی کیمیایی لە عێراق، کە تازە دۆزرابوونەوەو هەڵوەشێنرابوونو لەکارکەوتبوون).

– دۆناڵد رامســفێلد، وەزیــری بەرگریــی ئەمەریکا، ئەسۆشــیەیتد پرێس، ٢٣ی حوزێرانی ٢٠٠٦.

«ئێمــە دەزانیــن کە ئەو چەکــە کۆکوژانــەی هەیەو پســووڵەکانیانمان دەستکەوتووە».

– مارک رەســڵی کۆمیــدی، رۆژنامــەی ئینتەرناشــناڵ هیراڵــد تریبیۆن، ٣١ی دیسەمبەری ٢٠٠٢.

کــوردو بووژانــەوەی نــاسیۆنـالـیـزم

چەندیــن ســاڵ دوای هەڵەبجــە، ژیانــی خەڵکــی ئاســایی کــورد ترس دایگرتبوو ـ ترس لە حکومەتێکی سەرکوتکەر کە بە توندی سزای هەر کەسێکی دەدا ملکەچی دەسەڵات و فەرمانەکانی نەبوایە (چونکە زۆر لە کوردەکان ملکەچ نەدەبوون). بە شــێوەیەکی زۆر قووڵتریش ئەو ترســە هێند راچڵەکێن بوو کە تەنهــا بە ناوبردنی تەنها دوو وشــەی وەک: پەلاماری گاز! تەواوی شــارەکان

چۆڵیان دەکرد. بۆمبارانی کیمیایی هەڵەبجە بەو خەستییە، تۆقینێکی بەکۆمەڵی وای بەرپاکرد کەوا کەمە لێدانێکی کیمیایی لە رۆژانی دوای ئەوەدا بەس بوو بۆ ئەوەی دەسبەجێ ناوچەیەکی گەورە چۆڵی بکات، تەنانەت ئەگەر چەند کەسێکی کەمی دانیشتووانیش بەو گازە بمردنایە. رژێم بەم جۆرە کاری دەکردو لە کاریگەریی تۆقاندنی چەکەکەی تیگەیشتبوو، بۆیە هەموو قۆناخێکی شاڵاوی ئەنفالی بەوە دەستپێدەکرد. دەیان هەزار کەس بەم تاکتیکە لەناوچوونو ئەمڕۆ بە پەرشو بڵاوی لە گۆڕی بەکۆمەڵداو لە ژێر لمی بیابانەکانی رۆژئاوای عێراقدا راکشاون، چاوەڕێی دۆزینەوەو گەڕانەوەن بۆ نیشتمانی خۆیان، بۆ ناسینەوەیانو بەخاکسپاردنی گونجاویان، بۆ ئەوەی مەسەلەکە بەتەواوی یەکلاببێتەوە.

هێرشی هەڵەبجە ترسێکی بەردەوامی وای لە ناخی خەڵکدا چاند، کەوا کوردەکان نەیاندەزانی بەڕاستی چۆن خۆیانی لێ رزگار بکەن. لە نیسانی ۱۹۹۱دا، پاش ئەوەی عێراقیەکان راپەڕینو ناڕەزاییەکی سەرتاپاگیریان دژ بەرژێم بەرپاکرد، کە شکستخواردنی لە کوەیتدا لاوازی کردبوو و واتەواتی ئەوەی کە هێزەکانی عێراق رەنگە گازبارانی شارە کوردەکان بکەن، بوو بە هۆی بەکۆمەڵ هەڵاتنی خەڵک بۆ ئێرانو تورکیا. سێ مانگ لەوەوپێش خەڵک لە سلێمانی باسیان لەوە دەکرد کە گوێیان لێبووە عیززەت ئیبراهیم ئەلدوری، کەسی ژمارە دووی رژێم، جاڕیداوە کە «ئەگەر ئێوە هەڵەبجەتان لەبیرچووە، من دەمەوێ ئەوەتان بیربێنمەوە کە وادیارە ئامادەن بۆ دووبارەکردنەوەی ئۆپەراسیۆنەکە»[1]. لەڕاستیدا ئەلدووری ئەم وشە تۆقێنەرانەی لە دەم دەرچووبێت یان نە مەسەلەیەک نیە. جەمال عەزیز ئەمین، کە سەرکردەیەکی خەباتی نهێنیی (ی ن ک) بوو لە سلێمانی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ۱۹۹۹دا) دەیوت «لە کاتی راپەڕینەکەدا، هەموو رۆژێک من چاوەڕێی ئەوەم دەکرد عێراقیەکان بە چەکی کیمیایی هێرشمان بکەنە سەر». کاتێ کە هەڵچوونی خەڵک دامرکایەوەو تانکو زرێپۆش کەوتنە هاڕوهووڕ بەرەو باکوورو هێلیکۆپتەر دەسڕێژی لە هەموو ئەوانە دەکرد کە دەجووڵان، یەکسەر هەڵەبجە وەک ئەگەرێک هاتە پێشەوە، کە راستییەک بوو هاکا دووبارە بووەوە. راپەڕینی کوردەکان بێ ئەوەی چاوەڕێی لێبکرێت لەناکاو هەرەسی هێناو رەوکردنێکی بەکۆمەڵی بێوێنەی لێکەوتەوە. وەک کۆمیسیۆنی باڵای نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ کاروباری ئاوارەکان لێکیدەدایەوە، کەوا هەرگیز پێشتر جیهان ئەم ژمارە گەورەیەی خەڵکی بەخۆوە نەدیوە ـ کە نزیکەی ملیۆنو نیوێک خەڵک ـ لە چەند رۆژێکدا وڵاتەکەیان بەجێبێڵن.

دیسانەوە لە مارتی ٢٠٠٣دا، کە جەنگ لەوەدابوو بەرپابێت، کوردەکان خێرا شارەکانیان چۆڵکرد، لە ترسی ئەوەی رژێم چی ماوە لە عەمباری کیمیاییدا دەیکا بەسەریاندا ـ پاش دە ساڵی چەکداماڵینو سەپاندنی سزاکان ـ لە تۆڵەی پشتگیریی خیانەتکارانەی داگیرکەراندا.

وەک خەملۆو مەزەندەیەکی موخابەراتی کە «دەنگوباسی هێرشی چەکی کیمیایی بە فۆسفۆری سپی لەئارادایەو بەخێرایی بە ناو خەڵکی کورددا لە هەولێرو سلێمانی بڵاوبووەتەوە. لە ئەنجامی ئەوەشدا سەدان هەزار کورد لەم دوو ناوچەیە هەڵاتووونو لە سنووری عێراق پەڕیونەتەوە بۆ تورکیا»(٢).

تەنها رزگاربوون دەیتوانی ئەم ترس و سامە بەردەوامە بپسێنێ. بەڵام تەنانەت ئێستاش لە قووڵایی ناخ و نەستی کورددا، ئەم ترسە خۆی مەڵاس داوەو، یەکسانە لەگەڵ قەناعەتێکی نەگۆڕدا، کەوا هیچ حکومەتێکی سێنتراڵ هەرگیز متمانەی پێناکرێت کارێکی ئاوها قێزەون دووبارە نەکاتەوە. ئەمە یەک لەو هۆکارانە بوو کە بۆچی سەرکردە کوردەکان هەرچی وزەیەکی پاش جەنگیان هەبوو خستیانەگەڕ لەپێناوی دروستکردنی پارێزگارییەکی درێژخایەندا بۆ گەلەکەیان و لە ئەنجامدانی ئەم کارەدا هەوڵیاندەدا تراجیدیاکانی هەڵەبجەو ئەنفال بقۆزنەوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی ئاواتەخوازیان. لەڕووی تەلارسازییەوە، مۆنۆمێنتی قوربانیانی هەڵەبجە لە دیوارە رەشەکانی ناوەوە دەردەکەوێتو ناوی کوژراوەکانی هەڵگرتووەو بەسەریەکەوە تاوەرێکی سەرکەوتنی لێ پێکهاتووەو ئاڵای کوردی لە سەر بەرزکراوەتەوە. (ئەمە وابوو تا لە ١٦ی مارتی ٢٠٠٦دا، کە یادەوەریی ساڵانەی بوو، لە لایەن هەڵەبجەییەکان خۆیانەوە ئاگری تێبەردرا، چونکە خەڵکەکە لە کەمتەرخەمیی کاربەدەستان تووڕەبوون، هەروەها لە قۆستنەوەو بەکارهێنانی حیزبەکان بۆ ئەم کارەساتە نەتەوەییە لەپێناوی پەیداکردنی لایەنگرداو خەڵکی پایەبەرزی وڵاتانیان لەگۆڕستانەکانەوە بۆ یادگارییەکە دەگواستەوە، بەڵام نەیاندەهێشت بچنە ناو شارەکە خۆی، یاخود نەخۆشخانەکانی یان خەڵکەکەیەوەو ژمارەیەکی زۆری ئەو کەسانەیان پەست و نیگەران دەکرد کە دیاربوو بە دەست ئەو نەخۆشیانەوە دەتلانەوە، کەوا دکتۆرەکان هۆکارەکەیان دەگێڕایەوە بۆ کاریگەریی درەنگوەختی گازی خەردەل).

بە هۆی قورسایی کوردەکانەوە لە نووسینەوەی رەشنووسی دەستوری هەمیشەیی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥دا، هەڵەبجەو ئەنفال شوێنێکی شکۆداریان

گـــرت لە فەرهەنگی دڕندەیی‌و ســـتەمکاریی رژێمی رووخـــاوداو لە دیباجەکەیدا ئیشـــارەتیان پێدراوەو بەم جۆرە باســـکراون «کوشتارەکانی هەڵەبجەو بارزان‌و ئەنفـــال‌و کوردە فەیلیەکان» . کوردەکان جەخت لە ســـەر ئەوە دەکەن کە ئەم کوشتارانە بۆ پەککستنی هەوڵ‌و تەقەلای کۆڵنەدەرانەیان لەپێناوی وڵاتەکەیاندا بەرپاکران[٣] . کەواتە ناتوانرێ لۆمەی کوردەکان بکرێ لە ســـەر ئەو خواستەیان بۆ دانانی بەربەســـتێک لە پشت میراتی سەدەی بیســـتەمەوە ـ کە چەرخێکی پڕ کارەســـاتی نەتەوەیی‌و نیشتمانی‌و خیانەتی چەندبارە بوو ـ بۆ شوێنکەوتنی چارەســـەرێکی یەکلاکەرەوەی کێشـــەو گرفتەکانی بارودۆخیـــان وەک میللەت. کـــوردەکان، لە ئەنجامی ســـەرنەگرتنی دامەزراندنی دەوڵەتـــی نەتەوەییان لە پاش هەڵوەشـــانەوەی ئیمپراتۆرێتی عوســـمانی، بوون بە ئامرازی دەستی زیاد لە گەمەکەرێکی بەهێزو گرفتاری زنجیرەیەک هەوڵ‌و ئەزموونی شکستخواردووی بەڵێن‌و رێککەوتننامە بوونەتەوە. دواترین زامنکاری ماف‌و سەلامەتیی کورد، کە ویلایەتە یەکگرتووەکانە، بـــەرەوڕووی هەمان رەخنە بووەتەوە کە بەرژەوەندیی کوردی بە هەند هەڵنەگرتووە، بەڵکو شوێن ئامانج و بەرژەوەندیی خۆی کەوتووە لە ســـەر حیســـابی کورد، لە پاشـــخانی کۆمەڵێک پەیمان‌و بەڵێندا کە زۆرجار شکاون‌و نەبراونەتە سەر.

خیانەتە هەســـتپێکراوەکان ئەو سووکایەتیەن کە دەکرێنە زامەکانی شکست‌و تراجیدیا چەندبارەکانەوەو وەک ویردو دۆعای بێنەوایان بەردەوام لە ســـەر زاری کوردەکانن، بەڵام لە دەرەوەی کوردستان شتێکی کەمیان لەبارەوە دەزانرێ. بەم رەنگە هەڵەبجەو ئەنفال تەنها لای شارەزاو پسپۆڕانی ناوچەکە بەباشی زانراوەو تەنانەت مێژووەکانیشـــیان بەزۆری لەبەرهەمی نووســـراوەی خاو گەشەکردوودا شێوێنراوەو مەوداو قەبارەی ئازارو دەردەکانیان بەتەواویی جێی خۆیان نەگرتووە. نەتوانایی کۆمەڵی نێودەوڵەتی لە پەیبردن بە بایەخی ئەنفال‌و هەڵەبجە بۆ کورد بە شـــێوەیەک لە شـــێوەکان هاوتای کورتهێنانە لە تێگەیشتنی ئەوەی کە چۆن رووداوەکانی یانزەی سێپتەمبەر کاریان کردە سەر ئەقڵ‌و هۆشی ئەمەریکیەکان، یان هەر یەک لە جینۆسایدەکانی سەدەی بیستەم چەند وێرانکەرو ناخ هەڵتەکێن بوو بۆ ئەوانەی کە لێی دەربازبوون. شـــتێکی ئاســـانە کە ئەنفال لەبیربکەیت، پشتگوێی بخەیت یان نکوولی لەوە بکەیت کە لەڕاستیدا جینۆساید پێکدێنێ.

مەســـەلەکە لە سۆزی قووڵی لەو چەشـــنەو تراومای نەتەوەییەوە سەرچاوەی گرتووە، کەوا شناسی تێدا دادەڕێژرێت‌و بەهێز دەبێت‌و هەندێ جاریش دەوڵەتی

تێدا لەدایکدەبێت. ئەمانە بەدڵنیاییەوە ئەو فاکتەرانەن کە هەستو هۆشی کوردیان بەو ئاڕاستەیەدا بووژاندووەتەوە کە ئەمڕۆ لەبارە بۆیان. بەڵام بە دەسەڵاتی نوێی سیاسیو سەربازییان لە عێراقی دوای سەددام حوسێندا، دەستیان کردووەتە فشاربردن بۆ بەدەستهێنانی (یان لە دیدی ئەوانەوە گێڕانەوەی) ئەو ناوچانەی وای لەقەڵەمدەدەن کە لەڕووی مێژووییەوە هی کوردنو لەم کارەیاندا کەوتوونەتە پەلەقاژەیەکی زۆر و هاوبەشە سیاسییەکانیان دەڕەنجێننو کۆمەڵگەکانی تر تووڕەو نیگەران دەکەن، کە لەم ناوچانەدا دەژینو هەوڵو تەقەلایان زۆر بەرفراوان کردووە لە دۆخێکدا کە لەڕووی ئابورییەوە بەردەوام پشتیان بە عێراقو دەوڵەتە دراوسێکان بەستووە. ئەوان بە شێوەیەکی تایبەتی چاویان بڕیوەتە کەرکوکو لە گرنگیی سامانە نەوتییەکەی گەیشتوون (کە نزیکەی ١٢٪ی یەدەکی نەوتی عێراقی تێدایە)، لە داواکاریی سەربەخۆییاندا. ڕەتکردنەوەی سەرسەختانەیان بۆ چارەسەرێک کە مایەی ڕەزامەندیی هەموو لایەک بێت لە ڕێگەی دانوستانەوە، یادەوەریی تراوماکانی جارانو پێویستبوون بە دابینکردنی پاشەڕۆژێکی سەلامەتتر بۆ منداڵەکانیان هێناویەتیە ئاراوە. وەک ئەنجامێک، ململانێی مەدەنیو دەستێوەردانی دەرەکی لە کەرکوکدا، بە تەمومژ کار دەکاتو ئاسۆیەکی تەڵخی لێوە دەبینرێت و ڕەوتی پەرەسەندنی پێشهاتەکان پێدەچێت هەموو دەسکەوتەکانی دەیەی رابردوو لەباربباتو کار بۆ تەشەنەکردنی نائارامیو شەڕی ناوخۆ بکات لە عێراقدا.

ئەمڕۆ کوردستانی عێراق، پاش دابڕانێکی زۆر، خۆی بە جیهانەوە گرێدەداتو گەلێ لە لاوەکانی زانیاریو ئەزموون بەدەستدێننو دەچنە سەر بیروباوەڕی وا کە نامۆیە بە نەوەی کۆنی سەردەمی شەڕو بەرگری، کە هێشتا مایەی هەڕەشەیەکی ئەوتۆ نین. ئێمە هیواخوازین بە هۆکارو ئامرازی دیموکراسی سەربکەون بۆ دروستبوونو گەڵاڵەبوونی سەرکردایەتییەکی نوێی وا بتوانێ ئەو چارەسەرانە بێنێتە ئاراوە کەوا کۆمەڵگەی کورد پێویستی پێیانە بۆ مانەوەو دەربازبوون لە بارودۆخی سەخت و دژواری ناوچەکە، بێئەوەی پارێزگاریو گەرەنتی بخەنە لاوە، کەوا ئەنفالو هەڵەبجە کوردیان فێرکرد بێ ئەوە هیچیان پێناکرێت.

ئـێـران و هــەوڵ و تــەقــەلای ئــەتــۆم

ئەگەر رووداوەکانی ســاڵانی هەشتاکان بۆ کورد گەیشتبنە تراجیدیایەک کەوا لەکۆتاییدا بوو بە هۆی گەشــەکردن و بووژانەوەی ناســیۆنالیزمی کورد، ئەوە ئەزموونی ئێران جیاواز بوو و کاریگەری و ئەنجامێکی جیای لێکەوتەوە. جەنگی «داســەپاو» وای لــە ئێرانیەکان کرد کە لە ناخەوە بتۆقــن ـ بەڵام رەنگە لە تۆقینــی عێراقیەکان زیاتر نەبووبێت. ئەم جەنگە ئەو جەختکردنەوەیەی لەگەڵ خۆیدا هێنایە ئاراوە کەوا لە هەلومەرجی پێشــێلکاری و دڕندەییدا هەردوو وڵات وەک یــەک بوون. ئێران ناتوانێ لافی مۆراڵێکــی بەرز لێبدات، بەتایبەتی دوای ســاڵی ١٩٨٢، کاتێ کە داگیرکەرانی دەرپەڕاندو ئاگربەسی رەتکردەوەو بێمانا شەش ساڵ جەنگی درێژکردەوە.

بەڵام، بەپێچەوانەی عێراقیەکانەوە، ئێرانیەکان هەستێکی قووڵیان لادروست بوو کە هەڵەیان کردووە، لانیکەم لە مەســەلەی چەکی کیمیاییدا، بێجگە لەوەی کە بە ناهەق تەریک کرانو بێزران، ئەگەر نەشــڵێین خیانەتیان دەرهەق کرا، لە لایەن کۆمەڵگەیەکی نێودەوڵەتییەوە کە شــانازیی بە پێوەرو بنەمای گشتگیرو جیهانیی خۆیەوە دەکرد، بەڵام کاتێ کە قوربانیی پێشــێلکردنی سیستماتیکیی ئــەم پێوەرانە لایەنــە ناحەزو دوژمنەکەی ئەم بــوو، قڕوقەپی لێکردو بێدەنگ مایەوە . ئێران بە گازی ژەهراوی هەزاران کەســی لێکوژرا، زۆری تریش رزگاری بوو بەڵام تا دەهات تووشــی نەخۆشــیو بێهێزی دەبوو. لــە کانوونی دووەمی ١٩٨٩دا، عەلی ئەکبەر ویلایەتیی وەزیری دەرەوەی ئێران لێدوانێکی ســەرەکیی تەرخان کرد بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقو بە دەربڕینێکی تاڵەوە وتی: «زیاد لە پەنجا هەزار ئێرانی تووشی برینی سەختو مامناوەندیی بوونو نزیکەی لە سەددا دەی زامدارە ئێرانیەکان مردوونو ١٠-٢٠٪ یان بە گازی خەردەل بووەو ١٠٪ بە هۆی سیانیدەوەو ئەودواشی بە هۆی توخمە کیمیاییەکانی دەمارەگازەوە بووە. زیاد لە نیوەی مردووەکان مەدەنیی بوون»(٤). ئامارێکی پزیشکیی ئێرانی دواتر، ســیوچوار هەزار دەربازبووی هێرشــەکانی گازی خەردەلی دەسنیشان کرد(٥).

ئێــران دوو پەنــدی گرنگی لــەم زنجیــرە رووداوانە وەرگرت کــە: هەرگیز جارێکیتر رێگە بەخۆی نەدات لەڕووی ســتراتیجییەوە ئاوها لاوازبێت و بڕوا بە

هیچ ڕێککەوتننامەیەکی فرەلایەن نەکات، تەنانەت ئەوانەشـــی کە خۆی تێیاندا بەشدارە. ئەو میراتەی کە بۆ ئەمڕۆ ماوەتەوە تۆڵەکردنەوەیەکەو یارمەتیدەرە لە هەڵگەڕانەوەی سیستەمی فرەلایەنی کۆنترۆڵی چەکدا.

کێشەی ئەتۆمیی ئیســـرائیل ڕەنگە پڕیشکی بنەڕەتی بێت بۆ تەشەنەکردنو بڵاوبوونـــەوەی چەکی کۆکوژ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـتدا، بەڵام بەکارهێنانی گاز لە لایەن عێراقەوە لە ســـەردەمی جەنگدا، پاڵنەرێکـــی بەگوڕو دینامیکیەتێکی نوێی بە تەشـــەنەکردن دا. چەکی کیمیایی وەک کارێکی سوودبەخشو کاریگەر تەماشـــا دەکراو بەتایبەتی کاتێ کە نەیارێک بەربەستێکی باڵادەست شکنابات چەشـــنی چەکی ئەتۆم، کە بتوانێ مەترسی لەخۆی دووربخاتەوە یان ئەگەر بە هۆی بەکارهێنان یان هەڕەشـــەی تۆقاندنەوە شکســـتی هێنا. لە ساڵی ١٩٩٠دا، شـــەش وڵاتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت گومانی ئەوەیان لێدەکرا یان سەلمێنرا بوو کە توانای شەڕو چەکی کیمیاییان هەیە وەک: ئیسرائیل، میسر، عێراق، ئێران، سوریاو لیبیا[٦]. بێجگە لەوەش، ئێران دەستی کردووە بە بەرنامەیەکی ئەتۆمی کەوا ئەمڕۆ، بە هەموو ڕوخســـارێکیەوە، سروشتی سەربازیی وەرگرتووە. «ئێوە دەبـــێ لەمەدا لۆمەی عێراقیەکان بکەن» ئەمـــە تێبینییەکی گیدیۆن گێرا بوو، کە ســـەرۆکی لێکۆڵینەوە بوو لە دەزگای هەواڵگریی مۆســـاددا ساڵانی ١٩٨٧ـ ١٩٨٨ (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا)، کە دەڵێ «پاش ئەوەی یونسکۆم بەرنامەی ئەتۆمیی عێراقی ئاشکرا کرد، ئێران دەستی کردە پەرەپێدانی چەکی ئەتۆمیـــی خـــۆیو نەیدەتوانی ئەوە قبـــووڵ بکات کە لایەنێکـــی لاواز بێت لە کەنداودا».

ڕێـــک وەک چۆن ئەزموونـــی جەنگی جیهانیی یەکەم، بـــوو بە هۆی ئەوەی پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٢٥ی جنێڤ بێتە ئاراوە، بەو جۆرە بەکارهێنانی گاز دژ بە سەربازانی مەیدانی شەڕو خەڵکی مەدەنیی بێتاوان بە شێوەیەکی یەکسان هەوڵو کۆششـــێکی پڕ جۆشو خرۆشی بەرپاکرد، بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم کێشەیەدا کە ڕوو لە هەڵکشان بوو. هەروەها ویلایەتە یەکگرتووەکانیش بە درەنگوەختەوە ئەم پێویســـتییەی ســـەلماند. لە ئەیلولی ١٩٨٨دا، کاتێ کە عێراق بەرەوڕووی ئەگەری ســـزای ئابڵووقە بووەوە، کە لە لایەن کۆنگرێسەوە ڕەزامەندیی لە سەر دەربڕابوو، شیکردنەوەیەکی سەرەکیی وەزارەتی دەرەوە گەیشتە ئەم ئەنجامە:

«بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی کیمیایی لە ماوەی جەنگداو شکستی کۆمەڵی نێودەوڵەتی لە خســـتنەگەڕی کاردانەوەیەکی کاریگەردا، مەسەلەی جڵەوگیریی

بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لاوازکردو رەنگە ئاستێکی شەرعیەتیشی بەخشیبێتە بەکارهێنانی ئەم چەکانە، چ لە ناوچەکەداو چ لە شوێنانی تریش. هەروەها دەوڵەتانی تریشی هاندا بۆ بەدەستهێنانی توانای چەکی کیمیایی. بەم رەنگە تەشەنەکردنی تواناسازیی چەکی کیمیایی لە جیهاندا، بوو بە مایەی هەڕەشەیەکی توند لە ئاسایشی جیهانیو بەتایبەتی بۆ دۆستەکانی ئەمەریکا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، وەک ئیسرائیلو عەرەبستانی سعودیو دەوڵەتە بچووکەکانی کەنداوی عەرەب. بەکورتیو لە ئەنجامی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ماوەی جەنگی ئێران ـ عێراقدا، راستگۆییو کاریگەریی سیاسەتی جیهانیمان سەبارەت بە چەکی کیمیایی تووشی لاوازی بووە. کەوابوو پێویستە لەسەرمان پشتگیریی تەواوی سیاسەتی تەشەنە نەکردنی چەکی کیمیایی بکەین»[٧].

ئەگەر ئەم وشانە تەنها پێنج ساڵ لەمەوبەر بنووسرانایە، ئەوا دەیانتوانی کارێک بکەن بۆ خولْقاندنی جیاوازییەکی راستەقینە لە ژیانی عێراقیو ئێرانیەکاندا. یەکەم دەسپێشخەری فرەلایەن بۆ کۆنترۆڵکردنی بڵاوبوونەوەی چەکی کیمیایی لە ساڵی ١٩٨٥ دا لە لایەن حکومەتی ئوستترالیاوە دەستی پێکرد، کە دامەزراندنی دەزگایەکی خۆبەخش بوو و بە گرووپی ئوستترالیا دەناسرا بۆ رێکخستنی هەناردەی کیمیایی وڵاتە پیشەسازیەکانو قەدەغەکردنی فرۆشتنیان بە ئێرانو عێراق. لەکاتێکدا کە ئەمە دەسپێشخەرییەکی گرنگ بوو، بەڵام کاریگەریی گرووپەکە بەرەوڕووی کێشەی توند بووەوە، وەک ئەوەی کە هەندێ باری کیمیایی بە هۆی گەندەڵیو کەمتەرخەمییەوە دیارنەماون. بێجگە لەوەش وڵاتانی دەرەوەی گرووپەکە وەک یەک پابەندی ئابڵووقە نەدەبوون لە سەر هەردوو لایەنی جەنگەکە.

زیاد لە ساڵێکی پاش جەنگو لە کانوونی دووەمی ١٩٨٩دا، ئیدارەی ریگانو حکومەتی فرانسۆ میتیرانی فەرەنسا (کۆنفرانسی پاریس بۆ قەدەغەکردنی چەکی کیمیایی)یان رێکخست، بۆ ئەوەی بەئاشکرا پاڵپشتی قەدەغەکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بن، کەوا بە سەختی پێشێلکرابوو لە تۆماری پێنج ساڵی عێراقدا. سەدوچلونۆ حکومەت بە رێزو حورمەتەوە جەختیان لە سەر پابەندبوونیان بە پرۆتۆکۆڵی جنێڤ کردەوەو رەزامەندییان پیشاندا بۆ بەهێزکردنی رۆڵی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بواری لێکۆڵینەوەی پێشێلکاریەکانداو کۆششە هەنگاوبەهەنگاوەکانیان سەلماند بۆ بەئەنجام گەیشتنی قەدەغەیەکی بەرفراوان لە سەر چەکی کیمیایی. بەڵام راستێکەی ناوی عێراق تەنانەت بۆ جارێکیش نەهاتبوو

لە مەسەلەکەدا، کە ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزە لە سەر بەردەوامیی داشکاندنی وڵاتانی رۆژئاوا بە لای عێراقدا.

دانوستان بۆ قەدەغەیەکی بەرفراوان لە سەر چەکی کیمیایی، لە سالانی شەستەکانەوە دەستپێکردووەو بە درێژایی سالانی هەشتاکان بەردەوام بوو، بە چاودێریی کۆنفرانسی چەکداماڵینی نەتەوە یەکگرتووەکان. ویلایەتە یەکگرتووەکان پشتگیریی ئەم گفتوگۆیانەی دەکرد، وەک رێگەیەک بۆ قەناعەت پێکردنی یەکێتیی سۆڤیێتو چین، بۆ رزگاربوون لە چەکە کیمیاییەکانیان. رێککەوتننامەی چەکی کیمیایی وەک رێککەوتننامەی چەکی بایۆلۆجی ساڵی ١٩٧٢ی هاومەبەستی، لەو رەچاوکردنەوەوە سەری هەڵدا کە لە جیهانێکی ئەتۆمیدا کەوا دوو زلهێز حوکمیان دەکرد، چەکی نائاسایی ئایەختر، بەهایەکی ئەوتۆی پێکنەدەهێنا، بەڵام بووبووە مایەی تەشەنەکردنی ئەو توخمانەی کە بە هۆی پارادایمی «ئاڵوگۆڕی وێرانکردن» ەوە رێگەیان لێنەگیراوە.

وەک جولیان پێری رۆبنسنی پسپۆڕی چەکی کیمیایی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١دا) دەڵێ، تەنانەت ئەگەر ئێرانیەکان هیچ کەسێکیشیان نەدۆزیبایەتەوە گوێ لە داواکاریەکانیان بگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا جەنگی ئێران ـ عێراق هەر هەلاوبگرێکی مەترسیداری نابووەوە. ئەمە نەک تەنها لەبەر هەڵکشانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بوو، کە هەڕەشەیەکی نوێی پێکهێنابوو و (هەڵەبجە تێیدا سیمبۆڵی وەرچەرخانێک بوو)، بەڵکو بە هۆی ئەوەوە بوو کە ویلایەتە یەکگرتووەکان درکی بەوە کردبوو کە عێراق بە تەواوی لەوە دەرچووبوو کە تەنها پشت بە یەکێتیی سۆڤیێت ببەستێ، بەڵکو کەرەستەی کیمیاییو کەلوپەلو تفاقی لە کۆمپانیا تایبەتەکانی رۆژئاواوە بەدەستهێنابوو بۆ دروستکردنی بەرنامەی بەرهەمهێنانی نیشتمانیی خۆی. بەو پێیە ئەو رێککەوتننامەیەی قەدەغەی خستە سەر بەرهەمهێنانو بازرگانی پێوەکردنو هەڵگرتنو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی، لە ساڵی ١٩٩٣دا مۆر کراو چوار ساڵ دواتر چووە بواری کارپێکردنەوە. ئێران یەکێک بوو لەو دەوڵەتانەی لە سەرەتاوە ئیمزایان کردو بە هەمان شێوە پابەندی رێککەوتننامەی چەکی بایۆلۆجیو پەیماننامەی تەشەنە نەکردنی ئەتۆم بوو.

باشە لە کەیەوە پابەندیی چالاکو تاڕادەیەک سەرسامکەری ئێران بە کۆتو پێوەندی فرەلایەنەوە، هاتووەتە ئاراوە؟ لە بناغەدا شای ئێران، دەستی کردووەتە بەرنامەی لێکۆڵینەوە، بە مەبەستی پەرەپێدانی چەکی کۆکوژ، بەڵام لە ساڵی ١٩٧٩دا، شۆڕشی ئیسلامی ئەم هەوڵو کۆششانەی ئەوی بچڕی. بەو

پێیە کاتێ عێراق، لە ساڵی ١٩٨٣دا هیچ شتێکی بەدەستەوە نەماو کەوتە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە بەرەی شەڕدا، دەبوو ئێران بە پەلەپڕووزێ دەست بکاتە بەرنامەی خۆی. ئێستا بە گشتی کارێکی پەسەندە کە ئێران توانای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بەدەستهێناوە بە نزیکبوونەوەی کۆتایی جەنگ. سەرۆکی پەرلەمان، عەلی ئەکبەر هاشمی رەفسەنجانی دوای دوو مانگ لە شەڕوەستان ئەوەی روونکردەوە کەوا «بۆمبی کیمیاییو چەکی بایۆلۆجی بۆمبی ئەتۆمیی پیاوی هەژارەو بە ئاسانی بەرهەم دەهێنرێن. ئێمە هیچ نەبێ لە کاتی بەرگریدا رەچاوی ئەو چەکانە دەکەین.. هەرچەندە بەکارهێنانی چەکی لەم چەشنە نامرۆڤانەیە، بەڵام جەنگ فێری کردووین کەوا یاسا نێودەوڵەتییەکان تەنها دڵۆپە مرەکەبی سەر کاغەزن»[٨]. ئەمە زیاتر وەک بەردەوامبوونی شەڕ وابوو، هەروەها ئێرانیش پێدەچێت پەنای بردبێتە بەر ئەم چەکە.

لە ئیمزاکردنی رێککەوتنامەی چەکی کیمیاییدا، ئێران داینابوو بەتەواوی پابەندی ئاشکراکردنی هەموو زانیارییەک بێتو پاشان کیمیایی عەمبارکراوو دامودەزگای بەرهەمهێنانی لەناوببات. لە کاتی خۆیدا ئێران راپۆرتی لە سەر توخمە کیمیاییە (دیارینەکراوەکان) دەداو ئەو دەزگایەی بەرپرس بوو لە جێبەجێکردنی رێککەوتننامەی چەکی کیمیایی ـ رێکخراوی قەدەغەکردنی چەکی کیمیایی ـ یەک لە دوای یەک چاودێریی لەناوبردنی دەکرد. لەگەڵ ئەوەدا هەندێ لە حکومەتەکانو پسپۆڕانی چەکی کیمیایی، بەردەوام گومانیان لە ئێران دەکرد کە پرۆگرامێکی چالاکی چەکی کیمیایی شاردووەتەوە.

ئەمە ئەگەر راست بووبێت، ئەوە بێگومان میراتێکی جەنگی ئێران ـ عێراق بوو، هەروەها بووبووە هۆی ئەوەی کەوا کۆمەڵی نێودەوڵەتی حەز نەکات بەکارهێنانی گاز لە لایەن عێراقەوە بوەستێ. بێجگە لەوەش توانای جیهان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئێران بە شێوەیەکی دراماتیکی هاتبووە خوارەوە، بە هۆی درک پێکردنو دووربینیی ئێرانەوە، بەو بنەمایەی کە لە ماوەی جەنگدا فەرامۆش کراوەو کەس بە هانایەوە نەهات لە چەکی کۆکوژ بیپارێزێت، بێجگە لەوەش کە جڵەوگیریی چەکی کۆکوژی ئەمیشیان کرد. سێس کارۆس، کە پسپۆڕێکی چەکی کیمیاییە (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ «ئەوان بەجارێ تووشی شۆک بوون لە هەردوک بەکارهێنانی چەکی کیمیاییو نەبوونی کاردانەوەیەکی نێودەوڵەتیو نەیاندەزانی تا چ مەوداو ئاستێک بەرگی شەیتانیان بەباڵادا بڕیون، بۆیە ئێستا هەموو هەوڵێک دەدەن بۆ ململانێو چنگدانێکی

چالاکانــە لەگەڵ کۆمەڵی نێودەوڵەتیدا. ئەوان وای مەزەندە دەکەن کە دەتوانن بە شــێوازی خۆیان بدوێن، دوور لە کێشەو گرفت لە حاڵەتی بەرەنگاربوونەوەی پشکنیندا، بەپێی ڕێککەوتننامەی چەکی کیمیایی».

هەرچەندە ئێران بەرەورووی پشکنینی لەو جۆرە نەبووبۆوە، بەڵام مانۆڕکردنی لە ســەر مەسەلەی ئەتۆم، پێدەچێت هێمایەک بێت بۆ هەڵوەستەکردنی لە سەر چەکی کۆکوژ بە شــێوەیەکی بەرفراوانتر. بەدوای ئاشــکرابوونی لێکۆڵینەوەی نهێنــی لە ســەر ئەتۆم لە ســاڵی ٢٠٠٢دا، ئێران بە شــێوەیەکی ســەرەتایی بەڵێنیدا هــاوکاریو هەماهەنگیی لەگەڵ ئاژانســی نێودەوڵەتیی وزەی ئەتۆمدا International Atomic Energy Agency (IAEA) بکات وەک بەشێک لەپابەندبوونی بەپەیماننامــەی قەدەغەکردنــی ئەتۆمــەوە (NPT) Non-Proliferation Treaty، پاشــان نزیکبوونەوەی ئاژانسەکەی لە شوێنە ئاشــکرا نەکراوەکان ڕەتکردەوە. لە پاش هەڵپەســاردنی پیتاندنی یۆرانیۆم، ماوەی زیاد لە ساڵێکو لە ئەنجامی دانوستانێکی ئاست بەرز لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنساو ئەڵمانیادا، ئێران لە ساڵی ٢٠٠٦دا ســەرلەنوێ دەستیکردەوە بە پیتاندنو پێداگیریی لە سەر ئەوە دەکات کە نیازی ئاشــتیخوازانەیەو بەنیازە وزەی ئەتۆمی دروســت بکات، نەک بۆمبی ئەتۆمــی. لەم ئیدیعایەدا، کاربەدەســتە ئێرانیــەکان وایبۆدەچن کەوا ئێران بە هۆی تاقیکردنــەوەی جەنگەوە لەگەڵ عێراقدا: «تاقــە قوربانیی بەکارهێنانی چەکــی کۆکــوژە لە مێژووی نوێــدا»، وەک جەواد زەریفی باڵیــۆزی ئێران لە نەتەوە یەکگرتووەکان ڕوونیدەکاتەوە کەوا «ئێرانیەکان پەرەپێدانو بەکارهێنانی ئەم هەمــوو چەکــە نامرۆڤانەیەی بەپێی بنەمــای ئایدیۆلۆجیو ســتراتیجی ڕەتدەکردەوە»[٩]. بەهەرحاڵ ئێران خۆی لە ساڵانی١٩٩٠ەکاندا، پێ لەوە دەنێ کەوا پەرەی بە چەکی کیمیایی داوە.

کاربەدەســتە ئێرانیەکان دەڵێن کەوا وڵاتەکەیان دەیەوێت پەیڕەوی مۆدێلی ژاپۆنی بکات. ژاپۆن کۆنترۆڵی تەواوی سووڕی سوتەمەنیی کردووە وەک بەشێک لە بەرنامە ئاشــتیانەکەی ئەتۆمی، بەڵام ئەو کارە بە شــێوازێکی تەواو ڕوونو کــراوە دەکات، بە هەماهەنگی لەگەڵ ئاژانســی وزەی ئەتۆمیــی نێودەوڵەتیی IAEA. بەپێچەوانەوە، بە چاوبەستیو نیوە ڕاست نیوە درۆ و نیمچە ملپێدانەوە، ئێران وا دێتە بەرچاو کە لە پەیجۆرێکی لاسارانەدایە بۆ چەکی ئەتۆمی لەبەرگی گەمەکردنێکی گوێڕایەڵیدا. ئەمە ئەو پەندە بوو کە لە ساڵانی هەشتاکاندا فێری بوو،پاشــانیش بە ڕێگەیەکی جیاواز، لە ماوەی دە ســاڵی سزاکانی ئابڵووقەدا،

کاتێ کە بەرنامەکانی چەکی کۆکوژی عێراق تێکشـــکانو هەڵوەشـــان، بە هۆی چڕترینو پڕکێشیترین سیستمی چەکداماڵینەوە لە مێژوودا، کە تێکڕا شاردنەوەو خۆلادانو چاوبەستی بوو بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیجییەکان. بەڵام ئێستا ئێـــران بە رابەریی رژێمێکی تیۆکراتی کە چەند لە ناو وڵاتدا خۆی قایمکردووەو ســـەنگەری بەرگریی گرتووە، ئەوەندە جێی رقو بێـــزو بێمتمانەییە لە دەرەوە. ئەم رژێمە لە ســـەر نرخی بەرزی نەوتو توانای کێشـــەو گرفت دروســـتکردن بۆ بەرژەوەندییەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە عێراقو شـــوێنانی تردا، گەشە دەکاتو بەهێز دەبێت. هەروەها پشـــت بەو کۆســـپە نوێیانە دەبەستێ، راست بـــن یان جێی گومان، بۆ بەربەســـتی کردنی دووبارەبوونەوەیەکی جەنگی پڕ لە شۆکو ترۆما لەگەڵ عێراقداو رەنگە پێگەی خۆی بەدەستبێنێتەوە وەک هێزێکی باڵادەست لە کەنداودا.

ویلایەتە یەکگرتووەکان و
سەرنەکەوتن لە زوو دەستێوەرداندا

پاش ئەوەی هەموو شـــتێک وتـــراو کرا، دەبێ ئەو پرســـیارە بکرێت: ئاخۆ شتەکان بە شـــێوەیەکی جیاواز کران؟ ئاخۆ سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان بەو جـــۆرە رێکخراوە کەوا کاردانەوەی هەبێت بـــۆ رووداوە چاوەڕوان نەکراو و نەخـــوازراوەکان ـ وەک پەنابردنی عێراق بۆ چـــەکو تفاقی جێی بێزکردنەوەی مرۆڤایەتیو ئەگەری زیانبەخشـــینیش بە بەرژەوەندیە مەودا دوورەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان ـ لەکاتێکدا کە ئامانجە لەپێشـــەکانی ئەمەریکا دەپارێزێت، وەک هێشـــتنەوەی ئێران بە بێزلێکراوی، دابینکردنی رۆیشـــتنی نـــەوت بە نرخێکی پەســـەندو پاراستنی سەلامەتیی ئیسرائیل، کە ســـەرچاوەی هێزی ستراتیجیی ئەمەریکایە؟

هەواداریی عێراق بە هۆی رووخانی شـــاوە دروســـتبوو، کە وەک پاسەوانێکی رۆژئاوا بۆ ســـەروەتو سامانی کەنداو کاری دەکرد. شا دوو خاسیەتی زیندووی لێکدابوو: یەکێکیان، تێگەیشتنێکی هاوبەش بۆ «سروشتی هەڕەشەی سۆڤیێتو.. پێویســـتیی پارێزگاری کردن لە بارودۆخی سیاســـیی سەروەخت لە کەنداوداو.. گرنگیی ئاسایشی ئیسرائیل». دووەمیان، توانای سەربازی بۆ پاراستنی کەنداو لە هەردوک دەسەڵات بەسەرداشکانی سۆڤیێتو رادیکالیزمی عەرەب[١٠]. هەروەها

عێراقیش توانایەکی سەربازیی بەرچاوی هەبوو، بەڵام لەگەڵ تێڕوانینی واشنتۆن نەبوو سەبارەت بە هاوسەنگیی هێزەکان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستداو بوو بە دەم بە هاوارترین نەیاری رێککەوتننامەی ئاشتیی کامپ دێڤید. وەلێ بەپێچەوانەوە، عەرەبستانی سعودیو کوەیت بەرژەوەندیی هاوبەشی زۆریان هەبوو لەگەڵ رۆژئاوادا، کە پێداویستیی وزەیان بۆ جێبەجێ دەکردن بە نرخێکی گونجاو. ئەمانە بە هۆی لاوازیی ناوخۆییانەوە وەک دەوڵەتی خاوەن داهات، خۆیشیان پێویستیان بە پارێزگاری هەبوو.

بە رۆیشتنی شا، واشنتۆن نەک هەر پۆلیسەکەی کەنداوی لەدەستدا، بەڵکو رژێمێکی میلیتاریشی لێ پەیدابوو بە نەوتێکی زۆرو ئارەزوویەکی تەواوەوە بۆ رووخاندنی رژێمە پادشاییە چەقبەستووەکانی کەنداو. پاشان ئامانجی سەرەکیی رۆژئاوا، بوو بە ئیحتیواکردنی شۆڕشی ئیسلامی. ئەمە پێویستی بە جووڵاندنی هەموو ئەوانە بوو کە لە توانایاندا بێت ناوچەکە بپارێزن، با بەتەواوی راوبۆچوونیشیان وەک واشنتۆن نەبێت. عێراق یەکەمجار بەئارامی روویدایەو پاشان لە ساڵی ١٩٨٤دا وەک هاوبەشێک چووە ژێر رکێفیەوەو پێدەچێت هاوپەیمانێکی زۆر جێمتمانەو شیاو نەبووبێت، بەڵام واشنتۆن دەیویست زیاتر رایکێشێتو کۆمەڵێک هاندەرو دەمچەورکردنی بۆ بەکارهێنا، بۆئەوەی زیاترو توندتر عێراق بێنێتە بندەستی خۆی. لەگەڵ هەر هێرشو دەسدرێژییەکدا لە لوبنان، وەک (بۆردمانی سەربازگەکانی مارینزی ئەمەریکاو باڵیۆزخانەکانی ئەمەریکاو فەرەنساو بەبارمتەگرتنی رۆژئاواییەکان)و لەگەڵ هەر وەستانو پەککەوتنێکی عێراق لە جەنگدا، دەستلەملانەکە گەرمتر دەبوو.

شلبوونی عێراق لە ململانێی ئیسرائیل ـ عەرەبدا، یارمەتیدەر بوو، وەک پابەندبوونێک بە مامەڵەکردن لەگەڵ یارمەتیی ئابووریو دارایی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا بە شێوەیەکی بەرپرسیارانە. عێراقیەکان وەک دێڤید نیوتنی یەکەم باڵیۆزی ئەمەریکا لە بەغدا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠١ دا) دەڵێ «باشترین رەفتاریان دەکرد، چونکە ئەوە سیستەمێکی فەرماندەییە کە: تۆ ئیشارەتێک دەنێریتو وەڵامێکی خێرا وەردەگریتەوە».

عێراقیەکان خۆیان لە ئەبو نیزالی (أبو نضال) سەرکردەی تیرۆریست رزگارکردو وەزارەتی کشتوکاڵ (ی ئەمەریکا ـ و) «ئەستۆپاکییەکی تەندروستی خاوێنی دانێ سەبارەت بە شێوازی ئەوەی چۆن پارەکە بەکارهاتووە، چونکە ئەگەر گەندەڵی زۆر بکرابایە، دەبوو بەرنامەی قەرزەکان دابخەین»، بەپێی قسەی

نیوتن. بێجگە لەوەش ئەگەر نارەزایی ناسیۆنالیستە عەرەبەکانی بەغدا رێگەی بە نێوانخۆشییەکی نزیک نەدایە لەگەڵ واشنتۆندا، ئەوە هەمان ناسیۆنالیزم دیسان خۆی لە یەکێتی سۆڤییێت زۆر نزیک نەدەکردەوە. لەکۆتاییدا، زۆر کەس لە واشنتۆندا بەهیوابوون رژێمی عێراق بە تێپەڕبوونی کات چاک بێتو هەموو پشتگیرییەکی خۆی لە تیرۆریزم ببڕێتو بپەرژێتە سەر دیموکراتیزەکردنێکی سنووردار ـ بەواتا ببێتە وڵاتێکی عەرەبیی «میانڕەو». وەک نیوتن دەڵێ «کارێکی بەجێیە ئەگەر هەوڵی ئەوە بدەین رایەڵی هاوبەش لەگەڵ عێراق دروستبکەین تاچەند بتوانین، بۆ زیادکردنی کاری هاندەرانە لەپێناو رەفتارکردنی بەرپرسیارانەو پەکخستنی رەفتارە نابەرپرسیارەکان». بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە وەک بەهانەیەکی یاسای جەنگ دژ بە سەربازە پیادە دەمارگرژەکانی رژێمێک کە مەحاڵ بوو بگۆڕێت، فەرامۆش کرابوو، کەوا رێک هێندەی رژێمی عێراق دڕندە بوو، ئەگەر زیاتر نەبووبێت. نیوتن دەڵێت «ئێمە هەموو شتێکی گونجاومان کرد بۆ دڵنیابوون لەوەی کە عێراق نەکەوێتو بە هەمان شێوەش بۆ پاراستنی عەرەبستانی سعودیەو کوەیت».

جێی خۆیەتی بپرسین کە چی روویدەدا ئەگەر عێراق لە کاتی جەنگدا پەکی بکەوتایەو وەک ئەنجامێکیش ئەگەر ئێران سەربکەوتایە لە ڕامالینی سەنگەرەکانی بەرگریی عێراقداو بەسرەی بگرتایەو بە پەلە رژێم بڕووخایە. ئەودەمە لەوانەبوو ئێران عێراقی داگیربکردایەو حکومەتێکی شیعەی سەر بە ئێرانی دامەزراندایە لە سەر مۆدێلی رژێمەکەی خۆیو کۆنترۆڵی کێڵگە نەوتیەکانی عێراقی بکردایەو (بەو رەنگە نرخی نەوتی بەرز بکردایەتەوە)و، شێخنشینە دراوسێکانی خاوەن نەوتی بخستایەتە حاڵەتی بەرگریی سەربازیو ئابوورییەوەو، هات و هاواری دژە ئیسرائیلی بەرەو ئاقارێکی بەرزو نوێ هەڵکشاندایە.. تۆ بڵێی ئەم بارودۆخە باشتر بووایە؟

ئەم پرسیارە بەو شێوەیە بکرێت، پرسیارێکی ناڕاستە. ویلایەتە یەکگرتووەکانو هاوپەیمانەکانی دوو ئامانجی ستراتیجییان هەبوو: بەربەست کردنی فراوانخوازیی ئێرانو، لە هەمان کاتیشدا، رێگرتن لە دەرکەوتنی عێراقێکی سەرکەوتووی پشت بەخۆ بەستوو وەک زلهێزێکی نوێی ناوچەکە ـ بەواتایەکی تر سیاسەتێکی ئیحتیوای دوولایەنە، کە لە ساڵانی ١٩٩٠ەکاندا باڵی کێشابوو بە سەر سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا. بەهەرحاڵ مەرامی واشنتۆن لە دژایەتی کردنی ئێراندا بەو چەشنە بوو کە تای تەرازووی بە لای عێراقدا بشکێتەوە.

کاربەدەستێکی خانەنشینی سی ئای ئەی (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەڵێ رووداوەکانی کەنداو «حکومەتیان بەتەواوی والێکرد هەناسەی لەبەربڕێت. ئەوان لە ئوسوولێەتی ئیسلامی نەگەیشتبوونو نەیاندەویست گوێ لە ئامۆژگاریی کەس بگرنو لـــەوەدا کورتیان کردبووەوە کە (هەر قســـەیەک خومەینی بیکات مەبەســـتێکی تێدایە). ئەمە گۆڕانێکی شـــێواز بوو. هەمـــوو کەس وایدادەنا کە مۆدێرنیزمو هەڵبژاردەیەکی رۆژئاوا رابەریی ئەم بەشـــەی جیهان دەکەن. بڕیاری سیاسەت و رێبازی ئەمانە رەنگدانەوەی ئەم بیروبۆچوونەیە. ئەمە وادەگەیەنێت کە ئێمە هاوسەنگیی خۆمان لەدەستدابێت، کاتێ کە شا رووخا».

بـــەم پێیـــە بەڕێوەبەرێتیی ریـــگان کاردانەوەکەی زیاد لە پێویســـت بووە. نوشوســـتیهێنانی جیاوازیکردن لە نێوان پراگماتیو رادیکاڵەکانی ئێراندا، وایکرد کە ئیدارە دەرفەتێک لەدەستبدات، کە بەدڵنیاییەوە رەخسابوو، بۆ بەهێزکردنی ئەوی پێشـــوو لە سەر حیسابی ئەمی دواییان. لەبری ئەوە سیاسەتەکانی پاڵی بە هەردوو تاقمەکەوە نا کە باوەش بەیەکتردا بکەنو لە ململانێی بیرۆکراتەکانی واشـــنتۆندا، ئەوانەی کە ســـوور بوون لە ســـەر ئەو رایەی کـــەوا رژێمی ئێران دەکـــرێ چاک ببێت، خرانـــە پەراوێزەوەو شکســـتی تەواوی ئێـــران ـ کۆنترا دەرەنجامەکـــەی بوو. لەوەش زیاتر پشـــتگیری کردنی عێراق بەرهەڵســـتکاریی بەرچاوی لێنەکەوتەوە، بەتایبەتی لە دوای ئێران ـ کۆنترا. بەمجۆرە پرسیارێکی گرنگ نەکرا، ئەویش ئەوەیە: ئاخـــۆ ویلایەتە یەکگرتووەکان ئەوەندە هاوکاریی عێراقـــی کردووە کە خۆی لە بەزینو رامالّین بپارێزێت، بێجگە لە رێگەپێدانی بۆ بەکارهێنانی چەکێک کە هێند تۆقێنەر بێت لە کاریگەریداو هێند مەترسیدار بێت لە ناواخنیدا چەشـــنی گازی ژەهراوی ـ یاخود ئەگەر بە شێوەیەکی تر بیڵێین، ئایا عێراق بێ بەکارهێنانی گاز دەرباز دەبوو؟

وەڵامەکەی شتێکە دەچێتە خانەی مەزەندەو تێڕامانەوە. پێدەچێت شارەزایانی ســـەربازی، کۆک نەبن لە ســـەر تواناو کاریگەریی چەکی کیمیایی لە مەیداندا. بەڵام مەسەلەیەک هەیە کەوا کاردانەوەیەکی نێودەوڵەتیی توندتر بۆ جەنگ (کە بنەماکانی لە رێککەوتننامەی ساڵی ١٩٤٩ی جنێڤدا دانراوە، لەگەڵ رێککەوتننامە مرۆڤدۆســـتە پەیوەندیدارەکاندا ـ کە چاودێریی گوێڕایەڵیو پێشێلکاریی سزا لە ســـەر دانراوی هەرلایەک دەکرێت) توانای بە دانوستان داوە بۆ کۆتایی پێهێنانی ناکۆکیو ململانێ لە بارودۆخێکدا کەوا هەردوولا ئێرانو عێراق پەسەندی بکەن، بێئەوەی هیچ لایەکیان پەنا ببەنە بەر چەکی کیمیایی.

فشار خستنه سەر عێراق، بۆ گۆڕینو چاککردنی هەڵسوکەوتی پێویستی بەوە نەدەکرد ببەستریّ بە گۆڕانێک لە مەسەلەی داشکاندن بە لای عێراقدا، بەڵکو نەبوونی متمانەی واشنتۆن بە هێزی پەیوەندییەکە، رەنگە کاریگەریی هەبووبێت دژ بە ئیدانەیەکی ئاشکرای ئەوەی کە عێراق بەرپای کردووە. بە درێژایی ئەم ماوەیە، ئیدارەی ریگان سێ دەرفەتی جیاوازی لەبەردەمدا بوو بۆ دەستێوەردانو بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە پابەندییەکی عێراق بەدەستبێنێ بۆ گەڕانەوەو کۆڵدان لە بەکارهێنانی زیاتری چەکی کیمیایی: لە ساڵانی ١٩٨٣ـ ١٩٨٤دا، کاتێ عێراقیەکان دەستیاندایە تاقیکردنەوەی گاز، دەسبەجێ لە دوای هەڵەبجە لە مارتی ١٩٨٨داو بە دوای ئەویشدا هێرشەکانی بادینان لە ئابی ١٩٨٨دا. لە هەر حاڵەتێکدا، پەردەلادانی ئاشکرا لە سەر بەکارهێنانی گاز لە لایەن عێراقەوە، هانی وردبوونەوەی لەو پەیوەندییە دەداو ئاشکرابوونی چەندبارە کاریگەرییەکی کەڵەکەبووی هەبوو، کە بە تێپەڕبوونی کات فشاری لە سەر واشنتۆن زیاد دەکرد بۆ گۆڕینی مامەڵەکردنی لەگەڵ عێراقدا. بەڵام ئەو یەکەم دەرفەتەی ساڵی ١٩٨٣ بایەخدارترین دەرفەت بوو، کاتێ ئەمەریکا زانیاریی هەبوو لە سەر رەفتارو هەڵسوکەوتی عێراقو کاتێ مەسەلەی کیمیایی عێراق هێشتا هەر لە قۆناخە سەرەتاییەکاندا بوو و بەو چەشنە لاوازو فشەڵ بوو لەئاست فشاری نێودەوڵەتیدا. تێگەیشتن لەوەی چ هەڵەیەک لەوکاتەدا کرا، یەکلاکەرەوەیە لە تێگەیشتنی ئەوەی دواتر چی روویدا.

لە ئاخروئۆخری ساڵی ١٩٨٣دا، سیاسەت داڕێژانی ئەمەریکا چاک ئاگاداربوون لە پێشهاتو پەرەسەندنەکانی مەیدانی شەڕ. ئەودەمە (سی ئای ئەی) ئاگای لە هەردوک بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی کیمیاییو تاقیکردنەوەی توخمە کیمیاییەکان لە سەر ئاژەڵ بوو. هەروەها ئەوەشی دەزانی کە عێراقیەکان، لە رێگەی کۆمپانیای لەبارو دروستکردنی چیرۆکێک بۆ داپۆشینی مەسەلەکە، مادەی کیمیاییو کەلوپەلی لە ئەڵمانیاو وڵاتانی تری ئەوروپا دەکڕیو بە هەمان دەستوور لە ویلایەتە یەکگرتووەکانیش. ئیدارەی ئەمەریکا بە هۆی پابەندبوونیەوە نەیدەتوانی زانیاریی هەواڵگری بدرکێنێو تەنها ئەوکاتە کەوتە کار کە سەددام حوسێن لە شوباتی ١٩٨٤دا ئاپو ئاشکرا هەڕەشەی بەکارهێنانی «دەرمانی مێرووکوژی» کرد دژ بە ئێرانیەکان. ئەو پاساوەی کە وەزارەتی دەرەوە دای بە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، هەلومەرجی بەرژەوەندیی زاڵ بوو بەسەریدا نەک پەندی ئەخلاقی، کە بەمجۆرە بوو: بەکارهێنانی چەکی

کیمیایی لە لایەن عێراقەوە دژ بە ئامانجەکانی ئەمەریکا وەســـتاوەتەوە، چونکە پێدەچێت هەڵکشانێکی مەترسیدار بەرپا بکاتو ڕێگەی دانوستان لە ئێرانیەکان بگرێتو «چەکێکی کاریگەری پرۆپاگەندە» بداتە دەستیان[١١].

واشــــنتۆن لەگەڵ ئەو تێگەیشــتنەی عێراق نەبوو کە تەنها چەکی کیمیایی، لەگەڵ کاریگەریی هەمەلایەنەو بەهێزیشی، بتوانێ قەرەبووی زیانەکانی بکاتەوە لە ژمارەدا. جیم پلاکی کاربەدەســـتی وەزارەتی دەرەوە (لـــە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠دا) جەخت لە ســـەر ئـــەوە دەکاتەوە کەوا «پێویســـتی بە چەکی کیمیایـــی نەدەکرد بۆ ڕێگرتن لە ســـەرکەوتنێکی ئێرانیو بەو پێیە من دڵنیانیم هیچ کاتێ ئەو جۆرە لێکدانەوەیەمان کردبێت». دۆکیومێنتێکی ســـاڵی ١٩٨٦ی (سی ئای ئەی)، گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کەوا کاریگەریی هێرشە کیمیاییەکانی عێراق داویەتیە کزی، بە هۆی تەکتیکە نەکاراکانی بڵاوکردنەوەی و کەمبوونەوەی لەنـــاکاو پەلاماردان و زیادکردنی ئامادەکاریی ئێرانیەکانو زنجیرەیەک کێشـــەو گرفتـــی تەکنیکی[١٢]. هەروەها پات لانگی دەزگای موخابەراتی بەرگری DIA کە ئێرانی تۆمەتبار دەکرد لە بەشـــێکی بەرپرســـیاریی هێرشەکەی هەڵەبجەدا، (لە چاوپێکەوتنێکی ســـاڵی ٢٠٠٠)دا و لەبارەی کەمپێنی (توکلنا علی الله)ی ساڵی ١٩٨٨ی عێراقەوە، سەرنجی ئەوە دەدا کە تەنانەت «ئەگەر چەکی کیمیاییشت لە ئاگری شەڕەکە دەربکردایە، عێراق ئەو شەڕەی هەر دەبردەوە». بەهەرحاڵ، لەدیدی ئەوەوە ئەمە حیسابێکی ســـەربازیی نەبوو، بەڵکو: «فەرماندە زیاد لە پێویست خۆی سەغڵەت کردبوو».

جیاوازیی تێگەیشـــتن لە نێوان ئەمەریکاو عێراقدا، ڕەنگە هۆکاری ئەوە بێت کە بۆچی واشـــنتۆن شکســـتی هێنا لە گەیاندنی پەیامەکەیدا. لە پایزی ساڵی ١٩٨٦دا، تاریق عەزیز هۆشـــداریی دا بە خافییر پێرێز دیکۆیلار ســـەبارەت بە ئەگەری تێکشـــکانی عێراقو باشووری شـــیعەش بکەوێتە ژێردەستی ئێرانەوە: «ئەگـــەر ئەمە مانای وابێت کە ئێمە دەبێ هەموو جۆرە چەکێک بەکاربێنینو ــ مەبەســـتم هەموویەتی ــ ئەوە بەکاریاندێنین، بێگوێدانە هیچ ڕێککەوتننامەیەک یان هەر کەســـێک هەرچیەک بڵێ، چونکە ئێمە لەم جەنگەدا شـــەڕ بۆ ئێوەش دەکەیـــن»[١٣]. پێدەچێت تەنهـــا لە ئەیلولـــی ١٩٨٨دا وەزارەتی دەرەوە دیدو بۆچوونی عێراقی سەلماندبێتو ســـەرنجی ئەوەی داوە کە «سووربوونی عێراق لە ســـەر ئەوەی کەوا چەکی کیمیایی پێویســـت بوو بۆ مانـــەوەی وەک وڵاتو نیشتمان، ئەوە دەگەیەنێت کە بۆچی هەوڵی ویلایەتە یەکگرتووەکانو (ئەنجومەن

ی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان) بۆ وەستاندنی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق، لە رەوشی بەردەوامبوونی جەنگدا، کاریگەر نەبوو» [١٤].

ئەو سزایەی واشنتۆن لە ساڵی ١٩٨٤دا بۆ عێراقی هەڵبژارد، ئابڵووقەدانێکی رۆیشتنی مادەو کەرەستەی کیمیایی بوو بۆ هەردوک ئێرانو عێراق، هەوڵدان لەگەڵ پایتەختەکانی ئەوروپادا بۆ سەپاندنی هەمان شتو ناردنی پەیامێکی دیبلۆماسی بۆ عێراقیەکان بۆ وەستاندنی بەکارهێنانی گاز. ئەمە بە کاریگەر لەقەڵەمدرا، چونکە پیشەسازیی کیمیایی عێراق هێشتا بەشێوەیەکی سەرەکی هەر پشتی بەهاوردەی کەرەستەی کیمیا دەبەست. بەهەرحاڵ چاوپێکەوتنو بەڵگەنامەکان ئەوە پیشاندەدەن کە مەودای سنووردارو سرووشتی ئارەزوومەندانەی ئابڵووقەکە، وایلێکرد زۆر سەرکەوتوو نەبێت. کەواتە هەوڵو تەقەلا دیبلۆماسیەکان بوون بە کارێکی گاڵتەجاڕی (لە دەقە ئینگلیزییەکەدا بە پارچە شیرینییەک یان کاندییەکی بێتام دەشوبهێنرێت کە لە کوردیدا بەرانبەری نیە ـ و). هاوردەی عێراق بەردەوام بوو لە ئەوروپاو بلۆکی رۆژهەڵاتەوەو پەیامە دیبلۆماسیەکە لە لایەن عێراقیەکانەوە پشتگوێ خرا، کە ئیدیعای ئەوەیان دەکرد گوایە مانەوەیان لە مەترسیدایە. هەمان مەزەندەو تاوتوێکردنی (سی ئای ئەی) لە ساڵی ١٩٨٦دا دەگاتە ئەو ئەنجامەی کەوا:

«لەبەر ئەوەی باجی سیاسی لە سەر بەردەوامبوونی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی زۆر کەمبووەتەوە، ئێمە بەگومانین لەوەی عێراق واز لە بەکارهێنانی ئەو چەکە بێنێت لە داهاتوویەکی نزیکدا. بێجگە لەوەش، ئەگەری ئەوە هەیە کە ئێستا عێراق بەتەواوی پەرەی بە بەرنامەی چەکی کیمیایی خۆی دابێتو وایلێکردبێت تاڕادەیەک قەدەغەکردنی بازرگانیی دەرەوە کاری تێنەکات. هەوڵو کۆششی ویلایەتە یەکگرتووەکانو وڵاتانی رۆژئاوا بۆ ئابڵووقە خستنەسەر ماددەو کەرەستە کیمیاییەکانی رۆژئاوا، پێشکەوتنی چەکی کیمیایی عێراق پەکناخات» [١٥].

بەواتایەکی تر، چارەسەری واشنتۆن لە ساڵی ١٩٨٤دا، تەگەرە خستنەڕێی پێشێلکردنی ئاشکرای یاسا بوو بە ئیدانەکردنی پێشوەختی عێراق و بەرلەوەی میدیا مەسەلەکە بقۆزێتەوەو بەشداربوونی ئیدارە لە کارەکەدا دەربخات. بەهەرحاڵ، ئەمە وادەگەیەنێت کە ئیدارە فشارەکەی سووککردووە لەپێش دروستکردنیدا. وەک ئەنجامێک کارەکانی دواتری پێدەچوو لاوازتر بن وەک لەوەی کە دەبوو بکرێن. بۆ نموونە، واشنتۆن هەڕەشەی ئەوەی دەکرد کەوا بەکارهێنانی

چەکی کیمیایی عێراق، ببەستێتەوە بە گەڕانەوە بۆ پەیوەندیە دیبلۆماسیەکان، کــە بەهێزترین ئامرازی بوو. لەبری ئـــەوە دیپلۆماتەکانی ئەمەریکا دواجار ئەو قەناعەتەیان دەربڕی کەوا سەرباری ئەو هات و هاوارە لە سەر بەکارهێنانی گاز لە لایەن عێراقەوە، کەچی ئەمان توانییان ئەوە جێبەجێ بکەن کە بە گرنگترین بەرژەوەندیی ویلایەتە یەکگرتووەکانیان لەقەڵەم دا.

هەروەها ئیدارەی ریگان پشـــتگیریی ئەو بنەماو پێوەرانەشی دەکرد کە دژی بەکارهێنانی گازبوون. ســێس کارۆس کە ســاڵی ١٩٩١ لە بەردەمی کۆنگرێسدا شایەتیی لە سەر توانای چەکی کیمیایی عێراق داو رۆڵی ویلایەتە یەکگرتووەکان لـــە بەهێزکردنیداو جەختی لە ســـەر ئـــەوە دەکردەوە کە پەیامێکی سیاســـی پشـــتگیریی بنەماو پێوەر بکات، دەتوانێت ئەنجامی گەورە بە دەستەوە بدات. عێراقیـــەکان خۆیان گەیاندبـــووە ژمارەیەکی زۆری کۆمپانیاکانـــی کیمیایی لە ئەمەریکاداو زۆرێکیان بە دەمیانەوە نەچوونو هەندێک پاشەکشـــێیان کرد. ئەو دەیـــوت کەوا بنەمایەکی بەهێزتر دەکرا زیاتر کاریگەر بێتو عێراقیەکان، لە ژێر فشاردا «دەستیان لێ هەڵدەگرت و کۆڵیاندەدا».

ســـزا سنووردارەکانو ئیشارەتە دیبلۆماسییە نەرم و نیانەکان قەناعەتیان بە عێراقیەکان هێنا کە لەبری ئەوانە، هەموو شـــتێک باش دەڕواتو هەموو ئەوەی کە ئەمەریکیەکان دەیکەن، تەنها دانانی ڤۆڵیۆم کۆنترۆڵە (بۆ نموونە هاوشێوەی بـــەرز یان نزم کردنـــەوەی دەنگی رادیۆ یان تەلەفزیۆن بـــە ئامرازێکی تایبەت بەوە ـ و). هەردوو ســـەردانەکەی دۆناڵد رامســـفێلد بۆ بەغدا، تەنها پشتگیریی ئـــەم پەیامە بوو. کاتێ واشـــنتۆن بەدوای ئەوەدا قایل بوو بـــە پەنابردنە بەر پەیوەندیە دیبلۆماســـیەکان، لەوە زیاتر بەچی لێکدەدرێتەوە ئەگەر خەڵاتکردنی قوربانیدانی عێراقیەکان نەبێت، لە بەرگرتنی پێشڕەویی ئۆردووی ئیسلامەکاندا؟ بەم پێیە، لە ســـاڵی ١٩٨٤دا، دەرفەتێکی هێجگار گرنگ پشـــتگوێ خرا. ئەمە قۆناخی هەڵکشانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی هێنایە پێشەوە، کە چوار ساڵ لەوەوپاش گەیشتە لووتکە، لە تراجیدیای هەڵەبجەدا.

هەراوزەنای هێرشی کیمیایی بۆ سەر هەڵەبجە، لەوانەیە سیاسەتی ئەمەریکای ناچـــاری گۆڕانێک کردبـــێ. رووداوەکە هێند دراماتیکی بوو وەک پاســـاوێک بۆ ئەمـــە، بەڵام خشـــتەی کاتەکەی ناڕێـــک و نالەبار کەوتـــەوە: چونکە لە پاش ئێـــران ـ کۆنترا، واشـــنتۆن بەڵێنـــی دابوو کە یارمەتیـــی عێراقیەکان دەدا بۆ گەیشتنە ئەو ئاگربەسەی کە زۆریان پێویست پێبوو بەڵام لێی نائومێد بووبوونو

لـــە مارتـــی ١٩٨٨دا وا دەهاتە بەرچاو کـــە عێراقیەکان ســـەردەکەون، ئەگەر بهاتایەو ئەو هێرشـــانەی کە بۆ گێڕانەوەی ناوچە لەدەســـتچووەکانیان دەکرد، بـــە پێی پلان جێبەجێ بکرانایە. گومانـــی تێدا نیە کە ئیدارەی ریگان زانیاریی کاتی راســـتەقینەی پێویســـتی لەبەردەســـتدا بوو بۆ ئەوەی بە شێنەیی بڕیار لە ســـەر بەکارهێنانی چەکـــی کیمیایی بدات لە لایەن عێراقـــەوە. بۆ نموونە، بەڵگەنامەکان ئەوە دەردەخەن کەوا (ســـی ئای ئەی) پێشتر هۆشداریی ئەوەی دابوو کە بەرپابوونی هێرشێکی ئاسمانی بە چەکی کیمیاییشەوە نزیکە رووبدات. راپۆرتێـــک لە تەموزی ١٩٨٨دا ئـــەم زانیاریە هەواڵگرییـــەی تێدایە، کە جێی سەرنجە، لەبەر ئەو وردەکاریانەی تێیدا هاتووە:

«هێزەکانی عێراق بەردەوام لە کەرتی ناوەڕاســـتی شـــەڕەکە دەکشـــێنەوە، لەکاتێکدا کە هێرشی پێچەوانەی ئێران لە شەڕێکی قورسدایە لە کەرتی کوشتاری باکووردا. بێجگە لەوەش ئامادەکاریی بەردەوامە لە بنکەی هێزی ئاسمانیی تەلیل لە عێراق بۆ ئەگەری بەکارهێنانی کیمیاییو رشتنی بە فڕۆکە. ترێلەیەکی گەورەی پەیوەندیـــدار بە کاروباری چەکی کیمیایی عێراقەوە لە عەمباری پەیوەندیدار بە هەڵگرتنی چەکی کیمیایی ماوەتەوەو بە لای کەمەوە پێنج ترێلەی تر لە دەرەوەی عەمبارەکە (مســـتەودەع) بوون. هەروەها دوو فڕۆکەی (سۆخۆی ـ ٢٢) لە کۆی ســـیانزە فڕۆکەی شـــەڕکەر ـ بۆمبهاوێژ ئامادەبوون بۆ هەڵسانو تەقەمەنییان بارکردبوو»[١٦].

مەســـەلەکە لێرەدایە، باشـــە مانگێک لەوەوپێش موخابەرات ئامادەکاریی بۆ هێرشـــەکەی هەڵەبجەش نەبینی، ئەو هێرشەی کە پەنجا فڕۆکەی لەخۆگرتبووو لە بنکەیەکی ئاســـمانیی ناســـراوەوە دەفڕیـــن؟ بێجگە لەمەش ئەفســـەرێکی سوپای ویلایەتە یەکگرتووەکانی لەدایکبووی کوەیت (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کەوا لە لایەن ئەفســـەرانی موخابەراتی ئەمەریکییەوە، کە موقەدەمێکیـــان تێدابـــووە، پێیانڕاگەیەنراوە کە دەبێ‌لە نیســـانی ١٩٨٨دا، لە ژووری ئۆپەراســـیۆنی ســـەربازیی عێراقدا لە فاو ئامادەبـــن و لەوێ دیمەنێکی تایبەتو پڕمەترسیی مەیدانی شەڕیان بینی، کاتێ کە بە هاوبەشیی هاوپەیمانە عێراقیەکانیان تەماشای وێنەی ســـەتەلایتیی موخابەراتی ئەمەریکییان دەکرد. بـــەم رەنگە ئـــەوان ئاگاداری بەکارهێنانی گاز بوون، نەک تەنها لە پاش شـــەڕ ـ بەســـەرنجدانی نەمانی ئاژەڵو گیانەوەرو زۆریی دەرزیی ئەتڕۆپینی بەجیماو، کـــە لیوتنانت کۆڵۆنێڵ ریک فرانکۆنای لەمەڕ دەزگای موخابەراتی بەرگری DAI

باســی کردبوو ــ بەڵکو وەک ئــەوەی کە ڕوویدابــوو. «موخابەراتی ویلایەتە یەکگرتووەکان شوێن پێی ئەو شــتانەیان هەڵدەگرت کە دەهاتنە ناوەوە (وەک هاوردە)و ئەوەی لە دامودەزگای بەرهەمهێنانەوە دروســت دەبوو، هەروەها زۆر لەنزیکەوە چاودێریی شەڕگەکانیان دەکرد»، ئەمە قسەی سێس کارۆس بوو، کە ڕوخسەتی رەسمیی ئاست بەرزی هەبوو.

دەسبەجێ دوای ئەوەی کارەساتە دڕندانەکەی هەڵەبجە گەیشتە سەر شاشەی تەلەفزیۆنــەکان، تێد کۆپێڵی پێشکەشــکاری بەرنامەی نایتلاین پرســیاری لە ئەلەســتێر هەی کرد، کە پســپۆڕێکی بەرچاوی چەکی کیمیایی بوو، ئاخۆ هیچ ڕێگەیەک شــک دەبات «بۆ ئەوەی ئەم جنۆکەیــە بگێڕێتەوە ناو کووپەڵەکەی خۆی، هەر ڕێگەیەک بۆ قەدەغەکردنی بەکارهێنانی (چەکە کیمیاییەکەیان)..؟» هەی لە وەڵامدا وتی «پێموایە بەڕاســتی ئێمە پێویستمان بە سزاو ئابڵووقەی توندترە لە لایەن وڵاتانی ترەوە. پێموایە ئێمە پێویستمان بەوەیە کەوا کۆمەڵی نێودەوڵەتــی بــە تێڕوانینێکی خەتابارکردنەوە هەڵوێســت لــە خەتابارکردنی بەکارهێنانی توخمەکانی چەکی کیمیایی وەربگرن‌و پێویســتە ئەو هەڵوێســتە بەڕوونی بپارێزن و ئەگەر وانەکرێت چیتر کاریگەر نابێت»(١٧).

ئەمە نەکرا و نەدەبوو بیشــکرێت. ئەو ئیشــارەتەی کــەوا بەکارهێنانی گاز بەتــەواوی ڕێگە پێنەدراو و تابووە لەکاتێکدا کە بەڵێنیش وابوو ببێتە هۆکارێک بۆ زەمانەتکردنی پاشەکشــەی ئێرانیەکان، نەگەتیڤانە کاری کردە ســەر ورەی عێراقیەکان. هەرچەندە هەڵەبجە دەرەنجامی راچڵەکێنی چاوپۆشیی بەکارهاتنی گازی بــە وڵاتدا هێنا، بەڵام بەرژەوەندیــەکان ئەو دەمە هێند گەورە بوون کەوا پشتگیرییە بێسنوورەکانی واشنتۆن دەبوو بەردەوام بن ــ وەک دەڵێن بە چاوی نوقاو و توند دەستگرتن بە لووتەوە.

بێگومان کاربەدەســتانی ئیدارەی ریگان نیگەران بــوون لە ئەگەری ئەنجام لێکەوتنەوەی هێرشــەکەی هەڵەبجە. وەک ئەفسەرێکی خانەنشینی موخابەراتی ئەمەریکا (لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا) دەگێڕێتەوە کەوا:

«کاتێ هێرشــەکەی هەڵەبجە، بە هۆی جێبەجێ کردنی کەمپێنێکی باشــی پەیوەندیە گشــتیەکانی ئێرانیەکانەوە ئاشکرابوو، هەردوک وۆڵفۆویتزو ئەرمیتاج ویستیان یارمەتی و پشــتگیریی خۆمان رابگرین، وەک مەترسییەک لە ئەگەری ئــەو کاردانەوە تونــدو کوتوپڕەی دروســت دەبێت، ئەگەر هــاتو زانرا کەوا ئەمەریــکا زانیاریی موخابەراتیــی داوە بە عێراق، لەکاتێکــدا کە ئەوان گازی

کیمیاییان کردووە بە سەر گەلی خۆیاندا. دواجار، لە کۆبوونەوەیەکی دەزگاکانی ناوخـــۆدا ـ کە پێموایـــە کۆبوونەوەیەکی «جێگران» بـــوو، واتە کۆبوونەوەی جێگـــری وەزارەتەکانو (جێگری بەڕێوەبەری موخابەراتی مەرکەزی) ـ بڕیاریاندا کەوا زۆر گرنگە ئێران جەنگەکە نەباتەوە».

بەڵگەکان دەیســـەلمێنن کەوا ویلایەتە یەکگرتووەکان بەتەواویی ئاگادارە کە عێراق بووە گازبارانی هەڵەبجەی کـــردووە، کەچی ئێرانی بەوە تاوانبار کردووە کە لانیکەم بەشـــێکی بەرپرسیارێتیی لەئەســـتۆیەو پاشان دیپلۆماتەکانی خۆی راســـپارد کە ئەو پشـــکە تاوانبارکردنەی ئێران بڵاوبکەنەوەو جارِی لێبدەن. بە واتایەکی تر، کاردانەوە لە ئاســـت هەڵەبجەدا، خەتابارکردنی ئیستیباقیی نەبوو وەک لە ســـاڵی ١٩٨٤دا کـــردی، بەڵکو زانیاریی هەڵە بـــوو و وادارێژرابوو کە بەرپرسیارێتیی تاوانەکە دابەش بکرێت، بۆ رێگرتن لە سزای بەکۆمەڵ.

ئەم دەهۆو پیلانە، ســـەرکەوتووانە کاری خۆی کرد کە عێراق بە قولاپەکەوە نەبێت و دەرەنجامێکی گرنگیشـــی لێکەوتەوە، ئەویش ئەوە بوو کە: عێراقیەکان تیشکێکی سەوزی تریان بەدیکردو دەسبەجێ سوودیان لێوەرگرت. بەکارهێنانی تاکتیکیانەی گاز لە یەکەم رۆژی هەر قۆناخێکی ئەنفالدا وایکرد کە بتوانن دەیان هەزار کۆبکەنەوەو پاشـــان بە پلانی دارێژراو بیانکـــوژن. ئەڵبەتە بەدڵنیاییەوە ئەمە سیاســـەتو ئامانجی ویلایەتە یەکگرتووەکان نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا راستەوخۆ ئەم ئەنجامەی لێکەوتەوە، بە هۆی ئەوەوە کە نەیانتوانی ئەو کارەی عێراقیەکان بوەستێنن.

لە ئەیلولـــی ١٩٨٨دا، ئیدارەی ریگان، بە هەنـــدێ دواکەوتنەوە، بۆ دواجار دەستی کێشایە مەســـەلەکەوە، بەڵام لەم خاڵەدا زۆر درەنگوەخت بوو. چونکە جەنگ کۆتایی هاتبوو، یاخیبوونی کوردیش تێکشـــکێنرابوو و ســـەرکردایەتیی عێـــراق قەناعەتـــی تەواویان پەیداکردبوو کە هێزی ســـەربازیی نوێیان دەتوانێ چارەسەری هەندێ مەسەلەی هەڵپەسێردراو بکاتو کوەیت نۆرەی هاتبوو.

بەئامانجکردنی خەڵکی مەدەنی:

گەشەکردنی کولتووری لە سزا دەربازبوون

شەش مانگ پاش رووخانی رژێمی عێراق، دۆناڵد رامسفیلدی وەزیری بەرگریی ئەمەریکا، لە ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣دا و لە نووسینی بابەتێکدا کە دەربڕینی بیروڕای شەخسیی خۆی بوو، هاناو هاوارێکی بڵاوکردەوە سەبارەت بە جەنگی واشنتۆن دژ بە تیرۆریزم و هێزەکانی ئەمەریکا بەرەوڕووی یاخیبوونێکی پەرەسەندوو بوونەوە لە عێراقداو ئێستا دەیەوێت یادەوەرییەکی گرنگ بێنێتەوە بیری ئەمەریکییەکان.

رامسفیلد دەنووسێت کەوا بیست ساڵ لەمەوپێش، سەردانی بەیروتی کردووە، وەک نوێنەرێکی شەخسیی رۆناڵد ریگان، بە ماوەیەکی کەم پاش ئۆپەراسیۆنەکەی حیزبوڵڵا کە ئۆتۆمبیلێکی بارهەڵگری لە سەربازگەی مارینزەکانی ئەمەریکادا تەقاندەوەو٢٤١ سەربازی خزمەتی کوشت. ئەزموونی لوبنان دوو پەندی فێرکردووە، یەکەمیان کشانەوەی هێزەکانی ئەمەریکا، شەش مانگ دواتر زاتی خستە بەر تیرۆریستان لە سەرانسەری جیهاندا بۆ چاوەڕێکردنی هێرشی رووخێنەرتر دژ بە ویلایەتە یەکگرتووەکانو بەو پێیە دەبێ ئەمەریکا شەڕی تیرۆریستان بکاتو دەریانپەڕێنێو نەهێڵێ پەناببەنە بەر هیچ شوێنێکو»بۆ هەموو وڵاتانی روون بکاتەوە کە لەخۆگرتنو داڵدەدانیانو کاری لەو چەشنە، ئەنجامی خراپی لێدەکەوێتەوە». لەوەش زیاتر لە نووسینەکەیدا ئەوە دەردەبڕێت کە جیهان پەرەسەندنی چەکی لەوە ترسناکتری بینیوەو ئەم چەکانە دەکرێ لە لایەن تیرۆریستانەوە دژ بە ئەمەریکا بەکاربهێنرێن و ئەمەش پێویستی بە کاردانەوەی بەهێز هەیە، پاساویش بۆ ئەوە: «ئەگەر جیهان کار نەکات لە سەر ئەو زنجیرە پەیوەندیانەی لە نێوان تۆڕە تیرۆریستەکانو دەوڵەتە تیرۆریستەکانو چەکە کۆکوژەکاندا دەردەکەون، ئەوە رۆژێک دێت کە تیرۆریستان نەک زیاد لە ٢٤٠ کەس دەکوژن، وەک لە بەیروتدا روویدا، یان زیاد لە سێ هەزار کەس وەک لە ١١ ی سێپتەمبەردا، بەڵکو دەیان هەزار کەسو بگرە زیاتر دەکوژن» (١٨).

گێڕانەوەکەی چیرۆکی لوبنان لە لایەن رامسفیلدەوە، خۆدزینەوە بوو لە دوو شت، کە بریتیبوو لە هەردوک: راستییەکی ناخۆش و رۆڵی ئەو خۆی لەو

پەرەسەندنانەدا کە بوون بە مەترسییەکی گەورەتر بۆ جیهان. پێش هەموو شتێک، ئەوە گرنگە بێنیتەوە یادی خۆت کە بۆچی سەربازەکانی ئەمەریکا لە لوبنان بوونو بۆچی جەنگاوەرانی بزووتنەوەی حیزبوڵڵای تازە فریشکگرتوو لەباربوون بۆ ئەوەی بە شێوەی نائاسایی بیانکەنە ئامانجی خۆیان. مانگێک پێش ئەوە، واتە لە ئەیلولی ١٩٨٣دا، سەربازەکانی ئەمەریکا کە بەشێک بوون لە هێزێکی ئاشتیپارێزی فرەڕەگەز، کەوا سەربازانی فەرەنساو بەریتانیاو ئیتاڵیاشی لەخۆگرتبوو، لە شەڕی ناوخۆدا بێلایەنیی خۆیان لەدەستداو قورسایی پشتگیریی خۆیان بە لای کەتائیبی میلیشیا مەسیحیەکانو حکومەتی ئەمین جومەییلدا خست، دژ بە هاوپەیمانییەکی فەلەستینیەکانو دورزیەکانو گرووپەکانی تری سەر بە سوریا. ئەمە هێڵەکانی بەرەی دورزیەکانی لە زنجیرە چیای شۆف خستە بەر بۆردمانی هێزی دەریایی، کە تێیدا بێ بواردن چەندین گوند لێدران. جووتە هێرشە خۆکوژیەکەی حیزبوڵڵا دژ بە سەربازگەی مارینزو بارەگای فەوجی فەرەنسیەکان، وەک کاردانەوەیەکی راستەوخۆ هات بۆ دەستێوەردانی ئەمەریکیو فەرەنسیەکان لە بەرژەوەندیی رژێم لەبەیروت کە نە میللیو نە نوێنەری خەڵک بوو. رێکخراوەکە هەردوو ئامانجەکەی خۆی هەڵبژاردبوو، (کە هەردوک سەربازی بوونو مەدەنی نەبوون) و شێوەی جێبەجێ کردنیشیان (کە خۆکوژی بۆمبە ئۆتۆمبیل بوون)، بە هونەرێکی کەم و کاریگەرییەکی زیادەوە. ئەگەر ئەم ئامرازانە نائاسایی بوون، ئەوە لە کەشتییە جەنگیەکەی نیوجێرسیی ئەمەریکا کوشندەتر نەبوون، کە بۆمبی یەک تەنیی دەگرتە ناوچە مەدەنیەکان لە شۆف[١٩]. بەرانبەر گرتن لە هێزی قەبەو پڕچەکی ئاسایی بە تاکتیکی نائاسایی، نەریتپارێزییەکی ئاسایی گەریلایە، کە «هەڕەشەی نابەرابەریان» هێزێکی چەندبارە پێکدێنێ ـ کە جۆرێکە لە یەکسانی راگرتن کەوا بە دروستکردنی هاوسەنگییەک لە ترس، هەستێکی رەوایی دەگەیەنێ لە چاوی ئەو لایەنەوە کە لە رووی سەربازییەوە لاوازترە[٢٠].

هەروەها رامسفیڵد نەیتوانی باسی سەردانەکەی تری بکات لە گەشتەکەیساڵی ١٩٨٣یدا، بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. چونکە تەنها سەردانی بەیروتو قودسی نەکرد، بەڵکو یەکەم سەردانی بۆ لای سەددام حوسێن بوو وەک گەورە کاربەدەستێکی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە پلەو پایەی رامسفیڵددا. لە رێخۆشکردندا بۆ گێڕانەوەی پەیوەندیە دیبلۆماسیەکان (وەک خەڵات کردنێکی عێراق بۆ شەڕکردنی لەگەڵ ئێراندا)و چاوداخستن لەئاست چەکی کیمیایی

عێراقدا، رامســـفیڵد تیشـــکی ســـەوزی بۆ عێراقیەکان هەڵکرد بۆ چرکردنەوەی بەکارهێنانی گازیان. پشتگیریی ویلایەتە یەکگرتووەکان بۆ دکتاتۆری ملهوڕ، لە بەرانبەردا پیسترین رژێمی تیرۆریستیی لێکەوتەوەو تارمایی تەشەنەکردنی چەکی کیمیاییو بایۆلۆجیو ئەتۆمیی لێ پەیدابوو کە وای لە رامسفیلد کرد بیست ساڵ دواتر رەخنەی زۆر توندی لێبگرێت. جۆرج شوڵز لە پایزی ١٩٨٨دا، دانی بەمەدا نا، ئەگەرچی بەدرەنگیشەوە بوو، کاتێ تێبینی کرد کەوا کۆبوونەوەی مووشەکی بالســـتیو چەکی کیمیایی لە ناودەســـتی وڵاتێکدا، کە مێژوویەکی تیرۆریستیی هەبێت، خراپترین مۆتەکە بوو بۆی[٢١]. بێجگە لەوەش، شەش مانگ لەوەوپێش عێراق هەڕەشـــەی کرد کە هێرش دەکاتە ســـەر تارانو شارەکانی تری ئێران بە مووشـــەکی کڵاوە کیمیایی و ئەمە دەبێ ئاگاداریی پێشـــوەختی دابێتە شوڵز. تەنها سێ ساڵ دواترو لە کانوونی دووەمی ١٩٩١دا، عێراق مووشەکی سکۆدی نا بە ئیسرائیلەوە لە کەشوهەوای ترسێکی بەربڵاودا، کەوا کڵاوەی جەنگیی پڕ لە توخمی کیمیایی پێوەیە. هەرچەندە ئەمە روویندا، بەڵام عێراق توانای هەبوو. وا پێدەچێت تەنها هەڕەشـــەکردن بە کاردانەوەیەکی ئەتۆمی، تەگەرەی خستە بەردەمی سەددام حوسێن.

وا ئێســـتا ئێمە گەیشـــتووینە چەرخی تیرۆر، کە زەمانێکە خەڵکی خۆکوژو خۆتەقێنەوە لەلایەن ئەو کەســـە دڵڕەقانەوە ئاڕاســـتە دەکرێن، کە لەرێکخراوی بەر ســـێبەردا کاردەکەن. نەبینینی کارو کردەوەی پێشکەوتووی، رەنگە ببێتە هەڵەیەکـــی جیددیو هەموو هەوڵێک پەکبخات بۆ گەڵاڵە کردنی کاردانەوەیەکی کاریگەر. کارێکی ئاســـانە ســـەرکۆنەی گرووپەکانی گەریلا بکەین، لەبەرئەوەی ناتوانن پابەندی رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان ببن، چونکە بەشـــێک نین لەو ریککەوتننامانە. راســـتە دەبێ نۆرمە بنەڕەتیەکانی مرۆڤایەتی بەسەر هەمواندا جێبەجێ بکرێت، بەدەر لەئیمزاکردن، بەڵام ئەوە حکومەتەکانی دنیایە بە هەموو سەرچاوەو کۆمەڵەی رێکخراویانەوە، بە ستانداردی مۆراڵیو حوکمی یاسایانەوە، دەبوو نموونەی پەیڕەویکردن بن. ئێســـتا دەوڵەتە ســـەرەکیەکانن کە بوون بە پێشـــێلکاری گەورەی زۆربەی ئەو رێککەوتننامانەی خۆیان لە پێشی پێشەوەی دانوستانو ئیمزاکردنیاندا بوونو بەو کارەیان مەترسیدارترین پەیامیان گەیاند.

بـــۆ نموونە، رێککەوتننامـــەی چەکی کیمیایی وەرگرە، کـــە پەیماننامەیەکە بە شـــێوەیەکی بەرفراوان لە لایەن ســـەرکردایەتییەکی دیبلۆماســـیی بەهێزەوە بەئەنجامگەیشتووە، لە سەردەمی ئیدارە یەک لەدوای یەکەکانی ئەمەریکاداو لە

سـالّی ١٩٩٧دا سـەرۆک کلینتۆن رەزامەندیی لە سەر دەربڕیوە. بە تێپەڕبوون بە قەوارەی یاسـایی پێویستی جێبەجێ کردن لە سـالّی ١٩٩٨دا، کۆنگرێسی ئەمەریکی ـ بە سـەر بەرهەڵسـتیی ئیدارەی کلینتۆندا ـ هـەندێ تەحەفوزی خسـتە سەر، کە راستەوخۆ پەیماننامەکەی پێشـێلدەکردو رێگەی بە دەوڵەتە ئیمزاکـردووەکان نـەدەدا حاڵەتەکان تاوتوێ بکەن. ئـەم تەحەفوزانە ـ وەک مافی سـەرۆک بـۆ رەتکردنەوەی تەحـەدای پشـکنین، قەدەغەکردنی ناردنە دەرەوەی ئەو نموونانەی لە کاتی پشکنیندا کۆکراونەتەوە، سنووردانان لە سەر ژمارەی دامودەزگای پیشەسـازیی کە پێویستە ئەو چالاکیانەیان روونبکرێتەوە، کە پەیوەسـتە بە قەدەغەکردنی ماددە کیمیاییەکانەوە ـ بە شـێوازێک کراون پابەندبوونی ویلایەتە یەکگرتووەکان بە رێککەوتننامەکەوە، بێمانابێت.

پێشـێلکردنی رێککەوتننامـە فرەلایەنەکانـی وەک پرۆتۆکۆڵـی جنێـڤ، رێککەوتننامـەی جنێڤ، رێککەوتننامەی چەکی کیمیایـیو لاوازکردنی دەزگاو دامـەزراوە نێودەوڵەتییەکانـی وەک نەتـەوە یەکگرتـووەکان، دەرەنجامـی راسـتەقینەی هەیە. ئەمە زۆربەی ئەو بنەماو پێوەرانە تووشـی خۆرە دەکات کە ئەم رێککەوتننامەو دەزگایانەیان لە سـەر دامەزراوەو پشـتی پێدەبەستنو تـەواو بنەڕەتین لە قەدەغە لەسـەردانانی بەئامانجکردنـی خەڵکی مەدەنی لە جەنگـدا. هەرچەندە ئەمانە بـەزۆری ئەکتەری نادەوڵەتیـن (وەک یاخیبووانی عێراقو شـەڕکردنی فەلەسـتینیەکان لەگەڵ سـوپای داگیرکەری ئیسرائیلداو تیرۆرسـتانی قاعیدە)، کەوا قورسـاییەکی زۆری ئیدانەی ئەخلاقییان لەسەرە، هەروەها دەوڵەتیشـن (وەک ئیسـرائیل لە فەلەسـتینو لوبنانداو ئەمەریکا لە عێراقدا) کە نموونەی بالادەسـتی بەکارهێنانی چەک و تەقەمەنین لە ناوچەکانی نیشـتەجێی خەڵکداو پاشـان خۆحەشاردان لە پشـت بیانووی حازربەدەستی «دەسنیشـانکردنی بکوژان»و «کاردانەوەی گونجاو»و «زیانی لاوەکییەوە». سـوپای بەباشی دیسـپلینکراو و پرۆفێشـناڵو خاوەن چەکو تفاقی تۆکمەو توندوتۆڵ، شـەلم کوێرم خەڵکی مەدەنی داناگرێتەوە، بەلام ئەگەر لە ئەنجامی چەندبارەبوونەوەی ئەم کارەیاندا، خەڵکی مەدەنیی زۆر کوژرابێتن، ئەوە بنەمای ئەخلاقیی گیانفیدایی لەدەستدەدەن.

ئەگەر ویلایەتە یەکگرتووەکان متمانەو باوەڕی خۆی لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا لە دەستنەدایە بە بۆردمانی دێهاتی لوبنان لە سالّی ١٩٨٣دا، بە تاوانبارکردنی سـەددام حوسـێن بەوەی کە «ئەو پیاوە بوو کەوا گەلەکـەی خۆی گازباران

کرد» پاش ئەوەی تیشـــکی ســـەوزیان بۆ هەڵکرد، بە دەرپەڕاندنی هێزەکانی عێراق لە کوەیت لەکاتێکدا پارەی بە ئیسرائیل دەداو بە شێوەیەک لە شێوەکان پشتگیریی داگیرکردنی ســـتەمکارانەو دڕندانەی ئەو وڵاتە دەکات بۆ فەلەستین لەڕووی ســـەربازییەوە، یان بە هۆی پشتگیریو دەســـگرۆیی رژێمە فاشیستو تاکـــڕەوەکان، لەکاتێکدا کە ئەوانە دژی بەهاکانی دیموکراســـیو مافی مرۆڤنو پاشـــان بەدڵنیاییەوە راگەیاندنێک لە لایەن مادلین ئۆڵبرایتی باڵیۆزی کلینتۆن لە نەتەوە یەکگرتووەکانو (دواتر وەزیری دەرەوە) بە توندی دەیگرێت. ســـاڵی ١٩٩٦ لیســـڵی ســـتاڵ لە بەرنامـــەی «٦٠ دەقیقە»ی تەلەفزیۆنـــی CBSدا لە ئۆڵبرایتی پرســـی ئاخۆ زەرەروزیانی مرۆڤ لە ئەنجامی ســـزا نێودەوڵەتیەکانی ســـەر عێراق هیچ پاساوێکیان هەیە، چونکە: «ئێمە بیستوومانە کە نیو ملیۆن منداڵ مردوون و پێمواية ئەوە لە ژمارەی ئەوانەی لە هیرۆشیمادا مردن زیاترە.. باشـــە ئەمە ئەوە دەهێنێ؟» ستاڵ ئەم پرسیارەی کردو ئۆڵبرایتش لە وەڵامدا وتی»پێموایە ئەمە بەراوردێکی زۆر سەختە، بەڵام بۆ نرخەکەی، ئێمە پێمانوایە بەڵێ دەیهێنێ».

نموونەیەکی ســـەرەکیی پێشـــتر لەبارەی ئەوەوە کە چـــۆن بنەماو پێوەرە گشتیەکان بە شێوەیەکی ترسناک لاوازکراون لەم کتێبەدا باسی لێوەکراوەو دیسان عێراقی گرتووەتەوە. شکستخواردنی کارکردن دژی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق، لە ســـاڵانی ١٩٨٣ ـ ١٩٨٤دا کەشوهەوایەکی سزا نەگرتنەوەی خوڵقاند، کەشـــوهەوایەک کەوا رژێم بە ئاشکرا پێی لێدەنا. ئەم سزا نەگرتنەوە (حەسانە) بۆ دواتر نوقڵانە لێدەری ستەمو پێشێلکارییەکی خراپتر بوو، تا گەیاندیە تاوانی نێودەوڵەتیی چەشنی: تاوانی جەنگ (وەک بە ئامانج کردنی خەڵکی مەدەنی لە جەنگدا)، تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی (وەک گازبارانی هەڵەبجە)و جینۆســـاید (وەک کوشـــتنی سیســـتماتیکیی خەڵکی مەدەنیی کورد لەو ناوچانەی دیاریکرابوو بۆ بەعەرەبکردن). لەم بارودۆخەدا، سیاســـەتی ســـەرلەقاندنو چاوپۆشی کردنی واشنتۆن، کاری گەیاندە بەشداربوون لە تاواندا. لە کۆتایی ساڵانی نەوەتەکاندا، وەزارەتـــی دەرەوە نیگەرانییەکی درەنگوەخت پیشـــاندەدا بـــە تێوەگلان لەم سیاســـەتەدا، کاتـــێ پارێزەرەکانـــی داوای پێداچوونـــەوەی بەڵگەنامەکانیان لێکرا، وەک بەشـــێک لەو بێنەوبەرەیەی ئاخۆ سیاســـەتی ئەمەریکای ســـاڵانی هەشـــتاکان، ســـەبارەت بە عێراقو بەتایبەتی ئەوەی کـــە پەیوەندیی هەبوو بە بەکارهێنانـــی چەکی کیمیاییەوە، دەبوو ئەو مافە لە ئەمەریکا بســـێنێتەوەو بە

شـــیاوی ئەوەی دانەنێت بەشداریی بکات لەو هەوڵو کۆششانەدا کە دەدرێت بۆ ئەوەی ســـەرکردایەتیی عێراق بخرێتە قەفەزی تاوانەوە. لەکۆتاییدا، مینبەرێکی داکۆکیی نێودەوڵەتی یان مینبەرێکی هاوبەشـــی پسپۆڕانی عێراقو نێودەوڵەتی نەبوو، بەڵکو مینبەرێکی تەواو عێراقی بوو بە پشـــتگیریی داراییو هەڵسووڕانی واشنتۆن، بۆ ئەوەی هەر هیچ نەبێ ڕێگریی لە هەندێ ڕووداوی چاوەڕوان نەکراوی ناخۆش بکات. هەروەها بە هۆی ئەم مێژووەوە یەکێک لە کارە دەســـپێکەکانی ئیدارەی تازە دەستبەکاربووی بوش لە ساڵی ٢٠٠١ دا، هەڵوەشاندنەوەی ئیمزای ســـەرۆک کلینتۆن بوو بۆ ڕێککەوتننامەی رۆما لەمەڕ دامەزراندنی دادگای تاوانە نێودەوڵەتیەکان، چونکە ئەمڕۆ تاکلایەنیو سزا نەگرتنەوە سیستەمی رۆژن.

ســـەرکردە پایە بەرزەکانی عێراق لـــە ســـاڵانی ٢٠٠٥و ٢٠٠٦ەوە، لەبەردەم دادگایەکی عێراقیدا دادگایی دەکرێن. سەددام حوسێن لە سەر کۆمەڵکوژییەکی ســـاڵی ١٩٨٢ی شارۆچکەی دوجەیلی شیعەنشین بە سزای ئیعدام حوکمدراو لە کۆتایی ســـاڵی ٢٠٠٦دا هەڵواسرا. لە ســـاڵی ٢٠٠٧دا، دادگایی کردنی ئەوانەی تێوەگلابوون لەو تاوانانەی لە شاڵاوی ئەنفالدا بەرپاکران بەردەوامەو عەلی حەسەن ئەلمەجیدو سابیر ئەلدووریو کەســـانی تریش بەرەوڕووی عەدالەت کراونەتەوە، بەڵام سەددام حوســـێنی تێدا نەماوەو (لەبەر چەند هۆیەکیش وەفیق سامەڕایی تێدا نیە). دادگایی کردنی گازبارانـــی هەڵەبجەش لەئامادەکردندایە. بەهەرحاڵ ئـــەم دادگایی کردنانە زۆر دواکەوتوون لەوەی جـــۆرە پەیامێکی وا بگەیەنن کە دەبوو لە قۆناخە ســـەرەتاییەکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیاییدا نەیانهێشـــتایە خراپتـــر رووبدات. بێجگە لەوەش ئەوانەی کە بەشـــداربوون لـــەم تاوانانەدا، بە دابینکردنی کەرەستەو ئامرازو هەڵکردنی تیشکی سەوزو داپۆشینی کاری خۆیان بە فێڵو چاوبەستی، هەرگیز ناچنە بەردەمی دادگا. بەپێچەوانەوە ئەمڕۆ ئەوانە ئەندازیاری جەنگی عێراقو کاری هەمەلایەنەی ئیدارەی بوشن.

ئەمـــە ئەو ترسو ســـامە دێنێتەوە یاد کە جەنگی جیهانیـــی دووەم بەرپای کردو پاڵنەرێکە بـــۆ نوێکردنەوەو بەرفراوانکردنی سیســـتەمێکی ڕێککەوتن بۆ دارشـــتنی ئەو بنەمایانەی پشت بە یاســـاو پێوەرە بنچینەییەکان دەبەستن، بۆ ئەوەی ڕێگە بگرێت لە گەڕانەوە بۆ بارێکی شیرازە تێکچووی لەو چەشنە. بەبێ نوێکردنەوەی پابەندیی بۆ ئەم پەیماننامانەو ئەو بەهایانەی بەرجەستەی دەکەن دەبـــێ لەوە دڵنیابیـــن کەوا ئەم جیهانەی ئێمـــەو منداڵەکانمانی تێداین، بەرەو ئاقارێکی ترسناکتر دەڕوات.

وتەیەکی کۆتایی

ویلایەتە یەکگرتووەکان، ئابی ٢٠٠٦

لە ژوورێکی دانیشتنی شارۆچکەیەک لە سەر قەنەفەیەک دانیشتووموو ژمارەیەک ژنو پیاو و منداڵ، بە خێزانی خۆیشـەوە، دەوریان داوم. دەمەتەقێ لە نێوان دانیشتواندا لە ئینگلیزییەوە (کە زمانی منداڵەکانو زیاتریش هی گەورەکانە) بۆ عەرەبی (کە دەتوانم لەگەڵ دۆستەکانمدا قسەی پێبکەم) و بۆ کوردی (کە ناتوانم قسەی پێبکەم، بەڵام هەمووانی لەم ژوورەدا پێکەوە بەستووە)، ئەمسەرو ئەوسەر دەکات. قسەو گفتوگۆی ئێمە لە سەر عێراق، خواردنی کوردی، وردە نەخۆشییەکانو ژیان لە کوردستاندا بوو. منیش گەڕابوومەوە بۆ ئەو ڕۆژەی کە دە ساڵ لەمەوپێش لە ئۆتۆمبیلێکی سەربازیی ئەمەریکیدا دانیشتبووم، کە لە پردێکی سەر ڕووباری خابووری سنووری نێوان تورکیاو عێراق دەپەڕییەوە، هەتاو بە راسەرەوە لێیدەدایەو چاوەڕوانییش زۆری کێشاو منیش دڵنیا نەبووم ئەو تاقمەی چاوپێکەوتنم لەگەڵ ڕێکخستبوون لە سلێمانییەوە دەگەنە سەر سنوور، کە خاڵی دەستپێکردنیان بوو.

ئەو دەمە نۆڤەمبەری ١٩٩٦ بوو، سێ مانگ لەوەوپێش هێزەکانی عێراق ڕژانە هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردەوە، بە هاوکاریی (پ د ک)، کە بەشێوەیەکی کاتی، دایە پاڵ ئەو هێزانە بۆ شکست پێهێنانی (ی ن ک)ی دوژمنی هاوبەش، کە چوار ساڵ بوو کەوتبوونە شەڕو ناکۆکییەکی ناوخۆیی سەختو کوشندەوە. ئۆپەراسیۆنەکە لەناوچوونی ژمارەیەک جەنگاوەری ئۆپۆزسیۆنی عێراقی لێکەوتەوە، کە خۆیان بۆ ڕووخاندنی ڕژێم ئامادە دەکرد (ئەمە دەسپێشخەریەک بوو نەیتوانی پشتگیریی ولایەتە یەکگرتوەکان بەدەستبێنێو بەو پێیە هەر لە سەرەتاوە لەشوێنی خۆیدا پووکایەوە). هەروەها کۆتایی بە چوار ساڵی کاری باشی حکومەتی ئەمەریکاو ئەو ڕێکخراوە ناحکومیانە هێنا، کە ویلایەتە یەکگرتووەکان یارمەتیی دارایی دەدان بۆ بووژانەوەی کوردستان، لە ئەنجامی کاولکاریی پێشو پاشو کاتی ئەنفالدا. لە ماوەی مانگێکدا ئیدارەی کلینتۆن بە

فرۆکە هەواڵگرە کاریگەرەکانیو هاوڵاتیانی خۆی لە ناوچەکە بردە دەرەوە. فرەی پێنەچوو، ئیدارە بڕیاریدا هەموو ئەوانەش بگوێزێتەوە کە پەیوەندییان هەبوو بەو پرۆژانەوە کە ئەمەریکا یارمەتی دارایی بۆ دابین دەکردن. ئەمە هەزاران کوردی گرتەوە، کە هەڵبژاردەی خوێندەوارو کادری قاڵبووی کاروبار بوونو سەرتۆپی شارەزایانی کۆمەڵگەی خۆیان بوونو پاڵاوتەیەکی راستەقینەی داچۆڕاندنی ئەقڵ بوون. لە نۆڤەمبەردا ئۆپەراسیۆنەکە خێراییەکی تەواوی بەخۆوە بینی[1].

بێجگە لەم کۆششە ئاشکراو جاڕلێدراوە، دەسپێشخەرییەکی هاوتەریب ژێربەژێر رێکدەخرا. بە کارکردن لە سەر داواکاریەکی هیومان رایتس وۆچو لە سەر راسپاردەی کۆشکی سپیی لەمەڕ کلینتۆنو سوپای ئەمەریکا بە کارکردنو هەماهەنگییەکی نزیک لەگەڵ حکومەتی تورکیا رازی بوون بە گواستنەوەی گرووپێکی بچووکی کوردی عێراقو خێزانەکانیان لە کوردستانی عێراقەوە بۆ ئەمەریکا بە مەبەستی سەلامەتیی شایەتحاڵە سەرەکیەکان بۆ هەر دادگایی کردنێکی داهاتووی سەددام حوسێنو رژێمەکەی ـ شایەتحاڵانی کوشتارە بنەڕەتیەکانی ئەنفال. ئەمانە پێنج پیاو و کوڕێک بوون. لە لووتکەی شاڵاوی ئەنفالدا ساڵی ١٩٨٨، پۆلیسی ئاسایشی عێراق، بە جیاجیا لەگەڵ هاوەڵ و کەسوکاریاندا ترنجاندبوونیە پاسی بچووکەوەو رەوانەی بیابانی رۆژئاوای عێراق کرابوون بۆ کوشتن. ئەوجا لێرە دایانبەزاندبوونو خستبوونیانە خەنەکی تازە هەڵکەندراوەوەو کۆمەڵکوژیان کردبوون. بەڵام بە شێوەیەکی موعجیزە ئاسا ئەم پێنج پیاوە لەگەڵ کوڕە مێرمنداڵەکەدا، هەریەکەو بە جۆرێک، رزگاریان بووبوو لە ژێر پەردەی شەوداو لە زۆر رووەوە بەخت یاوەریان بووەو ئەقڵو زیرەکیی خۆیان بەکارهێناوەو دواجار توانیویانە بگەنەوە کوردستانو لەوێ خۆبشارنەوە تا ئەودەمەی لە ئۆکتۆبەری ١٩٩١دا، هێزەکانی عێراقی لێکشایەوە.

یەکتربینینەوە لە ناوەڕاستی پردەکەدا خۆشییەکی زۆری پێبەخشین، بەڵام کورتخایەن بوو. بە پێی دەسنیشانکردنی ناسنامە، سێ پیاو و کوڕە مێرمنداڵەکە رێگەیان پێدرا لەگەڵ خێزانەکانیان بپەڕنەوەو دەسبەجێ سواری فرۆکە کرانو بۆ دوورگەی گوامیان بردنو لەوێ چوونە پاڵ ژمارەیەکی زۆری تری کوردی گوێزراوە، بۆ ئەوەی ماوەی چەند مانگێک تێیدا رابێنو راهێنانی زمان بکەن، پێش ئەوەی لە ئەمەریکادا نیشتەجێ بکرێن. دوو رزگاربووەکەی تری ئەنفال دوو ساڵ دواتر هێنران بۆ ئەمەریکا.

گواستنەوە لە دێهاتی کوردستانەوە بۆ شێوە ژیانێکی مەدەنی لە ئەمەریکادا،

بەرەنگاربوونەوەیەک بوو بۆ ئەم کوردانە، کە تەنها خوێندنێکی سەرەتاییو خزمەتی سەربازیی لێبترازێ لە سوپای عێراقداو لە بەرەی جەنگدا، لە گەرمیان بەولاوە کە تێیدا گەورە بووبوون، شتێکی ئەوتۆیان لە دنیای دەرەوەی خۆیان نەدەزانی. بەڵام ئەمڕۆ، کە دەکاتە دە ساڵ دوای ئەوە، ئەوان گەشەیان کردووەو لەکاتێکدا کە پیاوەکان کاری کرێ نزم دەکەن لە شوێنەکانی فاست فوودو ئۆتۆمبیل شۆردندا، منداڵەکانیان شارەزایی پەیدا دەکەن لە پێداویستیە بنەڕەتیەکانی ژیانی مۆدێرندا، وەک ئینتەرنێتو خوێندنی ئامادەیی تەواودەکەنو دەچنە کۆلێج. دواجار ئەوانە لەئارامیدا دەژینو هیوایان بە دوارۆژە.

پـــەراوێـــــزەکـــان

بـــــەرایـــــی

١. «گازی ژەهراوی، تاوانی عێراق» سەروتاری نیویۆرک تایمز، ٢٦ی مارتی ١٩٨٨.
٢. جولیان پێری رۆبنســـنو جۆزێف گۆڵدبلات «شەڕوشـــۆڕی کیمیایـــی لە جەنگی عێراق ـ ئێراندا» ـ (ئینســـتیتیوتی ستۆکهۆڵم بۆ توێژینەوەی ئاشـــتیی نێودەوڵەتیی SIPRI ـ ١٩٨٤)، ل٣.
٣. هیومان رایتس ووچ، «تاوانی جینۆسایدی عێراق: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد» (نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥)، بەشی ٩ «دەستەی گوللەباران».

پێشەکی: مشتومڕ لە سەر هەڵەبجە

١. لە دوو باری جیادا لە مایســـی ١٩٩٢و ئابی ١٩٩٣دا، ســـوپای ویلایەتە یەکگرتووەکان هـــەژدە تەنی مەتریی بەڵگەنامەی پۆلیســـی نهێنیی عێراقی گواســـتەوە بۆ ئەمەریکا، لەوانەی کە لە لایەن حیزبە کوردییە یاخیبووەکانەوە دەســـتیان بەسەرداگیرا، لە ماوەی راپەڕینە کورتخایەنەکەی ساڵی ١٩٩١دا، بۆ پاراستنو شیکردنەوەیان. ئەمانە سپێردرانە دەزگایەکی ئەرشـــیفی نەتەوەیی ئەمەریکا، بە سەرپەرشتیی کۆمیتەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی ســـەناتی ئەمەریکا (ئەنجومەنـــی پیران ـ و). رێکخـــراوی ناحکومیی هیومان رایتـــس ووچ، لە ســـاڵانی ١٩٩٢ـ ١٩٩٤دا، ئیمتیازی تاوتوێکردنی ئـــەم بەڵگەنامانەی وەرگرت بۆ لێکۆڵینەوەو وردەکاریی کردن لە بەڵگەی تاوانەکانی مافی مرۆڤدا. نووســـەر سەرپەرشتیی ئەم پرۆژەیەی هیومان رایتس ووچی دەکرد لەم ماوەیەداو (یاوەریی دووەم باریشی کرد لە ئابی ١٩٩٣دا). ئەنجامە بنەڕەتیەکان لە دووتوێی دوو بڵاوکراوەی میدڵ ئیســـت ووچدان: «***جینۆســـاید لە عێراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ ســـەر کورد***»، (ساڵی ١٩٩٣) و «***بیرۆکراســـیی داپڵۆسین: حکومەتی عێراق لە ڕوانگەی قسەکانی خۆیەوە***»، (ســـاڵی ١٩٩٤) و لـــەم دوو ماڵپـــەڕەدان: www.hrw.org/reports/1993/Iraqanfal www.hrw.org/reports/1994/iraq دواتـــر ئەم دوانە لـــە کتێبێکدا لێکدرانو لە لایەن هیومـــان رایتس ووچەوە بڵاوکرایەوە بە ناوی، «***تاوانی جینۆســـایدی عێراق: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد***» (نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥).
٢. پزیشکانی مافی مرۆڤ PHRو هیومان رایتس ووچ HRW «کارێکی زانستی بۆ یەکەمجار: نموونەی ئـــەو خۆڵانەی لە چاڵە بۆمبەکانـــی باکووری عێراق وەرگیـــراون، دەمارەگاز

پیشـــاندەدەن، تەنانەت چوار ساڵیش دواتر». راگەیاندنی رۆژنامەنووسی (٢٩ی نیسانی ١٩٩٣)، لەم سایتەدا بیخوێنەوە: www.phrusa.org.

٣. ئـــەو بەڵگەنامانەی حکومەتی ئەمەریكاو هەواڵگریی، كـــە لەم كتێبەدا هاتوون، یان بە داواكاریی دانەری ئەم كتێبە دەســـتهاتوون، بە پێی یاســـای ئازادیی زانیاری، ئەرشیفی ئاسایشـــی نەتەوەیی ناحكومی كە لەواشـــنتۆنە (http://www.nsa.org) یان گاڵفلینك (http://www.gulflink.osd.mil)، كە دەسپێشـــخەرییەكە لە لایەن جەنگاوەرانی دێرینی جەنگی كەنداوی ســـاڵی ١٩٩١ەوە، بۆ بەدەستهێنانی زانیارییەكان لە سەر توانای پێشووی چەكی كۆكوژی عێراق لە بەدواداچوونی نیشـــانە روونەكراوەكانی جەنگی كەنداودا. بەو پێیە ســـەرچاوەی بەڵگەنامە رەسمیەكانی ئەمەریكا، لێرەدا بەم شێوەیە ئیشارەتیان بۆ دەكرێت: دانەر ـ FOIA (واتە یاســـای ئازادی زانیاری)، NSA ـ FOIA (واتە ئەرشیفی نەتەوەیی)، یان Gulflink ـ FOIA گاڵفلینك.

٤. لەمـــە وەرگیراوە «تـــاران بەغدا تۆمەتبار دەكات كەوا چەكی كیمیایی دژ بە شـــارێكی كوردنشـــینی عێراق بەكارهێناوە»، بە فەرەنســـی، ئاژانسی فرانس پرێس، ١٦ی مارتی ١٩٨٨.

٥. بێرنارد ی. ترێنەر «لێدانەكانی ئێران هێرشـــە ترســـناكەكەی زســـتان نیە»، ***نیویۆرك تایمز***، ٢٧ی مارتی ١٩٨٨.

٦. ئـــالان كۆوێڵ، «تاكتیكەكانی ئێران ـ عێـــراق: جەنگ كردن دوور لە بەرە»، رۆژنامەی ***ئینتەرناشناڵ هیراڵد تریبیۆن***، ٢٤ی مارتی ١٩٨٨.

٧. «پتر لە ٢٠٠٠ كورد لە بۆردمانی كیمیاییدا كوژراون، بە پێی ســـەرچاوە كوردییەكان»، بە فەرەنسی، ئاژانسی فرانس پرێس، ١٨ی مارتی ١٩٨٨.

٨. ئاژانســـی دەنگوباســـی عێراق، ١٧ی مارتی ١٩٨٨، لـــە FBIS-NES-88- 052, P. 31 بڵاوكراوەتەوە.

٩. چەنـــد نامەیەكی محەمەد محەللاتی، زنجیـــرە/ ١٩٦٣٧ (١٧ی مارتی ١٩٨٨)، زنجیرە/ ١٩٦٣٩ (١٧ی مارتی ١٩٨٨)، زنجیرە/١٩٦٤٧ (١٨ی مارتی ١٩٨٨).

١٠. لەمـــە وەرگیراوە «ئێران دەڵێ عێراق دەمـــارەگازی بەكارهێناوەو وەك تاران بەنەتەوە یەكگرتووەكانی وتووە، ٥٠٠٠ كورد كوژراون»، ئەسۆشیەتید پرێس، ٢١ی مارتی ١٩٨٨و نامەكانی محەللاتی زنجیرە/ ١٩٦٦٤، ٢١ی مارتی ١٩٨٨.

١١. پۆڵ كۆرینگ، «قوربانیانی گازی ژەهراوی ترس وتۆقینی بۆمباران دەگێڕنەوە»، ***گلۆب ئەند مەیڵ*** *Globe and Mail*، ٢٢ی مارتی ١٩٨٨.

١٢. نامەیەك لە محەللاتیەوە، زنجیرە/ ١٩٦٦٩، ٢٢ی مارتی ١٩٨٨.

١٣. دێڤید هێرســـت «ئێران كوژراوەكانی پەلاماری گاز نمایش دەكات»، رۆژنامەی ***گاردیان***، ٢٢ی مارتی ١٩٨٨.

١٤. رۆژنامەی ***جیرۆشەلیم پۆست***، ٢٣ی مارتی ١٩٨٨، چیرۆكەكان بە بروسكە نێردراون.

١٥. وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەكگرتووەكان «كورتەی ڕاگەیاندنی رۆژانە»، ٢٣ی مارتی ١٩٨٨.

١٦. لە نووسینێکی جیم مویرەوە وەرگیراوە بە ناوی «هێرشەکانی گازی عێراق ترس وتۆقینی جەنگی گەورە دێنێتەوە یاد» رۆژنامەی *سەندەی تایمز*، ٢٧ی مارتی ١٩٨٨.
١٧. «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگی ئێران ــ عێراقدا»، دەقی بەرنامەی «نایتلاین»، کە لە ٢٣ی مارتی ١٩٨٨دا پیشاندراوە.
١٨. رۆژنامەی *کریستیان ساینس مۆنیتەر*، ١٣ی نیسانی ١٩٨٨.
١٩. «سکرتێری گشتی وخاچی سوور لە سەر مەسەلەی چەکی کیمیایی راوتەگبیر دەکەن»، ڕاگەیاندنی نەتەوە یەکگرتووەکان س ج/ س م/ ٤١٠٣، ١٥ی مارتی ١٩٨٨.
٢٠. ئاژانسی دەنگوباسی عێراق، ٢٩ی مارتی ١٩٨٨.
٢١. نامەیەک لە مەحمود مادەرشاهی یەوە، زنجیرە/ ١٩٧٤١، ٥ی نیسانی ١٩٨٨.
٢٢. لە ڕۆژنامەی *ئەلرەئیی (الـراي)* ئوردنییەوە وەرگیراوە، ٢٩ی مارتی ١٩٨٨، لە FBIS-NES-88 -060, P. 34.
٢٣. نامەیەک لە عیسمەت کەتانی یەوە، زنجیرە/ ١٩٧٣٠، ٥ی نیسانی ١٩٨٨.
٢٤. «سەرۆکی پەرلەمان تۆمەتی چەکی کیمیایی ڕەتدەکاتەوە»، ئاژانسی دەنگوباسی عێراق، ٥ی نیسانی ١٩٨٨، لە FBIS-NES-88- 067, P.17 و «تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان دەڕواتەوە پاش جێبەجێ کردنی ئەرکی خۆی لە سەر قوربانیانی چەکی کیمیایی»، ئاژانسی دەنگوباسی عێراق، ١١ی نیسانی ١٩٨٨، لە FBIS-NES-88 - 072, p.32 تەئکیدی لە سەر کراوە.
٢٥. پاتریک ی. تایلەر، «هەردوولا عێراق وئێران لە جەنگدا گازبارانی کوردیان کردووە بە پێی لێکۆڵینەوەی ئەمریکا»، رۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٣ی مایسی ١٩٩٠. دواتر تایلەر گواستیەوە بۆ رۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*.
٢٦. نامەیەک لە مادەرشاهی یەوە، زنجیرە/١٩٧٤١، ٥ی نیسانی ١٩٨٨.
٢٧. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «*راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە سەر ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا*»، زنجیرە/١٩٨٢٣، ٢٥ی نیسانی ١٩٨٨.
٢٨. بەڕێوەبەری موخابەراتی مەرکەزی «کاریگەریو تێوەگلان لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگی ئێران ــ عێراقدا»، مێژووی لە سەر نیە، بەڵام کۆتایی ١٩٨٧و سەرەتای ١٩٨٨ە، (FOIA – Gulflink).
٢٩. دێڤید ئیگناتیۆس «پەیوەندی کردن بە ئێرانەوە» *واشنتۆن پۆست*، ٢ی حوزێرانی ٢٠٠٦.
٣٠. گۆڤاری *تایم Time*، ١٩ی مارتی ١٩٨٤.
٣١. «عەزیز بەکارهێنانی «گازی ژەهراوی» لە جەنگی کەنداودا دەسەلمێنێ»، هامبۆرگ DPA، لە (١ی تەموزی ١٩٨٨) FBIS-NES- 88- 127، ل١٧. نوێنەری عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان بە پەلە ڕەتکردنەوەیەکی ڕاگەیاندو ئیدیعای ئەوەی دەکرد کە «ئەو تۆمەتانەی بەدرۆوە دەدرێنە پاڵ کاربەدەستانی پایەبەرزی عێراق.. بەتەواویی بێبنەمان». نامەی عیسمەت کەتانی، زنجیرە/٢٠٠٧٦، ١ی ئابی ١٩٨٨.

٣٢. پاتریك ی.تایلەر «عێراقی پڕچەك بارێكی دەســـدرێژیكارانە وەردەگرێت»، *واشـــنتۆن پۆست*، ١١ی مایسی ١٩٨٨.
٣٣. گۆردن م. بێركو چارڵس سی. فلاوەری «*ناميلكەی نێودەوڵەتی لە سەر تەشەنەكردنی چەكی كیمیایی*» (نیویۆرك، چاپخانەی گرینوود، ١٩٩١) ل١١٧. ئەمە بە شـــێوەیەك لە شێوەكان سەرچاوەیەكی زۆر بەنرخەو وردەكاریەكی سودبەخشی زۆری تێدایە.
٣٤. دەزگای موخابەراتـــی مەركەزیی ئەمەریكا «توانای چەكی كیمیاییو بایۆلۆجی عێراق»، ئەیلولی ١٩٩٠ (FOIA-Gulflink).
٣٥. ئەنجومەنی ئاسایشـــی نەتەوە یەكگرتووەكان «*راپۆرتی نێردراوی ســـكرتێری گشتی بۆ لێكۆڵینەوە لە سەر ئیدیعای بەكارهێنانی چەكی كیمیایی لەشەڕو ململانێی نێوان كۆماری ئیسلامی ئێرانو عێراقدا*»، زنجیرە/١٨٨٥٢، (٢٦ی مایسی ١٩٨٧)، ل٢ و٥ ـ ٦.
٣٦. وتاردانی بارودۆخی یەكگرتن، ٢٨ی كانوونی دووەمی ٢٠٠٣.
٣٧. نامەیەك لە ئێدوارد فۆكســـەوە، یاریدەدەری وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەكگرتووەكان، بۆ كاروباری یاســـایی، بۆ دانتێ ب. فاسســـێڵ، سەرۆكی كۆمیتەی كاروباری دەرەوە لە ئەنجومەنی نوێنەراندا، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٣٨. لە جێمس بامفۆرد وەرگیراوە «*دەستەی نهێنیەكان: توێكاریەكی بان ـ نهێنیی دەزگای ئاسایشـــی نەتەوەییی لە جەنگی ســـاردەوە بۆ بەرەبەیانی ســـەدەی نوێ*»، (نیویۆرك: دەبڵدەی، ٢٠٠١)، ل٥٤٤.
٣٩. «پێداچوونـــەوە بە یاخیبوونی كورددا»، بەڵگەنامەیەكی ئیمزانەكراوەو لە یاداشـــتێكی كاردا «سیاسەتی ئەمەریكا لە بەرامبەر بەكارهێنانی چەكی كیمیایی عێراقدا»ی تێدایە، كە لە ج. ئالن هۆڵمزو پۆڵ هێرەوە بۆ جۆرج شوڵزی وەزیری دەرەوە نێردراوە، لە ١٣ی سێپتەمبەری ١٩٨٨دا (FOIA - NSA).

بەشی یەکەم: پەڕینەوە لە سنووری کیمیایی

١. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «بڕیارەکان»، ٢٣ی ئەیلولی ١٩٨٠.

٢. کامیرۆن ر. هیوم «*نەتەوە یەکگرتووەکان، ئێران و عێراق: چۆن ئاشتی دروستکردن گۆڕا*» (بلومینگتن، ئیندیانا: بڵاوکردنەوەی زانکۆی ئیندیانا، ١٩٩٤)، ل٣٨.

٣. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، بڕیاری ژمارە (٤٧٩)، ٢٨ی ئەیلولی ١٩٨٠.

٤. ج. ئالن هۆڵمزو پۆڵ هێر بۆ وەزیری دەرەوە، «سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە بەرانبەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراقدا»، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

٥. ڤیکتۆر ڵ. وۆڵف، تۆماس سی. دی ئیسیپۆ، ولیەم ی. مایەر «توانای چەکی کیمیایی‌و بایۆلۆجی لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا»، یەکەی تایبەتی دەزگای موخابەراتی بەرگری DIA Task Unit PT-1600 - 04- 77 (١٠ی ئابی ١٩٨٦) ل١٣٣ و ل١٣٦ (FOIA-NSA).

٦. دەبلیو ئەندرو تێرپڵ «چەکی کیمیایی لە جەنگی کەنداودا»، گۆڤاری *ستراتیجیک ریڤیو* (بەهاری ١٩٨٦)، ل٥٣.

٧. بێجگە لە وەڵامدانەوەی خێرای پرسیارەکان، دکتۆر فروتان هەندێ برگەی پەیوەندیداری خوێندەوە لە دەسنووسێک کە لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق ئامادەی کردبوو. دواتر ئەوە بە کتێبێک چاپ بوو بە ناونیشانی «*ئەزموونی پزیشکیی لە جەنگی کیمیایی عێراقدا*»، (تاران ـ ٢٠٠٣، بە فارسی).

٨. ج. پ. پێری رۆبنسن «شەڕی کیمیایی‌و بایۆلۆجی‌و پەرەسەندنەکانی لە ساڵی ١٩٨٤دا «*چەکداری‌و چەکدامالینی نێودەوڵەتی: کتێبی ساڵانەی SIPRI*»، ١٩٨٥ (لەندەن‌و فیلادلفیا: تایلۆرو فرانسیس، ١٩٨٥)، پاشکۆی ٦ ئە، ل٢٠٧ ـ ٢٠٨.

٩. تێرپڵ: «چەکی کیمیایی»، ل٥٣.

١٠. ئەنتۆنی هـ. کۆردسمان‌و ئەبراهام ر. واگنەر «*پەندەکانی جەنگی مۆدێرن: بەرگی دووەم*» (بۆڵدەر: وێستڤیو پرێس، ١٩٩٠)، ل١٦٦.

١١. عەباس فروتان «چەند سەرنجێکی پزیشکی لە سەر شەڕی کیمیایی»، *گۆڤاری کەوسەری پزیشکی*، پایزی ١٣٧٢ هەتاوی (١٩٩٦)، بەرگی ١، ل٩٤.

١٢. رۆژنامەی ئەلعێراق (بەغدا)، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٣.

١٣. رودواوەکە لە هیومان رایتس ووچ، «*تاوانی جینۆسایدی عێراق: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد*» (نیوهاڤن‌و لەندەن، چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥) ل٢٥ ـ ٢٧.

١٤. کۆردسمان‌و واگنەر: «*پەندەکانی جەنگی مۆدێرن*»، ل١٧٦.

١٥. پێری رۆبنسن، «جەنگی کیمیایی و بایۆلۆجی»، ل ٢٠٨ ـ ٢٠٩.

١٦. جولیان پێری رۆبنسن‌و جۆزیف گۆڵدبلات، «چەکی کیمیایی عێراق ـ ئێران» (فاکت شیتی SIPRI، ئینستیتیوتی نێودەوڵەتیی ستۆکهۆڵم بۆ لێکۆڵینەوەی ئاشتی، مایسی ١٩٨٤)، ل٤.

بەشی دووەم:
کاردانەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان: دانانی ڤۆڵیۆم کۆنترۆڵ

١. «پرسیاری گشتی لە سەر شەڕی زۆنگاوەکانو بەکارهێنانی چەکی کیمیایی»، *خزمەتگوزاریی پەخشی زانیاریی دەرەوە* (*FBIS*)، *ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ئەفریقیا*، ٧ی مارتی ١٩٨٤.

٢. دۆن ئۆبەردۆرفەر «ئێران پێنجسەد هەزار سەرباز دەخاتە بەرەوە، گەورەترین هێرشی جەنگ لەگەڵ عێراقدا دەستی پێکردەوە». *واشنتۆن پۆست*، ٣ی مارتی ١٩٨٤.

٣. لە کاتی چاوپێکەوتنەکەدا، نۆڤەمبەری ٢٠٠٠، ریکیاردۆنی ڕێکخەری تایبەتی مادلین ئۆڵبرایتی وەزیری دەرەوە بوو، بۆ گۆڕانی عێراق، لە ساڵی ٢٠٠٦ یشدا باڵیۆزی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو لە میسر.

٤. *نیویۆرک تایمز*، ٦ی مارتی ١٩٨٤.

٥. گۆڤاری *تایم*، ١٩ی مارتی ١٩٨٤.

٦. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە لە بەغدا، بۆ وەزیری دەرەوە، BAGHDA 00879، ٤ی نیسانی ١٩٨١ (FOIA-NSA).

٧. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە بۆ بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکا لە بەغدا، SECTO 02076، ٨ی نیسانی ١٩٨١ (FOIA-NSA).

٨. بروسکەیەک لە بەشی بەژەوەندیەکانی ئەمەریکاوە لەبەغدا بۆ وەزیری دەرەوە، BAGHDA 00972، ١٢ی نیسانی ١٩٨١ (FOIA-NSA).

٩. وەفیق ئەلسامەڕایی: «*حطام البوابة الشرقية*»، (*کەلاوەی دەروازەی ڕۆژهەڵات*)، بە عەرەبی، (لەندەن: بنکەی بڵاوکردنەوەو ساڵەکەی نەنووسراوە)، ل٨٢ــ ٨٣.

١٠. جۆرج پ. شوڵز: «*پشێویو خۆشیی سەرکەوتن: ساڵەکانم وەک وەزیری دەرەوە*» (نیویۆرک: چارڵ سکریبنەر سۆنس، ١٩٩٣) ل٢٣٦.

١١. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوەی ئەمەریکاوە بۆ باڵیۆزخانەکانی ئەمەریکا، STATE 042566، ١٥ی شوباتی ١٩٨٣ (FOIA-NSA).

١٢. شوڵز «*پشێویو خۆشیی سەرکەوتن*» ل٢٣٧.

١٣. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکاوە لە بەغدا بۆ وەزیری دەرەوە. ــBAGHDA (کۆدی نامەکە ناخوێنرێتەوە)، ١٣ی حوزێرانی ١٩٨٣، (FOIA-NSA).

١٤. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکاوە لە بەغدا بۆ وەزیری دەرەوە، BAGHDA 01836 ، ای ئابی ١٩٨٣ (FOIA-NSA).

١٥. نیکۆلاس ئە. ڤێلیۆتس «جەنگی ئێران ــ عێراق: شیکردنەوەی ئەگەری گۆڕانی ئەمەریکا لە هەڵوێستی بێلایەنی توندی»، یاداشتێکی زانیاری، وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان (٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٣) ل٧ (FOIA-NSA).

١٦. شوڵز: «*پشێویو خۆشیی سەرکەوتن*» ل٢٣٨.

١٧. جوناسان ت. هۆ «عێراق چەکی کیمیایی بەکاردێنێ» یاداشتی زانیاری، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣، (FOIA-NSA)، تەئکیدی خراوەتە سەر.
١٨. جوناسان ت. هۆ و ریچارد دەبلیو مێرفی «عێراق چەکی کیمیایی بەکاردێنێ»، یاداشتی کار، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ٢١ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣، (FOIA-NSA).
١٩. فرانسیس ج. ریکیاردۆنی «رێگرتن لە بەکارهێنانی عێراق بۆ چەکی کیمیایی» وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٠ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).
٢٠. فرانسیس ج. ریکیاردۆنی «باگراوندی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە»، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٠ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).
٢١. کۆشکی سپی «سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەمەڕ جەنگی ئێران-عێراق» راسپاردەی بڕیاری ئاسایشی نەتەوەیی ژمارە (١١٤)، ٢٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣، (FOIA-NSA).
٢٢. وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا «بەکارهێنانی نایاسایی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە»، کورتە باسێک، ١٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٢٣. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکاوە لە بەغدا بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عەممان BAGHDA 03101، ١٤ی دیسەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).
٢٤. *گۆڤاری هارپەر*، ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣، ل١٣، لە تایمزی لەندەنییەوە وەرگیراوە.
٢٥. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکاوە لە لەندەن بۆ وەزیری دەرەوە، LONDON 27572، ٢١ی دیسەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).
٢٦. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکاوە لە لەندەن بۆ وەزیری دەرەوە، LONDON 27592، ٢١ی دیسەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).
٢٧. لە میشێڵ دۆبس وەرگیراوە «ئەمەریکا رۆڵی سەرەکیی هەیە لە بنیاتنانی عێراقدا» *واشنتۆن پۆست*، ٣٠ دیسەمبەری ٢٠٠٢.
٢٨. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکاوە لە بەغدا بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عەممان، BAGHDA 03163، ٢٦ی دیسەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).
٢٩. بروسکەیەک لەوەزیری دەرەوەی ئەمەریکاوە بۆ قونسوڵیەتی ئەمەریکا لە ئۆرشەلیم (تیمەکەی رامسفێلد)، STATE 012251، ١٤ی کانوونی دووەمی ١٩٨٤، (FOIA-NSA).
٣٠. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکا لە بەغدا بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عەممان، BAGHDA 00392، ٢٢ی شوباتی ١٩٨٤، (FOIA-NSA).
٣١. راگەیاندنی رۆژنامەنووسی، دووبارە ناردنەوەی بە بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوە بۆ نوێنەرایەتی ئەمەریکا لەجنێڤ، STATE 074411، ١٤ی مارتی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٣٢. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکا لە بەغدا بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عەممان، BAGHDA 00461، ٧ی مارتی ١٩٨٤، (FOIA-NSA).
٣٣. بروسکەیەک لە بەشی بەرژەوەندیەکانی ئەمەریکا لە بەغدا بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عەممان، BAGHDA 00525، ٧ی مارتی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).

٣٤. فرانسیس ج. ریکیاردۆنی «کورتە تێبینی لەبارەی سەردانەکەی رامسفیڵدەوە بۆ بەغدا»، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ٢٤ی مارتی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٣٥. کۆپییەک لە گوێگرتنی کۆمیتەی خزمەتگوزاریی چەکی سەر بە سەناتی ئەمەریکا، ١٩ی ئەیلولی ٢٠٠٢.
٣٦. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا بۆ نوێنەرایەتی ئەمەریکا لە جنێڤ، STATE 074411، ١٤ی مارتی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٣٧. کۆشکی سپی «ئیجرائاتی چاکسازیی پێگەی ئەمەریکاو ئامادەیی وەڵامدانەوەی بۆ پەرەسەندنی جەنگی ئێران-عێراق»، راسپاردەکانی بڕیاری ئاسایشی نەتەوەیی ژمارە (١٣٩)، ٥ی نیسانی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٣٨. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوەی ئەمەریکاوە بۆ باڵوێزخانەکانی ئەمەریکا، STATE 093714، ٣١ی مارتی ١٩٨٤، (FOIA-NSA).
٣٩. ئەنتۆنی کۆردسمان «***جەنگی عێراق-ئێران‌و پەیوەندییەکانی ئەمەریکا-عێراق: دیدێکی عێراقی-چاوپێکەوتنێک لەگەڵ تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوەی عێراق***» (واشنتۆن دی سی: ئەنجومەنی نەتەوەیی لەبارەی پەیوەندییەکانی ئەمەریکا-عەرەبەوە، ئابی ١٩٨٤)، ل٣٩
٤٠. سەیمور هێرش «یاریدەدەرانی ئەمەریکا دەڵێن کەوا عێراقیەکان دەمارەگازیان بەکارهێناوە»، ***نیویۆرک تایمز***، ٣٠ مارتی ١٩٨٤.
٤١. شوڵز، ***پشێوی‌و خۆشیی سەرکەوتن***، ل٢٤٠.
٤٢. هەمان سەرچاوە.
٤٣. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوەی ئەمەریکاوە بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە بەغدا، STATE 352124، ٢٩ی نۆڤەمبەری ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٤٤. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکاوە لە دیمەشق بۆ وەزیری دەرەوە، DAMASC 02601، ٢٣ی نیسانی ١٩٨٥ (FOIA-NSA).
٤٥. ئەمە لە ***ئینتەرناشناڵ ریڤیوی خاچی سوور***دا هاتووە، مایس-حوزێرانی ١٩٨٤، ل١٦٨.
٤٦. لەکاتێکدا کە پرۆتۆکۆڵی جنێڤ میکانیزمێکی نیە بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعای بەکارهێنان، ئەوە بڕیاری کۆمەڵەی گشتی ٩٨/٣٧ی ١٣ی دیسەمبەری ١٩٨٢، بەدوای پڕکردنەوەی بۆشاییدا دەگەڕێ بەوەی کە داوا لە سکرتێری گشتی دەکات بۆ لێکۆڵینەوە لەم جۆرە ئیدیعاو سکاڵایانە، بە یارمەتیی شارەزایان.
٤٧. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «***راپۆرتی ئەو پسپۆڕانەی لە لایەن سکرتێری گشتییەوە دانراون بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی کۆماری ئیسلامیی ئێران سەبارەت بە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی***»، زنجیرە S/16433، ٢٦ی مارتی ١٩٨٤.
٤٨. بروسکەیەک لە نوێنەرایەتی ئەمەریکاوە لە نەتەوە یەکگرتووەکان، نیویۆرک، USUN N 00626، ٢٨ی مارتی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٤٩. هەمان سەرچاوە.

٥٠. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوەی ئەمەریکاوە بۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عەممان، STATE 094420، ٦ی نیسانی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٥١. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، زنجیرە S/16454، ٣٠ مارتی ١٩٨٤.
٥٢. گیاندۆمینیکۆ پیکۆ «*پیاوی بێ چەک*» (نیویۆرک: کتێبی تایمز، ١٩٩٩)، ل٦١.
٥٣. دەبلیو ئەندرو تێرپڵ «چەکی کیمیایی لەجەنگی کەنداودا»، ***ستراتیجیک ریڤیو*** (بەهاری ١٩٨٦)، ل٥٦.
٥٤. شولز «*پشێوی و خۆشیی سەرکەوتن*»، ل٢٣٨ ـ ٢٤١ و چەند چاوپێکەوتنێک لەگەڵ کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکادا.
٥٥. یاساکانی دادگا بەئینگلیزی لەم سایتەدا هەن: www.reclestproak.nl/Ijn.asp?Ijn=AX6406
٥٦. وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا «بەکارهێنانی نایاسایی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە» کورتەیەک، ١٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٥٧. تێرپڵ «چەکی کیمیایی» ل٥٦.
٥٨. بروسکەیەک لە نێردەی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە لە نیویۆرک بۆ وەزیری دەرەوە، USUN N 01615، ٦ی تەموزی ١٩٨٤، (FOIA-NSA).
٥٩. ئاژانسی موخابەراتی بەرگری «لە چاوەڕوانیی عێراقدا»، کورتەی خەمڵاندنی بەرگری، ٢٥ی ئەیلولی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).
٦٠. جولیان پێری رۆبنسۆن و جۆزێف گۆڵدبلات، «شەڕی کیمیایی لە جەنگی عێراق ـ ئێراندا» (ئینستیتیوتی نێودەوڵەتیی ستۆکهۆڵم بۆ لێکۆڵینەوەی ئاشتی، SIPRI فاکت شیت، مایسی ١٩٨٤)، ل٤ ـ ٥.

بەشی سێهەم: ناوبڕی کیمیایی

١. ***گۆڤاری پزیشکیی کەوسەر***، بەهاری ١٣٧٦ی هەتاوی ١٩٩٧، بەرگی یەکەم و دووەم.
٢. گۆردن م. بێرک و چارڵس سی. فلاوەری «*نامیلکەیەکی نێودەوڵەتی لە سەرتەشەنەکردنی چەکی کیمیایی*» (نیویۆرک: گرینوود پرێس، ١٩٩١)، ل١٠٥ و نامەیەک لە سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، زنجیرە/ ١٧١٢٧ (٢٤ی نیسانی ١٩٨٥)، ل٤.
٣. نامەیەک لە سەعید رەجائی خۆراسانییەوە، زنجیرە/١٧٠٤٦، ٢١ی مارتی ١٩٨٥.
٤. نامەیەک لە خۆراسانییەوە، زنجیرە/ ١٧٠٨٨، ٢١ی مارتی ١٩٨٥.
٥. «راپۆرتی سکرتێری گشتی لەبارەی سەردانەکەیەوە بۆ ئێران و عێراق»، زنجیرە/ ١٧٠٩٧، ١٢ی نیسانی ١٩٨٥.
٦. نامەیەک لە سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، زنجیرە/ ١٧١٢٧، ٢٤ی نیسانی ١٩٨٥.
٧. «سەرنجی سەرۆک لەبارەی ئەنجومەنی ئاسایشەوە»، زنجیرە/١٧١٣٠، ٢٥ی نیسانی ١٩٨٥.
٨. نامەیەک لە خۆراسانییەوە، زنجیرە/١٧٨٦٤، ٢٥ی شوباتی ١٩٨٦.

٩. ئەنجومەنی ئاسایشـــی نەتەوە یەکگرتووەکان ***«راپۆرتی نێردەی ســکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینـــەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی کیمیایی لە شـــەڕو ململانێـــی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا»*** زنجیرە/١٧٩١١، ١٢ی مارتی ١٩٨٦.

١٠. ***«تێبینیی ســەرۆکی ئەنجومەنی ئاســایش»***، زنجیـــرە/١٧٩٣٢، ٢١ی مارتی ١٩٨٦. تەئکیدی لە سەر کراوە.

١١. نامەیەک لە فەرەیدون کەمالییەوە، زنجیرە/١٧٩٢٥، ١٨ی مارتی ١٩٨٦.

١٢. نامەیەک لە عیسمەت کەتانییەوە، زنجیرە/١٧٩٣، ٢٣ی مارتی ١٩٨٦.

١٣. دەزگای موخابەراتی بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان «لە چاوەڕوانیی عێراقدا» کورتەی خەملێنراوی بەرگری DEB-85- 84، ٢٥ی ئەیلولی ١٩٨٤ (FOIA-NSA).

١٤. ولیـــەم مایـــەرزو ریچـــارد ویڵســـن «بەرفراوانکردنـــی تواناکانـــی چەکـــی کیمیایی: کێشـــەیەکی بایەخـــدار»، دەزگای موخابەراتـــی بەرگریـــی ولایەتـــە یەکگرتووەکان، ***بڵاوکراوەی زانســـتیی ســـوپای ئەمەریکیو زانیاریی تەکنیکـــی***، AST-2660R-074- 86 (دیسەمبەر ١٩٨٦) ل٢٥، (FOIA-NSA).

١٥. «جڵەوگیریی تەشەنەکردنی چەکی کیمیایی»، ١٩ی حوزێرانی ١٩٨٥ (FOIA-NSA).

١٦. دەزگای موخابەراتـــی مەرکـــەزی «ئێران-عێـــراق: شـــەڕی کیمیایـــی بەردەوامە»، هەڵسەنگاندنێکی موخابەراتی، نۆڤەمبەری ١٩٨٦، (FOIA-NSA).

١٧. ریچـــاردن دەبلیـــو مێرفـــی، «عێـــراق: کۆبوونـــەوەی چوارشـــەممەی CPPG، ٢٣ی تەمـــوز» کورتـــە یاداشـــتنامە، وەزارەتـــی دەرەوەی ویلایەتـــە یەکگرتـــووەکان، ٢٣ی تەموزی ١٩٨٦، (FOIA-NSA).

١٨. «حاڵەتی ئێســـتای ژیریو هۆشـــمەندی سەبارەت بە خســـتنەگەڕی مووشەکی تاو»، یاداشتێک بۆ دەزگا ناوخۆییەکان، ٢٥ی کانوونی دووەمی ١٩٨٦ (FOIA-NSA).

١٩. ریچـــارد دەبلیو مێرفی «پەیوەندییەکانـــی عێراق-ئەمەریکا: کۆکردنەوەی پارچەکان» یاداشتی کارکردنن ٥ی دیسەمبەری ١٩٨٦، (FOIA-NSA).

٢٠. میشـــێل هـ. ئارماکۆست «نامەیەک بۆ دکتۆر ئاڵتۆن کیل (جێگری یاریدەدەری سەرۆک بۆ کاروباری ئاسایشـــی نیشـــتمانی): مۆڵەتی بازرگانی بۆ عێراق»، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، یاداشتی کار، ١٢ی دیسەمبەری ١٩٨٦، (FOIA-NSA).

٢١. لە ئە. پ. بێرلی وەرگیراوە، «زانیاریی هەواڵگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان بۆ عێراق»، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٥ی دیسەمبەری ١٩٨٦ (FOIA-NSA).

٢٢. ئەنتۆنـــی کۆردســـمانو ئەبراهـــام ر. واگنـــەر: ***«پەندەکانی جەنگی مۆدێـــرن***، بەرگی دووەم (بۆڵدەر: وێستڤیو پرێس، ١٩٩٠) ل٢٥٠.

بەشی چوارەم: شەڕ لە کوردستاندا

١. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، «*نێردراو بۆ پشکنینی ناوچە مەدەنیەکان لە ئێران و عێراقدا، کەوا بەر هێرشی سەربازی کەوتوون*»، زنجیرە/١٥٨٣٤، ٢٠ی حوزێرانی ١٩٨٣.

٢. لە نامەیەکی خۆراسانی وەرگیراوە، زنجیرە/١٨٨٠٠، ١٣ی نیسانی ١٩٨٧.

٣. نامە لە خۆراسانیەوە، زنجیرە/١٨٨١٩، ٢١ی نیسانی ١٩٨٧.

٤. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «*راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامی ئێران و عێراقدا*»، زنجیرە/ ١٨٨٥٢، (٢٦ی مایسی ١٩٨٧)، ل٥.

٥. تێبینی لە لایەن سەرۆکی ئەنجومەنی ئاسایشەوە، زنجیرە/١٨٨٦٣، ١٤ی مایسی ١٩٨٧. تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان سەرنجی ئەوەی دابوو کە هێزەکانی عێراقیش گرفتاری برینی کیمیایی بوون.

٦. دەلفین مینووی، کە خانمە رۆژنامەنووسێکی سەربەخۆیە لە ٢٦ی حوزێراندا چاوپێکەوتنی لەگەڵ کردوون، لە سەردەشت.

٧. مستەفا غەنی، س. خاتەری، ئە. جەلالی، ج. ئەسڵانی: «دەرەنجامی (ئاوها) دانیشتووانی مەدەنیی شاری سەردەشت لەپاش بۆمبارانی کیمیایی»، لە مایسی ٢٠٠٢دا، لە کۆنفرانسێکی پزیشکیدا لە سویسرا نمایش کرا (بە فارسیو کورتەیەکی بە ئینگلیزی). بڕوانە فەرنووش هاشمیان «نیگەرانی، خەمۆکی، فشاری پاش تراوما لای رزگاربووە ئێرانیەکانی چەکی کیمیایی»، *گۆڤاری کۆمەڵەی پزیشکیی ئەمەریکی*، ژمارە/٢٩٦ (٢٠٠٦)، ل٥٦٠ـ٥٦٦.

٨. لە نامەیەکی خۆراسانی وەرگیراوە، زنجیرە/١٩٠٢٩، ١٠ی ئابی ١٩٨٧.

٩. خەڵکی سەردەشت بەپەرۆشن بۆ بەزیندوو هێشتنەوەی یادەوەریی هێرشەکە. بێجگە لە یادکردنەوەی ساڵانە، هەندێ لە دەربازبووەکان کتێبیان لە سەر نووسیوە. بۆ نموونە، بڕوانە حوسێن موحەمەدیان، *بۆن نائاشنا (واتە بۆنێکی نامۆ)* (تاران: ئابد، ٢٠٠١، بە فارسی). موحەمەدیان، دەربازبوویەکە لە ئیسپانیا چارەسەرکراوە، هەروەها سەرۆکی رێکخراوی داکۆکیکردنە لە قوربانیانی چەکی کیمیایی لە سەردەشت.

١٠. ئەرکانی هاوبەشی سوپاو شۆڕشی ئیسلامی، بەشی ئۆپەراسیۆنەکان «*أطلس جنك إيران و عيراق*»، بە فارسی (*ئەتڵەسی جەنگی ئێران و عێراق*) (تاران: سەنتەری لێکۆڵینەوەی جەنگ، ٢٠٠١) ل٩٢.

١١. رۆژنامەی لۆمۆند، ١٩ی مارتی ١٩٨٨.

١٢. هیومان رایتس ووچ «*تاوانی جینۆسایدی عێراق: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد*» (نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥). ل٣٩.

١٣. هەمان سەرچاوە، ل٢٥٤.

١٤. هەمان سەرچاوە.

١٥. هەمان سەرچاوە، ل٤٠.
١٦. هەمان سەرچاوە، ل٥٢ـ٥٦.
١٧. گیاندۆمینیکۆ پیکۆ، «پیاوی بێ چەک» (نیویۆرک، کتێبەکانی تایمز، ١٩٩٩)، ل٧٣.
١٨. یاداشتی ژمارە R 040918Z بۆ لقەکانی موخابەرات، ٤ی ئابی ١٩٨٧ (FOIA-NSA) تەئکید کردن لە سەر دەقە بنەڕەتیەکەی.
١٩. بەڕێوەبەری موخابەراتی مەرکەزی، «کاریگەریو تێوەگلان لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا»، مێژووی لە سەر نیە، بەڵام لە ئاخروئۆخری ساڵی ١٩٨٧و سەرەتای ساڵی ١٩٨٨ دایە (FOIA-Gulflink).
٢٠. هەمان سەرچاوە.
٢١. هەیوود رانکین، «گەشتکردن لەگەڵ گاڵبرەیس ـ مەرگ لە بەسرەو وێرانکاری لە کوردستاندا»، یاداشتی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان (٢٧ی ئەیلولی ١٩٨٧)، لاپەڕەکانی١١، ١٥، ١٩و ٢٢.
٢٢. وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان «*راپۆرتی وڵاتان لە سەر پیادەکردنی مافی مرۆڤ بۆ ساڵی ١٩٨٧*» (واشنتۆن دی سی ١٩٨٨).
٢٣. رۆیتەر، ١٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٧. بڕوانە بەشی حەوتەم بۆ شیکاریەکی ئەو ئیدیعایانەی کە ئێران لە کاتی جەنگدا چەکی کیمیایی بەکارهێناوە.

بەشی پێنجەم: هەڵەبجە

١. شەوکەت حاجی موشیر «*کارەساتی کیمیابارانی هەڵەبجە لەبەهاری ١٩٨٨ دا*»، بە کوردی، (سلێمانی ١٩٩٨). شەوکەت لە شوباتی ٢٠٠٣دا لە لایەن جەنگاوەرانی گروپی رادیکالی ئیسلامیی ئەنسار ئیسلامەوە کوژرا.
٢. بەڕێوەبەری «ناشناڵ ئینتیلیجانس دەیلی (رۆژانەی هەواڵگریی نەتەوەیی)، ژمارەی شەممە ١٢ی مارتی ١٩٨٨» ی لەمەڕ موخابەراتی مەرکەزی، ل١٥ (نووسەر ـ FOIA).
٣. هەمان سەرچاوەی پێشوو، شەممە ١ی مارتی١٩٨٨، ل١١ (نووسەر ـ FOIA).
٤. هەمان سەرچاوەی پێشوو، دووشەممە ٢٨ی مارتی ١٩٨٨، ل٣ (نووسەر ـ FOIA).
٥. هەروەها بڕوانە بروسکەی باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە بەغدا بۆ وەزیری دەرەوە، ١٩٨٨ BAGHDA01888 (نووسەر ـ FOIA).
٦. خزمەتگوزاریی پەخشی زانیاریی دەرەوە، FBIS-NES-88- 058 (٢٥ی مارتی ١٩٨٨) ل٦٤.
٧. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٥٧ (٢٤ی مارتی ١٩٨٨)، ل٦٩ـ٧١.
٨. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٤٩ (١٤ی مارتی ١٩٨٨)، ل٦٣ـ٦٨.
٩. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٥١ (١٦ی مارتی ١٩٨٨)، ل٦٤ـ٦٥.
١٠. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٥٢ (١٧ی مارتی ١٩٨٨)، ل٥٦ـ٥٩.

١١. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٥٣ (١٨ی مارتی ١٩٨٨)، ل٥٢.
١٢. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٥٨ (٢٥ی مارتی ١٩٨٨)، ل٦٤.
١٣. خزمەتگوزاری پەخشی زانیاریی دەرەوە ٠٥٢ (١٧ ی مارتی ١٩٨٨)، ل٥٩.
١٤. هیومان رایتس وۆچ «*تاوانی جینۆسایدی عێراق: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد*» (نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥) ل٧٠.
١٥. FBIS-NES-88- 061(March 30.1988), p.49

بەشی شەشەم: کاریگەریی ڕەوشی هەڵەبجە

١. ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ٢٥ی مارتی ١٩٨٨.
٢. بروسکەیەک لە نوێنەرایەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە لە نیویۆرک بۆ وەزیری دەرەوە، بە کۆدو ژمارەی USUN N00926 لە ٣١ی مارتی ١٩٨٨ (نووسەر_ FOIA).
٣. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە لەندەن بۆ وەزیری دەرەوە بە کۆدو ژمارەی LONDON07498 لە ٥ی نیسانی ١٩٨٨دا (نووسەر_ FOIA). وەسفی «ڕوونو ئاشکرا» لە بروسکەکەی نووسەردایە، پێویست ناکات ڕەنگدانەوەی ئەو زمانە بێت کە حکومەتی بەریتانیا بەکاریدەهێنا لەگەڵ باڵیۆزی عێراقدا.
٤. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوە بۆ نوێنەرایەتیی ئەمەریکا لەنیویۆرک بەکۆدو ژمارەی STATE109519 لە٧ی نیسانی ١٩٨٨دا، (نووسەر_ FOIA). تەئکیدی خراوەتە سەر.
٥. بروسکەیەک لەوەزیری دەرەوە بۆ باڵیۆزخانەکانی ئەمەریکا بەکۆدو ژمارەی STATE118615 لە١٥ی نیسانی ١٩٨٨ (نووسەر_ FOIA). تەئکیدی خراوەتە سەر.
٦. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکاوە لە لەشبوونە بۆ وەزیری دەرەوە بە کۆدو ژمارەی LISBON03202 لە ١١ی نیسانی ١٩٨٨ (نووسەر_ FOIA).
٧. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوە بۆ نوێنەرایەتیی ئەمەریکا لە نیویۆرک، بە کۆدو ژمارەی STATE139494 لە ٣ی مایسی ١٩٨٨ (نووسەر_ FOIA).
٨. بروسکەیەک لەوەزیری دەرەوە بۆ نوێنەرایەتیی ئەمەریکا لەنیویۆرک، بەکۆدو ژمارەی STATE146514 لە ٧ی مایسی ١٩٨٨دا، (نووسەر_ FOIA).
٩. کامیرۆن ر. هیوم «*نەتەوە یەکگرتووەکانو ئێرانو عێراق: چۆن دروستکردنی ئاشتی گۆڕا*». (بلومینگتن: چاپی زانکۆی ئیندیانا). ١٩٩٤، ل١٥٤.
١٠. (٢١ی مارتی ١٩٨٨) FBIS-NES-88- 054. ل٢٢_ ٢٣.
١١. ڕۆژنامەی ئەلسەورە (*الثورة*)، ٢٠ی مارتی ١٩٨٨.
١٢. مديرية الأمن العامة، (بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتی) سلێمانی، ٢٥ی نیسانی ١٩٨٨. سەرچاوە: هیومان رایتس وۆچ، ئە ٤/٤١٣
١٣. مديرية الإستخبارات العسكرية العامة (بەڕێوەبەرێتیی گشتیی هەواڵگریی سەربازی)، ٦ی نیسانی ١٩٨٨. سەرچاوە: هیومان راتیس وۆچ ئە ٨/٨٨٠.
١٤. FBIS-NES-88- 064 (٤ی نیسانی ١٩٨٨) ل٢٢.

١٥. میدڵ ئیست ووچ، «*بیرۆکراسیی داپڵۆسین: حکومەتی عێراق لە روانگەی قسەکانی خۆیەوە*». (نیویۆرک، هیومان رایتس ووچ، ١٩٩٤)، بەڵگەنامەی ژمارە (٩)، ل٤٩ـ٥٢.

١٦. بۆ وەسفکردنێکی رووداوەکان لە قەرەداخدا، بڕوانە هیومان ڕایتس ووچ، «*تاوانی جینۆسایدی عێراق: پەلامـاری ئەنفال بۆ سەر کورد*». (نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥)، بەشی٤.

١٧. هەمان سەرچاوە، ل٩١.

١٨. هەمان سەرچاوە، ل١١٧ـ١٢٠.

١٩. هەمان سەرچاوە، بەشی٧.

٢٠. هەمان سەرچاوە، بەشی٩.

٢١. هەمان سەرچاوە، ل١٧.

٢٢. زیاد عەبدولڕەحمان (ناوی خوازراوی نەجمەدینی فەقێ عەبدوڵا): «*تووني مەرگ: ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفال لە بەڵگەنامەکانی رژێمی عێراقدا*»، بە کوردی، (هەولێر: کۆمیتەی بەرگری کردن لە مافەکانی قوربانیانی ئەنفال، ١٩٩٥).

٢٣. جۆناسان سی. رانداڵ، «*پاش ئەم هەموو زانیارییە کام لێبوردن؟ بەرەوڕووبوونەوەم لە کوردستاندا*»، (نیویۆرک: فەڕار، شتراوس، گیرۆ، ١٩٩٧)، ل٢١٤.

٢٤. بڕوانە یوست هیلتەرمان «دادپەروەریی چاوبەست: هەوڵدان بۆ دادگایی کردنی سەددام»، *میدڵ ئیست ریپۆرت*، ژمارە/٢١٥، (هاوینی ساڵی ٢٠٠٠)، ل٣٢ـ٣٥.

٢٥. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکا، بەغدا، بۆ وەزیری دەرەوە، بە کۆدو ژمارەی AGHDA01888، ٦ی نیسانی ١٩٨٨، (FOIA-NSA). ناوی کاربەدەستەکەی کوردی ئێران لە بەڵگەنامەکەدا گۆڕانکاریی تێداکراوە.

٢٦. «عێراق: شاڵاوی دژ بە کورد»، هاوپێچە لەگەڵ: مۆرتن ئای. ئەبرامۆڤیچ، «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە دژ بە کوردەکان»، یاداشتی زانیاری، ١٧ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

٢٧. وەزارەتی بەرگریی ئەمەریکا، کورتەی زانیاریی هەواڵگریی CFICI، ١١ی نیسانی ١٩٨٨، (FOIA-NSA).

٢٨. وەزارەتی بەرگریی ئەمەریکا «ئیجرائاتی داپڵۆسینی بەغدا دژ بە کورەکان»، یاداشتێکی زانیاری، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨، (FOIA-NSA).

٢٩. ریچارد شیفتەر «روخساری مافی مرۆڤ لە ئیجرائاتی عێراقدا دژ بە کوردەکان»، یاداشتی زانیاری، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨، (FOIA-NSA).

٣٠. مۆرتن ئای ئەبرامۆڤیچ «دوا کردەوە لە گەڵ کوردەکانی عێراقدا»، یاداشتی زانیاری، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ٢ی ئەیلولی ١٩٨٨، (FOIA-NSA).

٣١. ستیفن سی. پێڵیتایەر، دۆگڵاس ف. جۆنسن، لیف ر. رۆزنبێرگەر «*توانای عێراقو ئاسایشی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا*» (کارڵیسلی باڕاکس، پەنسلڤانیا: کۆلێجی جەنگیی سوپای ئەمەریکاو ئینستیتیوتی لێکۆڵینەوەی

ستراتیجی، ١٩٩٠)، ل٥٣.

٣٢. دەزگای موخابەراتی بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان، «کوردستان: هێزەکانی بەرگری لەمەترسیدان»، ٦ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨، (FOIA-NSA).

٣٣. ئیلیان سیۆلینۆ «چۆن ویلایەتە یەکگرتووەکان بێلایەنیی خستووەتە لاوە لە جەنگی کەنداودا»، ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ٢٤ی نیسانی ١٩٨٨.

٣٤. بەڕێوەبەری «ناشنالْ ئینتیلیجانس دەیلی، دووشەممە ٢٣ی نیسانی ١٩٨٨»ی موخابەراتی مەرکەزی، ل٢ (نووسەر ـ FOIA).

٣٥. پێڵیتایەر، «توانای عێراق»، ل٣٦، لەلاپەڕە (٣١دا) باس دەکات: «بە هۆی ئەو نهێنییەی کە لە دەوری هەموو شتێک ئاڵاوە لە عێراقدا، مەحاڵە حوکمی دیاریکراو بدرێت لەبارەی تاکتیکەکانی عێراقەوە»، لە ماوەی شاڵاوەکەدا.

٣٦. FBIS-NES-88- 075(April 19, 1988), P. 65.

٣٧. پاتریک ی. تایلەر «ئەفسەران دەڵێن ویلایەتە یەکگرتووەکان لە جەنگدا یارمەتیی عێراق دەدەن، سەرباری بەکارهێنانی گاز»، ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ١٧ی ئابی ٢٠٠٢.

٣٨. ریک فرانکۆنا، «*هاوپەیمانی لەگەڵ دوژمندا: گێڕانەوەی شایەتحاڵێک سەبارەت بە شێرازە تێکچوونی عێراق*» ئانناپۆلیس: چاپی ئینستیتیوتی دەریاوانی، ١٩٩٩) ل٢٣.

٣٩. دەزگای هەواڵگریی هێزی ئاسمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکان «زەرەرو زیانی شەڕوشۆڕی کیمیایی ئێران ـ عێراق» بۆ مێژووەو لەفەرماندەیی ناوەڕاستی ویلایەتە یەکگرتووەکان وەرگیراوە (نووسەر ـ FOIA).

٤٠. «شێوازی بڵاوکردنەوە توخمە کیمیاییەکان بە مووشەکی سکۆد»، ئابی ١٩٩٠، (FOIA-Gulflink).

٤١. «توانای هێزی ئاسمانیی عێراق بۆ بڵاوکردنەوەی چەکی کیمیایی»، ١ی دیسەمبەری ١٩٩٠، (FOIA-Gulflink).

٤٢. لە ڕۆژنامەی *ئیندپێندەنت* (لەندەن)، ٣ی تەموزی ١٩٩٨.

٤٣. بۆ نموونە، بڕوانە دەزگای هەواڵگریی بەرگری ئەمەریکا «ئاڕاستەی چەکی کیمیایی عێراق»، ٨ی ئابی ١٩٩٠، (FOIA-Gulflink).

٤٤. فروتان ئەم حاڵەتانەی لە «سەرنجی پزیشکی لە سەر شەڕی کیمیایی»دا باسکردووە لە *گۆڤاری پزیشکیی کەوسەردا*، زستانی ١٣٧٧ (١٩٩٩)، بەرگی٣، ژمارە (٤)و بەهاری ١٣٧٨ی هەتاوی (١٩٩٩)، بەرگی٤، ژمارە (١).

٤٥. نامەیەک لە محەمەد محەللاتی، زنجیرە/١٩٩٦٧، ٢٧ی حوزێرانی ١٩٨٨.

٤٦. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «*ڕاپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا*»، زنجیرە/٢٠٠٦٠، (٢٠ی تەموزی ١٩٨٨).

٤٧. هەمان سەرچاوە، زنجیرە/٢٠١٣٤، (١٩ی ئابی ١٩٨٨).

٤٨. (١١ ی نیسانی ١٩٨٨)، FBIS-NES-88- 069، ل٣٠.

٤٩. فروتان «سەرنجی پزیشکی»، هاوینی ١٣٧٧، ل٢١٨.

٥٠. ڕۆژنامەی *جۆردن تایمز*، ٣٠ مارتی ١٩٨٨، لەدەزگاکانی بروسکەوە وەرگیراوە. هەروەها بڕوانە پاتریک ئی تایلەر «عێراق مووشەکی گەورەتر دەگرێتە تاران، کڵاوەی بەتواناتر هۆکاری (ترسو تۆقین) زیاتر دەکات»، ڕۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٢٨ی مارتی ١٩٨٨.

٥١. بەڕێوەبەری «ناشناڵ ئینتیلیجانس دەیلی، سێشەممە ٥ی نیسانی ١٩٨٨»ی موخابەراتی مەرکەزی ل٩ (نووسەر_FOIA).

٥٢. ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ٢ی نیسانی ١٩٨٨.

٥٣. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ویلایەتە یەکگرتووەکان «مەسەلەکان»، "Issues(U)" DST-1620S-464- 90 ١ی مارتی ١٩٩٠ (FOIA-Gulflink).

٥٤. دەزگای موخابەراتی مەرکەزی ئەمەریکا «ئامانجەکانی ئاسایشی نەتەوەیی عێراق»، هەڵسەنگاندنێکی هەواڵگری، دیسەمبەر ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

بەشی حەوتەم: ئێرانو بەکارهێنانی گاز

١. نامەی زنجیرە/ ١٥٩٣٤، ١٨ی ئابی ١٩٨٣.

٢. نامەی زنجیرە/ ١٩١٩٣، ٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٧.

٣. نامەی زنجیرە/ ١٩٠٢٩، ١٠ی ئابی ١٩٨٧. تەئکیدی خراوەتە سەر.

٤. نامەی زنجیرە/ ١٩٨٩٢، ١٩ مایسی ١٩٨٨.

٥. نامەی زنجیرە/ ١٧٠٨٨، ٩ی نیسانی ١٩٨٥.

٦. نموونەی بەکارهێنانی ئەم تێرمانە، بەزۆریی لە پەیوەندی کردن بە نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەردەکەون، بۆ تاوانی جەنگ بڕوانە نامەی زنجیرە/١٨٥٥٥، ٥ی کانونی دووەمی ١٩٨٧. بۆ تاوانی دژی مرۆڤایەتی، نامەی زنجیرە/ ١٨٥٧٧، ١١ی کانونی دووەمی ١٩٨٧. بۆ جینۆساید (هەڵەبجە)، نامەی زنجیرە/١٩٦٩٦، ٢٨ی مارتی ١٩٨٨، ئەمە تەنها دروشمبازی بوو، هەروەها ئێران هەوڵی جیدیی نەداوە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە کردەوەکانی عێراق گەیشتوونەتە ئاوها تاوانگەلێک.

٧. نامەی زنجیرە/ ١٦٣٤٠، ١٤ی شوباتی ١٩٨٤.

٨. نامەی زنجیرە/ ١٧٩٤٠، ٢٧ی مارتی ١٩٨٦.

٩. نامەی زنجیرە/ ١٧٠٢٨، ١٣ی مارتی ١٩٨٥.

١٠. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، «*ڕاپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا*»، زنجیرە/٢٠٠٦٠ (٢٠ی تەموزی ١٩٨٨)، ل٦.

١١. نامەی زنجیرە/ ١٨٨٠٠، ١٣ی نیسانی ١٩٨٧.

١٢. نامەی زنجیرە/ ١٩٦٩٦، ٢٨ی مارتی ١٩٨٨.

١٣. نامەی زنجیرە/ ١٨٧٥٧، ١٩ی مارتی ١٩٨٧.

١٤. نامەی زنجیرە/ ١٨٨٠٠، ١٣ی نیسانی ١٩٨٧.

١٥. نامەی زنجیرە/ ١٩٩٤٢، ١٦ی حوزێرانی ١٩٨٨.
١٦. نامەی زنجیرە/ ١٧٢١٧، ٢٤ی مایسی ١٩٨٥.
١٧. نامەی زنجیرە/ ١٩١٩٣، ٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٧.
١٨. نامەی زنجیرە/ ١٧٨٢٩، ١٤ی شوباتی ١٩٨٦.
١٩. نامەی زنجیرە/ ١٩٠٢٩، ١٠ی ئابی ١٩٨٧.
٢٠. بۆ نمونە، نامەی زنجیرە/ ١٥٧٤٣، ٤ی مایسی ١٩٨٣.
٢١. نامەی زنجیرە/ ١٦٤٣٢، ١٥ی شوباتی ١٩٨٤ لە ترۆپکی یەکەم هێرشی تابووندا، لە ماوەی ئۆپەراسیۆنی خەیبەردا، تەئکیدی خراوەتە سەر.
٢٢. نامەی زنجیرە/ ١٥٧٤٣، ٤ی مایسی ١٩٨٣. بەشی یەکەم لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان (١٩٤٥) بەشێکی بەم چەشنەیە: «مەبەستی نەتەوە یەکگرتووەکان: ١ـ پارێزگاریی ئاشتیو ئاسایشی نێودەوڵەتیو بەو پێیە دەبێ ئیجرائاتی کاریگەر وەربگرێت بۆ رێگەگرتنو نەهێشتنی هەڕەشە لە سەر ئاشتیو بەرپەرچدانەوەی کارە دەسدرێژیەکان، یان هەر پێشێلکردنێکی ئاشتیو دروستکردنی هۆکاری ئاشتیو بەگوێرەی بنەماکانی دادپەروەریو یاسای نێودەوڵەتی، رێکخستن یان چارەسەری ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان، یان ئەو بارودۆخانەی دەبنە هۆی پێشێلکاریی ئاشتی»، (بەندی ١ـ١). هەروەها: «هەموو ئەندامان دەبێ چارەسەری ناکۆکیی نێودەوڵەتییان بکەن بە شێوەیەکی ئاشتیانەو بەجۆرێک کە ئاشتیو ئاسایشو دادپەروەریی نێودەوڵەتی نەکەونە بەرمەترسی»، (بەندی ٢ـ٣). هەروەها: «هەموو ئەندامان لە پەیوەندیی نێودەوڵەتییاندا نابنە مایەی هەڕەشەی بەکارهێنانی هێز دژ بە یەکێتیی خاک یان سەربەخۆیی سیاسیی هەر وڵاتێک، یان بە هەر شێوازێک کە نەگونجێت لەگەڵ مەبەستی نەتەوە یەکگرتووەکاندا»، (بەندی ٢ـ٤).
٢٣. نامەی زنجیرە/ ١٦٢١٣، ١٢ی دیسەمبەری ١٩٨٣.
٢٤. «راپۆرتی سکرتێری گشتی لەبارەی سەردانەکەیەوە بۆ ئێرانو عێراق». زنجیرە/ ١٧٠٩٧، ١٢ی نیسانی ١٩٨٥.
٢٥. راپۆرتی نەتەوە یەکگرتوەکان، زنجیرە/ ٢٣٢٧٣، دیسەمبەری ١٩٩١.
٢٦. نامەی زنجیرە/ ١٧٩٢٢، ١٧ی مارتی ١٩٨٦و نامەی زنجیرە/١٧٩٣٤، ٢٣ی مارتی ١٩٨٦.
٢٧. بۆ نموونە، نامەی زنجیرە/١٦١٢٠، ٣ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣.
٢٨. نامەی زنجیرە/ ١٩٧٣٠، ٥ی نیسانی ١٩٨٨. تەئکیدی خراوەتە سەر.
٢٩. نامەی زنجیرە/ ١٩٠٢٩، ١٠ی ئابی ١٩٨٧.
٣٠. کریس کۆچیرا « زیانە گشتیەکانی رەییس»، بە فەرەنسی، رۆژنامەی *لۆ پۆینت* *Le point*، ٢١ی مارتی ٢٠٠٣، پشتی بە چاوپێکەوتنێک بەستووە کە لە٢ی دیسەمبەری ٢٠٠٢دا لە دانمارک ئەنجامدراوە.
٣١. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ئەمەریکا «توانای چەکی کیمیاییو بایۆلۆجی عێراق» ئەیلولی ١٩٩٠ (FOIA-GulfLink).

٣٢. دەزگای موخابەراتی بەرگریی ئەمەریکا « شەڕی کیمیاییو بایۆلۆجی لە گۆڕەپانی ئۆپەراسیۆنی کوەیتدا، تواناو پێگەی عێراق»، بێ مێژوو (FOIA-GulfLink).
٣٣. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ئەمەریکا، «راپۆرت لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ماوەی جەنگی ئێران ـ عێراقدا» شوباتی ١٩٨٩ (FOIA-GulfLink).
٣٤. ئەنتۆنی کوردسمان «دروستکردنی چەکی کۆکوژ»، *گۆڤاری نێودەوڵەتیی هێزە چەکدارەکان*، (شوباتی ١٩٨٩)، ل٥٤ ـ ٥٧.
٣٥. ولیەم مایەرزو ریچارد ویڵسن «بەرفراوان کردنی تواناکانی چەکی کیمیایی: کێشەیەکی بایەخدار»، دەزگای هەواڵگریی سوپای ئەمەریکا، *بڵاوکراوەی هەواڵگریی زانستیو تەکنیکی سوپای ئەمەریکی*، AST-2660R-074- 86 (دیسەمبەر ١٩٨٦)، ل٢٣، (FOIA-NSA). تەئکیدی خراوەتە سەر.
٣٦. خزمەتگوزاریی ناوخۆیی بەغدا، ٢٦ی ئەیلولی ١٩٨٨ لە FBIS-NES-88- 188، ل٢٨.
٣٧. لە گۆردن م. بێرکو چارڵس سی. فلاوەری: «*نامیلکەی نێودەوڵەتی لە سەر تەشەنەکردنی چەکی کیمیایی* (نیویۆرک، گرینوود پرێس، ١٩٩١) ل٢٤٢ ـ ٢٤٣.
٣٨. ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران IRNA، «لابردنی تەمومژ وا لە تۆماری بەدی کیمیایی عێراق دەکات کە تەڵختر بێت (ئاوها)» ، بە ئینگلیزی، ٢ی ئەیلولی ١٩٨٨، لە لاپەڕە (٥٤)ی FBIS-NES-88- 173 و نامەکانی ئێران بۆ سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، زنجیرە/ ١٦١٣٩ی ١٠ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣و زنجیرە/ ١٦١٥٤ی ١٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣.
٣٩. نامەی زنجیرە/ ١٧٨٢٤، ١٣ی شوباتی ١٩٨٦.
٤٠. رۆیتەر، ١٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٧.
٤١. نامەکانی زنجیرە/ ١٨٨٠٦، ١٥ی نیسانی ١٩٨٧و زنجیرە/ ١٨٨١٠، ١٦ی نیسانی ١٩٨٧.
٤٢. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، «*راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراق*»، زنجیرە/ ١٨٨٥٢ (٢٦ی مایسی ١٩٨٧)، پەرەگرافەکانی ٤٠ ـ ٥٤و ٦٤ب.
٤٣. هەمان سەرچاوە (پەرەگرافی ٦٦).
٤٤. نامەی زنجیرە/ ١٨٨٧٠، ١٨ی مایسی ١٩٨٧.
٤٥. بێرکو فلاوەری، نامیلکەی نێودەوڵەتی، ل١١٢.
٤٦. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ئەمەریکا «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا»، بێ مێژوو (FOIA-GulfLink). تەئکیدی خراوەتە سەر.
٤٧. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ئەمەریکا «چەکی کیمیایی عێراقو تواناکانی بەرگری»، بێ مێژوو (FOIA-GulfLink).
٤٨. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، «راپۆرتی نێردراوی نەتەوە یەکگرتووەکان (١٩٨٧)»، پەرەگرافەکانی ٥٩ ـ ٦٢.

٤٩. هەمان سەرچاوە، ل٢. تەئکیدی خراوەتە سەر.

٥٠. دوو نموونە: نامەکانی زنجیرە/٢٠٠١٣، ١٣ی تەموزی ١٩٨٨و زنجیرە/٢٠٠٧٧، ١ی ئابی ١٩٨٨.

٥١. سکرتێری گشتی سەرنج دەدات کەوا «بە داخێکی زۆرەوە ئەو بەڵگەنامەیەی لە پسپۆڕانەوە بەدەستهاتوون، ئاماژە بە زیادبوونی جۆری جیاجیای ئەو چەکانە دەدەن کە پەیوەندییان بەو توخمە کیمیاییانەوە هەیە بۆ دوژمنکاریی لە ململانێی نێوان ئێرانو عێراقدا». ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان *«راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتیی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا»*، زنجیرە/ ٢٠٠٦٣، ٢٥ی تەموزی ١٩٨٨، ل٢.

٥٢. هەمان سەرچاوە/ پەرەگرافەکانی ١٧ـ٣٢.

٥٣. نامەی زنجیرە/ ١٩٠٢٩، ١٠ی ئابی ١٩٨٧.

٥٤. لە دەستوری ئەتڵەنتا Atlanta Constitution وەرگیراوە، ٩ی تەموزی ١٩٨٧.

٥٥. لە پەراوێزێکی سەیردا، تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان، راپۆرتی ئەوەیان داوە کەوا بەپێی قسەی کاربەدەستە پایەبەرزەکانی عێراق، هێرشە کیمیاییە ئیدیعاکراوەکان دژ بە هێزەکانیان کە زەرەرو زیانی گازی خەردەلو فۆسجینی بەرپاکرد «یەکەمجار بوو کە عێراق پیادەی کردبێت لە ماوەی جەنگدا». ئەگەر ئەمە وابێت ئەوە بەدڵنیاییەوە بەرە لە ژێر پێی ئیدیعاکانی پێشتری عێراق رادەکێشێت، لەبارەی بەکارهێنانی گاز لە لایەن ئێرانەوە، وەک ئەو ئیدیعایەی تاریق عەزیز لە تەموزی ١٩٨٨دا کەوا ئێران بوو یەکەمجار پەنای بردە بەر ئەم چەکەو رێک لە سەرەتای دەستپێکردنی جەنگدا. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، راپۆرتی نێردراوی (١٩٨٧). پەرەگرافی٦٢.

٥٦. FBIS-NES-88- 052(March 17.1988), PP. 30 -31.

٥٧. صوت الشعب FBIS-NES-88- 052(March 25.1988), PP. 38 -39.

٥٨. نامەی زنجیرە/ ١٩٧٣٠، ٥ی نیسانی ١٩٨٨.

٥٩. ئێرانیەکانیش دیسان کە راپۆرتیان لە سەر هێرشە کیمیاییەکانی ناوچەی قەرەداخ داوە رۆژانی٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٦و ٣١ی مارتیان دەسنیشانکردووە. نامەی زنجیرە/ ١٩٧٣٣، ٤ی نیسانی ١٩٨٨.

٦٠. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان *«راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا»*، زنجیرە/١٩٨٢٣ (٢٥ی نیسانی ١٩٨٨)، پەرەگرافی٣٣ـ٥٣.

٦١. نامەی زنجیرە/ ١٩٧٤١، ٥ی نیسانی ١٩٨٨.

٦٢. ئاژانسی موخابەراتی هێزی ئاسمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکان «زەرەرو زیانی شەڕی کیمیایی ئێران ـ عێراق» (بێ مێژوو)، برگە ٤ و ٦ف (نووسەرـ FOIA).

٦٣. مديرية الأمن العامة (بەڕێوەبەرێتیی گشتیی ئاسایش)، بروسکەی نهێنی بۆ بارەگای ئەمن لە هەولێر، ١٦ی مارتی ١٩٨٨. بەڵگەنامەکە لە فایلی هیومان رایتس وۆچدایە.

٦٤. مديرية الإستخبارات العسكرية العامة (بەڕێوەبەرێتیی گشتیی هەواڵگریی سەربازی)، سلێمانی، ٢٧ی مارتی ١٩٨٨، سەرچاوە، هیومان رایتس ووٚچ ٤/٢١٠٦ـ ئای.
٦٥. مديرية الإستخبارات العسكرية العامة (بەڕێوەبەرێتیی گشتیی هەواڵگریی سەربازی)، سلێمانی، ١١ی نیسانی ١٩٨٨، سەرچاوەی: هیومان رایتس ووٚچ/ ٢١٠٧ـ ئە.
٦٦. مديرية الإستخبارات العسكرية العامة (بەڕێوەبەرێتیی گشتیی هەواڵگریی سەربازی)، کەرتی رۆژهەڵات، کەرکوک، ٢ی نیسانی ١٩٨٨، هیومان رایتس ووٚچ ٢١٢٣/ ٥ـ ە. تەئکیدی خراوەتە سەر.
٦٧. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «*راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعای بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێران‌و عێراقدا*»، زنجیرە/١٧٩١١ (١٢ی مارتی ١٩٨٦)، برگە ٤٣.
٦٨. بۆ گفتوگۆ، بڕوانە میدڵ ئیست ووٚچ «*بەیرۆکراتیی داپڵۆسین: حکومەتی عێراق لە زمانی خۆیەوە*» (نیویۆرک: ١٩٩٤)، ل١٠ـ ١٢.
٦٩. هیومان رایتس ووٚچ، ١/٢٠٩٩ـ پ.
٧٠. هیومان رایتس ووٚچ، ١/٢٠٩٩ـ ئۆ.
٧١. هیومان رایتس ووٚچ، ١/٢٠٩٩ـ ن.
٧٢. هیومان رایتس ووٚچ، ٨/١٠٤٠ـ ب.
٧٣. هیومان رایتس ووٚچ، ١٣/٤٧٨ـ ئە.
٧٤. هیومان رایتس ووٚچ، ١٦/١٠٦٠ـ ئەی.
٧٥. ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران IRNA لە ١٨ی مارتدا راپۆرتی داوە کەوا هێزەکانی ئێران لە دەوروبەری نیوەڕۆی رۆژی پێشتردا، سۆخۆیەکی ٢٢ی عێراقیان خستووەتە خوارەوەو فڕۆکەوانەکەیان دەستگیرکردووە، کە ناوی ئەحمەد شاکر ئەحمەد هیلال بووە. FBIS-NES-88- 054, P.56. کۆنگرەیەکی رۆژنامەنووسی لە ١ی نیساندا لە تاران بەسترا، بۆ پەیامنێرانی ئێرانی‌و بێگانە. ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران IRNA FBIS-NES-88- 064,P.55. پێشتر ئێران ئەفسەرانی سوپای عێراقی لەبەردەم کامێرادا پیشاندەدا، کەوا لە لایەن هێزەکانی ئێرانەوە لە هەڵەبجە گیراون‌و بێ ئەوەی ئاگایان لێبێت بوون بە ئامانجی هێرشی کیمیایی عێراق خۆی. «من بەم چاوانەی خۆم بینیم کەوا فڕۆکەی جەنگیی عێراق دەهاتن‌و بۆمبی کیمیاییان دژ بە شارەکە بەکاردەهێنا»، ئەمە دیلێکی عێراقی دەیگێڕایەوەو ئەوەشی وت کە دەربازبوونی ئەم بە هۆی ئەوەوە بووە کە ئەوانەی گرتبوویان، ماسکی گازیان دابوویە. «دیلە عێراقیەکان پێ لە بەکارهێنانی گاز دەنێن»، رۆژنامەی *تایمزی* لەندەنی، ٢٥ی مارتی ١٩٨٨.
٧٦. «ئەفسەرێکی پێشووی هێزی ئاسمانیی عێراق، لە سەر هەڵەبجەو باری ئێستای هێزی ئاسمانیی عێراق دەدوێ»، رادیۆی ئازادیی عێراق، ٤ی دیسەمبەری ٢٠٠٠.
٧٧. کۆچیرا «زیانی گشتی».
٧٨. هەروەها بڕوانە، وەفیق ئەلسامەڕایی، «حطام البوابة الشرقية» (*کەلاوەی دەروازەی رۆژهەڵات*)، بەعەرەبی، (لەندەن، خانەی بڵاوکردنەوەو مێژووەکەی تۆمار نەکراوە) ل١٠٤.

٧٩. بەڕێوەبەری «ناشنالّ ئینتیلیجانس دەیلی، سێشەممە ٢٢ی مارتی ١٩٨٨»ی موخابەراتی مەرکەزی، ل٥ (نووسەر_ FOIA).

٨٠. بروسکەیەک لە دەستەی ئەرکانی هاوبەشەوە، واشنتۆن دی سی، بۆ دەزگا جۆراوجۆرەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان، (بە دەزگای موخابەراتی بەرگریو وەزارەتی دەرەوەشەوە)، ٢٢ی مارتی ١٩٨٨، ل٥ (FOIA-NSA).

بەشی هەشتەم: ساختەکاری لە بەڵگەدا

١. ئاژانسی فرانس پرێس، ٢٢ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٢.

٢. رۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ١٧ی ئابی ٢٠٠٢.

٣. پاتریک ی. تایلەر، «هێرشی گازی ژەهراوی سەدان کەس دەکوژێت، ئێران عێراق بە ستەمکاریو دڕندەیی تاوانبار دەکات لە شارێکی هەرێمی کوردی نزیک سنووردا»، رۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٢٤ی مارتی ١٩٨٨.

٤. پاتریک ی. تایلەر «هەردوولا عێراقو ئێران لە جەنگدا کوردیان گازباران کرد، لێکۆڵینەوەی ئەمەریکا ئەوە دەردەخات»، *واشنتۆن پۆست*، ٣ی مایسی ١٩٩٠.

٥. ستێفن سی. پێلیتایەر، «تاوانی جەنگ یان یاسای جەنگ؟»، *نیویۆرک تایمز*، ٣١ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٣.

٦. ستێفن سی. پێلیتایەرو دۆگلاس ف. جۆنسن، *«ئەو پەندانەی لێوەیان فێربووین: جەنگی ئێران_عێراق»*، بەرگی١ (کوانتیکۆ، ڤەرجینیا: فەیلەقی مارینزی ئەمەریکی، ١٩٩٠) ل١٠٠.

٧. دەزگای موخابەراتی بەرگریی ئەمەریکا *«کوردستان: هێزەکانی بەرگری لەمەترسیدان»*، ٦ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨ (نووسەر_ FIOA).

٨. هیومان رایتس ووچ، سەرچاوەی ٧/٢٤٤ـ ئە.

٩. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکاوە لە بەغدا بۆ وەزیری دەرەوە، BAGHDA01888، لە ٦ی نیسانی ١٩٨٨ (نووسەر_ FOIA).

١٠. لە «ئێران دەڵێ عێراق دەمارە گازی بەکارهێناوەو پێنج هەزار کورد دەمرن، وەک تاران بە نەتەوە یەکگرتووەکان دەڵێ»، ئەسۆشیەتد پرێس، ٢١ی مارتی ١٩٨٨.

١١. دێڤید هێرست، «ئێران لەپاش گازبارانکردن مردووەکان پیشان دەدا»، رۆژنامەی *گاردیان*، ٢٢ی مارتی ١٩٨٨، ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران IRNA ئیشارەت بە «میلاکی» «یەکەکانی دژە کیمیایی» پاسداران دەدات لەکاتێکدا کە قسەی بۆ پەیامنێرانی بێگانە دەکرد لە ٢٠ی مارتدا. FBIS-NES-88- 055, P.66.

١٢. ئارتسن زۆندەر گرێنزن MSF_ هۆڵەندا «هەڵسەنگاندنی کاریگەریی شەڕی کیمیایی لە سەر دانیشتووان: راپۆرتی نێردراوی کوردستان، ٢٤ _ ٢٧ی مارتی ١٩٨٨. (ئەمستردام: MSF، بێ مێژوو)، ل ٤ _ ٥ و MSF «*دە ساڵ یارمەتیی ئیمێرجنسی لە سەرانسەری جیهاندا*» (ئەمستراداام،MSF، بێ مێژوو).

١٣. ت. د. سیلەی، ج .دەبلیو نۆویکە، م. مێسەڵسن، ج. گویلمێنو پ. ئەکراتاناکول «بارانی زەرد» لە ساینتیفیک ئەمەریکان، ژمارە (٢٥٣)، ١٩٨٥، ل٣١ ـ ١٢٢و جولیان رۆبنسنو جێن گویلمانو ماتیو مێسەڵسن «بارانی زەرد لە باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیادا: چیرۆکی رووخاندنەکان»، سوزان رایت «*رێگەگرتن لە پێشبرکێی چەکی بایۆلۆجی*» (کامبریدج، ماساچوسیتس، بڵاوکردنەوەی MIT، ١٩٩٠)، ل٢٢٠ ـ ٢٣٨.

١٤. جان ل. ولیەمز «قورسیو زەحمەتیی تەئکید کردنەوە لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییو تێوەگلانی: هەندێ لێکۆڵینەوەی کورت»، *وەرزە گۆڤاری PSR*، بەرگی یەکەم، ژمارە (٤) دیسەمبەری ١٩٩١، ل٢٠٤.

١٥. لەبارەی شیکردنەوەکەی خۆیەوە، بڕوانە ئە. هایندریکس، ن. سوکڤانیچسلیپو ڤان دێن هیر «دۆزینەوەی توخمی کیمیایی (بارانی زەرد) لەخوێنو پیسایی ئەو سەربازە ئێرانیانەدا کە وەک قوربانیی هێرشی گاز چارەسەر دەکران»، «*گۆڤاری پێداچوونەوەی تاقیگەیی و کلینیکیی تۆکسیکۆلۆجی*»، بەرگی١٩، ژمارەکانی ١ ـ ٣، (١٩٨٩)، ل ٧ ـ ١١. بۆ لێکۆڵینەوەیەکی سیستماتیکی کە لە دژی ئیدیعاکانی هایندریکس بوەستێتەوە، بڕوانە جان ل. ولیەم «چارەسەرکردنی کلینیکیی بەرکەوتووانی گازی خەردەل، «*ساڵنامەی پزیشکیی سەربازیی بەلجیکی*»، بەرگی ٣ ـ پاشکۆ، ١٩٨٩.

١٦. لە ئۆڵیڤیا وۆرد وەرگیراوە، «پسپۆڕێک پشتگیریی کاری توندوتۆڵ دەکات دژ بە چەکی کیمیایی، (کوشتنی کەمینەکان رابگرن)»، رۆژنامەی *تۆرەنتۆ ستار*، ١٣ی نۆڤەمبەری ١٩٨٨.

١٧. ئە. هایندریکس «راپۆرتە کلینیکییە تۆکسیکۆلۆجیەکانو ئەنجامی نموونە بایۆلۆجیەکانی مرۆڤ و نمونە ژینگەیەکان کە براون بۆ بەشی تۆکسیکۆلۆجی لە زانکۆی حکومیی (غێنت)دا، بۆ لێکۆڵینەوەی تۆکسیکۆلۆجی»، راپۆرتی ژمارە (KU2/PJ881/88)، بەشی تۆکسیکۆلۆجی، زانکۆی غێنت، ٢٧ی نیسانی ١٩٨٨.

١٨. رەنگە فرانکۆن فت. دێتریکی دەسنیشان نەکردبێت، کە لە چەکی بایۆلۆجیدا پسپۆڕە، بەپێچەوانەوە بنەمای سەلماندنی ئەبەردین، چەکی کیمیایش دەگرێتەوە.

١٩. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان «*راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا*» زنجیرە/ ١٩٨٢٣ (٢٥ی نیسانی ١٩٨٨)، بڕگەکانی٢١ ـ ٢٣.

٢٠. عەباس فروتان «سەرنجی پزیشکی لە سەر چەکی کیمیایی»، *گۆڤاری پزیشکیی کەوسەر*(تاران)، بەرگی دوو، ژمارە یەک (بەهاری ١٣٧٦-١٩٩٧)و بەرگی٢، ژمارە (٤)، (زستانی ١٣٧٦ ـ ١٩٩٧)، ل٢٩٣ ـ ٢٩٤و ٢٩٩ ـ ٣٠٠.

٢١. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، «*راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامیی ئێرانو عێراقدا*»، زنجیرە/ ١٨٨٥٢ (٢٦ی مایسی ١٩٨٧)، بڕگە١٧.

٢٢. هەمان سەرچاوەی سەرەوە، زنجیرە/ ١٧٩١١ (١٢ی مارتی ١٩٨٦) برگە٢٦.

٢٣. هەمان سەرچاوەی سەرەوە، زنجیرە/ ٢٠٠٦٠ (٢٠ی تەموزی ١٩٨٨) برگە٣١.

٢٤. بەڕێوەبەری موخابەراتی مەرکەزی «کاریگەریو تێوەگلان لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییدا لەجەنگی ئێران ـ عێراقدا»، بێ مێژوو، دوا دوایی ١٩٨٧و سەرەتای ١٩٨٨، برگە١٧ (FOIA-GulfLink).

٢٥. پزیشکانی مافی مرۆڤو هیومان رایتس وۆچ، «کارێکی زانستی بۆ یەکەمجار، ئەو نمونە خۆڵانەی لەچاڵە بۆمبەکانی باکووری عێراق وەرگیراون گازی دەمار دەردەخەن ـ تەنانەت چوار ساڵ دواتریش» راگەیاندنی رۆژنامەوانی، ٢٩ی نیسانی ١٩٩٣و لەم سایتەدا هەیە www.phrusa.org.

٢٦. عەباس فروتان، «سەرنجی پزیشکیی لە سەر چەکی کیمیایی»، *گۆڤاری کەوسەری پزیشکی* (تاران)، بەرگی٣، ژمارە (٢) (هاوینی ١٣٧٧ ـ ١٩٩٨)، ل٢١٨.

٢٧. ولیەمز، «چارەسەری کلینیکی».

٢٨. لە رۆجەر تریلینگ وەرگیراوە «وشە جەنگیەکان»، *دەنگی گوند*، ١ ـ ٧ی مایسی ٢٠٠٢، بەپێی جین پاسکاڵ زاندەرس (لە ئیمێڵێکی کانوونی دووەمی ٢٠٠٧دا)، کە بە دووروودرێژیی لە مەسەلەی هەڵەبجەی کۆڵیبووەوە، هەڵسەنگاندنەکە لە ئۆفیسی ئاسایشی تایبەتیی دەزگای موخابەراتی بەرگریی DIA گوێزرابووەوەو ئەم کۆدی دۆکیومێنتەی هەڵگرتبوو. (PTTSZYUW RUEKJCS2867 0850428-SSS-RUEALGX).

٢٩. بۆ نموونە، بەڕێوەبەری «ناشنال ئینتیلیجانس دەیلی، هەینی ١٨ی مارتی ١٩٨٨»ی موخابەراتی مەرکەزی، ل٥ (FOIA ـ نووسەر).

٣٠. هەمان سەرچاوە، سێشەممە ٢٢ی مارتی ١٩٨٨. ل٥ (FOIA ـ نووسەر).

٣١. «بۆمبی پیاوە هەژارەکە جارێکی تر لە شەڕدا بەکارهێنرایەوە»، رۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*،١٧ی نیسانی ١٩٨٨.

٣٢. بۆ نموونە، دێڤید ئۆتۆوەی، «لە شەڕوشۆڕی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستداو بە سروشتێکی نوێوە»، *واشنتۆن پۆست*، ٥ی نیسانی ١٩٨٨، ئاوڕدانەوەیەک بۆ ئیدیعای عێراق کەوا ئێران فۆسجینو گازی خەردەلی لە دەریاچەی ماسیدا بەکارهێناوە، لەمیانەی هێرشی کەربەلا/ ٥ دا. هەروەها جیم مویر، «هێرشی گازی عێراق ترسو تۆقینی جەنگی گەورە دێنێتەوە یاد»، رۆژنامەی *سەندەی تایمز*، ٢٧ی مارتی ١٩٨٨، بە گواستنەوەی کاربەدەستێکی وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان کە دەڵێ ئێران تۆپی کیمیایی «لە حاڵەتی زۆر سنووردار‌دا بەکارهێناوە» لە ساڵانی ١٩٨٧و ١٩٨٨دا.

٣٣. رۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ٢٢ی تەموزی ١٩٨٨.

٣٤. رۆژنامەی *کریستیان ساینس مۆنیتەر*، ١٣ی نیسانی ١٩٨٨

بەشی نۆهەم: ڕێگا بەرەو کوەیت

١. بـــۆ باســـکردنێکی ئەنفالـــی کۆتایـــی بڕوانـــە هیومـــان رایتـــس ووچ، «*تاوانـــی جینۆســـایدی عێراق: پەلامـــاری ئەنفال بۆ ســـەر کورد*» (نیوهاڤنو لەنـــدەن، چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥)، بەشی ١٠.

٢. ســـتێفن سی. پێلیتایەرو دۆگلاس ڤ . جۆنســـنو لیف ر. ڕۆزنبێرگەر «*توانای عێراقو ئاسایشـــی ویلایەتە یەکگرتووەکان لـــە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا*» (کارلیســـلی باڕاکس، پەنسلڤانیا: کۆلێجی جەنگیی سوپای ئەمەریکا، ئینستیتیوتی لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ١٩٩٠) ل٥١.

٣. یاداشـــتێک لە ریچارد مێرفیی یاریدەدەری وەزیری دەرەوە بۆ جۆرج شـــوڵزی وەزیری دەرەوە، ٧ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA). تەئکیدی خراوەتە سەر.

٤. بروســـکەیەک لـــە جـــۆرج شـــوڵزی وەزیـــری دەرەوە بۆ وەرگـــرە جۆراوجـــۆرەکان، ٢١ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA). تەئکیدی خراوەتە سەر.

٥. لە ٦ی ئەیلولدا ڕژێم «لێبوردنێکی گشتیی» ٣٠ ڕۆژەی ڕاگەیاند «بۆ هەموو ئەو کوردانەی لەناوەوەو دەرەوەی عێراقن»، جەلال تاڵەبانی لێبترازێ، ڕۆژنامەی *ئەلسەورە (الثورة)*، ٧ی ئەیلولی ١٩٨٨. وەرگێڕانی ئینگلیزیی تەواوی ڕاگەیاندنی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە FBIS-NES-88- 174 ل ٣٨ــ٣٩دا دەبینرێت.

٦. یاداشـــتێک لە مۆرتن ئای. ئەبرامۆڤیچ، بەڕێوەبەری مەکتەبـــی زانیاریو لێکۆڵینەوەی وەزارەتی دەرەوە بۆ جۆرج شولز، لە ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

٧. مۆرتن ئای. ئەبرامۆڤیچ «دوا کردەوە لە گەڵ کوردەکانی عێراقدا»، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا (FOIA-NSA)، ٢ی ئەیلولی ١٩٨٨.

٨. بروســـکەیەک لـــە وەزیری دەرەوە بـــۆ باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە بەغـــدا، ٣ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

٩. کورتەیەکی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، خزمەتگوزاریی هەواڵی فیدراڵی، ٨ی ئەیلولی ١٩٨٨.

١٠. میڵتن ڤیۆرســـت «گازی ژەهراویو جینۆساید: کێشـــەیەکی ڕاچڵەکێن دژ بە عێراق»، واشنتۆن پۆست، ٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨و پاتریک ی. تایلەر «کوردەکان: ئەمە جینۆساید نیە»، *واشنتۆن پۆست*، ٢٥ی ئەیلولی ١٩٨٨.

١١. جۆرج پ. شـــوڵز، «*پشـــێویو خۆشیی سەرکەوتن: ئەو ســـاڵانەی کە وەزیری دەرەوە بووم*»، (چارڵس سکریپنەر سۆنس، ١٩٣٣)، ل٢٤١.

١٢. بروســـکەیەک لە وەزیری دەرەوە بـــۆ باڵیۆزخانەی ویلایەتە یەکگرتـــووەکان لە بەغدا، ١٠ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

١٣. بروسکەیەک لە وەزیری دەرەوە بۆ وەرگرە جۆراوجۆرەکان، ٢٢ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).

١٤. خزمەتگوزاریی ناوخۆیی بەغدا، لە FBIS-NES-88- 185 (٢٣ی ئەیلولی ١٩٨٨)، ل١٥.
١٥. هیومان رایتس وۆچ، *«تاوانی جینۆسایدی عێراق...»*، ل٢٦٤.
١٦. کورتە یاداشتێک لە ریچارد مێرفییەوە بۆ جۆرج شولز، ٧ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
١٧. بروسکەیەک لە باڵیۆزخانەی ئەمەریکاوە لە بەغدا بۆ وەزیری دەرەوە، ٩ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
١٨. بڕوانە پزیشکانی مافی مرۆڤ و هیومان رایتس وۆچ، «کارێکی زانستیی بۆ یەکەمجار: ئەو نموونە خۆڵانەی لە چاڵە بۆمبەکانی باکوری عێراق وەرگیراون گازی دەمار پیشاندەدەن تەنانەت دوای چوار ساڵیش»، راگەیاندنی رۆژنامەوانی، ٢٩ی نیسانی ١٩٩٣، لەم سایتەدا تەماشای بکە www.phrusa.org. هەروەها بڕوانە پزیشکانی مافی مرۆڤ، *«بای مەرگ: بەکارهێنانی عێراق بۆ گازی ژەهراوی دژ بە دانیشتووانە کوردەکەی،»* (بۆستن، پزیشکانی مافی مرۆڤ PHR، ١٩٨٩).
١٩. پێتەر دەبلیو گالبرەیسو کریستۆفەر ڤان هۆڵن *«بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کوردستاندا: دوا هێرشی عێراق»*، راپۆرت بۆ لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی ئەنجومەنی پیرانی ئەمەریکا (سەنات)، (واشنتۆن دی سی: ئۆفیسی چاپی حکومەتی ئەمەریکا، ١٩٨٨).
٢٠. وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، مەکتەبی زانیاریو لێکۆڵینەوە، «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی»، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٢١. هـ. ئالن هۆڵمزو پۆڵ هەیر «سیاسەتی ئەمەریکا لەمەڕ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق»، یاداشتێک بۆ جۆرج شولز، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨، ل ٦ ـ ٧ (FOIA-NSA).
٢٢. کێرتس دەبلیو کەممان، «پەیوەندییەکانی ئەمەریکاو عێراق: واتاکانی سەلماندنی یاسای سزا ئابوریەکان»، یاداشتێک بۆ جۆرج شولز، ١٨ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٢٣. وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، نامەیەک لە ج. ئێدوارد فۆکس، یاریدەدەری وەزیر بۆ کاروباری یاسادانان بۆ دانتێ ب. فاسسێل سەرۆکی کۆمیتەی کاروباری دەرەوەی ئەنجومەنی نوێنەران، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٢٤. هەندێک لەم ئۆپشنانە لە یاداشتی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکادا بڵاوبووەتەوە، «کۆنترۆڵی هەناردەی چەکی کیمیاییو شتە پەیوەندیدارەکانی»، ٨ ی ئەیلولی ١٩٨٨، (FOIA-NSA) و لەم یاداشتەی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکادا «چاوخشاندنەوە بە پەیوەندییەکانی ئەمەریکا ـ عێراقداو خاڵەکانی ئەگەری فشار»، ١٩ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٢٥. هۆڵمزو هەیر «سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان».
٢٦. بڕوانە یوست هیلتەرمان «عەدالەتی چاوبەست: هەوڵدان بۆ دادگایی کردنی سەددام»، *میدڵ ئیست ریپۆرت* ژمارە (٢١٥) ـ (هاوینی ٢٠٠٠).
٢٧. باشترین وەسفی ئەم رووداوانە، بڕوانە سەمانتا پاوەر، (*«کێشەیەک لە دۆزەخەوە»*: *ئەمەریکاو سەردەمی جینۆساید*) (نیویۆرک: کتێبە بنەڕەتیەکان، ٢٠٠٢)، بەشی ٨.

٢٨. یاداشتێک لەمێرفیەوە بۆ شولز، ١٠ی یەلوولی ١٩٨٨، (FOIA-NSA).
٢٩. هۆلمزو هەیر «سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان»، ل٣.
٣٠. بروسـکەیەک لــە ئەپریل گلاسـپی، بەغــدا بۆ جــۆرج شــولز/ ٤ ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٣١. بروسکەیەک لە گلاسپی یەوە بۆ شولز، ١٠ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٣٢. شولز ل ٢٤٣.(تەئکیدی خراوەتە سەر).
٣٣. وەزارەتــی دەرەوەی ئەمەریــکا، «دیبلۆماســیەتی گشــتی»، ١٣ی ئەیلولــی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٣٤. دەزگای موخابەراتــی مەرکەزیــی ئەمەریکــی «Issues U ، کەرتی٢: مەســەلەکان»، DST-1620S-464- 90 ١٥ی مارتی ١٩٩٠ (GolfLink-FOIA).
٣٥. لــە ریچــارد مێرفی وەرگیــراوە «سیاســەتی ویلایەتــە یەکگرتــووەکان بەرانبەر بە عێــراقو بەکارهێنانــی چەکــی کیمیایــی»، یاداشــتێک بۆ میشــێل ئارماکۆســت، ١٩ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٣٦. وەزارەتــی دەرەوەی ئەمەریــکا، «کۆبوونــەوەی جێگــری وەزیــر لەگــەڵ باڵیۆزانی کۆمەڵــەی وڵاتانی عەرەب لەبارەی بەکارهێنانی چەکــی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە»، ٢٢ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٣٧. (سی ئای ئەی) «کەرتی٢: مەسەلەکان».
٣٨. جۆرج بوشو برێنت ســکۆکرۆفت، «*جیهانێک لەگۆڕاندا*» (نیویــۆرک: کتێبی ڤینتاج، ١٩٩٨)، ل/٣٠٥.
٣٩. وەزارەتــی دەرەوەی ئەمەریکا «چاوخشــاندنەوەیەک بــە پەیوەندییەکانی ئەمەریکاو عێراقداو ئەگەری خاڵەکانی فشار»، ٩ی ئەیلولی ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٤٠. بروسکەیەک لە گلاسپییەوە بۆ شولز، ٥ی نۆڤەمبەری ١٩٨٨ (FOIA-NSA).
٤١. لــە لایەن عادیل ئیلیاســەوە لە رۆژنامەی *ئەلقەبەس (القبس)* ی کوەیتی وەرگیراوە، ٣١ی ئۆکتۆبــەری ١٩٨٨و لــە میــدڵ ئیســت ـ BBC. ME/0299/A/1، ٣ی نۆڤەمبەری ١٩٨٨ بڵاوکراوەتەوە.
٤٢. کۆنفرانسی رۆژنامەنووسیی بەغدا، لە رۆژنامەی *ئەلجمهوریە (الجمهوریة)* بڵاوکراوەتەوە، ١٨ی ئەیلولی ١٩٨٨ ، FBIS-NES-189 ل/٢٧ــ ٣٦.
٤٣. «کۆپێیەکی گلاســپی: ســەددام لەگەڵ باڵیۆزی ئەمەریکا کۆدەبێتەوە (٢٥ی تەموزی ١٩٩٠)»، لە نوســینێکی میکا ل. ســیفریو کریســتۆفەر کرێــف دا، «*وردبوونەوە لە جەنگــی کەنداو: مێژوو، بەڵگەنامە، راوبۆچوون*»، (نیویــۆرک: راندۆم هاوس، ١٩٩١)، ل ١٢٢ـ١٣٣.
٤٤. دەزگای هەواڵگریــی ناوەندیی ئەمەریکا (ســی ئای ئەی)، «توانــای چەکی کیمیاییو بایۆلۆجیی عێراق»، ئەیلولی ١٩٩٠ (FOIA-GulfLink).
٤٥. هەمان سەرچاوە.
٤٦. دەزگای هەواڵگریی ناوەندیی ئەمەریکا «پرۆگرامی چەکی کیمیایی عێراق: زیاتر پشــت

بەخۆبەستنو کوشندەتر»، کارنامەی لێکۆڵینەوە، ئابی ١٩٩٠، (FOIA-GulfLink).

٤٧. وەزارەتی هێزی ئاسمانیی ئەمەریکا، «هەوڵدانی عێراق لە پەرەپێدانی چەکی کیمیایی خۆیدا بۆ ژینگەیەکی بیابان»، یاداشتێکی زانیاریی، ٢٣ی ئۆکتۆبەری ١٩٩٠ (FOIA-GulfLink).

٤٨. دەزگای هەواڵگریی ناوەندیی ئەمەریکا، «توانای عێراق لە چەکی کیمیاییو بایۆلۆجیدا»، ١ی دیسەمبەری ١٩٩٠ (FOIA-GulfLink).

٤٩. سی ئای ئەی، «توانای عێراق...».

٥٠. «هەڵسەنگاندنی موخابەراتی بەرگری: پەرەسەندنە سەربازیەکانی عێراق لەساڵی ١٩٩٢دا»، مانگو رۆژ نیە ــ ١٩٨٩، (FOIA-GulfLink).

٥١. یەکێک لە باشترین کتێبەکانی ئەم بوارە ئەوەی ئالان فریدمانە، «*تۆڕی جاڵجاڵۆکە: مێژووی نهێنیی ئەوەی چۆن کۆشکی سپی بە نایاسایی عێراقی چەکدار کرد*»، (نیویۆرک، کتێبی بانتام، ١٩٩٣).

٥٢. مەوداو قەبارەی تەواوی بەرنامەی چەکی کۆکوژی عێراق لە تۆماری لەناوبردنو هەڵوەشاندنەوەیدا دەردەکەوێت لە لایەن کۆمیسیۆنی تایبەتی نەتەوە یەکگرتوەکانەوە لەمەڕ عێراق (یونسکۆم UNSCOM)، کە لە گەرماوگەرمی پاش جەنگی کەنداودا دامەزرا، بەپێی بڕیاری ٦٨٧ی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتوەکان لە ٣ی نیسانی ١٩٩١داو لەم ماڵپەڕەدا دەبینرێت www.un.org/depts/unscom

سەرەنجام: تەپوتۆزی پاش کارەسات

١. لە (جوناسان سی. ڕانداڵ)ەوە وەرگیراوە، «کوردە یاخیبووەکان دەڵێن کەوا ئامادەن لەعێراق بدەن»، ڕۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٢٤ی کانوونی دووەمی ١٩٩١.

٢. وەزارەتی بەرگریی ئەمەریکا، «ئەگەری بەکارهێنانی مادەی کیمیایی فۆسفۆر»، ١٧ی نیسانی ١٩٩١ (FOIA-GulfLink). هەروەها بڕوانە سی. جەی. شیڤەرز لەگەڵ دێڤید ڕۆد،»هەزاران کورد لە شارەکانی هێڵی بەرە هەڵدێن»، ڕۆژنامەی *نیویۆرک تایمز*، ١٨ی مارتی ٢٠٠٣.

٣. هەندێ لەوانەی لەمەودوا ئاماژەیان پێدراوە لە گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتیەکاندا بڵاوکراونەتەوە وەک «*جەنگ لە عێراقدا، چیتر ماوە بۆ کوردەکان؟*» (بڕۆکسل: ICG، مارتی ٢٠٠٣)، بڕوانە ئەم ماڵپەڕە: www.crisisgroup.org

٤. ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران IRAN، ٧ی کانوونی دووەم ١٩٨٩ لە FBIS-WEU 89 - 005 ل٧.

٥. دێڤید ئیگناتیۆس «پەیوەندی کردن بە ئێرانەوە»، ڕۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٢ی حوزێرانی ٢٠٠٦.

٦. ئاژانسی موخابەراتی هێزی ئاسمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکان «زیانی چەکی کیمیایی ئێران/عێراق»، بێ مێژوو (نووسەر ــ FOIA)

٧. هـ. ئالن هۆڵمزو پۆڵ هەیر، «سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان بەرانبەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق»، یاداشتێک بۆ جۆرج شوڵزی وەزیری دەرەوە، ١٣ی ئەیلولی ١٩٨٨، ل ١ـ٢ (FOIA-NSA).

٨. IRNA، بە ئینگلیزی، ١٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨، FBIS-NES-88 -202-P. 55.

٩. لە رۆیتەر وەرگیراوە ،»ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان داوا دەکات ئێران کاری ئەتۆمی هەڵپەسێرێت»، ٣١ی تەموزی ٢٠٠٦.

١٠. دەستەی ئەرکانی هاوبەشی ویلایەتە یەکگرتووەکان، «بیرکردنەوە لە سیاسەتێک بۆ عێراق»، ٣ی کانوونی دووەمی ١٩٩٠ (FOIA-NSA).

١١. جۆناسان ت. هاو و ریچارد دەبلیو مێرفی، «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە لایەن عێراقەوە»، وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ٢١ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣ (FOIA-NSA).

١٢. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ئەمەریکا، «شەڕی کیمیایی ئێران ـ عێراق بەردەوامە»، نۆڤەمبەری ١٩٨٦ (FOIA-GulfLink).

١٣. لە گیاندۆمینیکۆ پیکۆ وەرگیراوە «*پیاوی بێچەک*» (نیویۆرک، کتێبی تایمز، ١٩٩٩)، ل٧٤.

١٤. هۆڵمز و هێر، «سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان»، ل٦.

١٥. سی ئای ئەی، «ئێران ـ عێراق: شەڕی کیمیایی بەردەوامە».

١٦. دەزگای موخابەراتی مەرکەزیی ئەمەریکا، «هێڵی بەرەی ئێران ـ عێراق»، ٢٧ی تەموزی ١٩٨٨.

١٧. «بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا»، دەق لە بەرنامەی «نایتلاین» پیشاندراوە لە ٢٣ی مارتی ١٩٨٨.

١٨. دۆناڵد هـ. رامسفێلد «شەڕ ببەنە لای تیرۆریستان»، رۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٢٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣.

١٩. لە گێڕانەوەیەکدا، رۆبەرت فیسک بخوێنەوە، «*بەزەیی هاتنەوە بە وڵاتدا: لوبنان لە جەنگدایە*»، (ئۆکسفۆرد، چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ٢٠٠١)، بەشی١٤.

٢٠. بۆ نموونە بڕوانە گرێگ مایەر، «مووشەکەکان (هاوسەنگیی ترس) لەگەڵ ئیسرائیل دروست دەکەن، وەک دانیشتووانی غەززە دەڵێن»، *نیویۆرک تایمز*، ٩ی تەموزی ٢٠٠٦.

٢١. رۆژنامەی *واشنتۆن پۆست*، ٣٠ ئۆکتۆبەری ١٩٨٨.

وتەیەکی کۆتایی

١. بڕوانە یوست هیڵتەرمان «کۆتایی هاتنی ئۆپەراسیۆنی پرۆڤاید کۆمفۆرت»، *میدڵ ئیست ریپۆرت*، ژمارە (٢٠٣) بەهاری ١٩٩٧. لەکاتێکدا ئەوانەی لەو پرۆژانەدا کاریان دەکرد، کە بەیارمەتیی دارایی ویلایەتە یەکگرتووەکان بەڕێوەدەچوون، ڕۆیشتن، ئەو کوردانەی تر کە لەگەڵ نەتەوە یەکگرتووەکان یان یەکگرتووی ئەورووپاو ئەو پرۆژانەی کە لە لایەن ئەوانەوە یارمەتی دەدرێن، مانەوەو بەردەوامن لە ئاوەدانکردنەوەی کوردستاندا.

بیبلۆگرافی

١. عەبدولرەحمان، زیاد (ناوی خوازراوی نەجمەدینی فەقێ عەبدوڵا)، *«توونی مەرگ: ئۆپەراسیۆنی ئەنفال لە بەڵگەنامەکانی رژێمی عێراقدا»*، بە کوردی، هەولێر: کۆمیتەی بەرگریی لە مافەکانی قوربانیانی ئەنفال، ١٩٩٥.

٢. ئەبو ریش، سەعد ک.، *«سەددام حوسێن: سیاسەتی تۆڵەکردنەوە»*، نیویۆرک: بڵاوکراوەی بلومسبێری، ٢٠٠٠.

٣. عەلی، جاوید «چەکی کیمیاییو جەنگی ئێران ـ عێراق: کێشەیەک بۆ لێکۆڵینەوە بێ نەرمی نواندن»، گۆڤاری *پێداچوونەوەی تەشەنە نەکردن* (مۆنتەرەی، کالیفۆرنیا)، بەرگی٧، ژمارە (١)، بەهاری ٢٠٠٠، ل١ ـ ١٦.

٤. ئەنجەلی، کلۆد و ستێفانی میسێر، *«سەددام هاوپەیمانمانە»*، بە فەرەنسی، پاریس ئۆلیڤیە ئۆربان، ١٩٩٢.

٥. ئەردستانی، حوسێن «جەنگی داسەپاو: کاریگەریی شەڕو ململانێ لە سەر ستراتیجی زلهێزەکان». *گفتوگۆ: گۆڤارێکی وەرزیی ئێرانییە*، بەرگی (١)، ژمارە (٤)، بەهاری ٢٠٠٠، ل١٢٣ ـ ١٥٢.

٦. ئاشوێرس، جۆرج، جیراڵد ی. کۆنۆلیو پیتەر دەبلیو گاڵبرەیس، *«جەنگ لە کەنداوی فارسدا: ویلایەتە یەکگرتووەکان لایەنگریی دەکات»*، راپۆرتی ئەرکان بۆ لیژنەی کاروباری دەرەوەی سەناتی ویلایەتە یەکگرتووەکان. واشنتۆن دی سی: ئۆفیسی چاپی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، ١٩٨٧.

٧. فرێدریک دەبلیو ئەکسڵگارد، *«عێراقێکی نوێ؟ جەنگی کەنداو و تێوەگلانی لە سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا»*، نیویۆرک بڵاوکراوەی پرەیگەر، ١٩٨٨.

٨. ئەیالۆن، ئامی «جەنگی ئێران ـ عێراق». گۆڤاری *رووپێویی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست*، بەرگی٤ (١٩٧٩ ـ ١٩٨٠)، ل١٤ ـ ٢٩.

٩. بەخش، شائوڵ *«چەرخی ئایەتوڵڵاکان: ئێرانو شۆڕشی ئیسلامی»*. نیویۆرک، کتێبە بنەڕەتییەکان، ١٩٨٤.

١٠. باڵتە، پۆڵ *«ئێران ـ عێراق: جەنگێکی پێنج هەزار ساڵە»*. پاریس: چاپکراوەکانی ئەنترۆپۆس، ١٩٨٨.

١١. بامفۆرد، جەیمس *«قەوارەی نهێنییەکان: توێکاریی بان ـ نهێنییەکانی دەزگای ئاسایشی نەتەوەیی لە جەنگی ساردەوە بۆ سەرەتاکانی چەرخی نوێ»*. نیویۆرک: دەبڵدەی، ٢٠٠١.

١٢. بارام، ئەماتزیا *«کولتوور، مێژوو، ئایدیۆلۆجیا لە پێکهاتنی بەعسی عێراقدا، ١٩٦٨ ـ ١٩٨٩»*، باسینگتۆک، بەریتانیا: ماکمیلان، ١٩٩١.

١٣. بارام، ئەماتزیا و باری رۆبن *«رێگەی عێراق بەرەو جەنگ»*، نیویۆرک، چاپی سان

مارتن ١٩٩٣.

١٤. باران، دێڤید *«له ژێر حوکمی تاکڕەویدا بژیت و لێی دەرباز بیت: عێراق له حاڵەتی گواستنەوەدا»*، (به فەرەنسی). پاریس بنکەی بڵاوکردەوەی هەزار و یەک شەوە، ٢٠٠٤.

١٥. ئەلبەرازی، تەممام *«العراق وامریکا ـ عێراق و ئەمەریکا ١٩٨٣ ـ ١٩٩٠»*، به عەرەبی. قاهیرە، کتێبخانەی مەدبولی (ساڵەکە نەنووسراوە).

١٦. بەتاتو، حەننا *«چینە کۆمەڵایەتییە کۆنەکان و بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەکانی عێراق»*. پرینستن، چاپی زانکۆی پرینستن، ١٩٨٧.

١٧. بێڵەیگ، کریستۆفەر د. *«له باخچەی گوڵ و گوڵزاری شەهیداندا: یادەوەرییەکی ئێران»*. نیویۆرک: هارپەر کۆڵینز، ٢٠٠٦.

١٨. بەنگیۆ، ئۆفرا «عێراق»، *گۆڤاری رووپێویی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست*، بەرگی٤ (١٩٧٩ــــ١٩٨٠)، ل٥٠١ـ٥٣٦، بەرگی٥ (١٩٨٠ــــ١٩٨١)، ل٥٧٨ـ٦٠٤. بەرگی٨ (١٩٨٣ـ١٩٨٤)، ل٤٦٥ـ٤٩٦، بەرگی٩ (١٩٨٤ـ١٩٨٥)، ل٤٦٠ـ٤٨٦. بەرگی١٠ (١٩٨٦)، ل٣٦١ ــــ٣٩٦، بەرگی١١ (١٩٨٧)، ل٤٢٣ــــ٤٥٩، بەرگی١٢ (١٩٨٨)، ل٥٠٠ـ٥٤٢، بەرگی١٣ (١٩٨٩)، ل ٣٧٢ـ٤١٨.

١٩. بەنگیۆ، ئۆفرا «کوردەکانی عێراق: تێکۆشان بۆ ئۆتۆنۆمی له ژێر سێبەری ململانێی ئێران ـ عێراقدا». *گۆڤاری کۆچبەران و کەمینەکان*، بەرگی٩، ژمارە (٣) (نۆڤەمبەری ١٩٩٠)، ل٢٤٩ـ٢٦٨.

٢٠. بێننیس، فیلیس و میشێل موشابێک، *«له پاش زریان: هەڵبژاردەیەک له سەر قەیرانی کەنداو»*. نیویۆرک، بڵاوکراوەی ئۆلیڤ برانچ، ١٩٩١.

٢١. بێرێس، لویس رینێ «کردەوەکانی عێراق و یاسای نێودەوڵەتی: مەسەلەی سزادان». *گۆڤاری ئۆرشەلیم و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان*، بەرگی١٤ (هاوینی ١٩٩٢)، ل٢٢ـ٤٣.

٢٢. بێرگکویست رۆناڵد ی. *«رۆڵی هێزی ئاسمانی له جەنگی ئێران ـ عێراقدا»*، هۆنۆلولو، هاوای: بڵاوکراوەی زانکۆی پاسیفیک، ١٩٨٨.

٢٣. بینیندژک، هانس *«جەنگ له کەنداودا»*. راپۆرتی ئەرکانی ئامادەکراو بۆ لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی سەناتی ئەمەریکا، واشنتۆن دی سی: ئۆفیسی چاپی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، ١٩٨٤.

٢٤. بلوم، میا «کێشەی عێراق: کەمپێنی شکۆداری ئەنفال بۆ سڕینەوە و لەناوبردنی کوردەکان». له جۆنگمان، ئەلبێرت ج. وەرگیراوە *«جینۆسایدی هاوچەرخ: هۆکار، کێشە، ئەنجام»* (لایدن، ن ل، پرۆژەیەکی تۆکمەی توێژینەوە له سەر هۆکارەکانی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ»، (PIOOM)، ١٩٩٦، ل٧٩ـ٩٤.

٢٥. برونەسن، مارتن ڤان *«ئاغا، شێخ، دەوڵەت: پێکهاتە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی کوردستان»*. لەندەن: زەد بووکس، ١٩٩٢.

٢٦. برونەسن، مارتن ڤان *«ئیتنۆ ـ نەتەوایەتیی کورد له بەرانبەر دەوڵەتی نەتەوەییدا»*،

ئەستەمبوول: ئایسیس پرێس، ٢٠٠٠.

٢٧. بوڵوخ، جۆنو هارڤی مۆریس *«لە شاخ بەولاوە دۆستیان نیە: مێژووی پڕلە تراجیدیای کوردەکان»*. نیویۆرک: بڵاوکردنەوەی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٩٢.

٢٨. بروک، گۆردن م. و چارڵس س. فلاوەری *«ئاملیکەی نێودەوڵەتی لە سەرتەشەنەکردنی چەکی کیمیایی»*، نیویۆرک: گرینوود پرێس، ١٩٩١.

٢٩. بوش، جۆرج و برێنت سکۆکرۆفت *«جیهانێک لە گۆڕاندا»*. نیویۆرک: کتێبی ڤینتاج، ١٩٩٨.

٣٠. کارۆس، سێس، *«بەرەڵابوونی جنۆکە: بەرنامەی چەکی کیمیاییو بایۆلۆجیی عێراق»*. واشنتۆن دی سی: ئینستیتیوتی واشنتۆن بۆ سیاسەتی رۆژهەڵاتی نزیک، ١٩٨٩.

٣١. چالیاند، گێرارد، *«گەلێکی بێ وڵات: کوردو کوردستان»*، برووکلین، ویلایەتی نیویۆرک: بڵاوکراوەی ئۆلیڤ برانچ، ١٩٩٣.

٣٢. چاندلەر، رۆبەرت دەبلیو *«جەنگی سبەی، بڕیارەکانی ئەمڕۆ: چەکی کۆکوژی عێراقو تێوەگلانی دوژمنانی پڕچەکی کۆکوژ لە ستراتیجی سەربازیی داهاتووی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا»*. ماکلین، ڤەرجینیا: بڵاوکراوەی AMCODA، ١٩٩٦.

٣٣. کارنی، ئیسرایڵ دەبلیو *«دەستێوەردانو قەدەغەکردنی جینۆساید»*. لە کتێبەکەی ئیسرایڵ دەبلیو کارنی *«جینۆساید: پێداچونەوەیەکی یەکلاکەرەوەی بیبلۆگرافیانە»*. لەندەن: بڵاوکردنەوەی مانسێڵ، ١٩٨٨.

٣٤. کریستیسۆن، کاسلین «سیاسەتی عەرەب-ئیسرائیلی جۆرج شولز». *گۆڤاری لێکۆڵینەوەی فەلەستینی*، بەرگی١٨، ژمارە (٢)، (زستانی ١٩٨٩)، ل٢٩-٤٧.

٣٥. کوبن، شەهرام «سیاسەتی ئاسایشی نەتەوەیی ئێران: تواناکانو نیازەکانو کاریگەری». واشنتۆن دی سی: هاوکاریی کارینجیی بۆ ئاشتیی نێودەوڵەتی، ١٩٩٤.

٣٦. *کوبن، شەهرامو چارڵس تریپ «ئێرانو عێراق لە جەنگدان»*. بولدەر، بڵاوکردنەوەی وێستڤیو، ١٩٨٨.

٣٧. کۆکبێرن، ئەندرو لەگەڵ پاتریک کۆکبێرن *«لە خۆڵەمێش هاتنە دەرەوە: بووژانەوەی سەددام حوسێن»*، نیویۆرک، هارپەر کۆلینز، ١٩٩٩.

٣٨. کۆلهون، جاک «چۆن بوش پشتی عێراقی گرت». *میدڵ ئیست ریپۆرت*، ژمارە ١٧٦ (مایس-حوزێران ١٩٩٢)، ل ٣٥-٣٧.

٣٩. کۆناسۆن، جۆ *«لۆبیی عێراق: کیسنجەر مینبەری کاروبار»* لە میکا ل. سیفریو کریستۆفەر سێرف وەرگیراوە *«کۆمەڵە بابەتی جەنگی کەنداو: مێژوو، بەڵگەنامە، راوبۆچوون»*. (نیویۆرک: کتێبی تایمز، ١٩٩١)، ل٧٩-٨٤.

٤٠. کۆردسمان، ئەنتۆنی «دروستکردنی چەکی کۆکوژ»، گۆڤاری نێودەوڵەتیی هێزە چەکدارەکان، شوباتی ١٩٨٩.

٤١. کۆردسمان، ئەنتۆنی ە. *«جەنگی ئێران-عێراقو ئاسایشی رۆژئاوا ١٩٨٤-١٩٨٧: واتا ستراتیجیەکانو هەڵبژاردنی سیاسەت»*. لەندەن: کۆمپانیای سنورداری بڵاوکردنەوەی جێن، ١٩٨٧.

٤٢. کۆردســـمان، ئەنتۆنی «*جەنگـــی عێراق ـ ئێران و پەیوەندییەکانـــی ئەمەریکا ـ عێراق: بۆچوونێکی عێراقی ـ چاوپێکەوتنێک لەگەڵ تاریق عەزیزی وەزیری دەرەوەی عێراق*». واشـــنتۆن دی ســـی: ئەنجومەنی نەتەوەیی لە بـــارەی پەیوەندییەکانـــی ئەمەریکاو عەرەبەوە، ئاب ١٩٨٤.

٤٣. کۆردســـمان، ئەنتۆنی هـ. و ئەبراهام ر. واگنەر «*پەندەکانی جەنگی مۆدێرن: بەرگی دووەم*». بوڵدەر: بڵاوکردنەوەی وێستڤیو، ١٩٩٠.

٤٤. کرەیتـــۆن، جۆن «*نەوت لە ئاوە پڕکێشـــەکاندا: جەنگەکانی کەنـــداو ١٩٨٠ـ١٩٩١*». لەندەن: سەداکان، ١٩٩٢.

٤٥. دان، ئورێـــڵ «جەنگی عێراقی ـ ئێرانی»، *گۆڤاری رووپێویـــی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی* ناوەڕاست، بەرگی٦ (١٩٨١ـ١٩٨٢)، ل٣٠٩ـ٣١٤، بەرگی٧ (١٩٨٢ـ١٩٨٣)، ل ٢٥٦ـ٢٦٠، بەرگی٨ (١٩٨٣ـ١٩٨٤)، ل١٨٣ـ١٨٧، بەرگی٩ (١٩٨٤ـ١٩٨٥)، ل١٦٨ـ١٧٧، بەرگی١٠ (١٩٨٦)، ل١٥٧ـ١٦٢.

٤٦. دەروێـــش، عادیلو گریگۆریی ئەلێکســـاندەر «*بابلی نا پیرۆز: مێژووی نهێنیی جەنگی سەددام*». نیویۆرک: بڵاوکردنەوەی سانت مارتن، ١٩٩١.

٤٧. دۆج، تۆبی «*عێراقی درۆو دەلەســـە: شکســـتهێنان لە بنیاتنانی وڵاتێکداو مێژوویەکی نکوڵـی لێکراو*». نیویۆرک: چاپی زانکۆی کۆلۆمبیا، ٢٠٠٣.

٤٨. ئێدینگتن، پاتریک «*گازباران لە کەنداودا: چیرۆکی ناو پێنتاگۆن ـ (سی ئای ئەی) باس لە نیشـــانەکانی جەنگی کەنداو دەکات*». واشنتۆن دی سی: کۆمپانیای بڵاوکردنەوەی ئینسیگنیا، ١٩٩٧.

٤٩. ئایزنشتاد، مایک «*شمشێری عەرەبەکان: چەکی ستراتیجی عێراق*» واشنتۆن دی سی: ئینستیتیوتی واشنتۆن بۆ سیاسەتی رۆژهەڵاتی نزیک، ١٩٩٠.

٥٠. ئەمین، نەوشـــیروان مستەفا «*خولانەوە لە ناو بازنەدا، ١٩٨٤ـ١٩٨٨*»، (بە کوردی). بەرلین: بنکەی بڵاوکردنەوەی ئاوەدانی، ١٩٩٩.

٥١. ئێـــزەڵ، واڵتـــەر ک. «کاردانەوەی رۆژنامـــە بۆ راپۆرتەکانی ســـتەمکاری: بۆرۆندی، مۆزەمبیـــق، عێراق». لـــە هێلین فاین، «*جینۆســـاید وۆچ*» «بڵاوکراوەتەوە (نیوهاڤن و لەندەن: بڵاوکراوەی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٢)، ل٨٧ـ١١٢.

٥٢. فاروق ـ ســـلاگلێت، ماریـــۆن و پیتەر ســـلاگلێت «*عێـــراق لە ســـاڵی ١٩٥٨ەوە: لە شۆڕشگێڕییەوە بۆ دکتاتۆریەت*». (لەندەن: کۆمپانیای ئای. ب. تۆریس و هاوبەشەکانی، ٢٠٠١).

٥٣. فیسک، رۆبەرت «*بەزەیی هاتنەوە بە وڵاتێکدا: لوبنان لە جەنگدا*» ئۆکسفۆرد: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ٢٠٠١.

٥٤. فروتان، عەباس «*جەنگی کیمیایی عێراق لە ئەزموونی پزیشکیدا*»، بە فارسی. تاران، ٢٠٠٣.

٥٥. فروتان، عەباس «سەرنجی پزیشکی لە شەڕی کیمیایی»، *گۆڤاری کەوسەری پزیشکی* (تـــاران)، بە دوانـــزە بەش لە پایزی ١٣٧٥ (١٩٩٦)ەوە، بۆ «ئەزموونی پزیشـــکیی

شەڕی کیمیایی عێراق». هاوینی ١٣٧٨ (١٩٩٩)، بەرگی٤.

٥٦. فرانکۆنا، ریک «*هاوپەیمانی لەگەڵ دوژمندا: گێڕانەوەی شایەتحاڵێک لەبارەی لەدەستدانی بەهاو ڕەوشتی عێراقەوە*» ئاناپۆلیس :چاپی ئینستیتیوتی هێزی دەریایی، ١٩٩٠.

٥٧. فریدمان، ئالان «*تۆڕی جاڵجاڵۆکە : مێژووی نهێنیی ئەوەی کە چۆن کۆشکی سپی بەشێوەیەکی نایاسایی عێراقی چەکدار کرد*». نیویۆرک: کتێبی بانتام، ١٩٩٣.

٥٨. گالبرەیس، پێتەر دەبلیو «*کوردستان لە سەردەمی سەددام حوسێندا*». راپۆرتی ئامادەکراوی ئەرکان بۆ لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی سەناتی ئەمەریکا. واشنتۆن دی سی: ئۆفیسی چاپکردنی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ١٩٩١.

٥٩. گالبرەیس، پێتەر دەبلیو لەگەڵ کریستۆفەر ڤان هۆڵن «*بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کوردستاندا: دواهێرشی عێراق*». راپۆرتی ئامادەکراوی ئەرکان بۆ لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی سەناتی ئەمەریکا. واشنتۆن دی سی: ئۆفیسی چاپکردنی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ١٩٨٨.

٦٠. گەندێر، تێری جەی. «عێراقو عەمباری کیمیایی». *جێن ئینتیلیجانس ریڤیو*، ئەیلولی ١٩٩٢.

٦١. گەیتس، رۆبەرت م. «لە سێبەرەوە: چیرۆکی ئەوپەڕی نهێنیی پێنج سەرۆک کە چۆن جەنگی ساردیان بردەوە». نیویۆرک: تەچستۆن، ١٩٩٦.

٦٢. گێرا، گیدیۆن «*جەنگی عێراق-ئێران*». گۆڤاری رووپێویی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەرگی١١ (١٩٨٧)، ل١٨٠-١٩٨.

٦٣. غەنی، مستەفا، س.خاتەری، ئە.جەلالیو جەی. ئەسلانی «دەرەنجامی (ئاوها) دانیشتووانی مەدەنیی شاری سەردەشت لەپاش بۆمباران کردنی بە چەکی کیمیایی» ئەم بابەتە لە کۆنفرانسێکی پزیشکیدا لە سویسرا، لە مایسی ٢٠٠٢دا خوێندرایەوە، (بە زمانی فارسیو کورتەیەکیشی بە زمانی ئینگلیزی).

٦٤. گیلارد، ئیمانۆیل-چیارا «*چی یاساییەو چی نایاساییە؟*»، لە بابەتێکی بڵاوکراوەی لۆرا لومپدا «راییکردنی چەک: بازاڕی ڕەشی جیهانی بۆ چەکی بچووک». لەندەنو نیویۆرک: زەد بووکس، ٢٠٠٠.

٦٥. گۆڵدبێرگ، جێفری «*پەیامنێرێک بەگشتی: تیرۆری گەورە*». رۆژنامەی *نیویۆرکەر*، ٢٥ی مارتی ٢٠٠٢.

٦٦. گۆردن، میشێل ر. و بێرنارد ی. ترەینۆر «*جەنگی جەنەراڵەکان: چیرۆکی ناوەوەی شەڕو ململانێ لە کەنداودا*». بۆستن: لیتڵ، براون ئەند کۆمپانی،١٩٩٥.

٦٧. گوتمان، رۆیو دێڤید ریف «*تاوانەکانی جەنگ: دەبێ رای گشتی چی بزانێت*». نیویۆرک: نۆرتن، ١٩٩٩.

٦٨. حەمدون، نزار «پەیوەندییەکانی عێراقو ویلایەتە یەکگرتووەکان». *کاروباری ئەمەریکا-عەرەب*، ژمارە (٩٥)، (پایزی ١٩٨٥)، ل٩٥-٩٧.

٦٩. هەمزە، خدر لەگەڵ جێف شتاین «*بۆمب دروستکەری سەددام: چیرۆکی*

ناوەوەی ترس و تۆقین لە ئەجێندای چەکە ئەتۆمی و بایۆلۆجییەکاندا». نیویۆرک: سکریبنەر، ٢٠٠٠.
٧٠. هەریس، ڕۆبەرتو جەرەمی پاکسمان «*شێوازێکی بەرزی کوشتار: مێژووی نهێنیی شەڕی کیمیایی و بایۆلۆجی*». نیویۆرک: ڕاندۆم هاوس، ٢٠٠٢.
٧١. هەسیلکۆرن، ئەڤیگدۆر «*زیانی بەردەوام: عێراق، چەکی ژەهراوی و ڕێگری لێکردنی*». نیوهاڤن: بڵاوکردنەوەی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٩.
٧٢. هاشمیان، فەرنووش، کاوە خۆشنوود، مایور م. دیسای، فەرەحناز فەلاحەتی، ستانیسلاڤ کاسڵو ستیڤن ساوسویک «نیگەرانی، چەپاندن و فشاری پاش تراوما لە دەربازبووە ئێرانیەکانی چەکی کیمیایدا»، *گۆڤاری کۆمەڵەی پزیشکیی ئەمەریکی*، ژمارە٢٩٦ (٢٠٠٦)، ل٥٦٠ـ٥٦٦.
٧٣. حەسەنپوور، ئەمیر «ئەزموونی کورد»، *میدڵ ئیست ریپۆرت*، ژمارە ١٨٩ (تەموز ـ ئاب ١٩٩٤)، ل٢ـ٧، ٢٣.
٧٤. هێندەرسن، سیمۆن «*ئیمپراتۆرێتیی ئێستا: خولیاو مەرامی سەددام حوسێن بۆ عێراق*». سان فرانسیسکۆ، مێرکوری هاوس، ١٩٩١.
٧٥. هێلمز، کریستین مۆس «*عێراق، باڵی ڕۆژهەڵاتی جیهانی عەرەب*». واشنتۆن دی سی: ئینستیتیوتی بروکینگز، ١٩٨٤.
٧٦. هێربی، پێتەر «*ڕێککەوتننامەی چەکی کیمیایی و کۆنترۆڵی چەک لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا*». ئۆسلۆ: ئینستیتیوتی نێودەوڵەتیی بۆ لێکۆڵینەوەی ئاشتی، ١٩٩٢.
٧٧. هایندریکس، ئە. «ڕاپۆرتەکانی کلینیکیی ژەهراوییبوون و ئەنجامی نموونە بایۆلۆجیەکانی پیاوان و نموونە ژینگەیەکانی براون بۆ بەشی تۆکسیکۆلۆجی (ژەهرناسی) لە زانکۆی حکومیی غێنتدا، بە مەبەستی لێکۆڵینەوەی تۆکسیکۆلۆجی». ڕاپۆرتی ژمارە ٨٨/ KU2/PJ88I، بەشی تۆکسیکۆلۆجی، زانکۆی غێنت، ٢٧ی نیسانی ١٩٨٨.
٧٨. هایندریکس، ئە، ن. سوکڤانیچسلیپو م. ڤان دێن هید «دۆزینەوەی ترایۆکۆسیسین مایکۆتۆکسین (بارانی زەرد) لە خوێن و میزو پیسایی ئەو سەربازە ئێرانیانەدا کە وەک قوربانیی هێرشی گاز چارەسەر کراون». *گۆڤاری پێداچوونەوەی تاقیگەیی و کلینیکیی تۆکسیکۆلۆجی*، بەرگی ١٩، ژمارەکانی ١ ـ ٣ (١٩٨٠)، ٧ـ١١.
٧٩. هیڵتەرمان، یوست «عەدالەتی فرۆفێڵ: هەوڵدان بۆ دادگایی کردنی سەددام» میدڵ ئیست ریپۆرت، ژمارە (٢١٥)، (هاوینی ٢٠٠٠)، ل٣٢ـ٣٥.
٨٠. هیڵتەرمان، یوست ر. «جینۆساید، بەشداری، بێدەنگی: کێشەی عێراق و کورد». ـ ئەم بابەتە لە کۆنفرانسی «دە ساڵ دوای ئەنفال: هۆکارو دەرەنجامەکانی سیاسەتی جینۆساید لە عێراقدا» پێشکەش کراوە، کە لە ئەمستردام، لە ٥ ی حوزێرانی ١٩٩٨دا بەستراو بە زمانی هۆڵەندیی لە *گۆڤاری سۆیرا* *Soer* بەرگی٦، ژمارە ٢ (مایسی ١٩٩٨) بڵاوکراوەتەوە.
٨١. هیلتەرمان، یوست ر. «بێگانە وەک هۆکار و دەستگرۆیی: دەرەنجام و پەندەکانی بێدەنگیی نێودەوڵەتی لە بەرانبەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی عێراق لە ماوەی

جەنگی ئێران ـ عێراقدا». لە دووتوێی بڵاوکراوەی لۆرەنس ج. پۆتەر و گاری ج. سیک دا «*ئێران و عێراق، نەریت و میراتەکانی جەنگ*». (نیویۆرک: پاڵگرەیڤ ماکمیلان، ٢٠٠٤)، ل١٥١ـ١٦٦.

٨٢. هیڵتەرمان، یوست ر. «کۆتایی هاتنی ئۆپەراسیۆنی پرۆڤاید کۆمفۆرت»، *میدڵ ئیست ریپۆرت*، ژمارە ٢٠٣ (بەهاری ١٩٩٧).

٨٣. هیڵتەرمان، یوست ر. «ئەو پیاوانەی یارمەتیی ئەو پیاوەیان دا کەوا گازی کرد بە سەر گەلەکەی خۆیدا». لە کتێبێکی بڵاوکراوەی میکا ل. سیفریو کریستۆفەر کێرف دا، «*چاودێری جەنگی عێراق: مێژوو، بەڵگەنامەکان، راوبۆچوونەکان*»، (نیویۆرک/ تەچستۆن، ٢٠٠٣)، ل٤١ـ٤٤.

٨٤. هیرۆ، دیلیپ «*درێژترین جەنگ: ململانێی سەربازیی ئێران ـ عێراق*». نیویۆرک: رۆتلێج، چاپمانو هۆڵ، ١٩٩١.

٨٥. هاوپوود، دێریک، حەبیب ئیشۆ، تۆماس کۆزینۆفسکیو نووسەرانی تر «*عێراق: دەسەڵاتو کۆمەڵگە*». رێدینگ، بەریتانیا: ئیتاکا پرێس، ١٩٩٣.

٨٦. هیومان رایتس ووچ، «عێراقو تاوانی جینۆساید: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد». نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٥. ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا لە لایەن میدڵ ئیست ووچەوە بڵاوکرایەوە بە ناوی «*جینۆساید لە عێراقدا: پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد*». نیویۆرک: هیومان رایتس ووچ HRW، ١٩٩٣و لە ماڵپەڕی ئەو رێکخراوەدا دابەزیوە www.hrw.org.

٨٧. هیوم، کامیرۆن ر. «*نەتەوە یەکگرتووەکان، ئێران، عێراق: چۆن دروستکردنی ئاشتی گۆڕاوە*». بلومینگتن: بڵاوکردنەوەی زانکۆی ئیندیانا، ١٩٩٤.

٨٨. ئینستیتیوتی کورد لەپاریس، «*هەڵەبجە: شارێکی شەهید*»، بە فەرەنسی، ١٩٨٨.

٨٩. ئینستیتیوتی کورد لە پاریس، «*بای مەرگ*»، بە فەرەنسی، ١٩٨٨.

٩٠. گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان، ٢٠٠٣ «جەنگ لە عێراقدا: چیتر ماوە بۆ کوردەکان؟» برۆکسل: گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان ICG، ٢٠٠٣و لەم ماڵپەڕەدایە : www.crisisgroup.org

٩١. جەببار، فالح (عبدالجبار) «بۆچی راپەڕینەکان شکستیان هێنا؟». لە کتێبێکی فران هازڵتن دا بڵاوکراوەتەوە بە ناوی «*عێراق لە جەنگی کەنداوەوە: چاوەڕوانکردنی دیموکراسی*». لەندەن: زەد بووکس، ١٩٩٤، ل٩٧ـ١١٧.

٩٢. جێتڵسۆن، بروس «لە گەڵ دۆستانی وەک ئەمانەدا: ریگان، بوشو سەددام،١٩٨٢ـ١٩٩٠». نیویۆرک: دەبلیو. دەبلیو. نۆرتن، ١٩٩٤.

٩٣. ئەرکانی هاوبەشی سوپاو شۆڕشی ئیسلامی، بەشی ئۆپەراسیۆن، «*ئەتڵەسی جەنگی ئێران ـ عێراق*»، (بە فارسی). تاران: سەنتەری لێکۆڵینەوەکانی جەنگ، ٢٠٠١.

٩٤. جوپا، ریچارد و جیم دینگەمان «جەنگەکانی کەنداو»، کامبریا، کالیفۆرنیا:3W چاپەمەنیەکان، ١٩٩١.

٩٥. کادیڤەر، هوشەنگو ستێفن سی. ئادەمز «چارەسەری بریندارانی چەکی کیمیاییو

بایۆلۆجی: دووربینیو وردەکاریی بە هۆی هێرشی عێراقەوە، ساڵی ١٩٨٤، لە دوورگەی مەجنوندا». *گۆڤاری پزیشکیی سەربازی*، بەرگی١٥٦ (نیسانی ١٩٩١)، ل١٧١ـ١٧٧.

٩٦. کارش، ئێفرایم «*جەنگی ئێران ـ عێراق ١٩٨٠ ـ ١٩٨٨*». ئۆکسفۆرد: بڵاوکردنەوەی ئۆسپرەی سنووردار، ٢٠٠٢.

٩٧. کارش، ئێفرایم «*جەنگی ئێران ـ عێراق: کاریگەریو واتاکانی*» تەل ئەبیب: سەنتەری جافی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ١٩٨٧.

٩٨. کێدی، نیکیو مارک گاسیۆرۆڤسکی «*نە رۆژهەڵاتو نە رۆژئاوا: ئێرانو یەکێتیی سۆڤیێتو ویلایەتە یەکگرتووەکان*». نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٠.

٩٩. خەددوری، مەجید «*جەنگی کەنداو: بنەماو واتاکانی ململانێی عێراق ـ ئێران*». نیویۆرک: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٨٨.

١٠٠. ئەلخەفاجی، عیسام «تیرۆری دەوڵەتو داوەشینی سیاسەت لە عێراقدا». *میدڵ ئیست ریپۆرت*، ژمارە ١٧٦ (مایس ـ حوزێرانی ١٩٩٢)، ل١٥ـ٢١.

١٠١. خاتەری، شەهریار «جەنگی کیمیایی لە ململانێی ئێران ـ عێراقدا». لە کتێبێکی کریس کۆچیرادا بڵاوبووەتەوە بە ناوی «*کتێبی رەشی سەددام حوسێن*»، (بە فەرەنسی) .پاریس: بڵاوکراوەی Oh، ٢٠٠٥، ل ٤٥٥ ـ ٤٧٠.

١٠٢. کینگ، راڵف «*جەنگی ئێران ـ عێراق: واتا سیاسییەکانی*». بابەتەکانی ئەدێلفی ژمارە/٢١٩. لەندەن: ئینستیتیوتی نێودەوڵەتی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ١٩٨٧.

١٠٣. کینزەر، ستێفن «*هەموو پیاوەکانی شا: کودەتایەکی ئەمەریکیو رەگی تیرۆری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست*». نیویۆرک: جۆن ویلیو کوڕەکانی، ٢٠٠٣.

١٠٤. کلێر، میشێڵ ت. «رێخۆشکردن بۆ گەردەلوولی بیابان، لە ماوەی جەنگی ئێران ـ عێراقی ساڵانی ١٩٨٠ـ ١٩٨٨ چەک بۆ هەردوولا ئێرانو عێراق دەچوو و بنەمای جەنگی کەنداویش ئەمە بوو». ئەم بابەتە بۆ کۆنفرانسی «سەرلەنوێ تاوتوێ کردنو هەڵسەنگاندنی جەنگی کەنداو» ئامادەکرابوو لە زانکۆی بۆستن، لە ٢١ی شوباتی ٢٠٠١ دا.

١٠٥. کراسنۆ، جین ی. و جەیمس س. سەتەرلین «*نەتەوە یەکگرتووەکانو عێراق، دەرهێنانی کەڵبەی مار*». وێستپۆرت، کۆنێکتیکەت: بڵاوکەرەوەی پرەیجەر، ٢٠٠٣.

١٠٦. کراینبرۆیک، فیلیپ ج.، ستێفان سپێرلو نووسەرانی تر «*کوردەکان: پێداچوونەوەیەکی هاوچەرخانە*». لەندەن: رۆتلیدج، ١٩٩٢.

١٠٧. کرۆسنی، هێربەرت «*کاری کوشندە: مامەڵەی یاساییو چەکی نایاسایی: چەکدارکردنی ئێرانو عێراق، لە ساڵی ١٩٧٥ەوە تا ئێستا*». نیویۆرک: فۆر وۆڵ ئەیت ویندۆز، ١٩٩٣.

١٠٨. کۆچیرا، کریس «*بەرەنگاربوونەوەی کورد یان خەونێکی گەوجانەی سەربەخۆیی*»، بە فەرەنسی. پاریس، بڵاوکردنەوەی بایارد، ١٩٩٣.

١٠٩. کۆچیرا، کریس «زیانی گشتیی رەییس»، بە فەرەنسی، رۆژنامەی *لۆ پۆینت Le point*، ٢١ی مارتی ٢٠٠٣.

١١٠. کۆچیرا، کریس *«بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد»*، بە فەرەنسی. پاریس: فلاماریۆن، ١٩٧٩.

١١١. لاڤۆی، پێتەر ر.، سکۆت د. ساگان، جەیمس جەی ویرز *«پلانی بێ بیرکردنەوە: چۆن هێزە نوێکان چەکی ئەتۆمی و بایۆلۆجی و کیمیایی بەکاردێنن»*. ئیتاکا: *بڵاوکردنەوەی* زانکۆی کۆرنێڵ، ٢٠٠٠.

١١٢. کۆمیتەی پارێزەرانی مافی مرۆڤ، *«پەنابەر لە ژێر هێرشدا: راپۆرتێک لە سەر پاراستنی ئاوارە عێراقیەکان و راگوێزراوانی ناوخۆ ساڵێک دوای ئیمێرجێنسی مرۆڤدۆستیی لە عێراقدا»*، نیویۆرک LCHR، ١٩٩٢.

١١٣. ماکدۆناڵد، چارڵس «کاریگەریی جەنگی کەنداو لە سەر کوردە عێراقی و ئێرانیەکان». *گۆڤاری رووپێویی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست*، بەرگی٧ (١٩٨٢-١٩٨٣)، ل٢٦١-٢٧٢.

١١٤. مەکیە، کەنعان *«ئەنفال: ئاشکراکردنی کەمپێنێکی عێراق بۆ قڕکردنی کوردەکان»*. *گۆڤاری هارپەر* *Harper Magazine*، مایسی ١٩٩٢.

١١٥. مەکیە، کەنعان *«دڵڕەقی و بێدەنگی: جەنگ، ملهوڕی، راپەڕین و جیهانی عەرەب»*. نیویۆرک: دەبلیو. دەبلیو نۆرتن، ١٩٩٣.

١١٦. مەکیە، کەنعان *«کۆماری ترس: سیاسەت لە عێراقی نوێدا»*. بێرکڵی و لۆس ئەنجلس: چاپی زانکۆی کالیفۆرنیا، ١٩٩٨.

١١٧. مارڕ، فێب *«مێژووی نوێی عێراق»*. بولدەر، چاپی وێستڤیو، ٢٠٠٤.

١١٨. ماکدووال، دێڤید «مێژوویەکی مۆدێرنی کوردەکان». لەندەن: ئای. ب. تۆریس ٢٠٠٠.

١١٩. ماک نۆفەر، تۆماس «مووشەکە بالستیکەکان و چەکی کیمیایی: میراتی جەنگی ئێران ـ عێراق». *گۆڤاری ئاسایشی نێودەوڵەتی*، بەرگی١٥ ژمارە (٢) پایزی ١٩٩٠. ل٥-٣٤.

١٢٠. پزیشکانی بێسنوور *«دە ساڵ فریاگوزاریی ئێمرجێنسی لە سەرانسەری دنیادا»*، (ئەمستردام، MSF، بێ مێژوو).

١٢١. مێسەڵاس، سوزان *«کوردستان لە سێبەری مێژوودا»*. نیویۆرک: راندۆم هاوس، ١٩٩٧.

١٢٢. مێناشری، دێڤید «ئێران»، *گۆڤاری رووپێویی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست*، بەرگی١٠ (١٩٨٦)، ل٣٢٣-٣٦٠، بەرگی١١ (١٩٨٧)، ل٣٩١-٤٢٢، بەرگی١٢ (١٩٨٨)، ل ٤٦٩ ـ ٤٩٩.

١٢٣. پرۆژەی لێکۆڵینەوەو زانیاریی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، *«قەیران لە کەنداودا»*. واشنتۆن دی سی: مێریپ MERIP، ١٩٩٠.

١٢٤. میدڵ ئیست وۆچ، *«بیروکراتیی داپڵۆسین: حکومەتی عێراق لە زمانی خۆیەوە»*. نیویۆرک: هیومان رایتس وۆچ، ١٩٩٤. لەم ماڵپەڕەدایە: www.hrw.org.

١٢٥. میدڵ ئیست وۆچ *«مافی مرۆڤ لە عێراقدا»*. نیوهاڤن و لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٠. لەم ماڵپەڕەدایە www.hrw.org.

١٢٦. میدڵ ئیست وۆچو پزیشکانی مافی مرۆڤ، «*پەلاماری ئەنفال لە کوردستانی عێراقدا: وێرانکردنی کورێمێ*». نیویۆرک: هیومان رایتس وۆچ، ١٩٩٣. لەم ماڵپەڕەدایە: www.hrw.org.

١٢٧. میڵەر، جەدیس «عێراقی تۆمەتبار: کێشەیەکی جینۆساید». *نیویۆرک تایمز ماگازین* (٣ی کانوونی دووەمی ١٩٩٣)، ل١٢ـ١٧، ٢٨، ٣١ـ٣٦.

١٢٨. میڵەر، جەدیسو لۆری میلڕۆی «*سەددام حوسێنو قەیرانی کەنداو*». نیویۆرک: کتێبی تایمز، ١٩٩٠.

١٢٩. موحەمەدیان، حوسێن «*بۆنێکی نائاشنا*» (بە فارسی). تاران: ئابد ٢٠٠١.

١٣٠. موشابێک، میشێل «*عێراق: سالانی پشێوی*». لە کتێبی فایلیس بێنیسو میشێل موشابێک، «*لە پاش زریان: چاودێرێکی قەیرانی کەنداو*». (نیویۆرک: چاپی ئۆلیڤ برانچ، ١٩٩١).

١٣١. موشیر، شەوکەت حاجی «*کارەساتی کیمیابارانی هەڵەبجە بەهاری ١٩٨٨*»، (بە کوردی) سلێمانی: ١٩٩٨، ناوی بڵاوکەرەوە نەنووسراوە.

١٣٢. میلڕۆی، لۆری «پاش ئەوەی بۆمبەکان بە بێدەنگیی دەکەون: عێراق لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا». *گۆڤاری رۆژهەلاتی ناوەڕاست*، بەرگی٤٣ ژمارە ١ (زستانی ١٩٨٩)، ل ٥١ـ٦٧.

١٣٣. میلڕۆی، لۆری «ئەڵتەرناتیڤی بەغدا». گۆڤاری ئۆربیس، ژمارە ٣٢، (هاوینی ١٩٨٨)، ل ٣٣٩ـ٣٥٤.

١٣٤. میلڕۆی، لۆری «زلهێزەکانو جەنگی ئێران ـ عێراق». *گۆڤاری کاروباری ئەمەریکا ـ عەرەب* (هاوینی ١٩٨٧)، ل١٥ـ٢٦.

١٣٥. نێف، دۆناڵد «ویلایەتە یەکگرتووەکان، عێراق، ئیسرائیل، ئێران: پەردەی پشتەوەی جەنگ». *گۆڤاری لێکۆڵینەوەی فەلەستینی*، بەرگی٢٠ ژمارە ٤ (هاوینی ١٩٩١)، ل٢٣ـ٤١.

١٣٦. ئۆبەلانس، ئێدگار «*جەنگی کەنداو*». لەندەن: بڵاوکەرەوەی دیفێنس براسی، ١٩٨٨.

١٣٧. پێڵیتایەر، ستێفن سی. «*عێراقو سیستەمی نێودەوڵەتیی نەوت: بۆچی ئەمەریکا چوو بۆ جەنگی کەنداو*». وێستپۆرت: پرەیجەر ٢٠٠١.

١٣٨. پێڵیتایەر، ستێفن سی. «*جەنگی ئێران ـ عێراق: پشێوی لە بۆشاییدا*». نیویۆرک: پرەیجەر، ١٩٩٢.

١٣٩. پێڵیتایەر، ستێفن سیو دۆگلاس ڤ. جۆنسن «*ئەو پەندانەی لێوەی فێربووین: جەنگی ئێران ـ عێراق*». بەرگی١، کوانتیکۆ: ڤەرجینیا: فەیلەقی مارینزی ویلایەتە یەکگرتووەکان، ١٩٩٠.

١٤٠. پێڵیتایەر، ستیفن سی.و دۆگلاس ڤ. جۆنسن و لیف ر. رۆزنبێرگەر «*توانای عێراقو ئاسایشی ئەمەریکا لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا*» کارلیسلی باڕاکس، پەنسلڤانیا، کۆلێجی جەنگی سوپای ئەمەریکا، ئینستیتیوتی لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ١٩٩٠.

١٤١. پێریز دیکۆیلار، خافییێر «*گەشتکردن بۆ ئاشتی*» نیویۆرک: چاپی سانت مارتن،

.١٩٩٧
١٤٢. پێری رۆبنسن ج. پ. «شەڕی کیمیاوی‌و بایۆلۆجی: پەرەسەندنەکانی لە ساڵی ١٩٨٤دا». «*چەکدارکردن‌و چەکداماڵینی جیهانی، کتێبی SIPR ساڵی ١٩٨٥*». لەندەن‌و فیلادلفیا: تایلەرو فرانسیس ١٩٨٥.
١٤٣. پێری رۆبنسن، جولیان و جۆزیف گۆڵدبلات «*چەکی کیمیایی لە جەنگی عێراق-ئێراندا*». فاکت شیتی SIPRI (ئینستیتیوتی نێودەوڵەتیی ستۆکهۆڵم بۆ لێکۆڵینەوەی ئاشتی)، مایسی ١٩٨٤.
١٤٤. پزیشکانی مافی مرۆڤ، «*بای مەرگ: بەکارهێنانی عێراق بۆ گازی ژەهراوی دژ بە دانیشتووانە کوردەکەی*». بۆستن: PHR، ١٩٨٩. لەم ماڵپەڕەدایە: www.phrusa.org
١٤٥. پزیشکانی مافی مرۆڤ PHR و هیومان رایتس ووچ،»کارێکی زانستی بۆ یەکەمجار: ئەو نموونە خۆڵانەی لەچاڵە بۆمبەکانی باکووری عێراق وەرگیراون گازی دەمار دەردەخەن-تەنانەت دوای چوار ساڵیش». راگەیاندنی رۆژنامەنووسی، ٢٩ی نیسانی ١٩٩٣. لەم ماڵپەڕەدایە: www.phrusa.org
١٤٦. فیسیان، مارک «*چەکدارکردنی عێراق: چۆن ویلایەتە یەکگرتووەکان‌و بەریتانیا بەنهێنی ئامرازی جەنگی سەددامیان بنیاتنا*». بۆستن: چاپی زانکۆی نۆرس ئیسترن، ١٩٩٧.
١٤٧. پیکۆ، گیاندۆمینیکۆ «*پیاوی بێچەک*». نیویۆرک: کتێبی تایمز، ١٩٩٩.
١٤٨. پایپس، دانیاڵ و لۆری میلڕۆی «پشتگیریی عێراق: بۆچی دوژمنی ئێران دەبێ دۆستی ئەمەریکا بێت». رۆژنامەی *نیو ریپەبلیک*، ٢٧ی نیسانی ١٩٨٧.
١٤٩. پۆتەر، لۆرانس ج.، گاری ج. سیکو نووسەرانی تر «*ئێران، عێراق، نەریت و میراتی جەنگ*». نیویۆرک: پاڵگرەیف ماکمیلان، ٢٠٠٤.
١٥٠. پاوەر، سەمانتا «*کێشەیەک لە دۆزەخەوە: ئەمەریکاو چەرخی جینۆساید*». نیویۆرک: کتێبی بنەڕەتی، ٢٠٠٢.
١٥١. رەجایی، فەرهەنگ «*جەنگی ئێران-عێراق: سیاسەتی دەسدرێژیکاری*». گەینسڤیڵ: چاپی زانکۆی فلۆریدا، ١٩٩٣.
١٥٢. رەمەزانی، ر.ک «*ئێرانی شۆڕشگێڕ: بەرەنگاربوونەوەو کاردانەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا*». باڵتیمۆرو لەندەن: چاپی زانکۆی جۆن هۆپکینز، ١٩٨٨.
١٥٣. رانداڵ، جۆناسان سی. «*دوای ئەو هەموو زانیارییە، کام لێبوردن: بەرەوڕووبوونەوەم لە کوردستاندا*». نیوریۆک: فەڕار، شتراوس‌و گیرۆ، ١٩٩٧.
١٥٤. رانکین، هەیوود «گەشتکردن لەگەڵ گاڵبرەیسدا-مەرگ لە بەسرەو وێرانکاری لە کوردستاندا». یاداشتی حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، ٢٧ی ئەیلولی ١٩٨٧.
١٥٥. راتنەر، ستیڤن ر. و جاسۆن س. ئەبرامز «*بەرپرسیارێتیی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە یاسای نێودەوڵەتیدا: بەدەر لە میراتی نۆرمبێرگ*». (چاپی دووەم) ئۆکسفۆرد: بڵاوکردنەوەی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ٢٠٠١.
١٥٦. رەسوڵ، شۆڕش «*ئەنفال: کوردو دەوڵەتی عێراق*» (بە کوردی)، لەندەن: ئەلرافید، ٢٠٠٣.

١٥٧. رەسوڵ، شۆڕش «*وێرانکردنی وڵاتێک*». لەندەن: (ی ن ک)، نیسانی ١٩٩٠ (راپۆرتێکی بڵاونەکراوەیە).

١٥٨. ریتەر، سکۆت «*کۆتایی گەمە، چارەسەری کێشەی عێراق ـ یەکجارو بۆ هەموو جارێک*». نیویۆرک: سیمۆنو شوستەر، ١٩٩٩.

١٥٩. رۆبەرت، ئادەمزو ریچارد گوێڵف «*بەڵگەنامەکانی یاسای جەنگ*». ئۆکسفۆرد: چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ٢٠٠٠.

١٦٠. رۆبەرت، براد «*تیرۆریزم لە گەڵ چەکی کیمیاییو بایۆلۆجیدا: هەڵسەنگاندنی مەترسیەکانو کاردانەوەکان*». ئەلیکساندریا، ڤەرجینیا: ئینستیتیوتی کۆنترۆڵی چەکی کیمیاییو بایۆلۆجی، ١٩٩٧.

١٦١. رۆبنسن، جولیان، جین گویلمنو ماتیو مێسیلسن «بارانی زەرد لە باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا: هەرەسەکانی مێژوو». لە کتێبێکی سۆزان رایت وەرگیراوە بە ناوی «*رێگرتن لە پێشبرکێی چەکی بایۆلۆجی*» (کامبریدج، ماساچوسیتش: چاپی MIT، ١٩٩٠)، ل ٢٢٠ ـ ٢٣٨.

١٦٢. رەسڵ، ریچارد ل. «میراتی چەکی کیمیایی عێراق: ئەوانی تر دەبێ چی لە سەددامەوە فێرببن». *گۆڤاری میدڵ ئیست*، بەرگی٥٩، ژمارە ٢ (بەهاری ٢٠٠٥)، ل١٨٧ـ٢٠٨.

١٦٣. ساحێبجەم، فەرەیدون «*من چیتر فرمێسکی گریانم نەما*»، (بە فەرەنسی). پاریس: بڵاوکردنەوەی گراسێت و ئێکوێڵ، ١٩٨٥.

١٦٤. ئەلسامەڕایی، وەفیق «*حطام البوابة الشرقية*» (بە عەرەبی) (*کەلاوەی دەروازەی رۆژهەڵات*). لەندەن (بڵاوکەرەوەو مێژووی دەرچوون نەنووسراوە).

١٦٥. ئەلسامەڕایی، وەفیق «*طريق الجحيم: حقائق عن الزمن السيء في العراق*»، بە عەرەبی، (*رێگەی دۆزەخ: راستیەکان لەبارەی سەردەمی خراپی عێراقەوە*). لەندەن: ١٩٩٨ (ناوی بڵاوکەرەوە نەنووسراوە).

١٦٦. شاباس، ولیەم ئە. «بەهێزکردنی یاسای مرۆڤدۆستیی نێودەوڵەتی: گرتنی بەشدارانی تاوان». *گۆڤاری نێودەوڵەتی خاچی سوور*. بەرگی٨٣، ژمارە (٨٤٢)، (حوزێرانی ٢٠٠١)، ل٤٣٩ـ٤٥٩.

١٦٧. سکۆت، ریچارد «*راپۆرتی لێکۆڵینەوە لە هەناردەی کەلوپەلی بەرگریو شمەکی بەکارهێنانی دوولایەنە بۆ عێراقو بەدواداچوونی دواتری*». لەندەن: HMSO، ١٩٩٦.

١٦٨. سیلەی، ت. د.، ج. دەبلیو نویکە، م. مێسێلسن و پ. ئەکراتاناکوڵ (بارانی زەرد). *گۆڤاری زانستیی ئەمەریکی*، ژمارە ٢٥٣ (١٩٨٥)، ل ١٢٢ـ١٣١.

١٦٩. سێگاڵ، دێڤید «جەنگی ئێران ـ عێراق: شیکردنەوەیەکی سەربازی»، *گۆڤاری فۆرن ئەفێرس* (کاروباری دەرەوە)، ژمارە (٦٦) (هاوینی ١٩٨٨)، ل٩٤٦ـ٩٦٣.

١٧٠. شوڵز، جۆرج پ. «*پشێویو خۆشیی سەرکەوتن: ساڵەکانم وەک وەزیری دەرەوە*». نیویۆرک: چارڵس سکریبنەر سۆنس، ١٩٩٣.

١٧١. سیک، گاری «*هەمووان هەرەسدەهێنن: رووبەڕووبوونەوەی تراجیدی ئەمەریکا لەگەڵ ئێراندا*». نیویۆرک: راندۆم هاوس، ١٩٨٥.

١٧٢. سـیک، گاری «داواکاریی ئێران کە بچێتە دۆخـی زلهێزیەوە». *گۆڤاری فۆرن ئەفێرز* (بەهاری ١٩٨٧)، ل ٦٩٧ـ٧١٥.

١٧٣. سیک، گاری «هەڵبژاردەی مۆراڵو ململانێی ئێران ـ عێراق». *گۆڤاری ئێتیکو کاروباری نێودەوڵەتی*، بەرگی٣ (١٩٨٩)، ل١١٧ـ١٣٣.

١٧٤. سـیک، گاری «لارەلار بەرەو چارەسـەر: بەنێودەوڵەتیکردنی جەنگی ئێران ـ عێراق، ١٩٨٧ ـ١٩٨٨»، لە کتێبێکی نیکی کیدیو مارک گاسیۆرۆڤیچ بە ناوی «*نە رۆژهەڵاتو نە رۆژئاوا: ئێران، یەکێتیی سـۆڤیێتو ویلایەتە یەکگرتووەکان*»، (نیوهاڤنو لەندەن: چاپی زانکۆی یاڵ، ١٩٩٠)، ل ٢١٩ـ٢٤٦.

١٧٥. سیفری، میکا ل. و کریسـتۆفەر کێرف «*کۆمەڵە نووسینێک لە سەر جەنگی کەنداو: مێژوو، بەڵگەنامە، راوبۆچوون*». نیویۆرک، کتێبی تایمز، ١٩٩١.

١٧٦. سـیفری، میکا ل. و کریسـتۆفەر کێرف «*کۆمەڵە نووسینێک لە سەر جەنگی عێراق: مێژوو، بەڵگەنامە، راوبۆچوون*». نیویۆرک: تەچستۆن، ٢٠٠٣.

١٧٧. سیمۆن، لیو «جینۆسایدو زانستی سەلماندن» *گۆڤاری ناشناڵ جیوگرافیک*، کانوونی دووەمی ٢٠٠٦.

١٧٨. سـوینی، جۆن «*بازرگانی کـردن لەگەڵ دوژمنـدا: چەکدارکردنی عێـراق لە لایەن بەریتانیاوە*». لەندەن: پان بووکس، ١٩٩٣.

١٧٩. تاڵەبانـی، نوری «*بەعەرەبکردنی ناوچەی کەرکـوک*». لەندەن: ناوەندی چاپەمەنیو راگەیاندنی خاک، ١٩٩٩.

١٨٠. تارۆک، ئادەم «تێکەڵبوونی زلهێزەکان بە جەنگی ئێران ـ عێراق». کۆمماک، نیویۆرک: بڵاوکەرەوەی نۆڤاساینس، ١٩٩٨.

١٨١. تایچەر، هواردو گەیل رادلی تایچەر «*جووتە کۆڵەکەی گەردەلوولی بیابان: کورتهێنانی تێڕوانینی ئەمەریکا بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە نیکسۆنەوە بۆ بوش*». نیویۆرک: ولیەم مۆڕۆ، ١٩٩٣.

١٨٢. تێریـڵ، دەبلیو ئەندرو «شـەڕی کیمیاییو (گەردەلوولی بیابان): ئەو کارەسـاتەی هەرگیز نەهات». *گۆڤاری جەنـگو یاخیبوونە بچووکەکان*، بەرگی٤ ژمارە (٢) (پایزی ١٩٩١)، ل٢٦٣ـ٢٧٩.

١٨٣. تێریڵ، دەبلیو. ئەندرو «چەکی کیمیایی لە جەنگی کەنداودا». *گۆڤاری سـتراتیجیک ریڤیو* (بەهاری ١٩٨٦)، ل٥١ـ٥٨.

١٨٤. تیمەرمـان، کینێـت ر. «*لۆبیی مەرگ: چۆن رۆژئاوا عێراقی چەکدارکرد*». بۆسـتن: کۆمپانیای هەفتۆن میفلین، ١٩٩١.

١٨٥. تریڤان، تیم «*نهێنیەکانی سـەددام: راوکردنی چەکە شاردراوەکانی عێراق*». لەندەن: هارپەر کۆڵینز، ١٩٩٩.

١٨٦. تریلینـگ، رۆجـەر «وشـە شـەڕکەرەکان». *دەنگـی گونـد (ڤیلەیـج ڤۆیس)*، ١ـ٧ی مایسی ٢٠٠٢.

١٨٧. تریپ، چارڵس «*مێژوویەکی عێراق*».کامبریج، چاپی زانکۆی کامبریج، ٢٠٠٠.

١٨٨. نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەنجومەنی ئاسایش *«نێردەیەک بۆ پشکنینی ناوچە مەدەنییەکان لە ئێرانو عێراقدا کەوا بەر هێرشی سەربازی کەوتوون»*، زنجیرە/١٥٨٣٤ (٢٠ی حوزێرانی ١٩٨٣).

١٨٩. نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەنجومەنی ئاسایش *«راپۆرتی ئەو پسپۆڕانەی لە لایەن سکرتێری گشتییەوە دەستنیشان کراون بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی کۆماری ئیسلامی ئێران لەمەڕ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی»*. زنجیرە/ ١٦٤٣٣ (٢٦ی مارتی ١٩٨٤).

١٩٠. نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەنجومەنی ئاسایش «نامەیەک لە رۆژی ١٧ی نیسانی ١٩٨٥دا لە سکرتێری گشتییەوە بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی ئاسایش»، زنجیرە/ ١٧١٢٧ (٢٤ی نیسانی ١٩٨٥).

١٩١. نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەنجومەنی ئاسایش *«راپۆرتی نێردراوی سکرتێری گشتی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیدیعاکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە شەڕو ململانێی نێوان کۆماری ئیسلامی ئێرانو عێراقدا»*، زنجیرە/ ١٧٩١١ (١٢ی مارتی ١٩٨٦)، زنجیرە/ ١٨٨٥٢ (٢٦ی مایسی ١٩٨٧)، زنجیرە/ ١٩٨٢٣ (٢٥ی نیسانی ١٩٨٨)، زنجیرە/ ٢٠٠٦٠ (٢٠ی تەموزی ١٩٨٨)، زنجیرە/ ٢٠٠٦٣ (٢٥ی تەموزی ١٩٨٨)، زنجیرە/ ٢٠١٣٤ (١٩ی ئابی ١٩٨٨).

١٩٢. کۆمیتەی ئەمەریکی بۆ ئاوارەکان *«رەوکردنی بەکۆمەڵ: ئاوارە عێراقیەکان لە ئێران»*. واشنتۆن دی سی: ئەنجومەنی ئەمەریکی بۆ خزمەتگوزاریی گەلان، ١٩٩١.

١٩٣. وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان *«سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا: بەڵگەنامەکانی ئێستا ـ ١٩٨»*. واشنتۆن دی سی: وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٩٨٦.

١٩٤. وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، *«راپۆرتی وڵاتان لە سەر پیادەکردنی مافی مرۆڤ بۆ ساڵی ١٩٨٧»*. واشنتۆن دی سی: وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، ١٩٨٨.

١٩٥. ویلایەتی، عەلی ئەکبەر *«تاریخ سیاسی جەنگ تەحمیلی عێراق عەلەیهی جمهوری ئیسلامی ئێران»* (*مێژووی سیاسیی جەنگی داسەپاوی عێراق دژ بە کۆماری ئیسلامی ئێران*)، بە فارسی. تاران: دفتر نشر فرهنگ ئیسلامی، ١٣٧٤ (١٩٩٥ـ١٩٩٦).

١٩٦. ڤیۆرست، میڵتن «عێراق لە جەنگدایە»، *گۆڤاری فۆرن ئەفێرز* (زستانی ١٩٨٦ـ ١٩٨٧)، ل٣٤٩ـ٣٦٥.

١٩٧. ولیەم، جان ل. «چارەسەری کلینیکیی بریندارانی گازی خەردەل»، *ساڵنامەی بەلجیکیی بۆ پزیشکیی سەربازی*، بەرگی ٣/ پاشکۆ، ١٩٨٩.

١٩٨. ولیەم، جان ل. «بەزەحمەت دڵنیابوون لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییو تێوەگلان لەو مەسەلەیەدا: لێکۆڵینەوەی کورتی هەندێ حاڵەت»، *وەرزە گۆڤاری PSR*، بەرگی١ ژمارە (٤) (دیسەمبەری ١٩٩١)، ل٢٠٤.

١٩٩. یەحیا، لەتیفو کارڵ وێندڵ *«من کوڕی سەددام بووم»*. نیویۆرک: بڵاوکردنەوەی ئەرکاد، ١٩٩٤و ١٩٩٧.

٢٠٠. یڵدز، کەریم *«کورد لە عێراقدا: رابردوو، ئێستا، داهاتوو»*. لەندەن/

پلۆتۆ پرێس، ٢٠٠٤.

٢٠١. زاندەرس، جین پاسکاڵ *«دووەمین جەنگی کەنداو و هەڕەشەی چەکی کیمیایی و بایۆلۆجی: کارەکانی پێش سێهەم کۆنفرانسی ساڵانەی چەکی کیمیایی»*. برۆکسل: سەنتەری پۆلیمۆلۆجی (لێکۆڵینەوە لە ململانێی مرۆڤ و جەنگ)، زانکۆی ڤریجێ، ١٩٩٥.

٢٠٢. زاندەرس، جین پاسکاڵ، ئێریک ریماکڵو نووسەرانی تر *«تەشەنەکردنی چەکی کیمیایی: مەسەلەی رێبازو سیاسەت رێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتیی هەڵپەساردووە»*. برۆکسل: سەنتەری پۆلیمۆلۆجی وگرووپی توێژینەوەو زانیاریی لە سەر ئاشتی، ١٩٩١.

٢٠٣. زەریف، محەمەد جەوادو محەمەد رەزا ئەلبورزی «چەکی کۆکوژ لە پارادایمی ئاسایشی ئێراندا: مەسەلەی چەکی کیمیایی». *گۆڤاری ئێران بۆ کاروباری نێودەوڵەتی*، بەرگی١١، ژمارە ٤ (زستانی ١٩٩٩)، ل٥١١_٥٢٣.

ئەو چاوپێکەوتنانەی بۆ ئەم کتێبە ئەنجامدراون

(تێبینی: ریزبەندیی ئەم ناوانە بەپێی ئەلفبێی زمانی ئینگیزیی کراوە بۆ ناوی باوک، باپیر یان بنەماڵەی ئەوانەی ناویان لێرەدا هاتووە، بەڵام ئەمەیان لە گەڵ زمانی کوردیدا نایەتەوە و ئێمەش وەک چۆن لە دەقە ئینگلیزییەکەدا هاتووە وامان داناوە_وەرگێڕ).

١. **مەحمود عەباسی**، سەرۆکی برینپێچان بۆ تیمارکردنی ناوخۆیی لە نەخۆشخانەی سەربازیی بەقیەتوڵڵا، تاران، ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢.

٢. **مەلا عەلی عەبدولعەزیز**، سەرۆکی بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان، هەڵەبجە، ٢٥ی مایسی ٢٠٠٢.

٣. **نەجمەدین فەقێ عەبدوڵڵا**، سیاسەتمەدارێکی کوردی عێراقەو لە ساڵانی هەشتاکانو نەوەدەکاندا چالاکێکی بواری مافی مرۆڤ بووە، رۆتردام_هۆڵەندا، ١٩ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠و ٣٠ کانوونی دووەمی ٢٠٠٦.

٤. **فەرەیدون عەبدولقادر**، ئەندامی مەکتەبی سیاسیی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانو فەرماندەیەکی باڵای (ی ن ک) بووە لە هەشتاکاندا، سلێمانی، ٢٣و ٢٧ی مایسی ٢٠٠٢.

٥. **مەعاز عەبدولرەحیم**، ئەندامی ویفاقی نیشتمانیی عێراقی، کاربەدەستی وەزارەتی راگەیاندنی عێراق بووە لە ساڵانی هەشتاکاندا، عەممان، ٢٦ی ئابی ٢٠٠٠.

٦. **تەیموور عەبدوڵڵا**، رزگاربووی ئەنفال، واشنتۆن دی سی، ٣١ی مارتی ٢٠٠١.

٧. *تاقی ئاغایی*، کەسێکی گەڕیدە بووەو وەک پەیامنێری بەسیجی هێڵەکانی بەرە، کاری کردووە، تاران، ١٨ی مایسی ٢٠٠٢.

٨. **هێرۆ ئیبراهیم ئەحمەد**، سەرۆکی PUK TV، سلێمانی، ٢٤ی مایسی ٢٠٠٢.(راستتر بەرپرسی کوردساتە_و)

٩. *عەباس عەبدولرەزاق ئەکبەر (عەباس ڤیدیۆ)*، پێشمەرگەی (ی ن ک) و وێنەگری ڤیدیۆ

بووە، سلێمانی، ٢٣ی مایسی ٢٠٠٢.
١٠. **ئاراس عابید ئەکرەم**، کارمەندی منداڵپارێزی کوردییە، هەڵەبجە، ٢٧ی مایسی ٢٠٠٢.
١١. **کۆسرەت رەسوڵ عەلی**، فەرماندەی باڵای (ی ن ک) لە ساڵانی هەشتاکاندا، واشنتۆن دی سی، ٦ی تەموزی ٢٠٠٠.
١٢. **کۆلۆنێل ئیبراهیم حەسەن ئەلیاس**، ئەفسەری سوپای عێراق لەساڵانی هەشتاکانو نەوەدەکاندا، کەرکوک، ٢ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٤.
١٣. **جەمال میرزا عەزیز ئەمین**، کاربەدەستێکی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لەندەن لە ١٦ی دیسەمبەری ١٩٩٩و ١٦ی نیسانی ٢٠٠٠دا، سلێمانی لە ٢٢ی مایسی ٢٠٠٢.
١٤. **خالید رەزا ئەمین**، پێشمەرگەی (ی ن ک) و بەرپرسی پەیوەندییەکان بووە لە ساڵانی هەشتاکاندا، رۆتردام ـ هۆڵەندا، ١٩ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.
١٥. **دکتۆر لەتیف ئەمین**، سەرۆکی بەڕێوەبەرێتیی تەندروستیی سلێمانی لە ساڵانی هەشتاکاندا، سلێمانی، ٢٣ی مایسی ٢٠٠٢.
١٦. **مەحمود رەزا ئەمین**، پێشمەرگەی (ی ن ک) لەهەشتاکاندا، رۆتردام، ١٩ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.
١٧. **نەوشیروان مستەفا ئەمین**، جێگری سەرکردەی (ی ن ک)، واشنتۆن دی سی، ٢ی مایسی ١٩٩٣.
١٨. **ئەبو مەهدی ئەلئەسەدی**، جەنگاوەری فەیلەقی بەدر لەساڵانی هەشتاکاندا، تاران، ١١ی حوزێرانی ٢٠٠٢.
١٩. **دکتۆر جەعفەر ئەسلانی**، پسپۆڕ لە نەخۆشیەکانی (سی)دا، نەخۆشخانەی بەقیەتوڵڵای سەربازی، تاران، ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢.
٢٠. **دکتۆر فوئاد بابان**، پزیشکێکی کوردی عێراقە و لە ساڵانی هەشتاکاندا قوربانیانی مەدەنیی چەکی کیمیایی بینیوە، سلێمانی، ٢٣ی مایسی ٢٠٠٢.
٢١. **هێرش بابان**، پێشمەرگەی (ی ن ک) لە هەشتاکاندا، سلێمانی، ٢٤ی مایسی ٢٠٠٢.
٢٢. **سەلاحەدین بەهائەدین**، سەرکردەی یەکگرتووی ئیسلامیی کوردستان، هەولێر، ٦ی نیسانی ٢٠٠٦.
٢٣. **ئەحمەد بامەڕنی**، نوێنەری (ی ن ک) لە فەرەنسا، پاریس، ١٤ی نیسانی ٢٠٠٠.
٢٤. **ئەماتزیا بارام**، پرۆفیسۆر لە زانکۆی حەیفا، ئەفسەری یەدەک لە هەواڵگریی سەربازیی ئیسرائیلدا ساڵانی هەشتاکان، حەیفا ٣١ی ئابی ٢٠٠٠.
٢٥. **ئەبو زەهرا ئەلبەسری**، جەنگاوەری فەیلەقی بەدر لە ساڵانی هەشتاکاندا، تاران، ١١ی حوزێرانی ٢٠٠٢.
٢٦. **میقداد بایز**، کوردێکە لە کەرکوک دەژیا لەساڵی ١٩٨٦داو لە کاتی پەلاماردانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانو پاسداران بۆ سەر دامودەزگا نەوتیەکان، کەرکوک، ٢١ی ئەیلولی ٢٠٠٥.
٢٧. **ئۆفرا بەنگیۆ**، لێکۆڵەر لە سەنتەری دایان، تەلئەبیب ٤ی ئەیلولی ٢٠٠٠.
٢٨. **بریگادێر جەنەراڵ شلۆمۆ برۆم**، ستافی باڵای لێکۆڵینەوە لە سەنتەری جافی بۆ

لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ئەفسەری هەواڵگریی هێزی ئاسمانیی ئیسرائیل لە هەشتاکاندا، تەلئەبیب، ٣١ی ئابی ٢٠٠١.

٢٩. **وائل یوسف بۆرەچی**، میکانیکییەکی تانکی عێراقی لە ساڵانی هەشتاکاندا، کەرکوک، ٨ی حوزێرانی ٢٠٠٣.

٣٠. **کامیل ئەنوەر بوترس**، لە یەکەی تۆپخانەی عێراقدا خزمەتی کردووە لە ماوەی جەنگی ئێران ـ عێراقدا، هەولێر ١٧ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٤.

٣١. **حەمید بوزئەرسەلان**، ئەکادیمییەکی فەرەنسییە، پاریس، ١٣ی نیسانی ٢٠٠٠.

٣٢. **گۆردن بێرک**، لە هەشتاکاندا بڵاوکراوەی «پەیماننامەی چەکی کیمیایی» دەردەکرد، واشنتۆن دی سی، ١٧ی حوزێرانی ٢٠٠٠و پەیوەندی کردن لە ڕێگەی ئیمەیلەوە ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢ و ١٠ی مارتی ٢٠٠٣.

٣٣. **سێس کارۆس**، پرۆفیسۆری لێکۆڵینەوەی دژە تەشەنەکردنی چەکی کۆکوژ لە زانکۆی بەرگریی نیشتمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکان، واشنتۆن دی سی، ٢٠ی تەموزی ٢٠٠٠.

٣٤. **پاتریک کلاوسن**، بەڕێوەبەری لێکۆڵینەوە لە ئینستیتیوتی واشنتۆن بۆ سیاسەتی ڕۆژهەڵاتی نزیک، واشنتۆن دی سی، ٢٠ی حوزێرانی ٢٠٠٠.

٣٥. **ئان کلود**، ئەندامی پەرلەمان، لەندەن، ١٧ی نیسانی ٢٠٠٠ و پاریس، ١٣ی نیسانی ٢٠٠٠.

٣٦. **ڕەفعەت عەلی عەزیز دێوانە**، کوردێکی عێراقەو لە ساڵانی هەشتاکاندا سەرۆکی میلیشیای سەر بە حکومەت بووە، هەڵەبجە، ٢٥ی مایسی ٢٠٠٢.

٣٧. **دکتۆر مانوێل دۆمینگوێز کارمۆنا**، کۆڵۆنێڵێکە لە فەیلەقی پزیشکیی سوپای ئیسپانیادا، پسپۆڕی چەکی کۆکوژو پرۆفیسۆر لە دەرمانی بەرگریکردندا لە ساڵانی هەشتاکاندا، بە تەلەفۆن، ١٧ی شوباتی ٢٠٠٣.

٣٨. **حەمید ئەفەندی**، کاربەدەستی باڵای پارتی دیموکراتی کوردستان، هەولێر، ٧ی حوزێرانی ٢٠٠٣.

٣٩. **هادی فەرەجوەند**، فەرماندەی تاقمێکی بەسیج لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا، دواتر کاربەدەست لە دەزگای نیشتمانیی ڕێککەوتننامەی چەکی کیمیایی لە وەزارەتی دەرەوەی ئێراندا، تاران، ٢١ی مایسی ٢٠٠٢و پەیوەندیەکی ئیمێڵ لە ١٩و ٢٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢.

٤٠. **کۆڵۆنێڵ مونقیز فەتحی**، ئەفسەری سوپای عێراق لەساڵانی هەشتاکاندا، بەغدا، ٥ی ئەیلولی ٢٠٠٣.

٤١. **عومەر فەتاح**، سەرۆکی موخابەراتی ناوخۆی (ی ن ک)و ئەندامی مەکتەبی سیاسی یەکێتی، سلێمانی، ٢٤ی مایسی ٢٠٠٢.

٤٢. **شای فێڵدمان**، بەڕێوەبەری سەنتەری جافی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، تەلئەبیب، ٦ی ئەیلولی ٢٠٠٠.

٤٣. **دکتۆر عەباس فروتان**، فیسیۆلۆجی، سەنتەری بەهەشتی بۆ زانستی پزیشکی، تاران، ٨ی حوزێرانی ٢٠٠٢. بێجگە لەوەی کە دکتۆر فروتان ڕاستەوخۆ وەڵامی پرسیارەکانی

دەدایەوە، بەشێک لە رەشنووسی دەسنووسەکەشی بۆم دەخوێندەوە لە سەر ئەزموونی ئێران لە گەڵ چەکی کیمیاییدا.

٤٤. **چارڵس فۆرپێست**، بەڕێوەبەری ئینداییتی NGO، بە تەلەفۆن، ١٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠١.

٤٥. **لیفتنانت کۆڵۆنێل ریک فرانکۆن**/، ئەفسەر لە دەزگای موخابەراتی بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ١٩٨٧-١٩٩٠و ئەفسەری پەیوەندی لەگەڵ هەواڵگریی سەربازیی عێراقدا ساڵی ١٩٨٨، بە تەلەفۆن، ٢٠ی حوزێرانی ٢٠٠٠و پەیوەندیی ئیمێڵ لە ٣و ٣١ی تەموزی ٢٠٠٠و ١١ی مارتی ٢٠٠٣و تەموزی ٢٠٠٦دا.

٤٦. **عەقید روکن یاسر ئەلگەیلانی**، فرۆکەوانی هێزی ئاسمانیی عێراق، لە ساڵانی نەوەدەکاندا لە رژێم هەڵگەڕاوەتەوە، عەممان، ٢٨ی ئابی ٢٠٠٠.

٤٧. **پێتەر گاڵبرەیس**، ئەندامی لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی سەناتی ئەمەریکا لە ساڵانی هەشتاکاندا، واشنتۆن دی سی، ١٣ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٠.

٤٨. **حامیدی حاجی غالی**، فەرماندەی (ی ن ک) لە ساڵانی هەشتاکاندا، سخایدەم، هۆڵەندا، ١٧ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.

٤٩. **گیدیۆ گێرا**، سەرۆکی لێکۆڵینەوەی مۆساد لە ساڵانی هەشتاکاندا، تەلئەبیب، ٥ی ئەیلولی ٢٠٠٠.

٥٠. **دکتۆر مستەفا غەنی**، پسپۆڕی نەخۆشیی سیەکانو پرۆفیسۆری پزیشکیی هەناویو سییەکان، زانکۆی بەقیەتوڵڵا، تاران، ١٩ی مایسی ٢٠٠٢.

٥١. **یاقووب قودسیان**، سەرۆکی برینپێچان لە نەخۆشخانەی بەقیەتوڵڵای سەربازی، تاران، ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢.

٥٢. **دکتۆر فایەق محەمەد گوڵپی**، پێشمەرگەی (ی ن ک) لە هەشتاکاندا، سلێمانی، ٢٣ی مایسی ٢٠٠٢.

٥٣. **سارا گراهام-براون**، نووسەر/ لێکۆڵەر، بە تەلەفۆن، ١٣ی ئەیلولی ١٩٩٩.

٥٤. **ئالن گرێش**، موحەڕیر لە لۆمۆند دیپلۆماتێک، پاریس، ١١ی نیسانی ٢٠٠٠.

٥٥. **ئایەتوڵڵا محەمەد باقر ئەلحەکیم**، سەرکردەی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق، تاران، ٣ی حوزێرانی ٢٠٠٢.

٥٦. **محەمەد حەنون**، سەربازی پلە یەک (جندی اول) لە سوپای عێراقدا ساڵانی هەشتا، بەغدا، ٣ی ئەیلولی ٢٠٠٣.

٥٧. **ئێفرەت هارێل**، لێکۆڵەرێکی ئیسرائیلیی پلە باڵا لە سەر ئێران، زانکۆی تەلئەبیب، تەلئەبیب، ٥ی ئەیلولی ٢٠٠٠.

٥٨. **ئەحمەد هاشم**، شیکاری سەربازیی ئەمەریکی، واشنتۆن دی سی، ٣ی ئابی ٢٠٠٠.

٥٩. **ئەلەستێر هەی**، پرۆفیسۆری زانستی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییە مۆلیکیولەرەکان، زانکۆی لیدز، نیویۆرک، ٢١ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠١ و پەیوەندیی ئیمێڵ لە ١و ٢٢ی حوزێرانی ٢٠٠٢.

٦٠. **ئۆبن هایندریکس**، پسپۆڕی تۆکسیکۆلۆجیی (ژەهرناسیی) بەلجیکی، گێنت، ٨ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٣و بەتەلەفۆنیش ١٧ی شوباتی ٢٠٠٣.

٦١. **غونجــه حوســەینی**، ژنە کوردێکی ئێرانییە ســاڵی ١٩٨٧ لە هێرشــە کیمیاییەکەی سەردەشتدا بریندار بووە، تاران، ١٨ی مایسی ٢٠٠٢.
٦٢. **شــێردڵ عەبدوڵڵا حەوێزی**، وەزیری کاروباری پێشمەرگە لە بەری (ی ن ک)، پسپۆڕی تۆپخانەی مەیدانی بەرگریی ئاســمانیی عێراق لە ســاڵەکانی حەفتاداو پێشــمەرگەی (ی ن ک) لە ساڵانی هەشتاکاندا، سلێمانی، ٢٤ی مایسی ٢٠٠٢.
٦٣. **محەمەد عەلی حوســەین**، جەنــگاوەری فەیلەقی بەدر لە هەشــتاکاندا، تاران، ١١ی حوزێرانی ٢٠٠٢.
٦٤. **مام هادی یوســف حوسێن**، پێشمەرگەی خانەنشــین لە ناوچەی هەڵەبجە، سلێمانیو هەڵەبجە، ٢٨ی مایسی ٢٠٠٢.
٦٥. **نورەدین ئیســماعیل**، نەشتەرکارێکی کوردی عێراقە کە بریندارانی شەڕی فاوی ساڵی ١٩٨٦ی چارەسەرکردووە، هەولێر، ٣٠ی مارتی ٢٠٠٦.
٦٦. **ئەبو ئیلیاس ئەلجەباری**، جەنگاوەری فەیلەقی بەدر لەساڵانی هەشتاکاندا، تاران، ١١ی حوزێرانی ٢٠٠٢.
٦٧. **ئەحمەد عەبدولعەزیز ئەلجاسم**، باڵیۆزی کوەیت لە ئێران ساڵانی ١٩٧٩ـ١٩٨٣، شاری کوەیت، ٢٢ی ئابی ٢٠٠٠.
٦٨. **کۆلۆنێل ئێفرایم کام**، جێگری بەڕێوەبەری هەواڵگریی ســەربازیی ئیسرائیل لە ساڵانی ١٩٨٣ـ١٩٨٧دا، تەلئەبیب، ٥ ی ئەیلولی ٢٠٠٠.
٦٩. **دکتۆر عادیل کەریم**، پزیشکێکی گشتیو بەڕێوەبەری نەخۆشخانەی هەڵەبجە، هەڵەبجە، ٢٥ی مایسی ٢٠٠٢.
٧٠. **جەمال حەمەکەریم**، پێشمەرگەی (ی ن ک) لە ساڵانی هەشتاکاندا، سخایدەم، هۆڵەندا، ١٩ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.
٧١. **هاشــمی کەریمی**، ئەندامی حیزبی دیموکراتی کوردســتانی ئێران، بە تەلەفۆن، ١٦ی شوباتی ٢٠٠٣.
٧٢. **دکتۆر ســەعید کشاوەرز**، پسپۆڕی نەخۆشییەکانی پێستو بەڕێوەبەری نەخۆشخانەی بەقیەتوڵڵای سەربازی، تاران، ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢.
٧٣. **عیســام ئەلخەفاجی**، سۆسیۆلۆجیی عێراقی، زانکۆی ئەمســتردام، ئەمستردام، ١٨ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.
٧٤. **زاڵمای خەلیلزاد**، یاریدەدەری تایبەتی سەرۆک بۆ کەنداو و باشووری رۆژئاوای ئاسیاو ناوچەکانی ململانێی دیکەش لە ئەنجومەنی ئاسایشــی نەتەوەییدا، واشنتۆن دی سی، ١٨ی تەموزی ٢٠٠١.
٧٥. **عەون ئەلخەســاونە**، دادوەرێکی ئوردنییە لە دادگای عەدلی نێودەوڵەتیداو راوێژکاری یاسایی مەلیک حوسێن لە ساڵانی هەشتاکاندا، عەممان، ٢٧ی ئابی ٢٠٠٠.
٧٦. **باڵیۆز سەعید رەجائی خۆراسانی**، نوێنەری هەمیشەیی ئێران لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵانی ١٩٨١ـ١٩٨٧، تاران، ٢، ٣ی حوزێرانی ٢٠٠٢.
٧٧. **عیســمەت کەتانی**، نوێنەری هەمیشــەیی عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان لەســاڵانی

هەشتاکاندا، جنێڤ، ١٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.
٧٨. **کریس کۆچیرا**، لێکۆڵەر/ نووسەری فەرەنسی، پاریس، ١٣ی نیسانی ٢٠٠٠.
٧٩. **کۆڵۆنێل دەبلیو پاتریک لانگ**، سەرۆکی بەشی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە دەزگای موخابەراتی بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا ساڵانی هەشتاکان، واشنتۆن دی سی، ٢٥ی تەموزی ٢٠٠٠و بەتەلەفۆن لە ٢١ی تەموزو ١ی ئابی ٢٠٠٠.
٨٠. **محەمەدی حاجی مەحمود**، سەرکردەی حیزبی سۆشیالیستی کوردستان، سلێمانی، پەیوەندیەک بە نووسین، ٥ی دیسەمبەری ٢٠٠١.
٨١. **رۆبەرت میکولاک**، کاربەدەست لە مەکتەبی کۆنترۆڵی چەکداری لە وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا، بە تەلەفۆن، ٣٠ حوزێرانی ٢٠٠٠.
٨٢. **جاک دی میلیانۆ**، سەرۆکی پزیشکانی بێسنووری هۆڵەندا لە هەشتاکاندا، بە تەلەفۆن، ١٦ی نۆڤەمبەری ٢٠٠١.
٨٣. **رێجیناڵد مۆریلس**، سەرۆکی پزیشکانی بێسنووری بەلجیک لە هەشتاکاندا، نایرۆبی، ١٩ی نۆڤەمبەری ٢٠٠١.
٨٤. **شێخ مەولا**، کاربەدەستی باڵای (ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق) و ئەفسەری فەیلەقی بەدر لە ساڵانی هەشتاکاندا، تاران، ١٠ی حوزێرانی ٢٠٠٢.
٨٥. **هانیە ئەلموفتی**، لێکۆڵەری عێراق بۆ رێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی (ئەمنستی ئینتەرناشناڵ)و دواتر بۆ هیومان رایتس ووچ، لەندەن، ١٦ی دیسەمبەری ١٩٩٩.
٨٦. **بەرزان قادر محەمەد**، پێشمەرگەی (ی ن ک) لە ساڵانی هەشتاکاندا، سلێمانی،١٤ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٤.
٨٧. **جیم مویر**، پەیامنێری BBCو *لەندەن تایمز*، پەیوەندیی ئیمێڵ، ١٧ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٠.
٨٨. **شەوکەت حاجی موشیر**، فەرماندەی (ی ن ک) و سەرکردایەتیی ئۆپەراسیۆنی هەڵەبجەی کرد لە مارتی ١٩٨٨دا، سلێمانی، ٢٦ی مایسی ٢٠٠٢.
٨٩. **غانم نەجار**، رۆژنامەنووسی کوەیتی لە ساڵانی هەشتاکاندا، شاری کوەیت، ٢٠ی ئابی ٢٠٠٠.
٩٠. **سەلما نەعمات**، رۆژنامەنووس، عەممان، ٢٤ی ئابی ٢٠٠٠.
٩١. **عەمید جەودەت مستەفا ئەلنەقیب**، فڕۆکەوانی هێزی ئاسمانیی عێراق لە هەشتاکاندا کە لە ژووری ئۆپەراسیۆنی هێزی ئاسمانی کاری دەکرد لە کۆشکی کۆماری، لە کاتی هێرشەکەی هەڵەبجەدا، عەممان، بە تەلەفۆن، ٢٧ی کانوونی دووەمی ٢٠٠١.
٩٢. **ئەحمەد ناتیقی**، سەرۆکی وێنەگران، ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامیی ئێران لە ساڵانی ١٩٨٤ــ١٩٨٨، تاران، ١ی حوزێرانی ٢٠٠٠.
٩٣. **دێڤید نیوتن**، باڵیۆزی ئەمەریکا لە عێراق، نۆڤەمبەری ١٩٨٤ــتەموزی ١٩٨٨، واشنتۆن دی سی، ٥ ی نیسانی ٢٠٠١.
٩٤. **کەنداڵ نزان**، سەرۆکی ئینستیتیوتی کورد لە پاریس، پاریس، ١٣ی نیسانی ٢٠٠٠.
٩٥. **دکتۆر چیا عەباس نوری**، ئەو پزیشکەی کە قوربانیانی مەدەنیی چەکی کیمیایی بینی

لە کوردستان، لە ساڵی ١٩٨٧دا، ڕۆتردام، ١٩ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.

٩٦. **دکتۆر مەحمود عوسمان**، پێشمەرگەی کوردی سەردەمێکی دوورودرێژ، دانوستانکارو سیاسەتمەدار، لەندەن، ١٧ی نیسانی ٢٠٠٠.

٩٧. **ستێفن پێلیتایەر**، لێکۆڵەرو شیکاری (سی ئای ئەی) و کۆلێجی جەنگی سەربازیی ئەمەریکا لە ساڵانی هەشتاکاندا، واشنتۆن دی سی، ٢١ی کانوونی دووەمی ٢٠٠١.

٩٨. **جولیان پ. پێری ڕۆبنسۆن**، پسپۆڕی پەرەسەندنی چەکی کیمیایی لە زانکۆی سەسێکسو لەگەڵ کەسانی تردا *گۆڤاری چەکی کیمیایی و بایۆلۆجییان* دەردەکرد، نیویۆرک، ٢١ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠١.

٩٩. **گیاندۆمێنیکۆ پیکۆ**، یاریدەدەری سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ کاروباری سیاسی لە ساڵانی هەشتاکاندا، نیویۆرک ٢١ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠١.

١٠٠. **جەیمس پلاک**، ئەندامی باڵای کۆمەڵەی کامبریج بۆ توێژینەوەی وزەو جێگری یاریدەدەری وەزیری دەرەوە بۆ کاروباری ڕۆژهەڵاتی نزیکو باشووری ئاسیا لە ساڵانی هەشتاکاندا، واشنتۆن دی سی، ٧ی ئابی ٢٠٠٠.

١٠١. **جەعفەر مستەفا قەرەداخی**، فەرماندەی باڵای (ی ن ک)، سلێمانی، ٢٧ی مایسی ٢٠٠٢.

١٠٢. **جۆن ڕانداڵ**، نووسەر و پەیامنێری ڕۆژنامەی *واشنتۆن پۆست* لە ساڵانی هەشتاکاندا، بە تەلەفۆن، ١٢ی نیسانی ٢٠٠٠.

١٠٣. **شۆڕش ڕەسوڵ**، پێشمەرگەی بەشی ڕاگەیاندنی (ی ن ک) لە ساڵانی هەشتاکاندا، لەندەن، ١٣ی ئەیلولی ١٩٩٩، ١٥ی نیسانی ٢٠٠٠، ١٥ی نیسانی ٢٠٠٤و بە تەلەفۆن لە١٤ی ئابی ٢٠٠٠دا.

١٠٤. **فرانسیس جەی. ریکیاردۆن**، باڵیۆزی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە میسر، کانتری ئۆفیسەری عێراق لە وەزارەتی دەرەوە لە هەشتاکانداو ڕێکخەری تایبەتی گۆڕانی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٠دا، واشنتۆن دی سی، ١ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠و پەیوەندیی ئیمێڵ، ٢٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢.

١٠٥. **کێڤن ریدێل**، کارمەندی فریاگوزاری لە NGOیەکی فریاکەوتنی سوێدیدا، هەولێر، ٣١ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٤و عەممان، ئوردن، ٢ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٤.

١٠٦. **ئیقباڵ ڕەزا**، سەرۆکی یاریدەدەرانی کۆفی ئەنانی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان تا ساڵی ٢٠٠٤، کاربەدەست لە سکرتاریەتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵانی هەشتاکاندا، نیویۆرک، ١٢ی تەموزی ٢٠٠٠.

١٠٧. **گوین ڕۆبەرتس**، فیلمساز، لەندەن، ١٥ی دیسەمبەری ١٩٩٩.

١٠٨. **عەقید روکن عەبدولوەهاب عەبدولزەهرە ئەلساعیدی**، مامۆستای پێشوو لە کۆلێجی ئەرکانی عێراق، بەغدا، ٥ی ئەیلولی ٢٠٠٣.

١٠٩. **حەمەی حەمەسەعید**، پێشمەرگەی (ی ن ک) لە هەشتاکاندا، هەڵەبجە، ٢٥و ٢٧ی مایسی ٢٠٠٢و پەیوەندیەکیش بە نووسین لە ٥ی مایسی ٢٠٠٢.

١١٠. **عەمید روکن نەبیل خەلیل سەعید**، ئەفسەری پلە بەرزی سوپای عێراق لە سەردەمی

جەنگی ئێران ـ عێراقدا، بەغدا، ١١ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٤.
١١١. **وەلید سالّح**، پرۆفیسۆری عێراقی لە زانکۆی سەربەخۆی مەدرید. مەدرید، ٢٤ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٥.
١١٢. **دکتۆر عەتیە حەمەسەعید سالّحی**، خانمە دکتۆرێکی کوردی عێراقە کە شایەتحاڵی گەیشتنە هەولێری قوربانیانی هێرشی گازی ساڵی ١٩٨٧ی بالیسانە. هەولێر، ١٨ی مارتی ٢٠٠٥.
١١٣. **بەرهەم سالّح**، سەرۆک وەزیرانی حکومەتی هەرێمی کوردستانی بەری (ی ن ک)، سلێمانی، ٢٨ی مایسی ٢٠٠٢و واشنتۆن دی سی، ٦و ٣١ی تەموزی ٢٠٠٠.
١١٤. **وەفیق ئەلسامەڕائی**، سەرۆکی پێشووی هەواڵگریی سەربازیی عێراقو جێگری سەرۆکی ئیستیخبارات لە ساڵانی هەشتاکاندا، لە ساڵی ١٩٩٤دا لە رژێم هەڵگەڕایەوە، لەندەن، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٩٧.
١١٥. **مستەفا نەقیب سەردەشتی**، فەرماندازی پێشتری سەردەشت تاران، ١٩ی مایسی ٢٠٠٢.
١١٦. **جان فرانسوا سێزنێک**، پرۆفیسۆری یاریدەدەر لە زانکۆی جۆرجتاون، واشنتۆن دی سی، ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠١.
١١٧. **ییگال شێفی**، سەرۆکی لقی عێراق لە هەواڵگریی سەربازیی ئیسرائیلدا، ساڵانی ١٩٨٦ ـ ١٩٨٨، تەلئەبیب، ٦ی ئەیلولی ٢٠٠٠.
١١٨. **جەنەراڵ محەمەد شیاب**، پسپۆڕی ستراتیجی سەربازیو پەرەسەندنی چەکی کۆکوژ لە سوپای ئوردندا، جێگری فەرماندەی هێزی ئاسمانیو بەڕێوەبەری هەواڵگریی هێزی ئاسمانی لە ساڵانی هەشتاکاندا. عەممان، بە تەلەفۆن، ٢٧ی ئابی ٢٠٠٠.
١١٩. **دانی شۆهام**، یاریدەدەری لێکۆڵەری ئیسرائیلی لە سەنتەری بێسای لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ئەفسەری هەواڵگریی سەربازی لە سەر چەکی کیمیاییو بایۆلۆجی لە ساڵانی هەشتاکاندا. تەلئەبیب ١ی ئەیلولی ٢٠٠٠.
١٢٠. **گاری سیک**، بەڕێوەبەری راپەڕاندنی کەنداو/٢٠٠٠و بەڕێوەبەری ئینستیتیوتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە زانکۆی کۆلۆمبیاو کاربەدەستی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی بوو لە بواری ئێراندا لە سەردەمی ئیدارەی کارتەردا. نیویۆرک، ٢٦ی حوزەیرانی ٢٠٠٠و پەیوەندیی ئیمێڵ لە ٢٧ی ئابی ٢٠٠٠دا.
١٢١. **دکتۆر فرێدریک سیدێڵ**، سەرۆکی پێشووی ئۆفیسی چاودێریی تووشبووانی کیمیایی لە ئینستیتیوتی توێژینەوەی پزیشکیی بەرگریی کیمیایی سوپای ویلایەتە یەکگرتووەکان (ئێجوود/ ئەبەردین)، بە تەلەفۆن، ٢٧ی مایسی ٢٠٠٠.
١٢٢. **دکتۆر سەروەر عارف ستار**، پزیشکی گشتیی نەخۆشخانەی هەڵەبجە. هەڵەبجە، ٢٧ی مایسی ٢٠٠٢.
١٢٣. **دکتۆر حەمید سوهرابپوور**، پسپۆڕ لە نەخۆشیی سییەکاندا، نەخۆشخانەی لەبافی نەژاد، تاران، ١٨ی مایسی ٢٠٠٢.
١٢٤. **دکتۆر محەمەد رەزا سرووش**، پزیشکی بەسیج لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا، بەڕێوەبەری

ئیسنتیتوتی لێکۆڵینەوەی ئەندازیاریی پزیشکی، تاران، ٢ی حوزێرانی ٢٠٠٢.

١٢٥. **ماکس ڤان دەرشتۆیل**، وەزیری دەرەوەی پێشووی هۆڵەندا، راپۆرتدەری تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سەر عێراق، دەنهاخ، ١٨ی نۆڤەمبەری ١٩٨٨.

١٢٦. **بەهمەنو خوسرەو سوڵتانی**، دوو بران کە شایەتحاڵی هێرشە کیمیاییەکانن بۆ سەر گوندە کوردنشینەکانی ئێران، تاران، ٥ی حوزێرانی ٢٠٠٢.

١٢٧. **مەولوود سوارە**، ئەندامی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران بە تەلەفۆن، ١٦ی شوباتی ٢٠٠٣.

١٢٨. **باڵیۆز س. ر. تەباتەبایی**، سکرتێری دەزگای نشیتمانیی رێککەوتننامەی چەکی کیمیایی لە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران، تاران، ٢١ی مایسی ٢٠٠٢.

١٢٩. **موکەرەم تاڵەبانی**، کوردێکی عێراقەو راوێژکاری پێشووی سەددام حوسێنو ئەڵقەی پەیوەندیی رژێم بوو لەگەڵ پارتە یاخیبووە کوردییەکاندا. بەغدا، ٢٤ی مایسی ٢٠٠٣.

١٣٠. **جەنەراڵ ئەڤراهام تامیر**، راوێژکاری ستراتیجی حکومەتی ئیسرائیل. تەلئەبیب، ٧ی ئەیلولی ٢٠٠٠.

١٣١. **محەمەد حەمەساڵح تۆفیق**، مامۆستایەکی کوردی عێراقە، لە ساڵانی هەشتاکاندا چیرۆکی فۆلکلۆریی ناوچەکانی قەرەداخو هەڵەبجەی کۆکردووەتەوە، سلێمانی، ٣ی نیسانی ٢٠٠٦.

١٣٢. **جەنەراڵ بێرنارد ترەینۆر**، فەرماندەی پێشتری فەیلەقی مارینزی ئەمەریکیو ئەزموونی بەرفراوانی شەڕی ڤێتنامی هەبوو. باسو خواسی شەڕی ئێران–عێراقی بۆ رۆژنامەی نیویۆرک تایمز دەنارد. پەیوەندیی ئیمێڵ لە ٥، ٢٠، ٢٢ی تەموزی ٢٠٠٠.

١٣٣. **پاتریک تایلەر**، سەرۆکی مەکتەبی واشنتۆنی رۆژنامەی نیویۆرک تایمزو وەک پەیامنێری واشنتۆن پۆستیش لە ساڵی ١٩٨٨دا سەردانی هەڵەبجەی کردووە، پەیوەندیی ئیمێڵ لە ٢٢ی ئەیلولی ٢٠٠٠دا.

١٣٤. **پەروینی کەریمی واحید**، ژنێکی کوردی ئێرانە کە لە ساڵی ١٩٨٧دا لە هێرشە کیمیاییەکەی سەردەشتدا بریندار بووە، تاران، ١٨ی مایسی ٢٠٠٢.

١٣٥. **دکتۆر جان ولیەم**، پسپۆڕێکی بەلجیکیە لە بواری چەکی کیمیاییدا، بەشی تەندروستیی گشتی، زانکۆی غێنت. غێنت، ٨ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٣.

١٣٦. **جەدیت یافێ**، مێژوونووسە لە زانکۆی بەرگریی نەتەوەیی ویلایەتە یەکگرتووەکانو پێشتر لە ساڵانی هەشتاکاندا لە (سی ئای ئەی) بووە. واشنتۆن دی سی، ٢٩ی حوزێرانی ٢٠٠٠.

١٣٧. **محەمەد زاهیدی**، برینپێچ، نەخۆشخانەی بەقیەتوڵڵای سەربازی، تاران، ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢.

١٣٨. **جین پاسکاڵ زەندەرس**، پسپۆڕێکی پەرەسەندنی چەکی کۆکوژە، لە ئینستیتیوتی نێودەوڵەتیی ستۆکهۆڵم بۆ لێکۆڵینەوەی ئاشتی (SIPRI). پەیوەندییەکان بە ئیمێڵ کراون لە کانوونی دووەمی ٢٠٠٧دا.

١٣٩. **سادق زەرزا**، ئەندامی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، بە تەلەفۆن، ٢٣ی حوزێرانو٣ی ئەیلولی ٢٠٠٢.

ئەو چاوپێکەوتنانەی ئاماژە بە ناوەکانیان نادرێت

١. **کۆلۆنێل لە هێزی ئاسمانیی ئێراندا**، کە ئەفسەرێکی کۆنترۆڵی تاکتیکە و لە ساڵانی حەفتاکاندا لە تەکساس لە سەر بەکارهێنانی مووشەکی هۆک مەشقی کردووە.
٢. **خاوەن کارێکی ئەوروپی (بیزنێسمان)**، لە ساڵانی نەوەدەکاندا لە بەغدا ژیاوە، ٢٩ی مارتی ٢٠٠٦.
٣. **سەرکردەیەکی پێشووی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران (حدکا)** لە ناوچەی هەڵەبجە، پەیوەندیی ئیمێڵ، ٩ی ئەیلولی ٢٠٠٢.
٤. **پسپۆڕێکی ئێرانی لە بواری چەکی کیمیاییدا**، ١٣ی مایسی ٢٠٠٢.
٥. **سەربازێکی پاسدارانی ئێران**، تاران، ٢٠ی مایسی ٢٠٠٢.
٦. **دکتۆرێکی عێراقیی پسپۆڕ لە نەخۆشیی دڵدا**، پزیشکی سەربازیی لە ساڵانی هەشتاکاندا. بەغدا، ٢٤ی مایسی ٢٠٠٣.
٧. **کوردێکی عێراقیی شایەتحاڵی هێرشە کیمیاییەکەی هەڵەبجە**/ خورماڵ. هەڵەبجە، ١٦ی مارتی ٢٠٠٥.
٨. **چالاکێکی بەرهەڵستکاری عێراقی**. عەممان، ٢٤ی ئابی ٢٠٠٠.
٩. **فرۆکەوانێکی عێراقی**، کە لە ساڵانی نەوەدەکاندا لە رژێم هەڵگەڕاوەتەوە، بە تەلەفۆن، مارتی ٢٠٠٣.
١٠. **توێژەرێکی عێراقی**، واشنتۆن دی سی، ٣ی تەموزی ٢٠٠٠.
١١. **شیکارێکی پلە بەرزی (سی ئای ئەی) لە بواری پەرەپێدانو تەشەنەکردنی چەکی کۆکوژدا لە ساڵانی هەشتاکاندا**، واشنتۆن دی سی، ٨ی ئابی ٢٠٠٠.
١٢. **کاربەدەستێکی باڵای خاچی سووری نێودەوڵەتی** ICRC. **جنێڤ**، ١٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.
١٣. **ئەفسەرێکی پلە بەرزی کورد لە میلیشیای خێڵەکیی برادۆستیدا**، کە ساڵی ١٩٨٣ لە شەڕەکانی حاجی ئۆمەراندا بەشداریی کردووە، ئابی ٢٠٠٠.
١٤. **دوو ئەفسەر لە سوپای کوەیتدا ساڵانی هەشتاکان**. شاری کوەیت، ٢٢ی ئابی ٢٠٠٠.
١٥. **ستافێکی کۆنگرێسی ئەمەریکی**، واشنتۆن دی سی، ٥ی ئابی ٢٠٠٦.
١٦. **دیپلۆماتێکی ئەمەریکی**، واشنتۆن دی سی، ٢٠٠٠.
١٧. **بەڵێندەرێکی حکومەتی ئەمەریکی**، واشنتۆن دی سی، تەموزی ٢٠٠١.
١٨. **شیکارێکی موخابەراتی ئەمەریکی**، واشنتۆن دی سی، تەموزی ٢٠٠٠.
١٩. **شیکارێکی موخابەراتی ئەمەریکی**، بە تەلەفۆن، ١ی ئابی ٢٠٠١.
٢٠. **شیکارێکی موخابەراتی ئەمەریکی**، ٢٠٠١.
٢١. **کاربەدەستێکی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا**، واشنتۆن دی سی، ٢٠٠٠.